SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

HISTORICA

MIHAI OVIDIU CĂȚOI
Martirii goți: *arieni* în calendarul nicean sau *niceeni* în calendarul arian?
Les martyrs Goths: *Ariens* dans le calendrier nicéen, ou *Nicéens* dans le calendrier arien ? ….....…… 9
IONUȚ HOLUBEANU
Noi interpretări privind evoluția organizării bisericești pe teritoriul provinciei romane Scythia în secolul al VI-lea p.Chr.
New Interpretations Concerning the Ecclesiastical Organization in the Roman Province of Scythia During the 6th Century AD …..... 33
GEORGI ATANASOV
Encore une fois sur la datation et l'organisation des moines dans le monastère rupestre de Murfatlar (dép. de Constanța) 63

ARCHAEOLOGICA

MONICA MĂRGĂRIT, VALENTINA MIHAELA VOINEA
Production of Bone Rings in the Hamangia Settlement of Cheia (Romania) 89
ANA ILIE, DANIELA STAN, BOGDAN CONSTANTINESCU
Analize XRF asupra unor pigmenți identificați pe piese din lut ars din cultura Gumelnița descoperite pe teritoriul județului Dâmbovița
XRF Investigations of some Pigments Identified on Gumelnița Burned Clay Items Discovered on the Territory of Dâmbovița County 109
PIOTR WŁODARCZAK
Sequence of Graves in Barrows 4th-3rd Millennium BC in the Danube-Tisza Region 135
IULIAN BÎRZESCU
Vase ale pictorului *polos*-ului din zona sacră de la Histria
Vases of the *Polos* Painter from the Sacred Area in Histria 157

DENIS BORISOV
On the Image of the Applique of Phiale B 71 from Tomb 1/II in the Mogilanska Mogila Tumulus 169
FLORINA PANAIT-BÎRZESCU
Fragmente de sculpturi din sectorul T de la Histria cu reprezentarea divinității *Meter Theon*
Sculptural Fragments Representing *Meter Theon* from Sector T in Histria 191
ADELA BÂLTÂC, CHRISTINA ȘTIRBULESCU
Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (*Durostorum*), județul Constanța (V)
Terracottas from the Civil Settlement from Ostrov (*Durostorum*), Constanța County (V) 209
ALINA STREINU, DAN PÎRVULESCU
Shedding New Light on a Lot of Roman Lamps from Tomis from the Maria and Dr. George Severeanu Collection 253
PHILIP BES, ALEXANDRA DOLEA
Some Pontic Flavour on the Lycian Table Pontic Amphorae in Limyra .. 279
BARTŁOMIEJ SZYMON SZMONIEWSKI
Wind from West – Notes on Origins of a Special Type of Handle with Horizontal Thumb Plate in Eurasia (1st-10th c. AD) 303
STELA DONCHEVA
Early Medieval Bulgarian Belt Set – Composition and Function 323
STELA DONCHEVA
Similar Traits and Influences in the Production of Belt Sets in Bulgaria and Romania in the 10th Century AD 343
MARIA CHRISTOVA-PENKOVA, ALEKSANDRA PETROVA
Objets de vénération personnelle provenant de Vratitza médiévale 371
PRESLAV PEEV, ALKIVIADIS-ALEXANDROS GINALIS
Inventory of Late Antique and Medieval Ports Along the Western Black Sea 381

EPIGRAPHICA

IOAN CAROL OPRIȘ
News of *Classis Flavia Moesica* in Rasova. Reexamining the Tile Stamps of the Fleet on the Lower Danube Limes 393
CONSTANTIN C. PETOLESCU
Un notabil din Istros cu numele martelat
Un notable d'Istros au nom martelé 407

ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (XI) 413
DRAGOȘ HĂLMAGI
Notes on Greek inscriptions (II) 425
DAN DANA
La cuisine des congrès. La correspondance entre Dionisie M. Pippidi et Georgi Mihailov (1975-1981) 447

NOMISMATA

GABRIEL MIRCEA TALMAȚCHI, CRISTIAN CEALERA
Contribuții privind prezența monedelor regatului celtic din Thracia în Dobrogea
Contributions Regarding the Presence in Dobruja of Coins from the Celtic Kingdom in Thracia 475
GABRIEL CUSTUREA
Date noi privind ponduri antice și medievale târzii descoperite în Dobrogea
New Data on Ancient and Late Medieval Weights Discovered in Dobruja 483

RECENSIONES

Natalia MATEEVICI et Tatiana L. SAMOJLOVA, *Амфорные клейма из Тиры (раскопки 1998-2008 гг.) / Amfornye klejma iz Tiry (raskopki 1998-2008 gg.)*, Oleg Filjuk, Kiev, 2017, 234 p. (Thibaut CASTELLI) 493
VICTOR COJOCARU, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. Vol. III. Ars, res sacrae & mythologica*, mit Beiträgen von Lavinia Grumeza, Lucian Munteanu, Annamária-Izabella Pázsint, Dan Ruscu, Ligia Ruscu, Editura Mega, Cluj-Napoca 2019, 648 p. (Livia BUZOIANU) 500

IN MEMORIAM

Alexandru Barnea (1944 – 2020) 507
Emilian Popescu (1928 – 2020) 513
Mihail Zahariade (20 iulie 1950 – 29 iulie 2020) 517

Cărți străine și românești intrate în biblioteca MINAC în 2019 / Foreign and Romanian Books Entries in MNHAC Library in 2019 (Andreea ANDREI) 523
Lista abrevierilor / Abréviations 533

MARTIRII GOŢI: *ARIENI* ÎN CALENDARUL NICEEAN, SAU *NICEENI* ÎN CALENDARUL ARIAN?

Mihai Ovidiu CĂŢOI*

Cuvinte-cheie: *Ulfila, goţi, convertire, creştinism, Dunărea de Jos, Constantin cel Mare, Constantius II, Valens, arianism, audieni, ortodoxie, niceeni, confesiuni creştine.*

Mots-clés: *Ulfila, Goths, conversion, christianisme, Bas-Danube, Constantin le Grand, Constantius II, Valens, arianisme, audiens, orthodoxie, nicéens, confessions chrétiennes.*

Rezumat: *În opinia noastră, fenomenul poate fi explicat dacă luăm în considerare două aspecte:*

1) Simplitatea creştinismului gotic. În Gothia, mesajul religios creştin timpuriu era simplu, nedogmatic şi nespeculativ, creştinii trăind cuvântul Evangheliei. Această simplitate a creştinismului gotic, care a persistat până în 376, poartă marca ortodoxiei niceene. După 325, această simplitate evanghelică necoruptă a comunităţilor gotice primare a început să fie contaminată de influenţe exterioare, în special ariene şi audiene. Exilul lui Audius în Scythia şi intrarea sa ulterioară în Gothia este una. Misiunea lui Ulfila la nord de Dunăre este a doua. Această contaminare nu a deviat mesajul original al Evangheliei către unul confesional, deoarece majoritatea păgână din regiune şi presiunea pe care a exercitat-o asupra comunităţilor creştine nu au permis schimbarea discursului misionar.

2) Percepţia generală a convertirii oficiale a goţilor în arianism în 376. Colonizarea goţilor în Tracia a reprezentat momentul în care au devenit oficial arieni. Întrucât moartea atleţilor a avut loc înainte de adoptarea formală a arianismului de către goţi, este evident că niceenii îi revendică pe martiri ca parte a patrimoniului Ortodoxiei. Ortodocşii i-au păstrat în calendarul lor, pentru că, în momentul pătimirii, goţii nu adoptaseră arianismul, iar garanţii dreptei credinţe pe care aceştia au mărturisit-o erau tocmai fraţii ortodocşi, refugiaţi anterior aşezării masive a goţilor în Imperiu. Totodată, Marea Biserică

* Mihai Ovidiu CĂŢOI: cercetător independent, Bucureşti; e-mail: mihaicatoi@gmail.com.

a avut nevoie de precizarea acestei „mărci a ortodoxiei", pentru a exclude venerarea unor eretici şi a faptelor lor, de vreme ce cinstirea Sfinţilor şi a Moaştelor lor au un rol didactic foarte important în cultul ortodox.

Pe de altă parte, simplitatea teologică a creştinismului în Gothia şi-a spus cuvântul, iar activitatea misionară a lui Ulfila dezvoltată ulterior asupra refugiaţilor goţi nu a fost simţită a fi o schimbare a mărturisirii de credinţă, mai ales că se făcea în limba proprie de către unul dintre ei în care aveau încredere deplină. Din punctul de vedere al goţilor, martirii le aparţineau pentru că erau fraţii lor cu care au suferit împreună, persecuţia fiind tocmai motivul pentru care mulţi dintre ei au decis să se refugieze în Imperiu. Goţii au păstrat în calendar amintirea fraţilor lor martirizaţi, chiar dacă, ulterior evenimentului, comunitatea lor a evoluat mai mult sau mai puţin vizibil în direcţia schimbării confesiunii. Moaştele fraţilor lor au făcut parte integrantă din viaţa creştină pe care au trăit-o şi au mărturisit-o împreună în Gothia şi au continuat-o în imperiu.

Résumé : *À notre avis, le phénomène peut s'expliquer si l'on prend en compte deux aspects:*

1) Simplicité du christianisme gothique. En Gothie, le message religieux chrétien primitif était simple, non dogmatique et non spéculatif, les chrétiens vivant la parole de l'Évangile. Cette simplicité du christianisme gothique, qui s'est maintenue jusqu'en 376, a donné l'impression de son orthodoxie niceene. Après 325, cette simplicité évangélique non corrompue des communautés gothiques primaires a commencé à être contaminée par des influences extérieures, en particulier ariennes et audienes. L'exil d'Audius en Scythie et son entrée ultérieure en Gothie c'est l'une. La mission d'Ulfila au nord du Danube c'est la deuxième. Cette contamination n'a pas détourné le message évangélique originel vers un message confessionnel, car la majorité païenne de l'espace et la pression qu'elle exerce sur les communautés chrétiennes n'ont pas permis le changement du discours missionnaire.

2) La perception générale de la conversion officielle des Goths à l'arianisme en 376. La colonisation des Goths en Thrace représentaient le moment où, officiellement, ils devinrent ariens. Puisque la mort des athlètes a eu lieu avant l'adoption officielle de l'arianisme par les Goths, il est évident que les nicéens revendiquent les martyrs comme faisant partie du patrimoine de l'orthodoxie. Les orthodoxes les gardaient dans leur calendrier, car à l'époque de la passion, les Goths n'avaient pas adopté l'arianisme, et les garants de la vraie foi qu'ils professaient étaient les frères orthodoxes, réfugiés avant l'implantation massive des Goths dans l'Empire. Dans le même temps, la Grande Eglise avait besoin de préciser cette «marque d'orthodoxie», afin d'exclure la vénération de certains hérétiques et de leurs actes, car la vénération des Saints et de leurs Reliques a un rôle didactique très important dans le culte orthodoxe.

D'autre côté, la simplicité théologique du christianisme en Gothie s'est avéré, et le travail missionnaire d'Ulfila développé plus tard sur les réfugiés gothiques n'était pas ressenti comme un changement de confession de foi, d'autant plus qu'il était fait dans sa propre langue par l'un d'eux, en qui ils avaient une entière confiance. Du point de vue des Goths, les martyrs leur appartenaient parce qu'ils étaient leurs frères avec lesquels ils souffraient ensemble, la persécution étant précisément la raison pour laquelle beaucoup d'entre eux ont décidé de se réfugier dans l'Empire. Les Goths n'ont fait que garder dans le calendrier le souvenir de leurs frères martyrisés, même si, après l'événement, leur communauté a évolué plus ou moins sensiblement dans le sens du changement de

confession. Les reliques de leurs frères faisaient partie intégrante de la vie chrétienne qu'ils vivaient et se confessaient ensemble à Gothie et se poursuivaient dans l'empire.

Problema confesiunii martirilor care au pătimit în Gothia în secolul al IV-lea nu este o discuţie nouă în preocupările istoricilor care au studiat pătrunderea creştinismului la goţi şi adoptarea arianismului de către aceştia. Discuţiile s-au diversificat şi datorită faptului că, de cele mai multe ori, nu s-a făcut o delimitare clară între cele două etape ale aceluiaşi proces istoric: 1) pătrunderea şi dezvoltarea creştinismului în mediul gotic; 2) adoptarea arianismului oficial. Până către mijlocul secolului al XIX-lea situaţia era destul de clară: goţii au adoptat arianismul în urma aşezării lor în Thracia, în timpul lui Valens. Până la atacurile hunice ei erau ortodocşi, conducătorul lor spiritual, episcopul Ulfila, mărturisind învăţătura niceeană. Abia în contextul călătoriei la Antiohia în fruntea delegaţiei gotice, pentru a cere lui Valens permisiunea ca aceştia să se aşeze în Thracia, a fost nevoit să accepte arianismul, şi asta s-a întâmplat sub presiunea anturajului împăratului. Singura erezie împotriva căreia Ulfila a fost nevoit să intervină în Gothia a fost doctrina lui Audius[1].

Descoperirea şi publicarea textului *Scrisorii despre credinţa, viaţa şi moartea lui Ulfila*, compusă de ucenicul acestuia, episcopul Auxenţiu de Durostorum[2], precum şi a unui fragment de *Calendar* gotic arian databil în secolul al VI-lea[3], au adus noi elemente în discuţie şi au schimbat viziunea şi abordarea subiectului. Discuţiile provocate de aceste noi izvoare, coroborate cu informaţiile deja existente, au făcut ca unele concluzii anterioare să fie revizuite. Astfel, *Scrisoarea* lui Auxenţiu sporea credibilitatea informaţiei lui Filostorgius (*Istoria Bisericească*, II.5[4]), potrivit căruia Ulfila a fost „primul episcop al goţilor creştini" înainte de pătrunderea lor masivă în imperiu (376), iar *Calendarul gotic* confirma afirmaţia ortodoxului Socrates (*Istoria Bisericească*, IV.33.1-34.4), care susţinea existenţa martirilor arieni în timpul persecuţiei lui Athanaric (369-376).

Întrebarea din titlul de mai sus porneşte de la constatarea lui H. Delehaye[5] potrivit căreia martirii din Gothia, ale căror moaşte au fost aduse în oraşele din imperiu, poartă o anumită *marcă a ortodoxiei lor*. Astfel, Innas, Rhemas şi Pinas, aduşi prin grija episcopului Goddas, fuseseră „ucenici ai Apostolului Andrei" (μαθηταὶ γεγονότες Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου), Sava Gotul este „drept în credinţă" (ὀρτὸς τῇ πίστει), Nichita Gotul „primise credinţa creştină de la Theofil, episcopul goţilor" (ἔχων τὴν εἰς Χριστὸν ἐλπίδα καὶ διδασκαλίαν ὀρθόδοξον παρὰ Θεοφίλου ἐπισκόπου τῶν Γότθων), iar regina Gaatha, cea care aduce moaştele celor 26 de martiri la Cyzic, este „creştină şi ortodoxă" (χριστιανὴ καὶ ὀρθόδοξος)[6]. Dacă, în ceea ce priveşte dreapta credinţă a Sfinţilor Innas, Rhemas, Pinas, Sava şi Nichita, critica nu a înregistrat discuţii şi apartenenţa lor la ortodoxia niceeană nu a fost contestată, nu acelaşi lucru s-a întâmplat cu Gaatha şi, implicit cu martirii ale

[1] REVILLOUT 1850, p. 11-44.
[2] WAITZ 1840.
[3] ACHELIS 1900, p. 309-373.
[4] Filostorgiu, *Istoria Bisericească*, II.5. p. 83-85.
[5] DELEHAYE 1912, p. 161-300.
[6] DELEHAYE 1912, p. 283.

căror moaşte ea le-a adus în imperiu. Problemele de interpretare nu apar în raport cu păgânismul majorităţii goţilor, pentru că ea este *creştină*. Dificultatea apare în momentul valorificării *ortodoxiei* ei, iar soluţiile oferite în cazul de faţă au încercat să explice în ce sens ar trebui valorificat termenul ortodox: *niceean*, în definiţia dată de decretul imperial din 381, sau *arian*, în accepţiunea conservatoare a termenului dată de sinoadele ariene din secolul al IV-lea. Implicit, semnul de întrebare cade şi asupra confesiunii celor 26 de martiri ale căror moaşte au fost transportate de ea la Cyzic. Impasul a apărut în momentul în care în fragmentul de *Calendar* gotic la data de 29 octombrie apar numele *Batwin* şi *Werekan*, care au fost identificaţi cu *Βαθούσις* şi *Οὐήρκας* din *Sinaxarul Bisericii Constantinopolitane* comemoraţi la 26 martie[7]. De vreme ce s-a demonstrat că fragmentul de *Calendar* redactat în limba gotică a făcut parte din cultul Bisericii Ariene, s-a dedus că ar putea fi vorba de nişte goţi arieni care au primit cununa martirică în timpul persecuţiei lui Athanaric. Aici a intervenit controversa, deoarece atât *Calendarul*, cât şi *Sinaxarul*, sunt acte oficiale bisericeşti, iar motivul pentru care *memoria aceloraşi martiri* a fost păstrată de cele două confesiuni rivale a devenit subiect de discuţii între specialişti.

*

Potrivit izvoarelor de care dispunem până în prezent, tabloul confesional al creştinismului din Gothia secolului al IV-lea ar fi compus din trei tipuri de comunităţi: ortodocşi/niceeni, arieni şi audieni.

Audienii sunt atestaţi în Gothia de mărturia lui Epifanie de Salamina. În lucrarea *Ancoratus*, alcătuită în anul 374, el afirmă despre această grupare că sunt „schismatici, nu eretici”[8]. Câţiva ani după, revine asupra subiectului în lucrarea *Panarion*[9], iar *Schisma audienilor* (LXX) este analizată pe larg, autorul oferind detalii şi amănunte unice, pe care nu le mai întâlnim în alte surse: sunt o tagmă, trăiesc în mănăstiri şi aşezări retrase, sau în suburbiile oraşelor. Audius s-a opus deciziei datei serbării Paştilor stabilite la Niceea (325) şi a fost exilat de împăratul Constantin cel Mare (306-337) în Scythia. De aici trece în Gothia, unde a întemeiat mănăstiri „în sânul cărora a înflorit regula călugărească, deprinderea de a trăi în feciorie şi o asceză deosebit de severă. Fără îndoială, felul de viaţă al comunităţilor audiene este cu totul vrednic de admiraţie. Şi orice faptă se petrece în mănăstirile audienilor este frumoasă…”[10]. Privind din perspectiva unui niceean intransigent, cum este recunoscut Epifanie de Salamina, putem afirma că, la data la care el scria lucrarea, diferenţa dintre niceeni şi audienii refugiaţi din Gothia în Cipru era mică, ţinea de aspecte cultice şi disciplinare şi nu le implica pe cele

[7] DELEHAYE, *SECp*, col. 559-560. Aici nu apare decât relatarea numelor celor 26 de martiri şi a felului în care au fost ucişi. În schimb, modul şi momentul în care ei au fost aduşi în imperiu apare ca o adăugire ulterioară, făcută, probabil, de un personaj din anturajul Dulcillei, despre care se spune că a şi murit.

[8] Epifanie al Salaminei, *Ancoratus*, 13, p. 81: „Αὐδιανῶν τὸ σχισμα, ἀλλ’οὐχ ἅιρεσις”.

[9] Epifanie, *Despre schisma audienilor*, în: *FHDR* II, p. 173, 175; Epifanius of Salamis, *The Panarion (Books II and III)*; Epiphanius, *Ancoratus und Panarion*, p. 232-249.

[10] Epifanie, *Despre schisma audienilor*, 70.1.1, 70.14.5-6, în: *FHDR* II, p. 173.

doctrinare[11]. După cum apreciau J. Mansion şi J. Zeiller, audienii refugiaţi din Gothia din cauza persecuţiei au îngroşat în mare parte rândurile niceenilor şi nu există niciun motiv pentru care să considerăm că aceştia ar fi fost dispuşi să se îndrepte către arianism[12].

Existenţa ***niceenilor*** în lumea gotică nord-dunăreană este atestată de mai multe izvoare. Tot din relatarea lui Epifanie aflăm că alături de audieni au fost alungaţi din Gothia „şi creştini de-ai noştri care se aflau acolo" (ἀλλὰ καὶ οἱ ἡμέτεροι ἐκεῖ Χριστιανοί)[13]. Am putea spune că aceasta este cea mai tranşantă afirmaţie despre existenţa niceenilor în Gothia. Din corespondenţa lui Vasile cel Mare[14] descoperim că viaţa creştină din stânga Dunării este fără pată, „martirul (Sava, n.n.) vestind el însuşi cât de curată este credinţa care domneşte acolo". În imperiu, în schimb, „aproape că n-a rămas colţ de lume care să fi scăpat de pârjolul ereziei"[15]. Prin anii 375-380 Ambrozie de Mediolanum spunea că pe goţi nu-i stăpâneşte împăratul, ci Hristos căruia I-au dat martiri[16]. Mai târziu, Augustin află de cruzimea uimitoare a prigoanei chiar de la nişte fraţi creştini care pe atunci erau copii şi au trăit acele clipe de coşmar[17], iar Ieronim ştie că din cauza prigoanei violente pornită de către Athanaric, mulţi goţi creştini au fost nevoiţi să părăsească locurile natale şi să se refugieze în Imperiul Roman[18]. Orosius ne relatează însă că refugiaţii veneau în Imperiu cu încredere, ca la nişte fraţi, fără să tremure de frică, deşi plecaseră în pribegie din cauza persecuţiei[19].

Ambrozie este chiar tăios când afirmă că prin sângele pe care goţii l-au vărsat în numele lui Hristos, aceştia au devenit superiori romanilor, deoarece ei L-au mărturisit murind pentru El şi nu i-au pus în discuţie originea sângelui. Abia ulterior aşezării lor în Thracia barbarii sunt percepuţi ca reprezentând pedeapsa pe care Dumnezeu a trimis-o asupra imperiului pentru că romanii au necinstit Sfânta Treime dizolvând-o. De aceea, El i-a întors pe goţi împotriva celor care i-au îndemnat să adopte o învăţătură alterată, după cum înţelegem din afirmaţiile lui

---

[11] Pentru o analiză amănunţită cu privire la mişcarea audienilor în Gothia şi Imperiul Roman, vezi: CĂŢOI 2015a, p. 429-459; CĂŢOI 2015b, p. 326-369.

[12] MANSION 1914, p. 7; ZEILLER 1918, p. 437.

[13] Epifanie, *Despre schisma audienilor*, 70.15.4, *FHDR* II, p. 175.

[14] Pentru dosarul complet al acestei corespondenţe, vezi GIRARDI 2009.

[15] Sf. Vasile, *Epistola 164*, p. 254-257.

[16] Ambroise, *Ev. Sec. Luc.*, II.37, p. 89: *„Gothis non imperabat Augustus, non imperabat Armeniis: imperabat Christus. Acceperunt utique Christi censorem, qui Christi martyras ediderunt. Et ideo fortasse nos vincunt, ut praesentia docent, quoniam quem illi oblatione sanguinis fatebantur, huic Arriani quaestionem generis inferebant"*.

[17] Augustinus *De civitate Dei*, XVIII, 52, *FHDR* II, p. 215: *„Nisi forte non est persecutio computanda, quando rex Gothorum in ipsa Gothia persecutus est Christianos crudelitate mirabili, cum ibi non essent nisi catholici, quorum plurimi martyrio coronati sunt, sicut a quibusdam fratribus, qui tunc illic pueri fuerant et se ista vidisse incunctanter recordabantur, audivimus?"*

[18] Hieronymus, *Chronicon, An. Dom. 369*, p. 245: *„A[i]tanaricus rex Gothorum, in Christianos persecutione commota, plurimos interficit et de propriis sedibus in Romanum solum expellit"*.

[19] Orosius, VII.32.9, *FHDR* II, p. 195: *„Athanaricus rex Gothorum Christianos in gente sua crudelissime persecutus, plurimos barbarorum ob fidem interfectos ad coronam martyrii sublimavit, quorum tamen plurimi in Romanum solum non trepidi, velut ad hostes, sed certi, quia ad fratres, pro Christi confesione fugerunt"*.

Grigorie de Nazianz[20], Orosius[21] şi Iordanes[22]. În schimb, pentru Augustin şi Orosius, în prima jumătate a secolului al V-lea, acei refugiaţi, care pe atunci erau copii, au rămas încă „fraţi" şi nu sunt confundaţi cu goţii arieni.

Prezenţa ***ariană*** în stânga Dunării este susţinută, în primul rând, de *Scrisoarea despre credinţa, viaţa şi moartea lui Ulfila*, alcătuită de ucenicul acestuia, episcopul Auxenţiu de Durostorum[23]. De aici aflăm că episcopul a propovăduit timp de 40 de ani în limbile gotă, greacă, latină şi a alcătuit mai multe tratate şi comentarii teologice. A fost hirotonit „episcop peste neamul goţilor" la vârsta de 30 de ani, dar activitatea sa apostolică la nordul Dunării a fost întreruptă de persecuţia pornită de „judele necredincios şi nelegiuit", care a făcut să apară „mucenici şi mărturisitori", mulţi „slujitori şi slujitoare ale lui Hristos", preferând mărturisirea în locul apostaziei. În acest context, Ulfila a fost „izgonit cu o mare mulţime de credincioşi din ţinutul barbar pe pământul Romaniei", a fost primit cu cinste de împăratului Constantius II şi a mai predicat aici încă 33 de ani. Probabil că misiunea lui a continuat şi la nord de Dunăre, după 348, dar amploarea şi intensitatea ei nu pot fi apreciate pe baza surselor de care dispunem în prezent. În cazul de faţă, arianismul lui Ulfila în perioada activităţii sale în Gothia, se regăseşte atât în descrierea făcută de Auxenţiu[24], cât şi în propria mărturisire de credinţă ataşată la sfârşitul *Scrisorii*[25].

---

[20] Grigore de Nazianz, *Orationes, 22.2 (De Pace, 2)*, *PG* XXXV, 1136: Δεινὸν δὲ καὶ τὰ νῦν ὁρώμενά τε καὶ ἀκουόμενα: πατρίδες ἀνιστάμεναι, καὶ μυριάδες πίπτουσαι, καὶ κάμνουσα γῇ τοῖς αἵμασι καὶ τοῖς πτώμασι, καὶ λαὸς ἀλλόγλωσσος ὡς οἰκείαν διατρέχων τὴν ἀλλοτρίαν: οὐ δι' ἀνανδρίαν τῶν προμαχομένων κατηγορείτω μηδείς: οὗτοι γάρ εἰσιν οἱ μικροῦ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην παραστησάμενοι: ἀλλὰ διὰ τὴν ἡμετέραν κακίαν, καὶ τὴν ἐπικρατοῦσαν κατὰ τῆς Τριάδος ἀσέβειαν; Grigore de Nazianz, *Orationes 33 (Contra Arianos et de se ipso)*, *PG* XXXVI, 216: Κακῶς μὲν τοὺς ἀλλήλων ἐπιτηροῦμεν καιροὺς, καὶ τὸ σύμψυχον τῷ ἑτεροδόξῳ λύσαντες, μικροῦ καὶ τῶν νῦν πολεμούντων ἡμῖν βαρβάρων, οὓς ἡ Τριὰς λυομένη συνέστησεν.

[21] Orosius, VII.33.19, http://www.attalus.org/latin/orosius7B.html, (visit in 26.01.2021): „**19**. *Gothi antea per legatos supplices poposcerunt, ut illis episcopi, a quibus regulam Christianae fidei discerent, mitterentur. Valens imperator exitiabili prauitate doctores Arriani dogmatis misit. Gothi primae fidei rudimento quod accepere tenuerunt. Itaque iusto iudicio Dei ipsi eum uiuum incenderunt, qui propter eum etiam mortui uitio erroris arsuri sunt*".

[22] Iordanes, *Getica*, XXVI.138, p. 54: „*haut secus quam Dei prorsus iudicio, ut ab ipsis igni conbureretur, quos ipse vera fide petentibus in perfidia declinasset ignemque caritatis ad Gehennae ignem detorsisset*".

[23] STOIAN 1938, p. 22-31 text latin şi traducere română.

[24] Ulfila a propovăduit permanent: „*Unum solum verum Deum, Patrem Cristi*"; un „*unigenitum Deum*", Fiul, pe care Tatăl „*creavit et genuit, fecit et fundavit*", fiind un „*secundum Deum*"; un Duh Sfânt „*non esse nec Patrem nec Filium, sed a Patre per Filium ante omnia factum … in tertio gradu*", cf. STOIAN 1938, p. 23-25.

[25] STOIAN 1938, p. 31: „*Ego Ulfila episkopus et confessor semper sic credidi et in hac fide sola et vera transitum facio ad Dominum meum: Credo unum esse Deum Patrem; solum ingenitum et invisivilem et in unigenitum Filium eius Dominum et Deum nostrum, opificem et factorem universe creature non habentem similem suum ideo unus est omnium Deus Pater, qui et Dei nostri est Deus, et unum Spiritum Sanctum, virtutem inluminantem et sanctificantem, ut ait Cristus post resurrectionem ad apostolos Suos:* Ecce ego mitto promissum Patris mei in vobis. Vos autem sedete in civitatem Hierusalem. quoadusque induamini virtute[m] ab alto; item et accipietis virtutem superveniente[m] in vos Sancto Spiritu, *nec Deum nec Dominum sed ministrum Cristi fidelem, nec equalem sed subditum et oboedientem in omnibus Filio et Filium*

O idee asemănătoare se desprinde şi din relatarea lui *Filostorgiu*, chiar dacă el este mai puţin exact în afirmaţii. În cazul de faţă, dificultatea analizei constă, cel mai probabil, în faptul că lucrarea nu ne-a parvenit în original, ci în forma epitomată mai târziu de patriarhul Fotie, astfel încât nu se poate stabili cu exactitate cât şi ce a rămas din relatarea primară. Din acest izvor înţelegem că Ulfila şi mulţi creştini au fost nevoiţi să treacă Dunărea „din cauza evlaviei" (δ'εὐσέβειαν), el fiind primit cu mare cinste de împăratul Constantius II (337-361). Pe vremea împăratului Constantin, Ulfila făcuse parte dintr-o solie a goţilor la Constantinopol, fiind hirotonit „episcop al celor din Geţia" (χειροτονεῖται τῶν ἐν τῇ Γετικῇ χριστιανιζόντων) de „Eusebiu şi episcopii dimpreună cu acesta". Din comentariul făcut de Fotie, la sfârşitul relatării lui Filostorgiu, aflăm că Ulfila „împreună cu cei aflaţi sub oblăduirea sa urmau aceeaşi erezie. Aşadar, ar rezulta că, în momentul refugiului în imperiu, Ulfila şi cei ce îl însoţeau erau arieni, dat fiind că fusese hirotonit de Eusebiu de Nicomidia.

La mijlocul secolului al V-lea, istoricul *Socrates*[26] încerca să explice modul şi împrejurările care au dus la adoptarea arianismului de către goţi. El spune că, la un moment dat, societatea gotică s-a divizat în două tabere în jurul a doi conducători: Athanaric şi Fritigern (IV.33.1); tabăra lui Athanaric fiind mai puternică, Fritigern fuge la romani pentru a solicita ajutor militar împotriva rivalului său (IV.33.2); Valens ordonă soldaţilor din Thracia să intervină în ajutorul lui Fritigern; Athanaric este învins dincolo de Istru (IV.33.3). Mulţumind pentru binele pe care l-a primit, Fritigern îmbrăţişează credinţa ariană a împăratului, silind şi pe cei de sub ascultarea sa să facă acelaşi lucru (IV.33.4); Aceasta este explicaţia pentru care goţii au devenit arieni (IV.33.5); urmează o digresiune despre activitatea lui Ulfila: a inventat literele gotice, a tradus Scriptura în limba gotică, a învăţat pe barbari învăţăturile divine (IV.33.6); Ulfila propovăduia creştinismul în ambele tabere. Athanaric sesizează activitatea acestuia ca pe o agresiune asupra credinţelor strămoşeşti, motiv pentru care porneşte persecuţia şi astfel barbarii adepţi ai lui Arius au ajuns martiri (IV.33.7); sub presiunea hunilor, între goţi s-a legat prietenie, au fost înfrânţi de huni şi izgoniţi din ţara lor, refugiindu-se în pământul romanilor şi învoindu-se să slujească şi să facă tot ce le va porunci împăratul (IV.34.1); Valens a primit solicitarea lor din milă (IV.34.2). După aşezarea lor în Thracia, Valens şi-a arătat satisfacţia pentru că făcuse o faptă bună (IV.34.3); împăratul considera că, prin aşezarea goţilor în Thracia, puterea militară a imperiului va creşte foarte mult (IV.34.4). Socrates nu uită însă să-l revendice pe Ulfila în trecutul lui niceean, spunând că episcopul a consimţit la formula de credinţă stabilită la Rimini, cu prilejul sinodului ţinut la Constantinopol în anul 360, dar că anterior urmase doctrinei niceene pe care o primise de la episcopul Teofil, căruia el i-a succedat[27]. Aceleaşi revendicări le regăsim şi în cazul lui Sozomen[28] şi Teodoret de Cyr[29].

---

subditum et oboedientem suo in omnibus Deo Patri eique similem secundum scribturas qui per Cristum eius a Spiritu Sancto…".

[26] Socrates, *Istoria Bisericească*, IV.33.1-34.4, *FHDR* II, p. 219-220.

[27] Socrates *Istoria Bisericească*, II.41, p. 151 (Ulfila renunţă la ortodoxie în 360).

[28] Sozomen, *Istoria Bisericească*, VI.37.8-11, *FHDR* II, p. 227.

Calendarul gotic-arian este important în discuţie în special prin cele două consemnări aferente lunii octombrie. La **23 octombrie** textul spune: „þize ana Gutþiadai managaize marytre yah Friþareik[eik]eis”[30]. Exegeţii au propus diferite interpretări şi traduceri pentru această dată. Unii[31] consideră că este vorba despre comemorarea *mai multor martiri ai poporului got şi a lui Frideric*. S-a propus corectarea lui *Friþareikeikeis* cu *Friþagairnais*, iar martirii comemoraţi ar fi fost cei care erau supuşi lui Fritigern şi au pătimit din cauza lui Athanaric. În acest fel s-ar oferi şi credibilitate textului controversat din *Istoria Bisericească* a lui Socrates[32], referitor la divizarea societăţii gotice în două partide înainte de atacurile hunice. Delehaye consideră că „explicaţia este plauzibilă, dar este de regretat că nu poate fi probată”[33]. Părerile sunt împărţite. E.A. Ebbinghaus consideră că sărbătoarea din data de 23 octombrie se referă la martiri care şi-au pierdut viaţa în prima persecuţie din Gothia, în 346-348, momentul care a declanşat şi migrarea lui Ulfila la sud de Dunăre[34]. Zeev Rubin susţine că nu există niciun motiv pentru care *Friþareiks* nu poate fi identificat cu *Fritigern*, iar data de 23 octombrie rememorează rolul acestuia în convertirea poporului, precum şi multele victime pe care persecuţia lui Athanaric le-a produs până în acel moment, fără să-l transforme pe prinţul got comemorat într-un martir[35].

La data de **29 octombrie** textul calendarului consemnează: „gaminþi marytre þize bi Werekan papan yah Batwin bilaif. aikklesyons fullaizos ana Gutþiudai gabrannidai”[36]. În acest caz au fost oferite mai multe soluţii de traducere, iar H. Delehaye consideră că sensul care exprimă cel mai bine afirmaţia este acela că este vorba despre: „memoria martirilor care, împreună cu preotul Wereka şi clericul Batwins, umplând biserica, au fost arşi pentru poporul got”[37]. Detalii mai amănunţite în legătură cu cele petrecute în acest caz le obţinem din *Sinaxarul Bisericii din Constantinopol*[38], la data de 26 martie. Versiunea grecească se compune din două fragmente, fiecare cu datare proprie. Din primul aflăm că biserica în care aceştia se aflau a fost incendiată din ordinul lui Vingurih, în timpul domniei împăraţilor Valentinian, Valens şi Graţian (367-375), iar tipul de execuţie a creştinilor, incendierea în biserică, este amintit şi de Sozomen[39]. Din al doilea fragment aflăm că regina „creştină şi ortodoxă” a goţilor, Gaatha, se îngrijeşte de colectarea moaştelor acestor martiri şi, însoţită de fiica ei Dulcilla, laicul Vellas şi – în ultimă fază – de fiul său Arimerius, se refugiază la romani. Odată pătrunşi în teritoriul roman relatarea devine destul de confuză. Despre Arimerius nu se mai

[29] Teodoret de Cyr, *Istoria Bisericească*, IV.37.1-3, *FHDR* II, p. 235; vezi şi Teodoret episcopul Cirului, *Istoria Bisericească*, IV.37.1-5, p. 197-198.

[30] DELEHAYE 1912, p. 277; EBBINGHAUS 1976, p. 140-145; HEATHER-MATTHEWS 1991, p. 121.

[31] W. Krafft şi M. Achelis, cf. DELEHAYE 1912, p. 278, n. 1.

[32] Socrates, *Istoria Bisericească*, IV.33.2, *FHDR* II, p. 219.

[33] DELEHAYE 1912, p. 278.

[34] EBBINGHAUS, 1976, p. 140-145.

[35] RUBIN 1981, p. 52-53.

[36] DELEHAYE 1912, p. 277; HEATHER-MATTHEWS 1991, p. 121.

[37] DELEHAYE 1912, p. 278.

[38] DELEHAYE, *SECp*, col. 559-560.

[39] Sozomen, *IB*, VI.37.

spune nimic. Despre Gaatha şi Vellas aflăm că se întorc în Gothia, unde acesta din urmă este ucis cu pietre. Despre Dulcilla, aflam că în perioada 383-392, în timpul domniei împăraţilor Valentinian şi Teodosie, este lăsată de mama sa în Cyzic, împreună cu o parte din moaştele martirilor goţi.

*

Cu privire la confesiunea martirilor goţi din perioada de până la aşezarea lor în imperiu s-au emis mai multe păreri, literatura pe această temă fiind impresionantă[40]. Cu excepţia actului martiric al lui Sava Gotul, alcătuit la foarte scurt timp după moartea acestuia, toate celelalte relatări şi acte martirice cunoscute, sunt datate de specialişti către începutul sau în cursul secolului al V-lea, când arianismul goţilor era foarte evident. De aici, credem noi, şi această nevoie de consemnare evidentă a ortodoxiei niceene pe care aceştia au profesat-o. Practic, la data alcătuirii actelor martirice, goţii erau oficial arieni, dar multe dintre moaştele martirilor erau păstrate şi cinstite în bisericile ortodocşilor.

H. Delehaye este de părere că ar trebui privit cu mare atenţie acest aspect. Pe de o parte, spune el, „Nous savons, il est vrai, que ces Goths avaient des fêtes communes avec les orthodoxes, mais c'était avec les Grecs, et il y a lieu de se demander s'ils admettaient des anniversaires des martyrs indigènes appartenant à la confession rivale". Pe de altă parte, „il était tout notoire qu'il y avait parmi les martyrs de Gothie des hétérodoxes, et le premier soin d'un hagiographe qui avait a faire l'éloge d'un saint de ce pays, devait être de le laver de tout soupçon"[41].

J. Mansion vede tabloul confesional din Gothia din altă perspectivă, considerând că este greu să vorbeşti despre o Biserică organizată în Gothia. El înţelege că audienii din Gothia au migrat către niceeni, în urma persecuţiei lui Athanaric[42]. Ortodocşii din Gothia sunt atestaţi de corespondenţa lui Vasile cel Mare cu Bretanion al Tomisului[43]. În ce priveşte prezenţa ariană, chiar şi în perioada activităţii lui Ulfila în stânga Dunării, aspectele trebuie analizate cu grijă. Dacă, potrivit *Scrisorii* lui Auxenţiu, Ulfila se înscrie arianismului homean, iar traducerea cărţilor sfinte în limba gotică a avut un rol considerabil în dezvoltarea Bisericii Gotice naţionale, autorul consideră că impactul activităţii sale în Gothia transdanubiană nu trebuie exagerat. Astfel, el consideră că Ulfila nu ar trebui desemnat atât de sigur ὁ ἐπίσκοπος τῶν Γότθων, deoarece el este episcop doar al câtorva goţi pe care i-a putut converti în calitate de horepiscop în Gothia, a condus în imperiu grupul de creştini alungaţi din cauza persecuţiei din anul 348, fără să se poată preciza dacă l-au urmat toţi creştinii sau toţi convertiţii lui[44]. În ceea ce priveşte relatarea din *Calendarul* gotic de la 29 octombrie, aceasta este analizată în comparaţie cu cea din *Sinaxarul* ortodox de la 26 martie şi cu mărturia lui Sozomen (VI.37), autorul considerând că este vorba despre un grup cu totul aparte, izolat, printre creştinii din Gothia. Epitetele χριστιανὴ καὶ ὀρθόδοξος, aplicate la adresa Gaathei, sunt analizate din perspectiva confesională a bisericii din Cyzic şi a

[40] În ultimă instanţă, vezi PETERSEN 2005.
[41] DELEHAYE 1912, p. 278.
[42] MANSION 1914, p. 7.
[43] MANSION 1914, p. 8-9, 12-20.
[44] MANSION 1914, p. 8.

episcopului Eleusius care a păstorit oraşul la sfârşitul secolului al IV-lea, când Gaatha a fost acolo. Eleusis a fost unul dintre cei mai mari susţinători ai lui Macedonie. Astfel, Mansion este de părere că Gaatha şi Dulcilla nu vin în Cyzic pentru a căuta nişte coreligionari arieni şi, în consecinţă, moaştele aduse de ele trebuie considerate ortodoxe, nu aparţinând unei comunităţi ariene. În opinia sa, acest grup ar putea aparţine, la fel de bine, atât ortodocşilor, cât şi semiarienilor, macedonienilor sau audienilor, dar în niciun caz nu poate fi alăturat grupului arian al lui Ulfila. Faptul că martirii au ajuns să fie înscrişi în *calendarul* gotic se datorează, în opinia sa, integrării ulterioare a grupului, iniţial nicean sau audian, în Biserica naţională gotă, menţinând însă amintirea fraţilor care pătimiseră[45].

Părerea lui Jacques Zeiller este destul de tranşantă în favoarea ortodoxiei niceene existentă şi predicată în Gothia. Astfel, „le catholicisme de Saba est hors de doute", iar aceeaşi credinţă o are şi Niceta Gotul. Urmărind şi analizând relatarea despre martirii care se regăsesc atât în *Calendarul gotic* la 29 octombrie, dar şi în *Sinaxarul ortodox* la 26 martie, consideră că se poate concluziona că aceştia erau ortodocşi. Cât priveşte pe audienii refugiaţi în imperiu, majoritatea lor au părăsit secta şi s-au alăturat ortodocşilor. În opinia lui Zeiller, marea parte a creştinilor din Gothia ţineau de linia niceeană[46]. În acest caz, arianismul nord-dunărean se sprijină pe activitatea misionară a lui Ulfila. În opinia autorului, acesta a primit titlul de „apostol al goţilor" deoarece a jucat rolul central şi decisiv al intrării colective a lor în Biserica ariană şi nu pentru că i-a creştinat. Afirmaţia este clară: „Ulfila n'a été ni le seul ni le premier apôtre de la nation gothique; l'arianisme n'a été ni la seule ni la première confession chrétienne qui y ait fait des adeptes". În viziunea lui Zeiller, Ulfila este un fost ortodox, revendicat în trecutul său de istoricii niceeni, iar momentul adoptării arianismului este anul 341, când este hirotonit. Activitatea sa la nordul Dunării este tulburată de persecuţia din perioada 347-350, iar el devine *episcop naţional* al goţilor creştini refugiaţi în jurul oraşului Nicopolis, dar şi conducătorul lor politic. Din punct de vedere teologic, el evoluează către arianismul pur aşa cum este definit în 359 la Rimini, iar aceasta este credinţa pe care o predică atât păstoriţilor săi din imperiu, cât şi la nordul Dunării, în contextul misiunilor pe care probabil le organiza, fără să poată fi precizate nivelul şi intensitatea acestora[47].

Studiind istoria goţilor din Crimeea, Alexander A. Vasiliev consideră că părerile referitoare la localizarea episcopul lui Teofil în Crimeea trebuie abandonate, iar activitatea lui trebuie localizată în zona danubiană. Autorul face o deosebire clară între cele două grupuri gotice. Goţii din Crimeea au primit creştinismul în formă ortodoxă la mijlocul secolului al III-lea, înainte de apariţia crizei ariene şi au rămas fideli acestei formule, năvălirea hunică împiedicând misionarii arieni să ajungă până aici. În schimb, goţii danubieni au primit creştinismul în forma ortodoxă, dar în secolul al IV-lea au urmat succesiv lui Audius şi ulterior lui Ulfila, devenind arieni. În acest fel apar trei tipuri de comunităţi creştine în mediul gotic danubian (ortodocşi, arieni şi audieni). Vasiliev consideră că sursele tac în legătură cu audienii, deoarece, cel mai

[45] MANSION 1914, p. 9, 20-30.
[46] ZEILLER 1918, p. 432-440.
[47] ZEILLER 1918, p. 440-464.

probabil, au fost absorbiţi foarte repede în masa ariană. Totodată, este de părere că în cazul goţilor danubieni nu se poate vorbi despre o organizare bisericească stabilă, asemănătoare celei din Crimeea, din cauza mişcării permanente a triburilor. În consecinţă: „there existed only separate centers of Christianity, often without any intercourse between them, and with different religious doctrines”[48].

Istoria goţilor şi a convertirii lor este amplu studiată de Edward Arthur Thompson în mai multe rânduri, însă acordă destul de puţină atenţie aspectului confesional din sânul societăţii gotice nord-dunărene. De altfel, el consideră că goţii au fost convertiţi definitiv la creştinism în perioada 382-395, iar întreaga viaţă creştină anterioară anului 376 a fost slabă, deoarece se dezvolta în condiţii permanent nesigure. Astfel, în 1956 el îşi începe studiul cu o serie de întrebări: „When the Visigoths crossed the Danube in 376 and entered the Roman provinces, were they Christian or pagan? Were the two armies which clashed at Adrianople on 9 August 378 composed substantially of Christians, or were the victors still pagan? When Ulfila, the Apostle of the Goths, died *c.* 382, had he succeeded in converting his fellow countrymen to Christianity?[49]”. După analiza izvoarelor, răspunsul savantului este clar: convertirea în masă a vizigoţilor s-a petrecut în perioada 382-395[50]. Mai târziu, revine asupra subiectului într-o lucrare referitoare la pătrunderea creştinismului la barbarii nordici[51]. Aici, autorul face o trecere în revistă a căilor prin care creştinismul a putut pătrunde în societăţile barbare de la frontiera nordică a imperiului, identificând în această categorie: mercenarii veterani care au activat ca soldaţi *foederati* în armata imperială; captivii creştini aduşi în diferitele raiduri; misionarii pătrunşi în lumea barbară prin intermediul liniilor comerciale. După părerea sa, eforturile prizonierilor, mercenarilor şi comercianţilor sunt slabe, întâmplătoare şi neorganizate, motiv pentru care acţiunile lor nu au putut conduce către o victorie clară a creştinismului în acele regiuni. În acest caz, Thompson ia în discuţie cel mai cunoscut caz, Gothia lui Ulfila. Aici, prizonierii creştini au rezistat, dar nu se cunosc misiuni special dezvoltate de Biserică în direcţia lor. Până la hirotonia lui Ulfila în 341 nu există o organizare bisericească stabil constituită în Gothia danubiană. Mai mult, *Apostolul goţilor* a fost hirotonit pentru creştinii care deja existau în Gohia, care, în cea mai mare parte nu erau vizigoţi, ci descendenţi ai prizonierilor romani. „In other words, Ulfila was not appointed in the first place in order to evangelize the Visigoths and to win a pagan people to Christianity but simply to minister those Romans and others in Gothia who were already converted”[52]. În concluzie, urmărind profilul misionar al Bisericii dezvoltat la cumpăna dintre secolele IV şi V, Thompson consideră că în cazul existenţei unor comunităţi creştine în afara frontierelor, Biserica a trimis episcopi care să slujească acolo, dar nu a făcut niciun efort pentru a genera existenţa unor astfel de comunităţi[53].

[48] VASILIEV, 1936, p. 20-21.
[49] THOMPSON 1956, p. 1.
[50] THOMPSON 1956, p. 9.
[51] THOMPSON 1963, p. 56-78.
[52] THOMPSON 1963, p. 63.
[53] THOMPSON 1963, p. 64.

În anul 1966, autorul reia ideile enunţate anterior, dar nu insistă nici de această dată asupra aspectului confesional, deoarece, cum am văzut mai sus, în opinia sa, creştinarea goţilor are loc după 382, înainte de această dată fenomenul fiind unul redus şi insignifiant. În analiza pe care a întreprins-o, arată că în Gothia sunt atestate cel puţin trei „secte" creştine, dar nu se poate spune cu exactitate care deţinea cel mai mare număr de aderenţi. Evoluţia audienilor este cunoscută, autorul fiind de părere că în condiţiile persecuţiei, după 369, aceştia s-au împrăştiat prin provinciile răsăritene ale imperiului, în vreme ce aceia care au rămas au aderat, cel mai probabil, la ortodoxie şi mai puţin la arianism. Arienii, dacă nu toţi, mare parte dintre ei au plecat cu Ulfila la sudul Dunării în 347-348, în timpul primei persecuţii, acel martir Frederic, serbat la 23 octombrie în *calendarul* gotic, fiind una dintre victimele acelui moment tensionat. Pentru martirii arieni din timpul persecuţiei lui Athanaric, Thompson îl citează simplu pe Socrates (IV.33.7), fără să comenteze suplimentar. În ceea ce-i priveşte pe ortodocşii niceeni, aceştia sunt atestaţi de episcopul Goddas, pus în relaţie cu prima persecuţie şi transferul moaştelor martirilor Innas, Rhemas şi Pinnas, şi de martirii Sava, Niceta şi cei 26 transferaţi de Gaatha[54], din a doua persecuţie.

Câteva consideraţii cu privire la situaţia confesională mai emite Thompson în momentul în care analizează organizarea bisericească în Gothia. În opinia sa, nu se ştie cum s-au organizat prizonierii creştini de la mijlocul secolului al III-lea până la data hirotoniei lui Ulfila în 341. O anumită structură trebuie admisă, dar se pronunţă neclar despre episcopul Teofil, prezent la Niceea în 325, înclinând să-l plaseze în zona Crimeei[55]. Aceste comunităţi creştine reduse au fost coagulate de Ulfila după 341 şi, odată organizate, numărul lor s-a înmulţit. Persecuţia din 347-348 întrerupe procesul, odată cu refugierea episcopului la Nicopolis. În aceste condiţii, comunităţile ariene din Gothia au rămas sub supravegherea şi conducerea preoţilor locali, asemănători celor doi (Batwins şi Wereca), probabil sub autoritatea nominală a lui Ulfila[56]. Cât priveşte pe episcopul niceean Goddas, Thompson consideră că acesta a fost contemporan cu Ulfila[57], dar îi este neclară zona în care a activat, neputând preciza dacă este succesor al lui Teofil, deci ostrogot, sau dacă este primul episcop ortodox al vizigoţilor. În acest caz, apariţia şi hirotonia lui denotă o reacţie confesională cu scopul de a contracara succesele pe care le avusese anterior Ulfila, prin atragerea vizigoţilor către arianism[58].

Teza lui Thompson a fost comentată şi corectată ulterior. Discuţiile s-au diversificat, iar interpretările asupra aspectului confesional au depins, pe de o parte, de încercările de a stabili cronologia absolută asupra vieţii şi activităţii lui Ulfila, pe de altă parte, de fixarea datei convertirii oficiale a goţilor la arianism.

În legătură cu momentul hirotoniei lui Ulfila, Thompson şovăie. Mai întâi înclină să accepte informaţia lui Filostorgiu, care spune că evenimentul s-a petrecut când Constantin cel Mare încă era în viaţă. În aceste condiţii, episcopul hirotoniei este arianul Eusebiu de Nicomidia, deoarece autorul este de părere că

[54] THOMPSON 1966, p. 94-95.
[55] THOMPSON 1966, p. 82, n. 3, 164.
[56] THOMPSON 1966, p. xvii, 111.
[57] THOMPSON 1966, p. 110.
[58] THOMPSON 1966, p. 164.

ultimul episcop niceean de Constantinopol, Paul, nu ar fi fost dispus să promoveze în scaunul episcopal un barbar pe care l-ar fi privit ca eretic. Însă, toate discuţiile şi cronologia le dezvoltă ulterior în funcţie de data tradiţional admisă, anul 341[59].

Richard Klein consideră că teoria clasică referitoare la hirotonia lui Ulfila în anul 341, cu prilejul sinodului de la Antiohia, este nesatisfăcătoare. El pune sub semnul întrebării motivul pentru care un candidat la episcopat trebuia să fie luat din zona Dunării de Jos şi să fie dus până în Siria pentru acest act. El propune ca dată a hirotoniei episcopului goţilor sinodul din Constantinopol din septembrie 338[60] şi accentuează caracterul politic al misiunii lui Ulfila în Gothia. În acest caz, evenimentele din jurul anului 348 reprezintă, în opinia autorului, nu neapărat o prigoană anticreştină concretă venită *ab inreligioso et sacrilego iudice Gothorum*, cum declară Auxenţiu, ci reacţia internă a societăţii gotice în încercarea de contracarare a influenţei politice nemijlocite pe care imperiul o exercita prin răspândirea religiei creştine de către un episcop foarte zelos[61].

Kunt Schäferdiek[62] consideră că hirotonia lui Ulfila ar fi putut avea loc în capitală în 336 în contextul primului exil al episcopului Paul de Constantinopol[63]. Analizând izvoarele, autorul admite că refugiul din Gothia s-a petrecut în urma izbucnirii unei prigoane anticreştine, de vreme ce acest episod i-a adus şi titlul de *confessor*[64], dar consideră că este puţin probabil ca acest creştinism, în curs de organizare, să poată fi categorisit în *ortodox* sau *arian*, astfel încât să se lase impresia concurenţei misionare[65]. Totodată, exodul a antrenat un grup suficient de numeros de indivizi, astfel încât să poată fi colonizaţi unitar şi să rămână independenţi. În opinia autorului, creştinii refugiaţi erau oameni liberi din punct de vedere social, fapt care demonstrează că răspândirea creştinismului în societatea gotică nu se mai adresa doar captivilor de război, cum se întâmplase anterior cu prizonierii aduşi din Asia Mică, ci se răspândea printre membrii liberi ai poporului[66].

Herwig Wolfram este de părere că Ulfila a venit la Constantinopol de mai multe ori. Prima vizită se întâmplă în 332-337 şi este pusă în legătură cu ambasada gotică din care făcea parte la acea dată. În accepţiunea sa, autorul consideră că în această postură Ulfila nu putea fi un parvenit anonim. Apartenenţa sa la delegaţia gotică implică obligatoriu un anumit rang social, pentru ca împăratul să nu se simtă insultat. După primul contact, Ulfila revine în imperiu în 341, când, la Antiohia, este hirotonit, act care arată o intenţie clară de a trimite o misiune imperială către goţi[67].

T.D. Barnes înţelege că hirotonia lui Ulfila s-a petrecut în anul 336, în timpul *Tricennalia* lui Constantin, la sinodul care l-a depus pe Marcel de Ancyra şi a

[59] THOMPSON 1966, p. xvi-xix.
[60] KLEIN, 1977, p. 255, n. 142.
[61] KLEIN 1977, p. 264.
[62] SCHÄFERDIEK 1979, p. 107-146.
[63] SCHÄFERDIEK 1979, p. 111-112.
[64] SCHÄFERDIEK 1979, p. 112.
[65] SCHÄFERDIEK 1979, p. 113-114.
[66] SCHÄFERDIEK 1979, p. 116-117.
[67] WOLFRAM 1990, p. 89-91.

încercat să-l forţeze pe niceeanul Alexandru de Constantinopol să-l primească pe Arie în comuniune. În acest caz, Ulfila a rămas în comuniune cu episcopii niceeni[68].

Ernst A. Ebbinghaus consideră că hirotonia lui Ulfila s-a petrecut în anul 337 la Nicomidia de către episcopul Eusebiu, cu puţin înainte de moartea împăratului Constantin cel Mare. În momentul hirotoniei, Ulfila era mai în vârstă de 30 de ani, iar activitatea (traducerea Sfintei Scripturi şi alcătuirea alfabetului gotic) lasă să se întrevadă o perioadă de pregătire şcolară care nu o putea acumula în Gothia[69].

Analizând mărturiile istoricilor Socrates şi Sozomen, Peter Heather este de părere că abia în contextul sinodului de la Constantinopol Ulfila a fost obligat să-şi definească poziția doctrinară, iar el a ales tabăra homoiană (ὅμοιος), care se opunea atât definiţiei niceenilor (ὁμοούσιος), cât și a semiarienilor (ὁμοιούσιος). În schimb, înainte de 360, în ceea ce priveşte dezbaterile teologice, el a fost o figură destul de izolată: până în 347-348, preocupat cu misiunea în Gothia, ulterior cu traducerea şi exegeza scripturistică[70].

Aceeaşi linie de interpretare adoptă şi Hagith Sivan. El consideră că Ulfila ar trebui privit din perspectiva unei evoluţii doctrinare. Astfel, se poate accepta o convertire de la ortodoxia niceeană la semiarianismul eusebian în momentul hirotoniei, orientare care explică tratamentul de care se bucură episcopul goţilor din partea lui Constantius II în 348, urmată de o aderare reală la grupul episcopilor arieni care au acceptat definiţia de la Rimini în sinodul din Constantinopol din anul 360[71].

Cu privire la relatarea lui Socrates (*Istoria Bisericească*, IV.33.7), referitoare la martirii arieni din Gothia, Kunt Schäferdiek consideră că ea este valabilă în ceea ce priveşte tensiunile intestine gotice în perioada de după Tratatul de la Noviodunum, iar în perioada 372-376 poate fi admisă o a doua perioadă de activitate a lui Ulfila în zona de conducere a lui Fritigern[72]. Tulburările intestine în societatea tervingă în perioada de după 372, sunt admise şi de Herwig Wolfram, cu menţiunea că acestea devin tot mai evidente către anii 375-376 sub presiunea hunilor. În aceste condiţii, Fritigern este cel care îl contactează pe Valens cerând ajutor militar, în schimbul promisiunii convertirii la arianism[73]. Cercetătorul consideră că, în ciuda faptului că pentru Fritigern adeziunea la arianism a fost un gest politic şi nu religios, legătura acestuia cu Ulfila a fost strânsă deoarece goţii misionari ai episcopului erau indispensabili prinţului pentru a respecta promisiunea de a-şi converti poporul la religia împăratului. În acest caz, persecuţia lui Athanaric reprezintă reacţia regelui got la misiunea lui Ulfila, care începea să recâştige terenul pierdut după 348 din cauza refugiului. De această dată victimele nu au mai fost doar arienii lui Ulfila, persecutorul acţionând fără discriminare şi asupra celorlalte grupuri creştine: ortodocşii şi audienii[74]. La

[68] BARNES 1990, p. 541-545.
[69] EBBINGHAUS 1991, p. 311-313.
[70] HEATHER-MATTHEWS 1991, p. 129-131.
[71] SIVAN 1996, p. 373-386.
[72] SCHÄFERDIEK 1977, col. 501-506.
[73] WOLFRAM 1990, p. 83.
[74] WOLFRAM 1990, p. 94-95.

aceeaşi concluzie ajunge şi Zeev Rubin, care consideră că în perioada cuprinsă între anii 372-376 societatea gotică a traversat o criză internă puternică în care dezintegrarea vechilor instituţii religioase tribale era o realitate, iar aceasta a generat un număr semnificativ de creştinări. În opinia sa, mărturia lui Socrates referitoare la modul în care goţii au ajuns să adopte arianismul lui Valens poate fi pusă în acord cu celelalte surse, iar convertirea în această confesiune i-a ajutat să-şi menţină identitatea şi coeziunea internă în lumea romană, de vreme ce rămânerea în păgânism sau adoptarea ortodoxiei, spre care a optat definitiv şi Teodosie I cel Mare (379-395), s-ar fi sfârşit prin completa lor asimilare[75]. Peter Heather consideră că adoptarea arianismului de către goţi a constituit parte integrantă a tratatului prin care tervingilor lui Alaviv şi Fritigern li se permitea intrarea în imperiu şi aşezarea lor în Thracia. În acest caz, ruptura din sânul societăţii gote s-a produs imediat înainte de trecerea Dunării, sub presiunea atacurilor hunice şi nu poate fi presupusă nicio relaţie clientelară între Valens şi vreun grup gotic înainte de 376, independenţa barbară menţinându-se până la această dată, aşa cum a fost negociată prin Tratatul de la Noviodunum în 369[76].

În istoriografia românească, creştinismul primar al goţilor din perioada de dinainte de 376 nu s-a bucurat de atenţie decât în ultimele decenii. În 1898 Constantin Erbiceanu a publicat o lucrare despre viaţa şi doctrina lui Ulfila şi deschidea calea către un foarte interesant subiect de cercetare în ceea ce priveşte creştinismul timpuriu pe teritoriul de la nord de Dunăre[77]. „Noua excerptare" a tuturor izvoarelor literare referitoare la creştinismul daco-roman efectuată de Pârvan în 1911[78] a închis subiectul pentru o mare perioadă de timp. Abia după includerea actelor martirilor goţi în colecţia *Fontes Historiae Daco-Romanae* II, în anul 1970, şi cu prilejul sărbătoririi a 1600 de ani de la moartea martirică a lui Sava Gotul, în 1972[79], atenţia începe să revină treptat asupra acestei categorii de izvoare.

Emilian Popescu este cercetătorul care a acordat multă atenţie refacerii autorităţii surselor greceşti şi a creştinismului gotic în istoria creştinismului nord dunărean, iar studiile publicate în anii '80 ai secolului trecut sunt semnificative în această direcţie. O primă intervenţie în acest sens[80] o înregistrăm în 1983. Aici, Em. Popescu adoptă cronologia şi interpretările propuse, în general, de H. Delehaye, J. Mansion şi J. Zeiller, şi, în special, de E. A. Thompson, R. Klein, K. Schäferdiek şi H. Wolfram, amintite mai sus, şi consideră că Ulfila a ajuns la Constantinopol în 336, a fost hirotonit de episcopul ortodox al capitalei, Alexandru, iar avansarea rapidă prin gradele preoţeşti (diaconie, preoţie) indică interesul politic al imperiului pentru regiunile de la Dunărea de Jos. Cu privire la adoptarea arianismului de către episcopul goţilor, Em. Popescu consideră că în 336, în

[75] RUBIN 1981, p. 34-54.

[76] HEATHER 1986, p. 289-318; HEATHER 1991, p. 127-128.

[77] ERBICEANU 1898.

[78] PÂRVAN 1911, p. 158: *„această neîntreruptă înrâurire greacă asupra creştinismului gotic exclude posibilitatea creştinării daco-romanilor de apostolii activi la goţi"*.

[79] IONESCU 1970, p. 485-490; ALEXE 1972, p. 556-568; SIBIESCU 1972, p. 335-388.

[80] Pentru analiză, am selectat doar studiile de început ale profesorului Emilian Popescu, în care se poate urmări mai uşor evoluţia discursului. Pentru revenirile şi completările ulterioare, vezi POPESCU 2018.

momentul hirotoniei, interesul imperiului era acela de a trimite în Gothia un episcop creştin, nu unul arian, fapt pentru care autorul optează pentru evoluţia teologică a lui Ulfila: hirotonit ortodox, adoptă semiarianismul în 347-348, în semn de mulţumire faţă de bunăvoinţa lui Constantius II, se înscrie în orientarea susţinută de acelaşi împărat în 360. Cât priveşte tabloul confesional al Gothiei, Em. Popescu este de părere că audienii au constituit o „minoritate în marea masă a creştinilor din Gothia". De cealaltă parte, ştirile despre prezenţa arienilor în Gothia sunt rare, iar atunci când există, ele se referă la perioada imediat premergătoare anului 367. În rest, prezenţa lor este greu de dovedit; trebuie să fi fost în număr redus şi reprezentau excepţii. Din demonstraţia autorului, reiese că în Gothia ortodoxia niceeană a reprezentat confesiunea creştină majoritară[81].

În 1987, Prof. Em. Popescu a publicat un studiu referitor la episcopul Teofil al Gothiei, în care analizează şi clarifică localizarea ariei misionare a acestuia în regiunea Dunării de Jos, comentează pe larg mărturia lui Filostorgius (*Istoria Bisericească*, II.5) referitoare la Ulfila şi reconcluzionează asupra ortodoxiei acestuia până în momentul stabilirii la sud de Dunăre[82]. În acelaşi an, autorul publică un alt studiu referitor la prezenţa creştinismului pe teritoriul României în lumina cercetărilor mai noi, analizează mai în amănunt *actul martiric* al lui Sava Gotul şi corespondenţa aferentă acestuia, reargumentând, astfel, ortodoxia niceeană majoritară a creştinilor din Gothia[83]. Nu în ultimul rând, în două studii din 1990[84] şi 1992[85] a subliniat importanţa influenţei noii capitale imperiale în propagarea creştinismului printre locuitorii autohtoni sau migratori din zona Dunării de Jos.

În celebra lucrare asupra genezei creştinismului popular românesc, Nelu Zugravu[86] înţelege situaţia creştinismului nord-dunărean într-o cheie mai accentuată confesional, încercând să estompeze ideea *ortodoxiei triumfătoare* la nord de Dunăre în secolul al IV-lea, aşa cum fusese argumentată anterior. Astfel, în opinia profesorului ieşean, prezenţa comunităţilor de orientare ortodoxă este incontestabilă, acestei confesiuni aparţinându-i episcopul Goddas şi implicit moaştele martirilor Inna, Rhima, Pina, Nichita, Sava, Bathusios, Vercas (ceilalţi cu care au pătimit). Aceste comunităţi sau nuclee creştine s-au grupat într-o eparhie care îşi exercita competenţele spirituale asupra diferitelor triburi germanice, dar nu există siguranţa că Teofil al Gothiei ar fi fost titularul acestei episcopii şi ar fi reprezentat la Niceea (325) pe creştinii de la Dunărea de Jos. În ceea ce priveşte arianismul, autorul îl identifică în cele două perioade de activitate misionară desfăşurate de Ulfila la nord de Dunăre (341-347/8 şi 370-376). În acest sens, Nelu Zugravu se înscrie în grupa istoricilor care susţin hirotonia lui Ulfila în 341, considerând activitatea lui misionară ca o creştinare direct în doctrina ariană,

[81] POPESCU 1983, p. 259-277.
[82] POPESCU 1987, p. 73-81.
[83] POPESCU 1987, p. 34-49.
[84] POPESCU 1990, p. 86-103.
[85] POPESCU 1992, p. 15-27.
[86] ZUGRAVU 1997, p. 325-340.

episcopul fiind „întemeietorul Bisericii ariene a Gothiei”[87]. Autorul discută şi asupra diferenţelor specifice dintre comunităţile creştine ale Gothiei. Astfel, între ortodocşi şi arieni au existat multe similitudini la nivel cultic şi practic, fapt care a contribuit la ascensiunea creştinismului în Gothia. Deosebirile surveneau la nivelul doctrinar, iar aportul arian cel mai important în geneza creştinismului popular al românilor ar fi, în opinia lui Nelu Zugravu, termenul „Crăciun”, prin care românii desemnează ziua naşterii Mântuitorului Hristos din Fecioara Maria[88]. În ceea ce priveşte diferenţele faţă de audieni, acestea au constat în data neunitară a serbării Paştilor şi izolaţionismul acestora. Cu toate acestea, comunităţile creştine, chiar dacă diferite, au convieţuit în toleranţă, neînregistrându-se conflicte, aşa cum se întâmpla în imperiu. Nelu Zugravu a revenit completiv asupra acestor consideraţii în 1999[89] şi în 2008[90], menţinându-şi concluziile enunţate în 1997.

*

După cum aminteam mai sus, problema confesiunii martirilor din Gothia este delicată. După părerea noastră, mai întâi de toate trebuie avut în vedere procesul de creştinare propriu-zis în spaţiul de care ne ocupăm. Pătrunderea sensibilă a creştinismului dincolo de frontiera romană a Dunării de Jos începe odată cu marile atacuri gotice şi cu persecuţiile generale asupra creştinilor din a doua jumătate a secolului al III-lea şi începutul celui următor. Rolul prizonierilor şi refugiaţilor în răspândirea cuvântului Evangheliei în regiune a fost esenţial, iar mărturiile consemnate de Commodianus[91], Eusebiu de Cezareea[92], Filostorgiu[93] şi Sozomen[94] sunt suficiente în acest sens. În timp, aceste comunităţi s-au organizat

[87] ZUGRAVU 1997, p. 335. După părerea noastră, definiţia de *Biserică ariană a Gothiei* este uşor forţată. Despre o astfel de structură s-ar fi putut vorbi, pe bună dreptate, în condiţiile în care ea ar fi funcţionat permanent cel puţin din 341 până în 376. Refugiul lui Ulfila în imperiu, împreună cu grupul de credincioşi, a redus în bună parte capacitatea de reorganizare a *arienilor* rămaşi în Gothia, chiar dacă admitem trimiterea de misionari de la Nicopolis către aceste grupuri. În ceea ce priveşte cea de a doua misiune (370-375), discuţiile sunt mult mai ample, de vreme ce ruptura din societatea gotică s-a produs abia sub presiunea primelor atacuri hunice.

[88] Cu privire la această teorie, dezvoltată la DIACONESCU 1998-1991, p. 29-69, vezi şi intervenţia noastră, CĂŢOI 2007, p. 429-446.

[89] ZUGRAVU 1999, p. 45-76 – *Arianismul*; p. 122-126 – *Schisma audianilor*.

[90] ZUGRAVU 2008, p. 96-106.

[91] Commodianus, *Carmen de duobus populis*, v. 807-820, *FHDRCh.*, p. 159-161.

[92] Eusebiu de Cezareea, *Viaţa fericitului împărat Constantin*, II.53, p. 150: „*Fiindcă şi barbarii care i-au adăpostit în acea vreme pe fugarii noştri şi i-au îngăduit [la ei] într-o atât de blândă captivitate se fălesc azi cum le înlesniseră ei acelora nu doar scăparea din ghearele morţii, ci însăşi [libera slujire] a credinţei. Pentru romani, izgonirea creştinilor de atunci, de pe cuprinsul lumii romane, şi fuga lor la barbari rămân şi astăzi o pată de neşters*”.

[93] Filostorgiu, *Istoria Bisericească*, II.5, p. 83-85: „*Aceşti captivi şi oameni evlavioşi, trăind împreună cu barbarii, au convertit pe mulţi dintre ei la evlavie şi i-au convins să cugete la cele ale creştinilor în locul credinţei păgâne*”.

[94] Sozomen, *Istoria Bisericească*, II.6.1, *FHDR* II, p. 223: „*goţii […] împărtăşind de mai înainte credinţa în Hristos, ei s-au adaptat la o viaţă mai civilizată şi mai bună. Aproape pentru toţi barbarii s-a ivit ocazia de a primi învăţătura creştină cu prilejul războaielor ivite la timpul potrivit între romani şi barbari, sub conducerea lui Gallienus şi a împăraţilor de după el*”.

şi s-au dezvoltat, dar nu se poate preciza cu exactitate momentul în care ele s-au coagulat şi s-au unificat într-o eparhie. Cert este că stilul de viaţă al creştinilor a fost cel care a influenţat şi impresionat pe barbari, astfel încât unii dintre ei au părăsit credinţele ancestrale şi au aderat la noua religie. Mesajul religios creştin a fost unul simplu, nedogmatizat şi nespeculativ, creştinii trăind cuvântul Evangheliei. Cel mai probabil, această simplitate a creştinismului din Gothia, care s-a menţinut până la momentul 376, a produs impresia *ortodoxiei* sale niceene şi a fost perceput ca atare de autorii bisericeşti amintiţi mai sus.

După anul 325 această simplitate evanghelică nedogmatizată a comunităţilor gotice primare pare să fi fost contaminată de influenţe externe, în special ariene şi audiene. Exilarea lui Audius în Scythia şi pătrunderea lui ulterioară în Gothia este una dintre ele. Misiunea lui Ulfila la nordul Dunării este a doua. Această contaminare nu a produs o deturnare a mesajului evanghelic iniţial către unul de tip confesional, pentru că majoritatea păgână a spaţiului şi presiunea pe care aceasta o exercita asupra comunităţilor creştine, nu a permis schimbarea de discurs misionar.

În momentul Sinodului de la Niceea (325), comunităţile gotice aveau o vechime de 2-3 generaţii şi nu cunoscuseră frământările intestine ale Bisericii. Categorisirea confesională în niceeni, arieni şi audieni etc., existentă în peisajul religios imperial, nu se poate aplica cu aceeaşi intensitate în viaţa creştinilor din stânga Dunării. În Gothia, lucrurile sunt mai simple, după părerea noastră. Aici avem de a face cu un creştinism care se dezvoltă relativ unitar în virtutea aceleiaşi învăţături evanghelice trăite, şi un păgânism, aşa cum îl cataloga Nelu Zugravu, nedogmatizat şi foarte divers, provenit din tradiţii şi origini diferite, care se manifestau sub forma unor credinţe, superstiţii, ritualuri şi practici mai mult sau mai puţin religioase[95]. Privind cu atenţie izvoarele referitoare la viaţa creştină din Gothia, constatăm că din ele transpare simplitatea învăţăturii dar şi exigenţa conştiinţei creştine. Astfel, de la Auxenţiu aflăm că Ulfila „a îndreptat după îndreptarul evanghelic, apostolic şi profetic, neamul goţilor […] învăţându-i cum să trăiască şi arătându-le, fără preget, cum să fie creştinii cu adevărat creştini”[96]. Vorbind despre Audius, Epifanie spune că: „i-a instruit pe mulţi dintre goţi în lucrurile credinţei”, iar mănăstirile cu regulă monahală strictă, feciorie şi asceză severă nu reprezintă decât aspectul văzut al „instrucţiei” pe care acest misionar le-a oferit-o ucenicilor săi[97]. În ceea ce-l priveşte pe Sava Gotul, lucrurile sunt mai mult decât clare. O simplă lecturare a actului său martiric[98] dovedeşte că principialitatea sa faţă de învăţătura Evangheliei îl face să nu accepte niciodată niciun fel de compromis, nici chiar în faţa călăilor, când viaţa îi este pusă în primejdie.

În acest caz, ar trebui valorificată mai îndeaproape activitatea lui Ulfila. Complexitatea personalităţii lui Ulfila este surprinsă de Auxenţiu, episcopul fiind un vizionar al timpului şi poporului său. Ar fi o greşeală impardonabilă să considerăm că alcătuirea alfabetului gotic şi traducerea *Bibliei* a făcut-o doar

[95] ZUGRAVU 1997, p. 330.
[96] STOIAN 1938, p. 29.
[97] Epifanie, *Despre schisma audienilor*, 70.14.5, în *FHDR* II, p. 173.
[98] ****Martiriul Sfântului Sava Gotul*, p. 315-321.

pentru grupul de creştini cu care s-a retras în imperiu. Cu siguranţă, aceste acţiuni au venit din partea unei personalităţi a cărui viziune misionară depăşea cu mult perspectiva momentului. Am putea împărţi episcopatul lui Ulfila în trei perioade în care priorităţile misionare au fost relativ diferite, fără ca celelalte aspecte să fie ignorate. În primă fază, el activează în Gothia, iar provocările ţin de contactul direct şi, uneori, violent cu păgânismul societăţii gotice. După trecerea în imperiu, preocuparea primordială a fost alcătuirea alfabetului şi traducerea Bibliei. Evident, acestea nu trebuie excluse din perioada anterioară, însă considerăm că acum devin prioritate. Concentrarea asupra activităţii intelectuale l-a introdus mai adânc în sfera provocărilor teologice ale timpului. Din izvoarele epocii putem înţelege că după sinodul din 360 şi, mai ales, începând cu 370, Ulfila devine un episcop foarte activ în zona politicii religioase a Balcanilor, mai ales în raport cu goţii, dar nu numai. Este foarte clar că avem de a face cu o evoluţie teologică în cazul său, iar dacă privim comparativ cu evoluţia religioasă a familiei imperiale, constatăm că episcopul rămâne fidel permanent orientării confesionale a curţii.

Privind din această perspectivă, considerăm că nici nu mai contează momentul sau episcopul care l-a hirotonit. De aceea şi *Credo* pe care Auxenţiu îl ataşează documentului nu poate fi contestat. Începând cu Louis Duchesne[99] şi până spre zilele noastre (Manlino Simonetti[100] sau Alain Chauvot[101]) toţi exegeţii problemei îl aşează pe episcopul got în tabăra arianismului homoian. Poate că cea mai potrivită abordare ar fi să admitem, paralel cu evoluţia teologică a episcopului, şi una confesională. În acest caz, el a venit la Constantinopol creştin ortodox (în sensul *ortodoxiei gotice simple* de care am vorbit mai sus), a fost hirotonit de un nicean (Alexandru) sau semiarian (Eusebiu de Nicomidia), după caz, a adoptat doctrina semiariană în momentul hirotoniei sau al refugiului, în semn de mulţumire faţă de bunăvoinţa împăratului Constantius II, a evoluat teologic şi a semnat actele sinodului de la Constantinopol din 360, şi-a asumat definitiv această formulă de credinţă şi a propovăduit-o goţilor, direct sau prin misionarii pe care i-a pregătit.

Evident, există separaţie între comunităţile creştine din Gothia. Ele nu se amestecă şi nu formează un tot unitar. Aspectul lingvistic este unul dintre elementele care nu permite coagularea totală. După mărturia lui Auxenţiu, Ulfila a predicat în gotă, greacă şi latină, iar această diferenţiere este foarte importantă. Al doilea element al separaţiei este filiaţia misionară. Simpla afirmaţie a lui Epifanie „din Gothia cei mai mulţi audiani au fost alungaţi, ba chiar şi creştini de-ai noştri care se aflau acolo, fiindcă se iscase prigoana" ne permite să înţelegem această diferenţă. „Confesiunea" misionarului care a întemeiat comunitatea este

[99] DUCHESNE 1907, p. 569.

[100] SIMONETTI 1976, p. 322-323: „*Giunti alla fine di questo lavoro d'analisi, siamo in condizione di ribadire, per quel che attiene specificamente alla dottrina di Ulfila, quanto a suo tempo sostenemmo per la documentazione ariana in lingua latina considerata globalmente. Confideremo perciò Ulfila né ariano moderato, come vogliono molti, né un ariano* sui generis, *come vuole Giesecke, bensì ariano radicale, fedelmente aderente alla dottrina di Eunomio*".

[101] CHAUVOT 1995, p. 864: „*L'arianisme d'Ulfila remonte probablement à sa nomination épiscopale; lors d'un concile tenu a Constantinople en 360, il adhère aux définitions homéennes*".

esenţială în modul în care ea se manifestă. Cu toate acestea, profilul misionar al Gothiei nu permite evoluţia discursului şi diversificarea lui. În vreme ce în imperiu, mai ales după Pacea Bisericii, mesajul evanghelic se dogmatizează şi evoluează în formule speculativ filosofice, în Gothia nu poate fi presupusă o evoluţie similară. În aceeaşi ordine de idei, şi discursul misionarului întemeietor este limitat de natura mesajului principal: Evanghelia şi practicarea preceptelor vieţii creştine. Nivelul la care discuţiile asupra relaţiilor inter-trinitare sau antropomorfiste puteau fi propovăduite în Gothia secolului al IV-lea, trebuie apreciat cu mai multă prudenţă şi fără pretenţia de a oferi soluţia definitivă a discuţiei.

Urmărind aprecierile de mai sus, constatăm că refugiaţii persecuţiei din perioada de după 369 interacţionează foarte bine cu lumea niceeană a timpului şi aproape deloc cu cea ariană, cu siguranţă, şi datorită faptului că sursele de care dispunem în prezent sunt aproape exclusiv ortodoxe. Trebuie, totuşi, reţinut că diverşi autori, din diferite regiuni ale imperiului, atât din Orient, cât şi din Occident, bazându-se pe surse de informare total diferite, zugrăvesc aceeaşi imagine la adresa Bisericii din Gothia, revendicând-o pentru tabăra niceeană şi, adesea, argumentând polemica împotriva arienilor. În aceeaşi ordine de idei, ni se pare curios cum niciunul dintre aceşti polemişti neîmpăcaţi împotriva arianismului nu sesizează prezenţa ereziei la goţii din stânga Dunării până la momentul intrării lor în Thracia, în 376.

După părerea noastră, fenomenul poate fi explicat dacă ţinem cont de două aspecte esenţiale: 1) simplitatea mesajului evanghelic propovăduit în Gothia, de care am vorbit mai sus; şi 2) percepţia generală a convertirii goţilor la arianism în anul 376. Din acest al doilea aspect înţelegem de ce actele martirilor goţi poartă „marca ortodoxiei", ea fiind dublată, de cele mai multe ori, de datarea momentului pătimirii, toate fiind anterioare anului 376. În general, se cunosc doar martirii ale căror moaşte au fost aduse în imperiu, cu diferite ocazii şi erau însoţite şi de informaţii, mai detaliate sau mai restrânse, cu privire la modul şi timpul în care au pătimit. În acest caz, prezenţa martirilor atât în *Calendarul* arian, cât şi în *Sinaxarul* ortodox se prezintă foarte logic. În momentul pătimirii, nici unul dintre martiri nu şi-a pus problema că ar fi niceean, arian sau audian. El avea conştiinţa că este doar creştin. În momentul martirajului, numele *atleţilor* au fost păstrate de comunităţile din care ei făceau parte, ale căror filiaţii misionare nu le cunoaştem.

În concluzie, probabil că cea mai logică explicaţie a fenomenului constă în ceea ce s-a întâmplat în momentele tulburi ale anului 376. Trecerea Dunării şi aşezarea goţilor în Thracia a reprezentat momentul în care, oficial, ei au devenit arieni şi, dacă ar fi să-i dăm crezare întru totul lui Teodoret, câştigarea lor la arianism a reprezentat o manevră diplomatică foarte bine gândită de Ulfila şi Eudoxius. De vreme ce moartea *atleţilor* a avut loc înainte de adoptarea arianismului de către goţi, este evident motivul pentru care niceenii îi revendică pe martiri ca făcând parte din patrimoniul Ortodoxiei. Ortodocşii i-au păstrat în calendarul lor, pentru că, în momentul pătimirii, goţii nu adoptaseră arianismul, iar garanţii dreptei credinţe pe care aceştia au mărturisit-o erau tocmai *fraţii* ortodocşi, refugiaţi anterior aşezării masive a goţilor în Imperiu. Totodată, Marea

Biserică a avut nevoie de precizarea acestei „mărci a ortodoxiei", pentru a exclude venerarea unor eretici şi a faptelor lor, de vreme ce cinstirea Sfinţilor şi a Moaştelor lor au un rol didactic foarte important în cultul ortodox.

De cealaltă parte, *simplitatea teologică* a creştinismului din Gothia şi-a spus cuvântul. Opera misionară a lui Ulfila dezvoltată ulterior asupra refugiaţilor goţi nu a fost resimţită ca o schimbare a mărturisirii de credinţă, mai ales că se făcea în limba proprie, de către unul dintre ei, în care aveau încredere totală, după mărturia aceluiaşi Teodoret[102]. Din perspectiva goţilor, martirii le aparţineau deoarece erau fraţii lor cu care au pătimit împreună, prigoana reprezentând tocmai motivul pentru care mulţi dintre ei s-au decis să se refugieze în Imperiu. Goţii nu au făcut nimic altceva decât să păstreze în *calendar* amintirea fraţilor lor care au suferit moarte martirică, chiar dacă, ulterior evenimentului, comunitatea lor a evoluat mai mult sau mai puţin sesizabil în direcţia schimbării de confesiune. Aceste *odoare de mare preţ*, moaştele fraţilor lor, făceau parte integrantă din viaţa creştină pe care au trăit-o şi mărturisit-o împreună în Gothia şi au continuat-o în imperiu.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

FHDR II — *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II: *De la anul 300 până la anul 1000*, publicată de H. Mihăescu, G. Ştefan, R. Hâncu, V. Iliescu, V. C. Popescu, Bucureşti, 1970.

FHDRCh. — *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, traduceri inedite din latină şi greacă de M. Paraschiv, C. Tărnăuceanu, W. Dancă, revizuirea traducerilor M. Paraschiv, revizuirea textelor C. Tărnăuceanu, selecţia textelor, studiu introductiv, notiţe bibliografice, note şi comentarii, indice N. Zugravu, Iaşi, 2008.

PG — J.-P. Migne, *Patrologia Graeca.*

Izvoare

****Martiriul Sfântului Sava Gotul*, în: *Actele Martirice*, studiu introductiv, traducere şi note de I. Rămureanu, Bucureşti, 1997, p. 315-321.

Ambroise, *Ev. Sec. Luc.* – Ambroise de Milan, *Traité sur l'Evangile de S. Luc*, I (Livres I-VI), texte latin, introduction, traduction et notes de D. G. Tissot, col. *Sources Chrétiennes*, 45, Paris, 1956.

Augustinus, *De civitate Dei*, XVIII, 52, *FHDR* II, p. 215.

Commodianus, *Carmen de duobus populis*, v. 807-820, *FHDRCh.*, p. 159-161.

Epifanie al Salaminei, *Ancoratus* – Epifanie al Salaminei, *Ancoratus*, ediţie bilingvă, traducere şi note de O. Coman, studiu introductiv de D. Mârşanu, ediţie îngrijită de A. Muraru, Iaşi, 2007.

Epifanie, *Despre schisma audienilor* – Epifanie, *Despre schisma audienilor*, în: *FHDR* II, p. 173-175.

Epifanius of Salamis, *The Panarion (Books II and III), De Fide*, second, revised edition, translated by Frank Williams, coll. *Nag Hammadi and Manichaean Studies* 79, Brill, Leiden – Boston, 2013.

Epiphanius, *Ancoratus und Panarion* (*Panarion, Haer. 65-80, De Fide*), herausgegeben von Karl Holl, 3 band, Leipzig, 1933.

Eusebiu de Cezareea, *Viaţa fericitului împărat Constantin*, studiu introductiv de E. Popescu, traducere din limba greacă şi note de R. Alexandrescu, Bucureşti, [2]2012.

[102] Teodoret, *Istoria Bisericească*, IV.37.1-5, p. 197-198.

Filostorgiu, *Istoria Bisericească*, ediţie bilingvă, traducere D. Garofeanu, studiu introductiv, tabel cronologic şi note explicative de D. Mîrşanu, ediţie îngrijită de A. Muraru, Iaşi, 2012.

Grigore de Nazianz, *Orationes 33 (Contra Arianos et de se ipso)*, PG XXXV, 1136.

Grigore de Nazianz, *Orationes*, *22.2 (De Pace, 2)*, PG XXXVI, 216.

Hieronymus, *Chronicon* – Hieronimi *Chronicon*, herausgegeben Rudolf Helm, col. *Eusebius Werke*, siebenter band, Leipzig, 1913, p. 226-250.

Iordanes, *Getica* - Iordanes, *De origine actibusque Getarum*, ediţie bilingvă latină română, traducerea prof. D. Popescu, ediţie îngrijită, studiu introductiv, notă asupra ediţiei G. Gheorghe, Bucureşti, 2001.

Orosius, *Historiarum adversum paganos libri VII*, http://www.attalus.org/latin/orosius7B.html (accesat in 26.01.2021).

Sfântul Vasile cel Mare, *Epistole*, traducere din limba greacă, introducere şi note de pr. T. Bodogae, ediţie revizuită de Tudor Teoteoi, col. *Părinţi şi Scriitori Bisericeşti*, SN 3, Bucureşti, 2010.

Socrates *Istoria Bisericească*, traducere de Iosif Gheorghian, Bucureşti, 1899

Socrates, *Istoria Bisericească*, în: *FHDR* II, p. 216-221.

Sozomen, *Istoria Bisericească*, tradusă în româneşte de IPS I. Gheorghian, Mitropolit Primat al României, Bucureşti, 1897.

Sozomen, *Istoria Bisericească*, în: *FHDR* II, p. 222-231.

Teodoret de Cyr, *Istoria Bisericească*, în: *FHDR* II, 232-237.

Teodoret episcopul Cirului, *Istoria Bisericească*, IV.37.1-5, traducere de pr. prof. V. Sibiescu, col. *Părinţi şi Scriitori Bisericeşti* 44, Bucureşti, 1995.

Autori

ACHELIS 1900 – H. Achelis, *Der älteste deutsche Kalender*, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 1 (1900), p. 309-373.

ALEXE 1972 – Ş. Alexe, *1600 de ani de la moartea Sfântului Sava Gotul*, Biserica Ortodoxă Română 90 (1972), 5-6, p. 556-568.

BARNES 1990 – T. D. Barnes, *The Consecration of Ulfila*, Journal of Theological Studies, 41 (1990), p. 541-545.

CĂȚOI 2007 – M. O. Căţoi, *Sur une opinion concertant la signification semantique du terme Crăciun (Noel)*, Pontica 40 (2007), p. 429-446.

CĂȚOI 2015a –M. O. Căţoi, *Corecturi şi completări la cronologia mişcării audiene în Imperiul Roman şi la Dunărea de Jos*, în: *POLYCHRONION Înaltpreasfinţitului Arhiepiscop Casian, la 60 de ani*, Ed. Istros, Brăila, 2015, p. 429-459.

CĂȚOI 2015b – M. O. Căţoi, *Rectifications et complètements à la chronologie du mouvement audien dans l'Empire Romain et au Bas-Danube*, în: Ephemeris Dacoromana 17 (2015), Atti di Convegno Internazionale „*L'èra costantiniana. Percorsi sociali, politici e religiosi in area danubiana e nel resto dell'impero*", a cura di M. Bărbulescu, Accademia di Romania, Roma, 2015, p. 326-369.

CHAUVOT 1995 – A. Chauvot, *II. La conversion des Tervinges-Wisigoths*, în: J.-M. Mayeur, C. (†) et L. Pietri, A. Vauchez, M. Venard (dir.), *Histoire du christianisme dès origines à nos jours*, Tome II: *Naissance d'une chrétienté (250-430)*, Desclée, 1995.

DELEHAYE 1912 – H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana 31 (1912), Bruxelles, p. 161-300.

DELEHAYE, *SECp* – H. Delehaye, *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902.

DIACONESCU 1988-1991 – T. Diaconescu, *Motivaţia semantică a cuvântului românesc Crăciun Noël. Studiu asupra terminologiei creştine din Romania Orientală*, Anuar de Lingvistică şi Istorie Literară, Academia Română, Filiala Iaşi, Institutul de Filologie Română „Al. Philippide", 32 (1988-1991), p. 29-69.

DUCHESNE 1907 – L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise*, II, Paris, 1907.

EBBINGHAUS 1976 – E. A. Ebbinghaus, *The first entry of the Gothic calendar*, The Journal of Theological Studies, NS 27 (1976), p. 140-145.

EBBINGHAUS 1991 – E. A. Ebbinghaus, *The Date of Wulfila's Episcopal Ordination*, Neophilologus 75 (1991), p. 311-313.

ERBICEANU 1898 – C. Erbiceanu, *Ulfila. Viaţa şi doctrina lui sau starea creştinismului în Dacia Traiană şi Aureliană în secolul al IV-lea*, Bucureşti, 1898 [reeditată: C. Erbiceanu, *Ulfila. Viaţa şi doctrina lui*, cuvânt înainte de C. L. Erbiceanu, studiu introductiv L. Rados, ediţie îngrijită, note şi postfaţă de M. O. Căţoi, Bucureşti, 2013].

GIRARDI 2009 – M. Girardi, *Saba il Goto: martire di frontiera*, testo, traduzione e commentario del dossier greco, Iaşi, 2009.

HEATHER 1986 – P. Heather, *The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion*, Greek-Roman and Byzantine Studies 27 (1986), 3, p. 289-318.

HEATHER 1991 – P. Heather, *Goths and Romans 332-489*, Clarendon Press, Oxford, 1991.

HEATHER & MATTHEWS 1991 – P. Heather, J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century*, ser. *Translated Texts for Historians*, 11, Liverpool University Press, 1991.

IONESCU 1970 – I. Ionescu, *Sansala, primul preot creştin daco-roman atestat documentar*, Mitropolia Olteniei 22 (1970), 5-8, p. 485-490.

KLEIN 1977 – R. Klein, *Constantius II und die christliche Kirke*, Darmstadt, 1977.

MANSION 1914 – J. Mansion, *Les origines du christianisme chez les Gots*, Analecta Bollandiana 33 (1914), p. 5-30.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.

PETERSEN 2005 – *Bibliographia Gotica Amplificata sive Gotica Minora* V, C.T. Petersen (ed.), Syllabus, 2005.

POPESCU 1983 – E. Popescu, *Creştinismul în Eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea, Spiritualitate şi istorie la Întorsura Carpaţilor*, I, Buzău, 1983, p. 259-277.

POPESCU 1987a – E. Popescu, *Creştinismul pe teritoriul României până în secolul al VII-lea, în lumina noilor cercetări*, Mitropolia Banatului 37 (1987), 4, p. 34-49.

POPESCU 1987b – E. Popescu, *Theophilus Gothiae, episcop în Crimeea ori la Dunărea de Jos?*, Studii Teologice 39 (1987), 5, p. 73-81.

POPESCU 1990 – E. Popescu, *Bizanţul şi creştinarea Europei de sud-est şi de est*, Studii Teologice 42 (1990), 1, p. 86-103.

POPESCU 1992 – E. Popescu, *Sfântul Ioan Hrisostomul şi misiunea creştină în Crimeea şi la Dunărea de Jos*, Teologie şi Viaţă, SN 2 (63) (1992), 11-12, p. 15-27.

POPESCU 2018 – E. Popescu, *Studii de istorie şi de spiritualitate creştină*, I-III, Bucureşti, 2018.

REVILLOUT 1850 – C. J. Revillout, *De l'arianisme des peuples germaniques qui ont envahi l'empire Romain*, Paris, 1850.

RUBIN 1981 – Z. Rubin, *The Conversion of the Visigoths to Christianity*, Museum Helveticum 38 (1981), p. 34-54.

SCHÄFERDIEK 1977 – K. Schäferdiek, *Germanenmission*, în: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart, 1977, col. 501-506.

SCHÄFERDIEK 1979 – K. Schäferdiek, *Wulfila vom Bischof von Gotien zum Gotenbischof*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 90 (1979), p. 107-146.

SIBIESCU 1972 – V. Sibiescu, *Sfântul Sava Gotul. La 1600 de ani de la mucenicia sa*, Glasul Bisericii 31 (1972), 3-4, p. 335-388.

SIMONETTI 1976 – M. Simonetti, *L'arianesimo di Ulfila*, Romanobarbarica I (1976), p. 297-323.

SIVAN 1996 – H. Sivan, *Ulfila's own Conversion*, The Harvard Theological Review 89 (1996), 4, p. 373-386.

STOIAN 1938 – I. Stoian, *Auxentius episcop arian de Durostor (veacul al IV-lea)*, Bucureşti, 1938.

THOMPSON 1956 – E. A. Thompson, *The Date of the Conversion of the Visigoths*, The Journal of Ecclesiastical History 7 (1956), 1 (April), p. 1-11.

THOMPSON 1963 – E. A. Thompson, *Christianity and the Northern Barbarians*, în: A. Momigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century*, Oxford, 1963, p. 56-78 [studiul a fost publicat iniţial în *Nottingham Medieval Studies*, I (1957)].

THOMPSON 1966 – E. A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966.

VASILIEV 1936 – A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge-Massachusetts, 1936.

WAITZ 1840 – G. Waitz, *Über das Leben und die Lehre des Ulfila*, Hannover, 1840.

WOLFRAM 1990 – H. Wolfram, *Histoire des Goths*, 1990.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997.

ZUGRAVU 1999 – N. Zugravu, *Erezii şi schisme la Dunărea Mijlocie şi de Jos*, Iaşi, 1999 (p. 45-76 – Arianismul; p. 122-126 – Schisma audianilor).

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Câteva probleme ale creştinismului din spaţiul românesc în mileniul I în lumina izvoarelor literare. IV. Structuri şi ierarhii ecleziastice*, *FHDRCh*, Iaşi 2008, p. 96-106.

NOI INTERPRETĂRI PRIVIND EVOLUȚIA ORGANIZĂRII BISERICEȘTI PE TERITORIUL PROVINCIEI ROMANE SCYTHIA ÎN SECOLUL AL VI-LEA P.CHR.

Ionuț HOLUBEANU*

Cuvinte-cheie: *provincia romană Scythia, organizarea bisericească,* Codex Iustinianus, Synecdemus, Notitiae episcopatuum.

Keywords: *The Roman province of Scythia, ecclesiastical organization,* Codex Iustinianus, *Hierocles'* Synecdemus, Notitiae episcopatuum.

Rezumat: *Tema acestui studiu o reprezintă evoluția organizării bisericești pe teritoriul provinciei romane Scythia de-a lungul secolului al VI-lea. Pe temeiul informațiilor de natură literară și arheologică, autorul a datat momentul înființării primelor scaune bisericești sufragane (cel puțin 14 la număr) de pe teritoriul provinciei istro-pontice în prima parte a domniei lui Iustinian I (527-565), cel mai probabil în anul 536. Alte noi episcopii sufragane au fost înființate către jumătatea și în a doua parte a secolului al VI-lea.*

Abstract: *The subject of this paper is the evolution of the ecclesiastical organization in the Roman province of Scythia during the 6th century. Examinating the documentary and archaeological evidence together, the author assumed that Scythia ceased to be an exception in terms of ecclesiastical organization (i.e. an only see – that of Tomis – for the whole province) during the first part of Justinian I's reign (527-565), most likely in 536, when at least 14 ordinary bishoprics were organized in its main cities. Other new ecclesiastical sees were organized in the province during the second half of the 6th century, as it happened in the neighboring Roman province of Moesia Secunda.*

Evoluția organizării bisericești pe teritoriul provinciei romane Scythia a constituit mult timp subiect de dezbatere. Astăzi, cei mai mulți dintre cercetătorii[1]

* Ionuț HOLUBEANU: Universitatea „Ovidius" din Constanța, Facultatea de Teologie; e-mail: ionutho@gmail.com.

[1] PÂRVAN 1912a, p. 106-112; PÂRVAN 1923-1924, p. 121-135; AUNER 1920, col. 1253; VULPE 1938, p. 340-344; POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1976, p. 30, 35, 98, 137; POPESCU 1977, p. 274-283; POPESCU 1980, p. 597-605; POPESCU 1994, p. 91, 124-138, 154-155, 212; BARNEA 1968, p. 458-459, 471; BARNEA 1979, p. 12-14, 16; BARNEA 1991b,

preocupați de această temă susțin existența aici a unor episcopii sufragane. Însă, în continuare, nu există consens în ceea ce privește numărul și momentul înființării lor.

Unele informații din codexul juridic redactat în timpul domniei împăratului Iustinian I și rezultatele descoperirilor arheologice de pe teritoriul fostei provincii romane Scythia permit, însă, identificarea intervalului cronologic în care au fost organizate primele episcopii sufragane. În plus, evoluția organizării bisericești pe teritoriul provinciei romane vecine Moesia Secunda sugerează dezvoltarea infrastructurii episcopale din Scythia și în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

CODEX IUSTINIANUS ȘI LEGEA LUI ZENON

La începutul domniei sale, împăratul Iustinian I (527-565) a dispus redactarea unei noi colecții de legi. La 13 februarie 528, el a instituit o comisie formată din zece persoane, între care se numărau Tribonianus, la acea vreme *magister officiorum*, și Theophilus, profesor de drept la Constantinopol, însărcinată cu realizarea acestui proiect. În anul următor, comisia și-a încheiat misiunea. Codexul a fost făcut public la 7 aprilie 529 și a intrat în vigoare la 16 aprilie, în același an[2]. Cuprinsul acestui codex nu s-a păstrat însă[3].

Întrucât după scurtă vreme această colecție de legi nu mai era de actualitate, Iustinian a instituit o nouă comisie, formată din cinci persoane, însărcinată cu redactarea unei noi ediții. De data aceasta, Tribonianus, în calitatea de conducător al comisiei, a lucrat împreună cu Dorotheus, profesor de drept la Beirut, și cu trei juriști care contribuiseră anterior la redactarea Digestelor. Lucrarea lor a fost făcută publică în noiembrie 534 sub titlul *Codex repetitae praelectionis* și a intrat în vigoare la 29 decembrie, în același an. Această ediție s-a păstrat până în zilele noastre, fiind cunoscută sub numele de *Codex Iustinianus*[4].

În cazul studiului de față interesează, în primul rând, solicitările adresate împăratului Iustinian comisiilor însărcinate cu redactarea celor două ediții ale colecției juridice. Împăratul le-a cerut membrilor primei comisii să omită din vechile colecții legislative tot ceea ce devenise caduc sau nu mai era necesar, să elimine toate contradicțiile și repetițiile, să facă completări și chiar modificări în cuprinsul vechilor legi dacă era nevoie, iar acolo unde era oportun, să grupeze

p. 277-278; BAUMANN 1979, p. 112, 114; DUVAL 1980, p. 314; RĂDULESCU 1987, p. 47-48, 69-70; PĂCURARIU 1991, p. 149-150; BARNEA 1991a, p. 290; SUCEVEANU 1993, p. 145; SUCEVEANU 2002, p. 286, 292-293; SUCEVEANU 2007, p. 29, 101, 105, 130, 137-138, 140-141; SUCEVEANU 2011, p. 57-58, 63; ZUGRAVU 1997, p. 364-367; ZUGRAVU 2007, p. 12; ZUGRAVU 2008, p. 91-92; LUNGU 2000, p. 68, 78, 80-82; LUNGU 2006, p. 204-206, 217; LUNGU 2013, p. 662-663; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; ATANASOV 2007, p. 81, 89-91; ATANASOV 2012, p. 359-364; ZAHARIADE 2009, p. 139-140; MADGEARU 2010a, p. 145-150; MADGEARU 2010b, p. 180-181; MADGEARU 2011a, p. 66-67; IAȚCU 2012, p. 29-30; ALEXANDRU 2013, p. 689; HOLUBEANU 2015-2016, p. 25-60; HOLUBEANU 2018, p. 19-70; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-53.

[2] Pentru această primă ediție a colecției *Codex Iustinianus*, vezi JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 479-480.

[3] S-au păstrat doar fragmente din indexul acestei prime ediții a codexului legislativ – vezi JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 495.

[4] JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 493-496.

anumite prevederi legale:

Quibus specialiter permisimus resecatis tam supervacuis, quantum ad legum soliditatem pertinet, praefationibus quam similibus et contrariis, praeterquam si iuris aliqua divisione adiuventur, illis etiam, quae in desuetudinem abierunt, certas et brevi sermone conscriptas ex isdem tribus codicibus, novellis etiam constitutionibus leges componere et congruis subdere titulis, adicientes quidem et detrahentes, immo et mutantes verba earum, ubi hoc rei commoditas exigebat, colligentes vero in unam sanctionem, quae in variis constitutionibus dispersa sunt, et sensum earum clariorem efficientes, ita tamen, ut ordo temporum earundem constitutionum non solum ex adiectis diebus et consulibus, sed etiam ex ipsa compositione earum clarescat, primis quidem in primo loco, posterioribus vero in secundo ponendis et, si quae earum sine die et consule in veteribus codicibus vel in his, in quibus novellae constitutiones receptae sunt, inveniantur, ita his ponendis nullaque dubietate super generali earum robore ex hoc orienda, sicut et illas vim generalis constitutionis obtinere palam est, quae ad certas personae rescriptae vel per pragmaticam ab initio datae eidem novo codici propter utilitatem sanctionis inditae fuerint.[5] (Le-am acordat acestor [juriști] în mod special permisiunea, după ce sunt eliminate introducerile inutile, care nu afectează integritatea legilor, toate repetițiile și contradicțiile, exceptând situațiile în care ele sunt folositoare pentru anumite dispoziții legale, și toate cele care au căzut în desuetudine, să expună legi clare și redactate în puține cuvinte, după aceleași trei *Codexuri* [i.e. *Gregorianus*, *Hermogenianus* și *Theodosianus*], în noile constituții și să le grupeze sub titluri potrivite, adăugând și eliminând și chiar schimbând cuvintele acolo unde măsura potrivită a lucrului o impunea, adunând sub o singură sancțiune ceea ce este răspândit în diferite constituții, și făcând mai clar sensul lor, cu condiția ca ordinea cronologică a acestor constituții să fie clară, nu doar prin precizarea zilelor și a consulilor [sub care au fost emise], ci și prin modul aranjării lor, legile vechi trebuind expuse primele, iar cele mai noi după ele. Și, dacă dintre acestea este descoperită vreo lege fără dată sau consul în vechile *Codexuri* sau în cele [i.e. colecțiile] în care se găsesc noile constituții, și acestea să fie adăugate, și niciun dubiu să nu se nască în privința validității lor generale din cauza acestei [lipse], după cum este bine cunoscut că au valoare universală de lege și cele care au fost adresate anumitor persoane sau au fost emise inițial pentru soluționarea unor aspecte de natură locală, fiind inserate în noul *Codex* pe temeiul utilității sancțiunii pe care o conțin. [13 februarie 528] – *trad.n.*)[6]

În mod asemănător, împăratul le-a cerut juriștilor din a doua comisie să excludă din cuprinsul primei ediții a codexului toate constituțiile socotite de prisos și pe cele anulate prin novelele emise după aprilie 529 și să elimine toate repetițiile, contradicțiile sau prevederile desuete:

Supra dictis itaque magnificis et prudentissimis viris permisimus haec omnia facere

[5] *Cod. Iust.*, *Constitutio Haec.*, 2, p. 2, 4.

[6] Mulțumesc și pe această cale doamnei profesoare Florentina Nicolae, care a îmbunătățit traducerile din limba latină făcute de noi.

et, si qua emendatione opus fieret, hanc facere non titubante animo, sed nostra auctoritate fretos, constitutiones vero superfluas vel ex posterioribus sanctionibus nostris iam vacuatas, vel si quae similes vel contrariae invenirentur, circumducere et a prioris codicis congregatione separare et tam imperfectas repelere quam nocte obscuritatis obductas nova elimationis luce retegere, ut undique non solum institutionum et digestorum via dilucida et aperta pateret, sed etiam constitutionum nostri codicis plenum iubar omnibus clareat, nulla penitus nec simili nec diversa nec inusitata relicta, cum nemini venit in dubium, quod repetita praelectio probavit, hoc satis validum satisque esse formosum.[7] (Și astfel am îngăduit susnumiților distinși și preaînvățați bărbați să facă toate aceste lucruri [i.e. inserarea *Novellelor* emise între anii 529 și 534 în prima ediție a *Codexului*] și, dacă ar fi nevoie de vreo corectură, să o facă fără ezitare, dar întemeiați pe autoritatea noastră, să abroge și să elimine din colecția *Codexului* anterior legile de prisos sau cele anulate prin hotărârile noastre ulterioare, sau cele descoperite [de ei] ca fiind similare sau contrare, și, de asemenea, să completeze cele imperfecte, să înlăture întunericul neclarității, scoțând la iveală lumina noii interpretări, astfel încât, nu doar calea *Instituțiilor* și a *Digestelor* să fie limpede și clară pretutindeni, ci și lumina deplină a *Codexului* nostru de legi să strălucească înaintea tuturor, și nicio [lege] asemănătoare sau contrară [alteia] sau caducă să nu fie păstrată, și nimeni să nu pună sub semnul îndoielii faptul că o expunere revizuită a fost validată ca fiind legitimă și bine întocmită. [16 noiembrie 534] – *trad.n.*)

Pe temeiul acestor solicitări exprese ale împăratului Iustinian se poate deduce că a doua ediție a codexului legislativ (*Codex repetitae praelectionis*) cuprindea doar legi și paragrafe de legi care erau de actualitate în 534[8].

Între legile cuprinse în această ediție se află și cea emisă de împăratul Zenon (476-491) între anii 474 și 484[9], care impunea existența unei episcopii în orice așezare care avea statutul de oraș (*civitas*/πόλις) de pe teritoriul Imperiului:

Πᾶσαν πόλιν εἴτε ἀνανεωθεῖσαν κατὰ τοὺς προλαβόντας χρόνους εἴτε οὐκ οὖσαν μὲν πρότερον, διὰ δὲ βασιλικῆς φιλοτιμίας ἀποδειχθεῖσαν πόλιν ἔχειν ἐκ παντὸς τρόπου ἀχώριστον καὶ ἴδιον τὸν ἐπιμελησόμενον τῶν κατ᾽αὐτὴν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐπίσκοπον θεσπίζομεν· μηδενὶ παντάπασιν οὔσης ἀδείας δι᾽οἱουδήποτε τρόπου, μηδὲ μὴν διὰ θείας βασιλικῆς καλεύσεως ἀφαιρεῖσθαι πόλιν οἱανδήποτε τοῦ τῆς ἰδιαζούσης ἐπισκοπῆς ἢ καὶ τῆς ἀφορισθείς αὐτῇ περιοικίδος ἢ ἄλλου τινὸς δικαίου καὶ κατὰ τοῦτο τὸ μέρος ἢ καὶ ἄλλως ὁπωσδήποτε πόλεσιν ἑτέραις ὑποτελῆ ποιεῖν. (Decidem ca fiecare oraș, fie reconstruit în anii trecuți sau inexistent mai înainte, dar deținând acest drept prin bunăvoință împărătească, să aibă în orice caz un episcop deosebit și propriu care să se îngrijească de treburile bisericești. Nimănui să nu-i fie îngăduit în niciun chip, și nici măcar prin poruncă împărătească, să priveze un oraș de episcopia sa proprie sau de teritoriul care i-a fost

[7] *Cod. Iust.*, *De Emend.*, 3, p. 10, 12.

[8] Eliminarea de către a doua comisie a unora dintre legile cuprinse în primul codex, precum și adăugarea altora noi, neexistente în acela, a fost confirmată de cercetători prin compararea fragmentelor de index păstrate de la prima ediție și cuprinsul celei de a doua. Vezi JOLOWICZ & NICHOLAS 1972, p. 495.

[9] În istoriografia românească, legea lui Zenon este datată în anul 480, deși nu există niciun argument în favoarea unei datări atât de precise.

atribuit sau de oricare alt drept și să-l facă dependent în această privință sau în oricare alta de alte orașe.)[10]

Pe temeiul solicitărilor lui Iustinian prezentate anterior, se poate deduce că prevederile legii lui Zenon din 474-484 erau încă în vigoare în 534. Ca atare, ele au fost aplicate în toate teritoriile aflate sub controlul Constantinopolului nu doar la momentul emiterii ei, ci și de-a lungul întregului secol al VI-lea.

Acest aspect relevă legătura strânsă existentă între organizarea civilă și cea bisericească de pe teritoriul Imperiului Roman după emiterea acestei legi și ilustrează valoarea documentară a listelor civile, precum cele din lucrarea *Synecdemus* a lui Hierocles, în identificarea evoluției organizării bisericești în provinciile romane după 474-484. În fapt, principala problemă constă în identificarea etapei istorice în care așezările menționate în listele civile au avut statutul de oraș și, implicit, pe cel de scaune episcopale.

Trebuie precizat că L. Duchesne, în urma evaluării critice a informațiilor expuse în *Notitia* lui C. De Boor[11] (*Notitia 3* în ediția lui J. Darrouzès[12]), a conchis că sursele folosite la redactarea paragrafelor provinciilor Macedonia, Epirus Vetus, Epirus I, Thessalia II, Hellada și Peloponesos din acest document au fost redactate pe temeiul unei liste civile, iar nu bisericești[13]. Așadar, ele expun numele orașelor (*civitates*/πόλεις) din acele provincii, iar nu pe cele ale episcopiilor.

Deși această opinie este, foarte probabil, corectă, cercetătorul francez a ignorat valoarea listelor civile în identificarea structurilor bisericești. Admițând la nivel pur teoretic că în cuprinsul respectivelor liste ar fi menționate scaunele episcopale, Duchesne a susținut că singura perioadă în care acestea ar fi putut funcționa ar fi fost cea cuprinsă între a doua jumătate a secolului al V-lea (*post* 458) și sfârșitul secolului al VI-lea. Însă, în mod surprinzător, deși el a menționat în studiul său legea lui Zenon[14], nu a putut găsi nicio justificare în favoarea unei dezvoltări atât de extinse a rețelei episcopale în sudul Peninsulei Balcanice la acea vreme[15].

Având în vedere, însă, cele prezentate anterior, paragrafele respective pot fi considerate surse valoroase în identificarea structurilor episcopale din acele provincii între 474/484 și sfârșitul secolului al VI-lea, coroborate, desigur, cu informațiile oferite de alte izvoare scrise și/sau cu descoperirile arheologice.

„EXCEPȚIA SCITICĂ"

În textul legii lui Zenon publicat în codexul lui Iustinian există și paragraful care exceptează Scythia de la aplicarea dispozițiilor respective:

Ταῦτα δὲ γενικῶς διατάξαντες καὶ εἰς νοῦν εἰληφότες τὴν κατάστασιν τῶν ἁγιωτάτων ἐκκλησιῶν τῶν διακειμένων ὑπὸ Τόμιν τῆς τῶν Σκυθῶν ἐπαρχίας καὶ ὅτι οὐκ ἐγχωρεῖ τὰς αὐτὰς ἁγιωτάτας ἐκκλησίας συνεχέσι βαρβάρων ἐπιδρομαῖς καταβλαπτομένας ἢ καὶ ἄλλως πως πενίᾳ συζώσας ἑτέρως διασώζεσθαι, εἰ μὴ διὰ τῆς

[10] *Cod.Just.*, I.3.35.pr., p. 98; *FHDR* II, p. 372-373.
[11] DE BOOR 1891, p. 520-534.
[12] DARROUZÈS 1981, p. 230-245.
[13] DUCHESNE 1895, p. 379-385.
[14] DUCHESNE 1895, p. 381, n. 1.
[15] DUCHESNE 1895, p. 384.

τοῦ θεοφιλοῦς ἐπισκόπου Τόμεως, ἥτις ἐστὶ καὶ τοῦ ἔθνους μητρόπολις, τυγχάνοιεν προμηθείας, θεσπίζομεν ὑπεξαιρεῖσθαι τῆς παροῦσης θείας νομοθεσίας καὶ μηδαμῶς αὐτας ὑπάγεσθαι τῇ ταύτης ἀνάγκῃ, ἀλλ'ἐπὶ τοῦ οἰκείου σχήματος μένειν. (Toate acestea le-am hotărât în general, dar am avut înainte și situația preasfintelor biserici aflate sub oblăduirea orașului Tomis din eparhia sciților, pentru faptul că aceste preasfinte biserici sunt zdruncinate fără întrerupere de incursiunile barbarilor, ori de altfel sunt chinuite de sărăcie și nu pot fi ajutate în alt chip, decât prin mijlocirea iubitorului de Dumnezeu episcop din Tomis, care este și orașul de reședință civilă: hotărâm ca acestea să fie scoase de sub prevederile prezentei dumnezeiești legi și să nu fie deloc supuse constrângerii ei, ci să rămână cu organizare proprie.)[16]

Această particularitate a organizării bisericești din Scythia (un singur scaun episcopal – cel de la Tomis – pentru întreaga provincie) este atestată și în alte documente din secolele IV-V[17].

Păstrarea acestui paragraf al legii lui Zenon în codexul lui Iustinian din 534 constituie o dovadă a faptului că „excepția scitică" încă exista la acea dată[18]. Altfel, juriștii care au redactat cele două ediții ale codexului, răspunzând cerințelor exprese ale împăratului, l-ar fi eliminat. Ca atare, ea exclude înființarea primelor scaune sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia în timpul domniei lui Anastasius (491-518), susținută de numeroși cercetători[19].

De altfel, această din urmă teză este infirmată și de rezultatele cercetărilor arheologice de la Tropaeum Traiani, Halmyris și Zaldapa. La Tropaeum Traiani (lângă Adamclisi, jud. Constanța), renovarea bazilicii B („de marmură"), devenită catedrala episcopală a cetății, și reamenajarea baptisteriului din vecinătatea ei au fost datate în timpul domniei lui Iustinian[20]. La Halmyris (lângă Murighiol, jud. Tulcea), construirea noilor anexe de lângă catedrala cetății, ocazionată, după cum presupun cercetătorii, de înființarea episcopiei locale a fost de asemenea

[16] *Cod.Just.*, I.3.35.2, p. 100; *FHDR* II, p. 372-373.

[17] Vezi HOLUBEANU 2015-2016, p. 29-30; HOLUBEANU 2018, p. 24-26 (cu bibliografie).

[18] Acest punct de vedere este susținut și de STAN 1961, p. 88-89, n. 33; ATANASOV 2007, p. 89; ATANASOV 2012, p. 360-361.

[19] POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1976, p. 30, 35, 98, 137; POPESCU 1994, p. 91, 124-138, 154-155, 212; BARNEA 1968, p. 458-459; BARNEA 1979, p. 12-14, 16; BARNEA 1991b, p. 277-278; DUVAL 1980, p. 314; PĂCURARIU 1991, p. 149-150; BARNEA 1991a, p. 290; SUCEVEANU 1993, p. 145; SUCEVEANU 2002, p. 286, 292-293; SUCEVEANU 2007, p. 29, 101, 105, 130, 137-138, 140-141; SUCEVEANU 2011, p. 57-58, 63; ZUGRAVU 1997, p. 241, 365-366; ZUGRAVU 2007, p. 12; ZUGRAVU 2008, p. 91-92; LUNGU 2000, p. 68, 78, 80-82; LUNGU 2006, p. 204-206, 217; LUNGU 2013, p. 662-663; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; MADGEARU 2010b, p. 180-181; MADGEARU 2011a, p. 66-67; IAȚCU 2012, p. 29-30.

[20] Vezi PÂRVAN 1912a, p. 109-112; AUNER 1920, col. 1252-1253; VULPE 1938, p. 342; BARNEA 1945-1947, p. 225; BARNEA 1968, p. 470-471; BARNEA 1979, p. 160, 162; RĂDULESCU 1979, p. 93, 95-96; LUNGU 2000, p. 73-74; IAȚCU 2012, p. 96-97. O datare mai largă (perioada Anastasius-Iustinian) apare la BARNEA 1979, p. 162; BOGDAN CĂTĂNICIU 2006, p. 244, 249, 252.

datată în timpul lui Iustinian[21]. În fine, la Zaldapa (lângă Abrit, com. Krușari, prov. Dobrici, în Bulgaria), deși bazilica principală (nr. 3) a cetății, devenită la un moment dat catedrală episcopală, a fost renovată în timpul lui Anastasius, ridicarea reședinței episcopale, adosată laturii de sud a bazilicii, a avut loc câteva decenii mai târziu[22]. Unii cercetători au datat în timpul domniei lui Iustinian și construirea catedralei episcopale de la Histria[23].

Până la momentul de față, descoperirile arheologice au confirmat existența a nu mai puțin de opt episcopii sufragane pe teritoriul fostei provincii romane Scythia - la Callatis, Histria, Argamum, Halmyris, Troesmis, Axiopolis, Tropaeum Traiani și Zaldapa. Existența a trei dintre aceste episcopii (Callatis, Histria și Tropaeum Traiani) este certificată de evidențe arheologice clare, acceptate astăzi de majoritatea cercetătorilor preocupați de această temă. La Callatis (astăzi Mangalia, jud. Constanța) au fost descoperite ruinele catedralei locale și, foarte important, o cruce de piatră cu o inscripție în care erau menționați după nume cel puțin doi dintre episcopii așezării[24]. La Histria (lângă Istria, jud. Constanța) au fost descoperite ruinele catedralei și cele ale palatului episcopal[25]. La Tropaeum Traiani, după cum s-a arătat deja, au fost descoperite ruinele catedralei și cele ale baptisteriului din vecinătatea ei[26].

---

[21] ZAHARIADE 2001-2003, p. 148-149; ZAHARIADE 2009, p. 139-140. Înființarea episcopiei de la Halmyris sub Iustinian este susținută și de ZAHARIADE & KARAVAS 2015, p. 583.

[22] ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 33-58.

[23] BOUNEGRU 2007, p. 83-84; IAȚCU 2012, p. 71. Această datare a fost susținută, la un moment dat, și de Al. Suceveanu (SUCEVEANU 2002, p. 292-293).

[24] Pentru bazilica de la Callatis, vezi IAȚCU 2012, p. 51-52 (cu bibliografie). Pentru crucea cu inscripție, vezi POPESCU 1976, p. 136-137, nr. 91; POPESCU 1977, p. 277-281; BARNEA 1979, p. 102-103, pl. 33. Existența episcopiei de la Callatis este admisă de PÂRVAN 1923-1924, p. 121, 128; POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1976, p. 30, 136-137; POPESCU 1977, p. 277-283; POPESCU 1980, p. 599, 603; POPESCU 1994, p. 132-133; CONDURACHI 1971, p. 182; BARNEA 1979, p. 102, 134, 136; DUVAL 1980, p. 314; RĂDULESCU 1987, p. 13, 47-48; BARNEA 1991a, p. 290, 291 (harta); ZUGRAVU 1997, p. 365-366; LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 206-207; LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 29-30, 41, 131-132, 144 și fig. 1; ALEXANDRU 2013, p. 689; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47.

[25] Pentru catedrala și palatul episcopal de la Histria, vezi POPESCU 1994, p. 318-324; SUCEVEANU 2007, *passim*; IAȚCU 2012, p. 67-72, 132-152. Existența episcopiei de la Histria este admisă de POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 601, 603; POPESCU 1994, p. 134-135, 318-324; CONDURACHI 1971, p. 181-182; BARNEA 1979, p. 146, 204; LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; SUCEVEANU 2002, p. 290-293; SUCEVEANU 2007, *passim*; SUCEVEANU 2011, p. 57-63; ZUGRAVU 2008, p. 126; ATANASOV 2012, p. 360; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-51; IAȚCU 2012, p. 14, 29-30, 37, 41, 67-72, 126, 131-132 și fig. 1; ATANASOV *et al*. 2017, p. 125; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-49, 51.

[26] Pentru bazilica B („de marmură") și baptisteriul din vecinătatea ei, vezi PÂRVAN 1912a, p. 93-112; IAȚCU 2012, p. 95-97 (cu bibliografie). Existența episcopiei de la Tropaeum Traiani este admisă de PÂRVAN 1912a, p. 106-112; PÂRVAN 1923-1924, p. 121, 130; AUNER 1920, col. 1252-1253; VULPE 1938, p. 341-342; POPESCU 1969, p. 412; POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 600, 603; POPESCU 1994, p. 133-134; BARNEA 1968, p. 458-459, 470-471; BARNEA 1979, p. 162; CONDURACHI 1971, p. 182; RĂDULESCU 1987, p. 28-29; BARNEA 1991a, p. 290, 291 (harta); LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217;

Aceste descoperiri arheologice dovedesc faptul că, la un moment dat, particularitatea organizării bisericești din Scythia a luat sfârșit. Foarte probabil, din acel moment prevederile legii lui Zenon au fost aplicate pe întreg teritoriul provinciei, determinând organizarea de centre episcopale sufragane în toate așezările care aveau la acea dată statutul de oraș (*civitas*/πόλις).

DATAREA ORGANIZĂRII PRIMELOR EPISCOPII SUFRAGANE DE PE TERITORIUL SCYTHIEI

Informațiile documentare cunoscute la momentul de față permit o datare destul de strânsă a momentului înființării primelor episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia. Ca *terminus post quem* sigur poate fi socotită ziua de 16 noiembrie 534, când a fost publicată cea de a doua ediție a codexului lui Iustinian. Această dată este valabilă indiferent dacă paragraful provinciei Scythia din *Notitia* lui De Boor expune orașele provinciei, după cum a susținut L. Duchesne[27], sau episcopiile de aici, așa cum a afirmat Emilian Popescu[28].

Pentru stabilirea unui *terminus ante quem* pot fi valorificate rezultatele descoperirilor arheologice. Limita superioară a datării momentului construirii anexelor bazilicii episcopale de la Halmyris, a căror amenajare a fost determinată de înființarea episcopiei locale, este socotită jumătatea secolului al VI-lea[29]. În acest caz, înființarea primelor scaune episcopale din Scythia trebuie să fi avut loc înainte de acest moment.

Trebuie precizat că acest *terminus ante quem* (jumătatea secolului al VI-lea) este valabil, la rândul său, indiferent dacă paragraful Scythiei din *Notitia* lui De Boor a fost redactat pe temeiul unui document civil sau al unuia bisericesc.

Pentru stabilirea unei date mai strânse a evenimentului poate fi avută în vedere extinsa reorganizare civilă și bisericească întreprinsă în teritoriile de pe țărmul de vest și de nord al Mării Negre aflate sub controlul Imperiului Roman în timpul împăratului Iustinian. În anul 536, acesta a dispus înființarea acelei *quaestura exercitus* care includea provinciile romane Moesia Secunda și Scythia, laolaltă cu Cyprus, Caria și Insulae[30]. În luna mai a aceluiași an, scaunul bisericesc de la Bosporus (fostul Panticapaeum, astăzi Kerch, în Crimeea) a fost ridicat la rangul de mitropolie titulară. Acesta este un eveniment important pentru tema de față întrucât episcopul de Bosporus fusese până atunci, cel mai probabil, sufragan

LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 29-30, 40, 96-97, 131 și fig. 1; ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48, 51. G. Atanasov consideră că ansamblul episcopal (ἐπισκοπεῖον) al cetății Tropaeum Traiani era constituit din bazilicile A și D și anexele acestora (ATANASOV 2012, p. 365, n. 18; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 48).

[27] DUCHESNE 1895, p. 380-381. Acest punct de vedere este susținut și de ZEILLER 1918, p. 170; HONIGMANN 1939, p. 3-5; DARROUZÈS 1981, p. 28-29; MADGEARU 2010a, p. 145.

[28] POPESCU 1969, p. 403-415; POPESCU 1980, p. 597-605; POPESCU 1994, p. 124-138. Punctul de vedere al lui Emilian Popescu a fost acceptat de majoritatea autorilor citați la nota 1.

[29] ZAHARIADE 2001-2003, p. 148-149; ZAHARIADE & BOUNEGRU 2003, p. 119; ZAHARIADE 2009, p. 139-140.

[30] TORBATOV 1997, p. 78-87; MADGEARU 2009, p. 189-194.

al mitropolitului de la Tomis[31]. În 538, episcopia de Odessos (astăzi Varna, Bulgaria), o altă fostă sufragană a mitropoliei de la Tomis, este atestată pentru prima dată ca mitropolie mare a Moesiei Secunda. Foarte probabil, ea a fost ridicată la acest rang în 536, când orașul ei de reședință a devenit capitală a acelei nou înființate *quaestura exercitus*[32].

În acest context, este posibil ca 536 să fi fost și anul în care mitropolia Tomisului a dobândit noi scaune sufragane, înființate în așezările cu rang de oraș de la acea vreme de pe teritoriul provinciei romane Scythia. În felul acesta, a putut fi asigurată în continuare funcționarea sa canonică[33], în condițiile în care ea pierduse cel puțin două dintre cele trei episcopii sufragane pe care le avusese anterior[34].

Este posibil, pe de altă parte, ca, prin înființarea primelor episcopii sufragane de pe teritoriul Scythiei, împăratul Iustinian să fi urmărit și îmbunătățirea organizării administrative și militare a provinciei, în condițiile în care episcopul devenise un factor important în gestionarea problemelor locale de această natură[35].

PRIMELE EPISCOPII SUFRAGANE DE PE TERITORIUL PROVINCIEI ROMANE SCYTHIA

Având în vedere prevederile legii lui Zenon, primele episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia trebuie să fi fost organizate în așezările care aveau statutul de oraș (*civitas*/πόλις) la acea dată. În *Synecdemus*, lucrare datată în jurul anului 527, Hierocles a înregistrat 14 orașe în provincia Scythia, anume: Dionysopolis, Akres, Callatis, Histria, Constantiana, Zaldapa, Tropaeum Traiani, Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus și Halmyris, alături de metropola Tomis[36]. Având în vedere că aceste așezări au dăinuit cel puțin până la sfârșitul secolului al VI-lea, se poate presupune că toate au devenit centre episcopale între 534 și 550 (posibil în 536).

Existența episcopiilor este atestată arheologic în cazul a șapte dintre aceste orașe: Callatis, Histria, Tropaeum Traiani, Axiopolis, Troesmis, Halmyris și

---

[31] Pentru situația scaunului de Bosporus în secolele IV-VI, vezi HOLUBEANU 2018, p. 274-281.

[32] Pentru situația scaunului de Odessos în secolele IV-VI, a se vezi HOLUBEANU 2018, p. 205-234.

[33] Prevederile Canonului 4 al Sinodului I Ecumenic (Niceea, 325) privitoare la alegerea și hirotonirea episcopilor într-o eparhie implică existența a cel puțin trei episcopi sufragani alături de mitropolit – vezi *COD*, p. 717-32; FLOCA 1993, p. 53-54.

[34] Cea de-a treia episcopie sufragană a Tomisului era cea de la Cherson (lângă actualul Sevastopol, în Crimeea). Nu s-a păstrat nicio informație documentară privitoare la rangul acestui scaun bisericesc în secolul al VI-lea. Având în vedere, însă, că cetatea Cherson era în secolul al VI-lea cea mai importantă așezare din Crimeea aflată în stăpânirea Imperiului Roman și că ea a fost renovată sub Iustinian (Procopius, *De aedif.*, III, 7, 10, p. 100^{24}-101^{3}), asemenea Bosporului, este foarte posibil ca și episcopia sa să fi fost ridicată la rangul de mitropolie titulară în 536. Pentru situația scaunului de Cherson în secolele IV-VI, vezi HOLUBEANU 2018, p. 263-270.

[35] În privința rolului episcopului în Imperiul Roman în secolul al VI-lea, vezi JONES 1964, p. 758-760; DAGRON 1977, p. 19-21; DAGRON 1984, p. 14-18; DUCELLIER 1985, p. 126-127; PILLON 2005, p. 40-41.

[36] Hierocles, *Synec.*, 637, 1-15, p. 13-14.

Zaldapa. Au fost menționate deja descoperirile arheologice în cazul primelor trei dintre acestea. În cazul celorlalte, la Axiopolis (lângă Cernavodă, jud. Constanța) este cunoscută o bazilică cu baptisteriu (cu *piscina*)[37], în timp ce la Halmyris[38] și Troesmis (lângă Turcoaia, jud. Tulcea)[39] au fost identificate ruinele catedralelor episcopale. În fine, la Zaldapa, după cum s-a arătat deja, au fost descoperite ruinele catedralei și cele ale palatului episcopal[40].

Alte două așezări din Scythia devenite centre episcopale în secolul al VI-lea au fost Salsovia (lângă Mahmudia, jud. Tulcea)[41] și Beroe (Piatra Frecăței, com. Ostrov, jud. Tulcea)[42]. Numele lor sunt menționate în *Notitia* lui De Boor[43]. Deși nu

[37] Pentru bazilica cu baptisteriu de la Axiopolis, vezi NETZHAMMER 1918, p. 111-112; IAȚCU 2012, p. 49, 125. Existența episcopiei de la Axiopolis este admisă de AUNER 1920, col. 1253; PÂRVAN 1923-1924, p. 121, 127; POPESCU 1980, p. 600-601, 603; POPESCU 1994, p. 134; BARNEA 1968, p. 458-459; BARNEA 1991a, p. 290, 291 (harta); CONDURACHI 1971, p. 182; RĂDULESCU 1987, p. 12; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; LUNGU 2000, p. 68, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; LUNGU 2013, p. 663; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 22-23 și fig. 1.

[38] Pentru catedrala cetății Halmyris, vezi ZAHARIADE 2001-2003, p. 143-168; ZAHARIADE 2009, p. 131-150; IAȚCU 2012, p. 57-60 (cu bibliografie). Existența episcopiei de la Halmyris este admisă de BARNEA 1991a, p. 291 (harta); DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; ZAHARIADE 2001-2003, p. 148-149; LUNGU 2006, p. 207, 217; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 22-23, 57 și fig. 1; ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 48.

[39] Pentru bazilica episcopală de la Troesmis, vezi IAȚCU 2012, p. 89 (cu bibliografie). Existența unei episcopii la Troemis este admisă de POPESCU 1976, p. 246; CONDURACHI 1971, p. 182; BAUMANN 1979, p. 112; RĂDULESCU 1987, p. 24; BARNEA 1991a, p. 185 (cu condiția identificării ei cu Κούπρου din *Notitia* lui De Boor), 291 (harta); ZUGRAVU 1997, p. 371; DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 77-78; LUNGU 2000, p. 74, 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, fig. 1; ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48, 51.

[40] ATANASOV *et al.* 2017, p. 123-132; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 33-53. Existența episcopiei de la Zaldapa este susținută de ATANASOV 2012, p. 365; ATANASOV *et al.* 2017, p. 123-124; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 33-58; BARNEA 1991a, p. 291 (harta); IAȚCU 2012, fig. 1.

[41] Existența unui scaun episcopal la Salsovia este acceptată de BARNEA 1991a, p. 291 (harta); DINTCHEV 1999, p. 22; DINTCHEV 2000, p. 78; TORBATOV 2002, p. 157; IAȚCU 2012, p. 29-30 și fig. 1.

[42] Existența unui scaun episcopal la Beroe este acceptată de POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 604; POPESCU 1994, p. 137; BARNEA 1991a, p. 291 (harta); LUNGU 2000, p. 81; LUNGU 2006, p. 207; TORBATOV 2002, p. 119; ATANASOV *et al.* 2017, p. 130.

[43] DE BOOR 1891, 674, 678, p. 532; DARROUZÈS 1981, 3, 40, 645, 649, p. 242. Numele cetății Beroe apare în document sub o formă alterată: Βιπαίνου/Bipainou. Identificarea Beroe → Birainon/Βιραίνον → Bipainon/Βιπαίνον (Bipainou/Βιπαίνου în cazul genitiv) a fost avansată de Emilian Popescu (POPESCU 1977, p. 282; POPESCU 1980, p. 604; POPESCU 1994, p. 137) și este admisă de mai mulți cercetători: vezi BARNEA 1991a, p. 183, 307 (n. 222); ZUGRAVU 1997, p. 366; SUCEVEANU 1993, p. 147; SUCEVEANU & BARNEA 1993, p. 178; TORBATOV 2002, p. 119; MADGEARU 2010a, p. 146; ATANASOV 2012, p. 360; IAȚCU 2012, p. 30]. R. Vulpe (VULPE 1938, p. 341, n. 1) a avut în vedere identificarea numelui Βιπαίνου/Bipainou cu Troesmis (identificare admisă de SÂMPETRU 1994, p. 108; ZUGRAVU 1997, p. 366; IAȚCU 2012, p. 30) sau (L)Ibida (admisă de BARNEA 1991a, p. 204; SUCEVEANU 1993, p. 147; SUCEVEANU & BARNEA 1993, p. 178; ZUGRAVU 1997, p. 366; ATANASOV 2012, p. 360, 362; IAȚCU 2012, p. 30; PARASCHIV & IACOB 2014, p. 357). În rubrica Scythiei din *Notitia* lui De Boor, orașele/episcopiile sunt menționate în

există consens între cercetători în privința caracterului acestui document, având în vedere prevederile legii lui Zenon, se poate conchide că cele două așezări au dobândit la un moment dat statutul de oraș și astfel au devenit centre episcopale[44].

La Salsovia și Beroe nu au fost efectuate cercetări arheologice extinse până la momentul de față. Din acest motiv, nu există nicio dovadă arheologică care să poată fi valorificată în datarea acestor episcopii. Având în vedere, însă, că nici Salsovia și nici Beroe nu sunt menționate în *Synecdemus*, se poate conchide că ele au dobândit statutul de oraș după 527. Pe de altă parte, paragraful Scythiei din *Notitia* lui De Boor a fost redactat, în mod cert, pe temeiul unei liste al cărei arhetip datează înainte de marea invazie slavo-avară de la sfârșitul secolului al VI-lea - începutul secolului al VII-lea, când Salsovia și Beroe și-au încetat existența[45]. Trebuie precizat, apoi, că (L)Ibida, Argamum și Ulmetum nu sunt menționate în *Notitia* lui De Boor. În acest caz, informațiile expuse în acest document sunt anterioare celui de al treilea sfert al secolului al VI-lea, când au fost înființate episcopiile acestor trei așezări (*a se vedea mai jos*). Din toate acestea reiese că episcopiile de la Salsovia și Beroe au fost organizate în al doilea sfert al secolului al VI-lea, fie în același timp cu primele episcopii sufragane ale provinciei (în 536?), fie în următoarele două decenii care au urmat acestui eveniment.

Important este și faptul că Salsovia și Beroe nu sunt menționate de Procopius de Cezareea între așezările fortificate de Iustinian. De aici se poate deduce că ele au fost renovate sub Anastasius și ridicate la statutul de oraș după 527, în prima parte (primul deceniu?) a domniei lui Iustinian[46]. În acest caz, prima ipoteză (înființarea episcopiilor lor în 536) pare mai probabilă.

EPISCOPIILE DE (L)IBIDA ȘI ARGAMUM

După cum se poate observa, la jumătatea secolului al VI-lea, pe teritoriul provinciei romane Scythia existau șaisprezece așezări fortificate care aveau

ordine geografică, Bipainon fiind intercalat între cele de pe malul Dunării. Având în vedere acest aspect, identificarea lui cu (L)Ibida, situată în partea centrală a provinciei, pare puțin probabilă. Pe de altă parte, forma Bipaion pare mai apropiată de Beroe decât de Troesmis.

[44] În *Notitia* lui De Boor nu sunt înregistrate Troesmis și Acres (Capul Kaliakra, în Bulgaria), așezări menționate în *Synecdemus* cu rangul de oraș. Având în vedere importanța mai mare a acestora în raport cu Salsovia și Beroe, se poate presupune că *Synecdemus* surprinde o situație anterioară celei expuse în arhetipul care a stat la baza *Notitiei* lui De Boor. Pe de altă parte, întrucât Troesmis și Acres nu au fost distruse și nici nu au avut de suferit pe termen lung de pe urma invaziilor barbare înainte de sfârșitul secolului al VI-lea-începutul secolului al VII-lea (a se vedea BARNEA 1991a, p. 184-185, 198; TORBATOV 2002, p. 121-129, 226-232), este puțin probabil ca ele să fi pierdut statutul de oraș în timpul secolului al VI-lea. În acest caz, omiterea lor în *Notitia* lui De Boor trebuie pusă pe seama unei erori de copist. De altfel, în acest document, există omisiuni și în rubricile mitropoliilor de Marcianopolis și Odessos – vezi HOLUBEANU 2017, p. 95-104; HOLUBEANU 2018, p. 165-178.

[45] Pentru distrugerea și abandonarea cetății Beroe, vezi VÂLCEANU & BARNEA 1975, p. 215; TORBATOV 2002, p. 120. Pentru distrugerea și abandonarea cetății Salsovia, vezi TORBATOV 2002, p. 158.

[46] Acest punct de vedere este susținut și de SÂMPETRU 1994, p. 108-109 și TORBATOV 2002, p. 157.

statutul de oraș (*a se vedea* Harta 2). Nouă dintre ele (Axiopolis, Capidava, Carsium, Beroe, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia și Halmyris) erau situate pe frontiera dunăreană a Imperiului, cinci (Dionysopolis, Acres, Callatis, Histria și Constantiana) pe țărmul Mării Negre și două (Tropaeum Traiani și Zaldapa) în interiorul provinciei. Ca atare, la acea vreme, provincia Scythia avea o densitate mare de așezări urbane, mai ales pe malul Dunării.

Totuși, zona fortificată a celor mai multe dintre aceste orașe era redusă. Astfel, Capidava avea în jur de 1,3 ha la acea vreme[47], Constantiana (Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea) în jur de 1,7 ha[48], Troesmis în jur de 1,75 ha[49], Salsovia în jur de 1,8 ha[50], Halmyris în jur de 2,0 ha[51], Axiopolis în jur de 2,3 ha[52] și Aegyssus în jur de 2,5 ha[53]. Trebuie evidențiat faptul că, exceptând Constantiana, aceste așezări erau situate pe frontiera dunăreană a Imperiului. O întindere mai mare aveau Histria (*circa* 7 ha)[54], Tropaeum Traiani (*circa* 9 ha)[55], Noviodunum (*circa* 11,5 ha)[56], Carsium (*circa* 20 ha)[57], Acres (*circa* 25 ha)[58] și Zaldapa (*circa* 25 ha)[59]. Doar zona fortificată a metropolei Tomis depășea 60 ha[60].

Pe temeiul acestei observații se poate ridica următoarea întrebare: De ce le-a fost acordat statutul de oraș unor așezări atât de mici? Răspunsul este important întrucât pe temeiul lui poate fi clarificat un alt aspect, anume: Este posibil ca și alte fortificații ale provinciei să fi dobândit statutul de oraș (și, implicit, să fi devenit centre episcopale) în a doua jumătate a secolului al VI-lea?

Cea mai importantă informație documentară care poate servi la înțelegerea acestor aspecte se găsește în lucrarea *Istorie bizantină* a lui Theophylact Simocatta, în care sunt expuse unele evenimente petrecute la Asemus în timpul domniei lui Mauriciu (582-602)[61].

Asemus (Osamsko Kale, lângă Cherkovitsa, prov. Pleven, în Bulgaria) era o fortificație de mici dimensiuni (1,15 ha) a provinciei Moesia Secunda, situată pe frontiera dunăreană a Imperiului[62]. Descriind evenimentele petrecute acolo în anul 594, în care au fost implicați comandantul armatei romane, Petru (fratele

[47] TORBATOV 2002, p. 103.

[48] TORBATOV 2002, p. 166.

[49] TORBATOV 2002, p. 125. Este vorba de cetatea de est de la Troesmis. La aproximativ 400 de metri de aceasta, se afla cetatea de vest, mai puțin cunoscută (vezi BARNEA 1991a, p. 184-185; TORBATOV 2002, p. 127-129).

[50] TORBATOV 2002, p. 157.

[51] TORBATOV 2002, p. 159. După ZAHARIADE & BOUNEGRU 2003, p. 116, suprafața cetății Halmyris ar fi de aproximativ 2,5 ha.

[52] TORBATOV 2002, p. 100-101.

[53] TORBATOV 2002, p. 153.

[54] TORBATOV 2002, p. 176-177.

[55] TORBATOV 2002, p. 301.

[56] TORBATOV 2002, p. 149.

[57] TORBATOV 2002, p. 115.

[58] TORBATOV 2002, p. 228.

[59] TORBATOV 2002, p. 319.

[60] TORBATOV 2002, p. 189.

[61] Theophylact Simocatta, *Historiae*, VII, 3, 1-10, p. 249[20]-251[8]; Teofilact Simocata, *Ist. biz.*, p. 137-138.

[62] Pentru Asemus/Anasamus, vezi TORBATOV 2016, p. 21-79.

împăratului Mauriciu), și cetățenii din Asemus, Theophylact Simocatta a menționat și faptul că împăratul Iustin II[63] acordase orașului, printr-un decret (νόμος), dreptul de a avea propria armată[64]. Acest aspect iese în evidență având în vedere faptul că în antichitatea târzie autoritățile Imperiului Roman au descurajat atât apariția miliției private, cât și înarmarea civililor[65].

S. Torbatov a identificat decretul emis pe seama fortificației Asemus cu o *lex civitatis*, prin care așezarea a fost ridicată la rangul de oraș[66]. Pe temeiul acestui nou statut, ea a dobândit dreptul de a avea propriul episcop[67] și, ceea ce interesează în cazul de față, propria armată. Aceasta reflectă politica de militarizare a așezărilor civile în scopul eficientizării defensivei frontaliere.

M. Pillon, întemeindu-se pe evenimentele de la Asemus și pe altele petrecute la Appiaria (lângă Reahovo, com. Slivo Pole, prov. Ruse, Bulgaria), tot în Moesia Secunda, a susținut că sistemul militar defensiv al Imperiului Roman se întemeia în secolul al VI-lea pe doi factori, anume: armata imperială și cele ale orașelor[68]. Împăratul Iustinian a fost unul dintre principalii promotori ai acestui tip de organizare militară, în efortul său de a asigura o apărare cât mai eficientă în fața atacurilor barbare. În cazul evenimentelor de la Asemus, au fost implicate tocmai trupele imperiale și cele locale.

Acest sistem defensiv militar explică numărul mare al așezărilor fortificate din Scythia cărora le-a fost acordat statutul de oraș. În fapt, prin aceasta, autoritățile de la Constantinopol au încercat să asigure o apărare militară regională cât mai eficientă, folosind cât mai puține resurse umane de la centru. În plus, cazul cetății Asemus relevă faptul că sistemul de organizare militară promovat de Iustinian I a fost menținut și în timpul domniei lui Iustin II. În acest caz, rămâne deschisă posibilitatea ca și alte așezări din Scythia să fi dobândit statutul de oraș în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

---

[63] Deși Theophylact Simocatta nu precizează dacă este vorba de Iustin I (518-527) sau Iustin II (565-574), având în vedere că în lucrarea sa el nu a menționat niciodată numele celui dintâi și că în respectivul paragraf nu a făcut nicio precizare din care să reiasă că ar fi vorba de acela, se poate conchide că el l-a avut în vedere pe Iustin II. Pentru această problemă, vezi Teofilact Simocata, *Ist. biz.*, p. 137, n. 8; PILLON 2005, p. 39; HOLUBEANU 2018, p. 185-189 (unde se găsește o analiză mai extinsă a acestei identificări).

[64] Theophylact Simocatta, *Historiae*, VII, 3, 4, p. 250[5-8]: οἱ μὲν οὖν ἀστοὶ τό τε περὶ τὴν πόλιν ὁπλιτικὸν Ἰουστίνου τοῦ αὐτοκράτορος ὑπεδείκνυον νόμον χαριζόμενον τῇ πόλει τὴν ἔνοπλον ταύτην διάδοχον πρόνοιαν (atunci cetățenii și garnizoana din oraș arătau o lege a împăratului Iustin, care acorda orașului această protecție armată permanentă – *trad.n.*).

[65] A se vedea PILLON 2005, p. 34.

[66] TORBATOV 2016, p. 28. Acest punct de vedere este susținut și de PILLON 2005, p. 40.

[67] Theophylact Simocatta (*Historiae*, VII, 3, 6, 8, p. 250[12, 27-28]) menționează existența în Asemus și a unui episcop. Unii cercetători (WHITBY & WHITBY 1986, p. 183, n. 14; MADGEARU 2010a, p. 148) au considerat că acesta se refugiase la Asemus dintr-o altă cetate, reședință episcopală, care fusese distrusă de barbari. Cel mai probabil, însă, el era episcopul cetății, instituit pe temeiul prevederilor legii lui Zenon din 474-484 (MUTAFČIEV 1932, p. 122-123, 126-127; BRĂTIANU 1936, p. 60-61; BURY 1958, p. 133; VELKOV 1959, p. 221; VELKOV 1977, p. 247; DAGRON 1977, p. 21; MIHĂESCU 1985, p. 195; SCHREINER 1986, p. 29; SCHREINER 1987, p. 52; TORBATOV 2016, p. 28, n. 22; PILLON 2005, p. 39-40).

[68] PILLON 2005, p. 35 și urm.

Pe temeiul informațiilor documentare și al rezultatelor descoperirilor arheologice, unii cercetători susțin existența unor episcopii și la (L)Ibida[69] și Argamum. Suprafața forticată a (L)Ibidei (astăzi Slava Rusă, jud. Tulcea) era una apreciabilă (aproximativ 24 ha). Și importanța ei strategică era una ridicată, ea fiind amplasată în jumătatea de nord a drumului central care străbătea Scythia de la sud la nord[70].

În *De aedificiis*, Procopius de Cezareea a catalogat (L)Ibida drept oraș (πόλις)[71]. Este singurul loc în care istoricul bizantin a folosit acest termen atunci când a descris construcțiile lui Iustinian din Scythia[72]. El poate fi privit ca un argument al importanței pe care așezarea a avut-o în cadrul programului de fortificare inițiat de împăratul Iustinian în provincia istro-pontică. Folosirea lui de către Procopius, precum și descoperirea unui edificiu termal construit *ex integro* odată cu lucrările de restaurare a cetății din timpul lui Iustinian[73] pot fi privite ca indicii ale ridicării (L)Ibidei, tot atunci, la statutul de oraș.

Refortificarea (L)Ibidei în timpul lui Iustinian a fost confirmată de cercetările arheologice. Pe temeiul acestora s-a conchis că lucrările de reconstrucție au fost efectuate după incursiunea kutrigurilor din anul 559[74]. Având în vedere că Procopius a terminat *De aedificiis* în 560-561[75], acești din urmă ani pot fi considerați limita cronologică superioară a acordării statutului de oraș și, implicit, a înființării episcopiei locale.

Până la momentul de față, la (L)Ibida au fost descoperite ruinele unei bazilici

---

[69] Existența unei episcopii la (L)Ibida este admisă de CONDURACHI 1971, p. 182; BARNEA 1991a, p. 204 (cu condiția identificării ei cu Bipainon din *Notitia* lui De Boor); SÂMPETRU 1994, p. 109; LUNGU 2000, p. 81; LUNGU 2006, p. 207; IACOB 2005, p. 79; ATANASOV 2012, p. 365; IACOB *et al*. 2015, p. 563 (cu condiția identificării ei cu Bipainon); MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, fig. 1; PARASCHIV & IACOB 2014, p. 357 (cu condiția identificării ei cu Bipainon).

[70] Pentru (L)Ibida, a se vedea TORBATOV 2002, p. 281-286; IACOB 2009, p. 61-79; IACOB *et al*. 2015, p. 559-574; IACOB 2018, p. 241-247.

[71] Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 19, p. 133[11-13]: ἔστι δέ που μετὰ τοῦτο Ἰβιδὰ πόλις, ἧς δὴ τοῦ περιβόλου πολλὰ ἐπεπόνθει, ἅπερ ἀνανεωσάμενος οὐδεμιᾷ μελλήσει ἐχυρωτάτην διεπράξατο εἶναι. (Undeva, după ea [i.e. Ulmetum], se află orașul Ibida, ale cărui ziduri se ruinaseră în mare parte; pe acestea le-a renovat fără întârziere și a făcut astfel ca orașul să fie cât se poate de întărit), *FHDR* II, p. 470-471.

[72] Un caz similar există și în paragrafele dedicate provinciei Moesia Secunda, în care singura așezare catalogată drept oraș (πόλις) este Theodoropolis, al cărei nume provenea de la cel al împărătesei Theodora. Vezi Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 5, p. 131[20-21]; *FHDR* II, p. 468-469.

[73] IACOB *et al*. 2015, p. 569.

[74] IACOB *et al*. 2015, p. 569; IACOB 2018, p. 243.

[75] DOWNEY 1947, p. 181; WHITBY 1984, p. 181; WHITBY 1985, p. 129-148; TORBATOV 2002, p. 37; GROTOWSKI 2006, p. 62-64; ROQUES 2011, p. 52-59; ATANASOV 2012, p. 363. Deși cei mai mulți cercetători consideră că Procopius a terminat de scris lucrarea *De aedificiis* în 553-554 (vezi STEIN 1949, p. 837; RUBIN 1957, col. 573-574; MORAVCSIK 1983, p. 491; GREATREX 1994, p. 107-113; GREATREX 2013, p. 13-29; GREATREX 2014, p. 101-103; CAMERON 1996, p. 10-11; CESARETTI & FOBELLI 2011, p. 15-19; MONTINARO 2011, p. 104-105), datarea renovării cetății (L)Ibida după atacul kutrigurilor din 559 (vezi *supra*, trimiterile de la n. 74) pledează în favoarea terminării acestei scrieri în 560-561.

monumentale, situate în partea centrală a așezării, cercetată parțial[76]. Este unul dintre cele mai mari edificii de cult creștine din provincie (aproximativ 22 m lățime)[77]. Între ruinele ei au fost descoperite și diferite elemente decorative de marmură, precum baze de coloane, coloane și capiteluri, pilaștri, coloane de mici dimensiuni și resturi de *cancelli*, cioplite în marmură de Proconnesus, Aphrodisias și Naxos. Pavimentul monumentului era împodobit cu mozaicuri[78]. Costul ridicat al acestor materiale sugerează o finanțare de la vistieria imperială.

Nu există consens între cercetători în datarea bazilicii[79]. Unii dintre ei au avut, însă, în vedere, existența unui program decorativ extins, implementat cu succes la (L)Ibida, care a coincis cu domnia lui Iustinian[80].

Foarte probabil, prin ridicarea (L)Ibidei la statutul de oraș în 560-561, această bazilică a dobândit statutul de catedrală episcopală.

Unii cercetători[81] susțin astăzi existența unei episcopii și la Argamum, în secolul al VI-lea. Argamum/Orgame (Capul Dolojman, lângă Jurilovca, jud. Tulcea)[82] a fost cea mai mare așezare fortificată de pe malul Lacului Razim (un fost golf al Mării Negre). La jumătatea secolului al VI-lea, ea avea aproximativ 2,5 ha.

Argamum ocupa o poziție strategică, de acolo putând fi controlat traficul pe apă dintre Marea Neagră și laguna Razim-Sinoe prin Gura Portiței. Aceasta era una dintre căile de acces spre regiunea Deltei Dunării și teritoriile din nordul Scythiei[83].

Așezarea nu este menționată în *Synecdemus* și nici în paragraful Scythiei din *Notitia* lui De Boor. Aceasta constituie o dovadă a faptului că ea nu avea statutul de oraș în prima jumătate a secolului al VI-lea. Procopius de Cezareea a menționat-o, însă, în *De aedificiis*, în lista așezărilor restaurate de Iustinian[84], o informație confirmată de cercetările arheologice. În al doilea deceniu al secolului al VII-lea, așezarea a fost distrusă și abandonată.

La Argamum au fost descoperite ruinele a patru bazilici paleocreștine, trei *intra muros* și una *extra muros*[85]. Toate bazilicile *intra muros* au baptisterii cu *piscina*. La jumătatea secolului al VI-lea, în urma unui dezastru natural (un cutremur sau o alunecare de teren), pe latura de est a așezării a fost construit un nou zid de apărare. Aceasta a determinat și refacerea bazilicii principale (nr. II). Noua absidă a altarului ei, ușor deplasată spre vest față de cea veche, avea *synthronon*. Ulterior, de-a lungul zidului de sud al edificiului au fost construite

[76] Pentru bazilica de la (L)Ibida, a se vedea IAȚCU 2012, p. 72-73; PARASCHIV & IAȚCU 2013, p. 239-252; PARASCHIV & IACOB 2014, p. 358-360.

[77] Lungimea bazilicii nu se cunoaște la momentul de față.

[78] IAȚCU 2012, p. 72-73; PARASCHIV & IAȚCU 2013, p. 239-252.

[79] IAȚCU 2012, p. 73.

[80] PARASCHIV & IAȚCU 2013, p. 244.

[81] CONDURACHI 1971, p. 182; BARNEA 1991a, p. 291 (harta); LUNGU 2000, p. 81; LUNGU 2006, p. 207, 217; MADGEARU 2010a, p. 146; IAȚCU 2012, p. 131 și fig. 1; ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-49, 51.

[82] Pentru Argamum, vezi MĂRGINEANU CÂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998, p. 233-258; TORBATOV 2002, p. 170-173.

[83] Vezi MĂRGINEANU CÂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998, p. 233, n. 1.

[84] Procopius, *De aedif.*, IV, 11, p. 149[13].

[85] Pentru bazilicile de la Argamum, vezi NICORESCO 1944, p. 95-101; BARNEA 1945-1947, p. 227; BARNEA 1979, p. 148-149; LUNGU 2000, p. 74; IAȚCU 2012, p. 44-49, 114.

unele anexe (un baptisteriu cu *piscina* și trei încăperi). Existența *synthronon*-ului și a baptisteriului sugerează faptul că, în a doua fază de existență, bazilica a avut destinația de catedrală episcopală[86].

S-a presupus că dezastrul natural care a afectat în mod sever așezarea a fost cutremurul din 543. Ridicarea noii curtine de pe latura de est și reconstruirea bazilicii mari au avut loc la scurtă vreme după eveniment[87]. În acest caz, ridicarea cetății Argamum la rangul de oraș și, implicit, înființarea episcopiei locale au avut loc fie cu acel prilej, cu puțin înainte de jumătatea secolului al VI-lea, fie ceva mai târziu, atunci când au fost construite anexele (presupusul palat episcopal) de pe latura de sud a bazilicii mari.

ALTE POSIBILE CENTRE EPISCOPALE DE PE TERITORIUL PROVINCIEI ROMANE SCYTHIA

Este posibil ca și alte așezări de pe teritoriul provinciei romane Scythia să fi dobândit statutul de oraș și să fi devenit centre episcopale în a doua jumătate a secolului al VI-lea, înaintea declanșării marii invazii slavo-avare. Pe temeiul datelor arheologice de la Timum (lângă Bălgarevo, com. Kavarna, prov. Dobrici, în Bulgaria)[88], S. Torbatov[89] a admis posibilitatea ca și această așezare fortificată, a cărei suprafață era de aproximativ 6-7 ha, să fi fost ridicată la rangul de *civitas*. În partea centrală a așezării se vedeau încă la sfârșitul anilor 60' ruinele unei bazilici. Ea era împodobită cu elemente de marmură, din care s-au păstrat un capitel și mai multe fragmente de *cancelli*[90].

Alte două așezări din Scythia care ar fi putut dobândi statutul de oraș în a doua jumătate a secolului al VI-lea sunt Ulmetum[91] și Sacidava. Ulmetum (lângă Pantelimon, jud. Constanța) era o așezare fortificată situată în zona centrală a Scythiei[92]. Suprafața sa era de aproximativ 1,5 ha. Ea avea o oarecare importanță strategică, fiind situată la joncțiunea dintre drumul care străbătea Scythia de la sud la nord și cel care asigura legătura dintre orașele maritime (Histria) și cele dunărene (Carsium sau Capidava).

Cetatea Ulmetum a fost reconstruită de Iustinian după ce fusese distrusă și abandonată în a doua jumătate a secolului al V-lea. Reconstruirea ei este menționată de Procopius în *De aedificiis*[93] și a fost confirmată de cercetările arheo-

[86] G. Atanasov și Y. Valeriev au presupus că în cele trei încăperi de pe latura de sud ale bazilicii se afla reședința episcopală a cetății (ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48).

[87] MĂRGINEANU CÂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998, p. 254.

[88] Pentru Timum, vezi TORBATOV 2002, p. 232-238.

[89] TORBATOV 2002, p. 237.

[90] TONCHEVA 1970, p. 91-92; TORBATOV 2002, p. 234.

[91] Existența unei episcopii la Ulmetum este admisă de LUNGU 2000, p. 81.

[92] Pentru Ulmetum, vezi PÂRVAN 1912b, p. 575 și urm.; PÂRVAN 1913-1914, p. 329-404; PÂRVAN 1915, p. 265-304; BARNEA 1991a, p. 202-204; TORBATOV 2002, p. 288-297; BĂJENARU *et al*. 2008, p. 218-219.

[93] Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 17-18, p. 133[4-11]: ἐπέκεινά τε αὐτοῦ ἦν μὲν ἐκ παλαιοῦ ὀχύρωμα, Οὐλμιτῶν ὄνομα, βαρβάρων δὲ Σκλαβηνῶν ἐπὶ χρόνου μῆκος ἐκείνῃ τὰς ἐνέδρας πεποιηκότων, διατριβήν τε αὐτόθι ἐπὶ μακρότατον ἐσχηκότων, ἔρημόν τε παντάπασι γέγονε, καὶ οὐδὲν αὐτοῦ ὅτι μὴ τὸ ὄνομα ἐλέλειπτο ἔτι. ὅλον τοίνυν ἐκ θεμελίων δειμάμενος, ἐλεύθερα τῆς τῶν Σκλαβηνῶν ἐπιθέσεώς τε καὶ ἐπιβουλῆς κατεστήσατο εἶναι τὰ ἐκείνῃ χωρία. (Dincolo de ea [i.e. fortăreața Sfântului Chiril] se află din vechime o cetate numită Ulmetum. Din

logice. Istoricul bizantin a etichetat Ulmetum drept ὀχύρωμα (cetate). În același paragraf al Scythiei, el a desemnat St. Chiril, Aegyssus și Halmyris drept φρούρια (fortărețe), iar (L)Ibida, după cum s-a arătat deja, drept πόλις (oraș). Acești termeni nu sunt, însă, foarte relevanți, întrucât Aegyssus și Halmyris sunt menționate în *Synecdemus*[94] și *Notitia* lui De Boor ca orașe[95]. Însă, chiar și așa, din expunerea lui Procopius se poate deduce că autoritățile imperiale erau conștiente de importanța strategică pe care această cetate o avea în cadrul sistemului defensiv militar al provinciei.

La Ulmetum au fost descoperite ruinele unei bazilici (cca. 23,70 x 11,50 m), situate în sectorul de sud-est al cetății[96]. Ea a fost construită în prima jumătate a secolului al V-lea și refăcută sub Iustinian. Cu prilejul reconstruirii, au fost amenajate și două anexe, prevăzute cu absidă pe latura de est (absidiole). Acestea flancau absida altarului la nord și sud[97]. Alte anexe existau pe latura de sud a bazilicii.

La momentul de față, nu este clar planul întregului complex din secolul al VI-lea și nici destinația anexelor. Rămâne ca, după deslușirea acestora, să fie lămurită, eventual, și posibilitatea existenței aici a unui complex episcopal (ἐπισκοπεῖον)[98].

Ținând cont de contextul istoric general de la Dunărea de Jos din timpul domniei lui Iustinian, S. Torbatov[99] a datat reconstruirea cetății Ulmetum în anii de după 551. Este posibil ca ipotetica ridicare a acestei așezări la statutul de oraș și organizarea episcopiei locale să fi avut loc după atacul kutrigurilor din 559, ca și în cazul cetății (L)Ibida. De altfel, prin renovarea acestor două cetăți, autoritățile imperiale par a fi urmărit întărirea defensivei militare în jumătatea de nord a drumului care străbătea Scythia de la sud la nord. Acesta era o prelungire a drumului de la Constantinopol la Marcianopolis.

---

cauză că barbarii sclavini își făcuseră acolo un loc de pândă, unde stătuseră un timp foarte îndelungat, ea fusese lăsată cu totul în părăsire și nu mai rămăsese nimic din ea, decât numele. Pe aceasta a rezidit-o din temelie și a scăpat astfel părțile acelea de năvălirile sclavinilor), *FHDR* II, p. 470-471.

[94] Hierocles, *Synec.*, 637, 14-15, p. 14.

[95] DE BOOR 1891, 677, 679, p. 532; DARROUZÈS 1981, 3, 40, 648, 650, p. 242.

[96] Pentru bazilica de la Ulmetum, a se vedea LUNGU 2000, p. 75; BĂJENARU *et al.* 2008, p. 218-219; BĂJENARU *et al.* 2010, p. 137-138; IAȚCU 2012, p. 100-101.

[97] LUNGU 2000, p. 75; IAȚCU 2012, p. 100-101.

[98] După cum s-a arăta deja, G. Atanasov a identificat reședința episcopală de la Zaldapa cu anexa de pe latura de sud a bazilicii mari (nr. 3) a cetății. Cercetătorul bulgar consideră că și anexa de pe latura de sud a bazilicii mari (nr. II) de la Argamum a avut destinația de reședință episcopală. De asemenea, unii cercetători susțin destinația de reședință episcopală a anexelor de pe latura de est a bazilicii mari de la Troesmis [vezi BAUMANN 1979, p. 112; RĂDULESCU 1987, p. 24; LUNGU 2000, p. 74; IAȚCU 2012, p. 89; ATANASOV 2012, p. 365-366, 370 (fig. 23); ATANASOV & VALERIEV 2020, p. 47-48]. De altfel, având în vedere suprafețele reduse ale celor mai multe dintre orașele Scythiei, este de așteptat ca, cel puțin în unele cazuri, ansamblurile lor episcopale (ἐπισκοπεῖα) să fi fost modeste.

[99] TORBATOV 1997, p. 83 și urm.; TORBATOV 2002, p. 297. Vezi și BĂJENARU *et al.* 2008, p. 218.

În ceea ce privește Sacidava (lângă Dunăreni, jud. Constanța)[100], aceasta era o așezare fortificată cu o suprafață de aproximativ 1,6 ha[101], situată pe frontiera dunăreană a Imperiului, în apropierea limitei dintre Scythia și Moesia Secunda. Ultimele refaceri ale sistemului ei defensiv au fost efectuate la sfârșitul secolului al V-lea / începutul secolului al VI-lea și în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

Nu există nicio dovadă clară a faptului că Sacidava a avut statutul de *civitas* în secolul al VI-lea. Numele ei nu este menționat în *Synecdemus* și *Notitia* lui De Boor. În plus, nu este sigur dacă Σκεδεβά din *De aedificiis*[102] este Sacidava sau o altă fortificație din Moesia Secunda[103].

Singurul aspect care poate fi avut în vedere în cazul acestei așezări îl reprezintă dublarea incintei în dreptul turnurilor de apărare cu câte un zid (h) lat de 2 m, în a doua jumătate a secolului al VI-lea. Tot atunci, turnurile au fost umplute la interior cu pământ și resturi de materiale de construcție[104]. Aceste modificări au fost explicate prin nevoia măririi platformei turnurilor, în scopul instalării pe ele a unor mașini de luptă (catapulte) puternice[105].

Folosirea acestor catapulte pledează în favoarea existenței la Sacidava a unui corp de armată permanent, ca și la Asemus, iar nu doar a unor trupe de miliție. Implicit, ea sugerează ridicarea acestei așezări la rangul de oraș în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

Trebuie precizat că săpăturile arheologice efectuate la Sacidava între anii 1969 și 1980 nu au fost foarte extinse. În anul 2020, au fost demarate noi cercetări. Rămâne de văzut dacă acestea vor oferi vreo dodavă clară a existenței aici a unei episcopii în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

CARACTERUL PARAGRAFULUI REFERITOR LA PROVINCIA SCYTHIA DIN *NOTITIA* LUI DE BOOR

După cum s-a arătat deja, nu există consens între cercetători în privința caracterului paragrafului referitor la provincia Scythia din *Notitia* lui De Boor. Având în vedere că lămurirea acestui aspect ar putea sprijini datarea mai strânsă a informațiilor expuse în acest document, în cele ce urmează se va încerca o scurtă evaluare a datelor disponibile.

Cercetătorii care susțin caracterul civil al paragrafului și-au întemeiat punctul de vedere pe faptul că pe teritoriul provinciei romane Scythia a

[100] Pentru Sacidava, vezi SCORPAN 1972a, p. 301-327; SCORPAN 1972b, p. 358-372; SCORPAN 1973, p. 267-331; SCORPAN 1974, p. 109-116; SCORPAN 1977, p. 229-251; SCORPAN 1980a, p. 50-74; SCORPAN 1980b, p. 787-798; ZAHARIADE 1988, p. 119-121; BARNEA 1991a, p. 179-180; TORBATOV 2002, p. 88-95. O analiză critică a concluziilor lui C. Scorpan se găsește la DIACONU 1980, p. 123-130.

[101] C. Scorpan a apreciat suprafața zonei fortificate a Sacidavei la aproximativ 4 ha (SCORPAN 1980a, p. 62, urmat de ZAHARIADE 1988, p. 120). Punctul său de vedere a fost respins de S. Torbatov, care a calculat-o la aproximativ 1,6 ha (TORBATOV 2002, p. 89, n. 21).

[102] Procopius, *De aedif.*, IV, 11, p. 148[48].

[103] Vezi ZAHARIADE 1988, p. 120; BARNEA 1991a, p. 179; TORBATOV 2002, p. 88, n. 18.

[104] SCORPAN 1977, p. 232-235; TORBATOV 2002, p. 94.

[105] TORBATOV 2002, p. 94.

funcționat un singur scaun bisericesc, anume, cel de la Tomis. După cum s-a arătat deja, această situație a încetat, însă, cândva după 534. În acest caz, posibilitatea ca în lista Scythiei să fie expuse numele episcopiilor din provincie este plauzibilă.

Susținătorii caracterului bisericesc al paragrafului și-au întemeiat punctul de vedere pe informațiile care relevă existența unor episcopi sufragani ai mitropolitului de la Tomis și pe rezultatele descoperirilor arheologice. Însă, nici acestea nu exclud cu totul posibilitatea ca documentul care a stat la baza paragrafului respectiv să fi fost unul civil.

Unul dintre indiciile care ar putea fi valorificat pentru lămurirea acestei probleme este titlul rubricii Scythiei din *Notitia* lui De Boor. Acesta are aspectul unei caracterizări geografice a provinciei istro-pontice: ἐπαρχία Σκυθίας παραθαλασσία τοῦ Πόντου[106] (eparhia Scythia, riverană Mării [Negre]).

După cum se poate observa, prin acest titlu este scos în evidență caracterul maritim al eparhiei istro-pontice. El nu ar trebui să surprindă având în vedere că provincia era mărginită pe întreaga sa latură de est de țărmul Mării Negre, deși, din acest punct de vedere, s-ar fi potrivit mai bine provinciei Pontus Polemoniacus (*a se vedea* harta 1). Ar putea fi avut în vedere, pe de altă parte, și faptul că Scythia era delimitată la nord și la vest de Dunăre, care putea fi percepută ca o prelungire a Mării Negre.

Semnificația acestei denumiri poate fi asociată, însă, și cu structura geografică a eparhiei bisericești Scythia de până la 536. În fapt, între 381 și 536, toate scaunele bisericești ale acesteia, anume, Tomis, Odessos, Cherson, foarte probabil Bosporus și, pentru o vreme, Phanagoria (lângă Sennoy, reg. Krasnodar, în Rusia) erau riverane Mării Negre[107]. În plus, prin aceasta, jumătate din țărmul de vest și tot țărmul de nord al Mării Negre, aflate sub controlul Imperiului Roman, erau integrate eparhiei bisericești Scythia. Ca atare, nu este exclus ca denumirea din *Notitia* lui De Boor, rămasă în uz și după 536, să fi fost inspirată de structura inițială a acestei eparhii. Această interpretare pledează în favoarea caracterului bisericesc al listei din acest document.

Al doilea aspect care poate fi avut în vedere privește rubrica eparhiei mitropoliei de Odessos din aceeași *Notitia*. Și în cazul acesteia, L. Duchesne[108] a afirmat caracterul ei civil, susținând alcătuirea ei pe temeiul paragrafului provinciei Moesia Secunda din lucrarea *Synecdemus* a lui Hierocles[109].

Cercetările recente au relevat, însă, că această rubrică este una bisericească, în ea fiind expusă, într-o formă alterată, structura eparhiei Moesia Secunda în anul 536, atunci când episcopia de Odessos a fost ridicată la rangul de mitropolie mare, în locul celei de la Marcianopolis[110].

Acest din urmă aspect este foarte important pentru analiza de față, întrucât dovedește faptul că în urma reorganizării structurii bisericești de pe teritoriul provinciei Moesia Secunda petrecute în anul 536, la Constantinopol a fost

[106] DARROUZÈS 1981, 3, 40, 642, p. 242.
[107] HOLUBEANU 2018, p. 19-70, 263-270, 274-287.
[108] DUCHESNE 1895, p. 380, urmat de DARROUZÈS 1981, p. 31.
[109] Hierocles, *Synec.*, 636, 1-8, p. 13.
[110] HOLUBEANU 2018, p. 64-66, 165-181, 205-233.

redactată o nouă *Notitia episcopatuum*, care surprindea transformările survenite în eparhia dunăreană. Este posibil ca tocmai într-una dintre copiile acelui document bisericesc, pe care autorul *Notitiei 3* (așa-zisă a lui De Boor) a avut-o la dispoziție, să fi fost expusă și rubrica eparhiei Scythia cu cele 14 (în fapt 16, cu Troemis și Acres) scaune sufragane. De acolo a putut-o copia în lucrarea sa, împreună cu rubrica mitropoliei de Odessos. În fapt, aceste două rubrici nu mai apar în nicio altă *Notitia*.

În acest caz, anul 536 apare atât ca dată a ridicării episcopiei de Odessos la rangul de mitropolie a eparhiei Moesia Secunda, cât și a atestării pentru prima dată și, foarte probabil, a înființării primelor episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia.

După cum s-a arătat deja, această ipoteză este susținută, indirect, și de faptul că în rubrica Scythiei din *Notitia* lui De Boor nu sunt menționate episcopiile de (L)Ibida, Argamum și presupusele Timum, Ulmetum și Sacidava. Absența lor dovedește că este vorba de un document destul de timpuriu, anterior, în mod cert, jumătății secolului al VI-lea. Pe de altă parte, ea cadrează și cu menționarea scaunelor de la Beroe și Salsovia, care, refăcute încă de pe vreme lui Anastasius, puteau fi ridicate la rangul de orașe în primul deceniu al domniei lui Iustinian. Ipoteza explică, în plus, diferențele existente între rubrica Scythiei din *Notitia* lui De Boor, unde sunt menționate Beroe și Salsovia, și *Synecdemus*, în care numele acestor cetăți nu apar.

CONCLUZII

Pe temeiul analizei de mai sus, se pot emite următoarele concluzii:

1. Înființarea primelor episcopii sufragane de pe teritoriul provinciei romane Scythia a avut loc între 534 și jumătatea secolului al VI-lea. Este posibil ca acest eveniment să fi avut loc în anul 536, în contextul reorganizării administrative și bisericești întreprinse de autoritățile de la Constantinopol în teritoriile romane de pe țărmul de vest și de nord al Mării Negre;
2. În prima etapă, au fost înființate cel puțin 14 scaune bisericești. Acestea au funcționat în așezările provinciei care aveau statutul de oraș (*civitas*/πόλις), menționate în lucrarea *Synecdemus* a lui Hierocles (Dionysopolis, Akres, Callatis, Histria, Constantiana, Zaldapa, Tropaeum Traiani, Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus și Halmyris);
3. Alte două episcopii au funcționat la Beroe și Salsovia. Ele au fost organizate fie odată cu cele din așezările menționate în *Synecdemus*, fie în intervalul 536-550;
4. O episcopie a funcționat și la (L)Ibida. Ea a fost organizată odată cu ridicarea acestei așezări la rangul de oraș (anii 560-561), în urma refacerii ei după atacul kutrigurilor din 559;
5. Un alt centru episcopal a fost Argamum. Episcopia de aici a fost organizată în ultimul deceniu al domniei lui Iustinian I;
6. Nu este exclus ca alte centre episcopale să fi funcționat la Ulmetum, Timum și Sacidava, în a doua jumătate a secolului al VI-lea;
7. În ceea ce privește rubrica eparhiei Scythia din *Notitia* lui Carl de Boor, cel mai probabil, aceasta are un caracter bisericesc, iar nu civil. Ea pare a fi fost

redactată pe temeiul informațiilor expuse într-o *Notitia episcopatuum* în care erau înregistrate transformările survenite în urma reorganizării bisericești din anul 536.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri:

BSH – Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine

COD – G. Alberigo *et al.* (eds), *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Ferdinand Schöningh, Paderborn / München / Viena / Zürich, 1973.

Cod. Iust. – B. W. Frier *et al.* (eds), *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge, 2016.

FHDR II – H. Mihăescu *et al.*, *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. II, București, 1970.

RE - Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft

Izvoare

Hierocles, *Syncdemus*, în: E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre : texte, introduction, commentaire et cartes*, coll. *Corpus Bruxellense historiae Byzantinae. Forma imperii Byzantini*, vol. I, Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, Bruxelles, 1939.

Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, în Procopius Caesariensis, *Opera omnia*, J. Haury, G. Wirth (eds), vol. IV, München / Leipzig, 2001.

Teofilact Simocata, *Istorie bizantină*, H. Mihăescu (trad.), București, 1985.

Theophylact Simocatta, *Historiae*, C. De Boor, P. Wirth (eds), Teubner, Stuttgart, 1972.

Autori:

ALEXANDRU 2013 – N. Alexandru, *Creştinismul în lumina unor documente arheologice de la Callatis (Mangalia) în secolul al IV-lea*, în: E. Popescu, V. Ioniță (eds), *Cruce și misiune. Sfinții Împărați Constantin și Elena – promotori ai libertății religioase și apărători ai Bisericii*, vol. 2, București, 2013, p. 679-696.

ATANASOV 2007 – G. Atanassov, *Християнският Дуросторум-Дръстър (The Christian Durostorum-Drastar)*, Veliko Tarnovo, 2007.

ATANASOV 2012 – G. Atanassov, *Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman Provinces of Dacia Ripensis, Moesia Secunda and Scythia Minor (4th - 6th C. AD)*, în: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov (eds), *The Lower Danube Roman Limes (1st - 6th C. AD)*, Sofia, 2012, p. 327-380.

ATANASOV *et al.* 2017 – G. Atanasov, I. Valeriev, V. Yotov, *The Crypt in the Sanctuary of the Basilica no 3 at the Ancient City of Zaldapa (Province of Scythia)*, în: *Ниш и Византија / Niš & Byzantium* 15 (2017), p. 123-132;

ATANASOV & VALERIEV 2020 – G. Atanassov, Y. Valeriev, *La résidence épiscopale à proximité de la cathédrale de la ville romano-byzantine de Zaldapa dans la province de Scythie*, Archaeologia Bulgarica 24 (2020), 1, p. 33-58.

AUNER 1920 – C. Auner, *Dobrogea*, în: F. Cabrol, H. Leclercq, (eds), *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, vol. IV/1, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1920, col. 1231-1260.

BARNEA 1945-1947 – I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, Dacia 11-12 (1945-1947), p. 221-241.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului (sec. IV-VII)*, în: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. 2, București, 1968, p. 369-556.

BARNEA 1979 – I. Barnea, *Arta creştină în România*, vol. I, Bucureşti 1979.

BARNEA 1991b – I. Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 277-282;

BARNEA 1991a – A. Barnea, *La Dobroudja aux IVe – VIIe siècles de n.è.*, în: A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 154-295.

BAUMANN 1979 – V. Baumann, *De la Turcoaia la Niculițel. Mărturii și monumente vechi creștine*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturi istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979, p. 111-116.

BĂJENARU *et al.* 2008 – C. Băjenaru *et al.*, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]*, CCA, 2008, p. 218-219.

BĂJENARU *et al.* 2010 – C. Băjenaru *et al.*, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanţa [Ulmetum]*, CCA, 2010, p. 137-138.

BOGDAN CĂTĂNICIU 2006 – I. Bogdan Cătăniciu, *The marble basilica (B) in Tropaeum Traiani*, Dacia NS 50 (2006), p. 235-254.

BOUNEGRU 2007 – O. Bounegru, *Analogies, utilisation et répartition de l'espace sacré*, în: A. Suceveanu, *Histria. Les résultats des fouilles. XIII. La basilique épiscopale*, București, 2007, p. 72-84.

BRĂTIANU 1936 – G. I. Brătianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris, 1936.

BURY 1958 – J. B. Bury, *A History of the Later Roman Empire*, vol. 2, New York, 1958.

CAMERON 1996 – A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London , New York, 1996.

CESARETTI & FOBELLI 2011 – P. Cesaretti, M. L. Fobelli, *Santa Sofia di Costantinopoli: un tempio di luce (De aedificiis I, 1, 1 - 78)*, Milano, 2011.

CONDURACHI 1971 – E. Condurachi, *Problema unor basilici creștine de la Histria și Callatis*, Pontica 4 (1971), p. 173-189.

DAGRON 1977 – G. Dagron, *Le Christianisme dans la ville byzantine*, Dumbarton Oaks Papers 31 (1977), p. 1-25.

DAGRON 1984 – G. Dagron, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982), coll. Collection de l'École française de Rome, vol. 77, École française de Rome, Roma, 1984, p. 1-19.

DARROUZÈS 1981 – J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*, coll. *Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, vol. I, Institut français d'études byzantines, Paris, 1981.

DE BOOR 1891 – C. De Boor, *Nachträge zu den Notitiae episcopatuum (II)*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 12 (1891), p. 519-534.

DIACONU 1980 – P. Diaconu, *Despre Sacidava și „stratigrafia" ei*, SCIVA 31 (1980), 1, p. 123-130.

DINTCHEV 1999 – V. Dintchev, *За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia - надценените центрове*, Археология/Arheologia 41 (1999), 1-2, p. 13-31.

DINTCHEV 2000 – V. Dintchev, *The Limit of Urban Life in the Late Antique Dioceses of Thracia and Dacia: The Overestimated Centers*, Archaeologia Bulgarica 4 (2000), 2, p. 65-84.

DOWNEY 1947 – G. Downey, *The Composition of Procopius' De aedificiis*, Transactions of the American Philological Association 78 (1947), p. 171-183.

DUCELLIER 1985 – A. Ducellier, *Le problème des autonomismes urbains dans les Balkans: origines, continuités et ruptures (VIe-XIIIe siècles)*, în: *Les origines des libertés urbaines* (Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 16e congrès), Rouen, 1985, p. 126-127.

DUCHESNE 1895 – L. Duchesne, *Les anciens évêchés de la Grèce*, Mélanges d'archéologie et d'histoire 15 (1895), p. 375-385.

DUVAL 1980 – N. Duval, *L'archéologie chrétienne en Roumanie à propos de deux livres récents de I. Barnea*, Revue archeologique 2 (1980), p. 313-340.

FLOCA 1993 – I. N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, [2]1993.

GREATREX 1994 – G. Greatrex, *The Dates of Procopius' Works*, Byzantine and Modern Greek Studies 18 (1994), p. 101-114.

GREATREX 2013 – G. Greatrex, *The Date of Procopius' Buildings in the Light of Recent Scholarship*, Estudios bizantinos 1 (2013), p. 13-29.

GREATREX 2014 – G. Greatrex, *Perceptions of Procopius in Recent Scholaship*, Histos 8 (2014), p. 76-121.

GROTOWSKI 2006 – P. L. Grotowski, *Prokopiusz z Cezarei, O budolach (Peri ktismaton)*, Warsaw, 2006.

HOLUBEANU 2015-2016 – I. Holubeanu, *Noi interpretări privind rangul scaunului bisericesc de la Tomis în secolele al V-lea și al VI-lea d.Hr.*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 25-60.

HOLUBEANU 2017 – I. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p.Chr.*, Pontica 50 (2017), p. 72-126.

HOLUBEANU 2018 – I. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*, București, 2018.

HONIGMANN 1939 – E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre: texte, introduction, commentaire et cartes*, Bruxelles, 1939.

IACOB 2005 – M. Iacob, *Le trésor de solidi romans-byzantins découvert à Ibida (Scythie Mineure)*, în E. Nicolae *et al.* (eds.), *Simpozion de Numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003): Chişinău, 26-28 noiembrie 2003/comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 75-80.

IACOB 2009 – M. Iacob, *La circulation monétaire à (L)Ibida (Scythie Mineure) du Ve siècle au début du VIIe siècle*, în: M. Wołoszyn (ed.), *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under the patronage of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna) Kraków, 23- 26 IV 2007*, coll. *Moravia Magna. Seria Polona*, vol. III, Cracovia, 2009, p. 61-79.

IACOB *et al*. 2015 – M. Iacob, A. Ibba, D. Paraschiv, A. Teatini, *La città romana di (L)Ibida, in Scythia Minor. Le ricerche recenti e l'accordo dicollaborazione tra l'Istituto di Ricerche Eco-Museali di Tulcea e l'Università di Sassari*, în: L. Audino, S. Ripà (eds.), *Culti e religiositànelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013 a cura di Livio Zerbini*, Bologna, 2015, p. 559-574.

IACOB 2018 – M. Iacob, *Le monete raccontano la storia di una città. Il caso della Polis Ibida*, în: G. Pardini *et al.* (eds), *Numismatica e Archeologia. Monete, stratigrafie e contesti. Dati a confronto. Workshop Internazionale di Numismatica*, Roma, 2018, p. 241-247.

IAȚCU 2012 – I. Iațcu, *Construcții religioase creștine în provincia Scythia: secolele IV-VII p.Chr.*, Brăila, 2012.

JOLOWICZ & NICHOLAS 1972 – H. F. Jolowicz, B. Nicholas, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, [3]1972.

JONES 1964 – A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, vol. II, Oxford, 1964.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creştinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu, Constanța, 2000.

LUNGU 2006 – V. Lungu, *The Christian Scythia*, în: M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006, p. 193-218.

LUNGU 2013 – V. Lungu, *L'evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor*, în: *Cruce și misiune*, vol. 2, București, 2013, p. 655-678.

MADGEARU 2009 – A. Madgearu, *Un eșalon logistic din armata romano-bizantină din secolul al VI-lea – quaestura exercitus Iustiniani*, Gândirea militară românească 4 (2009), p. 189-194.

MADGEARU 2010a – A. Madgearu, *The Church in the Final Period of the Late Roman Danubian Provinces*, în: M. V. Angelescu *et al*. (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 145-153.

MADGEARU 2010b – A. Madgearu, *Discul lui Paternus din tezaurul de la Malaja Pereščepina: pradă sau dar?* SCIVA 61 (2010), 1-2, p. 179-187.

MADGEARU 2011a – A. Madgearu, *The Plate of Paternus from the Malaja Pereščepina Treasure: Booty or Gift?*, Études Byzantines et Post-Byzantines 6 (2011), p. 65-71.

MĂRGINEANU CÂRSTOIU & MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1998 – M. Mărgineanu Cârstoiu, M. Mănucu-Adameşteanu, *Zidul de incintă romano-bizantin de la Argamum: un tronson din curtina de est*, SCIVA 49 (1998), 3-4, p. 233-258.

MIHĂESCU 1985 – H. Mihăescu, *„Indice" la Teofilact Simocata, Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582-602)*, București, 1985.

MONTINARO 2011 – F. Montinaro, *Byzantium and the Slavs in the Reign of Justinian: Comparing the two Recensions of Procopius's Buildings*, în: V. Ivanišević, M. Kazanski (eds.), *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration (Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance 36 - Arheološki Institut, Posebna izdanja, Knjiga 51)*, Paris, Belgrade, 2011, p. 89-114.

MORAVCSIK 1983 – G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, vol. I, Leiden, [3]1983.

MUTAFČIEV 1932 – P. Mutafčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1932.

NETZHAMMER 1918 – R. Netzhammer, *Antichitățile creștine din Dobrogea* (G. Guțu trad.), București, 2005.

NICORESCO 1944 – P. Nicoresco, *Les Basiliques Byzantines de Dolojman*, BSH 25 (1944), 1, p. 95-101.

PARASCHIV & IACOB 2014 – D. Paraschiv, M. Iacob, *(L)ibida christiana*, Îndrumător Pastoral - Episcopia Tulcei 6 (2014), p. 356-370.

PARASCHIV & IAȚCU 2013 – D. Paraschiv, I. Iațcu, *The Christian Basilica of Ibida. Elements of Interior Decoration*, Arheologia Moldovei 36 (2013), p. 239-252.

PĂCURARIU 1991 – M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, [2]1991.

PÂRVAN 1912a – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Considerații istorice*, București, 1912.

PÂRVAN 1912b – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum I. Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, AARMSI, ser. II, 34, 1912, p. 497-607.

PÂRVAN 1913-1914 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum II. Descoperirile campaniei a doua și a treia de săpături din anii 1912 și 1913*, AARMSI, ser. II, 36, 1913-1914, p. 245-328, 329-420.

PÂRVAN 1915 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum III. Descoperirile ultimei campanii de săpături din vara anului 1914*, AARMSI, ser. II, 37, 1915, p. 265-304.

PÂRVAN 1923-1924 – V. Pârvan, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, în: *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, III, Rendiconti, II (1923-1924), p. 117-135.

PILLON 2005 – M. Pillon, *Armée et défense de l'Illyricum byzantin de Justinien à Héraclius (527-641). De la réorganisation justinienne à l'émergence des «armées de cité»*, Erytheia, 26 (2005), p. 7-85.

POPESCU 1969 – E. Popescu, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe siècles*, Dacia 13 (1969), p. 403-415.

POPESCU 1976 – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.

POPESCU 1977 – E. Popescu, *Praesides, duces et episcopatus provinciae Scythiae im Lichte*

einiger Inshcriften aus dem 4. bis 6. JH., în: *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, D. M. Pippidi, E. Popescu, (eds.), București, 1977, p. 255-284.

POPESCU 1980 – E. Popescu, *Organizarea eclesiastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI*, Studii Teologice 23 (1980), 7-10, p. 590-605.

POPESCU 1994 – E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

RĂDULESCU 1979 – A. Rădulescu, *Bazilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1979, p. 90-97.

RĂDULESCU 1987 – A. Rădulescu, *Bazilici şi monumente creştine în contextul etnogenezei româneşti din sec. III-VII în Dobrogea*, în: A. Nica *et al.* (eds.), *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, Galați, 1987, p. 9-77.

ROQUES 2011 – D. Roques, *Procope de Césarée. Constructions de Justinien Ier*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2011.

RUBIN 1957 – B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, RE, XXIII, 1957, col. 273-599.

SCHREINER 1986 – P. Schreiner, *Städte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates*, în: R. Pillinger (ed.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1986, p. 25-35.

SCHREINER 1987 – P. Schreiner, *Das Christentum in Bulgarien vor 864*, Miscellanea Bulgarica 5 (1987), p. 51-61.

SCORPAN 1972a – C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafice și cronologice ale limesului și Dobrogei romane (secolul V e.n. în arheologia dobrogeană)*, Pontica 5 (1972), p. 301-327.

SCORPAN 1972b – C. Scorpan, *Date arheologice referitoare la secolele VI și VII pe teritoriul Dobrogei (Rezultate inedite la Tropaeum și Sacidava)*, Pontica 5 (1972), p. 349-372.

SCORPAN 1973 – C. Scorpan, *Săpăturile arheologice de la Sacidava 1969, 1970, 1971*, Pontica 6 (1973), p. 267-331.

SCORPAN 1974 – C. Scorpan, *Sacidava – a New Roman Fortress on the Map of the Danube Limes*, în: D. M. Pippidi (ed.), *Actes du IXe Congrès d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, București, Köln, Wien, 1974, p. 109-116;

SCORPAN 1977 – C. Scorpan, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava, 1974-1976*, Pontica 10 (1977), p. 229-251.

SCORPAN 1980a – C. Scorpan, *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, BAR Int. Ser. 88, Oxford, 1980, p. 50-74.

SCORPAN 1980b – C. Scorpan, *Sacidava – an Unusual Design and Construction Method*, în: W. S. Hanson, L. J. F. Keppie (eds), *Roman Frontier Studies 1979*, BAR Int. Ser. 71 (I-III), Oxford, 1980, p. 787-798.

SÂMPETRU 1994 – M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, coll. *Bibliotheca Thracologica*, vol. V, Institutul Român de Tracologie, București, 1994.

STAN 1961 – L. Stan, *Obârșia autocefaliei și autonomiei. Teze noi*, Mitropolia Olteniei 13 (1961), 1-4, p. 80-113.

STEIN 1949 – E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, vol. II, Paris, Bruxelles, Amsterdam, 1949.

SUCEVEANU 1993 – A. Suceveanu, *Contribuții la istoria orașelor romane din Dobrogea. Note de geografie istorică*, Historia Urbana 1 (1993), 2, p. 137-148.

SUCEVEANU 2002 – A. Suceveanu, *Cercetări recente în Histria creștină*, în: P. H. Stahl, (ed.), *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, vol. II, București, 2002, p. 281-295.

SUCEVEANU 2007 – A. Suceveanu *et al.*, *Histria. Les résultats des fouilles. XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest, 2007.

SUCEVEANU 2011 – A. Suceveanu, *La basilique épiscopale d'Histria*, Études Byzantines et Post-Byzantines 6 (2011), p. 57-63.

SUCEVEANU & BARNEA 1993 – A. Suceveanu, I. Barnea, *Contributions à l'histoire des villes romaines de la Dobroudja*, Dacia NS 37 (1993), p. 159-179.

TONCHEVA 1970 – G. Toncheva, *Къде са се намирали градовете Тимогициия и Тимиум?*, Исторически преглед 26 (1970), 6,p. 91-92.

TORBATOV 1997 – S. Torbatov, *Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian*, Archaeologia Bulgarica 1 (1997), 3, p. 78-87.

TORBATOV 2002 – S. Torbatov, *Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.)/The Defence System of the Late Roman Province of Scythia (The End of the 3rd – the 7th Century A.D.)*, Veliko Târnovo, 2002.

TORBATOV 2016 – S. Torbatov, *Anasamus/Ansamus/Ἀσημοῦς/Ἀσήμος (античните селищни и фортификационни останки край устието на р. Осъм)*, Bulgarian e-Journal of Archaeology 6 (2016), p. 21-79.

VÂLCEANU & BARNEA 1975 – D. Vâlceanu, A. Barnea, *Ceramica lucrată cu mâna din aşezarea romano-bizantină de la Piatra Frecăţei (secolul al VI-lea e.n.)*, SCIVA 26 (1975), 2, p. 209–218.

VELKOV 1977 – V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam, 1977.

VELKOV 1959 – V. Velkov, *Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали*, Издание на Българската Академия на науките, Sofia, 1959.

VULPE 1938 – R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938.

WHITBY 1984 – L. M. Whitby, *Procopius' Description of Martyropolis* (*De aedificiis III. 2. 10-14*), Byzantinoslavica 45 (1984), 2, p. 177-182.

WHITBY 1985 – L. M. Whitby, *Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius' de Aedificiis*, Journal of Hellenic Studies 105 (1985), p. 129-148.

WHITBY & WHITBY 1986 – L. M. Whitby, M. Whitby, *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1986.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.

ZAHARIADE 2001-2003 – M Zahariade,. *The Halmyris Episcopal Basilica and the Martyrs' Crypt*, Il Mar Nero 5 (2001-2003), p. 143-168.

ZAHARIADE 2009 – M. Zahariade, *The Episcopal Basilica from Halmyris and the Crypt of Epictetus and Astion*, Thraco-Dacica 1 (24) (2009), 1-2, p. 131–150.

ZAHARIADE & BOUNEGRU 2003 – M. Zahariade, O. Bounegru, *Despre începuturile creştinismului la Dunărea de jos: Martyrium-ul de la Halmyris*, în: L. Naclad, (ed.), *Izvoarele creştinismului românesc*, Constanţa, 2003, p. 115-126.

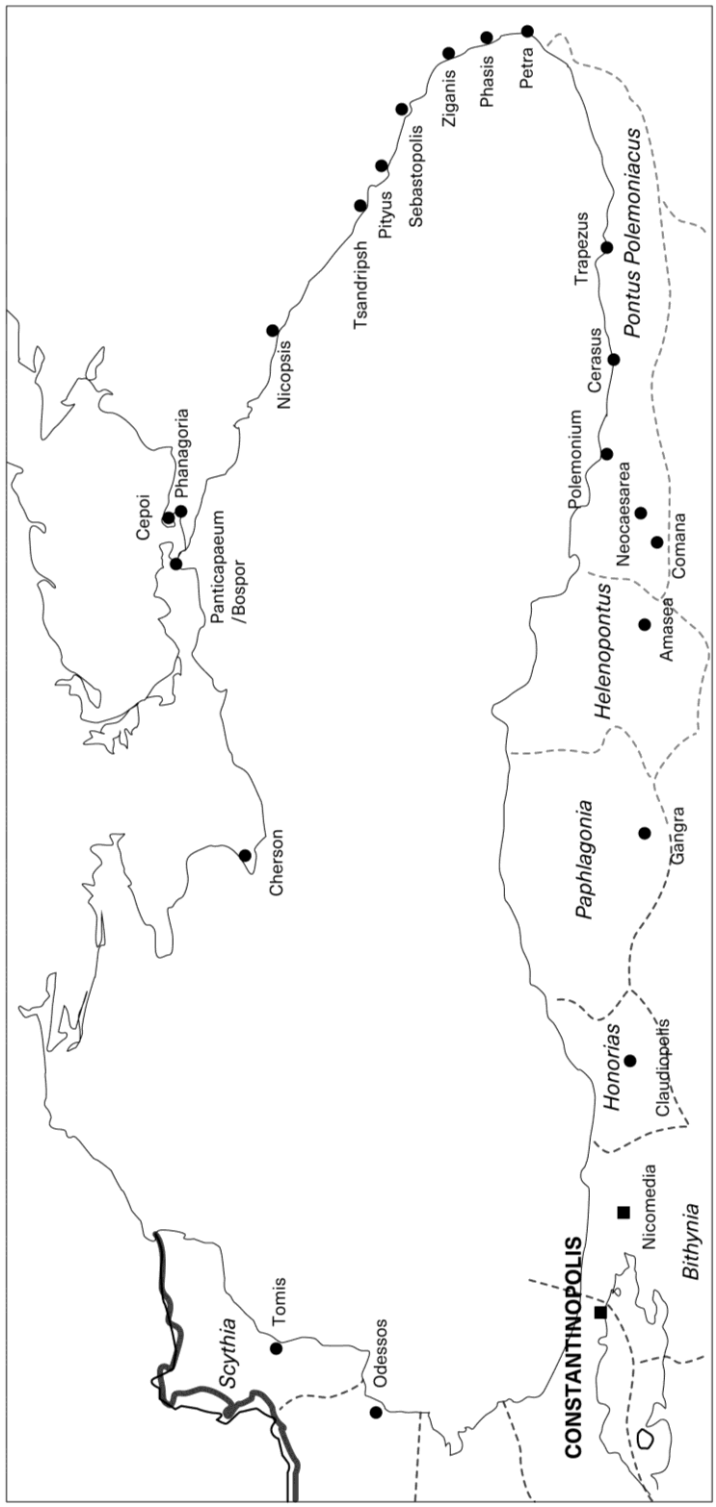
ZAHARIADE & KARAVAS 2015 – M. Zahariade, J. Karavas, *A Fort of the Danubian Roman Frontier: Halmyris*, în: L. Audino, S. Ripà, (eds), *Culti e religiositànelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013 a cura di Livio Zerbini*, Bologna, 2015, p. 575-584.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, coll. Bibliotheca Thracologica, vol. XVIII, București, 1997.

ZUGRAVU 2007 – N. Zugravu, *Itineraria ecclesiastica în Scythia Minor*, Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica 52 (2007), 3, p. 9-29.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv, notițe biobliografice, note și comentarii*, în: N. Zugravu, (ed.), *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, Iași, 2008, p. 17-132.

Harta 1 – Țărmul Mării Negre / The Black Sea coast.

Harta 2 – Scaunele episcopale din Scythia la jumătatea sec. al VI-lea (din 536?).

Harta 3 – Scaunele episcopale din Scythia în timpul domniei lui Iustin II.

ENCORE UNE FOIS SUR LA DATATION ET L'ORGANISATION DES MOINES DANS LE MONASTÈRE RUPESTRE DE MURFATLAR (DÉP. DE CONSTANȚA)*

Georgi ATANASOV**

Cuvinte-cheie: *Murfatlar, biserici rupestre, Dobrogea, Cappadocia, graffiti.*
Mots clés : *Murfatlar, églises rupestres, Dobroudja, Cappadoce, graffiti.*

Rezumat: *Mănăstirea rupestră este situată pe teritoriul românesc al Dobrogei, lângă orașul Murfatlar, la 20 km vest de Constanța. Conform ceramicii, desenelor și graffiti-lor, precum și numeroaselor semne, aspectul ei a evoluat până în ultimul sfert al secolului al IX-lea, fiind abandonată în ultimul sfert al secolului al X-lea (îndeosebi după campania rusă a Prințului Sviatoslav împotriva Primului țarat bulgar din 971). Sunt prezente diferite practici monastice - o mănăstire în sectorul de est și o mănăstire în cadrul unei zone cu chilii din sectorul de vest (E). Cea mai timpurie biserică este B1, iar cea mai târzie este mănăstirea din sectorul B. Mai mult de 50 de biserici și mănăstiri rupestre au fost descoperite în Dobrogea, dar Murfatlar este unică în privința planurilor și practicilor monastice. În ceea ce privește planurile bisericilor, pot fi găsite analogii la bisericile rupestre din Cappadocia din secolele IX-X. Desenul monocolor din Bisericuța B4 are de asemenea paralele în Cappadocia în secolele IX-X. Probabil aceste influențe din Cappadocia au ajuns la Murfatlar odată cu călugării din Peninsula Crimeea, unde au fost găsite mai multe mănăstiri rupestre. Colonia monastică de la Murfatlar este diversificată, iar acest fapt poate fi sesizat din vechile inscripții bulgare chirilice și glagolitice, din inscripțiile runice și grecești. Desenele de tip graffiti au analogii în secolele IX-X la Preslav, la Pliska și la mănăstirile rupestre din sudul Dobrogei, din jurul orașului Alfatar.*

Abstract: *The rock monastery is located in the Romanian territory of Dobrogea, near the town of Murfatlar, 20 km west of Constanta. Based on pottery, paintings and graffiti, as well as numerous signs, its appearance was improved until the last quarter of the 9th century and was abandoned in the last quarter of the 10th century (especially after Prince Svetoslav's Russian campaign against the Bulgarian kingdom in 971). There are*

* Cet article est une version enrichie et fondamentalement refaite d'une étude publiée auparavant en bulgare : ATANASOV 2009a.

** Georgi ATANASOV: Regional Museum of History, Silistra, Bulgaria; e-mail: geoatal@abv.bg.

several monastic practices - a monastery in the eastern sector and a monastery in a dormitory in the western sector E. The earliest church is B1 and the late monastery in sector B. More than 50 rock churches and monasteries have been found in Dobrogea, but Murfatlar is unique in terms of plans and monastic practices. In the plans of the churches analogies of the Cappadocian rock churches from the 9th - 10th century are found. The one-color painting in Church B-4 also has parallels in Cappadocia in the 9th-10th centuries. Probably these influences from Cappadocia came to Murfatlar with monks from the Crimean Peninsula, where dozens of rock monasteries were discovered. The monastic colony in Murfatlar is diverse and this can be seen from the old Bulgarian Cyrillic and Glagolitic inscriptions, the runic inscriptions and the Greek inscriptions. The graffiti paintings have analogies from the 9th-10th centuries in Preslav, Pliska and the rock monasteries in South Dobrogea around the town of Alfatar.

Cet ermitage rupestre se trouve à 20 km au S-O de Tomis (Constanţa), dans la direction de Durostorum (Silistra)[1]. Dans la carrière de pierre, exploitée au début du Xe siècle pour la construction du rempart en pierres sèches de Dobroudja, ont été creusées six églises, trois cryptes avec des cellules, deux cellules sans cryptes et quatre galeries souterraines de communication qui les relient (**Fig. 1**). D'après la nomenclature proposée par I. Barnea, les églises sont B-1 (**Fig. 2**), B-2 (**Fig. 3, 8**), B -3 (**Fig. 4, 8**), B-4 (**Fig. 5, 8, 10**), E-3 et E-5 (**Fig. 6**) ; les cryptes avec des cellules sont C-1 (**Fig. 7**), C-2 et E-4 ; les cellules sont E-1 et E-2, et les galeries souterraines sont G-1 à G-4. Il faut préciser que les églises de Murfatlar sont nombreuses, mais de petites dimensions à l'exception des temples B-4 et E-3. (**Fig. 5, 6**). Elles se ressemblent par le plan (églises à une abside, à une nef, chapelle à voûte) et ont de larges porches. Une autre spécificité est la forme ronde, les chancels ? compacts et la disposition des tables d'autel dans les absides mêmes. Dans ce sens, elles n'ont pas de parallèles directs avec les autres églises rupestres de Bulgarie et ressemblent plutôt aux églises rupestres de la Cappadoce des VIIIe – Xe s.[2]. Même le plan et la présentation de l'église rupestre B-1 (peut-être la plus ancienne) à Murfatlar (**Fig. 2**) répètent en grande partie les églises rupestres de la Cappadoce du IXe s. à Güllüdere (**Fig. 9**)[3]. Pour des églises rupestres de la Cappadoce des VIIIe – IXe s. sont caractéristiques les vasques taillées (les cuves) de bain rituel[4] et la peinture monochrome pittoresque architectonique (Hallaç et Göreme – IXe et Xe s. selon L. Rodley - **Fig. 11**)[5] qu'on peut voir dans l'église rupestre de Murfatlar B-4 (**Fig. 10**)[6]. Sur ce fond, on peut faire des suppositions à propos des influences culturelles de la Cappadoce dans la présentation et la décoration de certains ermitages à Murfatlar[7]. Elles pourraient être le résultat de contacts ou bien du passage de la population protobulgare

[1] BARNEA & ŞTEFĂNESCU 1971, p. 180 et suiv. ; BARNEA 1981, p. 7 et suiv. ; ATANASOV 1996, p. 112-124 ; ATANASOV 2007, p. 188-201.

[2] ATANASOV 1996, p. 112-124.

[3] RODLEY 1985, p. 186-188, pl. 168-170.

[4] TETERIATNIKOV 1996, p. 95-98, 154-155.

[5] RESTLE 1967, p. 15 ; VERZONE 1962, p. 134, fig. 17-18 ; RESTLE 1978, p. 1052, 1080.

[6] BARNEA 1981, p. 52, 59, pl. 15.

[7] ATANASOV 1996, p. 112-124.

venant de la Crimée[8] où les influences cappadociennes dans l'architecture des églises sont encore plus distinctes et documentées dans les sources écrites. En outre, au Moyen Âge dans les ermitages monastiques arrivent et résident des moines de différentes ethnies. Cela est perceptible aussi dans les multiples inscriptions de Murfatlar. En effet, les textes protobulgares cyrilliques, glagolitiques et runiques sont nombreux mais il existe aussi des inscriptions grecques[9]. Les moines bulgares représentent la majorité et cela est évident non seulement à partir des textes, mais aussi des centaines de dessins et graffiti[10] avec des parallèles multiples à Pliska, Preslav, Ravna et les ermitages rupestres le long du Kanagyol aux environ de Silistra (Drastar) - Alfatar (**Fig. 12**)[11]. Pareillement aux ermitages rupestres le long de Kanagyol, les graffiti ayant un contenu religieux prédominent – des centaines de croix avec différentes variantes (rectangulaires, latines, grecques, maltaises, doubles-patriarcales), des symboles chrétiens (nefs - allégorie de l'Église guidée par le Christ, dans sa qualité de timonier[12], labyrinthes - symbole de l'Église[13], bottes -symboles du pèlerinage etc.)[14], représentations de temples, de saints, de moines, de prêtres, etc. (**Fig. 12**). Outre les inscriptions, les dessins et les graffiti, les nombreux fragments en céramique et les vases reconstitués représentent un élément important de datation. Généralement tous ces vases sont faits sur un tour lent de potier, en distinguant quatre groupes de vases – des pots à décorations incisées (**Fig. 13-16**[*]) et à marques en relief sur le fond, des pots en argile pure, à la couleur de surface gris noir et luisant, (**Fig. 17-21**), des vases d'argile claire, faits sur un tour lent couverts (ou décorés) d'engobe rouge (**Fig. 22-26**), des vases faits sur un tour lent couverts d'émail de couleur vert foncé ou brun foncé (**Fig. 27-28**) et des amphores de transport (**Fig. 29-30**), incluant une dizaine de fragments (surtout des anses)[15]. Ces types de céramique sont bien connus des centres protobulgares du nord-est de la Bulgarie et de Dobroudja et grâce aux vases provenant de complexes fermés, ils sont datés entre la fin du IXe siècle et la deuxième moitié du Xe siècle. En effet, la céramique de couleur gris noir et à engobe rouge a un *terminus ante quem* de diffusion vers le milieu du Xe s. En plus, des fragments de pots et de brocs de couleur gris-noir avec un ornement brillant, réticulaire (**Fig. 17-21**) et des vases d'argile blanche faits sur un tour lent, couverts d'engobe rouge (notamment un broc presque entièrement conservé) (**Fig. 22-25**), certains types de cruches glacées ayant la forme d'une amphore et des pots avec des parois et des fonds épais possédant des additions d'argile et une décoration profondément incisée couvrant tout le corps (**Fig. 13-14**) ont leurs parallèles dans le complexe céramique de Pliska et dans

[8] ATANASOV 1994, p. 53-74.

[9] BARNEA & ŞTEFĂNESCU 1971, p. 202-221 ; BEŠEVLIEV 1977, p. 50-57 ; POPKONSTANTINOV 1987, p. 115-146.

[10] BARNEA 1981, p. 52-88, pl. 27-29.

[11] OVČAROV 1982, p. 36-51, tab. I-XIV ; OVČAROV 1975, p. 2-7 ; ATANASOV 1990, p. 193-214.

[12] *DACL*, 1935, col. 1007-1012.

[13] RACHEV 2006, p. 75.

[14] KOSTOVA 1996, p. 149-172 ; NIKOLOVA 2006, p. 799-806.

[*] L'illustration appartient à l'auteur.

[15] BARNEA 1962, p. 349-371.

d'autres centres protobulgares de la deuxième moitié du IXe s. mais certains continuent à être diffusés après le début du Xe s.[16]. Pourtant, si c'est seulement sur la base du complexe céramique que nous devons déterminer le début de l'habitat dans le monastère rupestre de Murfatlar, alors pour le moment nous pouvons indiquer la période entre le milieu du IXe s. et le début du Xe s. Sans doute, tous les types de céramique découverts à Murfatlar sont le plus largement diffusés au Xe s.[17]. Il faut mentionner aussi la presque totale absence de céramique travaillée sur un tour rapide (y compris celle glacée et engobée)[18] ainsi que des pots faits sur un tour lent, décorés seulement de petites fossettes sous le col. Les types mentionnés pénètrent en masse dans le nord-est de la Bulgarie et en Dobroudja au cours des dernières décennies du Xe s. lors de l'invasion de ces territoires par les armées de Jean Tzimiskès et surtout 100 ans plus tard, quand ces territoires font partie des territoires de Byzance[19]. On peut associer à l'importation de Byzance une dizaine de fragments (surtout des anses) provenant d'amphores arrondies en forme de poire[20] (**Fig. 29-30**) ainsi qu'un fragment de céramique d'argile blanche « de Constantinople », fait sur un tour rapide (il n'est pas évident s'il provient d'un vase à décoration imprimé ou dessiné) avec un émail vert clair (**Fig. 32**), datés du Xe s.[21] Ayant en vue tout cela et si nous nous fions au complexe céramique de Murfatlar, alors le *terminus ante quem* de l'habitat peut être reporté vers la deuxième moitié – la fin du Xe s. En effets, dans trois des inscriptions en cyrillique, certains auteurs voient des dates de la fin du Xe s. mais lors d'une lecture plus attentive de ces textes il s'avère que de telles dates n'existent pas[22]. Voilà pourquoi on peut se poser la question si l'ermitage de Murfatlar n'est pas abandonné encore à l'époque des campagnes du prince rus Sviatoslav de Kiev. En 968 – 971 avec une grande armée, il a franchi le rempart de pierres sèches de Dobroudja près duquel se trouve le monument de Murfatlar[23]. Si des moines continuaient à habiter les églises et les cellules, on y trouverait sans doute des types céramiques caractéristiques de la fin du Xe s. et du début du XIe s., si souvent découverts dans des forteresses et sites voisins – Constanța, Capidava,

[16] DONČEVA-PETKOVA 1977, p. 21, 27-28, 60, 75, 114-118, 121-124, 129-131 et fig. 33.

[17] Pour être correct, je dois préciser qu'on pourrait faire des conclusions plus complètes dans ce sens après la présentation de l'étude du collègue Mihai Vasile concernant l'ensemble du complexe céramique de Murfatlar.

[18] Des quelques milliers de fragments que j'ai examinés dans les réserves de l'Institut d'Archéologie de Bucarest, grâce à la gentillesse des drs Oana Damian, Silviu Anghel et Mihai Vasile, j'en ai remarqué seulement deux de la fin du Xe s.-début du XIe s. travaillés sur un tour rapide (**Fig. 31**).

[19] En détails à propos des pièces céramiques de la fin du Xe s. et du début du XIe s. découvertes dans les complexes fermés, datés par les monnaies de la forteresse Skala, région de Silistra. Voir YOTOV & ATANASOV 1998, p. 64-87.

[20] DONČEVA-PETKOVA 1977, p. 100 ; YOTOV & ATANASOV 1998, p. 74.

[21] TALBOT-RICE 1930, p. 211 ; STEVENSON 1947, p. 45 ; MORGAN 1942, p. 42-49.

[22] POPKONSTANTINOV 1987, p. 115-146.

[23] Une enseigne à deux dents gravées sur le mur de l'église B-3 de Murfatlar ressemble à l'enseigne familiale du prince Sviatoslav (**Fig. 34**). Il est possible qu'il ait été gravé par les soldats de Sviatoslav, qui sont des guerriers païens et leur présence serait une des raisons pour lesquelles les moines ont quitté le monastère. FETISOV & GALKOVA 2007, p. 29-44.

Păcuiul lui Soare, Dervent, Drastar, Vetren, Skala, Tsar Asen, Ruyno. Mais ces types manquent presque complètement à Murfatlar !

Les premiers chercheurs remarquent le grand nombre d'églises à Murfatlar. Malgré cela, eux ainsi que leurs disciples ne refusent pas l'idée que Murfatlar représente un monastère rupestre résidentiel[24]. Sur la base des centaines de monastères rupestres découverts en Asie Mineure, Égypte, Italie du Sud, Crimée et dans les Balkans, on connaît bien les plans des monastères résidentiels (cénobes ou avec des réfectoires) du IXe-XIe s., mais dans le secteur « B » à Murfatlar, il n'y a rien de tel. Il y manque les grands *katholika,* les réfectoires, les dortoirs communs des moines ou bien les cellules rangées l'une à côté de l'autre ainsi que d'autres spécificités encore pour pouvoir accepter qu'il s'agît d'un monastère - cénobe dans le sens traditionnel du mot. [25]

À la différence de I. Barnea, je pense que dans le secteur « B » ont fonctionné en même temps les quatre églises avec quatre cellules[26]. Voilà pourquoi j'ai supposé que Murfatlar a été habité par un groupe de kelliotes. Chacun, à l'aide d'un donateur et des ouvriers bâtisseurs locaux, engagés dans la construction du rempart (les époques de la construction du rempart et du creusement de l'ermitage semblent presque coïncider), creuse une cellule à habiter et sa propre chapelle[27]. Il est significatif que les chapelles soient très petites (entre 3,3 et 8,5 m^2) et qu'une seule église B-4 est plus ample (environ 25 m^2). Voilà pourquoi j'admets que dans le secteur « B » à Murfatlar, il n'existe pas de monastère dans le sens traditionnel du terme (plus exactement cénobe*)*, mais qu'il s'agit d'un ermitage, rassemblant un groupe de moines autonomes. À première vue il rappelle les skites très populaires justement au Xe s.[28]. D'ordinaire le skite est composé de quelques

[24] ATANASOV 1996, p. 112-124.

[25]ATANASOV 1996, p. 112-124. R. Kostova accepte mon idée que Murfatlar n'est pas un monastère cénobitique, en me corrigeant correctement avec des arguments qu'au Xe s. non seulement les cénobes mais aussi les autres ermitages monastiques pouvaient être appelés monastères. Voir KOSTOVA 2000, p. 135-136.

[26] ATANASOV 1996, p. 112-124. R. Kostova conteste ma proposition que les quatre églises sont des chapelles appartenant aux cellules des quatre kelliotes dans la laure et pense que deux ou trois sont des chapelles mortuaires et que les deux autres chapelles appartiennent aux cellules des deux moines (voir KOSTOVA 2000, p. 135-136). De cette façon, elle tire la conclusion que la laure de Murfatlar comprenait deux, au plus trois membres. Je n'accepte pas cette thèse parce que : premièrement il existe suffisamment de sources qui témoignent qu'une cellule est habitée en principe par deux moines (voir PATRICH 1995, p. 16-17, 19) ; deuxièmement : la législation de Justinien, en se basant sur des statuts monastiques ultérieurs, n'admet pas la formation d'un monastère avec moins de trois moines (voir : Cod. Iust. Nov. 67 ; PATRICH 1995, p. 32) ; troisièmement : une si grande structure comme le complexe de Murfatlar dont la construction exige beaucoup de travail et de moyens, ne pourrait pas être destinée seulement à deux habitants. Quatrièmement : on sait que beaucoup de moines, encore de leur vivant préparaient leur propre tombe dans ou près de leurs cellules, (RODLEY 1985, p. 88 et au-dessous n. 227) – c'est-à-dire qu'on peut admettre que certains des logements – tombeaux étaient utilisés aussi comme cellules. Voilà pourquoi j'admets qu'il est possible qu'à Murfatlar quatre cellules étaient habitées en même temps, à chaque fois par un ou deux moines- c'est-à-dire que la laure comprenait 7-8 membres.

[27] ATANASOV 1996, p. 112.

[28] SOKOLOV 1894, p. 316.

cellules. Les moines, eux-mêmes choisissent leur directeur spirituel mais ils profitent d'une certaine indépendance dans leur vie personnelle et spirituelle. En dehors de cela, vers le Xe s. ils ont déjà leur propre église, principe règlementé dans une des novelles de Basile Ier le Macédonien[29]. Enfin les skites proviennent et sont en relation de filiation avec un grand cénobe duquel ils ont une certaine dépendance. Près de Murfatlar, faute de monastère important des IXe-XIe s., on ne peut affirmer qu'il s'agit d'un skite filial. J'ai déjà mentionné que les moines dans les skites ont une seule chapelle (jusqu'au IXe-Xe s. il n'existe pas d'église du tout) et à Murfatlar chaque cellule séparée ou toutes les deux cellules disposent de leur propre chapelle (B-1 étant liée aux cellules C-1 et C-2, et B-2 et B-3 aux trois autres cellules) sans prendre en compte l'église relativement grande B-4 (**Fig. 5, 8, 10**). Voilà pourquoi on doit chercher les *realia* de la pratique monastique décrite non pas dans les cénobes et les skites mais dans certaines pratiques monastiques plus spécifiques et en premier lieu, celles des kelliotes et lauriotes[30]. Ils apparaissent dès le IVe s. en marquant une très grande popularité tout d'abord dans les ermitages rupestres égyptiens[31]. D'ordinaire chaque kelliote dispose d'une cellule individuelle et au Moyen Âge d'une cuisine et d'une chapelle[32]. Vers le Ve s. en Égypte, Syrie et Palestine cette pratique a un certain développement parce que les *kelliotes* disposés l'un près de l'autre dans une localité forment une structure rappelant une Laure[33]. Dans ce but, ils choisissent un conducteur *(Abbé*) et bâtissent un temple commun plus grand où ils se réunissent pour les liturgies hebdomadaires et pour la communion. En principe les cellules des kelliotes *et* lauriotes se trouvent à proximité l'une de l'autre ou au moins à portée de vue[34]. Malgré la grande vogue de la construction des cénobes au VIe s. stimulée par la législation de Justinien le Grand (527-565), les *kelliotes* et lauriotes ne perdent jamais de popularité surtout en Orient[35]. Leur vraie renaissance est après la crise iconoclaste parce qu'au cours de la deuxième moitié du IXe s. et de la première

[29] SOKOLOV 1894, p. 339.

[30] Ma première idée que Murfatlar ait été habité par des moines idiorythmes (ATANASOV 1996, p. 112) semble discutable et je l'ai moi-même corrigée dans une étude spéciale, publiée en 1999 (ATANASOV 1999, p. 282-284). Presque en même temps que moi, dans un article publié en 2000 et d'une manière encore plus convaincante, la même thèse a été soutenue aussi par R. Kostova (KOSTOVA 2000, p. 135-136). En effet, d'après L. Brehier (BREHIER 1949, p. 530-532, 537) et d'autres auteurs encore, les idiorythmes s'imposent au XIVe s., mais d'après Iv. Sokolov, l'idiorythmie comme manière de vie monastique est connue encore par P. Latarski au Xe s. (SOKOLOV 1894, p. 339-340).

[31] PATRICH 1995, p. 4-22 ; RODLEY 1985, p. 237-238 ; BREHIER 1949, p. 530-532 ; *DACL*. 1929, col. 1965-1976.

[32] *DACL*. 1929, col. 1965-1966 ; RODLEY 1985, p. 237 ; PATRICH 1995, p. 11-16.

[33] Commun, mais à ce que je sache ne disposent pas de petites églises individuelles (chapelles) à proximité ; BREHIER 1949, p. 530-531, 547-551 ; RODLEY 1985, p. 237, fig. 58-59 ; PATRICH 1995, p. 13-15, 26. Il faut néanmoins préciser que les moines formant une Laure (les lauriotes), pareillement aux kelliotes mènent une vie autonome, ont un chef commun, organisent ensemble des liturgies communes festives, dans un *catholikon* – cf. PATRICH 1995, p. 13-15, 26, 122-138 ; PAPACHRISSANTHOU 1987, p. 165-168.

[34] PATRICH 1995, p. 15

[35] SOKOLOV 1894, p. 330 ; BREHIER 1949, p. 531, 539, 547-563 ; RODLEY 1985, p. 237-238.

moitié du Xe s. les kelliotes et lauriotes prédominent dans les centres monastiques byzantins, les plus importants comme l'Olympe de Bithynie, la Cappadoce, le Latros etc.[36] Les kelliotes et lauriotes de l'Athos jusqu'à la fin du Xe s. créent l'image du plus grand centre monastique orthodoxe des Balkans qui influence sans doute la vie spirituelle du Premier royaume bulgare[37]. À part cela, on sait que le tsar bulgare Pierre Ier (927 – 969), connu pour son amour envers Dieu et sa partialité en faveur des moines (lui-même terminant sa vie comme moine) est en correspondance personnelle avec un des idéologues des lauriotes du Xe s., Paul de Latros[38]. Voilà pourquoi je n'exclus pas directement ou indirectement que le célèbre Paul de Latros ainsi que les processus dans l'Athos aient contribué à la popularité des kelliotes et des Laures sur les territoires bulgares. Enfin, on a déjà commenté certaines coïncidences entre les plans, la décoration et les particularités liturgiques, les méthodes de construction des églises et des galeries et ceux des ermitages rupestres de Cappadoce[39]. On sait que ces derniers étaient aussi sous la forte influence du Latros et de ses pratiques monastiques[40]. Même les parallèles directs que l'on découvre ne sont pas en général avec les monastères de Cappadoce, mais justement avec les ermitages des kelliotes Nikétas le Stylite et Siméon Stylite le Jeune des IXe – Xe s. Pareillement dans l'église B-1 de Murfatlar, ils incluent des chapelles et des cellules à une nef, à une abside, voûtées[41]. Sur ce fond Murfatlar n'est pas une Laure dans le sens classique du terme[42] parce que d'ordinaire les lauriotes ne disposent pas de chapelles individuelles. En même temps, il y a des éléments qui rappellent l'organisation des Laures mais c'est plutôt similaire à une Laure qui comprend quelques kelliotes, chacun ayant sa propre cellule et sa chapelle miniature. Ayant en vue tout cela et surtout cette organisation monastique hybride dans le secteur B de Murfatlar, je me permets d'introduire le terme de « Laure de kelliotes ». Il semble que la grande église B-4 a été commune et qu'ici s'y tenaient les liturgies festives. À la différence des autres complexes, où les lauriotes et kelliotes sont relativement dispersés, celui de Murfatlar est très compact. Dans ce sens, il s'avère quelque chose d'intermédiaire entre les cénobes (pour la topographie) et les laures (pour l'organisation). Malgré tout, à une étape postérieure, à Murfatlar on arrive à former un petit monastère résidentiel *(cénobe)* à 60 m, au sud de l'entrée de B-4 (**Fig. 1**). Ici, nous identifions une église relativement grande E-3 et à gauche d'elle (au nord) la chapelle E-5 (**Fig. 6**). À droite (au sud) de l'église on peut reconnaître la cuisine – réfectoire monastique avec un équipement de mouture, un pressoir à raisin et des armoires, indiquée comme E-1 (**Fig. 33**)[43]. Au moyen de marches est réalisée la communication directe avec la salle à manger E-2, disposée au niveau de l'église (**Fig. 33**). Elle a une abside sur le

[36] SOKOLOV 1894, p. 313-314 ; BREHIER 1949, p. 547-563 ; RODLEY 1985, p. 237 ; PAPACHRISSANTHOU 1987, p. 158-168.

[37] SOKOLOV 1894, p. 216 -222 ; BREHIER 1949, p. 547-551.

[38] BREHIER 1949, p. 546, 560 ; PAPACHRISSANTHOU 1987, p. 166-169 ; *GIBI* 1964, p. 230.

[39] ATANASOV 1996, p. 113-124 ; ATANASOV 1999, p. 282-284.

[40] BREHIER 1949, p. 560-562.

[41] RODLEY 1985, p. 188-192.

[42] KOSTOVA 2000, p. 135-136.

[43] BARNEA & BÎLCIURESCU 1959, p. 552-553.

mur oriental devant lequel en règle générale se trouve la place de l'higoumène. Le naos de l'église est lié à une cellule, disposée en direction du nord, qui peut être considérée comme la chambre de l'higoumène. Au nord de celle-ci et de la chapelle E-5, il y a encore trois cellules reliées entre elles, munies de chambres mortuaires. Le complexe est structuré de telle manière que les cellules et la chapelle puissent rester isolées et les locaux communs, comme l'église, la cuisine monastique et le réfectoire soient accessibles aux personnes extérieures au monastère. Il est significatif que juste devant les portes menant vers l'église, la cuisine monastique et le réfectoire, sur un petit perron en face du cénobe, est bâtie une construction rectangulaire, individuelle. Il s'agit peut-être d'une hôtellerie pour les hôtes et les pèlerins.

Ayant en vue cette planification horizontale et verticale, je propose la chronologie et l'identification suivantes des structures de l'ermitage rupestre près de Murfatlar. Premièrement, pour les besoins d'un moine installé ici (probablement ermite) ont été creusé la cellule avec la crypte C-1 et la chapelle voisine B-1. Il est difficile de les dater. Les parallèles les plus anciens du plan sont avec des églises rupestres de Cappadoce, malheureusement datées dans des limites chronologiques très larges, entre le VIIIe s. et le début du Xe s. Plus généralement, on peut dater aussi vers la deuxième moitié du IXe s. les fragments céramiques les plus anciens. La probabilité que l'ermitage ait été mis en place au début du IXe s. par la secte *arienne* dans les environs de Tomis, décrite par W. Strabo, reste spéculative[44]. Il paraît qu'il y a plus de raison dans l'idée d'une secte chrétienne, isolée loin des grands centres religieux et politiques du Premier royaume bulgare après la conversion au milieu du IXe s.[45]. Pourtant, cela aussi représente encore une hypothèse avec des repères discutables.

Peu après l'installation d'un moine en B-1 et C-1 (cela est évident par la similitude des styles et de l'iconographie des graffiti), ses adeptes et imitateurs s'installent. Dans le proche voisinage, ils taillent deux nouvelles petites chapelles B-2 et B-3, liées directement à un couple de deux cellules (**Fig. 8**). Au moins encore deux moines s'y installent avec peut-être aussi un novice. Ainsi dans le secteur B se forme un groupe de kelliotes sous la conduite d'un vieillard-*abba* qui créent une petite Laure. Pour les liturgies festives communes on a formé une église plus grande, B-4 (**Fig. 1, 5, 8**). À la différence des autres chapelles, conformément aux buts qu'elle remplit, elle est facilement accessible non seulement aux moines de toutes les cellules mais aussi à tous les visiteurs extérieurs. L'étape finale est la réalisation du petit monastère cénobitique dans le secteur « E ». D'après les pratiques, bien connues de la littérature hagiographique, cet endroit commence à attirer des fidèles chrétiens, désirant se vouer aux exploits monastiques. Probablement sous la conduite du *starets* de la laure, mais relativement

[44] STRABO 1851, p. 927-928 ; BUCHWALD *et alii* 1963, p. 527 ; DIACONU & NĂSTUREL 1969, p. 448-449. D'ailleurs, il n'est pas exclu qu'il s'agisse non pas de Tomis/ Constanţa mais du toponyme Tomi du littoral criméen de la mer Noire aux VIe-IXe s. voir : ČUČUROV 1980, p.126; ATAVIN 1988, p. 23 ; KOROVINA 2002, p. 10-13 ; GADLO 2004, p. 37 ; TCICHAIDZE 2008, p. 270-271 ; SOROČAN 2005, p. 405. Sur la présence de Goths en Crimée aux VIe-IXe s. voir SHČUKIN 2005, p. 422-468.

[45] GEORGIEV 2004, p. 425-436.

loin d'elle, dans le secteur « E » ils sont organisés dans un petit monastère résidentiel[46]. Le nombre relativement plus petit de graffiti aux murs et la forme du chancel de l'autel de l'église E-3 (à la différence des chapelles, dans le secteur B elle est basse) présupposent une date postérieure. La datation de l'exploitation de la carrière continue pourtant à être discutable. D'après mes impressions reçues sur place, elle commence à fonctionner après l'achèvement du monastère. Mais est-il possible de creuser sur le terrain devant les portes des temples monastiques en activité, pour se procurer des pierres en quantité industrielle et en plus empêcher les communications ? Si les blocs de pierre taillés ont été vraiment utilisés pour la construction du rempart de pierres de Dobroudja, alors la carrière aurait commencé à fonctionner avant le milieu du Xe s. En effet, d'après l'inscription de 943, découverte près du village de Mircea Vodă, le rempart a été déjà utilisé comme équipement de défense par le gouverneur local, le joupan Dimitar[47]. Cela signifie que la vie dans l'ermitage a été détériorée par la carrière de pierre avant le milieu du Xe s. Si l'ermitage a été le centre de sectaires, alors une pareille attitude drastique envers ses habitants de la part du pouvoir central, dans le royaume bulgare orthodoxe, au cours de la première moitié du Xe s., est aussi possible. Bien sûr, il est possible que la formation de l'ermitage monastique soit réalisée durant et un peu après l'exploitation de la carrière, dans les limites des IXe-Xe s., quand certains scientifiques datent la construction du rempart en pierre[48]. Alors il reste à répondre à la question, pourquoi on a choisi un endroit si peu attrayant, empêchant au maximum les communications entre les différentes structures monastiques. En principe, on construisait les monastères rupestres dans des sites attrayants et pittoresques. D'ailleurs, il reste d'autres questions qui cherchent leurs réponses, pour pouvoir découvrir les secrets de ce singulier « polar » appelé Murfatlar. Par exemple, au nord-est de la Bulgarie et en Dobroudja on a étudié des dizaines de monastères rupestres du Xe s.[49] certains plus grands que Murfatlar, mais nulle part on n'a enregistré une si grande quantité de céramique[50]. Dans les ermitages rupestres semblables (du point de vue géographique et chronologique) près de Kanagyol-Drastar (?) on découvre aussi des graffiti mais par dizaines, tandis qu'à Murfatlar il y en a des centaines. Le schéma du plan et l'architecture

[46] D'ailleurs, à partir d'une analyse des hagiographies de Saint Jean du Rila et des études de l'ermitage rupestre à Krepcha (nord-est de la Bulgarie), on a déjà pris en considération le fait que la combinaison des pratiques des laures et des cénobes dans les monastères bulgares au Xe s. est un phénomène habituel ; voir KOSTOVA 2005, p. 120-127 ; KOSTOVA 2005a, p. 289-298.

[47] RACHEV 1982, p. 160, 174.

[48] RACHEV 1982, p. 160, 174.

[49] À propos des monastères rupestres en Dobroudja et du N-E de la Bulgarie voir : ŠKORPIL 1892, p. 5-20 ; MARGOS 1983, p. 127-128 ; ATANASOV 1984, p. 91-98; ATANASOV 1986, p. 9-11 ; CHIRIAC 1988-1989, p. 149-168, fig. 2-3 ; ATANASOV 1989, p. 53-56 ; ATANASOV 1990a, p. 9-12 ; ATANASOV 1991, p. 28-29 ; ATANASOV, 1991a, p. 33-43 ; ATANASOV 1993, p. 122-143, fig. 1$_1$; ATANASOV 1999, p. 286-290, tabl. II, IV ; CHIRIAC & PAPASIMA 2000, p. 222-231 ; ATANASOV 2004, p. 19-28 ; ATANASOV 2007, p. 109-118, 186-201 ; ATANASOV 2008, p. 53-67.

[50] Habituellement, il y a des dizaines de fragments de céramique trouvés à proximité des monastères rupestres le long des rivières Kanagyol, Dumbrăveni et Suha reka, alors qu'il y en a des milliers à Murfatlar.

des ermitages à Murfatlar sont aussi sans analogie dans la région. À quoi est dû ce fait ? Est-ce seulement dû à la roche tendre et facile à creuser ou bien aux influences culturelles venant de Bulgarie, de l'Orient, de Cappadoce ou encore de Crimée ?!, on n'a pas encore une réponse catégorique, explicite et détaillée. Pourtant, sans aucun doute, c'est un endroit fréquemment visité malgré l'éloignement et l'isolement parce qu'à la différence des monastères près du Kanagyol et du Suha, à proximité il n'y a pas de grands centres d'habitation et de villes-forteresses. Même si l'on juge d'après la céramique et les graffiti, c'est l'ermitage le plus visité au Xe s. en Dobroudja et en général dans les territoires du Premier royaume bulgare.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

CA	Cahiers archéologiques Paris 1929 (IX) et 1935 (XII).
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie Paris.
GIBI	Гръцки извори за българската история София.
PL	J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, series Latina, T.I-217, Paris 1844-1855.
RLBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Stuttgart.
REB	Revue des études byzantines, Paris.
ИНМВ	Известия на Народния музей, Варна.
СбНУ	Сборник Народни Умотворения, София.

Autheurs

ATANASOV 1984 - Г. Атанасов, *Средновековни скални църкви в Силистренски окръг*, ИНМВ 20 (1984), p. 83-91.

ATANASOV 1986 - Атанасов Г. *Скални манастири в крайдунавска Добруджа*, Векове 4 (1986), p. 9 – 11.

ATANASOV 1989 - Г. Атанасов, *Няколко скални манастира в Южна Добруджа*, ИНМВ 25 (1989), p. 50-56.

ATANASOV 1990 - Г. Атанасов, *Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа*, Добруджа 7 (1990), p. 193 – 215.

ATANASOV 1990a - Г. Атанасов, *Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV век), Автореферат на дисертация*, София, 1990.

ATANASOV 1991 - Г. Атанасов, *Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско*, Добруджа 8 (1991), p. 28-39.

ATANASOV 1991a - Г. Атанасов, *Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа*, Археология 3 (1991), p. 33- 43.

ATANASOV 1993 - Г. Атанасов, *Раносредновековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа*, ИНМВ 29 (1993), p. 122-143.

ATANASOV 1994 - Г. Атанасов, *Кримски реалии на еднокорабните едноабсидни църкви без притвор в Добруджа*. – В: *Българите в Северното причерноморие*, Т. 3, 1993, p. 53-74.

ATANASOV 1996 - G. Atanasov, *Influences ethno-culturelles dans l'ermitage rupestre près de Murfatlar à Dobrudja*, Byzantinoslavica 56 (1996), p. 112-124.

ATANASOV 1999 - Г. Атанасов, *За хронологията и монашеската организация в скалните обители през Първото българско царство. – В*: *Светогорска обител Зограф*, II, София, 1999, p. 181- 286.

ATANASOV 2004 - Г. Атанасов, *Скални културни паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири*, Силистра, 2004.

ATANASOV 2007 - Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум–Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство*, Варна – Велико Търново, 2007.

ATANASOV 2009 - G. Atanasov, *The Religious Temples of Dobroudja*, Silistra, 2009.

ATANASOV 2009a – G. Atanasov, *Още веднъж за датировката и монашеската организация в скалната обител до Мурфатлар.*, В: Юбилеен сборник в чест на 45 години ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий". Велико Търново, 2009, p. 467–485.

ATAVIN 1988 - А. Г. Атавин, *Средневековая Фанагория и ее место середи одновременных памятников Северного Причерноморья. – Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и кольтурного развития. Эпоха феодализма.* Москва, 1988, p. 20-33.

BARNEA 1962 - I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (Dobrogea)*, SCIV 2 (1962), p. 349-371.

BARNEA 1981 - I. Barnea, *Christian Art in Romania*, II, Bucharest, 1981.

BARNEA & BILCIURESCU 1959 – I. Barnea, V. Bilciurescu, *Şantierul archeologic Basarabi*, MCA 6 (1959), p. 551-564.

BARNEA & ŞTEFĂNESCU 1971 – I. Barnea, Ş. Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei*. III, 1971, Bucureşti.

BEŠEVLIEV 1977 - V. Beševliev, *Beobachtungen über die protobulgarischen Inschriften bei Basarabi–Murfatlar*, ИНМВ 13 (1977), p. 50-57.

BREHIER 1949 - L. Brehier. *Le monde byzantin*, in : *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, p. 530-532.

BUCHWALD *et alii* 1963 - W. Buchwald, A. Hohlweg, O. Prinz, *Tusculum-Lexicon*. – München, 1963.

CHIRIAC 1988-1989 – C. Chiriac, *Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa)*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 149-168.

CHIRIAC & PAPASIMA 2000 - C. Chiriac, T. Papasima, *Un străvechi aşezământ creştin dobrogean – complexul monastic de la Dumbrăveni (judeţul Constanţa)*, in : *Priveghind şi lucrând pentru mântuire*, Iaşi, 2000, p. 222-231.

ČUČUROV 1989 - И. Чучуров, *Византийские исторические сочинения*, Москва, 1980.

DIACONU & NĂSTUREL 1969 - P. Diaconu, P. Năsturel, *Quelques observations sur le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi)*, Dacia N.S. 13 (1969), p. 443-456.

DONČEVA-PETKOVA 1977 - *Л.* Дончева-Петкова, *Българска битова керамика през Ранното средновековие*, София, 1977.

FETISOV & GALKOVA 2007 - A. Fetisov, I. Galkova, *The „Rurikid sin" from the B3 church at Basarabi-Murfatlar*, Studia Patzinaka 4 (2007), 1, p. 29-44

GADLO 2004 – А. В. Гадло, *Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории руского княжество на Северном Кавказе*, Санкт-Петеребург, 2004.

GEORGIEV 2004 - P. Georgiev, *L'écriture runiforme de Murfatlar. Une expérience de lire et de commenter*, in : *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 425 – 436.

KOROVINA 2002 - А. К. Коровина, *Гермонассса. Античный город на Таманском полуострове*, Москва, 2002.

KOSTOVA 1996 - Р. Костова, *Една хипотеза за поклонничеството в България през X век*, Българите в Северното Причерноморие 5 (1996), p. 149 – 172.

KOSTOVA 2000 - Р. Костова 2000. *Скалният манастир при Басараби в Северна Добруджа: Някои проблеми на интерпретацията*, Българите в Северното Причерноморие 7 (2000), p. 131-152.

KOSTOVA 2005 - Р. Костова, *Манастирът, основан от св. Йоан Рилски: археология на писмените свидетелства*, В: *Културните текстове на миналото носители, символи и идеи. II. Текстовете на култа и религията*, София, 2005, p. 120 – 127.

KOSTOVA 2005a - Р. Костова, *Скалният манастир при с. Крепча: още един поглед към монашеските практики*, В: *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, Велико Търново, 2005, p. 289-298

MARGOS 1983 - А. Маргос, *Средновековни скални манастири по Суха река*, ИНМВ 19 (1983), p. 126-130.

MORGAN 1942 - C. Morgan. *The Byzantine Pottery*, Corinth XI, Cambridge–Massachusetts, 1942.

NIKOLOVA 2006 - Б Николова, *Данни за поклонничеството и неговите прояви в средновековна България*, В: *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*, София, 2006, p. 799-806.

OVČAROV 1975 - Д. Овчаров, *За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Мурфатлар*, Археология 3 (1975), p. 2-8.

OVČAROV 1982 - Д. Овчаров, *Български средновековни рисунки – графити*, София, 1982.

PAPACHRISSANTHOU 1987 - D. Papachrissanthou, *La vie monastique dans les campagnes byzantines de VIIIe au XIe siècles*, REB 45 (1987), p. 158-168.

PATRICH 1995 - J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Washington, 1995.

POPKONSTANTINOV 1987 - K. Popkonstantinov, *Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarabi). État, théories et faits*, in : Dobrudža, *Études ethnoculturelles*, Sofia, 1987, p. 115-146.

RACHEV 1982 - Р. Рашев, *Старобългарските укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.)*, Варна,1982.

RACHEV 2006 - Р. Рашев, *Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседните страни*, Археология 1-4 (2006), p. 65-75.

RESTLE 1967 - M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien.* I, Recklinghausen, 1967.

RESTLE 1978 - M. Restle, *Kappadokien,* RLBK, I-23, Stuttgart, 1978.

RODLEY 1985 - L. Rodley, *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge, 1985.

SOKOLOV 1894 - И. Соколов, *Состояние монашества византийской церкви с половины IX до начало XIII вв. (842–1204)*, Казань, 1894.

SOROČAN 2005 - С. Б. Сорочан, *Византийский Херсонес /вторая половина VI – первая половина X в./. Очерки истории и культуры*, Харьков, 2005.

ŠKORPIL 1892 - К & Х. Шкорпил. *Североизточна България в географическо и историческо отношение.* – СбНУ, VIII, 1892, p. 3-58.

SHČUKIN 2005 - М. Щукин, *Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура*, Санкт-Петеребург, 2005.

STRABO 1851 - W. Strabo, *De rebus ecclesiasticis*, in. PL. VII, 1851.

STEVENSON 1947 - R. Stevenson, *The Pottery*, in: *The Great Palace of Byzantine Emperors, I*, Oxford, 1947.

TALBOT-RICE 1930 - D. Talbot-Rice, *The Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930.

TETERIATNIKOV 1996 - N. Teteriatnikov, *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*, Rome, 1996.

TCICHAIDZE 2008 - В. Н. Чхаидзе. *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*, Москва, 2008.

VERZONE 1962 - P. Verzone, Gli *monasteri de Acik serai in Cappadocia*, CA 13 (1962), p. 130-142.

YOTOV & ATANASOV 1998 – В. Йотов, Г. Атанасов, *Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско*. София, 1998.

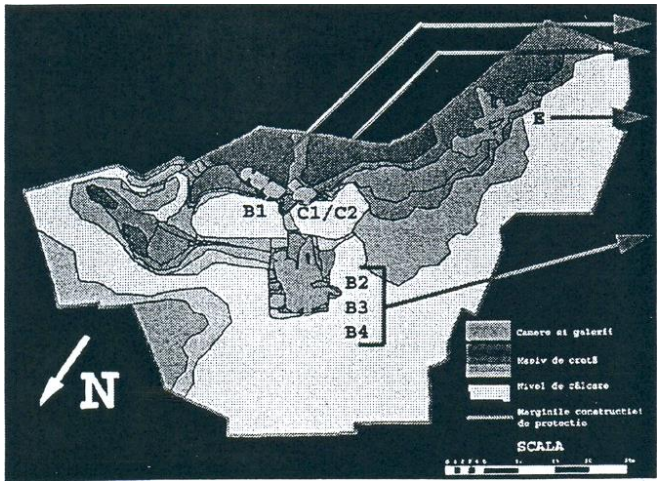

Fig. 1 - Monastère rupestre près du Murfatlar (Plan général d'après I. Barnea et S. Anghel).

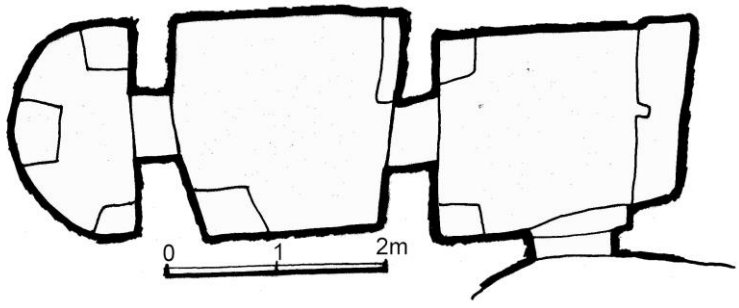

Fig. 2 - Plan de l'église rupestre B-1 (d'après I. Barnea).

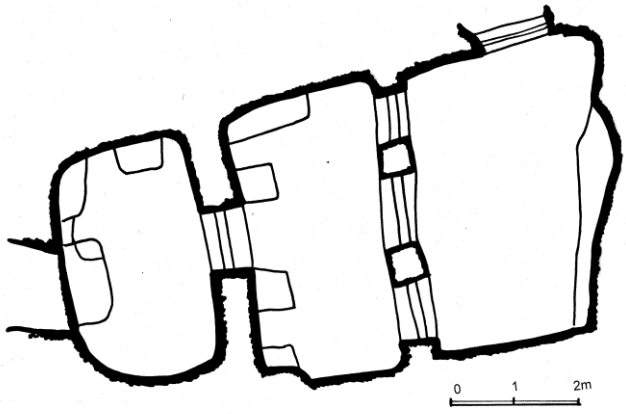

Fig. 3 - Plan de l'église rupestre B-2 (d'après S. Anghel, St. Dončeva et G. Atanasov).

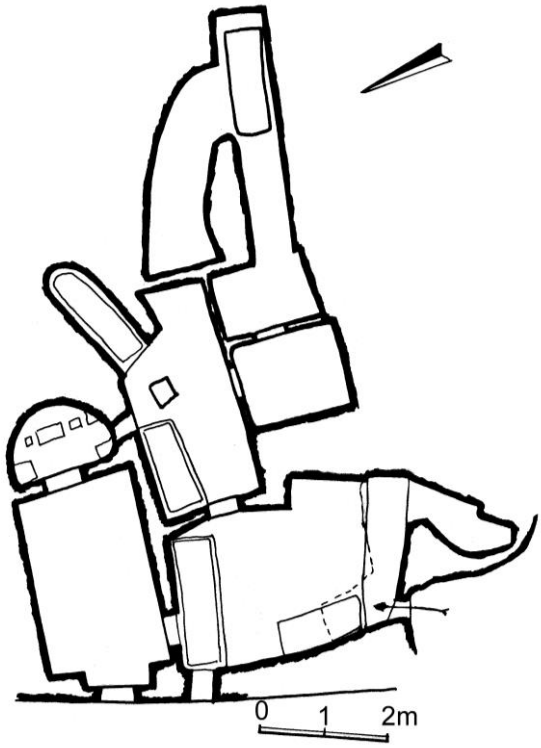

Fig. 4 - Plan de l'église rupestre B-3 (d'après S. Anghel, St. Dončeva et G. Atanasov).

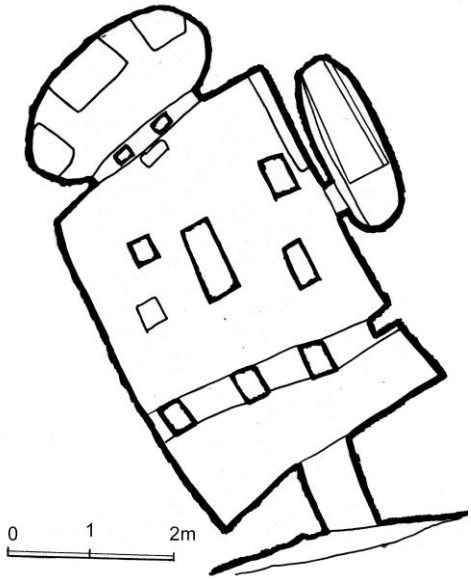

Fig. 5 - Plan de l'église rupestre B-4 (d'après S. Anghel, St. Dončeva et G. Atanasov).

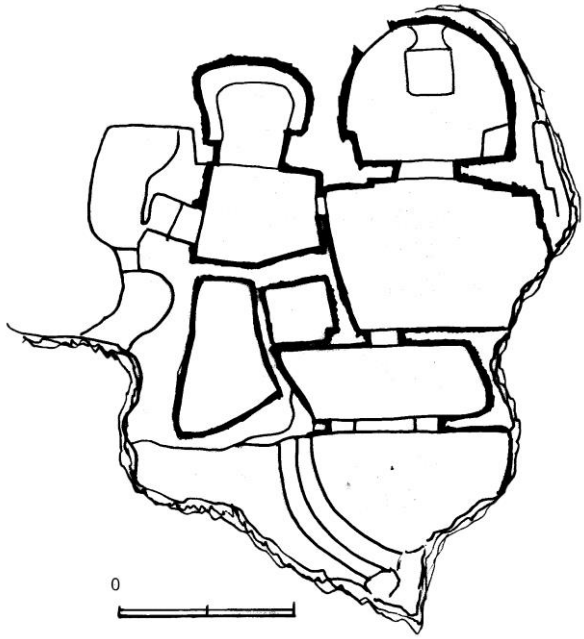

Fig. 6 - Plan des églises rupestres E-3 et E-5 (d'après S. Anghel, St. Dončeva et G. Atanasov).

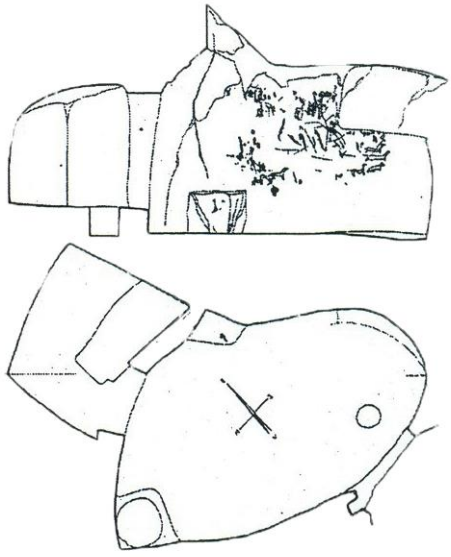

Fig. 7 - Plan des cellules avec une crypte – C-1 et C-2 (d'après I. Barnea).

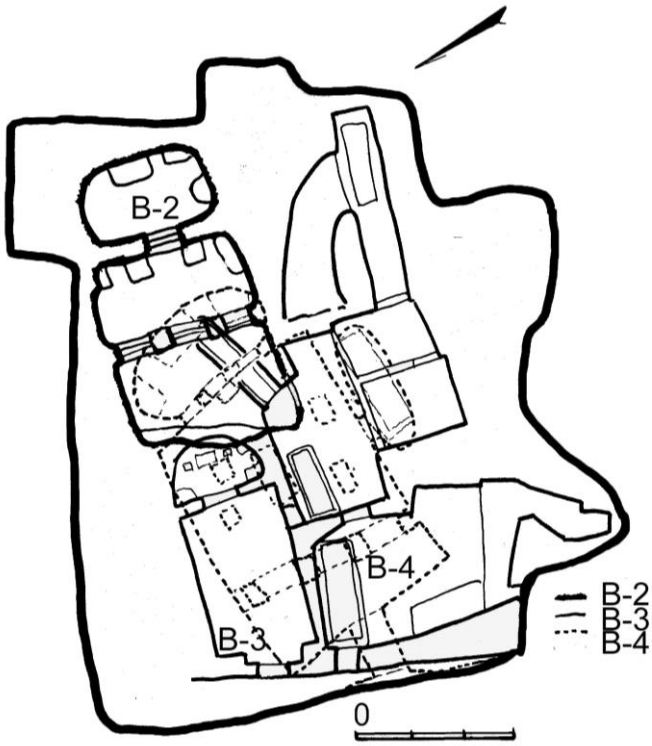

Fig. 8 - Plan deséglises rupestres du secteur B (d'après S. Anghel, St. Dončeva et G. Atanasov).

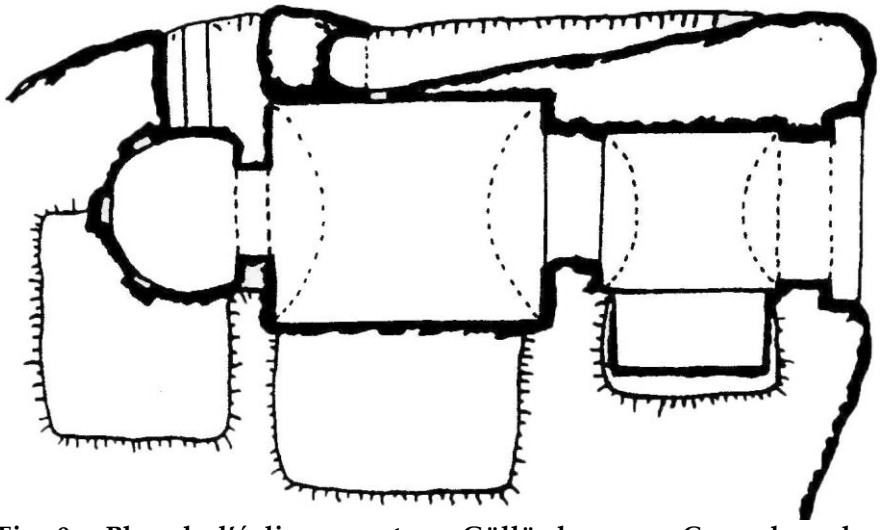
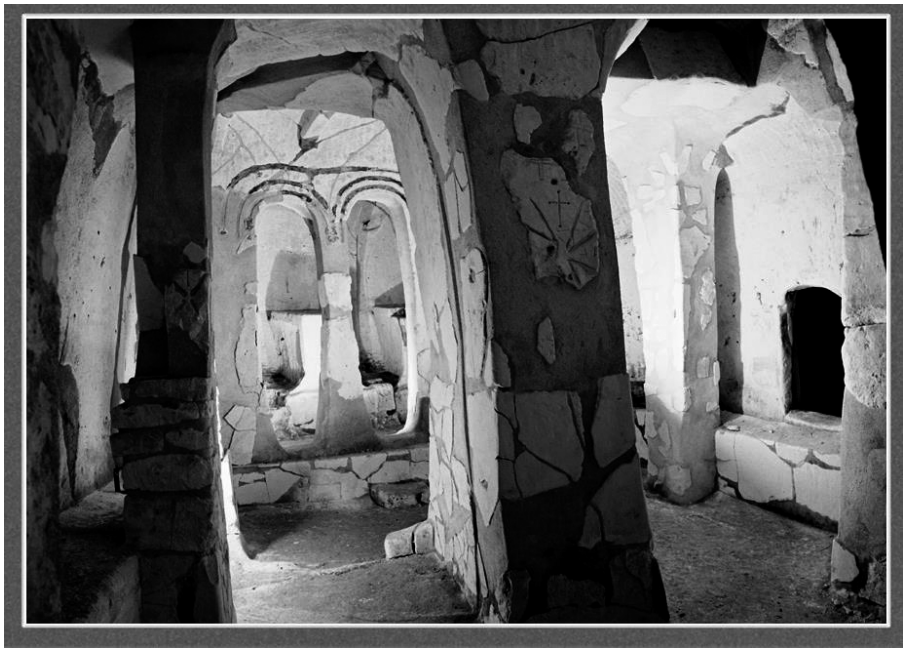

Fig. 9 - Plan de l'église rupestre « Güllü dere » en Cappadoce du IXe s. (d'après L. Rodley).

a.

b.

Fig. 10a et b - L'église rupestre B-4 avec peinture monochrome pittoresque architectonique. (photographies S. Anghel).

Fig. 11 - Peinture monochrome pittoresque architectonique dans l'église rupestre de Hallaç, en Cappadoce, IXe et IXe s. (photographies L. Rodley et G. Atanasov).

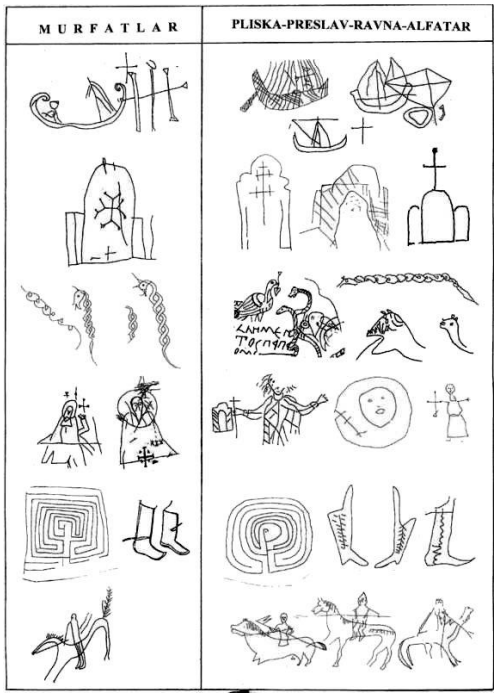
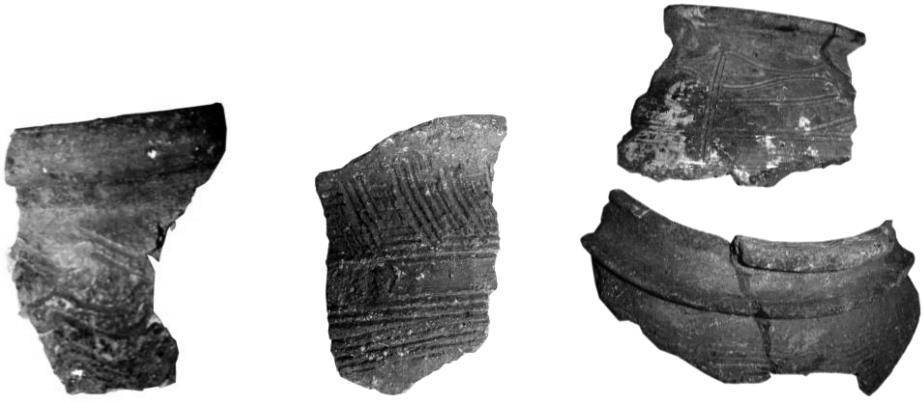

Fig. 12 - Les graffiti de Murfatlar et leurs analogies de Pliska, Preslav, Ravna et Alfatar (d'après G. Atanasov).

13 14 15

16

Fig. 13-16 – Fragments de vases à décoration incisée de Murfatlar.

17

18

19

20

Fig. 17-20 - Fragments de vases de couleur gris-noir, luisant de Murfatlar.

21

22

Fig. 21-22 - Fragments de vases d'argile claire, faits sur un tour lent couverts (ou décorés) d'engobe rouge de Murfatlar.

23

24

25

26

Fig. 26 - Fragment de vases d'argile claire, fait sur un tour lent couvert (ou décoré) d'engobe de Murfatlar.

27

28

Fig. 27-28 - Fragments de vases faits sur un tour lent couverts d'émail de couleur vert foncé ou brun foncé de Murfatlar.

29

30

Fig. 29-30 - Fragments provenant d'amphores de transport de Murfatlar.

Fig. 31 - Un fragment de céramique fait sur un tour rapide.

Fig. 32 - Un fragment de céramique d'argile blanche fait sur un tour rapide avec émail vert clair.

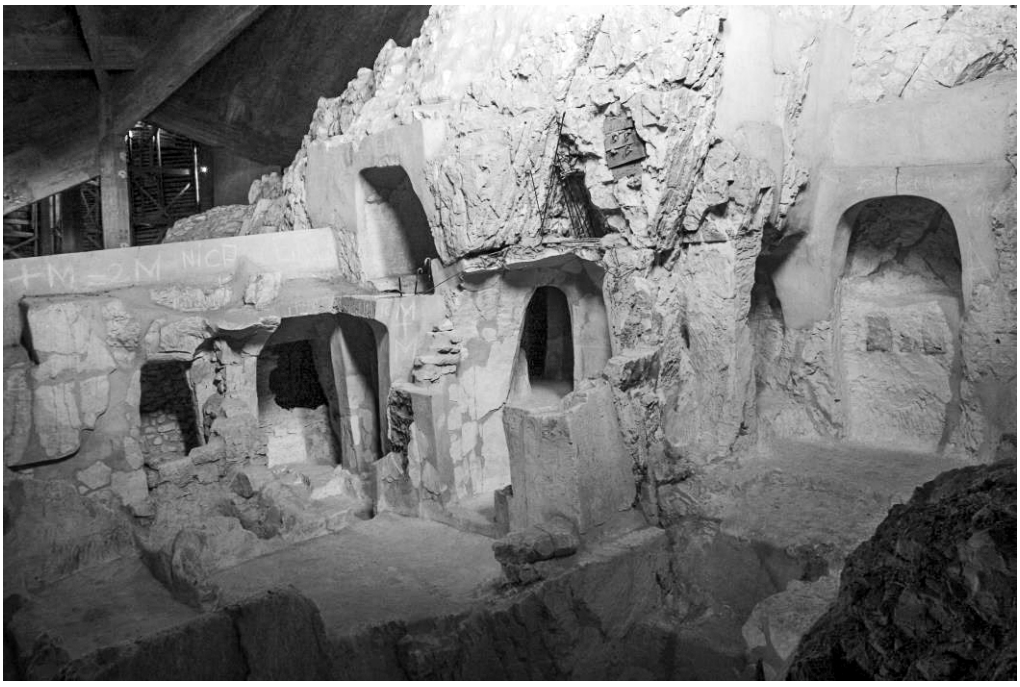

Fig. 33 - Le monastère rupestre dans le secteur E (photographie S. Anghel).

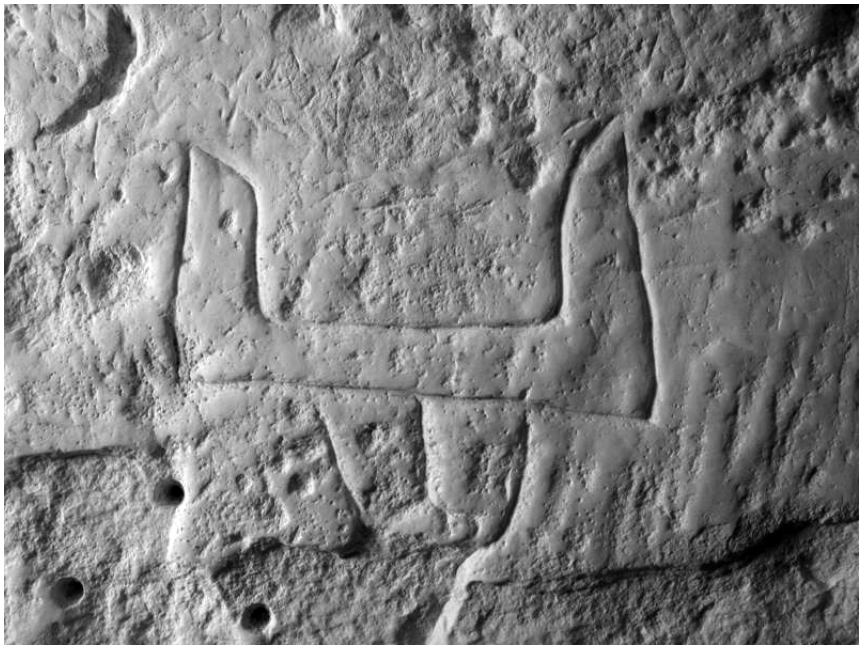

Fig. 34 - Une enseigne à deux dents gravée sur le mur de l'église B-3 (photographie G. Atanasov).

PRODUCTION OF BONE RINGS IN THE HAMANGIA SETTLEMENT OF CHEIA (ROMANIA)[*]

Monica MĂRGĂRIT[**]
Valentina Mihaela VOINEA[**]

Cuvinte-cheie: *cultura Hamangia, oase de ovicaprine, schema tehnică de transformare, reconstituirea experimentală a procedeelor*
Keywords: *Hamangia Culture, ovicaprines bones, technical transformation scheme, experimental replication procedures*

Rezumat: *Studiile efectuate asupra pieselor confecționate din materiale dure animaliere din cultura Hamangia (mileniul V cal BC) au acordat o atenție sporită materiilor prime exotice, precum valva* Spondylus *sau scafopodul* Antalis*, în detrimentul materiilor prime locale, cum ar fi osul. Totuși, cele din urmă ne pot furniza informații tehnologice și culturale importante despre comunitățile preistorice. În acest studiu propunem reconstituirea schemei de transformare a oaselor de ovicaprine în inele, pe baza analizei tehnologice, așa cum a fost identificată în așezarea de la Cheia (județul Constanța, România). De asemenea, abordarea noastră a fost facilitată de identificarea artefactelor în diferite etape de transformare, de la deșeuri de debitaj la piese finite cu urme de uzură. Ulterior, a fost dezvoltat un program experimental care să permită înregistrarea tuturor variabilelor: succesiunea etapelor de prelucrare pornind de la artefacte, tipurile de unelte utilizate, timpul înregistrat pentru fiecare operațiune etc. Scopul programului experimental a fost acela de validare a acestei scheme tehnice de transformare pentru obținerea inelelor de os.*

Abstract: *Studies on osseous objects specific to the Hamangia culture (5th millennium cal BC) have paid more attention to exotic raw materials, such as the Spondylus valve or the Antalis shell, to the detriment of local raw materials such as bone. However,*

[*] MM's work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Education and Research, CCCDI - UEFISCDI, project number PN-III-P2-2.1-PED-2019-1279, within PNCDI III and with financial support from the Recurring Donors Fund of the Romanian Academy managed by the Patrimoniu Foundation (project no. GAR-UM-2019-II-2.1-1/15.10.2019).

[**] Monica MĂRGĂRIT: Universitatea „Valahia", Târgoviște; e-mail: monicamargarit@yahoo.com.
[**] Valentina Mihaela VOINEA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: vialia_rahela@yahoo.fr.

the latter can also provide us with important technological and cultural information about prehistoric communities. In this study we propose to reconstruct the ovicaprines bones scheme of transformation into rings, based on the technological analysis, as it was identified in the settlement of Cheia (Constanța County, Romania). Our approach was also facilitated by the identification of artifacts in various stages of transformation, from debitage waste to finished items with traces of use-wear. Next, an experimental program has been developed that allows for the recording of all variables: the sequence of procedures starting from the archaeological pieces, the types of tools used, time recorded for each operation, etc. The purpose of the experimental program was to validate the proposed technical transformation scheme for obtaining the bone rings.

INTRODUCTION

The sawing procedure for osseous materials segmentation aims to obtain blanks with predetermined dimensions, preserving their anatomical volume. It is made in a back-and-forth gesture with the help of an abrasive fiber or a flint tool with a long cutting edge (e.g. blade) and is applied transversely to the long axis of bone. The diagnostic element of this technological procedure is the appearance of a groove with a V-section (if a flint tool is used) or U-section (for abrasive fiber). On both walls of the groove, striations develop, the morphology of which also differs depending on the material used for segmentation (abrasive fiber *vs.* flint tool).

The appearance of the segmentation procedure of osseous materials by sawing, with abrasive fiber or with a flint tool is attested since the Mesolithic. Thus, in the Iron Gates settlements, from Ostrovul Banului[1] or Ostrovul Corbului[2], the procedure was applied for the segmentation of *Cervus elaphus* antlers, but its use was not identified in the case of bones. Bone segmentation by sawing appears in the Starčevo-Körös-Criș Culture[3], being attested at Starčevo-Grad site - Serbia[4], Kovačevo site - Bulgaria[5] or Măgura-Buduiasca site - Romania[6]. The procedure is well represented at the level of the Middle Neolithic (Măgura-Buduiasca site, Dudești levels[7]) and of some Eneolithic cultures (e.g. Măgura-Buduiasca site - Vădastra culture[8]; Issacea-Suhat site[9] - Boian culture or Cheia site - Hamangia culture[10]). During the evolution of the Gumelnița culture, the vegetal fiber is no longer used, sporadically appearing the sawing with a flint tool.

In this study, we will analyze the rings made of bone, as well as the debitage waste, blanks or preforms associated within the technological transformation scheme, discovered in the Hamangia settlement of Cheia (Constanța County). The assem-

[1] MĂRGĂRIT *et al*. 2017.
[2] MĂRGĂRIT *et al*. 2018a.
[3] SIDÉRA 2012.
[4] VITEZOVIĆ 2013.
[5] SIDÉRA 2012.
[6] BELDIMAN & SZTANCS 2009; 2013; MĂRGĂRIT *et al*. 2018b.
[7] MĂRGĂRIT *et al*. 2016; 2018b.
[8] MĂRGĂRIT *et al*. 2018c.
[9] MICU 2004.
[10] VOINEA *et al*. 2014.

blage does not impress by quantity (17 artifacts), but by the fact that products and by-products belonging to all technological stages have been identified.

Degree of processing	Species	Bone type	No. of pieces	Use-wear traces
Waste	*Ovis aries/ Capra hircus*	femur	1	-
Blank	*Ovis aries/ Capra hircus*	diaphysis	2	-
		femur	2	-
Preform	*Ovis aries/ Capra hircus*	diaphysis	1	-
Finished piece	*Ovis aries/ Capra hircus*	diaphysis	11	+

Table 1 - Products and by-products of the technological scheme for the bone transformation in rings at the settlement of Cheia

ARCHAEOLOGICAL CONTEXT

Archaeological research carried out in the Cheia village (Constanța county), which is located in the Casimcea Valley, in the centre of Karstic area of Dobrudja, has outlined a far better image than the one we used to have regarding Hamangia communities - new aspects of the economy, of domestic life, but especially of the spiritual complexity of the old communities. The systematic research carried out in the settlement started in 2001 and continues, with some interruptions (2013 and 2020), until today[11].

The settlement of Hamangia III from Cheia occupied the high plateau, in the area of the current village of Cheia, in the point called by the locals "*the Turkish Cemetery*"; the geo-physical surveys carried out in 2016 indicate a considerable inhabited area, about 7 ha (**Pl. 1**). Reaching a plateau near the Casimcea River, the new-comers have only built their dwellings after they have carried out founding rituals: large animal pieces (bovine, ovine and caprine, swine) have been laid in the layer of the dwelling's placement, beneath one of the walls[12]. The most consistent part comes from a calf, perhaps not accidentally, if we take into account the fact that the archaeo-zoological research has demonstrated the important role played by the cattle in this community's nourishment. Cheia is also the place where it was seen for the first time that the construction technique is much more evolved than it was believed to be for a long time.

The complex stratigraphy consisting of sedimentary deposits which exceed 3 m suggests a great dynamic of human settlement with consecutive returns, all dating to the Hamangia III phase. The four stratigraphic sequences have revealed a pattern of periodic occupation, with permanent habitat along the year, probably over years to decades, interrupted by abandonment phases long enough to lead to the destruction of deserted dwellings. Different dwellings have been documented during extensive excavation, revealing the scattered character of the settlement

[11] VOINEA *et al.* 2007; VOINEA & NEAGU 2008.

[12] VOINEA & NEAGU 2008; Fig. 8 / p. 25.

and a successive recurrence of habitat by communities. The settlement, which has been explored on a small scale, offered the most abundant faunal remains ever studied before. That is why it is not surprising the large number of pieces made of hard animal material (bone, antler, dentition, shells), especially pointed tools and ornaments, which are in different stages of processing[13]. Most items - in process and finished - come from the area of surface housing L.1 and L. 2 - interior and exterior occupational levels. The sieving of the sediment allowed the saving of small pieces, some of which were difficult to detect in the occupational level, mixed with ash.

ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

Debitage waste (no=1)

This artifact (**Fig. 1/a**) is a femur epiphysis remaining from bone segmentation, to obtain the ring blanks. From a technological point of view, a wall with a slightly concave morphology and fine, long and parallel striations, located transversely on the long axis of the piece, is preserved at one end. These data show that the diaphysis was detached by a segmentation procedure with an abrasive fiber (**Fig. 1/b-c**). When the bone wall was thin enough, bending was applied from where its serrated morphology. The item is important because it contributes significantly to the reconstitution of the technical transformation scheme, especially since, usually, the debitage waste are not mentioned in the studies. Its length is 54 mm and its diameter is 16 mm.

Blanks (no=4)

First specimen (**Fig. 1/d**) analyzed is fractured longitudinally and transversely. It preserves two grooves resulting from a segmentation procedure that would have allowed, in the end, to obtain a ring. The segmentation procedure consists, in both cases, in a sawing applied with a flint tool (**Fig. 1/e-f**). The technological striations are arranged transversely to the long axis of the bone, but differ significantly from those made with abrasive fiber in the sense that they are deep and irregularly arranged. These striations are grouped in series that intersect with each other. At the periphery of the segmentation edge appear numerous cutting marks, resulting from tool sidesliping. Moreover, the groove is not continuous, like the one made with fiber, because the flint tool was progressively turned around the diameter of the bone (in the case of segmentation with fiber, the procedure starts in one direction, maintained until the final debitage). The segmentation procedure was finished only for the ring at the preserved end and it can be seen that bending was applied for detachment.

The second piece (**Fig. 1/g**) presents technological details identical to those of the piece described above, in the sense that two grooves were drawn, with the help of a flint tool (**Fig. 1/ h-i**), in order to obtain a ring. The current length of the piece is 62 mm and the diameter is 15.5 mm.

A caprine femur (**Fig. 2/a**), fractured at the level of the epiphyses preserves four segmentation grooves created by sawing with the help of a flint tool

[13] VOINEA *et al.* 2009; 2014.

(**Fig. 2/b-c**). It is a delineation procedure, which allowed the preview of the width of the future rings. Three rings would have resulted, following the finition of the segmentation procedure. The blank reflects the method of obtaining rings in series from a single bone. The actual length of the bone is 153 mm, the diameter 19 mm, while the average width of the rings was to be 8 mm.

The last blank (**Fig. 2/d**) is exceptional because it contributes significantly to the reconstruction of the technological scheme for obtaining the rings in series. And this time, a caprine femur was used. Nine grooves were drawn with a flint tool (**Fig. 2/e**), in a delineation procedure to determine the thickness of future rings. The detachment was performed by sawing with abrasive fiber (**Fig. 2/f**), as demonstrated by the first groove - where the procedure was completed and the second groove - where the segmentation procedure was initiated. The current length of the bone is 95 mm, the diameter is 14.4 mm, and the average width of the rings was to be 5.5 mm.

Preform (no=1)

One piece (**Fig. 2/g**) was included in the preform category. The blank was obtained by sawing with abrasive fiber (**Fig. 2/h**), with specific striation visible on the blank wall. The segmentation plan was not shaped. On the medullary canal, a transverse scraping was applied to the longitudinal axis (**Fig. 2/i**), meant to clean the wall and widen the hole. The outer diameter of the preform is 23.4 mm, the inner diameter is 15 mm, and the width is 7 mm.

Finished pieces (no=11)

The first ring (**Fig. 3/a**) was obtained by an abrasive fiber sawing procedure (**Fig. 3/b**). The technological marks described above are difficult to identify, because the segmentation plane was shaped by abrasion (**Fig. 3/c**). In addition, the medullary canal was cleaned and widened by scraping arranged transversely to the bone axis (**Fig. 3/d**). The item was used, under the microscope being visible two areas of use-wear. The first develops at the periphery of the segmentation plane, towards the inner channel and consists in eliminating the abrasion striation, the surface flattening and acquiring a macroscopic polish (**Fig. 3/e**). The second use-wear area is on the external side (**Fig. 3/f**), at the median level and appeared as a result of prolonged handling. It is characterized by the same phenomenon of flattening of the bone convexity and the appearance of irregularly arranged striations. The outer diameter of the ring is 17 mm, the inner diameter is 13 mm and the width is 6.5 mm.

The second unfractured specimen (**Fig. 3/g**) was obtained by the same segmentation method. Unlike the previous piece, some debitage marks are visible (**Fig. 3/h**) at the periphery of the segmentation plane, which could come from the initial delineation procedure. The segmentation plane was abraded (**Fig. 3/i**), and the canal was widened by scraping (**Fig. 3/j**). In this area, the use-wear is evident especially at the level of the segmentation plane (**Fig. 3/ k-l**), with the disappearance of technological marks, flattening and macroscopic polish. The morphometric data are as follows: outer diameter - 13 mm, inner diameter - 13 mm, and width of 5.4 mm.

The next ring (**Fig. 4/a**) was not intensely used, keeping most of the traces of the technological procedures. The segmentation was made with abrasive fiber (**Fig. 4/b**), but the direction of the segmentation groove could not be kept and there were slips, those maintaining under the form of grooves with a section shaped in U and fine striations (**Fig. 4/c**). The segmentation plan was regularized through abrasion (**Fig. 4/d**). Also, the internal scraping is visible (**Fig. 4/e**), being unaffected by the use-wear. The external diameter of the ring has 18 mm, the internal diameter has 12.8 mm and the width has 5.6 mm.

The fourth item (**Fig. 4/f**) has a green colour witch, according to the previous studies[14], it seems to have been intentional. The segmentation was made through sawing with abrasive fibre (**Fig. 4/g**), after that the extremities were regularized through abrasion (**Fig. 4/h**). Scraping (**Fig. 4/i**) was applied to the medullary canal (**Fig. 4/i**) but this time it is parallel to the longitudinal axis of the bone. The piece was used, the abrasion marks have been eliminated towards the periphery of the segmentation plane where a macroscopic polish has been developed (**Fig. 4/j**). This also appears on the external side, at the median level, most likely from prolonged contact with the user's hand. The outer diameter of the ring is 16 mm, the inner diameter is 13.6 mm and the width is 6 mm.

The black coloring of the next ring (**Fig. 5/a**), which is fractured, also seems intentional. The color accentuated the technological marks, especially those of segmentation by sawing (**Fig. 5/b**) and widening of the medullary canal by scraping (**Fig. 5/b**). The abrasion marks of the segmentation plane are blurred, being superimposed by use-wear. The ring has an outer diameter of 22.3 mm, an inner diameter of 16.5 mm and a width of 4.8 mm.

Another ring (**Fig. 5/d**), also fractured, is the widest specimen (12 mm) from the Cheia assemblage. The marks of the segmentation procedure are quite difficult to identify (**Fig. 5/e**), due to the abrasion shaping of the segmentation plane (**Fig. 5/f**). For this specimen, both the external (**Fig. 5/g**) and the internal side were cleaned by a scraping arranged transversely. At the periphery of the segmentation plane, towards medullary canal, an area characterized by macroscopic polish develops (Fig. 5/h), with the disappearance of technological marks, proving that the piece was used.

Although quite fragmented, three other rings (**Fig. 5/i**) preserve technological marks that demonstrate the use of the same technological scheme: segmentation by sawing (**Fig. 5/j**), medullary canal scraping (**Fig. 5/l**), abrasion of segmentation plane and external side (**Fig. 5/k**). A macroscopic polish develops on the entire surface of the fragments, while on the external side, at the median level, a flattened area was formed (**Fig. 5/m**), with irregularly arranged striations. All this shows us that these are fragments from items that have been used for a long time. The width of the fragments is 7 mm, 4.8 mm and 3 mm, respectively.

Finally, for the last two ring fragments, use-wear is not as advanced as in the previously described items. As a result, the technological marks of the debitage (segmentation by sawing) and shaping (abrasion - segmentation plane and

[14] VOINEA *et al*. 2014.

external side, scraping - medullary canal) operations are visible. The width of the items is 9.8 mm and 4 mm, respectively.

EXPERIMENTAL REPLICA

Starting from the data identified at the level of the archaeological pieces, we made replicas, which to allow us a vision over all the variables involved in these techniques of processing osseous materials. As a first stage, we developed a descriptive chart which to include all the stages of the operational scheme, with the registration of the used raw materials, of the necessary time for each type of operation, of the tools we have worked with, and of the results obtained for each operation (macro-marks).

Two 12-month-old *Capra hircus* femurs were used (**Fig. 6/a**). The first operation was to clean the periosteum (**Fig. 6/b**) of all meat and fat residues with the help of flint splinters. Epiphyseal cleaning is a very careful operation, so the process took 20 minutes. In order to visualize the width of the intended blanks, a delineation procedure was applied by sawing with a lithic tool (**Fig. 6/c**), operation lasting 10 minutes. This way, a groove was drawn around the entire circumference. Further on, the process continued with segmentation by sawing with a fiber, the groove was also used to stop the thread from sliding until the groove was sufficiently deep to hold it in place (**Fig. 6/d; 7/a**). At this stage, abrasive fiber and sand were used. Periodically, water was added to facilitate the fixation of the sand on the fiber and the intensification of the friction process. The procedure goes quite quickly with each segmentation taking approximately 7 minutes. Initially, the string slides and the trajectory has to be straightened, situation also identified in the archaeological pieces. From the moment the groove is sufficiently deep the procedure becomes very efficient.

The segmentation cannot be finalized by this procedure, in the end the bone must detached by bending (**Fig. 6/e; 7/b**). The result appears as a snap flake that was also observed on the archaeological pieces. But the bending cannot be applied prematurely, otherwise there is a possibility of an accidental crack appearing, creating an irregular fracture. The string broke many times, needing replacement. In the end, this work resulted in a few blanks with volume and two pieces of debitage waste (**Fig. 7/d**). Under a microscope one can see development of certain technological marks that are similar to those found on archaeological pieces: a polished wall with a slightly concave morphology and fine striations sitting transversally to the long axis of the piece (**Fig. 8/a-b**).

As we identified at the finished items, the medullary canal was cleaned with a flint tool, in a scraping motion transverse to the axis of the blank (**Fig. 8/d**). The procedure is fast, taking about 2 minutes. Finally, the segmentation edges were regularized by abrasion on a stone (**Fig. 7/c; 8/c**), to which sand and water were constantly added for 4 minutes. Thus, the extremities acquired a rounded and regular morphology. Among the stages of the technological scheme, the segmentation procedure was the longest, the other stages of regularization and finishing being very fast, precisely because this method allows obtaining regular shaped blanks.

DISCUSSION

Raw material. For all specimens, ovicaprines bones were used, which involved only one method of acquisition: recovery of the raw materials from the household waste. Moreover, starting from the pieces that could be determined, it was established that the femur was the only type of bone used. In this case, it was an opportunistic selection with minimal effort, studies showing the predominance of animal husbandry in the economy of the settlement of Cheia, with the exploitation of cattle and goats and, much less often, domestic pigs[15].

We can conclude that the exploitation of raw materials is centered, at least in this case, around the activities of animal husbandry. These were obtained from the available culinary remains, the production taking place *in situ*, resulting in artifacts also used in domestic activities (see *Functional hypotheses*).

Technical transformation scheme. Starting from the composition of the studied archaeological assemblage, we identified four types of products and by-products resulting from the technological transformation scheme, meant to obtain the rings:

- debitage waste - epiphyses that could not be used as blanks;
- blanks - unshaped products, derived from debitage operation, which are suitable for later processing into finished objects:
- preforms - items in different stages of processing, important because they retain many marks of the technological scheme, especially of the shaping operation;
- finished objects that have been used.

Study of the above listed categories highlighted an extremely unitary raw material transformation scheme, with few variables. As a detachment procedure, it was used exclusively a transversal debitage to which is subordinated a transformation scheme by segmentation. Blanks that preserve the anatomical volume were obtained. The transversal segmentation was made by sawing, applied with the help of a flint tool or an abrasive fiber.

For the surface modification procedures, abrasion was the most commonly used technique to regularize the segmentation plane and, in some cases, the external face, followed by scraping, meant to regularize and widen the medullary canal. These processes can be supplemented by the sawing with flint tools, when it is intended to delimit the width of future rings.

The synthetic picture of the technological scheme for obtaining the rings consists in a first stage of delineation, by sawing with a flint tool, of the future rings, in order to pre-visualize their dimensions. Thus, a groove was drawn around the entire circumference, also using it to block the tool that tends to slip (the cutting marks present at the periphery of the segmentation plane are evidence of tool slipping during the technological procedures), until the groove gets deep enough. The debitage procedures, could be continued either by the same type of sawing or by means of an abrasive fiber. The final detachment was made by bending. However, the bending should not be applied prematurely, otherwise an irregular fracturing plan in the saw teeth may occur. The epiphyses

[15] BĂLĂŞESCU & RADU 2004; BALASSE *et al.* 2014.

were removed, they became debris and only the diaphyseal wall was used. From this, several blanks could be obtained (on one of the specimens, no less than 8 rings are drawn). After obtaining the blanks, the segmentation plan was regularized by abrasion, in some specimens the abrasion was applied on the external side. The medullary canal was processed at all specimens by scraping.

The sawing segmentation procedure involves a major investment of time, but has the advantage of previewing the shape and size of the future blank, and the risk of accidental fractures is lower. In later cultural stages (e.g. Gumelnița culture) even if the procedure of segmentation by sawing with a flint tool still appears, the segmentation by direct percussion seems to predominate, completed in a few seconds. We are talking about superior technological skills, because, according to the experiments we performed, a fairly regular transversal segmentation, without longitudinal cracks that compromise the diaphysis (the one that will be processed), is obtained only in direct percussion[16]. It requires a massive flint tool, with a sharp edge and the application of a short and strong blow. With just a few hits, the crack can be initiated, which will allow detachment. It can be continued with hits, around the entire circumference or with detachment by bending, in this case, however, there is a risk of developing an irregular crack, which would compromise the blank. We have emphasized these characteristics of the hammer because from our own experiments, if a round hammer is used, in a diffuse percussion, the result is the development of multiple cracks in the longitudinal direction, as a result of which flat blanks are obtained.

In the case of rings, the reason for using the vegetable fiber segmentation procedure, to the detriment of percussion segmentation, is obvious. It is desired to obtain regular blanks, a necessary condition for an expected aesthetic impact, in which to invest a minimum effort in the shaping stage.

Functional hypotheses. Some of the finished pieces preserve traces which can give us clues as to how to use them. On the surface of the used items, two areas of wear could be identified. The first develops at the median level, on the external side, and consists in flattening the surface, in association with a macroscopic polish and sporadic striations, irregularly arranged. This type of wear occurs as a result of prolonged contact with the hand. The second area of wear was identified at the periphery of the segmentation plane, on the inner surface, consisting in the disappearance of abrasion marks, flattening of the surface and macroscopic polish. We assume that this area was in long contact with a material passing through the bone canal.

The morphology of the pieces analyzed in this study seems compatible with the rings, however, the small diameter of the caprine bones shows that the pieces could not be used as rings, worn by adults on the fingers. If they were, however, ornaments could be used to hold the hair.

Another functional hypothesis associates these rings with the processing baskets from vegetable fibers[17]. The rings caught and held the wicker bundles that were woven into baskets. For the settlement from Cheia, the hypothesis is supported by the presence of a significant number of pointed tools, which by

[16] MĂRGĂRIT *et al.* 2018b
[17] SIDÉRA 2000, Fig. 25.

morphology and development of wear, do not seem associated with hunting activities but rather the same activity of weaving vegetable fibers.

CONCLUSION

We can conclude that the use of these technological procedures was, ultimately, a cultural option and not a technological one, certain processes being interconnected to certain typological categories (rings on volume blank - segmentation with vegetable fiber). When the type of piece is abandoned in the Gumelnița culture, the procedures that accompanied it disappears. Once again, the importance of the cultural determinant in the technology of prehistoric communities is highlighted, already emphasized by many specialists[18]. In terms of the animal hard materials industry, we can say that, at least in the case of the analyzed process, it can become a cultural landmark, as long as we can draw, quite clearly, the moment of its abandonment, probably under the impulse of new economic imperatives and a cultural breakdown. Indeed, a mutation in the symbolic relations with the animal environment seems to be seen during the evolution of the Gumelnița culture, in the Northern Danube area, the place of the bone being taken by the *Cervus elaphus* antler and the place of the elaborated technological procedures seems to be taken by those involving simpler transformation schemes.

BIBLIOGRAPHY

BALASSE *et al.* 2014 – M. Balasse, C. Tornero, S. Bréhard, J. Ughetto-Monfrin, V. Voinea, A. Bălășescu, 2014. *Cattle and Sheep Herding at Cheia, Romania, at the Turn of the Fifth Millennium cal BC: a View from Stable Isotope Analysis*, în: A. Whittle, P. Bickle,, (eds.), *Early Farmers: the View from Archaeology and Science*, Oxford University Press, Oxford, p. 115–142.

BĂLĂȘESCU & RADU 2004 – A. Bălășescu, V. Radu, *Oameni și animale. Strategii și resurse la comunitățile preistorice Hamangia și Boian*, Seria Cercetări Pluridisciplinare 9, București, 2004.

BELDIMAN & SZTANCS 2009 – C. Beldiman, D. M. Sztancs, *Industria materiilor dure animale aparţinând culturii Starčevo-Criş descoperită în aşezarea de la Măgura „Buduiasca-Boldul lui Moş Ivănuş", jud. Teleorman. Consideraţii asupra repertoriului tipologic*, Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman, Seria Arheologie 1, 2009, p. 31-54.

BELDIMAN & SZTANCS 2013 – C. Beldiman, D. M. Sztancs, *The osseous artefacts of the Starčevo-Criș culture in Romania. An overview*, în: A. Comșa, C. Bonsall, L. Nikolova (eds.), *Facets of the Past. The Challenge of the Balkan Neo-Eneolithic.* Proceedings of the International Symposium Celebrating the 85th Birth Anniversary of Eugen Comșa, 6-12 october 2008, București, 2013, p. 106-133.

CHOYKE 2009 - A. M. Choyke, *Grandmother's Awl: Individual and Collective Memory through Material Culture*, în: I. Barbiera, A. M. Choyke, J. Rasson, (eds.) *Materializing Memory, Archaeological Material Culture and the Semantics of the Past*: BAR (International Series) 1977, Oxford, 2009, p. 21-40.

[18] LEMONNIER 1992; STARK *et al.* 2008; CHOYKE 2009; CHOYKE & DAROCZI-SZABO 2010; DOBRES 2010; ROUX 2013 etc.

CHOYKE & DAROCZI-SZABO 2010 – A. Choyke, M. Daroczi-Szabo, *The Complete and Usable Tool: Some Life Histories of Prehistoric Bone Tools in Hungary*, în: A. Legrand, I. Sidéra (eds.) *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, Technological and Functional Signature,* BAR International Series 2136, Oxford, 2010, p. 235-248.

DOBRES 2010 – M.-A. Dobres, *Archaeologies of Technology,* Cambridge Journal of Economics 34 (2010), p. 103-114.

LEMONNIER 1992 - P. Lemonnier, *Elements for an Anthropology of Technology*, Ann Arbor, Michigan, 1992.

MĂRGĂRIT *et al.* 2016 - M. Mărgărit, A. Bălășescu, P. Mirea, *Exploatarea tehnologică a materiilor osoase în nivelul Dudești de la Măgura „Buduiasca" („Boldul lui Moș Ivănuș")*, *jud. Teleorman*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie 8 (2016), p. 5-32.

MĂRGĂRIT *et al.* 2017 – M. Mărgărit, A. Boroneanț, C. Bonsall, *Analiza morfologică și funcțională a pieselor din materii dure animale din situl mezolitic de la Ostrovul Banului (jud. Mehedinți)*, Banatica 27 (2017), p. 39-72.

MĂRGĂRIT *et al.* 2018a - M. Mărgărit, A. Boroneanț, C. Bonsall, *Exploatarea tehnologică a cornului în situl arheologic de la Ostrovul Corbului*, Banatica 28 (2018), p. 25-55.

MĂRGĂRIT *et al.* 2018b - M. Mărgărit, A. Boroneanț, C. Bonsall, *Manufacturing Technique and Social Identity: Three Cases of 'Manufacture-by-wear' Technique,* Archaeofauna 27 (2018), p. 253-274.

MĂRGĂRIT *et al.* 2018c - M. Mărgărit, A. Boroneanț, A. Bălășescu, *Industria materiilor dure animale din nivelul Vădastra de la Măgura „Buduiasca"-„Boldul lui Moș Ivănuș" (jud. Teleorman),* Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie 10 (2018), p. 73-88.

MICU 2004 – C. Micu, *Observații privind industria materiilor dure animale în așezarea neolitică de la Isaccea, punctul „Suhat"*, în: I. Cândea, V. Sârbu, M. Neagu (eds.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Istros, Brăila – Călărași, 2004, p. 41-75.

ROUX 2013 – V. Roux, *Spreading of Innovative Technical Traits and Cumulative Technical Evolution: Continuity or Discontinuity?,* Journal of Archaeological Method and Theory 20 (2013), p. 312-330.

SIDÉRA 2000 – I. Sidéra, *Animaux domestiques, bêtes sauvages et objets en matières animales du Rubané au Michelsberg: de l'économie aux symboles, dès techniques à la culture*, Gallia Préhistoire 42 / January 1 (2000), p. 107-194.

SIDÉRA 2012 – I. Sidera, *Nouveau regard sur la néolithisation. L'industrie osseuse de l'Anatolie au Bassin parisien via la Méditerranée*, Paris, 2012.

STARK *et al.* 2008 – M. Stark, B. Bowser, L. Horne (eds.), *Cultural Transmission and Material Culture. Breaking Down Boundaries*, Tucson, 2008.

VITEZOVIĆ 2013 - S. Vitezović, *Bone industry from Starčevo-Grad. Technology and Typology*, în: F. Lang, (ed.): *The Sound of Bones. Proceedings of the 8th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group in Salzburg 2011, ARCHÆOPlus* (Schriften zur Archäologie und Archäometrie an der Paris, Lodron, Band 5), Salzburg, 2013, p. 263–276.

VOINEA *et al.* 2014 – V. Voinea, O. Grigoruță, C. Cărpuș, *Hard Animal Material Adornments Discovered in Hamangia Settlement from Cheia / Podoabe din materii dure animale descoperite în așezarea Hamangia de la Cheia,* în: M. Mărgărit, G. Le Dosseur, A. Averbouh (eds.), *An Overview of the Exploitation of Hard Animal Materials During the Neolithic and Chalcolithic / O privire asupra exploatării materiilor dure animale de-a lungul neoliticului și calcoliticului,* Târgoviște, 2014, p. 101–136.

VOINEA *et al.* 2007 - V. Voinea, C. Dobrinescu, G. Neagu, A. Bălășescu, V. Radu, *The Hamangia Settlement at Cheia, Costantza County, Romania,* The European Archaeologist, 26 (2006 – 2007), Winter, p. 10-11.

VOINEA *et al.* 2009 - V. Voinea, G. Neagu, V. Radu, *Spondyllus Shell Artefacts in Hamangia Culture*, Pontica 42 (2009), p. 9–26.

VOINEA & NEAGU 2008 – V. Voinea, G. Neagu, *Archaeological Research at Hamangia III Settlement from Cheia (2004 – 2008)*, Pontica 41 (2008), p. 9–34.

Pl. 1 – Map of Settlement Hamangia III from Cheia – Casimcea Valley.

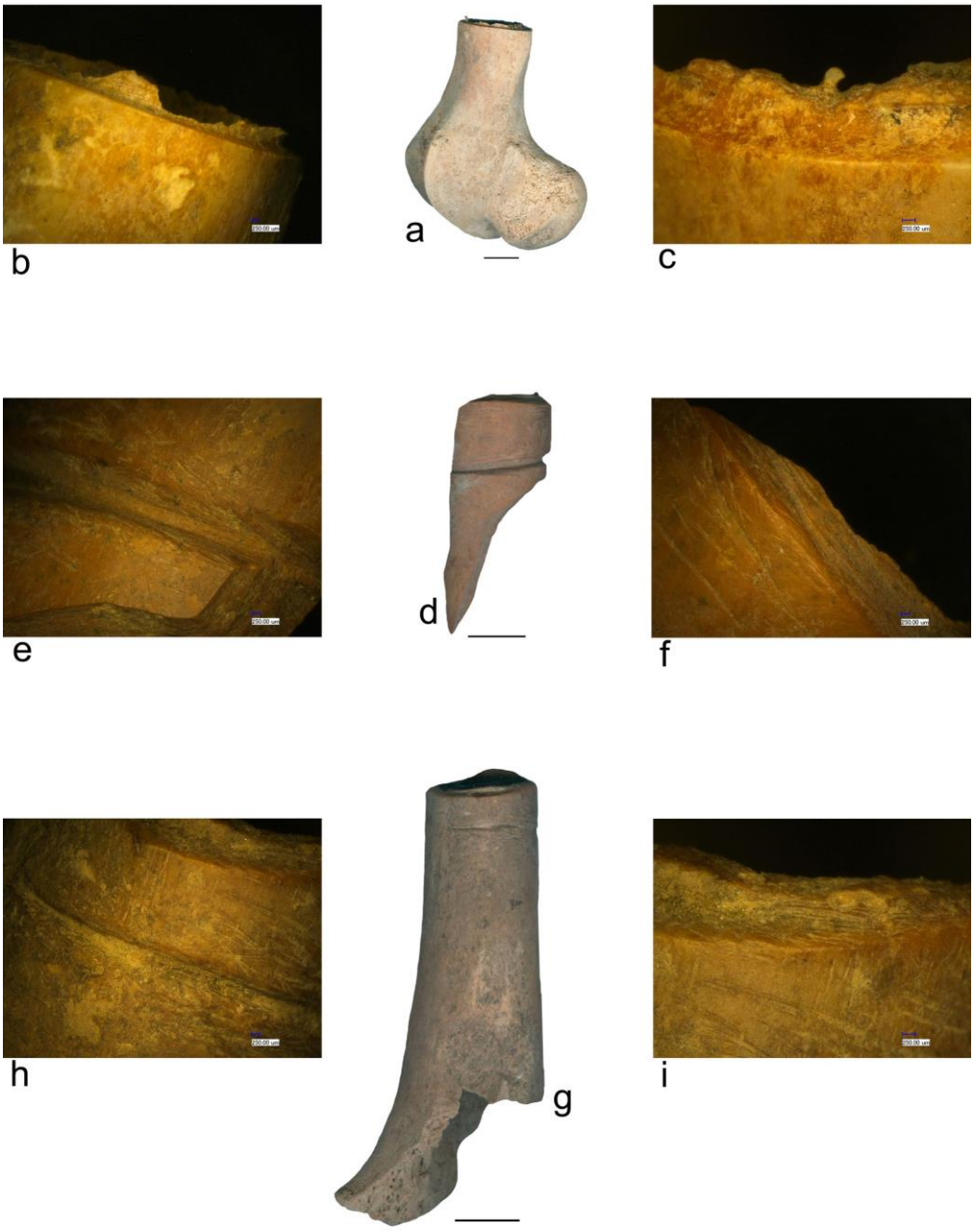

Fig. 1 – Debitage waste and blanks: a - debitage waste; d, g - blanks; b-c, e-f, h-i - details of the segmentation procedure by sawing.

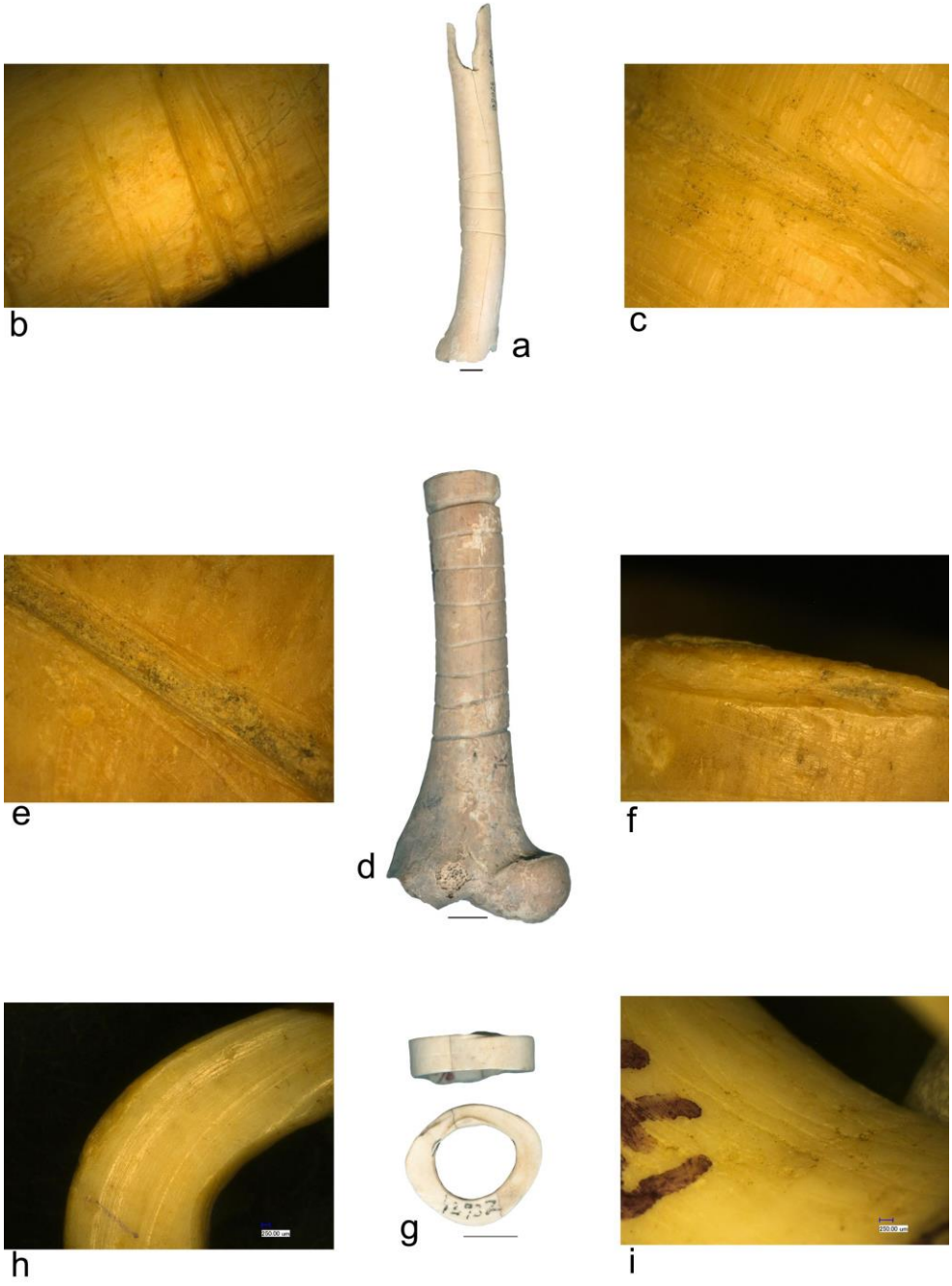

Fig. 2 - Blanks and preform: a, d - blanks; g - preform; b-c, e-f - details of the segmentation procedure by sawing; h - segmentation groove morphology detail; i - traces of scraping on the inner wall of the bone.

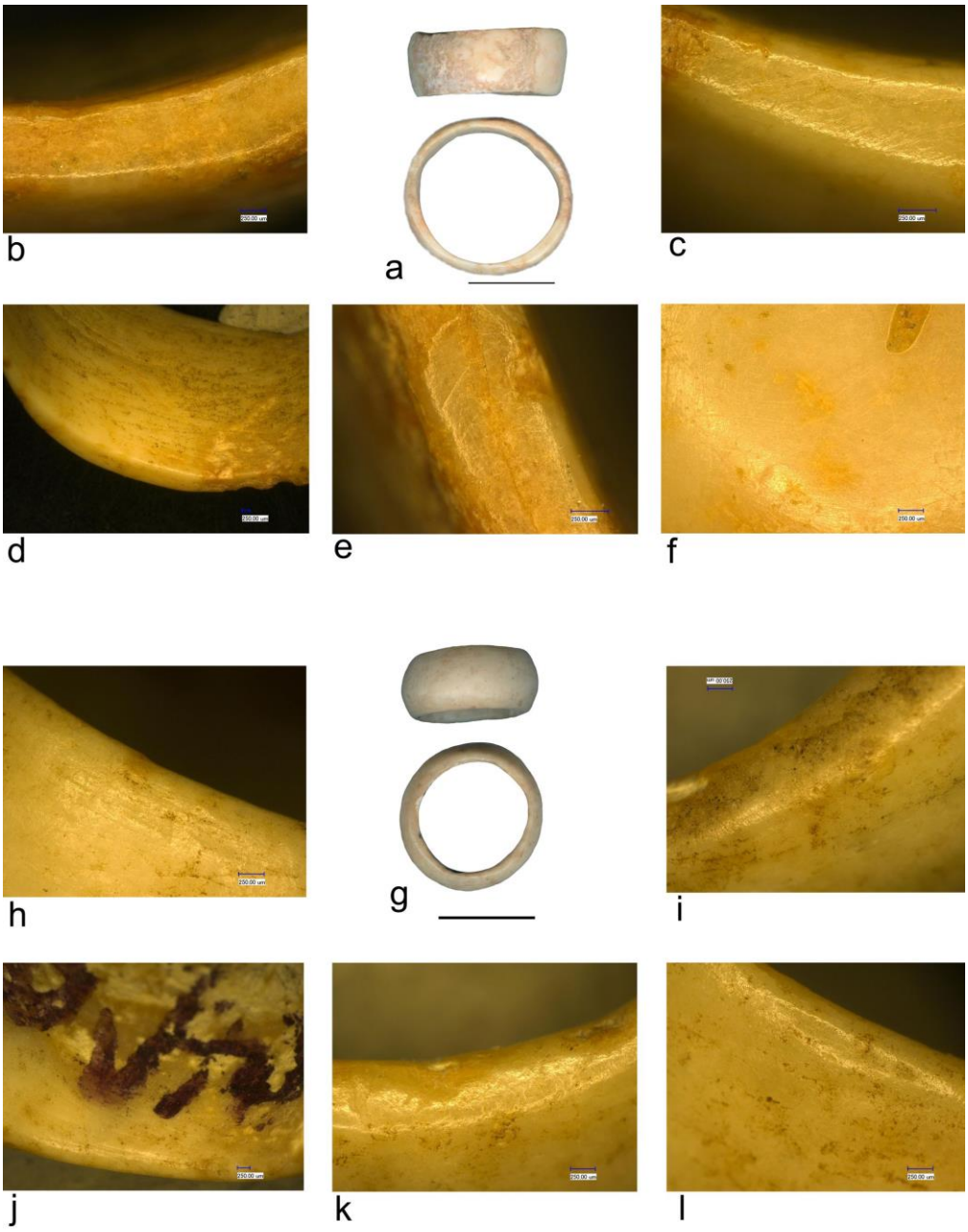

Fig. 3 - Finished pieces: a, g - rings; b, h - segmentation plan detail; c, i - abrasion marks; d, j- scraping marks; e-f, k-l - traces of the use-wear.

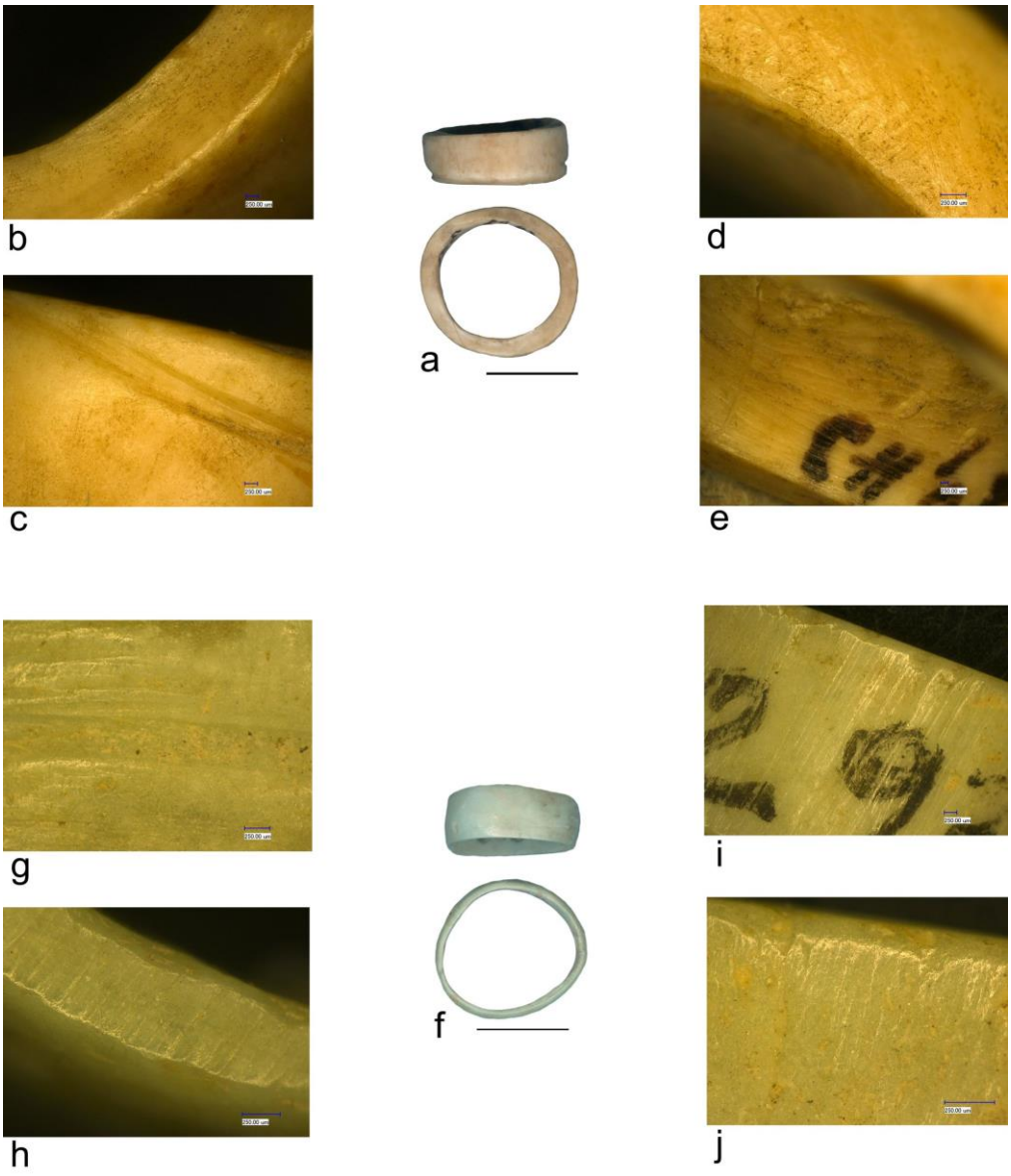

Fig. 4 - Finished pieces: a, f - rings; b-c, g - segmentation plan detail; d, h - abrasion marks; e, i - scraping marks; j - traces of use-wear.

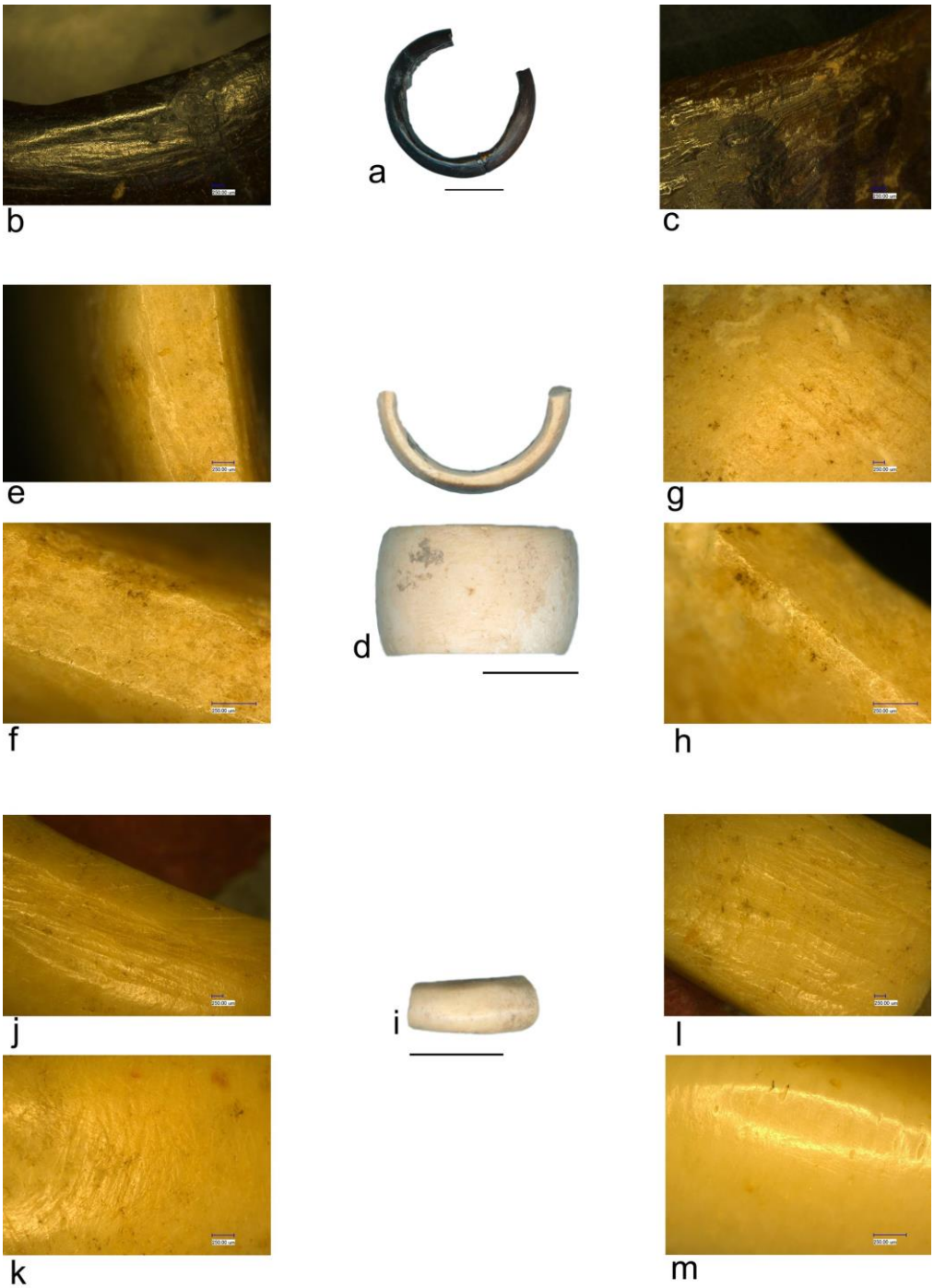

Fig. 5 - Finished pieces: a, d, i - rings; b, e, j - segmentation plan detail; f, k - abrasion marks; c, g, l - scraping marks; h, m - traces of use-wear.

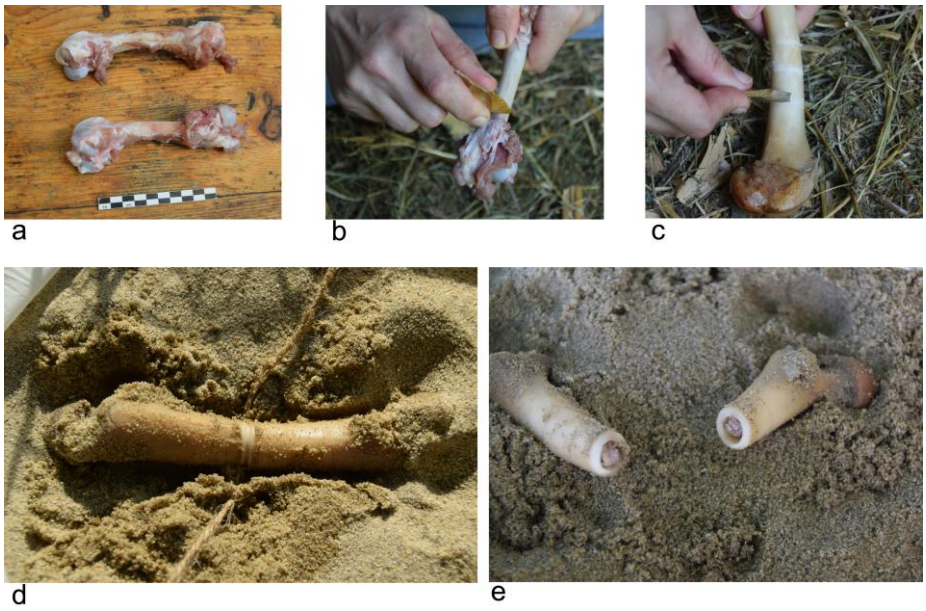

Fig. 6 - Experimental program: a. Caprine bones used in the experimental workshop; b. cleaning the periosteum; c. the procedure of delineation; d-e. segmentation with abrasive fiber.

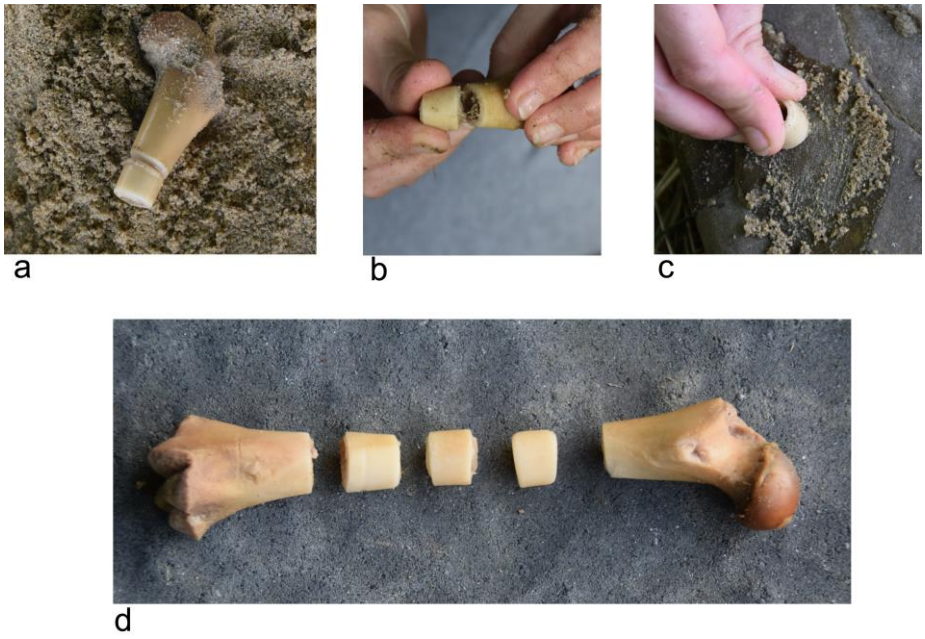

Fig. 7 - Experimental program: a-b. ring detachment; c. abrasion of the segmentation plan; c. products and by-products resulting from this technological scheme of bone transformation.

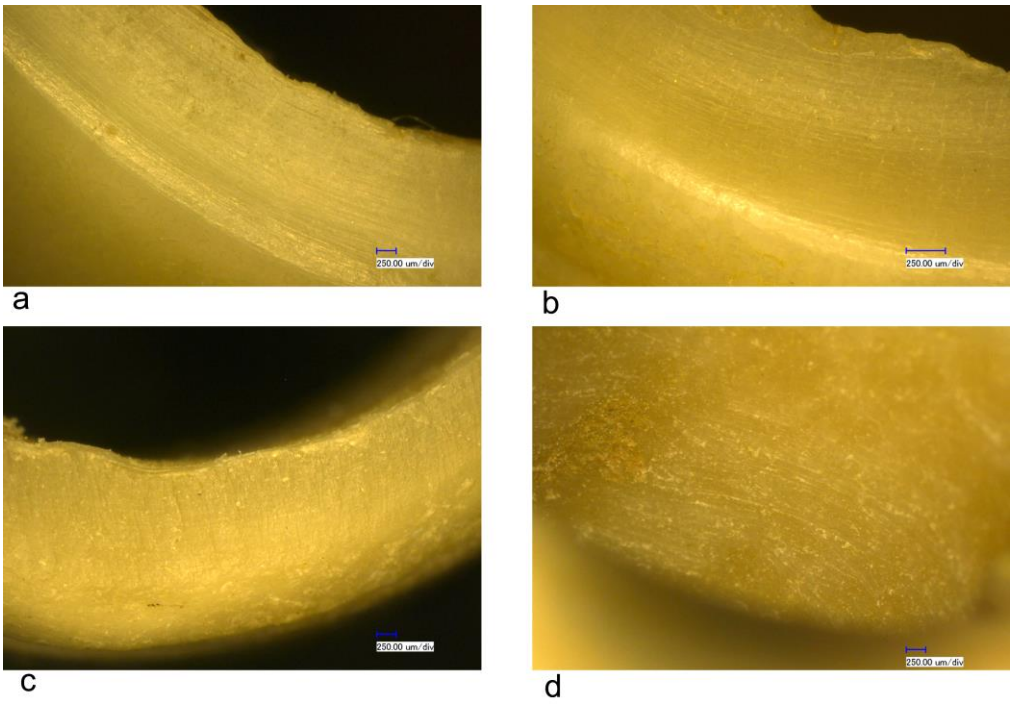

Fig. 8 - Technological marks of experimental pieces: a-b. segmentation with abrasive fiber; c. abrasion marks; d. scraping marks.

ANALIZE XRF ASUPRA UNOR PIGMENȚI IDENTIFICAȚI PE PIESE DIN LUT ARS DIN CULTURA GUMELNIȚA DESCOPERITE PE TERITORIUL JUDEȚULUI DÂMBOVIȚA

Ana ILIE*, Daniela STAN*,
† Bogdan CONSTANTINESCU*

Cuvinte-cheie: *flourescență de raze X, analize de pigment, ceramică, plastică antropomorfă, cultura Gumelnița.*

Keywords: *X-ray fluorescence, pigment analysis, ceramic, anthropomorphic figurines, Gumelnița culture.*

Rezumat: *Cultura Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI (K-G-K VI) este cunoscută prin splendida ceramica grafitată, deși pigmenți de culoare alb și roșu erau folosiți pentru categorii speciale ceramice și în plastica minoră. Dacă pentru cultura contemporană, Cucuteni Tripolie, bine cunoscută pentru ceramica sa pictată, au fost efectuate numeroase analize de pigment, pentru cultura Gumelnița, acestea sunt foarte rare.*

În acest articol publicăm rezultatele analizelor de pigmenți realizate prin fluorescență de raze X (XRF) pe o serie de figurine antropomorfe și vase ceramice provenind din siturile atribuite culturii Gumelnița, de la Geangoești, Moara din Groapă și Corbii Mari (jud. Dâmbovița).

Analizele XRF confirmă utilizarea, în cazul pigmenților de culoare roșie, a unor argile bogate în Fe, precum și folosirea a două surse pentru obținerea culorii albe, probabil locale, diferite, pentru siturile de la Geangoești și Moara din Groapă. În cazul figurinei antropomorfe de la Geangoești posibil pictată cu negru, compoziția elementală sugerează folosirea cromitului.

Abstract: *The Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI (K-G-K VI) culture is widely known by the splendid graphite ceramics, though red and white pigments were also in use for special recipients and figurines. Several pigments analysis have already been*

* Ana ILIE: Complexul Muzeal Curtea Domnească Târgoviște, str. Justiției, nr. 7, Târgoviște, 130017, Dâmbovița; e-mail: ana_arheo@yahoo.com.

Daniela STAN: Institutul de Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", str. Reactorului, nr. 30, Măgurele; e-mail: daniela@nipne.ro.

†Bogdan CONSTANTINESCU: Institutul de Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", str. Reactorului, nr. 30, Măgurele.

published for artifacts of the contemporaneous Cucuteni-Tripolie culture, well-known through its painted ceramic, while no such attempts have been made so far for the Gumelnița culture.

The article presents the results of X-ray fluorescence (XRF) analysis on pigment samples collected from pottery items and anthropomorphic figurines from the Gumelnița sites of Geangoești, Moara din Groapă, and Corbii Mari (Dâmbovița County).

The XRF analysis confirmed the use of iron-rich clay for the red pigment, and the use of two different, possibly local, sources for the white pigment in Geangoești and Moara din Groapă artifacts. The chemical composition of the black pigment sample of the anthropomorphic figurine from Geangoești indicated the use of chromite.

Cultura Gumelnița este varianta nordică a blocului Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI, care ocupă un areal vast, din nordul Greciei până în zona Subcarpaților de Curbură, și prezintă mai multe variante și aspecte locale. Este integrată în sfera culturilor cu pictură grafitată, alături de cultura Sălcuța-Krivodol-Bubanj Hum. Este contemporană cu bloc-ul cultural Cucuteni-Tripolie, care este caracterizat de o splendidă ceramică pictată bicrom sau tricrom, cu alb, roșu și negru sau brun, având însă o evoluție în timp mai scurtă, corespunzînd doar fazei A a culturii Cucuteni – Tripolie (**Fig. 1**). Datele de cronologie absolută permit încadrarea culturi Gumelnița în eneoliticul târziu, în perioada 4600/4550 – 4100/4050-3900 BC[1].

Deși decorul grafitat este considerat a defini specific ansamblurile culturale eneolitice din sud-estul Europei[2], la nord de Dunăre această categorie ceramică se consideră a fi caracteristică etapei timpurii, Gumelnița A1, după care prezența acestui tip de decor în loturile ceramice scade cantitativ, în etapa Gumelnița A2, pentru că în etapa B1 această tehnică să dispară[3].

În arealul sudic frecvența vaselor pictate cu grafit pare a fi mai mare, aici fiind și minele de grafit[4]. Pe teritoriul României se cunoaște în prezent doar sursa de grafit de la Baia de Fier, în Oltenia[5], dar aflată în mileniul V BC în arealul culturii Sălcuța-Krivodol-Bubanj-Hum. În arealul nord-gumelnițean, presupunem că grafitul circula sub formă de batoane, așa cum sunt cele descoperite în situl de la Pietrele[6].

În orice caz, încă din etapa timpurie, sunt utilizate numeroase alte tehnici decorative în cazul ceramicii, de obicei prin combinarea lor. Alături de incizie, excizie, impresiuni, crestare, scrijelare, decor în relief și barbotină, în categoria decorului pictat uzitat în cultura Gumelnița sunt enumerate următoarele tehnici: pictura crudă cu pastă roșie și albă, aplicată după ardere, pictura cu alb și/sau roșu înainte de ardere, dar și pictura cu praf de aur[7].

---

[1] BEM 2001; REINGRUBER & THISSEN 2009

[2] YIOUNI 2000, p. 208-209; LESHTAKOV 2005, p. 293-295; PETROVA 2011; ILIE 2015, p. 19

[3] VOINEA 2005, p 53

[4] VOINEA 2005, p. 53; LESHTAKOV 2005

[5] RESIGA & VELCEA 1960, Anexa XIX.

[6] TODERAȘ *et al.* 2009,p. 61, pl. XXI/D.

[7] VOINEA 2005, p. 52-55

Tehnica picturii crude se consideră a fi fost puțin utilizată, și doar pentru fazele A1 și A2.

Pictura cu alb înainte de ardere este o tehnică care ar fi fost frecvent folosită în nord-estul Munteniei, în faza Gumelnița A1, specifică unui decor excizat completat cu incrustație cu pastă albă, mai rar, roșie. În faza Gumelnița A2 pare a fi fost folosită asocierea inciziilor cu pictura cu alb, mai rar roșu (tehnică de tip Ezerovo), cu precădere în spațiul nordic al blocului Gumelnița – Karanovo VI. Mult mai rar se consideră a fi fost uzitată tehnica picturii bicrome, cu alb și roșu, sau tricromia, și, de obicei, pe vase antropomorfe, zoomorfe sau combinații plastice[8].

Pictura cu negru nu este atestată în cultura Gumelnița-Karanovo VI. Singurele semnalări sunt pentru neoliticul recent (Otzaki-Dimini), când ceramica „negru pe roșu" este întâlnită în Tesalia și mai spre sud[9].

Vase pictate cu aur au fost întâlnite în necropola de la Varna[10], dar și pe fragmente ceramice din așezările de la nord de Dunăre de la Bucșani-„La Pod" și Vitănești[11].

Pastă de culoare albă sau roșie a fost întrebuințată pentru pictarea unor amenajări interioare – laviță, podele, structuri de combustie, sau pentru decorarea pereților unor case[12], dar și în cazul plasticii antropomorfe gumelnițene.

Din ceea ce se cunoaște la momentul actual, pasta albă este prezentă pe unele din piesele plastice antropomorfe din etapa A2, iar roșul, în cazul mai multor statuete din etapa A2 și etapa B1, deși există piese pictate atât cu alb cât și cu roșu[13]. Numărul figurinelor antropomorfe care prezintă o asociere a decorului plastic incizat și incrustație cu pigment de culoare alb sau roșu este mai mare în etapa B1, unde 30 de piese au fost identificate ca prezentând urme de vopsea[14]. Dacă pentru anumite grupe de piese plastice antropomorfe aplicarea pigmentului este excepțională, alte grupe, cum sunt cea a statuetelor de tip tesalic, cea a statuetelor cu vas pe cap, statuetelor pereche sau combinațiilor plastice, prezintă ca regulă, pigment de culoare alb sau roșu[15]. Din datele avute la dispoziție, rezultă că frecvența statuetelor pictate, în arealul nordic al culturii Gumelnița – Karanovo VI, nu depășește circa 5%.

Dacă pentru blocul cultural Pecuciuteni-Cucuteni arheometria ceramicii este mult mai avansată, iar studii și analize pe pigmenți sunt din ce în ce mai numeroase și mai nuanțate[16], în arealul de la sud de Dunăre, situația este mult

[8] VOINEA 2005, p. 52-53

[9] VOINEA 2005, p. 53

[10] VOINEA 2005, p. 53

[11] ILIE, MOLDOVEANU & GEORGESCU 2015, p. 142-143. Investigațiile chimice realizate pe fragmentul de vas de la Vitănești, de către dl. B. Constantinescu, sugerează faptul că ciobul este acoperit cu pulbere de aur cu titlul înalt (cca. 92% aur, cca. 8% argint). Acest titlu este considerat a fi specific aurului aluvionar.

[12] ILIE 2015, p. 124

[13] ANDREESCU 2002, p. 28, p. 34

[14] ANDREESCU 2002, p. 34

[15] ANDREESCU 2002, p. 48-53

[16] MANTU, VLAD & NICULESCU 2002; CONSTANTINESCU *et alii*. 2007; BUGOI *et al.* 2008; BUZGAR *et al.* 2010a; BUZGAR *et al.* 2010b; BOLDEA *et al.* 2013; GRĂMĂTICU *et al.*

diferită. Analize au fost realizate pe pigmenți de culoare alb și roșu, pe probe din situl de perioadă Boian-Spanțov, de la Nanov – Vistireasa 3[17], pe pigmenții aflați pe amenajările interioare și pereții sanctuarului de la Căscioarele - Ostrovel[18], iar pentru cultura Gumelnița au fost efectuate analize de pigment pe probe de la Bordușani[19] și Sultana - Malu-Roșu[20], dar acestea sunt încă inedite. Nici în arealul de la sud de Dunăre, astfel de investigații nu sunt numeroase[21].

CONTEXTE ARHEOLOGICE ȘI CRITERII DE EȘANTIONARE

Studiul plasticii antropomorfe gumelnițene din lut ars prezentă în depozitele de arheologie a Complexului Național Muzeal Curtea Domnească Târgoviște, din siturile atribuite culturii Gumelnița de la Geangoești[22], Corbii Mari[23], Moara din Groapă[24], Morteni[25] (**Fig. 2**), a permis identificarea a patru fragmente decorate cu pigmenți de diferite culori: alb, cărămiziu și, posibil, negru.

Toate fragmentele ce prezintă pigment aparțin lotului de piese plastice recuperat ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate în anul 1960 în *tell*-ul de la Geangoești[26], care este alcătuit din 46 de piese și fragmente de figurine antropomorfe, o parte din lotul propus spre analiză fiind parte din patrimoniul național. Doar patru fragment prezintă pigment, ceea ce înseamnă mai puțin de 1% din ansamblu.

Probele 2 și 3 sunt jumătatea inferioară, partea stângă și respectiv, dreaptă a unor figurine feminine. Fragmentele sunt decorate cu motive liniare, realizate prin incizare, umplute cu pastă de culoare roz-murdar (**Fig. 3** și **4**). Luăm în considerare posibilitatea ca cele două fragmente să fie părți ale aceleiași statuete.

Proba 4 este un fragment de statuetă antropomorfă feminină decorată în tehnica inciziei, șănțuirile fiind umplute cu pastă albă, și reprezintă partea dreaptă a jumătății inferioare - piciorul și șoldul. (**Fig. 5**).

Cele trei fragmente sunt modelate în aceeași tehnică, pornind de la două batoane de lut. Primele trei fragmente de statuete provin din nivelurile superioare ale sitului.

Ultima piesă, antropomorfă, a fost recuperată din nivelurile inferioare; este lucrată dintr-o singură bucată de lut, prezintă un alt tip de ardere, reducătoare, altă morfologie, alte tehnici de finisare și decorare. Nu prezintă decor incizat; este lustruită mecanic și este posibil să fi fost pictată. Pe acest artefact, pe părțile

2010; BUZGAR, APOPEI & BUZATU 2013; BOGHIAN *et al.* 2015a; BOGHIAN *et al.* 2015b; BOGHIAN *et al.* 2015c; OANCEA *et al.* 2017.

[17] OPRIȘ *et al.* 2019, cu bibliografia aferentă.

[18] DRAGOMAN *et al.* 2019.

[19] BUGOI *et al.* 2012, p. 83-84.

[20] OPRIȘ 2017, p. 4.

[21] KOSTOV & SLAVCHEV 2005; POPOVA & KOSTOV 2017, p. 412.

[22] Materialul fragmentar este inedit și doar anumite piese au fost publicate: BORUGA 1969; ANDREESCU 2002, pl. 17/2, pl. 23/4; MIHĂIESCU & ILIE 2004, pl. 5/3-6, pl. 8/7-8 .

[23] ILIE 2011, fig. 22, 24.

[24] ILIE 2011, fig. 21.

[25] ILIE & DUMITRU 2009.

[26] MIHĂIESCU & ILIE 2004.

laterale și pe spatele piesei, au fost observate pete de culoare neagră, potențial pigment negru – proba 1 (**Fig. 6**).

Pentru o mai bună evaluare a rezultatelor pigmenților utilizați pentru decorarea figurinelor antropomorfe și pentru crearea unei bănci de date referitoare la pigmenții folosiți în cultura Gumelnița, am optat pentru analiza în același lot a unor fragmente ceramice care prezintă diferite finisaje, *varnish*-uri sau pictură cu pigmenți roșu și alb, provenind din situri gumelnițene de pe teritoriul județului Dâmbovița.

Proba 5 este o protomă antropomorfă, fragmentară, din situl de la Geangoești, care prezintă o patină gri-negricioasă, pe care am dorit să o analizăm pentru a obține informații suplimentare asupra naturii sale (**Fig. 14**).

Proba 6 este un fragment dintr-o strachină provenind, foarte posibil, din nivelurile inferioare de la Geangoești. Este arsă în mediu reducător și prezintă lustru metalic (**Fig. 11**). A fost selectată pentru comparare cu statueta antropomorfă analizată pentru *varnish*-ul de culoare neagră, proba 1.

Proba 7 este un fragment din buza unei străchini cu toartă, realizată din lut cu granulație fină, arsă la negru-cenușiu, din situl de la Geangoești (**Fig. 7**). Pigmentul, de culoare roz, a făcut parte, foarte probabil, dintr-o tehnică decorativă care presupunea decorarea părții interioare a buzei vasului, tehnică întâlnită frecvent la fazele Boian-Spanțov și Gumelnița A1. Conform marcajului, fragmentul a fost atribuit nivelelor inițiale.

Proba 8 este un fragment dintr-o strachină cu prag la interior, de la Geangoești, realizată din lut fin, bine omogenizat, arsă la roșu-cărămiziu. Pigmentul alb se găsește la exterior, pe suprafața rugoasă, delimitând serii de linii pictate, constituind inter-spațiul ce delimitează motivul principal – tetraskelionul de bastoane (**Fig. 12**). Fragmentul poate fi atribuit nivelelor superioare, incendiate.

Proba 10 reprezintă un fragment dintr-o strachină, ce provine din lotul ceramic de la Moara din Groapă[27]. Este realizată din lut fin, bine omogenizat, arsă la roșu-cărămiziu, dar artefactul a suferit o ardere secundară. Vasul prezintă un decor complex, format din registre unghiulare sau semicirculare realizate prin incizare, alternând suprafețe zgâriate cu cele lustruite mecanic. Peste anumite incizii a fost suprapusă pastă/pigment de culoare albă pentru a sublinia registre și motive decorative (**Fig. 9**).

Proba 11, tot din situl Moara din Groapă, reprezintă un fragment ceramic dintr-un vas de provizii de mari dimensiuni, lucrat dintr-o pastă ce prezintă fragmente de 2-3 cm de calcar, cuarț, dar și feldspat, bine omogenizată. Vasul a fost ars la roșu-cărămiziu, complet. Piesa a suferit o ardere secundară. Aceasta este din tipul vaselor de provizie care prezintă în partea superioară decor în benzi înguste excizate, ce formează motive unghiulare și circulare[28]. Spațiile excizate au fost subliniate prin umplere sau pictare cu pastă de culoare albă (**Fig. 10**).

Proba 12 este un fragment dintr-o strachină de mari dimensiuni de la Moara din Groapă, ce a fost arsă la culoarea roșie-cărămizie, prezintă pe buză urme de culoare negru sidefat/albăstrui negricios și urme albicioase, în zonele unde

[27] ILIE 2020, Pl. 2/1-4.
[28] ILIE 2020, Pl. 12/1.

pigmentul a fost îndepărtat[29]. Pigmentul folosit în vederea realizării decorului considerăm a fi grafitul (**Fig. 13**).

Proba 13 este un fragment dintr-un vas de provizii organizat în mai multe registre decorative subliniate prin schimbarea punctului de inflexiune și aplicarea unor apucători, decorat cu barbotină dispusă în vârci verticale, din situl de la Corbii Mari. La exterior prezintă săruri în strat gros, iar la interior, peste lustru mecanic, un strat de culoare roșu-grena (**Fig. 8**).

METODA DE ANALIZĂ ȘI LIMITELE SALE

Pentru identificarea pigmenților a fost folosită metoda Fluorescenței de Raze X (XRF) care se bazează pe faptul că fiecărui element chimic îi corespunde o rază X de o anumită energie, astfel că din spectrul razelor X se poate detecta prezența elementelor chimice, iar din mărimea relativa a picurilor, abundența, concentrația. Aparatul folosit a fost un spectrometru XRF portabil de tip X-MET 3000TX Oxford Instruments.

Metoda, deși prezintă marele avantaj că nu este invazivă și nu deteriorează obiectele arheologice, are anumite limitări. Dificultatea în interpretarea rezultatului probelor și izolarea spectrului ce reprezintă compoziția elementală a pigmenților este dată de faptul că elementele chimice de bază din pigmenți se regăsesc și în lutul ce constituie corpul obiectelor din ceramică, fie ele piese plastice sau vase. În preistorie, pigmenții folosiți proveneau din așa-numitele pământuri colorate sau minerale, care erau măcinate, spălate, decantate, îmbogățite[30], iar ulterior, amestecate cu apă sau grăsimi, caseină, albuș de ou, ceară[31], bitum[32] pe post de liant pentru a obține ceea ce azi numim vopsele. De exemplu, culorea roșie, cea mai des întâlnită în preistorie, este obținută din minerale bogate în oxizi de fier. Argilele, materia primă care prin tratamente specifice devine o pastă din care se modelează diferite obiecte ceramice, conțin si ele fier, acesta fiind unul din elementele principale. Tot în argilă se pot identifica atât Ca cât și Al, Si, elemente ce se regăsesc și în pigmentul alb. Ca atare, orice determinare de pigmenți trebuie să conțină două tipuri de măsurători: ale părții cu pigment și ale părții fără pigment (deci a lutului ce constituie corpul piesei). Din diferența lor se poate vedea care elemente chimice sunt mai abundente și, deci, acelea provin din pigment. Problema se complică prin faptul că stratul de pigment preistoric este nu numai subțire, dar s-a pierdut în anumite zone, așa că rezultatele analizelor pigmenților conținuți vrând-nevrând se suprapun cu rezultatele aferente părți din lut. De aceea, se recomandă separarea unei cantități mici de pigment și analiza separată, însă acest fapt nu împiedică prelevarea odată cu pigmentul și a unei mici cantități din lut.

Cazul culturii Gumelnița, față de alte comunități eneolitice din zonă, prezintă două noutăți în formarea pigmenților și obținerea unor culori: praful de aur și carbonul. Acesta din urmă poate fi fie sub formă de grafit, fie sub formă de cărbune animal sau vegetal, dar care nu poate fi detectat prin XRF.

[29] ILIE 2020, Pl. 18/2.
[30] BOGHIAN *et al*. 2013, p. 502-503; BOGHIAN *et al*. 2015a, p.150-151.
[31] BOGHIAN *et al*. 2015b, p. 446.
[32] POPESCU 2014.

REZULTATELE ANALIZELOR XRF

Spectrele elementale obținute în cazul celor două fragmente de figurine antropomorfe decorate cu incizii, umplute cu pastă de culoare roz, probele 2 (**Fig. 3**) și 3 (**Fig. 4**), sugerează, mai pregnant în cazul pigmentului, mai puțin în cazul lutului, că bucățile provin de la aceeași piesă, întărind ipoteza arheologului.

Pentru compararea naturii pigmenților de culoare roșie, au fost analizate simultan un fragment dintr-o strachină din situl de la Geangoești (proba 7 – **Fig. 7**) și un fragment dintr-un vas de provizii decorat la exterior cu barbotină din situl de la Corbii Mari (proba 13 – **Fig. 8**).

Dacă pentru primul fragment analizele confirmă prezența oxizilor de fier în cantitate mai mare decât în pastă, și deci a pigmentului, în cel de-al doilea caz, probele nu evidențiază atât de clar acest lucru și este posibil ca depunea să nu fie de natură antropică, intenționată. De exemplu, ar putea să fie o contaminare din sol.

În cazul pigmentului de culoare albă, distingem două tipuri: amestec de calcit cu caolinit și calcit.

În urma analizei ambelor probe cu pigment alb din situl Geangoești - fragmentul de statuetă decorată cu incizii adânci umplute cu pastă albă (proba 4 – **Fig. 5**) și un fragment de strachină cu prag interior, pictată la exterior cu pigment alb (proba 8 – **Fig. 12**), raportul dintre Ca și Ti sugerează utilizarea pentru prepararea pigmentului a unui amestec de calcit cu caolinit (datorită picul/cantității de Ca care nu este așa puternic), precum și utilizarea unei tehnici asemănătoare de obținere a culorii. Deși caolinitul este mai dificil de depistat pentru că spectrometrul nu poate depista silicații de aluminiu, prezenta sa este indicată de raportul dintre Ca și Ti (Ca provine atât din pigment cât și din lut, iar Ti provine numai din lut), raport care nu este așa de mare (**Fig. 5** și **12**).

În literatură, sunt mai multe cazuri care dovedesc folosirea unor amestecuri de minerale pentru a obține culori. De exemplu, în urma analizelor efectuate[33], în tumuli Neolitici din nordul Portugaliei a fost identificat caolinitul drept baza pigmentului utilizat pentru ceramică pictată cu alb, dar și o combinație de caolinit cu hematit folosit ca pigment roșu. De asemenea, investigațiile[34] efectuate pe pigmenții de culoare roșie din situl Nanov – Vistireasa 3, încadrat culturii Boian, faza Spanțov, sugerează utilizarea unei suspensii pe bază de calcit în cazul unor pigmenți de culoare roșie.

Alte două probe selectate pentru analiza pigmentului de culoare albă sunt probele 10 și 11, ce provin din situl Moara din Groapă. Analiza spectrelor elementale permite remarcarea unor asemănări ale elementelor cheie atât în cazul lutului din care sunt realizate vasele, cât și în cazul pigmentului, identificat ca fiind un mineral pe bază de calcit (**Fig. 9** și **10**).

Din comparația rezultatelor obținute analizând lutul din care a fost realizată proba 1 (**Fig. 6**), dar și pigmentul folosit la decorarea figurinei se poate observa o ușoară creștere a fierului în cazul pigmentului. Pentru o mai mare siguranță, s-a realizat o analiză suplimentară pe pulberea neagră extrasă prin abraziune, de pe o mică porțiune a piesei. Aceasta pulbere conține Fe și Cr, ceea ce ne determină să

[33] OLIVEIRA *et al*. 2017.

[34] OPRIȘ *et al*. 2019, p. 97, p. 100.

avansam ipoteza folosirii unui pigment bazat pe oxizi de fier și crom[35], posibil cromit. Cromitul se găsește în Banat (zonele Orșova-Bozovici), dar și la Baia de Fier, în nordul Olteniei, mineralul putând fi procurat din aceste zone[36].

S-a propus o comparație a rezultatelor probei 1 cu un fragment ceramic lustruit, proba 6, deoarece din punct de vedere macroscopic s-a observat folosirea aceluiași tip de pastă și aceleiași tehnici de finisare ca și în cazul figurinei. S-au analizat atât pasta (partea decapată) cât și *varnish*-ul și s-a observat faptul că spectrul compoziției elementale al *varnish*-ului este diferit de cel al pastei, conținând magnetită și maghemită. Acești oxizi de fier sunt larg întâlniți în natură, în roci, soluri, luturi etc. Se cunoaște faptul că la temperatură ambientală magnetita oxidează lent în maghemită, iar la temperaturi mai mari în hematită[37]. Magnetitul împreună cu hematitul sunt principalele minereuri de fier ce conțin până la 72 % fier; se întâlnesc sub denumirea de oxid negru de fier, prezentându-se sub formă de magnetit sau hematit concasat (măcinat).

În lotul propus pentru analizare a fost introdus și un fragment de vas cu grafit, proba 12. În urma analizelor elementale efectuate pe diferite suprafețe ale probei cât și pe pulbere - 12.1, 12.2 nu au fost observate diferențe, însă este posibil să fi fost folosit, acest argument este dat de zonele cu aspect grafitos observate pe suprafața fragmentului ceramic. A se reține faptul că grafitul (carbonul) nu poate fi depistat decât prin metode speciale dedicate identificării acestuia.

În cazul probei 5, în urma rezultatelor obținute nu se poate spune nimic despre pigmenți, însă culoarea negricioasă, diferită de pastă, aplicată pe protomă, poate fi considerată rezultatul unui tratament de finisare, foarte probabil cu un lapte fin de barbotină.

CONCLUZII

Interpretarea rezultatelor analizelor evidențiază pe de-o parte, folosirea în cazul pigmenților de culoare roșie a unor argile, indicate de prezența calciului, bogate în fier, poate hematit/oligist. Nu este exclusă posibilitatea folosirii unor forme hidratate, precum goetitul, limonit, lepidocrocitul, etc., care prin ardere la temperaturi de peste 250 grade să permită obținerea culorii roșii. Foarte probabil, sursele pot fi locale. Literatura etnografică[38] identifică pentru procurarea acestei culori existența unor pământuri maronii sau roșii, numite „rușeli", în zona Dărmănești și Gheboieni, două centre tradiționale de olărit, care au persistat până târziu în zonă.

În cazul pigmentului de culoare albă surpriza a constat în faptul că au fost identificate două minerale diferite utilizate pentru obținerea culorii albe, și foarte posibil două tratamente de obținere a culorii. O soluție a fost observată pentru probele 4 și 8 de la Geangoești, și este vorba de un amestec de caolinit și calciu,

[35] Cromul a fost depistat într-o serie de probe ceramice de la Ruginoasa – Dealul Drăghici: IONESCU & HOECK 2012, p. 206, Tab. 3.

[36] IVANOVICI, ȘTIOPOL & CONSTANTINESCU 1979, p. 229.

[37] TANG *et al.* 2003, deși analizele pe fragmentele ceramice cucuteniene sugerează că jacobsitul se poate transforma, la temperaturi de peste 900^0, în magnetită: BUZGAR, APOPEI & BUZATU 2013.

[38] STOICA & MIRESCU 1970; ȘTEFAN & ILIE 2003, p. 202-207.

iar alta pentru probele de la Moara din Groapă, pe bază de calciu, obținut probabil dintr-o argila bogată în calciu sau chiar din calcare, prezente în zona subcarpatică.

Meșterii olari contemporani nu utilizează argile din zonă pentru obținerea culorii albe, dar acest lucru nu este exclus în preistorie. Surse de caolinit exploatate industrial în zilele noastre situate în arealul culturii Gumelnița sunt în Dobrogea, la Gherghina, Cuza Vodă, Satu Nou, Măcin (România)[39].

Analiza XRF a pigmentului de culoare neagră (proba 1) indică prezența unor oxizi de fier (magnetită sau maghemită), dar și a cromului și a calciului, indicând mai degrabă utilizarea unei argile pentru a realiza *varnish*-uri. Confirmarea prezenței pigmentului de culoare neagră în cazul statuetei antropomorfe din nivelurile inferioare de la Geangoești și prin alte metode, și/sau pe alte probe, ar fi ceva important, având în vedere faptul că pentru arealul nordic al blocului cultura K-G-K VI este semnalată extrem de rar utilizarea pigmenților de culoare neagră[40].

În cazul lutului folosit pentru realizarea statuetei, dar și altor vase de culoare neagră, spectrele elementale sugerează utilizarea unor luturi pe bază de oxizi de fier, majoritar magnetita, probabil și cu o contribuție de tip maghemită. Magnetita este un oxid de fier de culoare neagră foarte răspândit (roci negre), iar sursa sa trebuie să fi fost locală, deși acest element ar fi putut fi obținut dintr-o marnă bituminoasă, prin controlul temperaturii[41].

Cu toate că este riscantă compararea spectrelor de la piese ceramice diferite, fiind recomandată doar în cazul binomul parte „pictată" (pigment) – parte „nepictată" (lut) de la aceeași piesa, și acest lucru cu precauție, pentru că compoziția lutului variază puternic de la „lutărie" la „lutărie", uneori chiar in cazul aceleiași gropi de unde se prelevă argila pentru realizarea obiectelor din lut, anumite observații pot deveni interesante.

Astfel, în ceea ce privește lutul din care au fost realizate artefactele, rezultatele preliminare, obținute prin compararea elementelor Fe și Ti, conduc spre identificarea în cazul celor opt probe de la Geangoești a trei posibile surse. Probele nr. 1, 2, 3, 4 și 7, care prezintă spectre cu concentrații asemănătoare, deși nu identice, pot individualiza o primă sursă de materie primă, deși probele 1 și 7 sunt din nivelele inferioare, celelalte din nivelele superioare. Proba nr. 8 (fragmentul de strachină pictată cu alb la exterior) pare a fi fost lucrată din altă sursă de lut, iar probele 5 și 6 din cea de-a treia sursă de lut. În cazul ultimelor două probe, acestea provin atât din nivelurile de locuire superioare, cât și din cele inferioare. De asemenea, în ciuda unor asemănări cu sursa din care a fost lucrată proba 2 de la Geangoești, probele 10, 11 și 12, de la Moara din Groapă, sunt din argilă distinctă, după cum proba de la Corbii Mari, proba 13, este clar realizată din altă sursă.

Rezultatele, deși preliminare, par să susțină ipoteza arheologică conform căreia fiecare comunitate gumelnițeană își procura din jurul sitului argilele necesare pentru fabricarea și decorarea obiectelor din lut, dar ceea ce au dovedit

[39] CĂRPUȘ & CĂRPUȘ 2007, p. 539.
[40] VOINEA, 2005, p. 30; ILIE 2020; CHERNAKOV 2009, p. 36.
[41] BUZGAR, APOPEI & BUZATU 2013.

aceste analize este faptul că unele surse sunt utilizate perioade îndelungate, așa cum demonstrează probele de la Geangoești.

În concluzie, considerăm că din punct de vedere arheologic, studiul are meritul că atrage atenția asupra folosirii pigmenților în cultura Gumelnița, atât în cazul vaselor ceramice, cât și în cazul plasticii antropomorfe, dar și asupra surselor de lut folosite la fabricarea obiectelor ceramice, aspecte mai puțin abordate în studii de specialitate. Este un prim pas către identificarea compoziției elementale a pigmenților utilizați în arealul nordic al culturii Gumelnița, iar rezultatele obținute încurajează continuarea acestei direcții de cercetare, inclusiv prin diversificarea metodelor de investigare.

BIBLIOGRAFIE

ANDREESCU 2002 – R.R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 2002.

BEM 2001 – C. Bem, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 25-121.

BOGHIAN *et al.* 2013 – D. Boghian, S.C. Enea, C.C. Lazanu, R. Pîrnău, L. Bejenaru, S. Stanc, V. Vasilache, I. Sandu, A. Asăndulesei, F.A. Tencariu, *Rezultate preliminare ale investigațiilor interdisciplinare din situl de la Tăcuta „Dealul Miclea" (Paic), jud. Vaslui*, Arheovest. In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie 1 (2013), p. 487-508.

BOGHIAN *et al.* 2015a – D. Boghian, I. Sandu, V. Vasilache, S.C. Enea, *Studiul unor probe de pigmenți minerali din situl cucutenian de la Buznea (com. Ion Neculce, jud. Iași*), în: V. Spinei, V. Cotiugă (eds.), *Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița – in memoriam*, Iași, 2015, p. 435-450.

BOGHIAN *et al.* 2015b – D. Boghian, S.C. Enea, V. Vasilache, I. Sandu, *Noi considerații referitoare la pigmenții minerali utilizați la pictarea artefactelor ceramicii cucuteniene*, în: C. Croitoru, G. D. Hânceanu (eds.), *Miscellanae Historia et Archeologica. In Honorem Vasile Ursachi Octogenarii*, Brăila, 2015, p. 141-164.

BOGHIAN *et al.* 2015c – D. Boghian, M. Grămăticu, S.G. Stroe, T.L. Severin, S. Ignătescu, *Noi analize arheometrice pe un lot de fragmente ceramice și probe de pigmenți descoperite în situl cucutenian de la Fetești-La Schit, com. Adâncata, jud. Suceava*, în: C. Croitoru, G.D. Hânceanu (eds.), *Miscellanae Historia et Archeologica. In Honorem Vasile Ursachi Octogenarii*, Brăila, 2015, p. 113-139.

BOLDEA *et al.* 2013 – D.A. Boldea, M. Praisler, M. Quaranta, V. Minguzzi, *Multi-technique Characterization of Painted Eneolithique Ceramics Originating from Cucuteni (Romania)*, European Journal of Science and Theology 9 (3), (2013), p. 253-262.

BORUGA 1969 – C. Boruga, *Plastica antropomorfă gumelnițeană de la Geangoești*, Valachica 1 (1969), p. 215-226.

BUGOI *et al.* 2008 – R. Bugoi, B. Constantinescu, E. Pantos, D. Popovici, *Investigation of Neolithic Ceramic Pigments Using Syntron Radiation X-Ray Diffraction*, Powder Diffraction 23, (3), (2008), p. 195-199.

BUGOI *et al.* 2012 – R. Bugoi, P. Scieu, D. Popovici, A. Bouquillon, *Investigații arheometrice ale unor pigmenți din epoca cuprului*, în: V. Cotiugă, S. Caliniuc (eds.), *Second Arheoinvest Congress. Interdisciplinary Research in Archaeology, Iași, 7-9 June 2012. Program and abstracts*, Iași, 2012.

BUZGAR *et al.* 2010a – N. Buzgar, G. Bodi, D. Aștefanei, A. Buzatu, *The Raman Study of White, Red and Black Pigments Used in Cucuteni Neolithic Painted Ceramics*, Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza", Iași, Geologie 56 (1), (2010), p. 5-14.

BUZGAR *et al.* 2010b – N. Buzgar, G. Bodi, A. Buzatu, A.I. Apopei, D. Aștefanei, 2010b, *Raman and XRD Studies of Black Pigment from Cucuteni Ceramics*, Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza", Iași, Geologie 56 (2), (2010), 95-108.

BUZGAR, APOPEI & BUZATU 2013 – N. Buzgar, Al. Apopei, A. Buzatu, *Characterization and Source of Cucuteni Black Pigment (Romania): Vibrational Spectrometry and XRD Study*, Journal of Archaeological Science, DOI: 10.1016/j.jos.2012.12.034.

CĂRPUȘ & CĂRPUȘ 2007 – C. Cărpuș, L. Cărpuș, *Analiza ceramologică a unor fragmente aparținând culturilor Hamangia și Boian din situl eneolitic de la Cheia – jud. Constanța*, Pontica 40 (2007), p. 533-540.

CHERNAKOV 2009 – D. Chernakov, *Rousse tell – guide book – cataloque*, Ruse, 2009.

CONSTANINESCU *et al.* 2007 – B. Constantinescu, R. Bugoi, E. Pantos, D. Popovici, *Phase and chemical composition analysis of pigments used in Cucuteni Neolithic painted ceramics,* Documenta Praehistorica 34 (2007), p. 281-288.

DRAGOMAN *et al.* 2019 – R.A. Dragoman, M.M. Manea, R.A. Andrei, D. A. Mirea, M. Răvan, C.A. Simion, M. Straticiuc, *Compositional Analysis of the White and Red Colours in the Chalcolithic 'Sanctuary' at Căscioarele - 'Ostrovel' Tell (Southern Romania, c. 4800-4550 cal BC*), în: N. Palincaș, C.C. Ponta (eds.), *Bridging Science and Heritage in the Balkans: Studies in Archaeometry, Cultural Heritage Restoration and Conservation*, Oxford, Archeopress, 2019, p. 81-91.

GRĂMĂTICU *et al.* 2010 – M. Grămăticu, D.D. Boghian, N. Băncescu, T.L. Severin, S.G. Stroe, S. Ignătescu, *Some Arheometric Determination of a Lot of Cucutenian Ceramic Materials of Site Fetești-La Schit (Adâncata Commune, Suceava County)*, Codrii Cosinului 16 (2010), 2, p. 5-10.

ILIE 2011 – A. Ilie, *Tell Settlements on the Upper Course of Neajlov River*, în: R. Kogălniceanu, A.S. Morintz, (eds.), *Archaeological Debate, nr. 1: Tells at the Lower Danube*, Giurgiu, 2011, p. 33-70.

ILIE 2015 – A. Ilie, *Antropologia spațiului domestic la comunitățile Gumelnița de la nord de Dunăre*, Târgoviște, 2015.

ILIE 2020 – A. Ilie, *Notes about Prehistoric Clay Objects and the Symbolism of Colors*, în: C.-E.Ursu, A. Poruciuc, C.-M. Lazarovici (eds.), *Symbolism and SIGNS through MILLENNIA. Ethnoreligion Series,* IV, Suceava, 2020 (*in press)*.

ILIE & DUMITRU 2009 – A. Ilie, F. Dumitru, *La plastique anthropomorphe Gumelnița du site de Morteni*, Cercetări Arheologice 17 (2009), p. 21-34.

ILIE, MOLDOVEANU & GEORGESCU 2015 - A. Ilie, K. Moldoveanu, M. Georgescu, *Note despre două sârme de aur din cultura Gumelnița*, Studii de Preistorie 12 (2015), p. 139-150.

IONESCU & HOECK 2012 – C. Ionescu, V. Hoeck, *Mineralogia și chimismul ceramicii Cucuteni de la Ruginoasa*, în: C.M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa-Dealul Drăghici: monografie arheologică*, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae 20 (2012), p. 193-208.

IVANOVICI, ȘTIOPOL & CONSTANTINESCU 1979 – V. Ivanovici, V. Știopol, E. Constantinescu, *Mineralogie*, București, 1979.

KOSTOV & SLAVCHEV 2005 – R. Kostov, V. Slavchev, *Mineral Composition of Pigments in Chalcolitic Ceramics from Northeastern Bulgaria* (în lb. bulgară), Annuaire de l'Université de Sofia „St. Kliment Ohridski", Facultatea de Geologie et Geografie, Livre I – Geologie, tome 97 (2005), p. 77-84.

LESHTAKOV 2005 – P. Leshtakov, *The Sources and Distribution of Graphite as a Means of Decoration in the Bulgarian Chalcolithic,* în: Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, C. Munteanu, D. Nicola (eds.), *Cucuteni 120 Years of Research. Time to sum up*, Piatra Neamț, 2005, p. 293-297.

MANTU, VLAD & NICULESCU 2002 – C.M. Mantu, A.M. Vlad, Gh. Niculescu, *Pigmenți de pictură în complexul cultural Cucuteni -Tripolie*, Cercetări Istorice 18-20 (2002), p. 9-31.

MIHĂIESCU & ILIE 2003-2004 – G. Mihăiescu, A. Ilie, *Tell-ul gumelnițean de la Geangoești (com. Dragomirești, jud. Dâmbovița)*, Ialomița 4 (2003-2004), p. 71-80.

OANCEA *et al.* 2017 – A. V. Oancea, G. Bodi, V. Nica, L. E. Ursu, M. Dobrotă, C. Coțofană, A. L. Vasiliu, B. C. Simionescu, M. Olaru, *Multi-Analytical Characterisation of Cucuteni Pottery*, Journal of the European Ceramic Society 37 (15), 2017, p. 5079-5098.

OLIVEIRA *et al.* 2017 – C. Oliveira, A.M.S. Bettencourt, A. Araujo, L. Gonçalves, I. Kuzniarska-Biernacka, A.L. Costa, *Integrated Analytical Techniques for the Study of Coloring Materials from Two Megalithic Barrows*, Archaeometrym 59 (2017), p. 1065–1081.

OPRIȘ 2017 – V.O. Opriș, *Ceramica eneolitică Boian-Gumelnița. O perspectivă tehnologică și funcțională*. Rezumatul tezei de doctorat, Institutul de Arheologie „V. Pârvan" București, 2017.

OPRIȘ *et al.* 2019 – V. Opriș, D. A. Mirea, R.A. Andrei, M. Straticiuc, C.A. Simion, I. Stănculescu, L. Miu, L. Dincă, *Arheomentric Studies of Boian Pottery from Nanov - 'Vistireasa 3', Teleorman County, (Romania, c.4800-4500 cal BC*), în: N. Palincaș, C.C. Ponta (eds.), *Bridging Science and Heritage in the Balkans: Studies in Archeometry, Cultral Heritage Restoration and Conservation*, Oxford, Archeopress, 2019, p. 92-101.

PETROVA 2011 – V. Petrova, *Main Characteristics and Development of Graphite Ornamentation During the Late Chalcolithic in Thrace*, Studia Praehistorica 14 (2011), p. 311-332.

POPESCU 2014 – P.G. Popescu, *Aplicații ale metodelor de analiză în caracterizarea ceramicii arheologice pictată cu negru*, Sargeția 5 (16) (2014), 433-446.

POPOVA & KOSTOV 2017 – M. Popova, R.I. Kostov, *Gold and „Silver-Like" (Graphite) Glittering Decoration: Symmetry Patterns on Chacolithic (5th mill. BC) Pottery from Eastern Bulgaria*, Symmetry. Culture and Science 28 (2017), 4, p. 409-419.

REINGRUBER & THISSEN 2009 – A. Reingruber, L. Thissen, *Depending on ^{14}C Data: Chronological Frameworks in the Neolithic and Chalcolithic of Southeastern Europe*, Radiocarbon 51 (2009), 2, p. 751-770.

RESIGA & VELVEA 1960 – M. Resiga, I. Velvea, *Industria extractivă a minereurilor feroase și metalurgia feroasă*, în: *Monografia geografică a RSR, Geografia economică pe ramuri*, București, p. 173-186.

STOICA & MIRESCU 1970 – G. Stoica, C. Mirescu, *Dărmănești și Odobești – două centre de ceramică populară din județul Dâmbovița*, Studia Valahica 12 (1970), p. 321-332.

ȘTEFAN & ILIE 2003 – N.C. Ștefan, R.C. Ilie, *Gheboaia, satul dintre drumuri*, Iași, 2003.

TANG *et al.* 2003 – J. Tang, M. Myers, K.A. Bosnick, E.L. Brus, *Magnetite Fe_3O_4 Nanocristalis: Spectroscopic Observation of Agneous Oxidation Kinetics*, Journal Physics Chemistry 107 (2003), p. 7501-7506.

TODERAȘ *et al.* 2009 – M. Toderaș, S. Hansen, A. Reingruber, J. Wunderlich, *Pietrele-Măgura Gorgana: o așezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 și 4250 î.e.n.*, în MCA 5 (2009), p. 39-90.

VOINEA 2005 – V. Voinea *Ceramica complexului cultural Gumelnița - Karanovo VI. Fazele A1 și A2*, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 2005.

YIOUNI 2002 – P. Yiouni, *Painted Pottery from East Macedonia, in North Greece: Technological Analysis of Decorative Techniques*, Documenta Praehistorica 27 (2002), p. 199-214.

Fig. 1 - Hartă cu arealele de răspândire ale culturilor din Eneoliticul Târziu din sud-estul Europei (după https://en.wikipedia.org/wiki/Tiszapolg%C3%A1r_culture), și ceramică pictată specifice culturilor Cucuteni -Tripolie (sus) și Gumelnița (jos) / The map of the Late Copper Age cultures from the South-East Europe (after https://en.wikipedia.org/wiki/Tiszapolg%C3%A1r_culture), and paint ceramics from the Cucuteni -Tripolie culture (up) and Kodjadermen - Gumelnița - Karanovo VI culture (down).

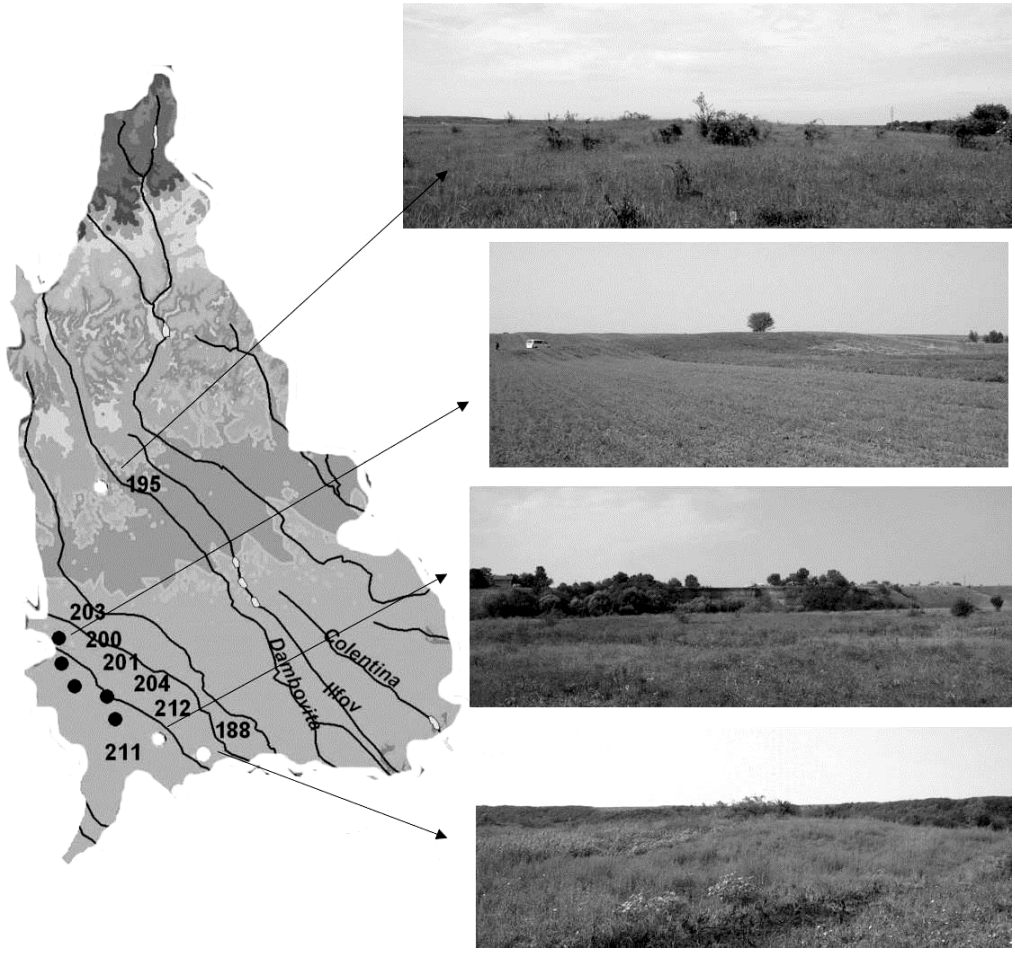

Fig. 2 - Harta județului Dâmbovița, cu evidențierea siturilor gumelnițene (autor Bodgan Ilie) și fotografii ale unora dintre așezări (autor Ana Ilie) / The Gumelnița culture settlements from Dâmbovița County (by Bogdan Ilie) and the photographs of the sites (by Ana Ilie).

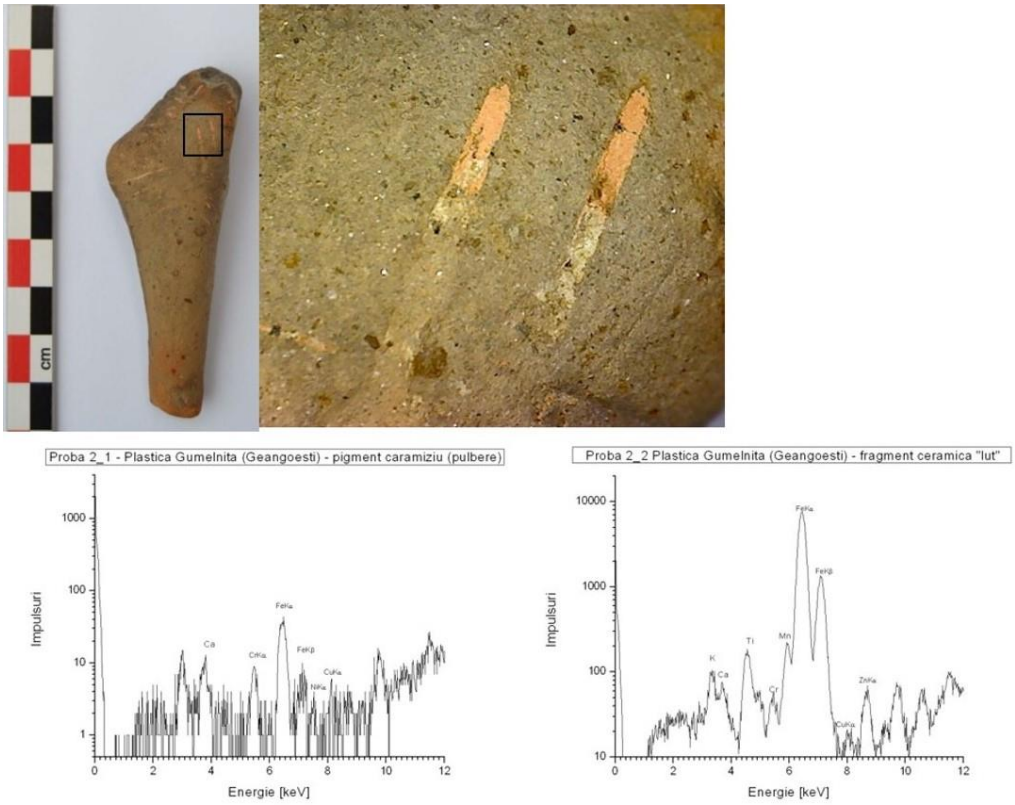

Figura 3 - Proba 2. Fotografia fragmentului de statuetă feminină de la Geangoești și detaliu cu pigmentul roz, precum și spectrele elementale ale zonei cu și fără pigment / Sample 2. Photo of the fragment of a feminin figurine from the Geangoești site and detail of painted areas, and the elemental spectrum of the pink pigment and wall figurine surface.

Fig. 4 - Proba 3. Fotografia fragmentului de statuetă feminină de la Geangoești și detaliu cu pigmentul roz, precum și spectrele elementale ale zonei cu și fără pigment / Sample 3. Photo of the fragment of a feminin figurine from the Geangoești site and detail of painted areas, and the elemental spectrum of pink pigment and wall figurine surface.

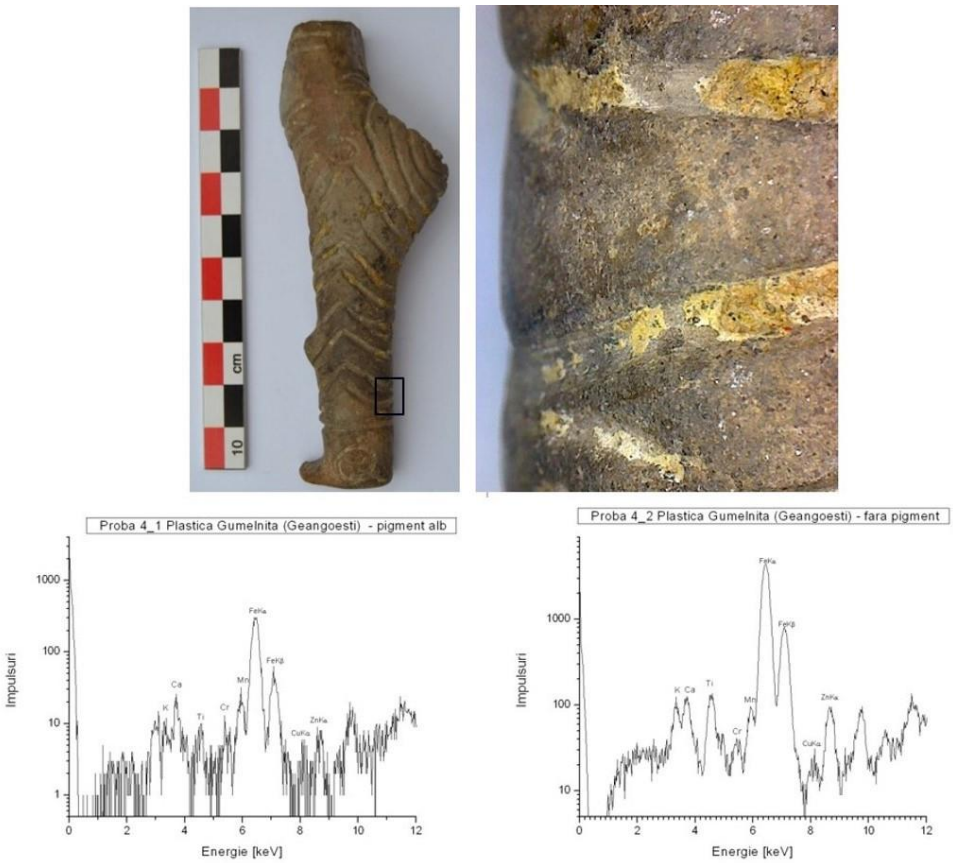

Fig. 5 - Proba 4. Fotografia fragmentului de statuetă feminină de la Geangoești și detaliu cu pigmentul alb, precum și spectrele elementale ale zonei cu și fără pigment / Sample 4. Photo of the fragment of a feminin figurine from the Geangoești site and detail of painted areas, and the elemental spectrum of white pigment and wall figurine surface.

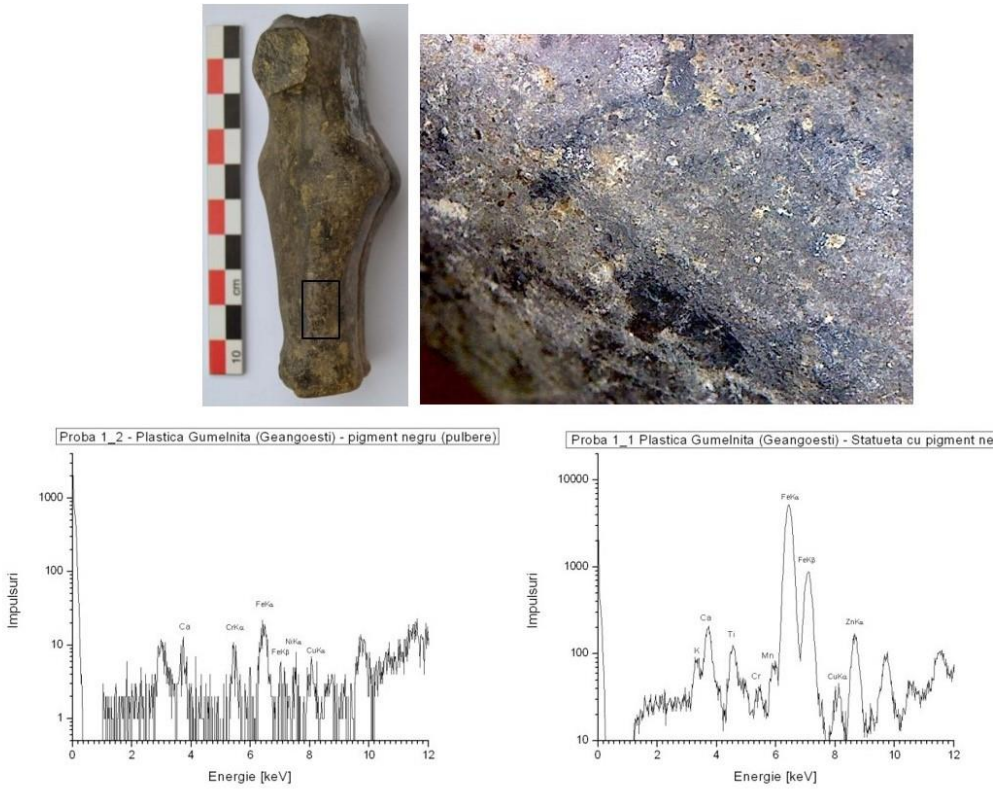

Fig. 6. Proba 1. Fotografia statuetei feminine de la Geangoești și detaliu cu pigmentul negru, precum și spectrele elementale ale zonei cu și fără pigment / Sample 1. Photo of a feminin figurine from the Geangoești site and detail of painted areas, and the elemental spectrum of black pigmented surface and wall figurine surface.

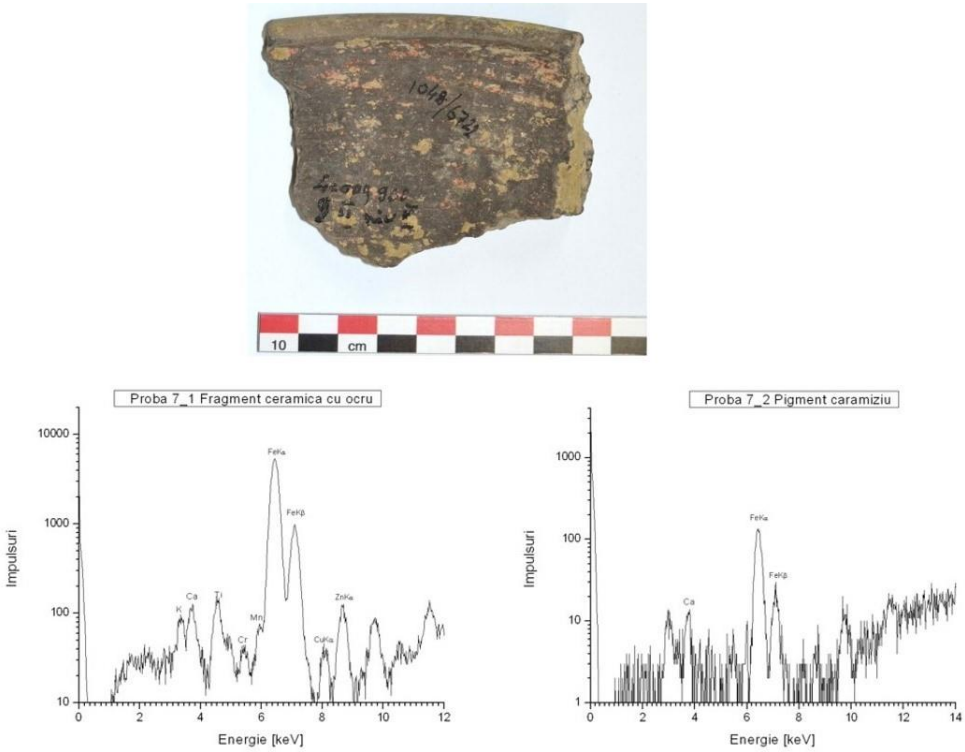

Fig. 7 - Proba 7. Fofografia unui fragment de buză de strachină, din situl de la Geangoești, acoperită la interior cu pigment de culoare roșie, precum și spectrele elementale ale suprafeței cu și fără pigment / Sample 7. Photo of a rim fragment from a bowl from the Geangoești site covered in red pigment, and the elemental spectrum of the pigment and wall vessel surface.

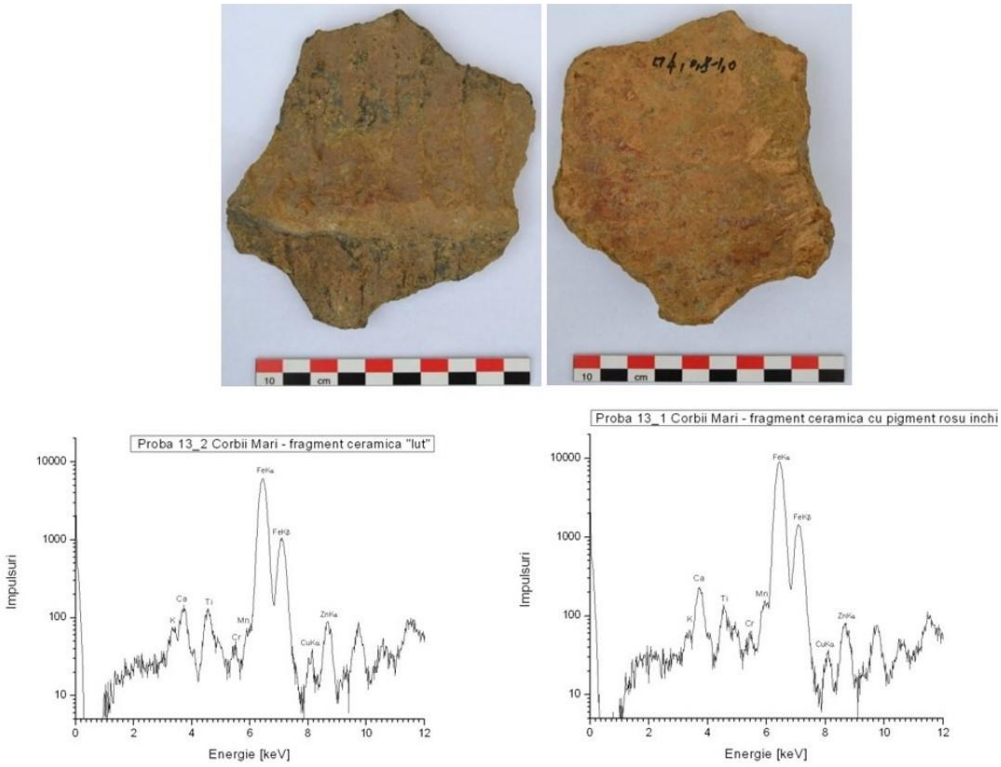

Fig. 8 - Proba 13. Fotografii ale exteriorului și suprafeței pigmentate cu roșu, interioare, ale unui fragment dintr-un vas de provizii descoperit în situl Corbii Mari, precum și spectrele elementale ale ambelor suprafețe / Sample 13. Inner and outside photos of a fragment from a storeyed vessel from the Corbii Mari site, and the elemental spectrum of the inner and outside vessel surface.

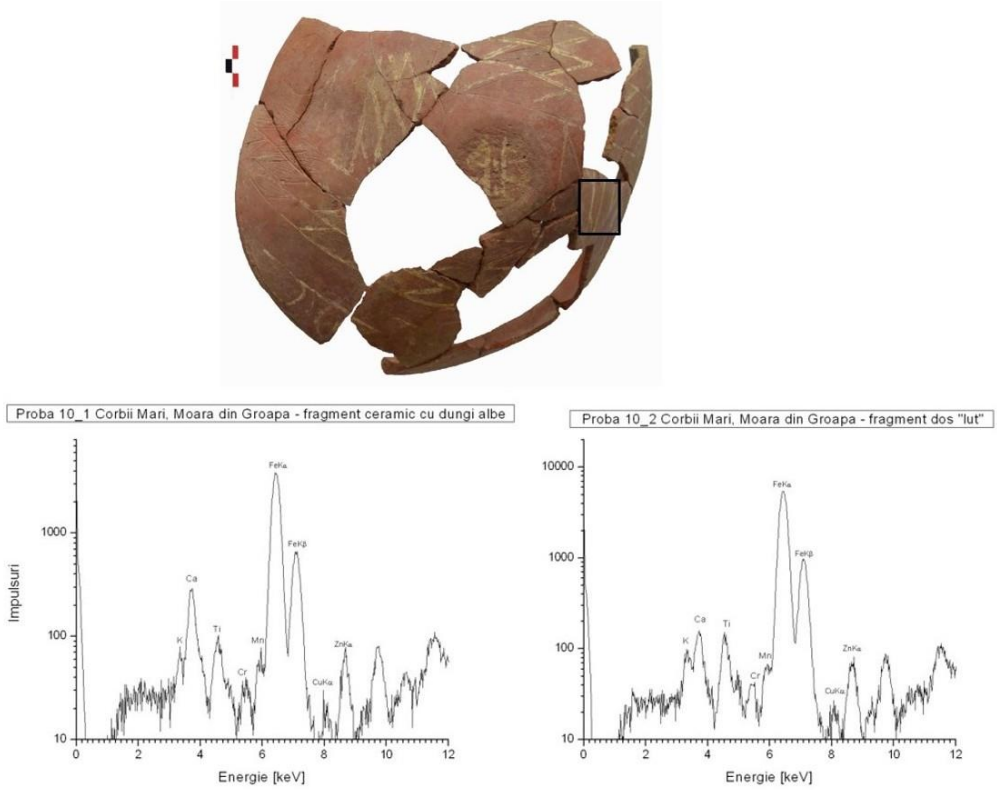

Fig. 9 - Proba 10. Fotografia unei străchini decorate cu elemente pictate cu alb, din situl Moara din Groapă, precum și spectrele elementale ale pigmentului alb și suprafeței nedecorate / Sample 10. Photo of a bowl decorated with white line from the Moara din Groapă site, and the elemental spectrum of the pigment and wall vessel surface.

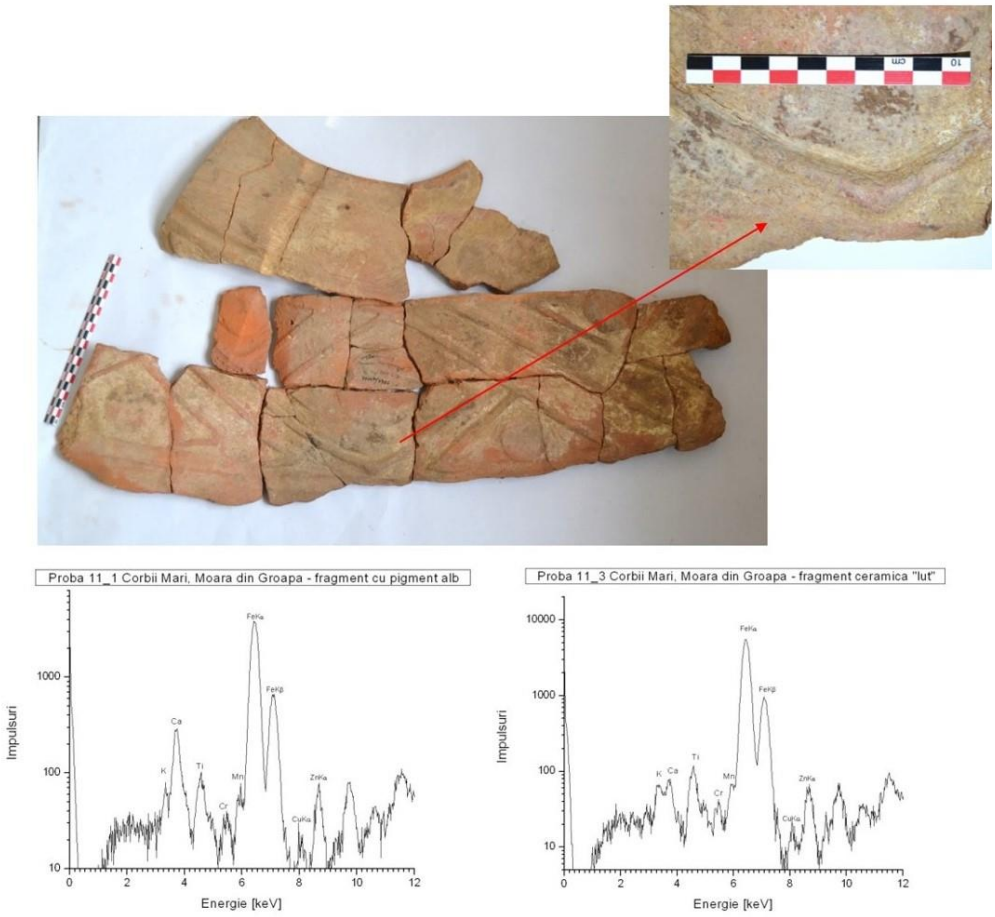

Fig. 10 - Proba 11. Fotografie și detaliu asupra probei prelevate dintr-un vas de provizii excizat și incrustat cu pastă albă, precum și spectrele elementale ale pigmentului și peretelui nedecorat al vasului / Sample 11. Photo of storeyed vessel from the Moara din Groapă site decorated with excised elements and white pigment inlayed spaces, and the elemental spectrum of the pigment and wall vessel surface.

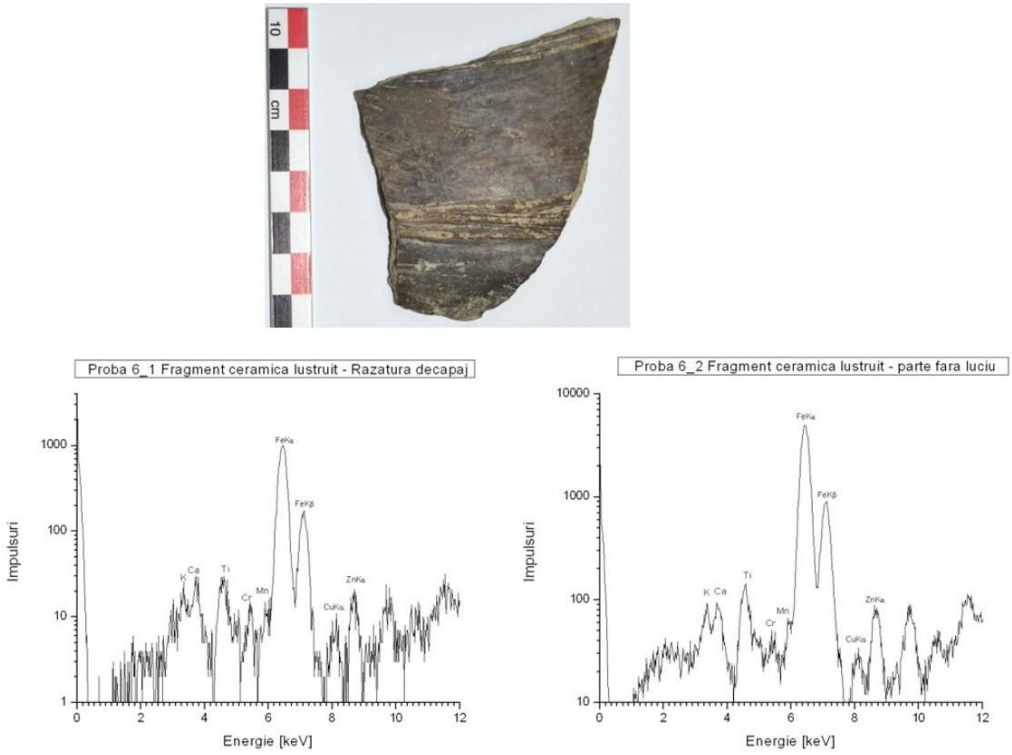

Fig. 11 - Proba 6. Fotografia unui fragment dintr-o strachină de la Geangoești ce prezintă luciu metalic, precum și spectrele elementale ale corpului vasului și prafului obținut prin răzuirea suprafeței lucioase / Sample 6. Photo of a rim fragment from a bowl from the Geangoești site covered with metalic slip, and elemental spectrum of the surface and body vessel.

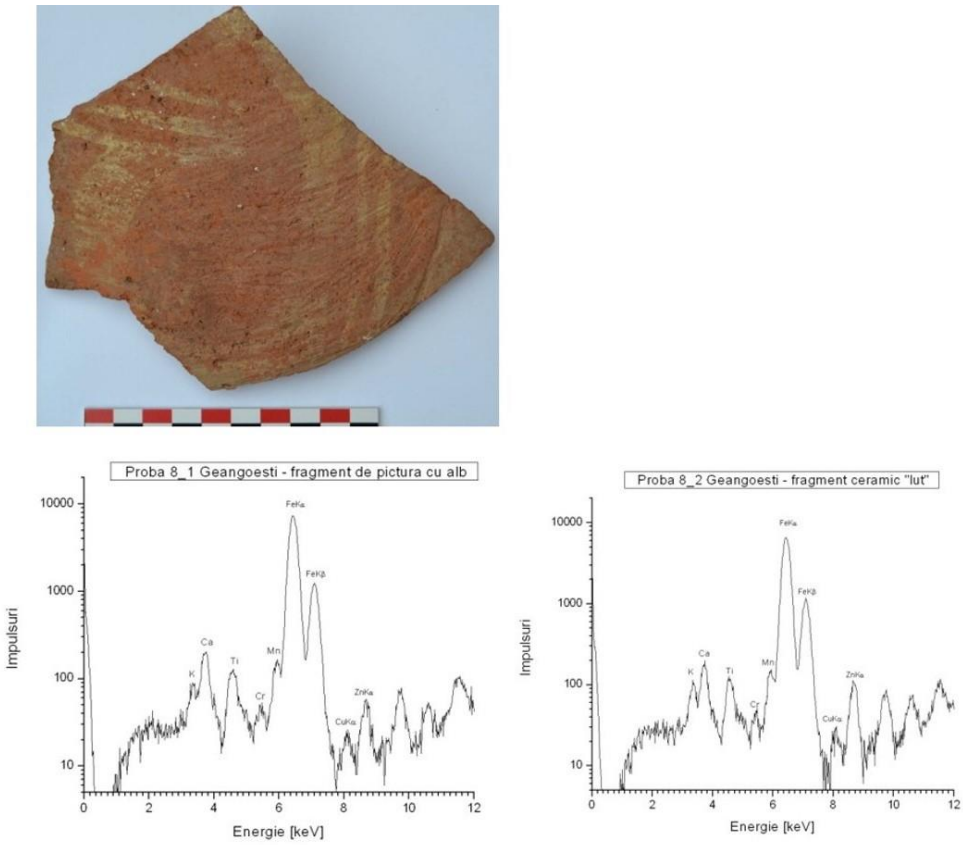

Fig. 12 - Proba 8. Fotografie din corpul unei străchini din situl de la Geangoești, precum și spectrele elementale ale pigmentului alb și peretelui vasului / Sample 8. Photo of a fragment from a bowl from the Geangoești site, and the elemental spectrum of the white pigment and wall vessel surface.

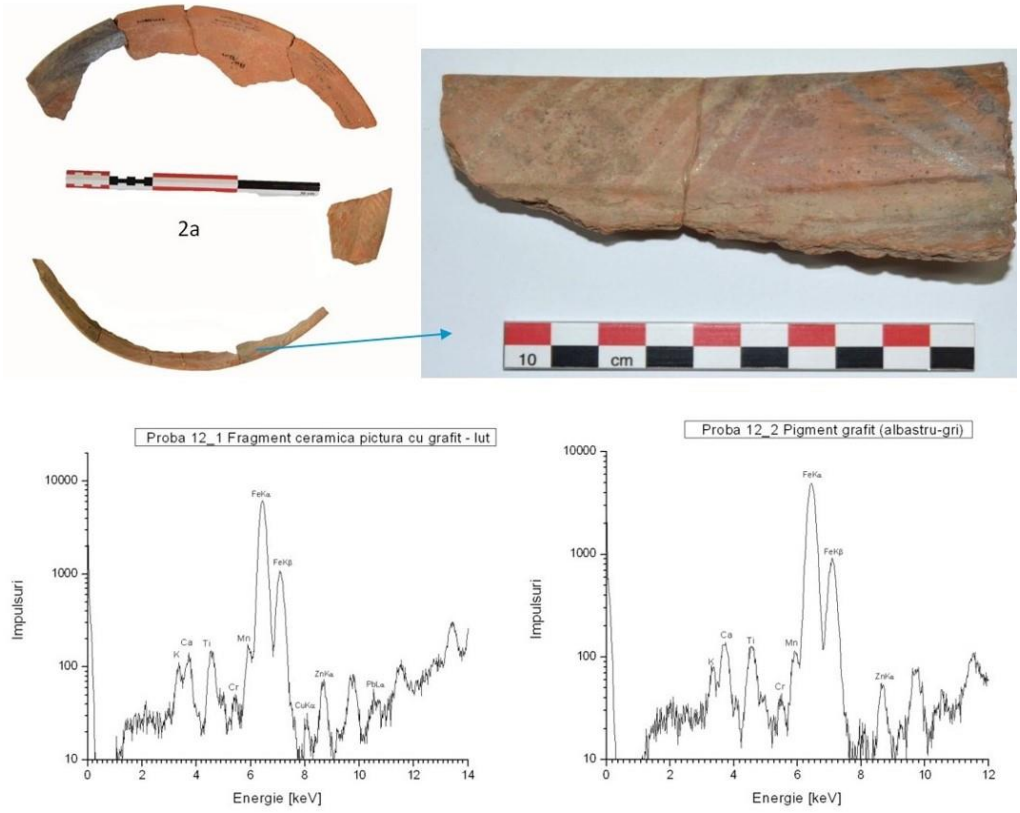

Fig. 13 - Proba 12. Fotografia unui buze de strachină din situl de la Geangoești, decorată cu grafit, precum și spectrele elementale ale pigmentului și suprafeței nedecorate a vasului / Sample 12. Photo of a rim from a bowl from the Geangoești site covered with graphite pigment, and the elemental spectrum of the pigment and wall vessel surface.

Fig. 14 - Proba 5. Fotografia unei protome antropo-zoomorfe din situl de la Geangoești și detaliu cu engoba de culoare neagră, care acoperă fragmentul ceramic / Sample 5. Photo of a protomas covered in blachish slip from the Geangoești site and a detail of the slip.

SEQUENCE OF GRAVES IN BARROWS 4TH-3RD MILLENNIUM BC IN THE DANUBE-TISZA REGION*

Piotr WŁODARCZAK**

Cuvinte-cheie: *tumuli, cultura Yamnaya, rit funerar, cronologie radiocarbon.*
Keywords: *barrows, Yamnaya culture, funeral rite, radiocarbon chronology.*

Rezumat: *Cercetarea arheologică a movilei "Ciganska humka" din Šajkaš (Voivodina, Serbia) a fost efectuată în anul 2016. Au fost descoperite două complexe funerare datate 3000-2900 a.Chr., respectiv 2800-2600 a.Chr., aparținând comunităților stepice de origine estică. Mormântul mai vechi (numărul 2), dat fiind modul în care a fost amenajat, face trimitere la complexe funerare cu defuncți depuși în poziție întinsă, descoperite în Marea Câmpie Ungară, nordul Bulgariei și Muntenia. Mormintele de acest tip în regiunea dintre Dunăre și Tisa datează de la începutul mileniului al III-lea a.Chr. și sunt contemporane cu faza timpurie a culturii Yamnaya. În cele mai multe cazuri, tumuli cu morminte în poziție întinsă erau încă folosiți în prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. de către comunitățile Yamnaya, care își plasau mormintele în centrul unor movile mai vechi. Diversele complexe indică faptul că modalitatea de depunere a defunctului, în poziție întinsă, era una din variantele folosite de populațiile diverse din punct de vedere genetic din faza mai veche a culturii Yamnaya.*

Abstract: *Archaeological research of the "Ciganska humka" barrow in Šajkaš (Vojvodina, Republic of Serbia) was conducted in 2016. It brought about the discovery of two graves dated 3000-2900 BC and 2800-2600 BC, connected with steppe communities of eastern origin. In terms of construction, the older grave (no. 2) refers to graves with extended inhumations, known from, among other places, the Great Hungarian Plain, northern Bulgaria, and Muntenia. Graves of this type in the Danube-Tisza region date*

* Field investigations and analyses were financed by grant no. 2015/17/B/HS3/01327 of the National Science Centre (Kraków, Poland), entitled "Danubian route of Yamnaya culture". The author would like to thank Alin Frînculeasa for help in finding research documentation in Vităneşti, and Bianca Preda-Bălănică for help in translating into Romanian. I would also like to thank Stefan Alexandrov for the consultation of incompletely published data on barrows in northern Bulgaria.

** Piotr WŁODARCZAK: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Sławkowska st. 17, 31-016 Kraków, Poland; e-mail: wlodarczak.piotr@gmail.com.

back to the beginning of the 3rd millennium BC and can be synchronized with the early phase of the Yamnaya culture. In most cases, mounds with extended inhumations were still built up in the first half of the 3rd millennium BC by Yamnaya communities that placed their burials in the central part of an older barrow. Various features indicate that this specific type of body arrangement, in an extended supine position, was one of the variants used by the genetically diverse population of the older phase of the Yamnaya culture.

1. INTRODUCTION

The expansion of steppe communities from the North Pontic zone towards Central and South-Eastern Europe has attracted much scholarly attention in recent years. This is largely due to the results of archaeogenetic research indicating a large-scale migration of the Yamnaya culture community in the 3rd millennium BC which is responsible for the appearance of the R1a and R1b haplogroups of the Y chromosome characteristic of the modern population of Europe[1]. These still very general models are today the starting point for research on both the biological background of the processes and their archaeological, i.e. cultural, contexts. Palaeobiological studies have often highlighted the incompleteness of the archaeological record and the lack of reliable studies of source materials. Therefore, in recent years there has been a tendency towards undertaking regional analyses summarizing the state of knowledge in particular regions of the Danube-Tisza range of the Yamnaya culture[2]. Among other results, these works allowed for refining the criteria of identification and revealed a large number of barrows erected in the period pre-dating the expansion of the Yamnaya communities[3]. This put a spotlight on the multi-trend and multi-stage development of kurgan communities, something previously only assumed in general concepts which were not always correct[4].

One of the funeral traditions with roots reaching back to before the Yamnaya expansion into the north-western Black Sea zone and further to the east are barrows with supine extended inhumations[5]. Such features have also been recorded in the area of the Danube-Tisza expansion of steppe communities of Eneolithic date[6]. The starting point for the following discussion of their most numerous, late-dated type are recent discoveries made in a barrow in Vojvodina, located at the confluence of the Tisza and Danube Rivers.

---

[1] ALLENTOFT *et al*. 2015; HAAK *et al*. 2015.

[2] e.g. ALEXANDROV 2019; DANI 2011; 2019; FRÎNCULEASA *et al*. 2015; HEYD 2011; KAISER & WINGER 2015; KOLEDIN *et al*. 2020.

[3] e.g. ALEXANDROV & KAISER 2016; DIACONESCU 2020; FRÎNCULEASA *et al*. 2017; 2019; KOLEDIN *et al*. 2020

[4] e.g. GIMBUTAS 1979

[5] RASSAMAKIN 2004, p. 23-35; 2013a, 116

[6] In this paper, the terms "Eneolithic" and "Early Bronze Age" have been used in accordance with the terminology used for the North Pontic area. For the regions analysed here, systems differing from each other are adopted and it is not possible to propose a single, universally accepted terminology.

2. THE STUDY OF THE BARROW IN ŠAJKAŠ AND THE PROBLEM OF THE DIVERSITY OF BARROW BURIALS IN VOJVODINA

In 2016, a Polish-Serbian expedition excavated the "Ciganska humka" barrow in Šajkaš, Opština Titel, Vojvodina, Republic of Serbia. The results of the field research have already been partially published[7]. The burial mound in Šajkaš was located on a right-bank loess terrace of the Tisza River and was part of a concentration of barrows in southern Bačka (**Fig. 1. 1**), in the Šajkaška region between Gardinovci and Bačko Gradište villages[8]. This cluster is the westernmost group of barrows from the 4th/3rd millennium BC located within the Eurasian steppe belt.

"Ciganska humka" had a diameter of 50 m and a height of 2.5 m. It was a two-phase barrow, and the two stages of its construction were connected with graves no. 1 (the younger mound) and no. 2 (the older mound). Both graves were situated in the central part of the mound, one above the other (**Fig. 1. 2**). Both the older and younger barrows were surrounded by a shallow but wide construction ditch. In the layers of the older barrow, numerous animal bones (probably connected with the funeral ritual) and less numerous, small fragments of pottery dating back to the turn of the Eneolithic and Bronze Age were discovered. The younger barrow has been eroded in the central part by modern ploughing. Its remains have been preserved mainly on the margins of the mound. Apart from graves 1 and 2, no other prehistoric features have been recorded within the barrow, only a few settlement pits from the modern period. A burial from the 2nd/3rd century AD, linked with the Iazyges, was found close to the barrow (grave no. 3 - **Fig. 1. 2**).

Grave no. 1 was dug into the mound of the older barrow. Its chamber was rectangular and its dimensions were approximately 220 x 100 cm. In terms of the construction features and the manner of arranging the burial, it represented a typical Yamnaya culture grave. It was located directly above the wooden chamber of grave no. 2. Soon after the burial was laid, the bottom of grave 1 collapsed into the empty chamber of the older structure (**Fig. 2. 1**). As a result, the burial of the Yamnaya culture slipped several dozen centimetres down. After this change of position, the anatomical arrangement of the bones of the skeleton remained legible, which allowed the reconstruction of the original position of the body (**Fig. 2. 2**). The deceased was buried on the back, with the lower limbs curled up and the knees raised upwards, with the right upper limb stretched out along the body, and the left one slightly bent and placed at the waist. Thus, it was an arrangement typical of the burials of the late phase of the Yamnaya culture in the Danube-Tisza zone. The grave must have collapsed shortly after it was dug into the barrow, as evidenced by the state of preservation of the articulation between the bone remains. No grave goods were discovered. There were only small lumps of red dye (ochre?) near the limbs and on the skull.

The older grave (no. 2) was a narrow structure of the dimensions of 250 x 90 cm, with a wooden box located at the level of the original humus (**Fig. 3**). The grave's height can be estimated up to about a meter. There were no traces of burial at the bottom of the pit. Apart from elements of the wooden structure, the

[7] BUGAJ *et al*. 2016; KOLEDIN *et al*. 2020)

[8] MEDOVIĆ 1998, p. 76, 77; KOLEDIN *et al*. 2020

presence of a whitish, limestone substance was recorded there, similarly to two other objects from Vojvodina: grave no. 1 from "Humka u Barnahatu" in Padej, and the burial at the burial mound "Japina koliba" in Novi Kneževac [9].

What is significant in the above description is that graves 1 and 2 are different in type. The younger feature is a burial typical of the classic Yamnaya culture, as indicated by the parameters of the chamber and the arrangement of the deceased. The older burial (no. 2), on the other hand, is distinguished by specific construction features of the grave: it is narrow, with wooden cladding and a floor. The timbers are arranged longitudinally, along the longer axis of the grave and closed on both sides by transverse beams or boards. At the bottom of the grave, a white, calcareous substance of unknown nature was found. Although the absence of bone remains makes taxonomic classification difficult, the construction of the grave is quite characteristic in itself. It finds analogies in a group of features known both from the Danube-Tisza zone and from the north-western Black Sea region (**Fig. 4**). These are primarily burials in an extended supine position, following an Eneolithic tradition called "post-Mariupol" (as defined by I. F. Kovaleva) or "Kvitiana" (following the proposal of Yu. Rassamakin[10]. A similar construction was recorded, for example, in grave no. 6 from Tiszavasvári-Deákhalom in the upper Tisza region (**Fig. 4. 1**), where a well-preserved inhumation burial was discovered[11].

A series of four radiocarbon dates, two for each of the graves from "Ciganska humka" in Šajkaš (**Table 1; Fig. 5**) allows for a refinement of the stratigraphic sequence. For the older grave, no. 2, the results indicate about 3000-2900 BC, a time coinciding with the older phase of the Yamnaya culture. On the other hand, grave no. 1 is dated around 2900-2700 BC, which is in the middle or late phase of the Yamnaya culture.

Grave no.	Dated material	Laboratory no.	Age ^{14}C BP	Calendar age BC (68,2%)*
1	human tooth	Poz-88664	4195±35	2885-2701
1	wood	Poz-88657	4170±40	2877-2676
2	wood	Poz-88659	4320±60	3014-2889
2	wood	Poz-93936	4385±35	3075-2923

*OxCal v4.4.2 program

Table 1 - Šajkaš, „Ciganska humka". Absolute dating of graves nos 1 and 2.

The barrow from Šajkaš is therefore an example of a burial sequence: the older Eneolithic (or early Yamnaya) burial and the younger one, linked with the classic Yamnaya culture. Actually, it seems more accurate here to speak of the sequence of older (Eneolithic – following the taxonomy for the North Pontic zone)

[9] GIRIĆ 1982, p. 103; 1987, p. 73
[10] RASSAMAKIN 2013b; see also: IVANOVA 2015, p. 280, 281
[11] HORVÁTH *et al*. 2013, p. 157, fig. 5: 3, 4

and younger (Early Bronze Age) funeral traditions – irrespective of the taxonomic attribution of the older grave, no. 2.

3. BARROW GRAVES WITH EXTENDED INHUMATIONS

Considering its constructional features, grave no. 2 from Šajkaš is connected with a specific, Eneolithic funeral tradition. Extended inhumations characteristic of that tradition have been the subject of several studies concerning both the north-western Black Sea region[12] and the Danube areas[13]. At the beginning, it is necessary to point out the chronological depth of this funeral tradition, which in the steppe zone reaches the Neolithic period. A characteristic feature of the extended inhumations from the north-west Black Sea region has turned out to be their generally late dating as compared to those from areas further to the east[14]. Attention was also paid to regularities in the chronological variability of grave structures[15]. Among other things, a group of rectangular features with narrow proportions was distinguished, such as the grave from Šajkaš and the quoted analogies. Their relatively late age and contemporaneity with the constructions of the Yamnaya culture were indicated[16]. This view has been confirmed by radiocarbon dating, including the results obtained for central burials in barrows from the Danube-Tisza zone (**Table 2**).

Site	Grave no.	Dated material	Laboratory no.	Age ^{14}C BP	Calendar age BC (68,2%)*	Bibliography
Šajkaš, Ciganska humka	*2*	wood	Poz-88659	4320±60	3014-2889	KOLEDIN *et al*. 2020
Šajkaš, Ciganska humka	*2*	wood	Poz-93936	4385±35	3075-2923	KOLEDIN *et al*. 2020
Tiszavasvári -Deákhalom	*6*	human bone	Poz-39206	4350±40	3011-2910	
Tiszavasvári -Deákhalom	*6*	human bone	Poz-40857	4430±30	3310-2938	
Vitaneşti, barrow I	*3*	human bone	DeA-12800	4256±30	2907-2877	FRÎNCULEASA et al. 2017

*OxCal v4.4.2 program

Table 2 - Absolute dating of extended inhumations from the Danube-Tisza zone and from grave no. 2 in Šajkaš, "Ciganska humka"

The chronological position of the extended inhumations discussed here is determined, on the one hand, by radiocarbon dating and, on the other hand, by the stratigraphic evidence from barrows. Examples from the North-West Black

[12] including MANZURA 2010; 2013, p. 139-153; RASSAMAKIN 2013b; IVANOVA & TOSCHEV 2015, p. 350, 353

[13] e.g. ALEXANDROV 2010; FRÎNCULEASA *et al*. 2017

[14] RASSAMAKIN 2013b; IVANOVA 2015, p. 281

[15] e.g. NIKOLOVA & RASSAMAKIN 1985; MANZURA 2013.

[16] MANZURA 2013, p. 150-151.

Sea zone are particularly important here, as they indicate an earlier chronological position of burials of the late Eneolithic Zhivotilovka-Volchansk group. Such observations come from the barrows in Bursuceni[17], Corlăteni[18] and Shcherbaki[19], all in northern Moldova. Based on the absolute dating of the Zhivotilovka-Volchansk group (generally approx. 3400-3100 BC)[20], as well as its synchronization with the Late Trypillian Gordineşti group, it must be assumed that the extended inhumations from these sites (typologically referring to the examples from the Danube-Tisza zone discussed here) are dated to the turn of the 4th and 3rd millennia BC at the earliest. Such dating should be applied to burials in rectangular, narrow pits, with the upper limbs extended parallel to the body (e.g. the above-mentioned Tiszavasvári, Vitaneşti), or bent at the elbows and turned towards the head[21]. Thus, the late age of the burials described above, following the Eneolithic tradition of the extended supine position, is well confirmed both stratigraphically and by radiocarbon dating.

Currently, a difficult problem to solve is the possibility of dating extended inhumations in the Danube-Tisza zone of expansion of steppe communities to the 4th millennium BC. Such a chronology is suggested by the juxtapositions with the post-Mariupol tradition or the Kvitiana culture from the Dnieper zone, phenomena dated to the earlier phases of the Eneolithic[22]. Even the early-dated extended inhumations from the north-west Black Sea zone[23] are still clearly younger than the Kvitiana type and they correspond to the Repin culture finds in left-bank Ukraine. The materials of the Kvitiana type chronologically correspond to the finds of the Dereivka type and are regarded by N. Kotova as one cultural complex from the end of the 5th millennium BC and the first half of the 4th[24]. Hence, it is difficult to point to genetic connections between the extended inhumations discussed here and the much older Eneolithic tradition.

Moreover, radiocarbon dating of extended inhumations from the North Pontic area indicate their diversified age, including the first half of the 4th millennium BC[25]. Rassamakin points to the synchronization of most of these burials from the North Pontic zone with the period of the Usatovo culture (the second half of the 4th millennium BC), while questioning many examples assigned a late (Early Bronze Age) date, contemporary with burials of the Yamnaya culture[26]. The discussion also concerns the correctness of the chronological division of the

[17] YAROVOY 1978; 2019.

[18] COMŞA 1982.

[19] LARINA 1989, p. 71-75.

[20] GOSLAR *et al*. 2015; PETRENKO & KOVALIUKH 2003, p. 108, Table 7; POPOVICI & KAISER 2020.

[21] e.g. Goran Slatina, brave II/13, or Zeglartsi-Orliak grave 2/1 – KITOV *et al*. 1991, p. 59, fig. 34; PANAYOTOV 1989, p. 125-127, pl. 116, 118.

[22] see IVANOVA 2015, p. 280-282.

[23] e.g. Saraţeni, barrow 2, grave no. 3; LEVIŢKI *et al*. 1996, p. 32; IVANOVA & TOSCHEV 2015, p. 353.

[24] KOTOVA 2013, p. 101-104.

[25] RASSAMAKIN 2013b, p. 19.

[26] RASSAMAKIN 2013b, p. 28, 29.

graves discussed here, taking into account the shape of the grave cut[27]. The chronometric data currently available for the Danube-Tisza zone are more precise than the scarce and sometimes insufficiently stratigraphically documented data from the North Pontic zone. Among the latter, there are also burials dated late, as late as the graves of the Yamnaya culture. They come from the barrows in Vapniarka and Oleksandrivka, located between the Dniester and Southern Bug Rivers[28]. The quality of these data does not make it possible to precisely determine their age, so a slight adjustment may be needed in the future. The relatively late age of extended inhumations is in some cases also indicated by the stratigraphic context, as in the case of the unpublished barrow in Oleksandrivka, where the late-dated burial no. 17 was younger than the graves of the Usatovo culture, and older than the graves of the Yamnaya culture[29]. Therefore, it can be indicated that the dates from Šajkaš, Tiszavasvári or Vitaneşti make late dating of some extended inhumations from the western part of the North Pontic zone more likely.

Although the features of the Zhivotilovka-Volchansk group are characteristic of burials from the north-western Black Sea, in areas further to the west there is also a group of graves with the deceased placed on their side, in a contracted position, with the upper limbs bent at the elbows and turned towards the head[30]. Absolute dates obtained for this type of burials point to ca. 3400/3300-3100 BC, which is exactly to the horizon of the Zhivotilovka-Volchansk group. This fact was noticed in the studies on barrows from Bulgaria[31] and Muntenia[32]. In the context of the issues discussed here, a significant example is the stratigraphic situation recorded in barrow no. III in Goran Slatina (northern Bulgaria), where an older burial in a contracted position on the side was surrounded by a stone cromlech (grave no. 9), and then two oval pits with extended inhumations (graves nos 6 and 7) were dug into the barrow. A later phase is marked there by graves of the Yamnaya culture[33]. Taking into account the differences in the characteristics of the grave cuts, burials 6 and 7 are possibly older than those of the Šajkaš (grave no. 2)–Tiszavasvári (grave no. 6)–Vitaneşti (grave no. I/3) type. In this case, the chronological position is not established by absolute dating, and only the local sequence of funeral traditions is confirmed. Interestingly, an extended inhumation placed in a narrow pit (grave no. 2) was also discovered in barrow III in Goran Slatina, most probably dug in the barrow and having a similar chronological position to that of the Yamnaya culture graves[34]. This situation seems to confirm the different age of the features with extended inhumations and indicates that at least some of them can be dated similarly to burials of the Yamnaya culture.

[27] MANZURA 2010, p. 36-42; RASSAMAKIN 2013b, p. 28.

[28] RASSAMAKIN 2013b, p. 19.

[29] RASSAMAKIN 2013b, p. 17.

[30] i.a. FRÎNCULEASA et al. 2019; ALEXANDROV & KAISER 2016; ALEXANDROV in print.

[31] ALEXANDROV 2010.

[32] FRÎNCULEASA *et al*. 2019.

[33] KITOV *et al*. 1991, p. 62-74.

[34] KITOV *et al*. 1991, pp. 62-74; ALEXANDROV 2010, p. 280.

Another possibility of early dating of extended inhumations is shown by the situation documented in Polsko Kosovo, also in northern Bulgaria[35]. In this case, the central grave was surrounded by a stone circle with a diameter of 9 meters. The situation is similar to the funeral rite of barrow communities of the 4th millennium BC (including the Usatovo, Folteşti and Cernavodă I cultures) and even to finds associated with the Suvorovo group[36]. As in Goran Slatina, however, also in Polsko Kosovo the chronometric data specifying the age of the central grave are lacking. Its early position was reportedly emphasized by burials nos 2 and 3 dug into the oldest barrow layer, which, due to the semi-supine position, might be linked to the funeral tradition of Cernavodă I[37]. Without revision by means of absolute dating, however, it is also difficult to rule out the possibility of dating them to the first half of the 3rd millennium BC and a link with the late Yamnaya funeral rite. Therefore, Polsko Kosovo also fails to provide conclusive data on the presence of early-dated extended inhumations in the parts of Europe analysed here.

Regarding the Danube-Tisza zone, special attention was paid to the chronological relation of extended inhumations to the funerary ritual associated with the Cernavodă I culture, or more precisely with its barrow (Bessarabian) variant[38]. This tradition also includes the previously distinguished Hadzhider type. In the Dnieper part of the steppe, it corresponds to the Nizhnaya Mikhailovka type, which Yu. Rassamakin regarded broadly, as a ritual unifying the areas between the North Caucasus steppe and the lower Danube basin[39]. Although the chronometric data for this group of burials are sparse, its age – based on typological comparisons – is correlated primarily with the C/I phase of the Trypillia culture, and in the Danube region generally with the settlements of Cernavodă I culture. An attempt to discuss the relationship between extended inhumations and burials associated with the Cernavodă I culture was presented by S. Alexandrov, who pointed to various types of stratigraphic relationships[40]. However, so far not a single such burial has been confirmed as belonging to the Cernavodă I circle, which would imply early dating of the barrow (to the first half of the 4th millennium BC). Taxonomic and chronological distinctions based solely on the arrangement of the burial turn out to be risky. Such findings are sometimes negatively verified, with the burials ultimately being dated to the first half of the 3rd millennium BC (meaning associated with the classical Yamnaya culture). As a result, there are currently no stratigraphic and chronometric data confirming the older age of extended inhumations in relation to the burials of Cernavodă I or of other funeral traditions from the 4th millennium BC.

Based on the above remarks, it can be concluded that the particular group of extended inhumations corresponds to the horizon of expansion of the Yamnaya communities (generally: not earlier than about 3100-3000 BC) both in the north-

[35] STANCHEV 2002.
[36] ALEXANDROV & KAISER 2016, p. 366.
[37] ALEXANDROV 2010, p. 284.
[38] MANZURA 2013, p. 130.
[39] RASSAMAKIN 1997, p. 288, 289.
[40] ALEXANDROV 2010, p. 283-289; see also ALEXANDROV & KAISER 2016, p. 365.

west Black Sea zone and in the regions further west. It is currently the only chronometrically determined group of such burials in the Danube-Tisza region. The key issue is the genetic relationship between these two apparently different cultural formations, representing different funeral traditions. It should be noted here that these two trends also share several similarities (including the presence of ochre, wooden covers, and mats at the bottom of the pits). A group of burials representing an intermediate variant, combining both traditions, can be distinguished as well.

Importantly, in terms of its construction features, grave no. 2 from Šajkaš refers not only to the group of sepulchral features with extended inhumations, but also to some graves associated with the tradition of the Yamnaya culture: burials in narrow pits in which the deceased were placed in a supine position with only slightly bent lower limbs. From the Vojvodina area, an evident analogy for grave no. 2 from Šajkaš is provided by burials 1 and 2 from the barrow of "Humka u Barnahatu" in Padej, in northern Banat[41]. This similarity applies not only to the shape, but also to the features of the wooden structure (**Fig. 6**). Radiocarbon dating confirms the early Yamnaya age of stratigraphically younger grave no. 2 from this barrow[42]. In the case of grave no. 1, the construction of the pit and the arrangement of the burial are similar to those in feature no. 2. Thus, unlike in "Ciganska humka" in Šajkaš, both phases of the barrow erection probably fall to the very beginning of the 3rd millennium BC, meaning they correspond to the older phase of the Yamnaya culture. The presence of a white, calcareous substance at the bottom of the pit, characteristic of features from this period, was also recorded in the above-mentioned graves in Padej (grave no. 1), Šajkaš (grave no. 2) and Tiszavasvári (grave no. 6).

In the case of the Padej graves, the constructional features of the graves, the arrangement of the burial and radiocarbon dating point to the early stage of the Yamnaya culture. On the other hand, the survival of an older Eneolithic tradition during the classic stage of the Yamnaya culture is demonstrated by the (central?) burial from the "Bucova Pusta IV" barrow in Sânicolau Mare in the Romanian part of Banat[43]. In a narrow pit, with an atypical wooden construction at the bottom, a skeleton burial typical of the Yamnaya culture was found (**Fig. 7**). The radiocarbon dating of this feature (2883-2700 BC) corresponds to the age of grave no. 1 (i.e. younger) from Šajkaš[44]. This example shows that older, Eneolithic principles were sometimes still used in the Early Bronze Age funeral ritual. At the same time, it emphasizes the genetic closeness between the Yamnaya culture rite and the late Eneolithic variant of extended inhumations.

Another group that stands out are graves with extended inhumations, in terms of burial ritual referring to the patterns of the Yamnaya culture. Burials of this type include, for example, grave no. 4 from barrow II in Goran Slatina in northern Bulgaria[45]. The skeleton was placed in a narrow pit, equipped with a

[41] GIRIĆ 1987.
[42] GIRIĆ 1987, p. 73.
[43] KRAUß *et al*. 2016, p. 299, fig. 6.
[44] KRAUß *et al*. 2016, p. 298, Table 7.
[45] KITOV *et al*. 1991, p. 58, fig. 33.

lump of ochre, a golden hair-ring and a necklace of silver beads. Features of this type carry clues to both the dating (the first half of the 3rd millennium BC) and the genetic relationship between the ritual of extended inhumations and the burial rite of the Yamnaya culture.

Barrows with extended inhumations are sometimes part of those cemeteries which include mounds with central burials of the early Yamnaya culture. An excellent example here is the cluster of barrows in Ocniţa on the middle Dniester, where, together with four mounds most likely erected by the people of the Yamnaya culture, two others were discovered with central burials in an extended position[46]. Thus, the continuity of use of the ceremonial-funeral complex is indicated here, most probably by one community using different arrangements of graves.

4. QUESTION OF THE CULTURAL SEQUENCE IN BARROWS

An interesting fact is the succession of the graves of the Yamnaya culture after the "Eneolithic" stage of barrow building. Younger burials were dug in the central parts of the mounds, near the Eneolithic central graves. The succession of the Yamnaya phase was recorded in barrows presenting various Eneolithic traditions, including frequent revitalization of mounds with inhumations in a contracted position on the side (generally referring to the Late Trypillian and Zhivotilovka-Volchansk traditions), and with the extended inhumations listed here. After a Yamnaya culture grave was dug into a barrow, the mound was significantly extended and most often reached its final size. In later chronological phases, subsequent graves were only dug into the existing barrow layers.

The repeatability of the succession pattern in Eneolithic barrows is noteworthy. There are also examples of stratigraphic situations that are almost identical to that recorded in the barrow in Šajkaš specified here. Grave no. 2 (of the Yamnaya culture) in barrow I in Vitaneşti in Romania was placed in a similar way, centrally above Eneolithic burial no. 3 (extended inhumation)[47]. The only difference was the orientation of the Eneolithic burial (approximately NE-SW – **Fig. 4. A**). In some studies, this grave was linked with the older stages of the Eneolithic[48]. However, the radiocarbon date obtained in recent years clearly determines the age of this grave as the first half of the third millennium BC[49].

Another example comes from the north-west Black Sea region: barrow no. 1 in Timkove on the middle Dniester[50]. There, too, a Yamnaya culture grave was placed centrally above an Eneolithic burial (**Fig. 8**). In this case, the layout and orientation of the older and younger graves are identical to those from "Ciganska humka" in Šajkaš. In turn, features nos. 10 and 12 from the barrow in Dumeni in northern Moldova represent a situation very similar to that in Vitaneşti[51]. To sum up, the funeral ritual consisted in placing a grave of the Yamnaya culture in the

[46] MANZURA *et al*. 1992.
[47] LEAHU & TROHANI 1979; FRÎNCULEASA *et al*. 2017.
[48] e.g. BURTĂNESCU 1996, p. 22.
[49] Table 2; FRÎNCULEASA *et al*. 2017, p. 81.
[50] OSTROVERKHOV *et al*. 1993.
[51] LARINA 1989, p. 66, fig. 2: 1; 4: 3, 6.

middle of the burial mound, directly above an older grave containing an extended inhumation. Then, the mound was symmetrically enlarged. It is not necessary to assume that by digging the younger grave the aim was to reach the ceiling of the older funeral structure (well-marked by the roof of the burial chamber). However, placing a new central burial in the middle of the older barrow and enlarging the mound symmetrically in all directions were no doubt intentional actions. The effect was "replacing" the old burial with a new one, creating a new axis of the barrow and sometimes also a point of reference for a future cemetery. This was one of the options for enlarging mounds implemented by the Yamnaya communities. Others consisted in digging the central burial for the new phase into the side part of a barrow. The mound was then enlarged asymmetrically, and its centre shifted to a new place.

5. CONCLUSION

The stratigraphic layout of the "Ciganska humka" barrow in Šajkaš became the starting point for an attempt to organize the data on late Eneolithic extended inhumations discovered in the barrow context.

1. Extended inhumations from rectangular, narrow pits, often with wooden box structures in the bottom part, date back to the early centuries of the 3rd millennium BC, similarly to the graves of the older phase of the Yamnaya culture.

2. Similar constructional features are also revealed by graves with burials on the back, with only slightly bent lower limbs (Padej, "Humka u Barnahatu"). In terms of the majority of ritual features, these burials link with the older phase of the Yamnaya culture.

3. The pattern of succession in which graves of the Yamnaya culture are dug into barrows hiding burials in extended positions is repeated in various regions of the western part of the steppe. It consists in establishing a new founding grave in the centre of a mound, often directly above the older central burial.

4. The features of the funeral rite and chronological data indicate the presence of at least two slightly different funeral traditions at the beginning of the 3rd millennium BC. They are represented by extended inhumations and by burials referring to the early stage of the Yamnaya culture (**Fig. 9**). The genetic background of these differences is as yet impossible to establish. Undoubtedly, the older Eneolithic tradition left its mark on the ritual of the Yamnaya culture and contributed to the differentiation of the funeral rite observed in barrows in the first half of the 3rd millennium BC. It cannot be ruled out that placing the deceased in an extended position on the back was simply one of the variants of the arrangement of burials used by the early Yamnaya communities.

BIBLIOGRAPHY

ALEXANDROV 2010 – S. Alexandrov, *Prehistoric Barrow Graves with Extended Inhumations Between the Danube and the Balkan Range*, Studia Prae historica 13 (2010), p. 277-292.

ALEXANDROV 2019 – S. Alexandrov, *Early Bronze Age Barrow Graves in North-West Bulgaria*, in: V. Filipović, A. Bulatović, A. Kapuran (eds.), *Zbornik radova u chast 80 g. zhivota Rastka Vasicha*, Beograd, 2019, p. 75-94.

ALEXANDROV (in print) – S. Alexandrov, *Fourth – Third Millennium BC Barrow Graves in North-West Bulgaria*, (in print).

ALEXANDROV & KAISER 2016 – S. Alexandrov, E. Kaiser, *The Early Barrow Graves in West Pontic Area. Cultures? Migrations? Interactions?*, in: V. Nikolov, W. Schier (eds.), *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Frühbronzezeit (6000-600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 30, Rahden/Westf., 2016, p. 359-370.

ALLENTOFT *et al.* 2015 – M. E. Allentoft, M. Sikora, K.-G. Sjögren, M. Rasmussen, J. Stenderup, P. B. Damgaard, H. Schroeder, T. Ahlström, L. Vinner, A.-S. Malaspinas, A. Margaryan, T. Higham, D. Chivall, N. Lynnerup, L. Harvig, J. Baron, P. Della Casa, P. Dąbrowski, P. R. Duffy, A. V. Ebel, A. Epimakhov, K. Frei, M. Furmanek, T. Gralak, A. Gromov, G. Grupe, T. Hajdu, R. Jarysz, V. Khartanovich, A. Khokhlov, V. Kiss, J. Kolář, A. Kriiska, I. Lasak, C. Longhi, G. McGlynn, A. Merkevicius, I. Merkyte, M. Metspalu, R. Mkrtchyan, V. Moiseyev, L. Paja, G. Pálfi, D. Pokutta, Ł. Pospieszny, T. D. Price, L. Saag, M. Sablin, N. Shishlina, V. Smrčka, V. Soenov, V. Szeverényi, G. Tóth, S. V. Trifanova, L. Varul, M. Vicze, L. Yepiskoposyan, V. Zhitenev, L. Orlando, T. Sicheritz-Pontén, S. Brunak, R. Nielsen, K. Kristiansen, E. Willerslev, *Population Genomics of Bronze Age Eurasia*, Nature 522 (Issue 7555), 2015, p. 167-172.

BUGAJ *et al*. 2018 – U. Bugaj, P. Włodarczak, P. Jarosz, J. Koledin, M. Podsiadło, *Istraživanije eneolitskog kurgana u Šajkašu, opština Titel*, Glasnik Srpskog Arheološkog Društva 34 (2018), p. 7-22.

BURTĂNESCU 1996 – F. Burtănescu, *Consideraţii asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (perioada de tranzitie - bronzul timpuriu)*, Thraco-Dacica 17 (1996), p. 87-116.

COMŞA 1982 – E. Comşa, *Morminte cu ocru descoperite la Corlăteni*, Thraco-Dacica 3 (1982), p. 85-93.

DANI 2011 – J. Dani, *Research of Pit–Grave Culture Kurgans in Hungary in the Last Three Decades*, in: Á. Pető, A. Barczi (eds.), *Kurgan Studies. An Environmental and Archaeological Multiproxy Study of Burial Mounds in the Eurasian Steppe Zone*, BAR International Series 2238, Oxford, 2011, p. 25-69.

DANI 2019 – J. Dani, *Kurgans and their builders. The Great Hungarian Plain in the Dawn of the Bronze Age*, Hungarian Archaeology 9 (2019), doi: https://doi.org /10.36338/ ha. 2020.2.5.

DIACONESCU 2020 – D. Diaconescu, *Step by Steppe: Yamnaya Culture in Transylvania*, Praehistorische Zeitschrift 95 (2020), 1, p. 17-47.

FRÎNCULEASA *et al*. 2017 – A. Frînculeasa, P. Mirea, G. Trohani, *Local Cultural Settings and Transregional Phenomena: on the Impact of a Funerary Ritual in the Lower Danube in the 4th Millennium BC*, Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman, Seria Arheologie 9 (2017), p. 75-116.

FRÎNCULEASA *et al*. 2015 – A. Frînculeasa, B. Preda, V. Heyd, *Pit-Graves, Yamnaya and Kurgans Along the Lower Danube: Disentangling IVth and IIIrd Millennium BC Burial Customs, Equipment and Chronology*, Praehistorische Zeitschrift 90 (2015), 1-2, p. 45-113.

FRÎNCULEASA *et al*. 2019 – A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, D. Garvăn, O. Negrea, A. Soficaru, *Towards a Better Understanding of the End of the Fourth Millennium BC in Northern Muntenia: The Case of the Burial Mound in Ploiești – Gara de vest*, Ziridava. Studia Archaeologica 33 (2019), p. 55-89.

GIMBUTAS 1979 – M. Gimbutas, *The Three Waves of Kurgan People into Old Europe, 4500–2500 BC*, Archives suisses d'anthropologie générale 43/2 (1979), p. 113–137.

GIRIĆ 1982 – M. Girić, *Über die Erforschung der Grabhügel in der Wojwodina*, in: A. Aspes, L. Fasani (eds.), *Il passaggio dal neolitico all'età del bronzo nell'Europa centrale e nella regione Alpina: problemi cronologici e terminologici: atti del X Simposio internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa, Lazise - Verona 8–12 aprile 1980*, Verona, 1982, p. 99-105.

GIRIĆ 1987 – M. Girić, *Die Erforschung der äneolithischen Hügelgräber im nördlichen Banat*, in: D. Srejović, N. Tasić (eds.), *Hügelbestattungen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internat. Symposium Donji Milanovac 1985*, Balkanoški Institut Sanu 29, Beograd, 1987, p. 71–76.

GOSLAR *et al*. 2015 – T. Goslar, V. I. Klochko, A. Kośko, P. Włodarczak, D. Żurkiewicz, *Chronometry of Late Eneolithic and 'Early Bronze' Cultures in the Middle Dniester Area: Investigations of the Yampil Barrow Complex*, Baltic-Pontic Studies 20 (2015), p. 256–291.

HAAK *et al*. 2015 – W. Haak, I. Lazaridis, N. Patterson, N. Rohland, S. Mallick, B. Llamas, G. Brandt, S. Nordenfelt, E. Harney, K. Stewardson, Q. Fu, A. Mittnik, E. Banffy, C. Economou, M. Francken, S. Friederich, R. Garrido Pena, F. Hallgren, V. Khartanovich, A. Khokhlov, M. Kunst, P. Kuznetsov, H. Meller, O. Mochalov, V. Moiseyev, N. Nicklisch, S. L. Pichler, R. Risch, M. A. Rojo Guerra, C. Roth, A. Szécsényi-Nagy, J. Wahl, M. Meyer, J. Krause, D. Brown, D. Anthony, A. Cooper, K. W. Alt, D. Reich, *Massive Migration from the Steppe was a Source for Indo-European Languages in Europe*, Nature 522 (7555), 2015, p. 207–211.

HEYD 2011 – V. Heyd, *Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea*, in: E. Borgna, S. Müller Celka (eds.), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd Millennium B. C.)*, Travaux Maison Orient 58, Lyon, 2011, p. 535–556.

HORVÁTH *et al*. 2013 – T. Horváth, J. Dani, Á. Pető, Ł. Pospieszny, É. Svingor, *Multidisciplinary Contributions to the Study of Pit Grave Culture Kurgans of the Great Hungarian Plain*, in: V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi (eds.), *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC Carpathian Basin and Neighbouring Regions*, Budapest, 2013, p.153-179.

IVANOVA 2015 – S.V. Ivanova, *Protobudzhakskiy gorizont Severo-Zapadnogo Prichernomorya*, Stratum plus 2 (2015), p. 275-294.

KAISER & WINGER 2015 – E. Kaiser, K. Winger, *Pit Graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture*, Praehistorische Zeitschrift 90 (2015), 1–2, p. 114–140.

KITOV *et al*. 1991 – G. Kitov, I. Panayotov, P. Pavlov, *Mogilni nekropoli v Loveshkiya kray. Ranna bronzova epokha (nekropol Goran-Slatina)*, Razkopki i prouchvaniya 23, Sofia, 1991.

KOLEDIN *et al*. 2020 – J. Koledin, U. Bugaj, P. Jarosz, M. Novak, M. M. Przybył, M. Podsiadło, A. Szczepanek, M. Spašić, P. Włodarczak, *First Archaeological Investigations of Barrows in the Bačka Region and the Question of the Eneolithic/Early Bronze Age Barrows in Vojvodina*, Praehistorische Zeitschrift 95/2 (2020), p. 350-375. https://doi.org/10.1515/pz-2020-0003.

KOTOVA 2013 – N. Kotova, *Dereivskaya kultura i pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa*, Kiev-Kharkov, 2013.

KRAUß *et al*. 2016 – R. Krauß, C. Szmid, D. Ciobotaru, V. Slavchev, *Varna und die Folgen – Überlegungen zu den Ockergräbern zwischen Karpatenbecken und der nördlichen Ägäis*, in: M. Bartelheim, B. Horejs, R. Krauß (eds.), *Von Baden bis Troia. Ressourcennutzung, Metallurgie und Wissenstransfer. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*, Rahden/Westf., 2016, p. 273-315.

LARINA 1989 – O. Larina, *Novye kurganne materialy eneolita – ranney bronzy na srednem Prute*, in: N. A. Ketraru (ed.), *Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldavii v 1984 g.*, Kishinev, p. 61-76.

LEAHU & TROHANI 1979 – V. Leahu, G. Trohani, *Săpăturile arheologice de la Vitănești, jud. Teleorman*, Cercetări Arheologice 3 (1979), p. 127–141.

LEVIŢKI *et al*. 1996 – O. Leviţki, I. Manzura., T. Demcenko, *Necropola tumulară de la Sărăteni*, Bucureşti, 1996.

MANZURA 2010 – I. V. Manzura, *"Vytianutye" pogrebeniya epokhi eneolita v Karpato-Dnestrovskom Regione*, Tyragetia s.n. 4 (2010), 1 p. 35-47.

MANZURA 2013a – I. V. Manzura, *Kultury stepnogo eneolita*, in: I. V. Bruyako, T. L. Samoylova (eds.), *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*, Odessa, 2013, p. 115-153.

MANZURA 2013b – I. V. Manzura, *Ocherk razvitiya arkheologicheskikh kultur Severo-Zapadnogo Prichernomoria*, in: I. V. Bruyako, T. L. Samoylova (eds.), *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*, Odessa, p. 154-162.

MANZURA *et. al*. 1992 – I. V. Manzura, E.O. Klochko, E. N. Savva, *Kamenskie kurgany*, Kishinev, 1992.

MEDOVIĆ 1998 – P. Medović, *Die Geländebegehungen im Raum um das Titeler Plateau 1965 und 1969 Rekognosciranje Titelskog platoa i blize okoline 1965. i 1969*, in: B. Hänsel, P. Medović (eds), *Das plateau von Titel und die Šajkaška. Archäologische und naturwissenschaftliche Beiträge zu einer Kulturlandschaft*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 13 (1998), p. 41-140.

NIKOLOVA & RASSAMAKIN 1985 – A. V. Nikolova, Yu. Rassamakin, *O pozdneeneoliticheskikh pamiatnikakh Pravoberezhia Dnepra*, Sovetskaya Arkheologiya 3 (1985), p. 37-56.

OSTROVERKHOV *et al*. 1993 – A. S. Ostroverkhov, L. V. Subotin, A. V. Subotin, *Kurgan epokhi bronzy-eneolita u s. Tymkovo*, in: *Arkheologichni doslidzhennia v Ukrayini 1991 g.*, Lutsk, 1993, p. 83-84.

PETRENKO & KOVALIUKH 2003 – V. G. Petrenko, N. N. Kovaliukh, *Novye dannye po radiouglerodnoy khronologii eneolita Severo-Zapadnogo Prichernomoria*, in: O. H. Korvin-Piotrovskyi (ed.), *Trypilski poselennia-hihanty v Ukraiyini*, Talianki, Kyiv, 2003, p. 102-110.

PANAYOTOV 1989 – I. Panayotov, *Yamnata kultura v blgarskite zemi*, Razkopki i prouchvaniya 21, Sofia, 1989.

POPOVICI & KAISER 2020 – S. Popovici, E. Kaiser, *A Burial Mound in the Town of Cimişlia in Southern Part of the Republic of Moldova: Relative an Absolute Chronology of the Burials*, in: Radiouglerod v arkheologii i paleoekologii: proshloe, nastoyashchee, budushchee, Sankt Petersburg, 2020, p. 72-74.

PREDA-BĂLĂNICĂ *et al*. 2020 – B. Preda-Bălănică, A. Frînculeasa, V. Heyd, *The Yamnaya Impact North of the Lower Danube: a Tale of Newcomers and Locals*, Bulletin de la Société préhistorique française 117/1 (2020), p. 85-101.

RASSAMAKIN 1997 – Yu. Ya. Rassamakin, *Svit skotariv*, in: P. P. Tolochko (ed.), *Davnia istoriya Ukraini*, Vol. 1. Kyiv, 1997, p. 273-301.

RASSAMAKIN 2004 – Yu. Ya. Rassamakin, *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jhs. bis Ende des 4. Jhs. v.Chr. Teil I – Text*, Archäologie in Eurasien 17, Mainz, 2004.

RASSAMAKIN 2013a – Yu. Rassamakin, *From the late Eneolithic Period to the Early Bronze Age in the Black Sea Steppe: What is the Pit Grave Culture (Late Fourth to Mid-Third Millenium BC)?*, in: V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi (eds.), *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millenium BC. Carpathian Basin and Neighbouring Regions*, Budapest, 2013, p. 113-138.

RASSAMAKIN 2013b – Yu. Ya. Rassamakin, *Pokhovannia kvitianskoi kultury v konteksti absolutnoi khronologii*, Arkheologiya 4 (2013), p. 17-41.

STANCHEV 2002 – D. Stanchev, *Rezultati ot arkheologicheskite razkopki na mogilata Yalandzhi Tepe do s. Polsko Kosovo, Rusensko*, in: R. Gicheva, K. Rabadiyev (eds.), *Πιτύη. Issledvaniya v chest na prof. Ivan Marazov*. Sofia, 2002, p. 519-531.

YAROVOY 1979 – E. V. Yarovoy, *Okhrannye raskopki u s. Bursuceni, in: Arkheologicheskiye otkrytia 1978 g.*, Moskva, 1979, 491-492.

YAROVOY 2019 - E. V. Yarovoy, *Osnovnye eneoliticheskiye pogrebeniya kurgana u sela Bursucheni v tsentralnoy Moldove (predvaritelnaya informatsiya)*, Vestnik Moskovskogo Gosudarstvennogo Oblastnogo Universiteta. Seriya: Istoriya i politicheskiye nauki 5 (2019), Tsirkumpontika, p. 54-68. DOI: 10.18384/2310-676X-2019-5-54-68.

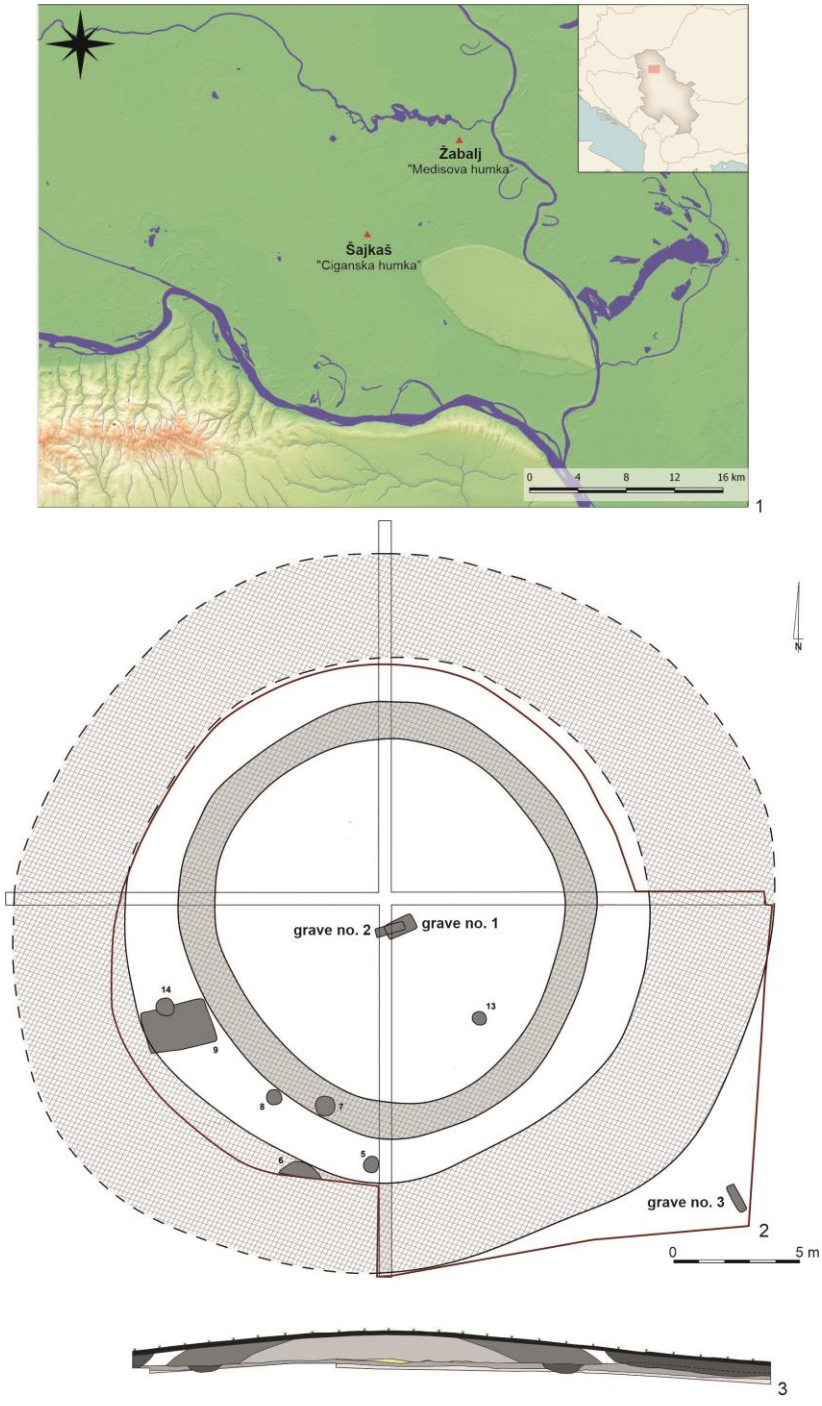

Fig. 1 - Šajkaš, „Ciganska humka" (Vojvodina). 1 – location of barrow, 2 – plan of barrow, 3 –profile W-E.

1

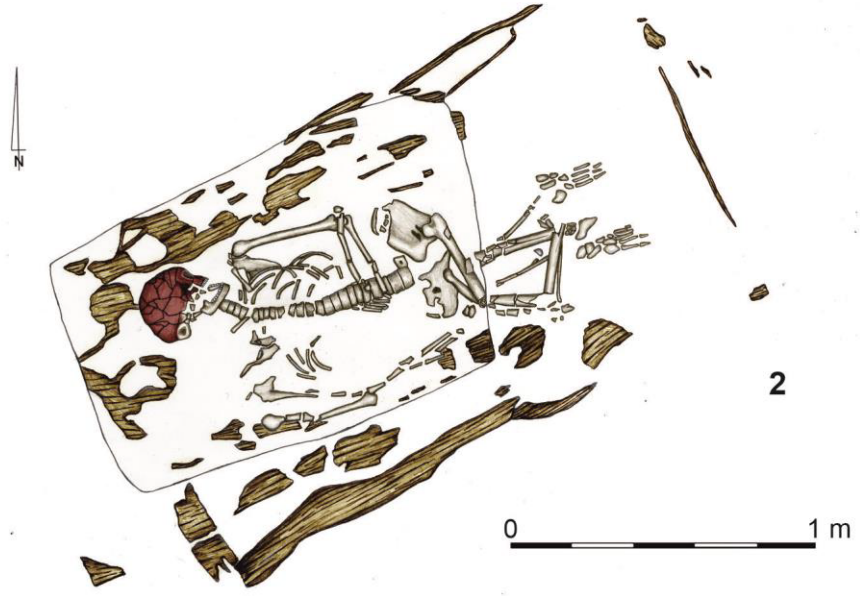

Fig. 2 - Šajkaš, „Ciganska humka". Grave no. 1. Photo by Piotr Włodarczak, illustrated by Michał Podsiadło.

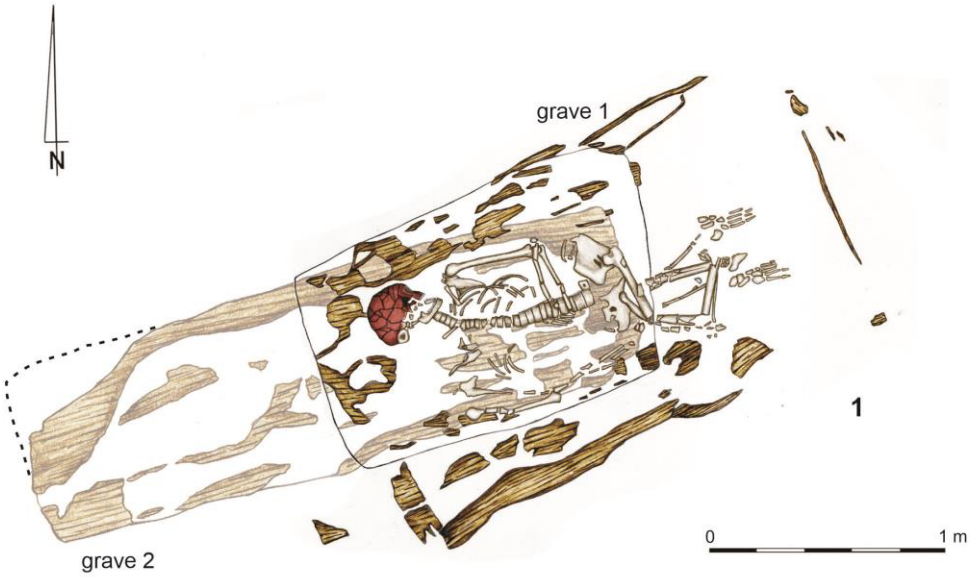

Fig. 3 - Šajkaš, „Ciganska humka". Grave no. 2. Photo by Piotr Włodarczak, illustrated by Michał Podsiadło.

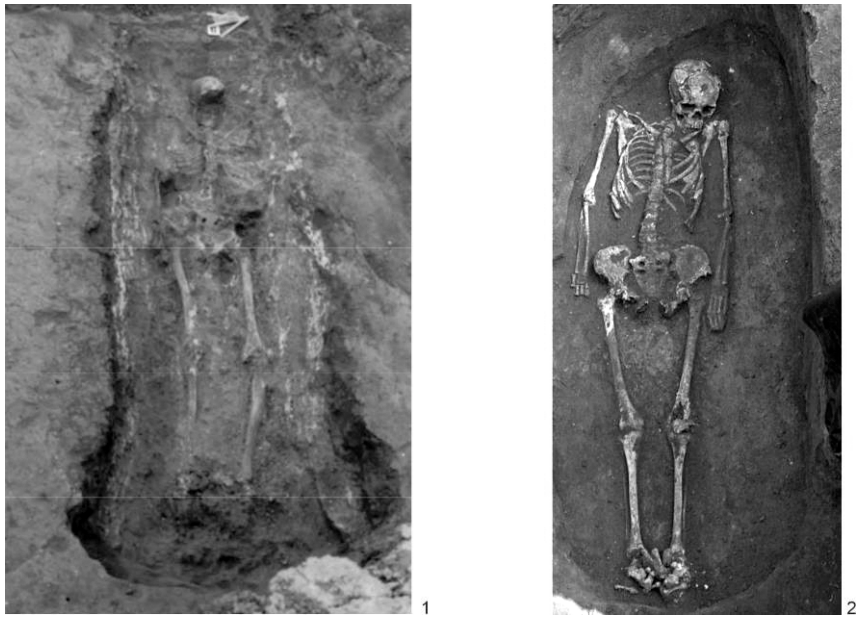

Fig. 4 - Elongated inhumations from Tiszavasvári-Deákhalom (1) and Vitaneşti, barrow I (2). Acc. to DANI 2011 and Frînculeasa *et al*. 2017.

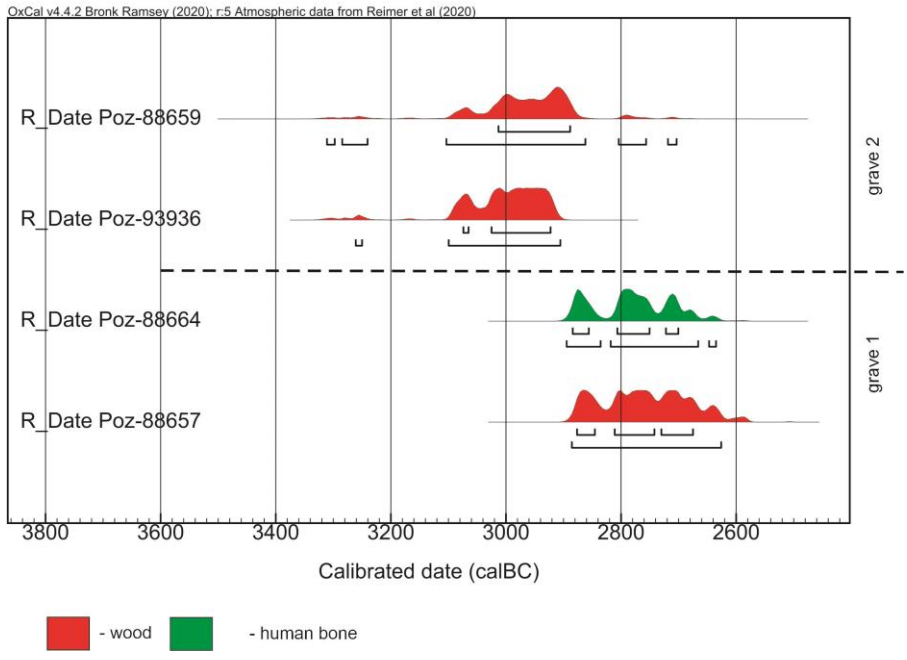

Fig. 5 - Radiocarbon dating of graves from "Ciganska humka" barrow in Šajkaš. Calibration done with OxCal v4.4.2 program of Ch. Bronk Ramsey from 2020.

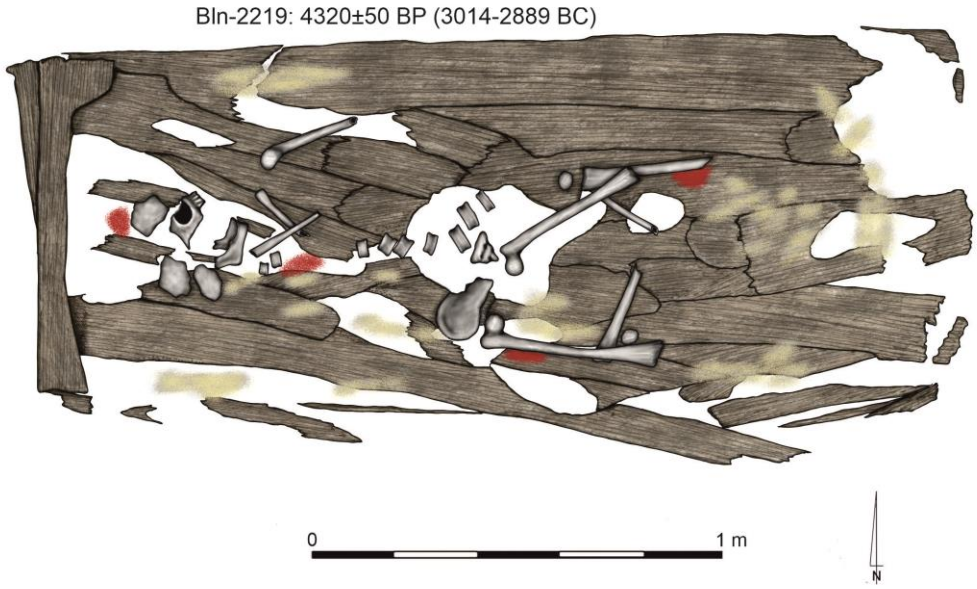

Fig. 6 - Padej, "Humka na Barnahatu", grave no. 2. Illustrated by Michał Podsiadło (based on field documentation kept at National Museum Kikinda).

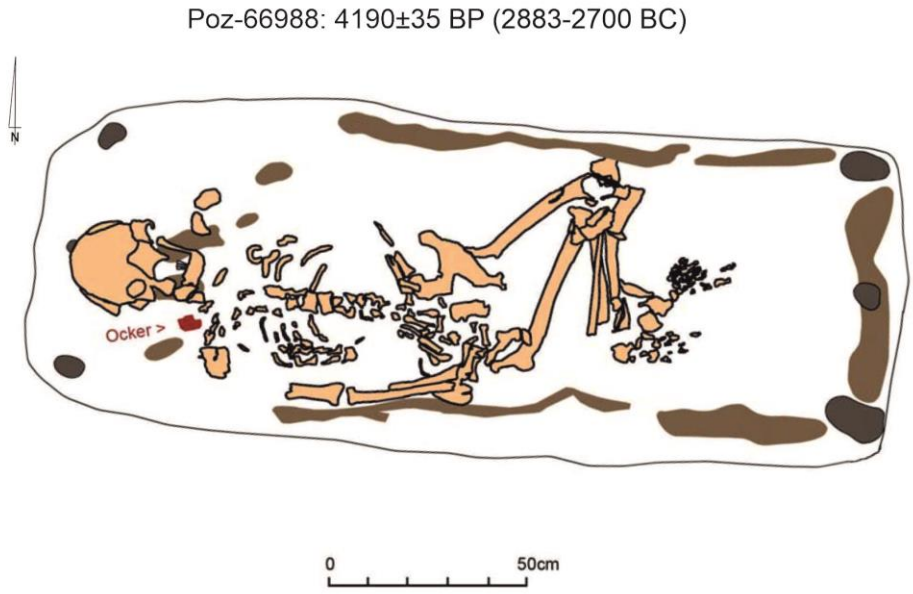

Fig. 7 - The Yamnaya grave from „Bucova Pusta IV" barrow in Sânicolau Mare (Romanian Banat). Acc. to Krauß *et al.* 2016.

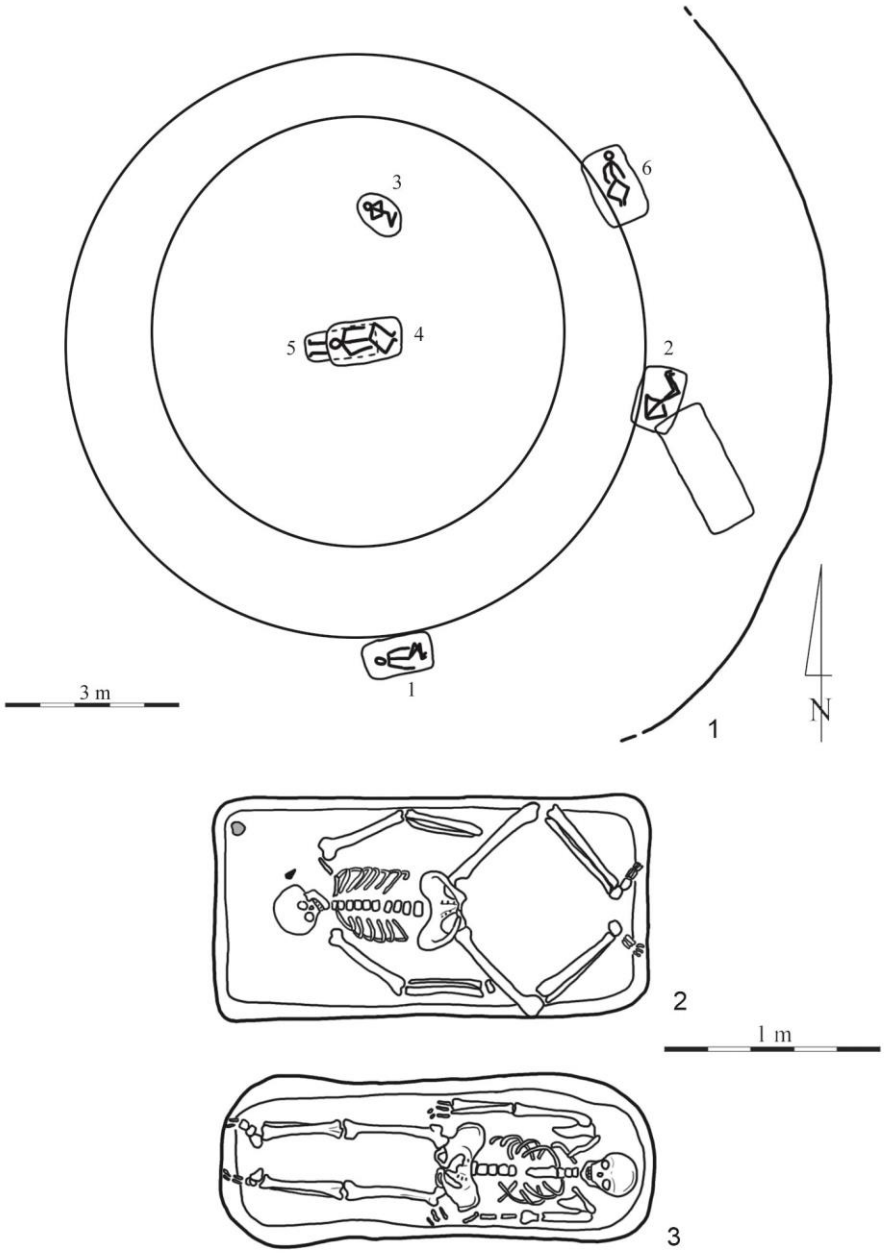

Fig. 8 - Timkove, middle Dniester region (Ukraine). 1 – plan of barrow, 2 – grave no. 4, 3 – grave no. 5. Acc. to OSTROVERKHOV et al. 1993 (changed).

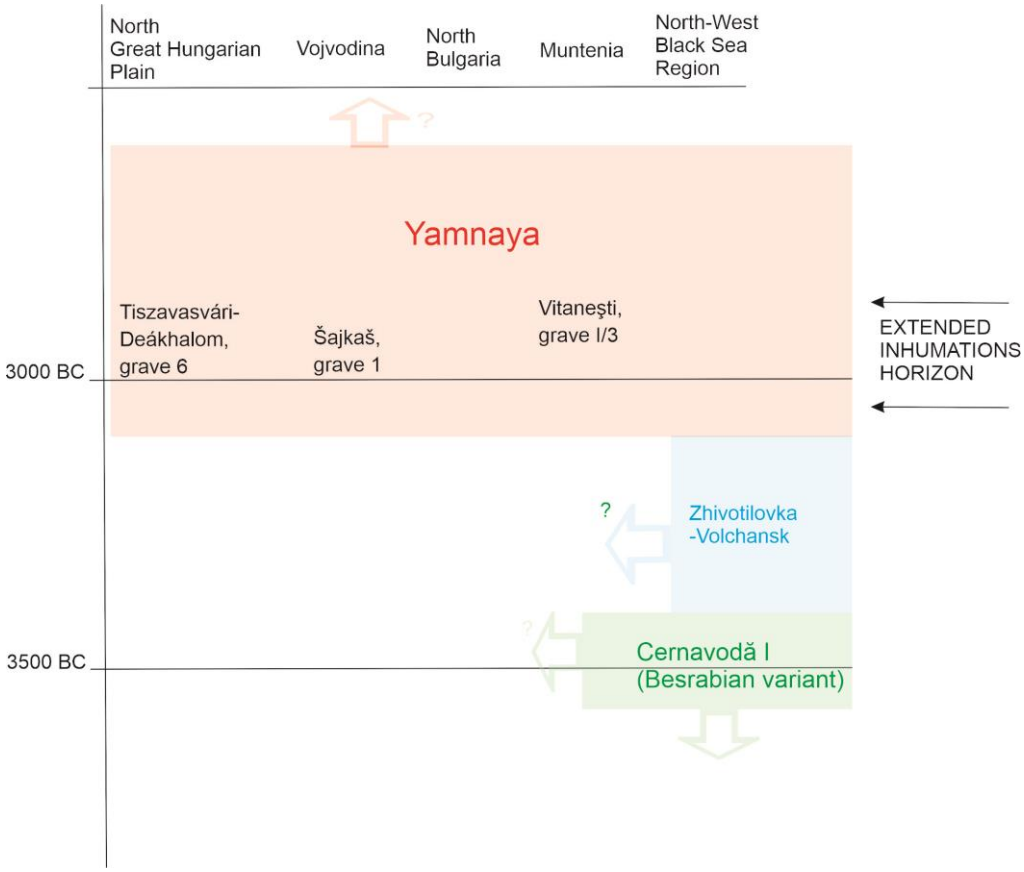

Fig. 9 - Chronological position of extended inhumations from the Danube – Tisza zone.

VASE ALE PICTORULUI *POLOS*-ULUI DIN ZONA SACRĂ DE LA HISTRIA

Iulian BÎRZESCU*

Cuvinte-cheie: *Histria, sanctuar, ceramică atică, Pictorul Polos-ului, dedicații.*
Keywords: *Histria, sanctuary, Polos Painter, dedications.*

Rezumat: *Săpăturile din sanctuar, efectuate în apropierea templului A, au scos la iveală de-a lungul timpului fragmente de la patru vase ceramice, ce aparțin Pictorului Polos-ului, pictor de vase cu figuri negre, activ la Athena în prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr. Trei dintre aceste vase sunt farfurii, categorie în care Pictorul Polos-ului a excelat, și o pixidă concavă, formă de vas rar întâlnită în repertoriul de vase atice până la mijlocul secolului al VI-lea a.Chr.*

Abstract: *The excavations carried out in the area of the temple A of the Histrian sanctuary have brought to light fragments from four vessels that belong to the Polos Painter, a painter of black-figured vases, who was active at Athens during the first half of the 6th century BC. Among these, three are plates, a category in which Polos Painter exceled, and one is a concave pyxis, a rare vase shape in the Attic repertoire before the middle of the 6th century BC.*

Subiectul de față a fost oferit de descoperirea a două noi vase ceramice aparținând Pictorului *Polos*-ului făcute în campaniile din ultimii ani în sanctuarul din nord-estul cetății. La acestea se adaugă alte două exemplare descoperite în anii '50 ai secolului trecut, dar rămase inedite. Cele patru noi fragmente completează lotul de cinci vase ale acestui pictor descoperite până acum în sanctuar. Prin formă se remarcă într-un mod excepțional două fragmente dintr-o pixidă atică concavă, formă rară de vas în Athena până la mijlocul secolului al VI-lea a.Chr., originară din Corinth.

Fragmentele de pixidă (**cat. nr. 1**) au fost descoperite în campania din anul 2013. Este vorba de partea superioară a unui mic vas cu o friză cu figuri mitologice. Din această friză se păstrează, pe lângă decorul cu rozete, aproape complet, o sirenă orientată spre dreapta, spate în spate cu o femelă sfinx, din care s-a

* Iulian BÎRZESCU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: iulian2@gmail.com.

păstrat partea dorsală. În fața primei figuri se află un motiv vegetal format din două flori de lotus. Se păstrează buza vasului ușor reliefată în partea de jos, pictată cu firnis la exterior și interior. Desenul figurilor este realizat în tehnica figurilor negre, folosindu-se incizii și culoarea violet pentru detaliile corpului și ornamente. Argila este de culoare bej, firnisul este aplicat adesea neglijent. Argila și decorul indică fără îndoială o producție atică, friza fiind apropiată de stilul corintizant prezent în Atica începutului de secol VI a.Chr. Ceea ce caracterizează figura păstrată este *polos*-ul de pe cap, detaliile acestuia fiind realizate cu trei incizii orizontale.

Prezența și modul de redare al *polos*-ului alături de celelalte elemente menționate indică fără îndoială, că avem de-a face cu un vas pictat de Pictorul *Polos*-ului, unul dintre cei mai activi pictori din prima jumătate a secolului, numit după elementul vestimentar amintit. Acesta este un pictor aparte în Atica, fiind trecut în lista pictorilor de figuri negre timpurii, mai ales prin conștiinciozitatea cu care a imitat vasele din Corinth. Humfry Payne îl descria astfel: "Stilul este derivat în parte de pe vasele corintice de calitate inferioară, dar într-un mod curios degradat"[1]. Aceeași caracterizare negativă o regăsim și la alți exegeți ai vaselor atice cu figuri negre. Cel care a dat numele pictorului, Sir John Beazley, consideră figurile acestuia ca fiind pictate "mizerabil"[2]. De altfel, nu există studii speciale sau monografii pentru acest pictor, un subcapitol mai consistent îl oferă Denise Callipolitis-Feytmans în 1974[3]. Callipolitis deplângea de altfel faptul că Pictorul *Polos*-ului este "din păcate cel mai prolific dintre pictorii de figuri negre, care a decorat farfurii"[4]. O părere asemănătoare o regăsim și la John Boardman, care-i dedică câteva rânduri în capitolul despre începuturile figurilor negre la Athena[5]. Contrar opiniilor negative ale exegeților moderni, vasele acestui pictor s-au bucurat de popularitate în lumea mediteraneană[6] și în așezările ioniene din Marea Neagră. Mai mult, a avut o influență notabilă asupra olarilor din Athena primei jumătăți a secolului al VI-lea.

Descoperirea amintită din sanctuarul histrian reprezintă un caz rar prin faptul că este mai ușor de identificat pictorul decât forma de vas. Fragmentele au o înălțime păstrată de 4,8 cm și indică o deschidere maximă în partea superioară de aproximativ 7,6-8 cm. În partea inferioară, sub friza cu cele două figuri, se observă o mică evazare a pereților vasului. Formele de vase favorite ale pictorului *Polos*-ului au fost farfuriile[7]. Alte forme preferate includ lekanide, *skyphoi*, amfore,

[1] PAYNE 1931, p. 190.
[2] BEAZLEY 1944, p. 52; BEAZLEY 1956, p. 44.
[3] CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974, p. 160-167.
[4] CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974, p. 160.
[5] BOARDMAN 1974, p. 20.
[6] Pentru răspândirea vaselor Pictorului Polos-ului în zona mediteraneeană, a se vedea CURRY 2000, p. 85-87.
[7] Tipul de farfurie imită formele corintice, dar la Athena pionier a fost Pictorul Gorgonei, care a pictat la începutul secolului al VI-lea primele farfurii atice de tradiție corintică, cf. HARRISON 1992, p. 132-141.

oinochoai, *aryballoi*, hydrii, *lekythoi* și *kothon* pe trepied[8]. Niciuna dintre formele enumerate mai sus nu corespunde însă descoperirii din sanctuarul histrian. În schimb există o formă de vas mult mai rară, care îi corespunde. Este vorba de o pixidă concavă atică, prima dintre acestea fiind descoperită în Athena[9] și discutată pe larg de Sally Rutherfurd Roberts în monografia despre pixidele atice, la începutul capitolului despre originea și evoluția pieselor concave[10]. Chiar dacă primul exemplar de pixidă concavă atică este datat în a doua jumătate a secolului al VII-lea, până la mijlocul secolului al VI-lea această formă este rar atestată, devenind apoi în epoca arhaică târzie și în epoca clasică o formă îndrăgită de pictori și olari[11], scenele de pe pixide făcând referire mai ales la lumea gineceului. Originea formei provine tot din Corinth[12] și de aici pare să se fi inspirat direct Pictorul *Polos*-ului. Acest pictor olar pare că a condus la acest transfer de formă dintr-un centru artistic în celălalt. Fragmentele ceramice din zona sacră de la Histria atestă astfel faptul că această formă de vas făcea parte din repertoriul comun al acestuia.

În ceea ce privește datarea, la aceasta contribuie atât criteriile stilistice, cât și contextul propriu-zis. Humfry Paine[13] și John Beazley[14] au propus pentru Pictorul *Polos*-ului o datare în primul sfert al secolului al VI-lea bazându-se pe asemănarea cu vasele pictorilor corinticului mijlociu. John Boardman, care a publicat 25 de vase descoperite la Taucheira în Libia[15], consideră că vârful activității ar fi avut loc între 575 și 565 a.Chr.[16]. Denise Callipolitis acceptă această datare joasă și plasează activitatea acestuia îndeosebi în al doilea sfert al secolului al VI-lea, considerând, mai ales prin analiza morfologică a farfuriilor, că ar fi putut produce vase și după mijlocul secolului[17]. Un alt argument important pentru această datare joasă adus de autoare îl reprezintă și lipsa vaselor pictorului din contextele de la începutul secolului al VI-lea din agora ateniană. Alexandra Alexandridou, în monografia despre pictorii timpurii, nu îl ia deloc în discuție, considerând că Pictorul *Polos*-ului și-a desfășurat activitatea în al doilea sfert al secolului al VI-lea[18], mai târziu decât prima fază a figurilor negre, care se încheie în jur de 570 a.Chr. Pentru datare indicii cronologice bune oferă și spațiul pontic, aici vasele Pictorului *Polos*-ului fiind puțin numeroase și exclusiv descoperite în așezări

[8] Beazley a listat 159 de vase, la care adaugă 12 alte vase aparținând unui însoțitor al Pictorului Polos-ului, cf. BEAZLEY 1956, p. 43-50.

[9] BEAZLEY 1944, p. 53, cat. nr. 27; BEAZLEY 1956, p. 45.

[10] ROBERTS 1978, p. 9-10, cat. nr. 2, pl. 1.1.

[11] Pentru agora atheniană, cf. MOORE & PHILIPPIDES 1986, p. 50 (tipul A), p. 256, cat. nr. 1279-1286, pl. 90.

[12] ROBERTS 1978, p. 5; AMYX 1988, p. 445-449.

[13] PAYNE 1931, p. 191.

[14] BEAZLEY 1944, p. 38.

[15] BOARDMAN & HAYES 1966, p. 104-105, cat. nr. 1082-1106, pl. 81-84.

[16] BOARDMAN 1974, p. 19.

[17] CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974, p. 166.

[18] ALEXANDRIDOU 2011, p. 35. Pentru BEAZLEY 1944, p. 52-55 și BOARDMAN 1976, p. 14-30, Pictorul Polos-ului face parte însă din grupul de pictori atici timpurii.

fondate înainte de mijlocul secolului al VI-lea, precum Histria[19], Borysthenes[20] sau Apollonia[21].

Locurile de descoperire ale vaselor reprezintă un alt subiect discutat în literatură. O primă inventariere a 159 de vase ale Pictorului *Polos*-ului i-a aparținut lui Sir John Beazley[22]. Cifre asemănătoare oferă în anul 2000 Margaret Curry, care observa că aproape 50% din producția Pictorului *Polos*-ului este cunoscută de la Athena, 14 % din restul Greciei continentale, restul fiind exportat în Sicilia, Italia de Sud, Etruria, sudul Franței, nordul Africii, Egipt și Orientul Apropiat. La Athena cele mai multe descoperiri provin din agora (39 vase) și de pe acropolă (24 vase)[23]. Aceeași autoare nota faptul că vasele au fost descoperite aproape exclusiv în așezări și sanctuare, în mod excepțional în necropole. Cât privește spațiul pontic descoperirile de aici nu sunt discutate deloc, deși primele fragmente au fost publicate din anii '50 ai secolului trecut. La Histria cel mai cunoscut vas al acestui pictor, o *lekanis*, a fost descoperit înainte de război; este acum restaurat și se află în muzeul local[24]. Alte trei fragmente de vase din săpături antebelice au fost atribuite cu probabilitate aceluiași pictor de Suzana Dimitriu și Petre Alexandrescu în articolul despre importul ceramicii atice în Pont[25]. Acestea au fost reluate apoi în monografia despre ceramica arhaică și clasică[26].

CONTEXT

Fragmentele de pixidă au fost descoperite în campania din 2013, când au avut loc săpături la est de templul A, cunoscut în literatură și ca templul lui Zeus. Aici săpăturile au fost reluate după o lungă pauză în anul 2012 și au condus la identificarea unei arii sacrificiale folosită îndeosebi înainte de ridicarea templului din piatră, săpat de Dionisie Pippidi între 1950 și 1952 și publicat în 1954 în monografia *Histria I*[27]. Cele două fragmente, descoperite unul în apropierea celuilalt, provin dintr-un strat brun cu pietre de șist și calcar de deasupra votivelor. Cel mai probabil că pixida discutată mai sus a fost depusă în această arie odată cu celelalte piese votive, din care cele mai impozante sunt trei traverse de ancore din marmură. Din observațiile noastre aria votivă se întindea mult spre sud și la est sub templul A și a avut și acel rol de spațiu, în care vase de valoare sunt oferite diferitelor divinități. Unele din vase se păstrează *in situ*, fiind protejate de pietre, altele au fost găsite întregi în poziții secundare, cele mai multe însă au fost dispersate deja în antichitate.

Ceea ce frapează însă la descoperirile din imediata apropiere a ariei votive sunt, pe lângă numeroasele vase din Grecia de Est sau Corinth, și alte descoperiri

[19] ALEXANDRESCU 1978, p. 69-70, cat. nr. 332, 334-335, pl. 37.
[20] JO SMITH 2010, p. 284, cat. nr. 196.
[21] FREL 1960, p. 241-242, cat. nr. 8, fig. 2.8.
[22] BEAZLEY 1956, p. 43-48.
[23] CURRY 2000, p. 86-87.
[24] ALEXANDRESCU 1978, p. 70, cat. nr. 334, pl. 37.
[25] DIMITRIU & ALEXANDRESCU 1973, p. 25.
[26] ALEXANDRESCU 1978, p. 69-70.
[27] PIPPIDI 1954, p. 238-240.

de vase atribuite Pictorului *Polos*-ului[28]. Este vorba de trei mici farfurii de tip A[29], din care una a fost scoasă la iveală în 1952 (**cat. nr. 2**), anul în care era dezvelit templul A. Un al doilea fragment de farfurie (**cat. nr. 3**) a fost descoperit cel mai probabil în același areal și aceeași perioadă, mai ales că cele două farfurii erau păstrate în aceeași ladă, dar din păcate scrisul a devenit ilizibil în timp pentru una din ele. Pentru cele două vase, rămase inedite până acum, nu se păstrează exact condițiile de descoperire, însă mai mult ca sigur provin din apropierea templului A, când au avut loc săpături în primele două decenii imediat după război. În primul caz este vorba de un fragment de farfurie din care se observă două sirene (sau *sphinges*?) afrontate la interiorul vasului. Buza încă păstrează incizii și urme de la un decor cu rozete. Din păcate firnisul aproape că a dispărut. Fragmentul celei de-a doua farfurii a fost descoperit probabil în 1957 și are o friză figurată cu două sirene afrontate pe buză. Inițial vasul avea un diametru de aproximativ 21 de cm. Așa cum am văzut, farfuriile sunt favoritele Pictorului *Polos*-ului și nu este exclus ca ele să fi fost dedicate de aceeași persoană în aria votivă menționată, fiind apoi dispersate în sanctuar. Tot de la o farfurie aparținând Pictorului *Polos*-ului fac parte și alte două mici fragmente ceramice descoperite în apropierea templului A (**cat. nr. 4**), de această dată în campania din anul 2015. Se păstrează buza farfuriei cu reprezentarea unei frize cu două sirene afrontate, la fel ca în cazul cat. nr. 3. Ca și pixida, această ultimă farfurie a fost descoperită într-o poziție secundară, alături de alte materiale votive de epocă arhaică.

De menționat este și faptul că acestui mare complex votiv anterior ridicării templului A îi aparțin și alte fragmente de vase atice timpurii, descoperite în apropiere. Este vorba de capace de vase, unul la sud în campaniile din 1957 și 1963, celălalt în campania din 2013. Capacul descoperit în campaniile din 1957 și 1963 se află astăzi la muzeul din Histria și a fost publicat de mai multe ori, fiind în trecut atribuit Pictorului KY din grupul comaștilor[30].

Din aceeași apropiere a ariei votive discutate provine și cel mai vechi fragment ceramic atic din Pont, un crater (?) aparținând Pictorului din Pireu. Fragmentul, descoperit în poziție secundară în 1957, a fost publicat de mai multe ori începând cu anul 1962[31] și reluat recent în monografia pictorilor timpurii din Atica[32]. Este datat în ultimul sfert al secolului al VII-lea și are reprezentată o friză cu animale păscând[33]. Este probabil cel mai mare vas atic pictat din sanctuar, și fie a fost folosit în cult, fie dedicat.

În partea de sud a sanctuarului ceramica atică timpurie, corintizantă, este mai puțin numeroasă. De menționat este un fragment de *dinos*, cel mai probabil,

[28] Vase ale Pictorului Polos-ului descoperite în sanctuare ioniene sunt relativ comune, o discuție în acest sens, cu trimiteri bibliografice, la KREUZER 1998, p. 89. Pentru sanctuarele din nordul egeean, vezi și ARVANITAKI, TIVERIOS & VOUTIRAS 2009, p. 150 (*kotyle*).

[29] CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974, p. 161-167, 443-446, fig. 43-46.

[30] Cu literatura anterioară cf. ALEXANDRESCU 1978, p. 70, cat. nr. 338, pl. 38; ALEXANDRIDOU 2011, p. 170, cat. nr. 1268.

[31] ALEXANDRESCU 1978, p. 67, cat. nr. 302, pl. 33.

[32] ALEXANDRIDOU 2011, p. 98; p. 127, cat. nr. 191.

[33] Datarea corespunde primelor exporturi de ceramică atică spre vestul Asiei Mici, TUNA-NÖRLING 1995, p. 133.

descoperit direct pe stânca de șist la est de templul Afroditei și de groapa sacră în anul 2004. Pe fragmentul păstrat se observă o panteră într-un spațiu plin de ornamente, un *horror vacui* ce amintește de pictorii stilului mijlociu de la Corinth. O datare la începutul secolului al VI-lea a acestui fragment este cea mai plauzibilă și atestă faptul că ceramica atică cu figuri negre a continuat să fie adusă în sanctuar[34].

ÎN LOC DE CONCLUZII

Prezența vaselor atice pictate timpurii în sanctuarul histrian coincide cu cea din aceeași perioadă atât din sanctuarele Ioniei[35], cât și din mediul colonial ionian[36], dar puțin mai devreme decât în metropola Milet[37]. În Ionia sanctuarele funcționau cu mult înainte și erau mult mai deschise către instrumentarul de cult sau votivele venite din alte părți. Aducerea acestei categorii ceramice la Histria ar fi putut avea loc prin intermediul direct al ionienilor din metropolă. Faptul că importul de ceramică atică pictată este atestat poate să-și găsească și alte explicații, fie prin rolul cetăților din Propontida, unde Athena avea un interes major în epoca arhaică timpurie, fie prin alți negustori, de exemplu din Egina[38]. Prin acești intermediari au procurat vasele de care am vorbit cei care le-au dedicat în sanctuar. Din perioada arhaică târzie știm, grație numeroaselor inscripții ceramice, că dedicanții vaselor atice erau ionieni, cel mai probabil legați de *apoikia* dunăreană. Același lucru este de presupus și despre primele vase atice, chiar dacă scrierea pe aceste vase lipsește.

În sanctuarul din colțul de nord-est al Histriei ceramica atică este întâlnită începând cu ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr., importurile continuând să crească în perioada următoare, devenind descoperiri comune în epoca arhaică târzie, când, odată cu ridicarea templelor din piatră, sanctuarul capătă un aspect monumental. Noile descoperiri arată că această ceramică a fost utilizată încă din prima fază a existenței sanctuarului (a doua jumătate a secolului al VII-lea - prima

[34] În partea de sud a sanctuarului în schimb, în apropiere de templul Afroditei, s-au găsit câteva fragmente de amfore atice de tip SOS, una dintre ele de la sfârșitul secolului al VII-lea a.Chr., BÎRZESCU 2013, p. 204.

[35] Primele importuri atice în Heraionul din Samos au avut loc în ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr., cf. KREUZER 1998, p. 85-86. Cinci vase aparținând Pictorului Polos-ului au fost descoperite în Heraion, patru *lekanai* și o hidrie, cf. KREUZER 1998, p. 89, cat. nr. 74, 132-135, p. 17, 29, Beilage 7. Pentru importul vaselor atice timpurii în Ionia, TUNA-NÖRLING 1995, p. 108-112.

[36] Precum Naukratis, BEAZLEY & PAYNE 1929, p. 253-254. A se vedea mai nou VENIT 1988, p. 68, n. 9, p. 71, 84, 191, cat. nr. 282 (capac de lekanidă); SCHLOTZHAUER 2012, p. 32, cu literatură mai veche.

[37] La Milet începuturile importurilor de ceramică atică cu figuri negre sunt cu cel puțin un deceniu mai târzii decât cele de la Histria. De menționat faptul că deși descoperirile de ceramică atică din prima jumătate a secolului al VI-lea în metropolă sunt mult mai numeroase, vasele Pictorului Polos-ului lipsesc, cf. KUNISCH 2016, p. 13.

[38] Situația din sanctuarul histrian seamănă cu cea de la Naukratis, unde importurile atice în sanctuarele ioniene de aici încep la fel de devreme, la sfârșitul secolului al VII-lea, și cresc deja în prima jumătate a secolului al VI-lea, VENIT 1988, p. 67-71.

jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.), iar vasele Pictorului *Polos*-ului au fost printre cele mai îndrăgite de dedicanți.

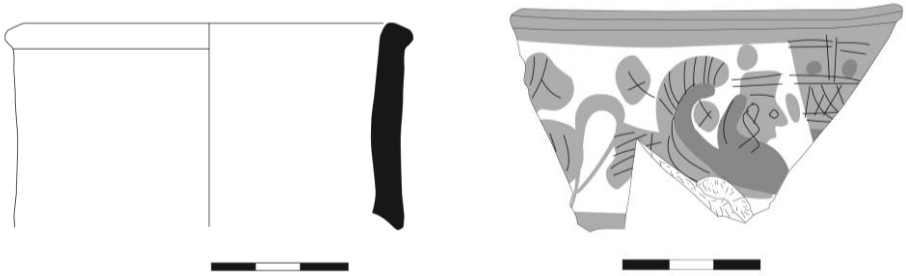
CATALOG[39]

Cat. nr. 1. Două fragmente din partea superioară a unei pixide; nr. inv. His 2013 T 130.1. Locul de descoperire: Zona sacră, aria sacrificială anterioară ridicării templului A; descoperit în anul 2013.

H. păstrată 4,8 cm; D. gurii la interior 7,6-8 cm; grosime perete 6,5 mm.

Se păstrează o treime din buza ușor profilată și șănțuită, și aproximativ un sfert din partea superioară a corpului. Buza este pictată cu firnis atât pe interior, cca. 2 cm, cât și la exterior. Pe corpul vasului se păstrează o sirenă și o femelă sfinx, dispuse spate în spate, dintr-o friză, ce se întindea pe tot corpul vasului. În fața sirenei se află un ornament cu două flori de lotus. Spațiile goale din friză sunt umplute cu rozete, puncte și cruci florale. Firnisul este ușor deteriorat pe toate suprafețele. Pentru detalii sunt aplicate incizii și culoarea mov. Femela sfinx și sirena sunt strânse în friză, nefiind lăsat un spațiu mai mare, ca în cazul altor forme de vase. Pentru detalii privind redarea figurilor, cf. CVA Grecia 7, Marathon 1, p. 47, fig. 28, pl. 26, 1, sau pe o *lekanis* aflată astăzi în Muzeul Național din Copenhaga, cf. CVA Danemarca 3, Muzeul Național Copenhaga 3, p. 3, 81, pl. 100, 5. Pentru formă, cf. ROBERTS 1978, p. 9-10, cat. 2, pl. 1.1.

Al doilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr.

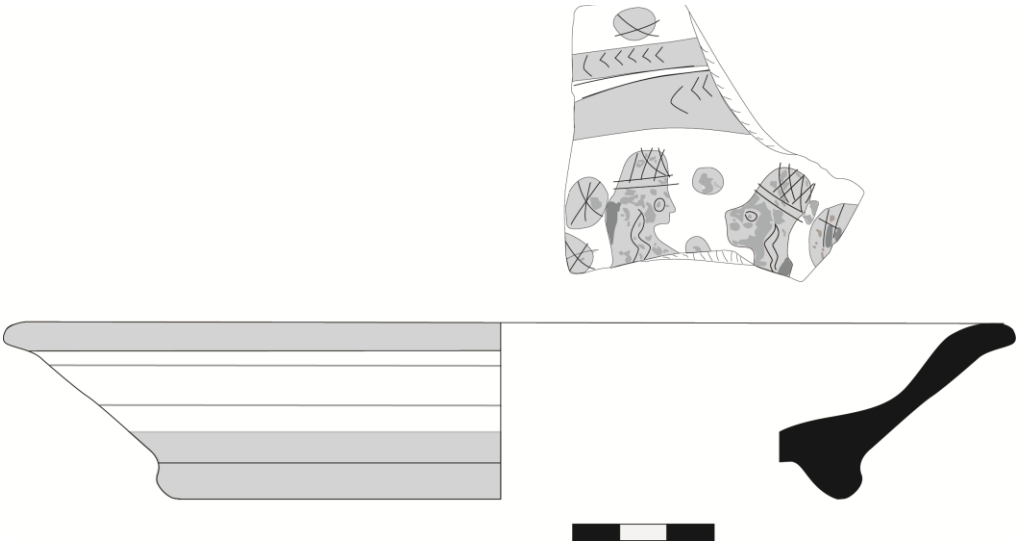
Cat. nr. 2. Fragment de farfurie, tip A II (Callipolitis-Feytmans); nr. inv. His 1952 T V 9011. Descoperit în campania din anul 1952. Locul de descoperire: în imediata apropiere a templului A.

H. 3,5 cm; D. max. deschidere 22 cm; D. max. picior 16 cm; grosime buză 7 mm.

În interiorul vasului se păstrează capete de la două sirene sau femele sfinx afrontate într-un medalion delimitat de o bandă de firnis. În medalion se păstrează un decor constând în rozete și puncte. Buza prezintă un decor, din care se păstrează o rozetă. Pentru formă și decorul cu rozete pe buză CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974, p. 162, pl. 57, 4a, și p. 344, 445, fig. 45, 27; CVA Germania 7, Karlsruhe 1, p. 13, fig. 6, pl. 5, 3.

Al doilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr.

[39] Ilustrația (desene și fotografii), ca și restaurarea vaselor au fost realizate de autor.

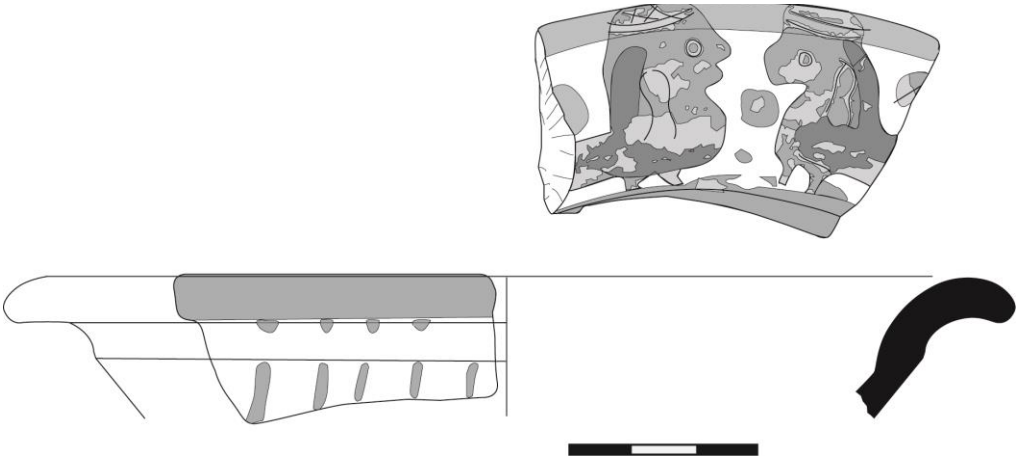

Cat. nr. 3. Fragment de farfurie, tip A II (Callipolitis-Feytmans); nr. de inventar ilizibil. Descoperit cel mai probabil în anii ’50 ai secolului trecut în sanctuar.

H. păstrată 2,2 cm; D. max. deschidere ca. 18 cm; grosime buză 7 mm; grosime perete 5,7 mm.

Buză cu zonă figurată: două sirene afrontate. Decor cu puncte și rozete. Benzi de firnis șters, în formă de raze, pe reversul buzei. Formă și decor, cf. CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974, p. 163, p. 341, fig. 43, 5, pl. 56, 5.

Al doilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr.

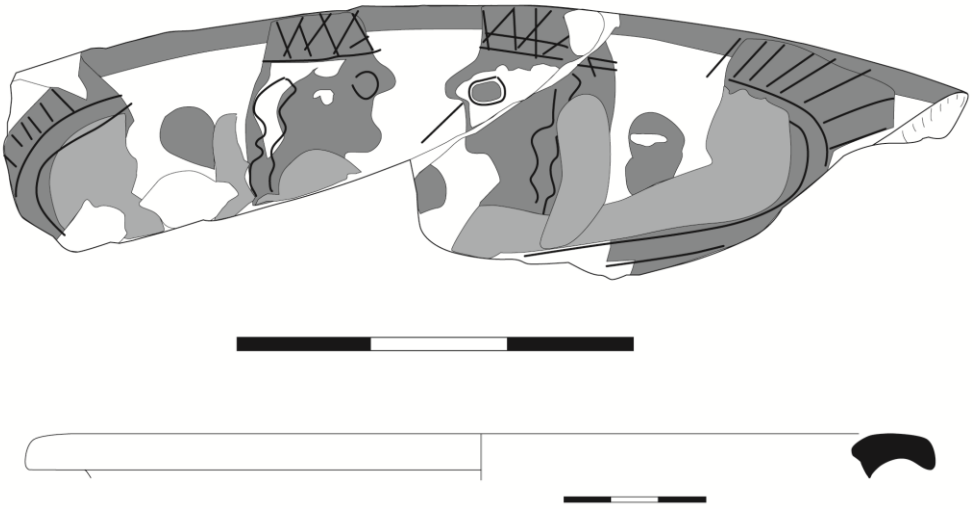

Cat. nr. 4. Două fragmente din buza unei farfurii, tip A II (Callipolitis-Feytmans); nr. inv. His 2015 T 50. Locul de descoperire: Zona sacră, arie sacrificială anterioară ridicării templului A; descoperite în anul 2015.

H. păstrată 1,1 cm; grosime perete buză 0,67 cm; grosime perete 0,62 cm; D. max. farfurie 20 cm; L. 7,1 cm; l. 1,2 cm.

Se păstrează cca. 1/8 din buza vasului cu urmele unei frize cu două sirene afrontate. Pentru formă și decor CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974, p. 344, fig. 44, 26 (formă) și p. 163, pl. 56, 5; CVA Germania 84, Erlangen 2, p. 88-89, fig. 12, 2, pl. 37, 7-8.

Al doilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

CVA – *Corpus Vasorum Antiquorum*.

CVA Danemarca 3, Muzeul Național Copenhaga 3 – C. Blinkenberg & K. Friis Johansen, *CVA Danemark, Copenhague : Musée National (Collection des Antiquités Classiques)*, Paris, Copenhague, 1928.

CVA Germania 7, Karlsruhe 1 – G. Hafner, *CVA Deutschland, vol. 7, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum, vol. I*, München, 1951.

CVA Germania 84, Erlangen 2 – O. Dräger, *CVA Deutschland, vol. 84, Antikensammlung der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen, vol. 2*, München, 2007.

CVA Grecia 7, Marathon 1 – P. Valavanis, *CVA Greece, vol. 7, Marathon Museum*, Athena, 2001.

Autori

ALEXANDRESCU 1978 – P. Alexandrescu, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique, VIIe-IVe s.*, București, Paris, 1978.

ALEXANDRIDOU 2011 – A. Alexandridou, *The Early Black-Figured Pottery of Attika in Context (c. 630-570 BCE)*, Leiden, Boston, 2011.

AMYX 1988 – D. Amyx, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, Los Angeles, 1988.

ARVANITAKI, TIVERIOS & VOUTIRAS 2009 – A. Arvanitaki, M. Tiverios, E. Voutiras, *Ceramica attica da santuari di colonie greche nella Calcidica*, în: S. Fortunelli, C. Masseria (eds.), *Ceramica attica da santuari della Grecia, della Ionia e dell'Italia. Atti Convegno Perugia 14-17 marzo 2007*, Perugia, 2009, p. 149-162.

BEAZLEY & PAYNE 1929 – J. Beazley, H. Payne, *Attic Black-Figured Fragments from Naukratis*, JHS 49 (1929), p. 253-272.

BEAZLEY 1944 – J. Beazley, *Groups of Early Attic Black-Figure*, Hesperia 13 (1944), 1, p. 38-57.

BEAZLEY 1956 – J. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford, 1956.

BÎRZESCU 2013 – I. Bîrzescu, *Transport Amphoras of the Second Half of the 7th - Beginning of the 6th cent. BC in Histria*, Pontica 46, Suppl. 2 (2013), p. 201-212.

BOARDMAN & HAYES 1966 – J. Boardman, J. Hayes, *Excavations at Tocra, 1963-1965. The Archaic Deposits, I*, Londra, 1966.

BOARDMAN 1974 – J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases*, Londra, 1974.

CALLIPOLITIS-FEYTMANS 1974 – D. Callipolitis-Feytmans, *Les plats attiques à figures noires*, Paris, 1974.

CURRY 2000 – M. Curry, *The Export of Attic Black-Figure Pottery in the Early Sixth Century BC*, în: G. R. Tsetskhladze & A. J. N. W. Prag & A. M. Snodgrass (eds.), *Periplous. Papers on Classical Art and Archaeology presented to Sir John Boardman*, Londra, 2000, p. 80-88.

DIMITRIU & ALEXANDRESCU 1973 – S. Dimitriu, P. Alexandrescu, *L'importation de la céramique attique dans les colonies du Pont-Euxin avant les guerres médiques*, RA 1 (1973), p. 23-38.

FREL 1960 – J. Frel, *Monuments d'Apollonie Pontique au Musée du Louvre*, Izvestija Sofia 23 (1960), p. 239-251.

HARRISON 1992 – A.B. Harrison, *Early Black Figure Workshops of Athens and Corinth: A Study in Reciprocal Artistic Influences*, Ann Arbor, 1992.

JO SMITH 2010 – T. Jo Smith, *Athenian Black-Figure Pottery from Berezan*, în: S. Solovyov (ed.), *Borysthenes - Berezan. The Hermitage Archaeological Collection*, vol. II, St. Petersburg, 2010, p. 171-290.

KREUZER 1998 – B. Kreuzer, *Samos XIII. Die attisch-schwarzfigurige Keramik aus dem Heraion von Samos*, Bonn, 1998.

KUNISCH 2016 – N. Kunisch, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899, 5. 3. Die Attische Importkeramik*, Berlin - Boston, 2016.

MOORE & PHILIPPIDES 1986 – M. B. Moore, Z. Pease Philippides, *The Athenian Agora XXIII. Attic Black-Figured Pottery*, Princeton, 1986.

PAYNE 1931 – H. Payne, *Necrocorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, New York, 1931.

PIPPIDI 1954 – D. M. Pippidi, *Sectorul templului grec (T)*, în: E. Condurachi (ed.), *Histria I. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 231-278.

ROBERTS 1978 – S. R. Roberts, *The Attic Pyxis*, Chicago, 1978.

SCHLOTZHAUER 2012 – U. Schlotzhauer, *Untersuchungen zur archaischen griechischen Keramik aus Naukratis*, în: U. Höckmann (ed.), *Archäologische Studien zu Naukratis III. Griechische Keramik des 7. und 6. Jhs. v.Chr. aus Naukratis und anderen Orten in Ägypten*, Worms, 2012, p. 23-194.

TUNA-NÖRLING 1995 – Y. Tuna-Nörling, *Die Ausgrabungen von Alt-Smyrna und Pitane. Die attisch-schwarzfigurige Keramik und der attische Keramikexport nach Kleinasien*, Tübingen, 1995.

VENIT 1988 – M. S. Venit, *Greek Painted Pottery from Naukratis in Egyptian Museums*, Winona Lake, 1988.

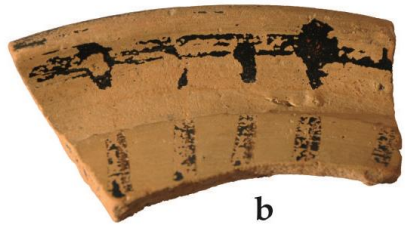
1

2

a

b

3

4

0 1 2 3 cm

ON THE IMAGE OF THE APPLIQUE OF PHIALE B 71 FROM TOMB 1/II IN THE MOGILANSKA MOGILA TUMULUS

Denis BORISOV*

Cuvinte-cheie: *fiala B 71, mormântul 1/II, tumulul Mogilanska Mogila, iconografie monetară, Afrodita, nimfă, phiala.*

Keywords: *Phiale B 71, Tomb 1/II, Mogilanska Mogila tumulus, coin images, Aphrodite, nymph, phiale.*

Rezumat: *Articolul aduce în discuție identificarea reprezentării de pe aplica de pe phiala B71 din mormântul 1/II în tumulul Mogilanska Mogila. Între cercetători există păreri împărțite legate de identificarea imaginii feminine de pe aplica din partea interioară a omphalos-ului, încă de la descoperirea mormântului 1/II în 1965 și a inventarului său bogat, care include și phiala B67. Ivan Venedikov, unul dintre cercetătorii tumulului Mogilanska Mogila, a propus identificarea reprezentării cu Afrodita. Bogdan Nikolov susține că ea aparține zeiței Artemis, fără a-și sprijini afirmația cu dovezi credibile. Cei mai mulți cercetători bulgari, printre care și Totko Stoyanov și Nartsis Torbov, acceptă teoria lui Venedikov. Unii, precum Totko Stoyanov, chiar au propus identificarea imaginii feminine cu o nimfă. Originea phialei este de asemenea un subiect deschis discuțiilor între cercetători. Există două propuneri pentru originea phialei. Prima susține că phiala este produsul unui meșter grec și a unui atelier grecesc, iar cealaltă că phiala este opera unui meșter trac, ucenic într-un atelier din Cizic. În colecțiile Muzeului Regional de Istorie din Vratsa se păstrează matriță din bronz. Împrejurările descoperirii ei sunt necunoscute. Pe suprafața sa este o reprezentat un cap de femeie întors spre dreapta, cu* keriphalos *sau eșarfă în păr. Cercetători precum Dobrin Antonov și Nartsis Torbov au adus în discuție o similitudine între reprezentarea de pe matriță și cea de pe aplica de pe omphalos-ul phialei B 71 din mormântul 1/II în tumulul Mogilanska Mogila. Alții, precum Totko Stoyanov, au sugerat o legătură între imaginea de pe aplică și cele de pe reversul monedelor bătute la Cizic și Lampsacus. Dobrin Antonov și Nartsis Torbov au observat o legătură între matrița de la Vratsa și imaginile de pe monede. O trăsătură comună între reprezentarea de pe omphalos și cele de pe monedele de la Cizic și Lampsacus sunt cerceii în formă de*

* Denis BORISOV: PhD student, Department of Archaeology, Faculty of History, "St. Kliment Ohridski" University, 15 Tsar Osvoboditel Blvd., 1504 Sofia, Bulgaria; e-mail: denis_borisov94@yahoo.com.

ciorchine de strugure și colierul de perle. Acest tip de bijuterii este atestat pentru prima dată pe monedele de la Syracusa, bătute în timpul lui Dionysios I (405-367 a.Chr.), care poartă imaginea nereidei Arethusa, cu cercei în formă de ciorchine de struguri și un șirag de perle. Aceste monede au inspirat la finalul secolului al IV-lea – începutul secolului al III-lea a. Chr. producția așa-numitelor „cupe Arethusa" sau kilikes *cu medalion cu reprezentarea Arethusei, împrumutate de pe o monedă a Syracusei, în Cales (Calvi Risorta) în Campania de nord. Practica decorării vaselor cu imagini de pe monede este propusă și pentru vesela din metal. Luând în considerare teoriile analizate în articol și analogiile sugerate de cercetători, putem presupune că imaginea de pe omphalos-ul phialei B 71 este cea a Afroditei sau a unei nimfe.*

Abstract: *The following article is dedicated to identifying the image on the applique on phiale B 71 from Tomb 1/II in the Mogilanska Mogila tumulus. Since the discovery of tomb 1/II in 1965 and its rich grave goods, among which is phiale B 67, there is a debate among scholars about the identification of the female image on the applique at the internal part of the omphalos. Ivan Venedikov, one of the researchers of the Mogilanska Mogila tumulus, has proposed that the image on the applique is that of Aphrodite. Bogdan Nikolov claims that the image is that of Artemis, without confirming his theory with credible evidence. Most Bulgarian scholars such as Totko Stoyanov and Nartsis Torbov, accept Venedikov's theory. Some, as Totko Stoyanov, even have proposed an identification of the figure as a nymph. The origin of the phiale is also a subject of much debate among the scholars. There are two opinions on the origins of the phiale- the phiale is a product of a Greek master and a Greek workshop and the other is that the phiale is the work of a Thracian master, who was an apprentice at a workshop at Cyzicus. In the collections of the Regional Museum of History in Vratsa, a bronze die is kept. The circumstances around the discovery of the die are unknown. On the surface of the die, there is an image of a female head, turned right with a kekriphalos, or headscarf, on her hair. Scholars like Dobrin Antonov and Nartsis Torbov have suggested a similarity between the image on the die and the image on the applique on the omphalos of phiale B 71 from Tomb 1/II in the Mogilanska Mogila tumulus. Others like Totko Stoyanov have suggested a parallel of the image on the omphalos of phiale B 71 with the images on the reverse side of coins, minted in Cyzicus and Lampsacus. Dobrin Antonov and Nartsis Torbov have suggested a connection between the Vratsa matrix and coin images. A common feature among the image on the omphalos of the phiale and the coins of Cyzicus and Lampsacus are the grape-shaped earring and the pearl necklace. Those pieces of jewelry are attested for the first time in the coinage of Syracuse, struck during the reign of Dionysios I (405-367 BC), which has an image of the nereid Arethusa, wearing grape-shaped earrings and a pearl necklace. These coins in the late fourth-early third c. BC inspired the production of the so-called "Arethusa cups" or kilikes with a medallion with the image of Arethusa, taken from a Syracusan coin, in Cales (Calvi Risorta) in Northern Campania. This practice of decoration of vessels with a coin image is proposed for metal ware as well. Taking into account the theories examined in the article and the parallels suggested by scholars, it is possible to assume that the image on the omphalos of phiale B 71 is that of Aphrodite or a nymph.*

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE MOGILANSKA MOGILA TUMULUS AND TOMB 1/II

Mogilanska Mogila tumulus is located in the center of the town of Vratsa, in plot on "Rechka "street (**Fig. 1.2).** The tumulus received its name in the beginning of the 20th century, when a family built a house on top of the tumulus. The family received the nickname "Mogilantsi" or "people, living on a tumulus"[1]. The tumulus had the following dimensions before the archaeological research- height – 7 m and diameter of the base- 60 m[2]. The top of the tumulus has collapsed in the northern part prior to the research[3]. The tumular embankment was composed of layers of soil, rocks, clay and in the top layer-of remains from modern day buildings (**Fig. 3)**[4].

In November 1965, construction works for the building of a block of flats began near the tumulus. On November 12th, the excavator picked up metal elements from a four-wheel chariot[5]. Construction work ceased to a halt[6]. On the construction site came Dimiter Buchinski, a sculptor from the National Archaeological Institute with Museum, who salvaged the pieces from the chariot. On the next day, November 13th, began the rescue archaeological excavation of Mogilanska Mogila tumulus, led by Bogdan Nikolov, an archaeologist at the Regional Museum of History in Vratsa[7]. Later, Ivan Venedikov joined the archaeological team and became leader of the excavation, with Dimiter Buchinski and Bogdan Nikolov as deputies[8]. The archaeological team set up a trench in the tumular embankment, measuring 14 meters in length and 6 m in width[9]. The harsh weather conditions on the site didn't allow the archaeologists to properly document the stratigraphy of the tumular embankment and the plan of the burial chamber[10]. During the archaeological excavation, which lasted 12 days, the researchers discovered a four-wheel chariot, in front of which were the skeletons of two draught horses, the skeleton of a riding horse behind the chariot and a human skeleton with an iron fibula and 18 spear points[11]. Next to the chariot the researchers discovered a rectangular tomb, made from wooden beams, connected with iron wedges (**Fig. 4, 5**)[12]. In the burial chamber, the researchers discovered a skeleton of what Venedikov thought to be a young woman, lying on the ground face down[13]. On the skull there was a golden laurel wreath, near the ears - two golden earrings and on the body-golden appliques, probably from a garment,

[1]TORBOV 2005, p. 11.
[2] TORBOV 2005, p. 11.
[3] TORBOV 2005, p. 11.
[4] VENEDIKOV 1966, p. 7; TORBOV 2005, p. 11.
[5] VENEDIKOV 1966, p. 7; TORBOV 2005, p. 11.
[6] VENEDIKOV 1966, p. 7; TORBOV 2005, p. 11.
[7] VENEDIKOV 1966, p. 7.
[8] VENEDIKOV 1966, p. 7.
[9] VENEDIKOV 1966, p. 7; TORBOV 2005, p. 11.
[10] TORBOV 2005, p. 11.
[11] VENEDIKOV 1966, p. 7-11.
[12] VENEDIKOV 1966, p. 7.
[13] VENEDIKOV 1966, p. 11-12.

worn by the deceased[14]. Around the skeleton lay the grave goods – a silver-gilt greave, fragments of a bronze Chalcidian helmet, two iron knives, a makhaira, bronze arrowheads in a quiver, toiletries-golden spoons (earpicks?) and a bronze mirror, a glass pendant, shaped a satyr's head and clay figurines[15]. Because of the armament, found in the chamber, Venedikov expected to find a male skeleton as well in the chamber. But as the expansion of the trench showed up, such was never found[16]. Instead, the researchers found two groups of metalware – bronze, consisting of a hydria, situla and podanipter, and silver – a jug, jug-rhyton, shaped as an einkorn, and four phialae[17]. On three of them there is an inscription in ancient Greek, reading: ΚΟΤΥΟΣ ΕΤ ΒΕΟΥ[18]. On the fourth, on the internal part of the omphalos, there is an applique with a female image, which Venedikov identifies as Aphrodite[19].

After the excavations, in the beginning of 1966, the site was handed over to the builders, who in turn restarted the construction works[20]. On February 10th, a builder from the site met with Bogdan Nikolov and told him that the builders found a rock heap with two iron nails in it[21]. The information, given to him by the builder prompted Bogdan Nikolov to begin a new archaeological excavation of the site[22]. During this excavation the archaeological team, led by Bogdan Nikolov excavated two more tombs, which were designated as Tomb 2/III and Tomb 3/I[23]. Tomb 2/III is rectangular in plan, with a substructure, made from river boulders, joined together without mortar and a superstructure, made from wooden beams, joined together by iron nails[24]. The burial chamber is divided in to two, identical in size rooms, by a transverse wall[25]. Tomb 3/I is round in plan, with a substructure, made from large river boulders and a superstructure, made from smaller boulders[26]. The grave goods of Tomb 2/III are represented by a bronze Thracian type fibula, golden pendants in the shape of a bird and a sphere, an Attic red figure skyphos, a black glaze bowl, a quiver with 73 bronze arrowheads, two fragmented iron knives, clay figurines, a silver Phidias cup and a golden jug[27]. In Tomb 3/I only clay vessels were found- a red figure skyphos, a kylix, a pot and a hydria[28].

The date of construction of the three tombs in the Mogilanska Mogila tumulus is the subject of debate between the scholars. Bogdan Nikolov dates the construction of Tomb 1/II in the middle of the fourth century BC, that of Tomb

[14] VENEDIKOV 1966, p. 12.
[15] VENEKIDOV 1966, p. 12.
[16] VENEDIKOV 1966, p. 12.
[17] VENEDIKOV 1966, p. 12; TORBOV 2005, p. 12-13; TORBOV 2015, p. 65.
[18] VENEDIKOV 1966, p. 12.
[19] VENEDIKOV 1966, p. 12.
[20] TORBOV 2005, p. 14; TORBOV 2015, p. 6.
[21] TORBOV 2005, p. 14, TORBOV 2015, p. 6.
[22] NIKOLOV 1967, p. 11; TORBOV 2005, p. 14; TORBOV 2015, p. 6.
[23] NIKOLOV 1967, p. 11-12, TORBOV 2005, p. 16-19; TORBOV 2015, p. 7-9.
[24] NIKOLOV 1967, p. 12.
[25] NIKOLOV 1967, p. 11-12.
[26] TORBOV 2005, p. 19-20; TORBOV 2015, p. 9.
[27] NIKOLOV 1967, p. 14-16.
[28] TORBOV 2005, p. 96; TORBOV 2015, p. 61.

2/III- the end of the third quarter of the fourth century BC, and that of Tomb 3/I- in the beginning of the second quarter of the fourth century BC[29]. Nartsis Torbov dates the construction of Tomb 1/II and Tomb 2/III in the early Hellenistic period and that of Tomb 3/III-in the decades before the middle of the fourth century BC[30]. Valeriu Sîrbu suggested a different date for the construction of Tomb 3/I, claiming that the tomb was constructed in second half of the fourth century BC[31]. Emilian Teleagă suggested much earlier dates for the construction of Tomb 3/I and tomb 1/II than the ones, suggested by Nikolov. He claims that Tomb 3/I was constructed and used in the period 375-350 BC on the basis of the red figure skyphos, found in the tomb[32]. According to Teleagă, Tomb 1/II was constructed and used in the period 425-375 BC on the basis of the black glaze skyphos and one of the oil lamps, discovered in the tomb[33]

PHIALE B 71 AND THE THEORIES ABOUT THE FEMALE IMAGE ON THE INTERNAL PART OF THE OMPHALOS

One of the items, discovered in Tomb 1/II, is a silver phiale with a silver - gilded applique at the internal part of the omphalos, bearing a female image. The phiale is made from silver and it has the following dimensions: height - 4 cm, diameter-10 cm[34]. The lower half of the body of the phiale is decorated with flutes (**Fig. 6**)[35]. On the internal part of the omphalos there is a silver- gild applique with the image of a female head, soldered on the omphalos and a second applique with a feather motif[36]. Unlike the other three phialae, found in the tomb, this one doesn't have an inscription on the neck[37]. The phiale is now kept in the collections of the Regional Museum of History in the town of Vratsa and it is listed in the inventory books of the museum under the inventory number B 71[38].

Since the discovery of Tomb 1/II and its rich grave goods in 1965, there has been much debate among the scholars about the identification of the female image on the applique of the omphalos of phiale B 71. The first theory about the identification of the female image on the omphalos was proposed by Ivan Venedikov[39]. According to this theory, the image is that of the goddess Aphrodite[40]. However, Venedikov doesn't show any evidence or parallels to back up his theory[41]. Bogdan Nikolov proposed a different theory about the

[29] NIKOLOV 1967, p. 12-13, p. 18.
[30] TORBOV 2005, p. 95.
[31] TORBOV 2005, p. 94.
[32] TORBOV 2005, p. 94.
[33] TORBOV 2005, p. 94.
[34] NIKOLOV 1968, p. 150, cat. 48-49; TORBOV 2005, p. 101, cat. 67; TORBOV 2015, p. 65, cat. 67.
[35] NIKOLOV 1968, p. 150, cat. 48-49.
[36]NIKOLOV 1968, p. 150, cat. 48-49, POPOVA 2017, p. 20.
[37] NIKOLOV 1968, p. 150, cat. 48-49.
[38] NIKOLOV 1968, p. 150, cat. 48-49; TORBOV 2005, p. 101, cat. 67; TORBOV 2015, p. 65, cat. 67.
[39] VENEDIKOV 1966, p. 12.
[40] VENEDIKOV 1966, p. 12.
[41] VENEDIKOV 1966, p. 12.

identification of the female image on the omphalos[42]. According to it, the image on the omphalos is probably that of Artemis[43]. Just like Venedikov before him, Nikolov doesn't give any credible evidence or parallels to support his theory[44]. Most of the Bulgarian scholars such as Totko Stoyanov and Nartsis Torbov support Venedikov's theory of identification of the female image as that of Aphrodite[45]. Scholars like Totko Stoyanov even have suggested an identification of the image as that of a nymph[46]. The identification of the female image on the omphalos as Aphrodite is also supported in a recent article about the phiale by Ruja Popova[47].

COIN IMAGES AND VESSELS

Some Bulgarian scholars have suggested a connection between the image on the internal part of the omphalos of phiale B 71 and images on the reverse side of Greek coins, mainly those of Cyzicus[48]. The image on the omphalos is that of a woman, wearing a sphendone/*kekriphalos*- a head scarf, with a head, turned on the right, hair, tied into a knot and wearing a pearl necklace and earrings, which are interpreted either as pyramidal or as grape-shaped (**Fig. 7**)[49]. Most scholars accept the second interpretation for the shape of the earrings - that they are grape-shaped[50]. The grape-shaped earrings are attested for the first time in the images on the reverse side of the coins of Sicily, struck during the reign of Dionysios I (405-367 BC)[51]. The images on these coins are those of the patron deity of Sicily, the nereid Arethusa, wearing grape-shaped earrings, a diadem from water reeds and a necklace[52]. Similar earrings are attested in the coinage of Cyzicus and Lampsacus, which feature a female- nymph or Kore Soteira, wearing such pieces of jewelry-on the reverse side[53](**Fig. 9-12**). In Thrace, such pieces of jewelry are attested in phiale B 464 from the Rogozen treasure, featuring an image of the Tegean princess and priestess of Athena Auge and a drunken Heracles (**Fig. 13**) and in a matrix with an image of a female head, wearing a sphendone/*kekriphalos*, grape-shaped earrings and a necklace, kept in the collections of the Regional Museum of History in Vratsa[54]. Parallels of the female head on the omphalos of phiale B 71 can be found in the image of two kantharoi, featuring an image of Aphrodite from the Vasil Bozhkov collection (**Fig. 14-15**)[55]. Due to the similarity

[42] NIKOLOV 1968, p. 150.
[43] NIKOLOV 1968, p.150.
[44] NIKOLOV 1968, p.150.
[45] STOYANOV 2003, p. 83; TORBOV 2005, p. 77; TORBOV 2015, p. 34.
[46] STOYANOV 2003, p. 83.
[47] POPOVA 2017, p. 20
[48] STOYANOV 2003, p. 91-92; TORBOV 2005, p. 77; TORBOV 2015, p. 34; SIDERIS 2016, p.189.
[49] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 44; STOYANOV 2003, p. 87; TORBOV 2005, p. 77; ANTONOV 2007, p. 73; TORBOV 2015, p. 34; POPOVA 2017, p. 20.
[50] POPOVA 2017, p. 20.
[51] GORZELANY 2012, p. 41.
[52] GORZELANY 2012, p. 41.
[53] POPOVA 2017, p. 21-22.
[54] OGNENOVA-MARINOVA 1987, p. 46; TORBOV & ANTONOV 2002, p. 44.
[55] SIDERIS 2016, p. 136, image 56.8; p.162, images 64.6,64.7.

between appliques on the bottom of phiales and contemporary coins, some scholars have suggested a theory, according to which in the earlier stages of production of vessels with an applique with female heads, real coins were soldered on to the inside of the vessel, on the bottom[56]. This theory is confirmed by the so-called "Arethusa cups". These vessels are shallow kylikes, on the bottom of which is a medallion/applique, taken from a coin of Syracuse, struck during the reign of Dionysios I (405-367 BC) (**Fig. 16**)[57]. These coins in term, inspired the production of "Arethusa cups" in the late fourth-early third c. BC in Cales (Calvi Risorta) in Northern Campania[58]. It can be theorized that these vessels inspired the production of phialae with coin images in Thrace. The practice of using coin images as decorations on vessels is well known, as evidenced by phiale B71 from Tomb 1/II and the Vratsa matrix. Other evidences of this practice are phialae B 479, B 576 and B 592 from the Rogozen treasure (**Fig. 17-19**). These phialae have an applique with an image of a young man (Apollo ?)[59]. These images were probably inspired by coin images. In the Vasil Bozhkov collection there is a kantharos, on the bottom of which there is a gilded medallion with the image of a young Heracles, slaying two snakes in his crib (**Fig. 20**)[60]. According to the publisher of the kantharos, the image on the medallion was inspired by the silver coinage of Thebes and the anti-Athenian union of poleis, struck in 466/425-395 BC- in Thebes, 405/404-395 BC- the anti-Athenian union of poleis[61]. In the same collection there is a phiale, which has a gilded medallion on the omphalos with an image of a nymph with wavy hair, wearing earrings and a necklace[62]. According to the author the phiale is produced in a Greek workshop (**Fig. 21**)[63]. The image on the medallion has very close parallels with the images on the reverse side of gold staters, struck in Lampsacus in 394-350 BC[64]. Having in mind the parallels with the images on gold staters, struck in Lampsacus, it can be deduced that the medallion on the phiale from the Vasil Bozhkov collection was probably inspired by that coinage. The parallels, examined so far in this chapter make it possible to assume that the image on the applique on the omphalos of phiale B 71 from Tomb 1/II in the Mogilanska Mogila tumulus was inspired by images on coins and that this is an image of Aphrodite or a nymph.

[56] VICKERS *et alii* 1986, pl. 14; BOARDMAN 1987, p. 284.

[57] BOARDMAN 1987, p. 284; GORZELANY 2012, p. 41.

[58] GORZELANY 2012, p.41-43.

[59] NIKOLOV *et alii* 1987, p. 96, cat. 479, p. 109, cat. 101, cat. 102; FOL *et al*. 1989, p. 88, cat. 42, p. 138, cat. 101, p.139, cat. 102.

[60] SIDERIS 2017, p. 188, images 70.4-70.5.

[61] SIDERIS 2017, p. 188.

[62] MARAZOV 2011, p. 112-113.

[63] MARAZOV 2011, p. 112.

[64] https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/lampsakos/i.html (visited on 08.10.2020).

THE VRATSA MATRIX AND PHIALE B 71. THEORIES ON THE ORIGINS OF THE MATRIX AND PHIALE[65]

In the collections of the Regional Museum of History in the town of Vratsa, a bronze die is kept. This die is part of a collection of 23 bronze dies, which were chance finds[66]. The circumstances around the discovery of the matrix are unknown[67]. The die is made from bronze and has a circular shape[68]. The matrix has the following dimensions: height-9 mm, maximal diameter- 21 mm, figure-height- 11mm and maximal diameter- 13 mm[69]. On the upper surface of the matrix there is a positive image of a female head, wearing a sphendone/*kekriphalos*, grape-shaped earrings and a pearl necklace (**Fig. 22-23**)[70]. The matrix is listed in the inventory books of the Regional Museum of History in Vratsa under the inventory number A 2907[71]. Since the first publication of the matrix, there has been debate among scholars about the function, origin and user of the matrix. Two theories about the function of the Vratsa matrix are proposed by scholars. The first theory was proposed by Dobrin Antonov, who suggested two different uses for the matrix[72]. According to this theory, the matrix had two different functions- a matrix, attached to a work bench, on the upper surface of which a sheet of silver or gold was placed and the smith would hammer out the image with a wooden mallet[73]. The second possible function was that of a coin die[74]. However, the second function is dismissed by Antonov on the basis, that the image on the matrix is a positive, not a negative one[75]. The second theory was proposed by Ruja Popova, who claims that this is a matrix, but without giving any credible evidence to support her claims[76]. Having in mind that the image on the upper surface on the matrix is a positive one, it can be deduced with a full degree of certainty that the instrument is indeed a matrix for the production of appliques/medallions[77]. Two theories have also been proposed for the origin and user of the matrix. According to the first one the matrix was used by an itinerant Greek master, who came in Northwestern Thrace to produce appliques and vessels such as Phiale B 71[78]. The second one claims that the matrix was owned and used by a local Thracian craftsman, who was an apprentice in a Greek work-

[65] I would like to thank Associate Professor Doctor of Historical Sciences Nartsis Torbov from the Regional Museum of History in Vratsa for the permission to include the matrix, inventory number A 2907 from the museum's collection in this article.

[66] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 37.

[67] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 37.

[68] TORBOV &ANTONOV 2002, p. 50, cat. I ; ANTONOV 2007, p. 215, Table XVII, 1.

[69] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 50, cat. I ; ANTONOV 2007, p. 215, Table XVII, 1.

[70] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 44, p. 50, cat. I ; ANTONOV 2007, p. 215, Table XVII, 1, POPOVA 2017, p. 20.

[71] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 50, cat. I ; ANTONOV 2007, p. 215, Table XVII, 1.

[72] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 38 ; ANTONOV 2007, p. 72-73.

[73] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 38 ; ANTONOV 2007, p. 72.

[74] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 38 ; ANTONOV 2007, p. 72.

[75] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 38; ANTONOV 2007, p. 73.

[76] POPOVA 2017, p. 20.

[77] Personal observations of the matrix on site.

[78] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 44 ; ANTONOV 2007, p. 90.

shop in the Propontis area, probably in Cyzicus[79]. Antonov has even suggested a possibility that the matrix may be used by a local Thracian craftsman, who was an apprentice at a Greek workshop and who after his apprenticeship, brought the instrument back home[80]. Due to the unknown origin of the matrix, Antonov remains inconclusive about the user, claiming that it was used either by a Greek itinerant craftsman or by a local Thracian craftsman, who had an apprenticeship in a Greek workshop[81]. Taking into the account the good artistic quality of the image on the upper surface on the matrix, it can be theorized that it was made and used by a Greek craftsman, working either as an itinerant craftsman or as a craftsman in a stationary workshop. This theory, however is open for discussion due to the fact, that the matrix is a chance find and that its origin is unknown. The positive image on the upper surface of the matrix supposes a function as a matrix for the production of appliques/medallions, omitting its function as a die for coin minting, as many scholars have proposed. Many scholars support the idea about the similarities between the image on the matrix, the image on the applique on the omphalos of phiale B 71 and contemporary coinage, mainly that of Cyzicus and Lampsacus[82]. Upon closer look at the images on the matrix, on the applique and those on the coins of Cyzicus and Lampsacus, this idea seems without any doubt plausible because of the common features among them-the use of nymphs or Aphrodite and the use of similar headdress and pieces of jewelry-sphendone/ *kekriphalos*, grape-shaped earrings and pearl necklaces.

Theories have been also proposed for the origin of phiale B 71. The first scholar to propose a theory about the origin of the phiale was Bogdan Nikolov[83]. According to this theory, the phiale was produced in a Greek workshop in an *apoikia* in the West Pontic region[84]. However, Nikolov doesn't give any credible evidence in support of his theory[85]. Torbov and Antonov claim that the tools for decoration, found in Northwestern Bulgaria prove that the decorated vessels, also found in the area, are of Greek origin[86]. This idea seems credible, considering the good artistic quality of the images both on the omphalos of the phiale, and on the matrix. Stoyanov proposes the idea that the image on the applique of phiale B 71 is the work of a Greek workshop and that it has parallels with coin images from the second quarter of the fourth century BC, but doesn't give any credible evidence in support of this idea[87]. However, as mentioned above, the image on the applique really does show parallels with contemporary coinage, which means that the vessel was probably produced in center with a coinage, well known in Thrace, such as Cyzicus. In his PhD thesis and subsequent catalogue about the Mogilanska Mogila tumulus, Nartsis Torbov accepts Stoyanov's idea about the

[79] POPOVA 2017, p. 21.
[80] ANTONOV 2007, p. 90.
[81] ANTONOV 2007, p. 215.
[82] TORBOV & ANTONOV 2002, p. 44 ; STOYANOV 2003, p. 91-92; TORBOV 2005, p. 77 ; TORBOV 2015, p. 34 ; POPOVA 2017, p. 21-22.
[83] NIKOLOV 1968, p. 150.
[84] NIKOLOV 1968, p. 150.
[85] NIKOLOV 1968, p. 150.
[86] TORBOV, & ANTONOV 2002, p. 44.
[87] STOYANOV 2003, p. 91-92.

Greek origin of the phiale[88]. Torbov also proposes the theory that the phiale is produced in a center with a well-established coinage, such as Cyzicus[89]. This theory is based upon the similarities between the images on coins, struck in Cyzicus and the image on the applique[90]. Ruja Popova in a recent article about the phiale proposed a theory about the origin of the phiale, according to which it was a product of local craftsmen, who were apprentices in a Greek workshop in a center with a major coinage, such as Cyzicus[91]. As evidence for her theory, Popova cites the decorative elements of the phiale- the medallion/applique with a female image, the medallion/applique with feather motif and flutes/ova, which according to her, point to the so-called ''hybrid decorative interactions" with the Achaemenid East and the Propontis region[92]. The phiale indeed shows signs for such interactions, but the more probable assumption is that this vessel is a work of a Greek workshop, making vessels for the Thracian aristocracy with motifs, preferred by them.

CONCLUSIONS ABOUT THE IDENTITY OF THE FEMALE IMAGE ON THE APPLIQUE ON THE OMPHALOS OF PHIALE B 71

After the examination of the theories about the identity of the female image on the applique of the omphalos of phiale B 71, the following conclusions can be made. Firstly, taking in to account the parallels of the image with images on coins, struck in Cyzicus and Lampsacus, it can be deduced that the image on phiale B 71 is inspired by the coinage of these centers. Secondly, these images propose with a certain degree of certainty that the phiale was produced in center with a coinage, which is well known in Thrace, which is Cyzicus. Thus, the coinage of Cyzicus inspired a production of vessels with motifs, taken from coin images in one of the many workshops in the polis. Phiale B 71 from Tomb 1/II can be considered as a product of such a workshop. The evidence, supporting this, is the quality in the execution of human heads and details of the face and jewelry. The parallels with phialae and kantharoi from Vasil Bozhkov collection, as well as phialae B 479, B 576 and B 592 from the Rogozen treasure show that the practice of using coin images as decoration on vessels was practice, well known in Thrace. The phialae B 479, B 576 and B 592 from the Rogozen treasure are evidence for the acceptance of the coin image in decoration of vessels by local craftsmen and their interpretations of coin imagery. A possible evidence to the introduction of coin imagery into Northwestern Thrace is the Vratsa matrix, by the means of an itinerant craftsmen or a stationary workshop, producing vessels for the local Tribaloi elite. Another possible explanation for the origin of the Vratsa matrix is that it is a tool of a local craftsman, who was an apprentice at a workshop in Cyzicus. Neither of the explanations can be accepted for sure, because of the character of the matrix - a chance find without a certain archaeological context of discovery. The function of the matrix is the only sure aspect of it. It was used to produce appliques/

[88] TORBOV 2005, p. 77; TORBOV 2015, p. 34.
[89] TORBOV 2005, p. 77; TORBOV 2015, p. 34.
[90] TORBOV 2005, p. 77; TORBOV 2015, p. 34.
[91] POPOVA 2017, p. 4.
[92] POPOVA 2017, p. 24.

medallions for the decoration of vessels, which is proven by the positive image on top part of the matrix. Further research and new finds will enlighten the subject of coin imagery as decorative elements in Thrace and the import of Greek metalware in Northwestern Thrace.

BIBLIOGRAPHY

ANTONOV 2007 - Д. Антонов, *Изделията от благороден метал в Северна Тракия. Технологичен анализ и локализация на местни ателиета за производство (VI-I в. пр. Хр.)*, Враца, 2007.

BOARDMAN 1987 - J. Boardman, *Silver is White*-In: Revue Archeologique, Fasc. 2 (1987), p. 279-295.

GORZELANY 2012 - D. Gorzelany, *Arethusa Cups in the Collection of the Princes Czartoryski Museum in Krakow. The Coin as a Decorative Element in Pottery*, Notae Numismaticae / Zapiski Numizmatyczne 51 (2012), p. 37-44.

FOL *et al*. 1989 - A. Fol, R. Katinscharov, I. Marazov, B. Nikolov, D. Gergova, *Der thrakische Silberschatz aus Rogozen, Ljudmila Zhivkova Stiftung*, Sofia, 1989.

MARAZOV 2011 - И. Маразов, *Тракия и древният свят. XV-I в. пр. Хр. „Колекция Васил Божков "*, София, 2011.

NIKOLOV 1967 - Б. Николов, *Гробница III от Могиланската могила във Враца*, Археология 1 (1967), p. 11-18.

NIKOLOV 1968 - Б. Николов, *Окръжен исторически музей Враца. Старо изкуство,изд.„Български художник"*, София, 1968.

NIKOLOV *et alii* 1987 - Б. Николов, Сп. Машов, Пл. Иванов, *Тракийско сребърно съкровище от Рогозен*, изд. „ Наука и изкуство ", София, 1987.

OGNENOVA-MARINOVA 1987 - Огненова- Маринова, *Л. Бележки върху „Фиалата" от Рогозенското съкровище с мотив от мита за Херакъл и Авге*, Археология 3 (1987), p. 47-54.

POPOVA 2017 - R. Popova, *On the Relations of Thrace with the Propontis region in the 4th century BC: Phiale B 71 from Tomb 2 in the Mogilanska Mogila Tumulus*, Orpheus 23-24 (2016-2017), p. 16-31.

STOYANOV 2003 - Т. Стоянов, *За произхода на фиалите с антропоморфна пластична украса*, Studia Archaeologica Supplementum I Сборник в памет на д-р Петър Горбанов, Университетско издателство „ Св.Климент Охридски", София, 2003, p. 87-104.

SIDERIS 2017 - Ат. Сидерис, *Съдове и прибори от метал в колекция Васил Божков. Ахеменидски, Гръцки, Етруски и Тракийски*, Том I, София, 2017.

TORBOV & ANTONOV 2002 - N. Torbov, D. Antonov, *Bronze Tools from North-Western Bulgaria (6th -1st centuries BC)*, Archaeologia Bulgarica 2 (2002), 6, p. 37-53.

TORBOV 2005 - Н. Торбов, *Могиланската могила във Враца*, Враца, 2005.

TORBOV 2015 - Н. Торбов, *Могиланската могила във Враца. Каталог*, Враца, 2015.

VENEDIKOV 1966 - Венедиков, И. *Новооткрито тракийско погребение във Враца*, Археология 1 (1966), p. 7-15.

VICKERS *et alii* 1986 - M. Vickers, O. Impey, J. Allan, *From Silver to Ceramic. The Potter's debt to Metalwork in the Graeco-Roman, Oriental and Islamic Worlds*, Ashmolean Museum, Oxford, 1986.

https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/kyzikos/i.html (Visited on 08.10.2020).

https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/lampsakos/i.html (Visited on 08.10.2020).

https://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/syracuse/dionysios_I/i.html (Visited on 08.10.2020).

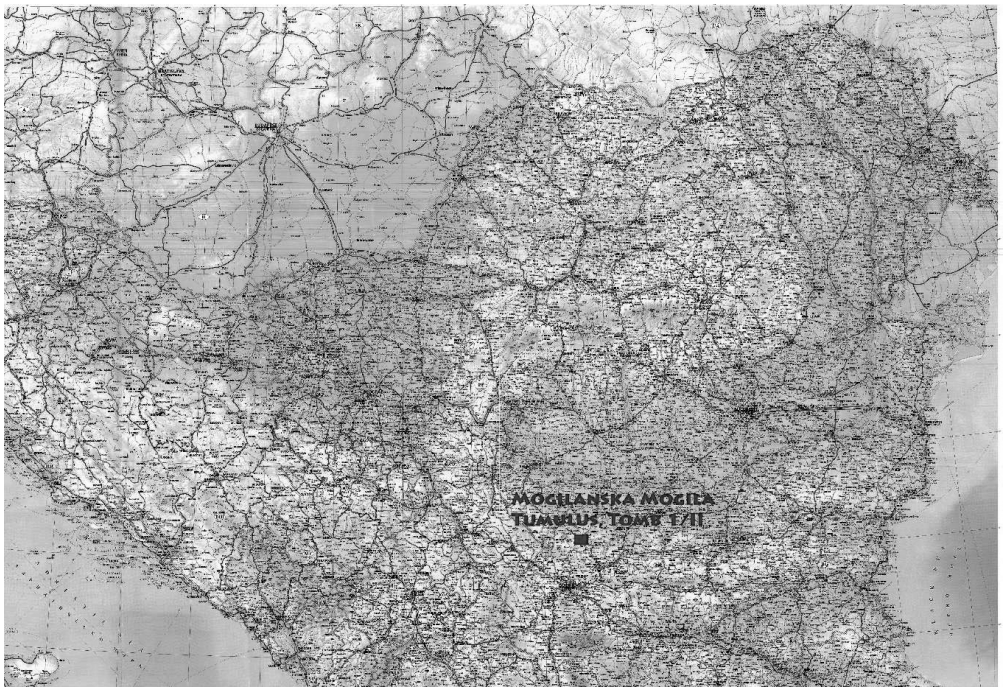

Fig. 1 - Map of the Balkan peninsula, showing the location of Tomb 1/II of the Mogilanska Mogila tumulus within the territory of present-day Bulgaria (*Пътна карта: Балкански полуостров*, 2019).

Fig. 2 - Location of the Mogilanska Mogila tumulus and Tomb 1/II within the center of the town of Vratsa (Google Earth).

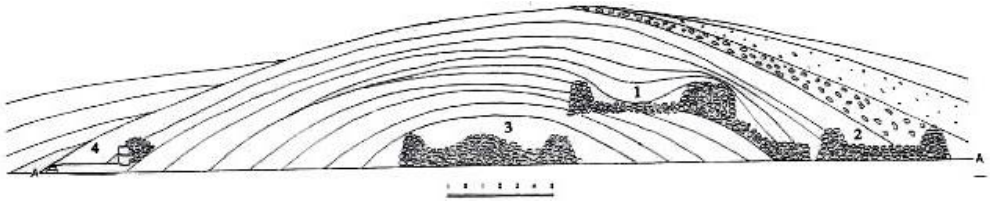

Fig. 3 - Stratigraphy of the Mogilanska Mogila tumulus, showing the excavated structures: 1-Tomb 1/II, 2-Tomb 2/III, 3-Tomb 3/I, 4 – crepidoma (after TORBOV 2005, p. 23, image 6).

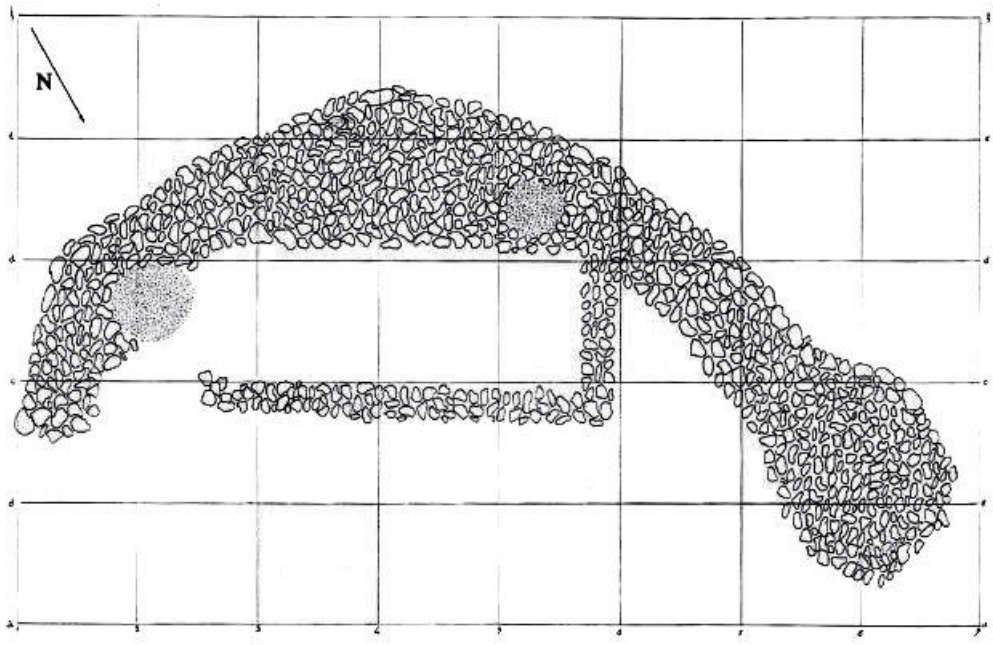

Fig. 4. - Plan of Tomb 1/II (after TORBOV 2005, p. 19, image 2).

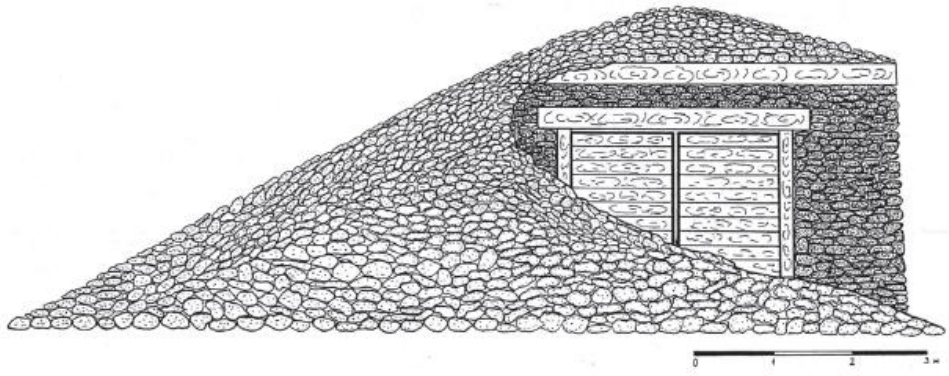

Fig. 5 - Hypothetical reconstruction of tomb 1 /II (after TORBOV 2005, p. 33, image 12).

Fig. 6 - Phiale B 71 from Tomb 1/II in the Mogilanska Mogila tumulus, view from above.

Fig. 7 - Close-up of the applique on the omphalos of phiale B 71 from Tomb 1/II in Mogilanska Mogila Tumulus.

Fig. 8 - Silver decadrachm of Syracuse, struck during the reign of Dionysios I (405-367 BC) (after https://www.wildwinds.com/coins/greece/sicily/syracuse/dionysios_I/i.html).

Fig. 9 - Silver drachm of Cyzicus with an image of Kore Soteira on the reverse side (after https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/kyzikos/i.html).

Fig. 10 – Bronze coin (AE 11) of Cyzicus, 3rd century BC (after https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/kyzikos/i.html).

Fig. 11 - Bronze coin (AE 12) of Lampsacus, struck in 350-320 BC (after https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/lampsakos/i.html).

Fig. 12 - Gold stater of Lampsacus, struck in 394 – 350 BC (after https://www.wildwinds.com/coins/greece/mysia/lampsakos/i.html).

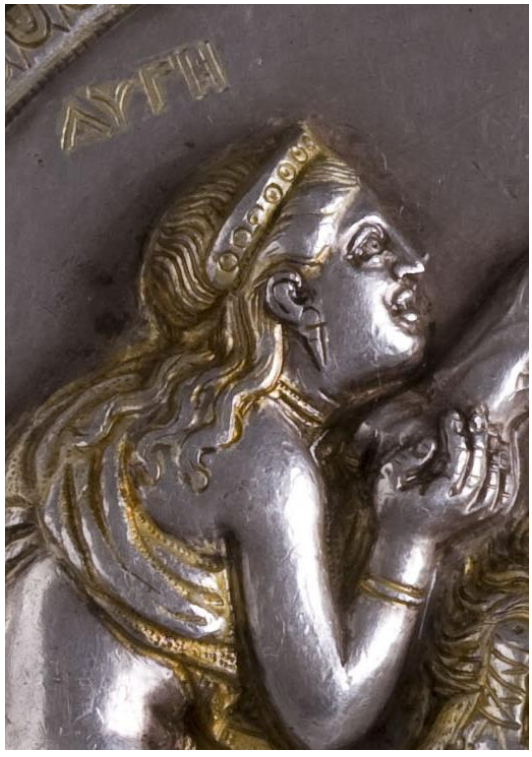

Fig. 13 - Close-up of the medallion with the myth of the rape of Auge by Heracles on the inside of phiale B 494 from the Rogozen Treasure, showing the jewelry, worn by the Tegean princes and priestess of Athena Auge.

Fig. 14 - Image of Ariadne, Aphrodite and Minos on a kantharos, kept in the Vasil Bozhkov collection (after SIDERIS 2017, p. 136).

Fig. 15 - Image of Aphrodite, Helen of Troy, Paris and Hermes on a kantharos, kept in the Vasil Bozhkov collection (after SIDERIS 2017, p. 162, image 64.7).

Fig. 16 - "Arethusa cup" from the Prince Czartoryski collection of the Krakow museum (after GORZELANY 2012, plate 2).

Fig. 17 – Phiale B 479 from the Rogozen treasure (after FOL *et al*. 1989, p. 42, image 88).

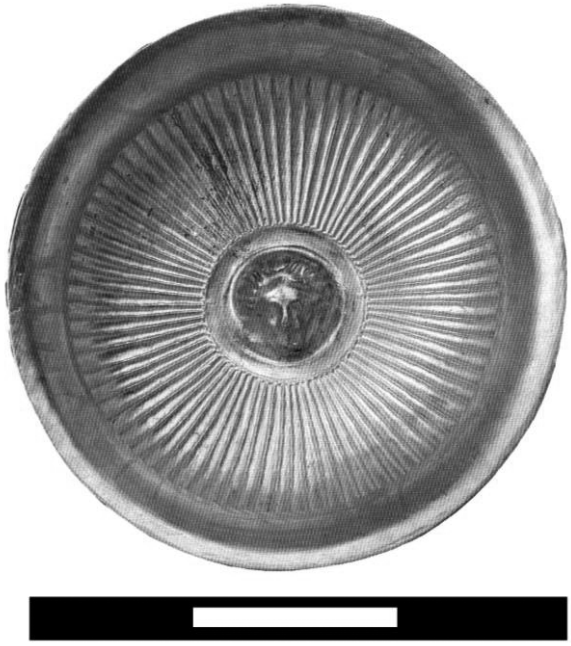

Fig. 18 - Phiale B 576 from the Rogozen treasure (after FOL *et al*. 1989, p. 101, image 138).

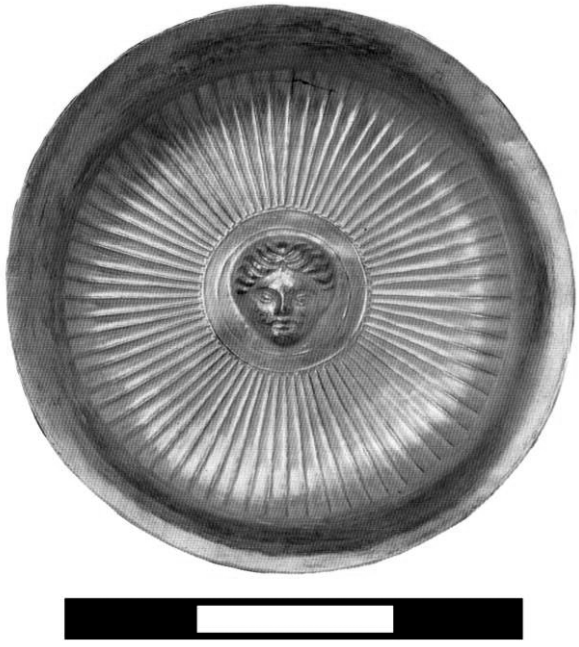

Fig. 19 - Phiale B 592 from the Rogozen treasure (after FOL *et al*. 1989, p. 102, image 139).

Fig. 20 – Medallion with an image of a young Heracles, slaying two snakes in his crib, on the bottom of a kantharos, kept in the Vasil Bozhkov collection (after SIDERIS 2017, p. 187, image 70.5).

Fig. 21 – Phiale with a medallion on the bottom with an image of a female head-nymph, kept in the Vasil Bozhkov collection (after MARAZOV 2011, p.112).

Fig. 22 – Upper surface of the Vratsa matrix (inv. number A 2907) from the collections of the Regional Museum of History in Vratsa.

Fig. 23 – Bottom surface of the Vratsa matrix (inv. number A 2907) from the collections of the Regional Museum of History in Vratsa.

FRAGMENTE DE SCULPTURI DIN SECTORUL T DE LA HISTRIA CU REPREZENTAREA DIVINITĂȚII *METER THEON*

Florina PANAIT-BÎRZESCU*

Cuvinte-cheie: *statuete marmură, Meter Theon/Cybele, Histria, epoca elenistică și romană, sanctuar.*

Keywords: *marble statuettes, Meter Theon/Cybele, Histria, Hellenistic and Roman periods, sanctuary.*

Rezumat: *Articolul prezintă patru statuete din marmură cu reprezentarea divinității Meter Theon descoperite în sectorul T de la Histria. Caracterul schematic specific produselor de serie de mici dimensiuni în cazul a două piese, precum și starea avansată de degradare a suprafeței, ca urmare a expunerii îndelungate la intemperii în cazul celorlalte două, fac dificilă datarea lor. Cu toate acestea câteva detalii încă vizibile indică un stil specific epocii elenistice. Cronologia acestor statuete este discutată atât în contextul reprezentărilor similare de la Histria cu Meter Theon, care ajung cu aceste piese la 18 exemplare, cât și în contextul mai larg al reprezentărilor zeiței în special din cetățile de pe coasta de vest a Mării Negre, reprezentări care pun unele probleme de datare. Un al doilea aspect tratat privește relația acestor descoperiri cu sanctuarul din imediata apropiere, care încetează să mai funcționeze în perioada romană. Contextul descoperirii, respectiv zidurile unor clădiri de epocă romană târzie, precum și documentele epigrafice de epocă romană timpurie ale cultului zeiței Meter la Histria pun sub semnul întrebării datarea preponderent în epoca elenistică a reprezentărilor zeiței aici. Astfel este rediscutată cronologia acestei categorii de reprezentări, fiind luată în calcul și posibilitatea unor produse de epocă romană în stil elenistic. Alături de cele patru fragmente din sectorul T este semnalată concentrarea unui număr însemnat de descoperiri, atât epigrafice, cât și sculpturale, legate de cultul zeiței Meteri, în colțul de SE al acropolei histriene, în sectorul Domus, care ar putea indica situarea unui sanctuar public în această zonă. Numeroasele statuete care o reprezintă pe Meter tronând, interpretate la o primă vedere drept indiciu al popularității cultului în epocile elenistică și romană, se dovedesc a fi mai degrabă o consecință a obiceiului votiv de a așeza imaginile zeiței în sanctuare publice și*

* Florina PANAIT-BÎRZESCU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, București; e-mail: florina12@gmail.com.

domestice, obicei care ia amploare mai ales în epoca romană, când este favorizat și de creșterea producției în masă a obiectelor din marmură.

Abstract: *The paper presents four marble finds from Histria, sector T, representing Meter Theon. The sketched features of the two statuettes, and the washed surface of the other two pieces, which have been exposed in open air for a long period of time, make them difficult to date. Nevertheless, some still visible details point to a Hellenistic style. The chronology of these finds is discussed both in the context of similar representations of Meter from Histria, which are 18 altogether, as in that of the representations found especially in the cities on the West coast of the Black Sea. Another aspect regards the relation of these finds with the sanctuary that ceased to function in the sector T during the Roman period. The discovery context, namely 4th – 6th c. AD building walls, as well as other evidence regarding the cult of Meter at Histria point to a growing importance during the Roman period. Besides the four sculptures from the sector T, a concentration of epigraphic and sculptural finds belonging to a sanctuary, most of them related to Meter cult, is noticed in the south-eastern corner of the Histrian acropolis, in the sector Domus. The numerous statuettes of Meter, at first sight an indication of the growing popularity of her cult during the Hellenistic and Roman periods, are rather a consequence of the votive habit of displaying images of the goddess in public and domestic sanctuaries, habit that boosted especially in the Roman period, when it was favoured by the increasing mass production of marble items.*

Săpăturile din sectorul T de la Histria au scos la lumină câteva fragmente de sculpturi din marmură reprezentând-o pe Meter Theon: două statuete, un fragment de mână cu *tympanon* și un cap feminin purtând *polos*. Articolul își propune să aducă în discuție cronologia acestor descoperiri inedite în contextul cultului zeiței Meter Theon de la Histria.

1) Statuetă din marmură cu reprezentarea zeiței Meter șezând, purtând un chiton încins sus și un himation în jurul picioarelor (**Fig. 1**); măsoară 35 cm înălțime, 24 cm lățime, 20 cm adâncime; nr. inv. His 1991 T [2]; descoperită în 1991 în săpătura nou începută la sud de templul Afroditei, într-un context romano-bizantin; a fost deja catalogată în volumul dedicat sculpturilor de la Histria la nr. 21, fiind descrisă sumar și neilustrată[1]. Piesa este ruptă sub sâni pe linia unde era încins chitonul. În ciuda ștergerii accentuate, acest lucru este vizibil în cele două mici falduri, tip *kolpos*, pe care le face chitonul peste cordon în părțile laterale. Urmele unui orificiu rectangular de 2 x 2 cm indică faptul că în partea de sus era atașat capul prelucrat separat. La fel tympanonul din mâna stângă, orificiul pentru un gujon rectangular, măsurând 2,2 x 2,5 cm și 3 cm adâncime, fixa instrumentul într-o adâncitură circulară realizată în dreptul brațului stâng. Aceasta indică un tympanon de mari dimensiuni, care ajungea până la umăr.

[1] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 21.

Urme de trepan sunt vizibile sub brațul drept, aparținând șănțuirii care delimita brațul de corp.

Piesa prezintă suprafața puternic deteriorată ca urmare a expunerii îndelungate, ceea ce a dus la ștergerea trăsăturilor în cea mai mare parte. Rămân vizibile pliurile chitonului de pe abdomen, redate prin caneluri paralele. Brațul drept este lăsat pe lângă corp. Nu se păstrează atributul din mână. Câteva șănțuiri indică un chiton ionian prins cu butoni, și probabil și faldul himationului, care este adus din spate peste antebrațul drept, formează un fald voluminos în poală, iar apoi este lăsat peste tron în dreptul piciorului stâng și redat în motivul zig-zagului. Himationul, care acoperă cea mai mare parte a picioarelor până la glezne, este exprimat prin pliuri oblice, care coboară de la genunchiul stâng. Corpul este masiv, himationul aderă la picioare reliefându-le în special prin șănțuiri laterale. Picioarele și pliurile chitonului în partea de jos sunt șterse, și la fel, dar încă vizibil, este scaunul de sub picioarele zeiței. Figura unui leu este reliefată lângă piciorul drept.

Ștergerea accentuată atât a trăsăturilor statuetei, cât și a spărturii, arată faptul că deteriorarea s-a produs în urma expunerii îndelungate în aer liber atât înainte, cât și după momentul dezafectării din amplasamentul expunerii inițiale.

Tipul de drapaj cu chiton sus-încins și mini-kolpos corespunde unui model creat în sec. II a. Chr. în Grecia de Est, foarte probabil la Pergam[2], și devenit popular în secolele următoare, atestat și la Histria prin câteva exemplare[3]. Spre deosebire de acestea, statueta de față se poate data mai timpuriu grație construcției sale caracterizate de silueta masivă și îndesată, dată îndeosebi de proporțiile părții inferioare a corpului. În ceea ce privește analogiile de la Histria, drapajul în partea superioară a corpului este, cu mici variații în redarea pliurilor, comun atât unei statuete datate în epocă elenistică târzie de G. Bordenache, dar în a doua jumătate a sec. II a. Chr. de M. Alexandrescu[4], cât și altor două statuete fragmentare datate în epocă romană de M. Alexandrescu, dar considerate elenistice de G. Bordenache[5]. Toate prezintă același tip de chiton ionic cu mâneci scurte, prins în butoni, încins sub sâni și redat prin pliuri în V, formând un mic *kolpos* peste cordon în părțile laterale, cu două șuvițe de păr lăsate în față peste

[2] Catalogat ca tipul 2 de NAUMANN 1983, p. 161. O statuie de mari dimensiuni, care ilustrează cel mai bine acest tip este statuia zeiței Meter de la Pergam, descoperită în apropierea porții mari de est a cetății, LIMC 8, cat. 48a; CCCA I, cat. 349; NAUMANN 1983, p. 249, cat. 554; pentru o restituire recentă, îndeosebi a brațului stâng, care nu s-a păstrat, vezi KRUIP 2011, p. 225-227, fig. 4. Aceasta a fost datată în sec. II a. Chr. După motivul chitonului sus-încins are predecesori în modele din sec. IV a. Chr. La Pergam acest motiv a fost combinat cu cel al mâinii sprijinite pe *tympanon*, caracteristic statuii lui Agorakritos, cf. NAUMANN 1983, p. 251.

[3] BORDENACHE 1969, cat. 41, 43; ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 16, 17, 22, 24, 26. De notat este lipsa kolposului atât la relieful Moirelor, ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 193, cât și la cel mai timpuriu exemplar, ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 14.

[4] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 16.

[5] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 24, 26.

piept, și brațul stâng sprijinit pe *tympanon*. Acest tip este atestat și la un exemplar de dimensiuni mai mari (55 cm înălțimea păstrată), descoperit la Schitu Costinești, aflat azi la Muzeul din Constanța[6], care a fost datat de Gabriela Bordenache în sec. I p. Chr. Probabil, și analogiile amintite de la Histria sunt de datat tot în epocă romană timpurie.

2) Statuetă din marmură cu reprezentarea zeiței Meter șezând, purtând un chiton încins sub sâni și un himation în jurul picioarelor (**Fig. 2**); măsoară 15 cm înălțime, 14 cm lățime, 9 cm adâncime; nr. inv. His 2008 T [5]. A fost descoperită în campania din 2008, într-o secțiune din SE sectorului la zidul de incintă roman târziu, provenind din pământul aruncat din săpăturile efectuate la începutul secolului trecut. Se păstrează jumătatea inferioară a unui personaj feminin șezând pe un tron cubic. Piesa este ruptă în diagonală de la umărul stâng spre coapsa dreaptă, lipsind cea mai mare parte a torsului. Din ce se mai păstrează se poate observa că purta un chiton sus-încins, fără pliuri pe abdomen. Himationul este înfășurat în jurul picioarelor fiind redat prin două linii diagonale de la genunchiul stâng în jos. Un capăt este petrecut peste poale și formează un motiv în zig-zag în dreptul piciorului stâng, iar altul cade drept de la umărul stâng peste tron. Chitonul iese de sub marginea relativ sus plasată a himationului bine delimitat prin două caneluri între picioare și altele laterale care dau o formă evazată chitonului. Scaunul de sub picioare este bine evidențiat în profil. Instrumentul din stânga este rupt, acesta fiind realizat din același bloc cu figura.

Este un produs de serie, cu trăsături schematizate, care îl fac dificil de datat. Piesa prezintă analogii la Histria în lipsa pliurilor pe abdomen[7], în motivul pliului în zig-zag[8], și în drapajul părții inferioare a corpului[9]. Judecând după aceste exemple datate în epoca elenistică, și piesa de față s-ar putea înscrie tot în seria statuetelor de epocă elenistică. Însă după cum am văzut, datarea acestora este problematică, diferența dintre stilul epocii elenistice și cel al epocii romane fiind dificil de detectat mai ales în cazul unor produse de mici dimensiuni, puternic schematizate. În drapajul părții inferioare a corpului, în pliurile liniare ale himationului, care cad oblic de la genunchiul stâng, piesa de față este apropiată de o statuetă sus amintită[10], pe care aș data-o mai degrabă în epocă romană. Un element mai sigur pare a fi motivul pliului în zigzag, prezent și la relieful Moirelor, descoperit în pronaosul templului Afroditei de la Histria și datat de

[6] COVACEF 2011, cat. 55, care propune în schimb sec. II p. Chr. Execuția, în special în tratamentul faldurilor unghiulare în V, lipsite de adâncime și de diferențierea de stofă dintre chiton și himation, dar și de un oarecare schematism în pofida proporțiilor mari, asigură datarea piesei în epocă romană timpurie.

[7] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 19.

[8] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 14, 18.

[9] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 16.

[10] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 16. A se vedea mai sus comentariul la piesa anterioară.

inscripția votivă în prima jumătate a sec. III a. Chr.[11]. Acestea prezintă, după cum nota și Gabriela Bordenache[12], același tip de drapaj cu cel al statuetelor Cybelei de la Histria, în motivul pliului plat în zigzag și al faldurilor, care indică diferențiat tipul de stofă: chitonul fin, himationul gros. Același detaliu al pliului plat în zig-zag îl observăm la cel mai timpuriu datat exemplar din seria statuetelor cu reprezentarea zeiței Meter de la Histria[13]. Motivul pliului în zig-zag are însă o lungă tradiție. Specific epocii arhaice, acesta este folosit manierist în epocile următoare pentru un efect decorativ. În reprezentările zeiței Meter, îl regăsim îndeosebi pe reliefurile tip *naiskos* din Attica[14], dar mult mai lejer redat, în comparație cu exemplarele de la Histria, unde acesta este aproape geometric. Îl întâlnim de asemenea la două reliefuri elenistice de la Callatis[15] și Dionysopolis[16], dar și la statuia de cult de epocă romană de la Dionysopolis[17]. Este o convenție artistică de a reda schematic și ornamental capătul himationului lăsat să cadă liber peste piciorul stâng, care nu corespunde realității. Mult mai naturalist apare acesta la statuia de la Schitu Costinești, unde putem distinge ambele capete ale himationului. Aceeași redare corectă a faldului din dreptul piciorului stâng este prezentă la o statuetă de la Histria[18]. În rest tendința este de simplificare a acestui detaliu până la minimalizare, mai ales la exemplarele de clară execuție romană[19]. Drept urmare, deși analogiile de la Histria susțin datarea acestui motiv în epoca elenistică, nu este exclus ca acest manierism al redării pliului în zig-zag să fi continuat și în epocă romană timpurie.

3) Fragment de *tympanon* din marmură, măsurând 4,5 x 4,8 cm, prelucrat separat și atașat vertical printr-un gujon rotund de 5 mm (**Fig. 3**); nr. inv. His 2008 T [6]. Acesta redă schematizat mâna stângă a zeiței, care se afla pe instrumentul plasat lateral, în tipul lui Agorakritos[20]. Fragmentul indică o statuetă de proporții reduse, un produs de serie, ca și piesa precedentă. La fel ca și aceea fragmentul a fost descoperit tot în campania din 2008, într-o secțiune din SE sectorului, provenind din pământul aruncat din săpăturile efectuate la zidul de incintă la începutul secolului trecut.

4) Cap de femeie purtând *polos*, din marmură (**Fig. 4**), măsoară 24 cm înălțime (polosul 12,5 cm diametru), indicând o statuie apropiată de statura

[11] BORDENACHE 1969, cat. 60; ISM I 114; ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 193.
[12] BORDENACHE 1969, p. 38-39, cat. 60.
[13] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 14.
[14] e.g. NAUMANN 1983, cat. 179, 190, 256.
[15] Inedit, din calcar, în expoziția Muzeului din Mangalia.
[16] LAZARENKO *et al*. 2013, p. 37, fig. 32.
[17] LAZARENKO *et al*. 2013, p. 35, fig. 31.
[18] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 19.
[19] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 22.
[20] NAUMANN 1983, p. 251.

umană; nr. inv. His 2000 T [1]. A fost descoperită în campania din 2000, folosită ca material de construcție în zidul de NE al clădirii cu absidă din colțul de SE al sectorului T, datată în secolul V p. Chr.

Acoperământul cilindric de pe cap, tip *polos*, este specific în special pentru Meter. Capul ar fi putut aparține tot unei statui șezânde. Nu este exclus, deși mai puțin probabil, ca acesta să fi aparținut unei alte divinități feminine, precum Demetra sau Afrodita, deși acest atribut apare la acestea îndeosebi în reprezentările de epocă arhaică[21].

Trăsăturile sunt ca și în cazul primei piese foarte șterse, fiind îndelung expusă intemperiilor atât înainte, cât și după momentul dezafectării sale. Atât trăsăturile feței, cât și spărturile sunt șterse în dreptul nasului și gurii, precum și spărtura atributului de pe cap, rupt în partea din față. În ciuda deteriorării accentuate se pot distinge un *polos* scund, fără voal și onduleurile părului dat spre spate, caracteristice iconografiei attice[22]. O analogie pentru tipul de *polos* și redarea părului, provine de la Chersonesos[23]. Spre deosebire de aceasta, la piesa descoperită la Histria sunt notabile atât trăsăturile plinuțe ale feței, precum și ochii, a căror expresivitate este dată de umbrirea creată la colțul exterior de pleoapa lăsată, o particularitate specifică stilului elenistic[24].

O primă problemă pusă de cele patru descoperiri sculpturale privește datarea lor și în consecință relația acestora cu sanctuarul din imediata apropiere, care încetează să mai funcționeze în epoca romană. Stilul și prototipul lor este unul elenistic, însă datarea este problematică mai ales în condițiile schematizării, sau a deteriorării pronunțate a unora dintre ele. De asemenea, în cazul unor reprezentări ale zeiței deja publicate și discutate mai sus, se poate observa tendința de a data mai târziu piesele mai deteriorate sau de un schematism pronunțat. Astfel apare întrebarea, dacă stilul, precum și o realizare mai îngrijită, favorizează în unele cazuri în mod subiectiv o datare mai timpurie. De ajutor în acest sens poate fi contextul dat de templul de la Dionysopolis, care a funcționat între 280/260 a. Chr. și sec. IV p. Chr.[25]. Aici au fost descoperite o serie de statuete, precum și statuia de cult ce o reprezintă pe *Meter Theon Pontia*[26]. Este de așteptat

[21] MÜLLER 1915, p. 45, 68-71.

[22] NAUMANN 1983, p. 184. Vălul apare peste *polos* în reprezentări de epocă elenistică din Asia Mică, NAUMANN 1983, p. 252.

[23] WALDHAUER 1936, p. 22, cat. 254, fig. 27. După Oskar Waldhauer sculptura ar fi o lucrare de epocă clasică în stilul lui Nemesis al lui Agorakritos, un sculptor deseori citat pentru piesele descoperite în nordul Mării Negre.

[24] BIEBER 1961, p. 24.

[25] LAZARENKO *et al*. 2013, p. 27.

[26] LAZARENKO *et al*. 2013, p. 34-39: 1) relief-*naiskos* după un model attic, probabil cea mai veche reprezentare, de datat în epocă elenistică (fig. 32); 2) statuia de cult de epocă romană, în stil clasicizant (fig. 31); 3-4) două statuete ale căror proporții alungite mai ales în partea superioară a corpului, dau impresia că zeița aproape stă în picioare, arată o dată spre sfârșitul epocii elenistice, respectiv roman timpurie (fig. 29-30); 5) aceeași redare pe

ca această descoperire excepțională să reprezinte sanctuarul din momentul ultimei faze de existență, și prin urmare seria de reprezentări ale zeiței să prezinte și o coerență stilistică. Cu toate acestea, deși cele mai multe sunt de datat în epoca romană, ele au stiluri diferite. Practica de a reproduce nu numai modele, ci și stiluri diferite în epoca romană este cunoscută în literatură[27]. A fost notată și în cazul reprezentărilor zeiței Meter din Asia Minor de Friederike Naumann[28], care remarca continuarea replicării fidele a modelului elenistic „pergamenian" în epoca romană. Drept urmare nu este exclus ca și descoperirile de față să fie produse de epocă romană.

Un semn de întrebare pune și contextul descoperirii celor patru piese prezentate mai sus, două dintre acestea provenind din ziduri de sec. IV-VI p. Chr. Din aceleași ziduri au mai ieșit la lumină în ultimii ani și alte documente epigrafice și sculpturale aparținând unui sanctuar de epocă romană: fragmentul de statuie monumentală a lui Dionysos[29], liste de preoți ai lui Dionysos Karpophoros[30], liste ale asociației de hymnozi și un relief votiv cu reprezentarea cavalerului trac[31]. Se poate observa așadar faptul că, de regulă, descoperirile de epocă romană timpurie provin din ziduri de epocă romană târzie, cele de epocă clasică sau elenistică fiind întâlnite în special în contexte de epocă elenistică târzie, respectiv romană timpurie[32]. De asemenea, multe dintre statuetele zeiței Meter, al căror loc de descoperire este precizat, provin din contexte romane târzii[33].

O altă observație este legată de cultul zeiței Meter Theon la Histria. Documentele epigrafice cunoscute până în prezent sunt de epocă romană, respectiv sec.

---

un decret din prima jumătate a sec. III p. Chr. (fig. 34); 6) un relief în stil provincial, datat de inscripția votivă în sec. I-II p. Chr. (fig. 33).

[27] Despre diversitatea stilistică de la sfârșitul epocii elenistice: RIDGWAY 2002, p. 142 și urm. La aceasta se adaugă problematica reproducerilor din epoca romană, acestea acoperind o largă paletă de grade între copia fidelă și creația inovatoare; o sinteză a acestor definiții la RIDGWAY 1984, p. 81-86.

[28] NAUMANN 1983, p. 287.

[29] ALEXANDRESCU-VIANU 2014, p. 15-20.

[30] PANAIT-BÎRZESCU 2010-2011, p. 103-108, n. 47.

[31] TELEAGĂ 1999, p. 163-169; ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 152.

[32] Spre exemplu dedicația pentru Leto de la sfârșitul secolului IV a. Chr., descoperită în 2004 în pavajul curții interioare a casei de sec. II p. Chr. din fața templului Afroditei (AVRAM *et al*. 2008, p. 115, cat. 24), sau două pietre funerare din secolul IV a. Chr. descoperite în zidurile de est și vest ale templului Afroditei ridicat spre sfârșitul epocii elenistice (ISM I 245; cea de-a doua, inedită). Această observație are totuși caracter relativ, nelipsind nici cazurile, în care inscripții de sec. IV-II a. Chr. au fost descoperite refolosite ca material de construcție în zidurile caselor de sec. IV p. Chr., spre exemplu în sectorul Domus: bază onorifică de sec. IV a. Chr. (ISM I 171), decret onorific din sanctuarul zeilor din Samothrace, sec. III a. Chr. (ISM I 19), decretul pentru Hegesagoras fiul lui Monimos, sec. II a. Chr. (ISM I 64).

[33] E.g. ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 14, 16, 20 (Domus), cat. 24 (basilica creștină de la Poarta mare), cat. 26 (Therme I).

I-II p. Chr.: decretul Abei[34], plinta unei statui dedicate de Alexandros fiul lui Hegesagoras[35], un altar fragmentar[36], și o bază-suport pentru o dedicație făcută de un anume Helios[37]. Referitor la dedicația lui Alexandros fiul lui Hegesagoras, aceasta este o plintă care mai păstrează pe suprafața superioară urmele unui leu șezând. Latura stângă a plintei este finisată, în timp ce latura dreaptă prezintă urme de crampoane (**Fig. 5**). Inscripția dedicatorie a fost executată pe statuia leului prelucrat separat, așa cum vedem spre exemplu că apare pe relieful din Dionysopolis[38]. Leul era probabil adosat unei statui a unei Meter tronând, care, judecând după adâncimea bazei (50 cm), făcea parte din categoria de reprezentări de mari dimensiuni ale zeiței. Prezența sa nu la dreapta, ci la stânga poate fi un indiciu pentru tipul zeiței încadrată de doi lei. Deși atestat încă din epoca clasică[39], este des întâlnit îndeosebi în epoca romană, analogiile sugerând o mai veche origine anatoliană[40]. În ceea ce privește baza lui Helios, aceasta susținea o dedicație votivă de mici dimensiuni, fără urme de încastrare (**Fig. 6**), ceea ce indică nu o dedicație din metal, ci un obiect din piatră, probabil tot o statuetă din marmură a zeiței.

Cele două baze, decretul pentru Aba, trei statuete ale Cybelei, precum și alte piese votive[41] au fost descoperite în colțul de SE al acropolei histriene, cunoscut ca sectorul Domus. Contextele secundare, în care au apărut acestea, oferă indicii relative în ceea ce privește amplasarea inițială, și prin urmare trebuie luate în calcul cu precauție. Cu toate acestea, concentrarea unui număr relativ mare de descoperiri votive în acest sector ne duce cu gândul la întrebarea, dacă nu este posibil ca unele dintre reprezentările Cybelei, printre care și cele patru piese descoperite în sectorul T, în special cele de mari dimensiuni, să fi aparținut tot unui sanctuar de epocă romană, aflat în sud-estul acropolei, situat undeva între sectorul Templu și sectorul Domus. Un argument în sprijinul acestei ipoteze este dat de faptul că sanctuarele Cybelei erau legate în mod special de înălțimile

[34] ISM I 57.

[35] ISM I 126; ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 104.

[36] ISM I 127.

[37] ISM I 128.

[38] LAZARENKO *et al*. 2013, p. 37, fig. 32.

[39] Catalogat ca tipul 2 r l de NAUMANN 1983, p. 182, p. 329-330, cat. 287-297; cf. SIMON 1997, p. 752, 754.

[40] CCCA I, cat. 71, 94-97, 104, 107, majoritatea de epocă romană; pentru Histria: ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 23, după un model pergamenian. Acest tip apare frecvent pe monedele cetăților vest-pontice în secolele II-III p. Chr.: TACHEVA-HITOVA 1983, p. 138, 142; CHIEKOVA 2008, p. 129.

[41] Statueta unui Hermafrodit (ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 93), două baze pentru votive mici, dintre care una cu dedicație pentru Athena, ambele de epocă romană (ISM I 134, 183), o bază votivă, sec. II a. Chr., cu dedicație pentru Hermes Agoraios (ISM I 175), bază onorifică de sec. IV a. Chr. (ISM I 171), decret onorific din sanctuarul zeilor din Samothrace, sec. III a. Chr. (ISM I 19), decretul pentru Hegesagoras fiul lui Monimos, sec. II a. Chr. (ISM I 64), liste de hymnozi, sec. II p. Chr. (ISM I 107, 196, 197, 207).

stâncoase[42], insula de șist, pe care o denumim acropola histriană, corespunzând din acest punct de vedere. Mai mult, venerată ca protectoare a cetății și a zidurilor acesteia, Meter apare în sanctuare amplasate în apropierea porților și zidurilor de incintă[43]. În aceeași calitate de divinitate protectoare a cetății, la ionieni sanctuarul său adăpostește și arhiva publică, exemplul cel mai cunoscut fiind cel al Athenei[44]. O situație asemănătoare regăsim în coloniile de la Marea Neagră. În Metroonul din Dionysopolis s-au descoperit o serie de documente epigrafice, care țin nu numai de arhiva sanctuarului, ci și de cea publică a cetății[45]. La Olbia cultul său este atestat încă din epoca arhaică printr-o serie de graffiti și de reliefuri votive în

[42] Sanctuare constând în nișe tăiate în stâncă pentru votive și statuia de cult, pe fațadele unor înălțimi stâncoase, care marcau teritoriul în vechea tradiție frigiană, sunt cunoscute încă din epoca arhaică și în cetățile ioniene din Grecia de Est: Phokaia, Ephesos, Samos, Erythrai, Chios: ROLLER 1999, p. 199-202; PEDRUCCI 2009, p. 120-127; FLAATA 2012, p. 162-182; pentru Marea Neagră este de amintit sanctuarul de la Durankulak, din teritoriul Callatidei: TODOROVA 2016, p. 35-49, fig. 20, 43.

[43] La Phokaia unul dintre cele cinci sanctuare cunoscute era plasat pe latura de nord a fortificației arhaice, în afara acesteia, fiind accesibil dinspre port, FLAATA 2012, p. 167; la Ephes sanctuarul de pe Panayırdağ se afla, la fel, la nord de presupusa incinta arhaică a cetății, CCCA I, p. 184, cat. 612, fig. 35; cf. FLAATA 2012, p. 170; situații similare au fost observate la Erythrai și Samos, FLAATA 2012, p. 174-175. La Priene un sanctuar a fost identificat în aer liber în cartierul rezidențial de lângă poarta de vest a cetății, CCCA I, p. 203, cat. 688, fig. 36; cf. ROLLER 1999, p. 203; la Pergam un sanctuar pentru Meter Megale este atestat literar în apropierea zidului de incintă roman (Varro, *De lingua latina* 6,15), dar rămas încă neidentificat în teren: AGELIDIS 2011, p. 177; AUINGER 2011, p. 47-48; KRUIP 2011, p. 226; cf. ROLLER 1999, p. 207.

[44] ROLLER 1999, p. 162; cf. BØGH 2007, p. 318; BØGH 2012, p. 63, neconvinsă de ipoteza lui Mark Munn referitoare la paradoxala amplasare a unei divinități non-grecești, anatoliene, în centrul civic al Athenei. MUNN 2006, *passim*, sp. p. 14, 44, 57-58, observa că, deși prezentă anterior secolului V a. Chr. prin votive, care indică mai degrabă un cult marginal, oficializarea sa are loc abia după războaiele cu perșii, și în strânsă legătură cu acest context istoric; cf. ROLLER 1999, p. 139. Birgitte Bøgh este de acord cu teoria general acceptată după care *Meter theon* este o divinitate a suveranității; rămâne însă sceptică în ceea ce privește influența acestei calități de origine frigiano-lidiană a zeiței asupra accepției grecești, de protectoare a justiției în agora, respectiv asupra interpretării contextului istoric a lui Mark Munn. Cartea acestuia conține într-adevăr largi digresiuni asupra multiplelor implicații, pe care le aveau conceptele religioase în mentalul colectiv antic al diverselor populații din Anatolia de vest, autorul insistând în mod special asupra relației dintre cultul Marii Mame și instituția suveranului absolut (monarh în Frigia, Lidia și Persia, tiran în cetățile grecești), și a transformărilor, pe care această relație le-a suferit odată cu redefinirea identității grecești după victoria împotriva perșilor, și respectiv odată cu abandonarea tiraniei în favoarea unor instituții democratice.

Alte sanctuare publice, amplasate în proximitatea agorei sunt cunoscute la Kolophon și Smyrna, ROLLER 1999, p. 163, 203; cf. CCCA I, p. 179, cat. 598, fig. 34.

[45] BØGH 2012, p. 49; LAZARENKO *et al*. 2013, p. 59-64.

temenosul vestic, la SE de templul lui Apollo Ietros[46]. Tot ca protectoare a cetății era venerată la Tomis alături de Dioscuri în epoca elenistică[47].

La Histria cultul zeiței Meter este atestat încă din epoca arhaică[48], și putem presupune, pe baza analogiilor din celelalte cetăți milesiene surori, că și aici a ocupat o poziție proeminentă în panteonul histrian, ca divinitate protectoare a cetății[49]. Acest lucru este atestat epigrafic abia în epoca romană de decretul Abei, preoteasă a Mamei zeilor, onorată pentru meritele sale în exercitarea acestei funcții. Atât tatăl Abei, Hekataios fiul lui Euxenides, cât și soțul acesteia, Herakon fiul lui Aristomachos, au fost preoți ai lui Dionysos Karpophoros[50]. Preoția celor două divinități[51] a fost așadar deținută de membrii unei familii din elita conducătoare a cetății. Cu toate acestea cultul zeiței Meter nu este unul elitist, ci inclusiv, dovadă fiind prezența printre dedicanți a unor persoane de condiție modestă, cum este Helios[52].

Numărul mare de reprezentări ale zeiței a fost interpretat drept consecință a creșterii popularității cultului său[53]. După Lynn Roller[54] acesta ar fi mai degrabă un indiciu pentru devoțiunea individuală, care pare să fi caracterizat cultul Cybelei în mod deosebit, cel puțin începând cu epoca elenistică. Astfel, numeroasele reprezentări ale zeiței Meter erau expuse fie în sanctuare publice, fie în mici sanctuare domestice[55]. Unui context domestic aparține și statueta

[46] RUSJAEVA 1992, p. 143-148; RUSJAEVA 1994, p. 87-89; RUSJAEVA 2003, p. 93-112; cf. BØGH 2012, p. 44. De remarcat asocierea Meter Theon cu Zeus și Apollo în Caria, la Halikarnasos: ROLLER 1999, p. 204, cf. CCCA I, p. 211, cat. 715, dar și în Ionia, la Colophon: CCCA I, p. 181, cat. 599, 601.

[47] CHIEKOVA 2008, p. 129-132; BØGH 2012, p. 52; RUSCU 2014, p. 144.

[48] Printr-o serie de statuete din teracotă: ALEXANDRESCU-VIANU 1980, p. 261-265; ALEXANDRESCU-VIANU 1990, p. 219-222.

[49] BØGH 2012, p. 44 menționează descoperirea unei statuete din teracotă în apropierea zidului de incintă arhaic.

[50] AVRAM & MARCU 1999, p. 76; CHIEKOVA 2008, p. 128; RUSCU 2014, p. 142-143.

[51] Despre relația dintre Meter Theon și Dionysos, care nu derivă din mit, ci din ritualuri similare: ROLLER 1999, p. 153, 176; vezi și ALEXANDRESCU-VIANU 2007, p. 221-227, despre un crater cu reprezentarea lui Dionysos și a Cybelei, descoperit la Tomis.

[52] Pippidi notează lipsa patronimicului „pe care nici un grec de condiție liberă nu uită de obicei să-l amintească", văzând în Helios un posibil sclav: ISM I 128, p. 266. Referitor la remarca despre ofranda modestă a acestuia, o opinie contrară la BØGH 2012, p. 43, după care votivele din marmură sunt mai degrabă dedicații scumpe aparținând elitei.

[53] ROLLER 1999, p. 215; pentru Marea Neagră: OPPERMANN 2004, p. 200; CHIEKOVA 2008, p. 128; o opinie nuanțată la BØGH 2012, p. 53-56.

[54] Despre devoțiunea femeilor și contextele domestice, precum și despre caracterul inclusiv al cultului său la ROLLER 1999, p. 158, 159, 224. Lynn Roller remarca faptul că în perioada elenistică „Meter has become less a civic deity and more a deity of private cult": ROLLER 1999, p. 232.

[55] Contextele de descoperire de la Pergam și Efes stau mărturie pentru obiceiul de a dedica în număr mare imagini ale zeiței în sanctuar, pe când descoperiri de la Troia, Priene și Pergam atestă prezența acestor statuete și în context domestic: ROLLER 1999, p. 139, 207, 211, 215. Despre discuția asupra multiplelor funcții ale teracotelor descoperite în context domestic: RUMSCHEID 2006, p. 27-30; cf. THOMPSON 1963, p. 57-58.

catalogată în volumul dedicat sculpturilor de la Histria la nr. 18, descoperită în ruinele unei case elenistice târzii din sectorul X[56]. Tot din această categorie ar putea face parte, probabil, și sanctuarul identificat de Catrinel Domăneanțu[57] pe baza unor statuete din teracotă în așezarea elenistică de la Nuntași (Nuntași II).

Numărul mare de reprezentări ale zeiței indică o schimbare în practica votivă. Așa cum se vorbește despre obiceiul epigrafic, care a generat începând cu epoca elenistică un număr mare de inscripții comparativ cu epocile precedente, astfel am putea vorbi și de un obicei votiv. Individualismul inerent cultelor cu misterii[58] a contribuit probabil la intensificarea acestui obicei votiv. Popularitatea nu este neapărat a cultului, ci a obiceiului de a dedica în sanctuare, sau de a avea în propria casă imagini ale zeiței. Este posibil ca statuetele din marmură să fi devenit accesibile și datorită creșterii producției[59], ele înlocuind în epoca romană statuetele din teracotă comune epocii elenistice. De altfel stilul unor statuete din marmură de la Callatis[60] datate în epocă romană este foarte apropiat de cel al teracotelor elenistice, pe care probabil le-au copiat. Aceste similitudini sunt notabile în detalii precum pliurile, pe care le formează chitonul în dreptul pieptului, sau în canelurile verticale și marginea ondulată și neîntreruptă a chitonului deasupra picioarelor. Nu ar fi singurul caz în care s-a putut observa reproducerea unor modele din alt material decât marmura. Bernard Holzmann[61] nota factura apropiată a plăcuțelor din marmură cu reprezentarea cavalerului trac, produse în zona vest-pontică în sec. II-III p. Chr., de sculptura policromă în lemn.

În ceea ce privește înșiruirea a numeroase reprezentări ale zeiței Meter în nișe săpate pe fațadele sanctuarelor extra-urbane, cum este spre exemplu cel de la Ephes, de pe Panaırdağ (CCCA I, p. 184, cat. 612, pl. 132), este de reținut remarca Amandei Flaata, „The scattering of niches across a steep slope formed a symbolic barrier under her protection with broad views of the landscape; with each niche, her efficacy increased": FLAATA 2012, p. 181.

[56] ALEXANDRESCU-VIANU 2000, cat. 18; cf. BORDENACHE 1969, cat. 39.

[57] DOMĂNEANȚU 1993, p. 69, fig. 7.

[58] NILSSON 1955, p. 804 și urm.

[59] Numeroasele statuete datând din secolele II-III p. Chr. descoperite în regiunea pontică au fost puse în legătură cu creșterea producției în masă, ca urmare a urbanizării din hinterlandul cetăților: NENNINGER 2006, p. 204; o opinie similară la: BØGH 2012, p. 56. Pe de altă parte Birgitte Bøgh punea acest fapt și pe seama gradului de păstrare mai bun al obiectelor din marmură, în comparație cu cele din teracotă, marmura fiind un material scump, pe care nu și-l puteau permite decât cei avuți: BØGH 2012, p. 43. Dacă acest lucru poate fi valabil pentru epoci mai vechi, cu totul altfel se prezintă situația în epoca romană. Apartenența la imperiul roman a favorizat crearea unor rețele de producție și distribuție a mărfurilor, inclusiv a sculpturilor din marmură, rezultând o producție în masă, care a făcut accesibile aceste votive și categoriilor sociale mai puțin avute. Despre creșterea importurilor din marmură în secolul II p. Chr. pentru regiunea vest-pontică la ALEXANDRESCU-VIANU 2008-2009, p. 58, 80; cf. WARD-PERKINS 1980, p. 333-334.

[60] BORDENACHE 1960, p. 501: compară cat. 9, fig. 13.1 cu fig. 14.

[61] HOLZMANN 2018, p. 65, n. 140.

Revenind la cele patru fragmente de sculpturi care o reprezintă pe Meter Theon descoperite în sectorul T, schematizarea specifică pieselor de mici dimensiuni și starea avansată de degradare a suprafeței unora dintre ele fac dificilă datarea. Nu este exclus ca acestea să fie produse de epocă romană. Atât contextul descoperirii lor, dar mai ales dosarul cultului indică o perioadă de vârf în epoca romană. Numărul mare de reprezentări ale zeiței Meter, care ajung cu aceste piese la 18 exemplare, se datorează foarte probabil atât obiceiului de a le dedica într-un sanctuar public, care probabil este de căutat în colțul de SE al acropolei histriene, cât și existenței unor mici sanctuare domestice.

BIBLIOGRAFIE

AGELIDIS 2011 – S. Agelidis, *Kulte und Heiligtümer in Pergamon,* în: *Pergamon – Panorama der antiken Metropole. Begleitung zur Ausstellung*, Petersberg, 2011, p. 175-183.

ALEXANDRESCU-VIANU 1980 – M. Alexandrescu-Vianu, *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans le bassin de la mer Noire à l'époque archaïque*, Dacia NS 24 (1980), p. 261-265.

ALEXANDRESCU-VIANU 1990 – M. Alexandrescu-Vianu, *Nouveaux documents concernant le culte de Cybèle à Istros*, Dacia NS 34 (1990), p. 219-222.

ALEXANDRESCU-VIANU 2000 – M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest, Paris, 2000.

ALEXANDRESCU-VIANU 2007 – M. Alexandrescu-Vianu, *Sur les mystères dionysiaques à Tomis*, Dacia NS 51 (2007), p. 221-227.

ALEXANDRESCU-VIANU 2008-2009 – M. Alexandrescu-Vianu, *Ateliere de sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, SCIVA 59-60 (2008-2009), p. 53-80.

ALEXANDRESCU-VIANU 2014 – M. Alexandrescu-Vianu, *Statue de culte de Dionysos à Istros*, Caiete ARA 5 (2014), p. 15-20.

AUINGER 2011 – J. Auinger, „Wo aber stand der Zeus-Altar, den zu suchen ich gekommen war?" – *Die archivalische Dokumentation einer Ausgrabung*, în: *Pergamon. Panorama der antiken Metropole. Begleitung zur Ausstellung*, Petersberg, 2011, p. 45-49.

AVRAM *et al*. 2008 – A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, *Die Apollinische Trias von Histria*, în: R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer (eds.), *Kult(ur)kontakte. Apollon in Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern*. Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.-12. März 2004, Rahden/Westf., 2008, p. 107-134.

AVRAM & MARCU 1999 – A. Avram, M. Marcu, *Monument epigrafic inedit de la Histria*, SCIVA 50 (1999), 1-2, p. 71-77.

BIEBER 1961 – M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*[2], New York, 1961.

BØGH 2007 – B. Bøgh, *The Phrygian Background of Kybele*, Numen 54 (2007), p. 304-339.

BØGH 2012 – B. Bøgh, *Mother of the Gods: Goddess of Power and Protector of Cities*, Numen 59 (2012), p. 32-67.

BORDENACHE 1960 – G. Bordenache, *Antichità greche e romane nel nuovo Museo di Mangalia*, Dacia NS 4 (1960), p. 489-509.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, vol. I. *Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

CCCA I – M. J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA), vol. I. *Asia Minor*, Leiden *et al*., 1987.

CHIEKOVA 2008 – D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.C.)*, Bern *et al*., 2008.

COVACEF 2011 – Z. Covacef, *Sculptura antică din expoziția de bază a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Cluj-Napoca, 2011.

DOMĂNEANȚU 1993 – C. Domăneanțu, *Un sanctaire hellénistique du site de Nuntași II (comm. d'Istria, dép. de Constanța)*, Dacia NS 37 (1993), p. 59-78.

FLAATA 2012 – A. A. Flaata, *The Early Cult of the Mother in Western Anatolia: an Archaeological Reassessment* (Diss. Univ. Wisconsin-Madison), 2012.

HOLZMANN 2018 – B. Holzmann, *La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs*, vol. II. *Reliefs à thème héroïque*, Athènes, 2018.

KRUIP 2011 – M. Kruip, *Die Sitzstatue der Kybele,* în: *Pergamon. Panorama der antiken Metropole. Begleitung zur Ausstellung*, Petersberg, 2011, p. 225-227.

LAZARENKO *et al*. 2013 – I. Lazarenko, E. Mircheva, R. Encheva, D. Stoyanova, N. Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, Varna, 2013.

MÜLLER 1915 – V. K. Müller, *Der Polos: Die griechische Götterkrone*, Berlin, 1915.

MUNN 2006 – M. Munn, *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia. A Study of Souveranity in Ancient Religion*, Berkeley *et al*., 2006.

NAUMANN 1983 – F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, Tübingen, 1984.

NENNINGER 2006 – M. Nenninger, *Der Kult der Kybele in der römischen Provinz Moesia Inferior*, în: *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*, Langenweissbach, 2006, p. 199-212

NILSSON 1955 – M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion,* vol. I. *Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*[2], München, 1955.

OPPERMANN 2004 – M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweissbach, 2004.

PANAIT-BÎRZESCU 2010-2011 – F. Panait-Bîrzescu, *A New List of Priests of Dionysos Karpophoros from Histria*, Il Mar Nero 8 (2010-2011), p. 103-112.

PEDRUCCI 2009 – G. Pedrucci, *Cibele frigia e la Sicilia. I santuari rupestri nel culto della dea*, Roma, 2009.

RIDGWAY 1984 – B. S. Ridgway, *Roman Copies of Greek Sculpture: The Problem of the Originals*, Ann Arbor, 1984.

RIDGWAY 2002 – B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture*, vol. III. *The Styles of ca. 100-31 B.C.*, Madison (Wisconsin), 2002.

ROLLER 1999 – L. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley *et al*., 1999.

RUMSCHEID 2006 – F. Rumscheid, *Die figürlichen Terrakotten von Priene. Fundkontexte, Ikonographie und Funktion in Wohnhäusern und Heilichtümern im Licht antiker Parallelbefunde*, Wiesbaden, 2006.

RUSCU 2014 – L. Ruscu, *On Cult Associations at Istros and Tomis*, Ephemeris Napocensis 24 (2014), p. 139-151.

RUSJAEVA 1992 – A. S. Rusjaeva, *Religija i kult'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992.

RUSJAEVA 1994 – A. S. Rusjaeva, *Investigations of the Western Temenos of Olbia*, ACSS 1/1 (1994), p. 80-102.

RUSJAEVA 2003 – A. S. Rusjaeva, *The Main Developement of the Western Temenos of Olbia in the Pontos*, în: P. Guldager Bilde, J. Munk Højte, V. F. Stolba (eds.), *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Ščeglov on the Occasion of his 70th Birthday*, Aarhus, 2003, p. 93-116.

SIMON 1997 – E. Simon, s.v. *Kybele*, *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VIII.1, Zürich-Düsseldorf, 1997, p. 744-766.

TACHEVA-HITOVA 1983 – M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century BC – 4th century AD)*, Leiden, 1983.

TELEAGĂ 1999 – E. Teleagă, *O reprezentare a cavalerului trac de la Histria*, SCIVA 50 (1999), 3-4, p. 163-169.

THOMPSON 1963 – D. B. Thompson, *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, Princeton, 1963.

TODOROVA 2016 – H. Todorova, *Durankulak III. Die hellenistischen Befunde*, Raden/Westf., 2016.

WALDHAUER 1936 – O. Waldhauer, *Die antiken Skulpturen der Ermitage*, vol. III, Berlin, Leipzig, 1936.

WARD-PERKINS 1980 – J. Ward-Perkins, *The Marble Trade and its Organization: Evidence from Nicomedia*, în: J. H. D'Arms, E. C. Kopff (eds.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*, Rome, 1980, p. 325-335.

Fig. 1 - Statuetă cu reprezentarea zeiței *Meter Theon* șezând, marmură, nr. inv. His 1991 T [2]; / Statuette of *Meter Theon*, marble, inv. no. His 1991 T [2].

Fig. 2 - Statuetă cu reprezentarea zeiței *Meter Theon* șezând, marmură, nr. inv. His 2008 T [5] / Statuette of *Meter Theon*, marble, inv. no. His 2008 T [5].

Fig. 3 - Fragment de *tympanon*, marmură, nr. inv. His 2008 T [6] / Fragment of a *tympanum*, marble, inv. no. His 2008 T [6].

Fig. 4 - Cap de femeie purtând *polos*, marmură, nr. inv. His 2000 T [1] / Female head wearing *polos*, marble, inv. no. His 2000 T [1].

Fig. 5 - Plinta statuii unui leu, dedicată zeiței *Meter Theon*, marmură, ISM I 126 / Plinth statue of a lion, dedicated to *Meter Theon*, marble, ISM I 126.

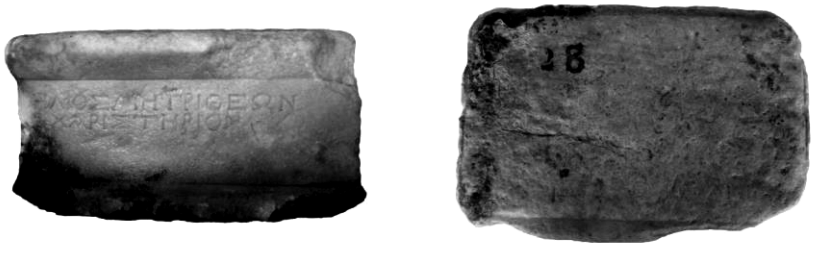

Fig. 6 - Baza unei dedicații pentru *Meter Theon*, marmură, ISM I 128 / Base of a dedication to *Meter Theon*, marble, ISM I 128.

TERACOTE DIN AȘEZAREA CIVILĂ DE LA OSTROV *(DUROSTORUM)*, JUDEȚUL CONSTANȚA (V)

Adela BÂLTÂC[*],
Christina ȘTIRBULESCU[*]

Cuvinte-cheie: *Ostrov/Durostorum, cercetări arheologice, teracote, animale, baze, socluri.*

Keywords: *Ostrov/Durostorum, archaeological researches, terracottas, animals, bases, postaments.*

Rezumat: *Studiul de față continuă seria articolelor dedicate teracotelor descoperite prin cercetări arheologice sistematice, în perioada anilor 1997–2016, în situl de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța. Până în momentul de față au fost studiate 275 de piese care au fost departajate în mai multe categorii: statuete umane (divinități și personaje umane), statuete reprezentând viețuitoare, altare, baze de statuete, socluri pentru statuete, elemente constitutive de ansambluri mari,* varia *și* incerta*. În prezentul catalog au fost adunate 72 de piese, care fac parte din categoriile nr. 2–4. În coroplastica de la Ostrov, statuetele reprezentând animale cuprind mamifere, păsări și pești, speciile reprezentate fiind foarte variate, acestea putând fi deopotrivă jucării sau piese folosite în ritualurile religioase și/sau funerare. Altarele, deși în număr redus, sunt folosite în procesiuni cu caracter sacru de natură domestică. Bazele de statuete indică un număr mult mai mare de teracote produse aici decât imaginea pe care ne-o oferă fragmentele de statuete definibile prin trăsăturile caracteristice (fețe, corpuri, mâini, picioare etc.). În același timp, numărul mare de socluri (23) pentru statuete indică nu doar o copiere fidelă a statuetelor din metal în atelierele de aici, dar oferă indicii și despre modul de etalare al pieselor, indicând astfel și o utilizare domestică (în* lararia*) pentru unele dintre teracote. Judecând după varietatea reprezentărilor și maniera artistică a pieselor, meșteșugul coroplasitc pare unul dintre cele mai specializate printre meșterii olari din atelierele ceramice din apropierea anticului Durostorum, care funcționează de-a lungul secolelor II–III p. Chr.*

[*] Adela BÂLTÂC: Muzeul Național de Istorie a României, București; email: adela.baltac@gmail.com.

[*] Christina ȘTIRBULESCU: Muzeul Național de Istorie a României, București; email: christina_stirbulescu@yahoo.com.

Abstract: *The present study continues the series of articles dedicated to the terracottas unearthed through systematic archaeological research, during the years 1997–2016, in the site of Ostrov (Durostorum), Constanța County. So far, 275 items have been studied, which have been divided into several categories: human statuettes (deities and people), statuettes representing animals, altars, statuette bases, postaments for statuettes, constituent elements of large ensembles,* varia *and* incerta. *In this catalogue were assembled 72 items, which are part of categories nos. 2-4. In the coroplastic art from Ostrov, the statuettes representing creatures include mammals, birds and fish, the species represented being very varied; they can be both toys and items used in religious and/or funeral rituals. The altars, although in small numbers, are used in domestic religious processions. The bases of the statuettes indicate a much larger number of terracottas produced here than the image provided by the fragments of statuettes definable by their characteristic features (faces, bodies, hands, feet, etc.). At the same time, the large number of statuette postaments (23) indicates not only a faithful copy of the metal statuettes in the workshops here, but also provides clues about how to display the items, thus indicating a domestic use (in* lararia*) for some of the terracottas. Judging by the variety of representations and the artistic manner of the items, the coroplastic craft seems to be one of the most specialized among the potters in the ceramic workshops near the ancient Durostorum, which is in use during the 2nd–3rd centuries AD.*

INTRODUCERE

Cel de-al cincilea studiu[1] dedicat teracotelor, descoperite prin cercetări arheologice sistematice, în perioada anilor 1997–2016, în situl de la Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța, cuprinde mai multe categorii de piese și anume reprezentările de viețuitoare, altare și baze/socluri de/pentru statuete. Pentru o mai bună imagine asupra coroplasticii atelierelor durostorense este necesar să apelăm și la caracteristicile observate la piesele din aceleași categorii publicate anterior[2].

În prezentul studiu au fost catalogate 72 de piese la care, deși fragmentare, s-au constatat caracteristici care le-au încadrat în categoriile prestabilite. Astfel, au fost sesizate 22 de piese care reprezintă viețuitoare, patru altare, 23 baze de statuete și 23 de socluri pentru statuete.

CARACTERISTICILE PIESELOR

Piesele sunt confecționate în cea mai mare parte din pastă fină (65 de piese), bine omogenizată, în rare cazuri fiind sesizate mici granule cuprinse între 2 și 4 mm, mai rar până la 6 mm (în cazul celor cu pastă semifină), arsă oxidant, chiar dacă uneori neuniform sau inegal. În trei cazuri s-a constatat că piesa a fost arsă până aproape de vitrifiere, însă forma inițială a teracotei nu s-a pierdut, ele

[1] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019.

[2] Primele două articole au avut ca obiect teracotele descoperite între anii 1997–2007 și au realizat o primă împărțire a materialului coroplastic pe categorii. Datorită numărului mare de piese (peste 400) descoperite ulterior (între anii 2008–2016), am putut realiza două studii pe categorii tematice distincte, respectiv statuete umane (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017) și „divinități pe tron" (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019).

nefiind rebuturi, din acest punct de vedere. Obiectele sunt modelate în tipar (bivalv sau, mai rar, monovalv), în cele mai multe cazuri fiind sesizate urme de amprente digitale de la prelucrare, la interior, unde în 43 de cazuri se constată și surplus de material rămas de la unirea celor două valve. Cel mai adesea (31 de piese), la exterior, se constată urme de retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă, fie la unirea celor două valve, fie la retușarea unor detalii. În nouă cazuri se constată urme de vopsea de culoare albă sau roșie, ceea ce aduce indicii despre forma finită a teracotelor. Stilistic se observă grija pentru redarea detaliilor la realizarea statuetelor de animale, unele finisaje fiind foarte artistice.

ANIMALE

Animalele sunt omniprezente în viața romanilor, ele apar reprezentate pe toate tipurile de monumente din piatră, dar și pe alte categorii de piese realizate din metal (prețios sau nu), sticlă, ceramică, os etc. Se poate considera că prezența acestora are un rol decorativ, sau mai bine zis ajunge să joace acest rol, însă nu trebuie uitat că, inițial, imaginea fiecărui animal în parte reprezintă o încărcătură simbolică aparte și caracteristică acestor vietăți în mentalitatea care guvernează viața, și, de ce nu, și moartea, oamenilor. Așa cum era și normal, viețuitoarele înconjurau oamenii în viața lor de zi cu zi, astfel, în funcție și de trăsăturile fiecărui animal în parte, acestea ajung să cuprindă o anumită încărcătură simbolică care vine să reliefeze un aspect vizat. Prin urmare, apariția animalelor pe suprafața diferitelor tipuri de monumente nu este întâmplătoare, de exemplu, ele vin să însoțească diverse divinități, ca o completare sau întărire a puterilor acestora, iar în cazul monumentelor funerare ele sunt protectoarele defuncților în dificila călătorie spre viața de apoi. În fapt, aproape toate animalele cunoscute de romani ajung să fie reprezentate, fie sub formă simbolistică, fie sub formă decorativă, în toate tipurile de manifestări artistice – sculptură, pictură, mozaic, fildeș, toreutică, gravură etc.[3]

Evident că reprezentările din lut nu puteau să facă abstracție de acest tip de imagine. În fapt, animalele apar foarte des în coroplastică[4], ele fiind printre cele mai timpurii „manifestări artistice" și datorită ușurinței cu care se poate modela materia primă. Cel mai adesea animalele reprezentate în lut sunt considerate a fi jucării pentru copii[5], replici mai solide ale celor din lemn[6]. Însă prezența lor în context funerar[7] sau în diferite temple[8], ne îndeamnă să credem că acest gen de piese putea să joace și un altfel de rol.

[3] TOYNBEE 1973, p. 21.

[4] ȘTIRBULESCU 2008, p. 249–257.

[5] Aristofan, *Norii*, 864, face referire la un tată care achiziționează fiului său, la sărbătoarea *Diasia*, un car din lut. *Diasia* sunt sărbători religioase grecești celebrate la *Athena* în ziua 23 a lunii *Anthesterion* (februarie–martie) în cinstea lui *Zeus*. Sărbătorile cuprindeau jertfirea în cinstea lui *Zeus* a unor animale, precum și aducerea unor ofrande din prăjituri, în formă de animale. Cu această ocazie se organizau banchete şi se făceau daruri copiilor, vezi FITTÀ 1997, p. 72.

[6] FITTÀ 1997, p. 69.

[7] Necropolele de la *Nida* au scos la lumină 31 de statuete de păsări (cocoși, găini și porumbei), vezi RÜGER 1980, pl. 2. Unii cercetători consideră că statuetele reprezentând

Atelierele ceramice identificate la Ostrov, au produs un număr impresionant de teracote, fiind catalogate, până în prezent, peste 500 de piese. Evident, animalele dețin o pondere importantă, pe lângă cele 22 de piese din catalogul de față, se adaugă și cele 15 din studiile anterioare[9], ceea ce înseamnă un număr semnificativ de reprezentări (37).

Printre piesele introduse în catalogul de față se individualizează viețuitoare încadrabile în trei categorii: *mammalia*, *aves* și *pisces*.

Mammalia

Dintre mamifere se individualizează elefantul, prin două exemplare (cat. 1–2), chiar dacă fragmentare. Elefantul este un animal relativ des folosit în reprezentările artistice, acesta fiind întâlnit pe medalioane, mozaicuri, sculpturi, toreutică și chiar monede. Se consideră că elefantul personifică Africa, dar, în aceeași măsură, fiind protejatul lui *Helios*/*Sol*, este simbolul luminii și al vieții, al victoriei asupra întunericului și, prin extensie, al morții[10], astfel explicându-se și prezența sa în contexte funerare[11]. Prima dintre piese păstrează doar capul animalului și se remarcă prin acuratețea redării, detaliile fiind bine conturate (trompa, urechea, pomeții). Din cea de-a doua piesă se păstrează doar un picior, redat flexat, ceea ce indică un elefant în mișcare, ipostază „clasică" pentru reprezentarea acestor animale și anume înaintând. Maniera de reprezentare indică nu numai că meșterul era familiar cu astfel de animale, dar și faptul că exista „cerere" pentru acest produs, piesele putând fi, în egală măsură, jucării sau obiecte cu caracter religios/funerar.

Caracteristicile tehnice ale fragmentelor păstrate, ne îndeamnă să integrăm cele două reprezentări cu feline (cat. nr. 3–4) în categoria reliefurilor. Deși teracotele sunt numeroase printre descoperirile de la Ostrov, reliefurile sunt foarte rare, doar trei piese[12], ceea ce le face cu mult mai valoroase. Dacă în cazul teracotelor de tip statuetă se poate considera o utilitate domestică sau religios/funerară deopotrivă, în cazul reliefurilor, caracterul religios nu poate fi negat. Primul fragment (cat. 4), mai îngrijit lucrat, care are și un chenar reliefat în partea inferioară, păstrează partea din spate, respectiv gamba și laba piciorului unei feline, caracteristicile anatomice înclină spre un leu. Pe cel de-al doilea fragment, deși păstrează și o parte din corp, animalul este redat ușor disproporționat, picioarele fiind mai scurte în comparație cu corpul alungit. Poziția și un mic

---

păsări erau ieftine și reprezentau un substitut valabil în locul cărnii, hrana defuncților, vezi BAUCHHENSS 1982, p. 719.

[8] Teracote reprezentând animale erau dăruite sanctuarelor, probabil ca embleme ale divinităților (JENKINS 1962; KYLL 1966, p. 64), de exemplu, un urs pentru divinitatea feminină *Artio* (KYLL 1966, p. 64, 70), cai pentru *Epona* (KYLL 1966, p. p. 64, 67–68). De asemenea, se cunosc și situații în care acestea sunt depuse în gropi votive, cum este cazul de la Hofstade bij Aalst (Belgia), vezi DE LAET 1950, p. 280–285; DE LAET 1952, p. 10, 177–180.

[9] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008 (11 *aves* și două *mammalia*); BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010 (două *mammalia*).

[10] TOYNBEE 1973, p. 50–53.

[11] Cum sunt cele din necropola de la Carmona (Spania), vezi TOYNBEE 1973, p. 54.

[12] Pe lângă cele de față, mai există un singur relief, care-l redă pe eroul cavaler, vezi BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, cat. 1.

fragment din coamă, duce la identificarea felinei tot cu un leu. Leul este foarte prezent în iconografia mitologică a zeiței *Cybele (Magna Mater)*[13], dar și în reprezentările herculeene[14]. Datorită stării de conservare, este dificil de a specifica despre ce tip de relief este vorba în cazul celor două piese de la Ostrov. Din descoperirile anterioare, se mai cunosc alte două reprezentări cu lei[15], dar sub formă de statuete, ceea ce face din această felină un animal bine reprezentat în coroplastica de la Ostrov.

Următorul animal este o cabalină (cat. 5), care se adaugă celorlalte două deja cunoscute de aici[16]. Păstrat într-o proporție foarte mare, piesa se remarcă prin maniera artistică deosebită, fiecare detaliu (genele, coama, frâiele etc.) fiind realizat cu grijă, cu un obiect ascuțit, în pasta crudă, după modelarea în tipar, ceea ce explică diferențele stilistice de pe cele două valve. Aceeași măiestrie artistică s-a remarcat și la exemplarele anterioare, chiar dacă s-au folosit tipare diferite. De altfel, se constată că două piese sunt bivalve și una monovalvă, cea din urmă fiind cea mai bună „candidată" pentru a fi considerată o jucărie. Cabalinele sunt, probabil, cele mai des reprezentate animale din coroplastica romană. Cel mai adesea acestea, datorită unor elemente (de exemplu, perforații pentru sfori sau accesorii din lemn) sunt considerate jucării[17] și fac referire directă la calul troian. Tot jucării sunt considerate și alte cabaline care au caracteristici ce indică faptul că făceau parte dintr-un ansamblu mai complex, care impune și prezența unui călăreț. Aceste tipuri de reprezentări sunt de la simple la complexe, calul fiind atașat unui atelaj[18], iar călărețul având redate și alte elemente specifice unui războinic (lance, scut etc.) ceea ce l-ar putea identifica cu un personaj de natură militară[19]. Cabalinele (cu sau fără călăreț) sunt întâlnite însă în complexe funerare de copii[20] și adulți[21] (femei[22] sau bărbați[23]) deopotrivă, ceea ce ar putea aduce o undă de îndoială asupra posibilității ca acestea să reprezinte exclusiv jucării. Cabalinele

[13] TOYNBEE 1973, p. 63.

[14] LIMC V/1, nr. 1762–1978; FERRARI 2003, p. 495.

[15] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010, cat. 5-6.

[16] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 58–59.

[17] Acestea sunt considerate jucării și datorită faptului că sunt, în general, piese mai masive și cu pereții mai groși, care nu se spărgeau ușor, VAN BOEKEL 1987, p. 904.

[18] Vezi cele de la *Atena* (MARTHA 1880, p. 21, nr. 86/431; GRANDJOUAN 1961, p. 66, nr. 781, pl. 19), *Potaissa* (ANTAL 2018, nr. 125). În general, teracotele care reprezintă roți sunt considerate ca făcând parte dintr-un astfel de ansamblu, vezi cazurile de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Potaissa*, *Apulum*, Gilău, jud. Cluj, Cristeşti, jud. Mureş (ENE 2015, nr. 427–440.), chiar și Ostrov (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 80).

[19] Cum sunt piesele de la *Sucidava* (COMĂNESCU 1965, p. 797–802), *Potaissa* (CĂTINAȘ 2010), *Apulum* (ENE 2015, nr. 409) sau Karlstein, Lkr. Berchtesgaden, Germania (RÖMER 2000, 432, nr. 239, b 1–2).

[20] Cum sunt cele de la *Stenae* (VELICKOVIĆ 1957, p. 119, nr. 82, pl. XXIX); *Athena* (MARTHA 1880, p. 21, nr. 85/247; GRANDJOUAN 1961, nr. 781); *Myrina* (POTTIER & REINACH 1888, 570, nr. 368/197).

[21] Figurine de cal au fost descoperite în morminte de adulți și la *Vindonissa* (MARTIN-KILCHER 1976, p. 172–173, mormintele nr. 38, 40).

[22] La *Lauriacum* a fost descoperită o statuetă de cabalină într-un mormânt de femeie cu vârsta între 18–25 ani, vezi DERINGER 1956–1958, p. 163.

[23] La Kempten, Linz, mormântul nr. 22 era al unui bărbat cu vârsta cuprinsă între 25–50 ani, vezi MAZAKARINI 1970, p. 406.

mai apar însă și în alte contexte, ele sunt animalele care o însoțesc pe zeița *Epona*[24] sau pe *Neptun*[25], de exemplu. În acest sens se cunosc cazuri în care statuete de cai erau dedicate zeiței *Epona* înaintea curselor sau drept mulțumire pentru victorie[26]. Prezența în număr relativ mare din necropolele tumulare din Thracia[27] a unor depuneri de care și cabaline, indică o anumită cutumă religioasă. Dacă pentru unele dintre morminte sunt indicii că au aparținut unor personaje militare, pentru altele nu există aceste elemente, ceea ce conduce din nou spre o conotație funerară. Este posibil ca la persoanele de condiție modestă, aceste cutume funerare să fie suplinite prin teracote, depunerea unui ansamblu cu cai din lut ars sau numai cabaline să îndeplinească cutuma respectivă. Pe de altă parte nici varianta jucăriilor preferate (inclusiv în cazul adulților) nu poate fi neglijată, mai ales în cazul celor care conțin pietricele în interior[28].

Mamiferele domestice mai sunt reprezentate printr-un bovideu (cat. 6) și un berbec (cat. 7). În ambele cazuri se observă din nou grija pentru detalii, fiind realizate cât mai multe elemente anatomice, astfel încât animalele redate să fie ușor recognoscibile. Dacă în cazul bovideului se constată realizarea unor incizii post modelare, în cazul berbecului toate detaliile sunt remarcabil realizate din tipar. Și statuetele care redau animale domestice puteau fi folosite ca jucării, dar totodată puteau fi dedicate în procesiuni legate de fertilitatea și sănătatea acestora[29] sau puteau substitui ofrandele cu animale vii[30].

Pisces

Foarte rar întâlnite în coroplastică, în general, sunt vietățile acvatice, iar printre piesele produse în atelierele de la Ostrov există o reprezentare a unui pește (cat. 8). Deși se păstrează doar o valvă, se poate remarca, din nou, grija pentru detalii, fiind redate cele mai multe dintre elementele anatomice, inclusiv mustățile, înotătoarele și operculul. Judecând după frecvența cu care apare în arta funerară, peștele poate fi considerat un simbol al vieții de după moarte[31], însă vietățile acvatice apar destul de des și în context domestic, cum ar fi mozaicuri sau fresce. Raritatea lor în reprezentările coroplastice și lipsa unor contexte specifice[32], ne împiedică să facem alte considerente despre posibila utilizare a acestui tip de reprezentare. Însă trebuie să remarcăm că prin prezența unei astfel de piese aici se accentuează ideea unei diversități ample în coroplastica atelierelor de la Ostrov.

[24] LIMC V/1, 985–999.

[25] FERRARI 2003, p. 158–159.

[26] Se cunosc astfel de dedicații de la *Colonia Claudia Ara Agrippinensium*, unde numele călărețului este incizat pe crupa calului (LANGE 1994, nr. 261, pl. 28; RÖMER 2000, p. 432, nr. 239c), *Athena* (GRANDJOUAN 1961, p. 18, nr. 41) sau *Apulum* (IDR III/6, p. 227, nr. 423).

[27] BÂLTÂC 2011, p. 425, nr. 1.1.b; p. 434, nr. II. 6, II.9–10; p. 435, nr. 15, 17.

[28] GRANDJOUAN 1961, nr. 750.

[29] KYLL 1966, p. 66; VAN BOEKEL 1987, p. 239.

[30] KYLL 1966, p. 64–66.

[31] TOYNBEE 1973, p. 212.

[32] Peștele este alimentul sacru în cadrul ritualurilor pentru mai multe zeițe (*Isis*, *Venus* etc.), dar apare și în contextul sărbătorilor legate de zeul *Vulcanus*. De asemenea, peștii apar în diferite legende mitologice din diferite cetăți (*Samothrake*, *Ephesos* etc.), vezi FERRARI 2003, p. 659–660.

Aves

Păsările sunt cele mai numeroase reprezentări în coroplastica durostorensă, fiind catalogate 14 piese, care se adaugă celor 11 deja cunoscute.

Deși singulară în prezentul catalog, statueta care reprezintă un vultur (cat. 9) se impune, datorită simbolisticii sale. Vulturul este un element nelipsit și unul dintre atributele principale care-l însoțesc pe *Iupiter*[33]. El este definit ca loialul acolit al zeului suprem (*Iovis satelles*[34]) sau purtătorul său de arme (*Iovis armiger*[35]), făcându-se aluzie la reprezentarea în care strânge în gheare fulgerele[36]. În reprezentările artistice vulturul este poziționat fie pe mâna zeului, fie lângă acesta[37]. Totodată, vulturul ajunge să simbolizeze și apoteoza de după moarte, fiind o temă des întâlnită atât în context imperial, cât și privat[38]. Chiar dacă fragmentar, trăsăturile bine conturate fac ușoară identificarea păsării, piesa de față se adaugă unei descoperiri anterioare[39], mult mai elaborată din punct de vedere artistic[40]. Cele două piese puteau face parte din ansambluri complexe care să-l însoțească pe *Iupiter*[41], chiar dacă până acum nu a fost descoperită încă o statuetă în care să-l identificăm pe zeul suprem.

Până în momentul de față, porumbelul pare a fi cea mai des reprezentată pasăre în coroplastica de la Ostrov, cu cele șase reprezentări din prezentul catalog (cat. 13–18), la care se adaugă alte șase statuete publicate anterior[42]. Fragmentele păstrate sunt de obicei din zona superioară a corpului, capul fiind cel mai ușor de identificat în astfel de situații. Se constată că reprezentările sunt modeste, detaliile care să redea penajul sunt foarte rare, iar trăsăturile anatomice (cioc, ochi) nu sunt sugerate decât în puține cazuri, prin mici împunsături în pasta crudă. Porumbeii (*columbae*), guguștiucii (*palumbae*) și turturelele (*turtures*) sunt foarte bine reprezentate în manifestările artistice din epoca greco-romană[43]. Ele apar în mozaicuri, picturi și decorații ale unor piese din metal, ceramică sau sticlă, dar și în orfevrărie. Piesele din lut care sunt întregi păstrează în interior pietricele sau mici pastile din lut care creează un sunet specific, putând fi folosite fie în diverse procesiuni[44], fie ca jucării. Nu putem însă să neglijăm și faptul că aceste păsări sunt prezente și în contexte funerare[45]. Însă porumbelul este considerat ca fiind pasărea sacră a zeiței frumuseții, *Venus*[46], context în care se pot înscrie și piesele de la Ostrov, deoarece zeița este cea mai populară divinitate în reprezentările coroplastice de aici[47].

---

[33] TOYNBEE 1973, p. 240.

[34] Cicero, *Tusculanae disputationes* II, 10, 24, *apud* TOYNBEE 1973, p. 241, nota 25.

[35] Vergilius, *Aeneis*, 5.255.

[36] TOYNBEE 1973, p. 241.

[37] LIMC VIII/1, p. 431–432, nr. 103–109; LIMC VIII/1, p. 440, nr. 216, 220.

[38] TOYNBEE 1973, p. 242.

[39] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 57.

[40] Tot de la Ostrov, mai cunoaștem o reprezentare a unui vultur, dintr-un ansamblu de tip *thymiaterion*, din care mai făceau parte și două? opaițe, vezi ELEFTERESCU 2018, nr. 902.

[41] ZOGRAFOU 2015, p. 242.

[42] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 51–56.

[43] TOYNBEE 1973, p. 258.

[44] RIMMER 1981, p. 240.

[45] KOZANLI 2015, p. 386.

[46] TOYNBEE 1973, p. 259; FERRARI 2003, p. 34, 688–689.

[47] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, p. 153.

Și cocoșul este bine reprezentat în coroplastica durostorensă, șapte piese pot fi încadrate sigur în această categorie, trei fragmente din catalogul de față (cat. 10–12) și patru publicate anterior[48]. Cocoșul este o pasăre importantă în cultul roman, acesta fiind sacrificat Larilor[49], dar și în procesiunile funerare. Această pasăre domestică este foarte familiară romanilor, astfel că prezența sa și în context funerar nu este de mirare[50]. Se cunosc stele funerare care au reprezentate aceste păsări[51], iar teracotele cu imaginea unui cocoș sunt des întâlnite în inventarul mormintelor[52]. De asemenea, cocoșul este considerat și pasărea sacră care-l însoțește pe *Mercurius*, zeul comerțului[53]. Chiar dacă fragmentare, se observă că reprezentările din coroplastica de la Ostrov sunt foarte variate. În primul rând această pasăre apare ca decor al unor socluri de statuete, patru piese, dintre care două par a fi realizate cu același tipar[54]. Pasărea este reprezentată în trei cazuri spre stânga, iar într-un caz spre dreapta, în ambele cazuri, corpurile sunt bine reliefate, pintenii sunt puternici, atitudinea este tipică pentru un cocoș. Dat fiind legătura dintre aceste păsări și *Mercurius*, am putea considera că aceste socluri puteau susține statuetele acestui zeu. Celelalte piese reprezintă părți din statuete care redau cocoși. Se remarcă din punct de vedere artistic modul de decorare al uneia dintre aceste statuete (cat. 12), la care prin incizii și impresiuni sunt redate multe dintre detaliile anatomice ale acestei păsări (creastă, bărbie, penaj). Se observă, astfel, că penajul păsării este redat prin acest gen de incizii, ceea ce ne face să credem că fragmentele care redau cozi de pasăre[55] (cat. 19–22), ar putea proveni mai degrabă de la statuete de cocoș decât de la porumbei, la care se observă lipsa redării penajului. Statuetele reprezentând cocoși produse în atelierele de aici puteau fi deopotrivă jucării sau piese folosite ca depuneri în context funerar.

Statuetele reprezentând viețuitoare sunt de cele mai multe ori interpretate a fi jucării pentru copii. Cuvântul latinesc *crepundia*[56] derivă din verbul *crepo*, care semnifică a face zgomot, și ajunge să desemneze jucării de copil, brelocuri,

[48] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 47–50.

[49] TOYNBEE 1973, p. 257.

[50] Păsările de curte erau depuse frecvent în morminte de-a lungul întregii epoci romane, după cum poate fi dedus din necropolele din nord-vestul Europei și nu numai, vezi LAUWERIER 1983, p. 183–193.

[51] Un exemplu revelator îl constituie stela funerară a unui anume *Clarus*, de la Roma, care înfățișează un băiat nud jucându-se cu o statuetă sub forma unui cocoș, vezi VON GONZENBACH 1995, pl. 158/5.

[52] La *Athena* (GRANDJOUAN 1961, p. 68, nr. 832–833; KOZANLI 2015, p. 386, 391), *Tomis* (TEODORESCU 1915, p. 122, nr. 61, fig. 70) sau Plenimir, oblast Dobrici, Bulgaria (TONCEVA 1951, p. 122, nr. 2, fig. 181; MIRCEV 1956, p. 19, nr. 116).

[53] LIMC VI/1, p. 535.

[54] Cat. 10 și BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 47.

[55] În general, statuetele care redau cocoși sunt mai intens decorate, penajul fiind redat prin numeroase incizii, vezi ISKRA-JANOŠIĆ 2003, fig. 10–11; KOZANLI 2015, fig. 17; SELEKOU 2015, fig. 6b; ENE 2015, p. 374–376.

[56] Sensul termenului *crepundia* este mult mai extins decât cuvântul „breloc”/„amuletă” și se poate aplica tuturor jucăriilor descoperite în morminte, chiar și în cele creștine, vezi DA I/2, 1561.

amulete[57], care se atârnau la gâtul copiilor sau care erau purtate suspendate la un fel de centiron. Pentru aceasta se consideră că teracotele care au în interior pietricele sau pastile de lut erau folosite de/pentru copii (*crepitaculum puerile*[58]). Și reprezentările de pe diverse monumente înclină pentru folosirea teracotelor cu imagini de viețuitoare de către copii. Se știe, de asemenea, că părinții ofereau o casetă[59] (*cista*, *cistella*) copiilor, când erau trimiși să locuiască în casa doicilor, cutie care putea conține numeroase obiecte, cum ar fi bijuterii și jucării[60]. Fiind piese specifice copiilor este normal ca acestea să apară și în context funerar, astfel de *cistella* puteau fi depuse de părinți alături de copii defuncți[61]. Însă, de multe ori se observă prezența teracotelor (cu reprezentări umane sau animale) depuse și în morminte de adulți[62]. Este posibil ca aceste piese să fi jucat un rol important în viața persoanelor respective[63], astfel încât să fie depuse alături de ei, dar nu este exclus, așa cum am spus și mai sus, ca statuetele de animale să suplinească anumite rituri funerare, cum ar fi sacrificiul de carne[64], iar în cazul cailor sau carelor cu cai, să suplinească o cutumă funerară. Teracotele reprezentând viețuitoare pot fi folosite și în cadrul domestic și religios, astfel de depuneri fiind prezente atât în *lararia*[65], cât și în temple[66].

ALTARE

Această categorie de teracote este reprezentată de patru exemplare în catalogul de față, la care se adaugă două studiate anterior[67]. Fragmentele păstrate provin mai ales din partea inferioară a acestora, fiind decorate cu benzi în relief.

---

[57] Este dificil câteodată de a distinge simplele jucării de amulete, cum ar fi *bulla*; de altfel, însuși Apuleius se referă la *crepundia* cu sensul de „talisman", „amuletă", vezi DA I/2, 1562.

[58] DA I/2, 1561.

[59] Vezi în acest sens piesa de teatru *Rudens* a lui Titus Maccius Plautus, în care tânăra Palaestra este recunoscută de părinții ei pe baza conținutului unei astfel de *cistella*, DA I/2, 1561.

[60] În aceeași piesă de teatru, *cistella* micuței Palaestra cuprindea printre altele: o mică sabie de aur, pe care era incizat numele tatălui său, o secure dublă miniaturală din aur, pe care era incizat numele mamei sale, un mic pumnal din argint, două mâini încolăcite (fără îndoială o amuletă contra *fascinum*-ului) și o *bulla* din aur pe care tatăl ei i-a dat-o la naștere (DA I/2, 1561).

[61] În colecția Kunsthistorisches Museum din Viena se păstrează un lanț cu 52 de pandantive-amulete de aur, descoperit în tezaurul nr. 1 de la Șimleul Silvaniei (jud. Sălaj) în anul 1797. Acest lanț aduce aminte de bijuteriile Palestrei din piesa lui Plautus, astfel, de lanț sunt prinse 52 de pandantive – amulete: foarfece, cârlige, harpoane, securi, scări, clești, *strigilis*, un om într-o barcă cu o vâslă, vezi VÁGÓ 2015, p. 389. În săpăturile efectuate la *Panticapaeum* au fost descoperite coliere de aur feminine la care erau atașate figuri emblematice, de felul păsărilor, câinilor, leilor, cochiliilor, vezi DA I/1, 1561.

[62] Pe lângă cele enumerate deja, vezi și MALAMA 2015, p. 365–369.

[63] RÜGER 1980, p. 108–109, nr. 262–270.

[64] Vezi *supra*, nota 7.

[65] La *Pompeii* a fost descoperit un „templu" miniatural domestic unde pe lângă statuetele de teracotă ale lui *Bacchus*, *Minerva*, *Aesculapius*, orantă, apare și statueta unui porumbel, vezi ADAMO-MUSCETTOLA 1984, p. 10, fig. 2.

[66] Vezi *supra*, nota 26.

[67] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, nr. 63 și 66.

La două dintre exemplare (cat. 25–26) se observă mai clar o departajare a bazei de corpul altarului, iar la fragmentul care provine din partea superioară (cat. 23) se observă și un decor ce pare a reprezenta o palmetă, ceea ce le aseamănă foarte mult cu modelele din piatră. În general, aceste altare în miniatură aveau partea superioară largă și adâncită, fiind folosite drept *thymiaterion*, în procesiunile religioase domestice, fiind prezente și în *lararia*[68].

BAZE / SOCLURI

O mare parte a fragmentelor catalogate o reprezintă bazele și soclurile, prezente în număr mare și forme variate. Deși relativ complementare, preferăm să folosim diferențiat cei doi termeni pentru a face o distincție rezultată din tehnica de execuție și utilizarea acestor piese. Considerăm că partea inferioară a unei piese care nu prezintă o terminație anatomică, dar din punct de vedere tehnic este realizată ca un corp comun, reprezintă baza statuetei, iar soclurile sunt piese executate separat și prezintă o *suprafață de așteptare* plană, pentru o altă componentă, fie că aceasta urma să fie doar așezată sau fixată cu lut.

Baze de statuete

Detaliile tehnice și analogiile, inclusiv printre piesele de la Ostrov, ne îndeamnă să includem în această categorie 23 de fragmente. Acestea au formă circulară (opt piese, cat. 27–34) sau rectangulară în față și semicirculară în spate (cat. 35–49). Bazele circulare sunt de mici dimensiuni, cu un diametru care nu depășește 5–6 cm, putând avea o decorație în partea de jos sub forma unor linii incizate sau ușoare protuberanțe care creează iluzia unor baze de coloană. Cel mai adesea, aceste baze circulare sunt întâlnite la teracotele care reprezintă busturi umane, iar astfel de piese sunt destul de dese[69], chiar și în coroplastica de la Ostrov[70]. O categorie aparte o reprezintă bazele care au o formă dreaptă în față și semicirculară spre spate, fiind catalogate un număr foarte mare de baze cu această caracteristică (15 piese). Cele mai multe dintre acestea (șase) prezintă și un fund, modelat separat și atașat ulterior celor două valve, așa cum indică surplusul de material și retușurile cu un obiect ascuțit în pasta crudă. Doar într-un singur caz (nr. cat. 36), fundul este perforat, cel mai probabil fiind un orificiu de ventilație. Alte șase piese (nr. cat. 43–48) păstrează și o parte importantă din statuetă, însă caracteristicile de la bază sunt asemănătoare, fiind ușor arcuite, ceea ce ne îndeamnă să le considerăm ca fiind părți din spatele unor statuete. Baze cu aceste caracteristici au fost întâlnite în coroplastica de la Ostrov, la teracotele care redau „divinități pe tron”[71], însă nu considerăm că acest tip de bază este folosit exclusiv pentru redarea zeităților duale, având în vedere că în lumea romană mai sunt întâlnite aceste caracteristici tehnice și la alt tip de statuete[72].

[68] ȘTIRBULESCU 2008, nr. 667–672.

[69] ȘTIRBULESCU 2008, nr. 428–429; VLADKOVA 2011, p. 117, nr. 4, p. 120, nr. 20; DE BEENHOUWER 2014, TO. 2–3, TO. 8–19, TO. 61–66; ENE 2015, nr. 318, 320.

[70] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, nr. 16–18.

[71] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, nr. cat. 12; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019.

[72] DE BEENHOUWER 2014, TO. 20–23; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019, nr. 35; ENE 2015, nr. 86, 92.

Soclurile pentru statuete

Prezente în număr mare (cat. 50–72[73]), soclurile pentru statuete au mai multe forme, și anume pseudo-circulare, paralelipipedice sau hexagonale.

Din prima categorie fac parte două piese, ambele cu o formă aparent circulară. Prima piesă (cat. 50), este una de mari dimensiuni (diam = 11,40 cm), având partea din față dreaptă, iar spatele semicircular. Pe partea frontală, păstrată parțial, prezintă un chenar, care cel mai probabil încadra un decor, iar suprafața de așteptare este plană și se păstrează integral (l = 8,30 cm). Soclul își găsește analogii chiar în zona Ostrovului, o piesă asemănătoare provine de la Silistra, iar pe partea frontală păstrează un decor cu divinități[74]. Suprafața de așteptare fiind foarte lată, indică faptul că pe ea se puteau așeza mai multe statuete, de dimensiuni medii, poate chiar o divinitate cu un animal acolit. Cel de-al doilea soclu din această categorie, prezintă un aspect circular, însă starea de conservare ne împiedică să fim siguri de acest lucru. Se observă că suprafața de așteptare, ușor concavă spre centru, este delimitată de zona frontal/laterală printr-o profilatură puternică.

Categoria soclurilor paralelipipedice este cea mai numeroasă (cat. 52–65), unele putând fi de dimensiuni foarte mari[75], dar în general acestea sunt de dimensiuni medii[76]. Piesele sunt foarte fragmentare, iar cele mai multe nu păstrează părți cu decor. Este posibil ca cele mai multe dintre ele să nu fi fost decorate, însă, unele erau și par a fi fost destinate unor statuete care o reprezentau pe zeița *Venus*. Astfel, este piesa nr. cat. 63 care redă pe latura frontală un decor cu doi *Erotes*, redați schematic. Unul este în picioare, orientat profil dreapta, este/sunt redată/redate aripa/aripile, iar în mâna stângă ține un obiect globular, cel mai probabil un vas. În fața lui un decor neinteligibil. Al doilea *Eros* pare așezat, din acesta se păstrează capul și bustul, iar brațele sunt depărtate de corp. Cel mai probabil că fragmentul păstrează o parte dintr-o scenă de cult[77], des întâlnită în lumea romană[78], inclusiv la Ostrov[79]. O altă piesă (cat. 72) păstrează pe latura frontală indicii în care decorul poate fi interpretat ca fiind o porțiune din coada unui *hippocampus*, decor care mai este întâlnit la alte piese de la Ostrov[80], cu reprezentarea zeiței *Venus* însoțită de *Eros*. Pentru celelalte fragmente catalogate drept socluri dreptunghiulare nu sunt de făcut foarte multe observații, decât că în cele mai multe cazuri suprafața de așteptare este plană, ceea ce indică faptul că

[73] Sunt de adăugat și alte șapte piese din studiile anterioare (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008 nr. 60–62, 64, 67–69).

[74] ȘTIRBULESCU 2004, nr. 2, fig. 2–2a.

[75] Piesa nr. cat. 53, are o înălțime de 5,90 cm, iar lungimea păstrată (8,21 cm) indică un exemplar de dimensiuni mult mai mari.

[76] Nicio piesă nu păstrează suprafața de așteptare integral, însă o încercare de reconstituire a acestora indică o suprafață de așteptare până la 10 cm lungime și 5–6 cm lățime.

[77] Tipul VII în LIMC III/1, 854: *Eros dans des scènes de culte*. A. *Scènes de culte diverses: Eros accomplissant un acte cultuel, à l'autel, sacrifiant, autres*.

[78] De la *Capidava* provine chiar și un tipar cu o imagine de acest tip, vezi ȘTIRBULESCU 2008, nr. 423.

[79] ELEFTERESCU 2018, nr. 898.

[80] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, p. 180–181, cat. 60, pl. 14/60; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, p. 157, cat. 5, pl. II/5; ELEFTERESCU 2018, nr. 899.

acestea erau suport pentru alte statuete lucrate separat, fie ele statuete umane sau de animale[81], imitând astfel produsele din metal. Însă pe unele dintre socluri, deși lucrate separat, urmau să fie asamblate alte componente sau statuete care erau lipite cu lut. Așa este cazul fragmentului cat. 52, care la interior prezintă fragmente, posibil o bază sau fund, care a fost lipită separat, iar la piesele cat. 64 și 71 se observă urme care indică atașarea, în pasta crudă, a unor statuete umane, așa cum mai cunoaștem alte piese la Ostrov[82].

Ultima categorie, soclurile de formă hexagonală (cat. 66–69), este reprezentată de patru piese, de dimensiuni medii, cu suprafețele de așteptare plane și care par a nu fi fost decorate. Totuși, se constată prezența unor linii incizate și protuberanțe pe laterale, ceea ce indică intenția meșterilor de a realiza produse cât mai variate.

CONCLUZII

Piesele catalogate în prezentul articol continuă studiul nostru asupra teracotelor provenite din cercetările arheologice de la Ostrov, o categorie foarte importantă de material produs în atelierele ceramice din preajma anticului *Durostorum*. Până în prezent au fost catalogate 275 de teracote dintre cele aproape 500 de fragmente descoperite în perioada 1997–2016 prin două studii generale și două tematice (statuete umane și „divinități pe tron"). Prezentul studiu este dedicat statuetelor de animale, altarelor, bazelor de statuete și soclurilor pentru statui, categorii stabilite în cadrul tipologiei noastre.

Statuetele reprezentând viețuitoare sunt foarte numeroase și variate, acestea reprezintă mamifere și pești, dar cele mai multe sunt păsări. Cel mai adesea teracotele reprezentând viețuitoare sunt considerate jucării pentru copii, însă nu de puține ori prezența lor în context funerar sau religios (temple sau *lararia*) conferă acestor piese și alte utilizări, ceea ce arată că acest tip de obiecte vin să satisfacă și alte nevoi. Este de remarcat faptul că viețuitoarele reprezentate sunt foarte diverse (elefanți, feline, cabaline, animale domestice – fie mamifere, fie păsări –, pești), acoperind o gamă largă dintre animalele cunoscute în lumea romană, și suntem de părere că lista nu se va opri aici. Ca utilitate, acestea ar fi putut reprezenta deopotrivă jucării sau obiecte cu caracter religios și/sau funerar, având în vedere că, atunci când piesele sunt descoperite în contexte specifice, nu se constată diferențe de reprezentare ale pieselor cu cele găsite în contexte domestice.

Numeroasele socluri pentru statuete, precum și varietatea formelor, descoperite la Ostrov, nu trebuie să ne mire, având în vedere numărul apreciabil de statuete catalogate până acum, acestea, ca și prototipurile lor din metal, erau cel mai adesea etalate pe astfel de postamente, nu de puține ori chiar statuetele de animale având parte de același „tratament".

Bazele de statuete catalogate până acum, în număr apreciabil, care pot proveni de la o varietate mare de tipuri de statuete (divinități individuale sau în

[81] Se cunosc cazuri în care viețuitoare sunt așezate pe socluri, vezi KOZANLI 2015, fig. 18–20.

[82] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 60–62.

pereche, personaje, animale etc.), contribuie la o imagine mai completă despre producția atelierelor durostorense.

Așa cum aminteam și în studiile anterioare[83], piesele de la Ostrov sunt descoperite mai ales în gropile menajere de la est de edificiul termal, fiind fie rebuturi, fie piese care-și pierd utilitatea (sparte, învechite, nevândute etc.). Ele sunt produse în atelierele de aici pentru comercializare[84], astfel încât nu se poate cunoaște utilizarea lor finală, dat fiind faptul că un produs putea fi achiziționat pentru mai multe utilizări, reprezentarea piesei fiind aceeași. Varietatea reprezentărilor, grija și implicarea în redarea artistică, indică faptul că modelarea în lut este un meșteșug aparte în atelierele ceramice de la Ostrov, care produc un număr impresionant și variat de produse din lut (ceramică de lux și uz comun, conducte de apă, distanțiere, *tubuli* și material tegular), pe tot parcursul secolelor II–III p. Chr.

CATALOG[85]

1. Statuetă/Elefant (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară și unul din cea posterioară. Dr. 2010/124, C19, carouri 14–16 a–d, –1,40 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de surplus de material la interior; accident în pasta crudă în zona feței). Lut ars. Hp = 6,31 cm, lp = 1,68–5,35 cm, Gr = 0,43–1,26 cm. Se păstrează partea stângă a feței din care se distinge ochiul și un pic din ureche; trompa, îndreptată în jos, se păstrează aproape în întregime, vârful fiind redat drept. Nr. inv. pr. 204. **Pl. I/1.**

2. Statuetă/Elefant (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/218, C22a, carouri 1–3 c–d, –1,66, m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rar, particule calcar dese. Modelare; realizat din benzi adăugate succesiv, așa cum se observă pe bază, urme de prelucrare la exterior cu un obiect ascuțit; accident în pasta crudă în partea dreaptă a genunchiului. Lut ars. Hp = 4,79 cm, lp = 1–1,3 cm, Gr = 1,40–2,32 cm. Se păstrează gamba și o parte din coapsa unui picior de elefant, ușor îndoit în zona genunchiului. Starea de fragmentaritate nu permite să spunem dacă este din față sau din spate, dar este din partea dreaptă. Nr. inv. pr. 205. **Pl. I/2.**

---

[83] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019, p. 361.

[84] Nu lipsit de interes ni se pare faptul că în complexul balnear descoperit în partea sud-estică a agorei romane din Salonic, a fost identificată o *taberna* cu două niveluri; în spațiile de la etaj au fost descoperite aproximativ 300 de fragmente de teracote care reprezintă divinități și animale, vezi ZOGRAFOU 2015, p. 237.

[85] Piesele sunt prezentate după următorul model: denumire, stare conservare, elemente stratigrafice (campania și locul descoperirii), descriere pastă, tehnică de producție, dimensiuni, descriere (din poziția pieselor, nu a privitorului), nr. inventar provizoriu, planșă. Au fost folosite următoarele prescurtări: Dr = Durostorum; C = casetă, H = înălțimea, L = lungime, l = lățimea, Gr = grosimea, p = păstrată, pr = provizoriu. Desenele sunt realizate de Georgiana Ducman. Fotografii: George Nica, Marius Amarie.

3. Relief/Felină (fragmentară). Se păstrează un fragment din partea inferioară. Dr. 2009/240, C17, carouri 4 f, –1,57 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, oxizi rar, particule calcar rar. Modelare (urme de amprente digitale pe spate). Urme vopsea albă? Lut ars. Hp = 4,20 cm, lp = 3,51 cm, Gr = 0,60–1,31 cm. Se păstrează un fragment din partea dreaptă inferioară a unui relief, pe care se vede un picior de felină (leu sau panteră). Piciorul este redat în poziție anatomică (ușor îndoit), cu laba bine marcată. Partea inferioară este marcată de o bordură groasă, iar marginea dreaptă, îngroșată, este ușor oblică. Nr. inv. pr. 207. **Pl. I/3.**

4. Relief/Felină (fragmentară). Se păstrează un fragment din partea inferioară. Dr. 2016/408, C23, carouri 10–12 a–c, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 10YR7/8, cu particule de mică, oxizi rar, particule calcar rar. Angobă de culoare 10YR8/2; urme de vopsea? albă. Modelare (urme de la prelucrare pe spate). Lut ars. Hp = 2,76 cm, lp = 3,15 cm, Gr = 0,46–0,86 cm. Se păstrează un fragment din partea dreaptă? inferioară a unui relief, pe care se observă partea din spate a unei feline, cel mai probabil leu. Felina este redată dintr-o parte, piciorul este foarte scurt, iar laba piciorului nu este redată. În zona cozii este un accident în pasta crudă, dar totuși se mai păstrează un pic din ea. Corpul se îngroașă spre cap, se observă și o mică parte din coamă, care este redată prin incizii (se mai păstrează doar două). Nr. inv. pr. 208. **Pl. I/4.**

5. Statuetă/Cal (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară și unul din cea posterioară. Dr. 2010/227, C19, carouri 10–12 a–b, –1,45–1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 10YR7/2, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de surplus de material la interior și urme de prelucrare cu un obiect ascuțit în zona picioarelor; mici incizii în pasta crudă). Lut ars. H = 10,37 cm, Lp = 11,87 cm, lp = 2–2,87 cm, Gr = 0,66–0,99 cm. Se păstrează cea mai mare porțiune a părții drepte și capul integral al unei statuete reprezentând un cal. Capul este redat într-o manieră artistică. Botul, aplatizat în zona nărilor, gura întredeschisă, marcată pe toată lungimea botului care este îngust. Falca marcată, ochii redați în relief, au pupila marcată, iar genele sunt redate prin incizii paralele, pe ambele pleoape. Urechile sunt redate în prelungirea ochilor. Coama, bogată, este redată prin linii incizate oblice și paralele, apoi prin trei incizii mai adânci, ușor vălurite, iar ultimele două linii sunt redate prin incizii oblice, dese și paralele. Corpul este anatomic redat, fiind marcat atât umărul, cât și șoldul din partea dreaptă, dar picioarele sunt redate unite, bloc, fără o departajare a acestora, formând un singur punct de sprijin, ca un stâlp, drept în partea inferioară, unde are și punctul de stabilitate. Nr. inv. pr. 206. **Pl. II/5.**

6. Statuetă/Bovideu (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/134, C22, carouri 3–4 c–d, –1,30, m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rar. Modelare (gâtul pare lucrat separat și apoi unit cu capul). Lut ars. Hp = 2,87 cm, lp = 1,55–2,71 cm, Gr = 1,49 cm. Se păstrează capul și o mică porțiune din gât, cel mai

probabil un bovideu. Botul alungit, nările redate prin două împunsături adânci, gura ușor întredeschisă, buza inferioară îngroșată. Ochii redați prin două împunsături nu foarte adânci. Coama este redată prin două rânduri de incizii, dese și paralele. Coarnele sunt rupte. Nr. inv. pr. 209. **Pl. II/6.**

7. Statuetă/Berbec (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2011/18, C18, carouri 5–6 a–d. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR6/6, cu particule de mică, particule calcar dese. Urme de vopsea/firnis Munsell 2.5YR4/3. Modelare (surplus de material pe margine, interior de la unirea valvelor). Lut ars. Hp = 2,78 cm, lp = 3,27 cm, Gr = 0,58–1,34 cm. Se păstrează un mic fragment din fața unui berbec. Ochiul redat prin linii concentrice, pupila fiind marcată ca o pastilă. Lâna este redată printr-un brâu care pare aplicat, decorat cu incizii late, adânci, paralele și ușor oblice. Nr. inv. pr. 210. **Pl. III/7.**

8. Statuetă/Pește (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2009/66, C17, caroul 1g, –1,30 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 10YR8/3, cu particule de mică, particule calcar rare, oxizi diverși, deși, uneori sub formă de granule. Urme slabe de vopsea/firnis? Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior, surplus de material de la modelare). Lut ars. H = 4,91 cm, Lp = 7,65 cm, Gr = 0,39–0,87 cm. Se păstrează capul peștelui și o mică porțiune din corp. Gura ușor întredeschisă, mustața este redată printr-o mică protuberanță, ochiul este redat printr-un cerc incizat, ușor adâncit; operculul redat printr-o incizie semicirculară, înotătoarea pectorală este redată printr-o proeminență exterioară, solzii sunt redați prin mici alveole incizate consecutive, se păstrează mai puțin spre corp. Nr. inv. pr. 211. **Pl. III/8.**

9. Statuetă/Vultur (fragmentară). Se păstrează un fragment din valva anterioară și un mic fragment din cea anterioară. Dr. 2011/192, C19, carouri 15–16 a–d, –1,60–1,64 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, particule calcar rare. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior, surplus de material de la unirea celor două valve; urme de retuș cu un obiect ascuțit la unirea celor două valve, pe exterior). Lut ars. H = 3,29 cm, Lp = 4,15 cm, lp = 2,02 cm, Gr = 0,54–1,02 cm. Se păstrează un fragment din capul statuetei, respectiv din ciocul acvilei, redat printr-o nervură în relief, ochiul redat printr-o împunsătură în pasta crudă. Nr. inv. pr. 212. **Pl. III/9.**

10. Statuetă?/Cocoș (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2009/162, C18, carouri 7d, –2,08 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, particule calcar rare, diverși oxizi, deși, uneori sub formă de granule. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior, surplus de material, accidente în pasta crudă în zona pieptului). Lut ars. Hp = 9,50 cm, lp = 5,46 cm, Gr = 0,59–0,95 cm. Se păstrează partea inferioară a unui soclu circular, în partea inferioară cu o margine lată (1,22 cm) și îngroșată. Pe suprafața soclului este redat în relief, un cocoș din care se mai păstrează o parte din corp și un picior. Pieptul este puternic rotunjit, pulpa îngroșată, iar din

gheară sunt redate doar trei falange, fără pinten. Se observă și începutul cozii. Nr. inv. pr. 213. **Pl. III/10.**

11. Statuetă?/Cocoș (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2016/197, C23, carouri 10 a–d, –1,55 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, particule calcar rare, diverși oxizi rar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior, surplus de material: urme de retuș cu un obiect ascuțit la exterior). Lut ars. Hp = 5,46 cm, lp = 3,65 cm, Gr = 0,42–0,76 cm. Se păstrează partea inferioară a unui soclu circular, în partea inferioară cu o margine lată (0,94 cm) și ușor îngroșată. Pe suprafața soclului se păstrează o parte din piciorul unui cocoș. Coapsa îngroșată, iar din gheară sunt redate doar trei falange, fără pinten. Nr. inv. pr. 214. **Pl. III/11.**

12. Statuetă/Cocoș (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/105, C23, carouri 5–8 b–d/e, –1,52 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, diverși oxizi rar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior, urme de retuș la interior). Lut ars. Hp = 7,21 cm, lp = 3,54 cm, Gr = 0,63–1,14 cm. Se păstrează capul și gâtul unei statuete ce reprezintă un cocoș. Ciocul este redat întredeschis, partea de sus decorată prin mici împunsături în pasta crudă, iar în partea inferioară cu două linii incizate ușor adâncite. Ochiul redat printr-un cerc ușor adâncit. Creasta redată prin linii (se păstrează trei) incizate, adâncite, paralele și ușor oblice. Pe gât două linii incizate paralele și oblice (penaj?). Zona umărului este redată ca o protuberanță pe care sunt realizate câteva împunsături circulare (decor sau penaj?). Nr. inv. pr. 215. **Pl. III/12.**

13. Statuetă/Porumbel (fragmentară). Se păstrează fragmente din ambele valve. Dr. 2009/38, C18, caroul 3a, –0,95 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, diverși oxizi rar. Angobă de culoare Munsell 10YR8/2. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve; urme de retuș cu un obiect ascuțit la unirea celor două valve pe ambele părți). Lut ars. H = 4,40 cm, Lp = 5,51 cm, lp = 1,19–3,25 cm, Gr = 0,30–0,99 cm. Se păstrează capul și gâtul unei statuete ce reprezintă un porumbel. Capul este redat fără detalii anatomice, în zona ochilor sunt mici accidente în pastă, posibil de la încercarea de redare a acestora. Corpul bombat, mici împunsături, circulare, dese, neregulate, doresc să redea penajul. Nr. inv. pr. 216. **Pl. IV/13.**

14. Statuetă/Porumbel (fragmentară). Se păstrează fragmente din ambele valve. Dr. 2014/417, C18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, particule calcar rare, diverși oxizi rar. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve; urme de retuș cu un obiect ascuțit la unirea celor două valve la exterior). Lut ars. Hp = 1,75 cm, Lp = 6,37 cm, lp = 1,99 cm, Gr = 0,43–0,66 cm. Se păstrează capul și gâtul unei statuete ce reprezintă un porumbel? Capul este redat fără detalii anatomice. Pe fragmentul păstrat nu se păstrează urme de redare a penajului. Nr. inv. pr. 217. **Pl. IV/14.**

15. Statuetă/Porumbel (fragmentară). Se păstrează fragmente din ambele valve. Dr. 2013/105, C22, carouri 9, –1,24 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegală) de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, particule calcar rare (dar uneori sub formă de granule), diverși oxizi rar. Angobă de culoare Munsell 5Y7/2. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit la unirea celor două valve la exterior). Lut ars. Hp = 1,86 cm, Lp = 4,94 cm, lp = 1,99 cm, Gr = 0,38–0,71 cm. Se păstrează capul și gâtul unei statuete ce reprezintă un porumbel? Capul este redat fără detalii anatomice, doar ciocul este ușor ascuțit. Pe fragmentul păstrat nu se păstrează urme de redare a penajului. Nr. inv. pr. 218. **Pl. IV/15.**

16. Statuetă/Porumbel (fragmentară). Se păstrează fragmente din ambele valve. Dr. 2012/179, C21, carouri 15–17 a–d, –1,36–1,60 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, diverși oxizi rar. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit la unirea celor două valve la exterior). Lut ars. Hp = 1,86 cm, Lp = 4,94 cm, lp = 1,99 cm, Gr = 0,38–0,71 cm. Se păstrează capul și gâtul unei statuete ce reprezintă un porumbel? Capul este redat fără detalii anatomice, doar ciocul este ușor ascuțit. Pe fragmentul păstrat nu se păstrează urme de redare a penajului. Nr. inv. pr. 219. **Pl. IV/16.**

17. Statuetă/Porumbel? (fragmentară). Se păstrează fragmente din ambele valve. Dr. 2011/166, C19, carouri 11 b, –2 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, particule calcar rare, diverși oxizi deși. Urme slabe de firnis. Modelare în tipar (surplus de material la unirea celor două valve; urme de retuș cu un obiect ascuțit la exterior). Lut ars. Hp = 4,51 cm, Lp = 9,57 cm, lp = 3,58 cm, Gr = 0,25–0,44 cm. Se păstrează o parte din corpul unei păsări, probabil porumbel? Se observă pieptul care este bombat și umărul proeminent. Aripa este schițată printr-o proeminență. Nr. inv. pr. 220. **Pl. IV/17.**

18. Statuetă/Porumbel? (fragmentară). Se păstrează fragmente din ambele valve. Dr. 2014/326, C18, carouri 3 c–d, –1,90 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR8.5/2, cu particule de mică, diverși oxizi rari. Vopsea Munsell 2.5YR5/6. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit la exterior, în zona de unire a celor două valve). Lut ars. Hp = 5,72 cm, Lp = 6,44 cm, lp = 3,58 cm, Gr = 0,55–0,78 cm. Se păstrează o parte din corpul și din gâtul? unei păsări, probabil porumbel? Corpul este bombat; nu se păstrează urme de redare a penajului. Nr. inv. pr. 221. **Pl. IV/18.**

19. Statuetă/Pasăre? (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2009/22, C18, carouri 4 d, –0,90 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 7.5YR8/6, cu particule de mică, particule de calcar rare, mici fisuri și goluri. Modelare în tipar (urme de retuș cu un obiect ascuțit la exterior în zona de unire a celor două valve). Lut ars. Hp = 4,28 cm, Lp = 5,89 cm, l coadă = 3,12 cm, Gr = 0,49–1,25 cm. Se păstrează un fragment ce reprezintă coada unei păsări și o mică parte din corp. Penajul cozii este redat prin patru linii incizate curbe și paralele, iar delimitarea dintre coadă și corp este realizată prin trei linii incizate verticale și paralele, ușor adâncite. Nr. inv. pr. 222. **Pl. IV/19.**

20. Statuetă/Pasăre? (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/431, C18, carouri 3 b–c, –0,40 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, particule de calcar rare, oxizi deși, uneori sub formă de granule. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 2,87 cm, Lp = 5,93 cm, l coadă = 2,36 cm, Gr = 0,47–0,69 cm. Se păstrează un fragment ce reprezintă coada unei păsări și o mică parte din corp. Penajul cozii este redat prin patru linii incizate orizontale și paralele (se păstrează trei), iar delimitarea dintre coadă și corp este realizată prin două linii incizate verticale și paralele foarte slab păstrate. Nr. inv. pr. 223. **Pl. IV/20.**

21. Statuetă/Pasăre? (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/418, C18 (îndreptare profil). Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, particule de calcar rare, oxizi. Modelare în tipar (urme de amprente digitale; surplus de material la interior). Lut ars. H = 3,18 cm, Lp = 3,97 cm, Gr = 0,45–0,71 cm. Se păstrează un fragment ce reprezintă coada unei păsări. Penajul cozii este redat prin patru linii incizate orizontale (ușor curbe spre capătul cozii) și paralele. Nr. inv. pr. 224. **Pl. IV/21.**

22. Statuetă/Pasăre? (fragmentară). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2013/253, C23, carouri 10–17 a–d, –1,17 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, particule de calcar dese, oxizi. Modelare (urme de retuș). Lut ars. H = 2,93 cm, Lp = 3,13 cm, Gr = 0,62–1,55 cm. Se păstrează un fragment ce reprezintă coada unei păsări. Penajul cozii este redat prin patru linii, adânci, incizate, orizontale, trei linii paralele, verticale și ușor oblice. Nr. inv. pr. 225. **Pl. IV/22.**

23. Altar (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/246, C23, carouri 1–3 a–f, –1,27 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, particule de calcar, oxizi deși. Modelare în tipar (urme de amprente digitale, surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 3,91 cm, lp frontal = 2,19–2,81 cm, lp lateral = 1,12–1,65 cm, Gr = 0,57–1,54 cm. Se păstrează un fragment din partea superioară a unui altar, banda superioară (spartă la colțul drept) păstrează urma unui decor, două linii profilate, una verticală și una oblică (palmetă?), două profilaturi despart partea superioară de corpul piesei, care este paralelipipedic. Profilaturile continuă și pe partea laterală. Nr. inv. pr. 226. **Pl. V/23.**

24. Altar (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/118, C15, carouri 11 b–c, –0,46 m. Pastă semifină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR 6/6, cu particule de mică, particule de calcar dese, oxizi, mici goluri. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,07 cm, lp = 4,16 cm, Gr = 0,96–1,43 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unui altar, decorat prin trei caneluri proeminente. Nr. inv. pr. 227. **Pl. V/24.**

25. Altar (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/137, C23, carouri 1–3 a–f, –1,70 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR8/3,

cu particule de mică, oxizi relativ rari (sub formă de granule), particule calcar rar (sub formă de granule); angobă de culoare Munsell 10YR8/2. Modelare în tipar (surplus de material rămas de la modelarea marginii). Lut ars. Hp = 2,94 cm, lp = 3,77 cm, Gr = 0,30–0,92 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unui altar. Marginea bine profilată în exterior față de corp, este decorată în partea inferioară prin două linii incizate adânci, paralele, care formează două profilaturi. Nr. inv. pr. 228. **Pl. V/25.**

26. Altar (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/424, C18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar rare. Urme de vopsea de culoare Munsell 10YR8.5/2. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 2,44 cm, lp frontal = 2,88 cm, lp lateral = 1,55 cm, Gr = 0,46–1,03 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unui altar. Bordura ușor îngroșată, iar baza este decorată cu o profilatură puternică. Nr. inv. pr. 229. **Pl. V/26.**

27. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2010/190; 2011/226, C19, carouri 10–11 a–b, –1,61–1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR8/6, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule), particule calcar rare (uneori sub formă de granule). Modelare în tipar (surplus de material rămas de la modelarea marginii). Lut ars. Hp = 3,50 cm, diam = 5 cm, Gr = 0,56–0,92 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze circulare. Marginea îngroșată și teșită spre interior, este demarcată de corp printr-o incizie adâncă. Corpul piesei păstrează, de asemenea, o incizie mai fină. Nr. inv. pr. 230. **Pl. V/27.**

28. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/466, C18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari și particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material rămas de la modelarea marginii; exfolieri pe suprafață). Lut ars. Hp = 3,22 cm, diam = 5,52 cm, Gr = 0,56–0,92 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze circulare. Marginea îngroșată și ușor teșită spre interior. Nu păstrează urme de decor, circumferința nu este circulară perfect, are o ușoară deformare. Nr. inv. pr. 231. **Pl. V/28.**

29. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/388, C17, carouri 7–8 g–h, –0,61 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR6/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rar. Modelare în tipar (două mici împunsături pe exterior de la un accident în pasta crudă). Lut ars. Hp = 2,72 cm, lp = 3,19 cm, Gr = 0,72–0,84 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze de formă circulare. Marginea ușor rotunjită. Corpul marcat printr-o profilatură. Nr. inv. pr. 232. **Pl. V/29.**

30. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/441, C18, G23, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule de până

la 4 mm). Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 2,99 cm, lp = 3,28 cm, Gr = 0,39–0,64 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze de formă circulară, fără margine inferioară. Pe corp un decor realizat printr-o profilatură proeminentă. Nr. inv. pr. 233. **Pl. V/30.**

31. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/230, C22b, carouri 16–17, a–d, –1,62 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rare; urme de firnis de culoare Munsell 10R5/8. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,04 cm, lp = 3,41 cm, Gr = 0,97 cm. Se păstrează un mic fragment în partea inferioară a unei baze de formă circulară. Nr. inv. pr. 234. **Pl. V/31.**

32. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva posterioară. Dr. 2012/125, C19, carouri 14–17 a–d, –1,80–1,94 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR6/8, cu particule de mică, particule calcar rar. Modelare în tipar (urme amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 3,95 cm, lp = 3,34 cm, Gr = 0,50–0,97 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze de formă circulară, marginea îngroșată. Nr. inv. pr. 235. **Pl. V/32.**

33. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din cele două valve. Dr. 2014/436, C18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet la interior) de culoare Munsell 2.5YR6/8, cu particule de mică, particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de retuș de la îmbinarea celor două valve cu un obiect ascuțit, surplus material de la prelucrarea marginii). Lut ars. Hp = 3,95 cm, lp = 3,34 cm, Gr = 0,50–0,97 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze de formă circulară. Marginea îngroșată și trasă spre exterior. Departajarea dintre margine și corp se face printr-o mică profilatură. Nr. inv. pr. 236. **Pl. VI/33.**

34. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2014/420, C18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, particule calcar rar. Modelare în tipar (surplus de material de la prelucrarea marginii). Lut ars. Hp = 2,15 cm, diam = 5,30 cm, Gr = 0,52–1,08 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze de formă circulară. Marginea mult îngroșată și teșită spre interior. Nr. inv. pr. 237. **Pl. VI/34.**

35. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve și fundul (modelat separat). Dr. 2016/409, C23, carouri 9 c, –1,72 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi rar și particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell 2.5YR8/1. Modelare în tipar (urme de amprente digitale; urme de retuș la exterior cu un obiect ascuțit, lamă?). Lut ars. Hp = 2,67 cm, diam = 4,90 cm, l frontal = 5,70 cm, Gr = 0,53–0,60 cm. Se păstrează un fragment din partea frontală, unul din partea dorsală și fundul. Partea frontală, dreaptă, dar ușor rotunjită la capete, este decorată cu două caneluri. Partea dorsală este rotunjită. Fundul este mai drept în partea din față și semicircu-

lar în partea din spate, fiind de formă ușor concavă. Acesta este atașat ulterior celor două valve și apoi retușat cu degetul și cu un obiect ascuțit. Nr. inv. pr. 238. **Pl. VI/35.**

36. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve și fundul (modelat separat). Dr. 2014/421, C18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi deși și particule calcar rare, mici goluri. Modelare în tipar (urme de amprente digitale; urme de retuș la exterior cu un obiect ascuțit, lamă?; surplus de material la exterior). Lut ars. Hp = 1,24 cm, diam = 5,70 cm, l frontal = 5,76 cm, lp spate = 4,01 cm, Gr = 0,58–0,66 cm. Se păstrează un fragment din partea frontală, unul din partea dorsală și fundul. Partea frontală, dreaptă, partea dorsală este rotunjită (semicirculară). Fundul este mai drept în partea din față și semicircular în partea din spate, fiind de formă concavă. Central, dar spre față, este prevăzut un orificiu, aproximativ de formă dreptunghiulară (9 × 6 mm) cel mai probabil pentru ventilație, realizat dinspre exterior spre interior; la interior prezintă și două incizii, paralele în stânga (accident?). Fundul este atașat ulterior celor două valve și apoi retușat cu degetul și cu un obiect ascuțit, mai ales spre margini. Nr. inv. pr. 239. **Pl. VI/36.**

37. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve și fundul (modelat separat). Dr. 2014/422, C18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 10YR7/4, cu particule de mică, oxizi și particule calcar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale; urme de retuș la exterior cu un obiect ascuțit, lamă?). Lut ars. Hp = 1,29 cm, diam = 5,20 cm, l frontal = 4,19 cm, Gr = 0,43–0,89 cm. Se păstrează un fragment din partea frontală, unul mic din partea dorsală și fundul. Partea frontală, dreaptă, prezintă trei incizii fine, oblice paralele și două verticale (decor?). Fundul este mai drept în partea din față și semicircular în partea din spate, fiind de formă ușor concavă. Acesta este atașat ulterior celor două valve și apoi retușat cu un obiect ascuțit, mai ales spre margini. Nr. inv. pr. 240. **Pl. VI/37.**

38. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară și fundul (modelat separat). Dr. 2016/305, C23, carouri 9 a–c, –1,65 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, oxizi relativ deși (uneori sub formă de granule 4–5 mm) și particule calcar; mici fisuri și goluri. Urme de vopsea de culoare Munsell 5YR6/8. Modelare în tipar (urme de amprente digitale; urme de retuș la exterior cu un obiect ascuțit, lamă?). Lut ars. Hp = 2,33 cm, diam = 5,15 cm, lp frontal = 5,70 cm, Gr = 0,43–0,82 cm. Se păstrează un fragment din partea frontală și fundul. Partea frontală, dreaptă. Fundul este drept în partea din față și semicircular în partea din spate, fiind de formă ușor concavă. Acesta este atașat ulterior celor două valve și apoi retușat cu un obiect ascuțit, mai ales spre margine, iar la interior păstrează urme de retuș. Nr. inv. pr. 241. **Pl. VI/38.**

39. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează fundul (modelat separat). Dr. 2014/435, C23, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 10YR7/2, cu particule de mică, oxizi relativ deși și particule calcar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 1,38 cm, diam = 3,17 cm, Gr = 0,64 cm. Se păstrează cea mai mare parte a fundului, semicircular spre spate. Nr. inv. pr. 242. **Pl. VI/39**.

40. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment valva anterioară și unul din fund. Dr. 2008/403, C13–14, carouri 12–13/13–14, –0,40 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de la amprente digitale pe interior). Lut ars. Hp = 1,64 cm, diam = 3,79 cm, lp frontal = 2,79 cm, Gr = 0,55–0,73 cm. Partea frontală dreaptă, fundul este drept în partea din față și semicircular în partea din spate, fiind de formă concavă. Acesta este atașat ulterior celor două valve și apoi retușat cu un obiect ascuțit, mai ales spre margine. Nr. inv. pr. 243. **Pl. VI/40**.

41. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă și unul din fund. Dr. 2014/463, C18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (dar uneori sub formă de granule până la 2,60 mm), particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de la amprente digitale pe interior). Lut ars. Hp = 2,57 cm, diam = 4,66 cm, Gr = 0,48–0,82 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, de formă semicirculară, care prezintă o mică nervură (ca decor?). Fundul este de formă concavă, mult adâncit. Acesta este atașat ulterior valvei și apoi retușat cu un obiect ascuțit, mai ales spre margine. Nr. inv. pr. 244. **Pl. VI/41.**

42. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din cele două valve. Dr. 2014/464, C18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR8/2, cu particule de mică, oxizi rar și particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus material de la unirea celor două valve la interior; retușuri la exterior). Lut ars. Hp = 3,28 cm, lp frontal = 3,80 cm, lp lateral = 1,60 m, Gr = 0,53–1,15 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze, cel mai probabil dreptunghiular în față și circular pe spate. Bordura, lată (1,78 cm), este mult îngroșată și ieșită în exterior. Spre lateral aceste detalii se estompează. Nr. inv. pr. 245. **Pl. VI/42.**

43. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2012/241, C21, carouri 12–17 a–d, –1,39 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari (dar uneori sub formă de granule până la 3 mm), particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de la retuș pe interior). Lut ars. Hp = 4,05 cm, lp = 3,37 cm, Gr = 0,51 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, de formă ușor semicirculară, care în partea inferioară păstrează un mic fragment din margine care este foarte subțire. Fragmentul poate fi o parte dintr-o valvă posterioară dintr-o bază sau statuetă cu baza semicirculară. Nr. inv. pr. 246. **Pl. VII/43.**

44. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/423, C18, carouri 3 b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari (dar uneori sub formă de granule până la 4 mm), particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale; surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 7 cm, lp frontal = 1,44 cm, lp lateral = 3,32 cm, Gr = 0,36–0,69 cm. Se păstrează un fragment din valva posterioară și unul foarte mic din cea anterioară. Fragmentul frontal păstrează o muchie care face demarcația dintre margine și scena frontală. Fragmentul lateral este rotunjit și are marginea inferioară, dreaptă, subțire și ușor rotunjită. Fragmentul păstrat face parte din laterala unei statuete cu baza semicirculară. Nr. inv. pr. 247. **Pl. VII/44.**

45. Bază statuetă (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/462, C18, carouri 3 b–c, –0,40 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale). Lut ars. Hp = 6,10 cm, lp = 2,76 cm, Gr = 0,40–0,65 cm. Se păstrează un fragment dintr-o valvă, ușor arcuită și marginea inferioară, dreaptă, inegală ca grosime. Fragmentul păstrat face parte din laterala unei statuete cu baza semicirculară. Nr. inv. pr. 248. **Pl. VII/45.**

46. Bază statuetă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2013/217, C22a, carouri 1–3 c–d, –1,66 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 2.5YR5/6, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare (uneori sub formă de granule). Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 4,02 cm, lp latura 1 = 1,74 cm, lp latura 2 = 2,95 cm, Gr = 0,61–0,72 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze de formă rectangulară?, respectiv latura frontală și o laterală. Marginea inferioară trasă drept la orizontal, îngroșată în zona de unire ale celor două valve, ca un picioruș. Bordura laturii frontale este ușor delimitată. Pe laterală sunt mici incizii în pasta crudă. Posibil să fie partea inferioară a unui grup statuar de tipul „divinități pe tron". Nr. inv. pr. 249. **Pl. VII/46.**

47. Bază statuetă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/414, C18, carouri 3 c–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 2 mm), particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 3,18 cm, lp latura 1 = 2,33 cm, lp latura 2 = 4,62 cm, Gr = 0,36–1,20 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unei baze de formă rectangulară?, respectiv din două laturi. Marginea inferioară trasă drept la orizontal, îngroșată în zona de unire ale celor două valve. O latură este finisată, iar una este mai neglijent lucrată. Nr. inv. pr. 250. **Pl. VII/47.**

48. Bază statuetă (fragmentară). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2016/45, C23, carouri 9 e, –1,51 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar rar. Urme de vopsea de culoare Munsell 7.5YR4/8. Modelare în tipar (urme de am-

prente digitale la interior, surplus de material de la unirea celor două valve; urme de retuș de la prelucrare pe exterior). Lut ars. Hp = 5,84 cm, lp latura 1 = 2,04 cm, lp latura 2 = 2,00 cm, Gr = 0,40–1,00 cm. Se păstrează o mică porțiune din partea inferioară a unei statuete, posibil bază rectangulară. Marginea inferioară trasă drept la orizontală, îngroșată. Partea frontală este decorată cu linii adânci incizate, oblice, verticale. Marginea este mai adâncită decât mijlocul. Este posibil să fie un decor al unui drapaj. Partea laterală lisă, păstrează urme ale unui retuș. Nr. inv. pr. 251. **Pl. VII/48**.

49. Bază statuetă (fragmentară). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2009/333, C18, carouri 2 a–b, –0,87–0,92 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 10YR7/4, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar rar. Modelare în tipar (urme de la amprente digitale pe interior; surplus de material). Lut ars. Hp = 3,07 cm, lp = 5,00 cm, Gr = 0,44–0,98 cm. Se păstrează un fragment dintr-o laterală cu marginea inferioară trasă drept, dar subțire, la unul din capete îngroșându-se și ușor rotunjit, peretele este arcuit spre interior. Cel mai probabil fragmentul face parte dint-o bază semicirculară la spate și dreaptă în față. Nr. inv. pr. 252. **Pl. VII/49.**

50. Soclu (fragmentar). Se păstrează cea mai mare parte a valvei posterioare și un mic fragment din cea anterioară. Dr. 2014/60+363, C18, carouri 3 a–d, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar rar. Slabe urme de vopsea. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve; urme de retuș cu un obiect ascuțit la unirea celor două valve la exterior). Lut ars. Hp = 5 cm, l suprafața așteptare = 8,30 cm, lp frontal = 3,20 cm, diam = 11,40 cm, Gr = 0,50–0,71 cm. Se păstrează spatele, cea mai mare parte din suprafața de așteptare și un mic fragment din partea frontală a unui soclu semicircular. Partea frontală prezintă în partea superioară o incizie adâncă, iar marginea dreaptă este ușor îngroșată. Suprafața de așteptare plană, prezintă o ușoară denivelare la unirea cu partea frontală. Aceeași denivelare se observă și pe lateral. Spatele semicircular. Nr. inv. pr. 253. **Pl. VIII/50.**

51. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/118, C19a–21a, –1,07 m. Pastă semifină, arsă până la vitrifiere. Modelare în tipar (urme de surplus la interior). Lut ars. Hp = 2,62 cm, lp = 5,35 cm, Gr = 0,76–1,11 cm; suprafața de așteptare: Lp = 5,22 cm, lp = 3 cm. Se păstrează un fragment dint-un soclu de formă circulară. Laterala păstrată este decorată în partea inferioară cu o profilatură. Laterala este demarcată de suprafața de așteptare printr-o bordură îngroșată puternic. Suprafața de așteptare este ușor concavă spre centru doar în partea exterioară. Nr. inv. pr. 254. **Pl. VIII/51.**

52. Soclu (fragmentar). Se păstrează două fragmente din două valve. Dr. 2014/383+373, C18, carouri 1–3 a–b, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 2.5YR5/8, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar rar. Angobă de culoare Munsell 10YR8/3. Modelare în tipar (urme de la amprente digitale pe interior; surplus de material pe tot peretele interior de la

unirea părții superioare). Lut ars. Se păstrează partea laterală (Hp = 4,32 cm, l = 8,00 cm, Gr = 0,60–1,20 cm) și un fragment din partea dorsală? (Hp = 3,33 cm, lp = 6,48 cm, Gr = 0,96–1,31 cm) dintr-un soclu de formă paralelipipedică. Partea laterală: marginea inferioară dreaptă, îngroșată, neglijent lucrată. Marginea superioară este trasă la orizontală, dreaptă și prezintă numeroase și dese incizii paralele și oblice, cel mai probabil realizate pentru „priza" cu suprafața de așteptate (lucrată separat). Pe laterală, la exterior, surplus de material și un accident în pasta crudă. Pe interior se păstrează fragmente dintr-o altă valvă care a fost lipită de această latură, probabil suprafața de așteptare. Partea dorsală: marginea inferioară dreaptă, neglijent lucrată, peretele drept, la interior păstrează urme de la lipitura cu o valvă și urme de la prelucrare. Cele două fragmente nu se lipesc. Nr. inv. pr. 255. **Pl. VIII/52.**

53. Soclu (fragmentar). Se păstrează fragmente din ambele valve. Dr. 2006/251, C14, carouri 20 a, –1,36 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar relativ dese. Angobă de culoare Munsell 10YR8/2. Modelare în tipar (urme de retuș). Lut ars. H = 5,90 cm, lp frontal = 8,10 cm, Gr = 0,72–1,00 cm; suprafața de așteptare: Lp = 8,21 cm, lp = 5,30 cm. Se păstrează un fragment din partea frontală? și unul din suprafața de așteptare dintr-un soclu de formă paralelipipedică. Marginea inferioară este trasă drept, peretele este drept, iar zona de unire cu latura de așteptare este lucrată neglijent la exterior. Nr. inv. pr. 256. **Pl. VIII/53.**

54. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2008/318, C17, caroul 3g, –1,24 m. Pastă fină de culoare Munsell 2.5YR8/2, cu particule de mică, particule calcar dese, unele sub formă de granule (de până la 3 mm), mici goluri și impurități. Modelare în tipar (surplus de material la unirea părții frontale cu laterala la exterior). Lut ars. Hp = 2,60 cm, lp frontal = 8,31 cm, lp lateral = 3,32 cm, Gr = 0,51–1 cm; suprafața de așteptare: Lp = 8,53 cm, lp = 3,02 cm. Se păstrează fragmente din partea frontală, laterală și din suprafața de așteptare a unui soclu de formă paralelipipedică. Partea frontală și laterală înguste au marginea inferioară îngroșată și ușor delimitată spre exterior. Suprafața de așteptare plană. Nr. inv. pr. 257. **Pl. IX/54.**

55. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2011/12, C18, carouri 1–2 a–c. Pastă semifină, arsă până spre vitrifiere, cu particule de mică, particule calcar dese și sub forma unor granule (până la 6 mm, unele chiar de 1,5 cm). Diverse exfolieri la exterior. Modelare în tipar (surplus de material de la modelare pe interior). Lut ars. Hp = 2,52 cm, Lp frontal = 7,74 cm, l lateral = 6,10 cm, Gr = 0,60 cm; suprafața de așteptare: Lp = 8,10 cm, l = 6 cm. Se păstrează un fragment din suprafața de așteptare cu mici fragmente din partea frontală, dorsală și una dintre laterale dintr-un soclu de formă paralelipipedică. Suprafața de așteptare plană, lateralele drepte, verticale, doar la îmbinarea dintre laterală și una din fețe (frontală?) se constată o îngroșare și o pornire oblică, ceea ce presupune că soclul putea avea picioare. Nr. inv. pr. 258. **Pl. IX/55.**

56. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2013/166, C21b, carouri 9–10 a–d, –1,85 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 5YR7/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese. Angobă de culoare 7.5YR8/6. Modelare în tipar (urme de la amprentele digitale pe interior; surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 3,45 cm, Lp = 8,27 cm, lp latură = 5,20 cm, Gr = 0,71–1 cm; suprafața de așteptare: Lp = 8,22 cm, lp = 4,51 cm. Se păstrează un fragment din partea frontală/dorsală și din suprafața de așteptare a unui soclu de formă paralelipipedică. Trecerea de la partea frontală/dorsală spre suprafața de așteptare este marcată printr-o bordură îngroșată. Nr. inv. pr. 259. **Pl. VIII/56.**

57. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/284, C18, carouri 1–2 a–c, –2,15 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 7.5YR8/3, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese (uneori sub formă de granule până la 6 mm). Modelare în tipar (urme de la amprentele digitale pe interior; surplus de material la unirea celor două valve). Angobă de culoare Munsell 10YR8/4. Lut ars. Hp = 3,22 cm, Lp = 4,99 cm, lp latură = 3 cm, Gr = 0,56–1,21 cm; suprafața de așteptare: Lp = 4,66 cm, lp = 2,61 cm. Se păstrează un fragment din partea frontală/dorsală și din suprafața de așteptare a unei baze paralelipipedice. Trecerea de la partea frontală/dorsală spre suprafața de așteptare este marcată printr-o bordură groasă. Nr. inv. pr. 260. **Pl. VIII/57.**

58. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/437, C18, carouri 3 a–b, –2,05 m. Pastă semifină (arsă oxidant, dar incomplet) de culoare Munsell 2.5YR7/2, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar relativ dese. Modelare în tipar (surplus de material la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 2,53 cm, Gr = 0,45–0,78 cm, latură: Lp = 5,48 cm, lp = 1,52 cm; suprafața de așteptare: Lp = 5,92 cm, lp = 3,50 cm. Se păstrează un fragment din suprafața de așteptare și unul mic din partea dorsală a unei baze paralelipipedice. Trecerea de la partea dorsală spre suprafața de așteptare este neglijent lucrată. Nr. inv. pr. 261. **Pl. VIII/58.**

59. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/333, C22a, carouri 1 b–d, –1,94–2,22 m. Pastă semifină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR6/1, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 1,35 cm, Gr = 0,60–1,35 cm, latură: Lp = 4,23 cm, lp = 2,45 cm; suprafața de așteptare: Lp = 5,92 cm, lp = 3,50 cm. Se păstrează un mic fragment de la îmbinarea suprafeței de așteptare cu partea dorsală a unui soclu de formă paralelipipedică. Trecerea de la partea dorsală spre suprafața de așteptare este ușor îngroșată, partea dorsală prelucrată neglijent. Nr. inv. pr. 262. **Pl. VIII/59.**

60. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-un soclu. Dr. 2014/470, C18, carouri 3 a–d, –2,30 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell 2.5YR8.5/2, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar rar. Hp = 1,80 cm, lp suprafață = 3,28 cm, lp laterală = 3,90 cm, Gr = 0,95–

1,05 cm. Se păstrează un mic fragment din suprafața de așteptare și unul dintr-un perete lateral al unui soclu. Nr. inv. pr. 263. **Pl. IX/60.**

61. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2010/195, C19, carouri 9–12 a–d. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari, uneori sub formă de granule (până la 5 mm), particule calcar rar. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea valvelor). Lut ars. Hp = 3,80 cm, Gr = 0,66–1,25 cm, Lp laterală = 6,12 cm; suprafața de așteptare: Lp= 4,60 cm, lp = 1,72 cm. Se păstrează un fragment dintr-o laterală și un mic fragment din suprafața de așteptare a unui soclu de formă paralelipipedică. Marginea inferioară ușor rotunjită. Nr. inv. pr. 264. **Pl. IX/61.**

62. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2012/115, C19, carouri 15–17 c–d, –2,10–2,20 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR7/6 cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar dese. Angobă de culoare Munsell 10YR8/4. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 1,54 cm, Gr = 0,45–0,82 cm, Lp laterală = 4 cm, lp = 3,92 cm; suprafața de așteptare: Lp = 5,62 cm, lp = 4,10 cm. Se păstrează o porțiune din suprafața de așteptare și o mică parte din partea frontală dintr-un soclu, decorat prin benzi paralele. Nr. inv. pr. 265. **Pl. IX/62.**

63. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2016/208, C23, caroul 11 d, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4 cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar dese. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 5,15 cm, Gr = 0,58–1,35 cm, laterală: Lp = 5,60 cm, lp = 4,41 cm; suprafața de așteptare: Lp = 4,50 cm, lp = 1,42 cm. Se păstrează o porțiune din partea frontală cu un mic fragment din suprafața de așteptare a unui soclu de formă paralelipipedică. Latura frontală este decorată cu doi *Erotes*, redați schematici. Unul este în picioare, orientat profil dreapta, este redată aripa/aripile, iar în mâna stângă ține un obiect globular, cel mai probabil un vas. În fața lui un decor neinteligibil. Al doilea *Eros* pare așezat, din acesta se păstrează capul și bustul, iar brațele sunt depărtate de corp. Marginea superioară este ieșită în exterior cca 6 mm, fiind îngroșată (Gr = 7,98 mm). Nr. inv. pr. 266. **Pl. IX/63.**

64. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2014/467, C18–19 (martor). Pastă semifină, arsă până la vitrifiere, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar dese (uneori sub formă de granule de 4–5 mm); crăpături, fisuri. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,09 cm, Gr = 0,71–1,07 cm, lp laterală 1 = 2,50 cm, lp laterală 2 = 3,21 cm; suprafața de așteptare: Lp = 3,90 cm, lp = 3,10 cm. Se păstrează o porțiune din suprafața de așteptare și câte o mică parte din două laterale dintr-un soclu de formă rectangulară. Pe suprafața de așteptare se observă o mică proeminență (poate fi urma unui picior sau un accident în pasta crudă). Nr. inv. pr. 267. **Pl. IX/64.**

65. Soclu? (fragmentar). Se păstrează un fragment monovalv. Dr. 2014/468, C18, carouri 3 b–d, – 2,22 m. Pastă semifină (arsă oxidant) de culoare Munsell 5YR7/6 cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar dese; crăpături, fisuri. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,25 cm, lp laterală 1 = 4,24 cm, lp laterală 2 = 4,46 cm. Se păstrează două laturi dintr-un soclu de formă rectangulară, monovalvă. În partea inferioară este realizată o „plintă" îngroșată care delimitează marginea de peretele soclului. Nr. inv. pr. 268. **Pl. IX/65.**

66. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2012/146, C21, carouri 9–16 c–d, –1,62–1,67 m. Pastă foarte fină (arsă oxidant, dar inegal) de culoare Munsell de la 2.5YR7/8 la 7.5YR8/6, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar rar. Modelare în tipar. Lut ars. H = 3,53 cm, l = 3,76 cm, Gr = 0,63–0,75 cm. Se păstrează o latură întreagă și fragmente din altele două, precum și un fragment din suprafața de așteptare a unei baze de formă hexagonală. Marginea inferioară trasă drept spre exterior, îngroșată și ușor delimitată de perete. Laturile ușor oblice, suprafața de așteptare plană (prezintă exfolieri). Nr. inv. pr. 269. **Pl. IX/66.**

67. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2012/232, C21, carouri 10–13 a–b, –1,60–1,65 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi relativ deși, particule calcar dese. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 0,90 cm, lp = 3,53 cm, Gr = 0,42–0,72 cm. Se păstrează un fragment din suprafața de așteptare a unui soclu hexagonal. O incizie fină delimitează suprafața de pereții bazei. Nr. inv. pr. 270. **Pl. X/67.**

68. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din cele două valve. Dr. 2014/87, C18, caroul 3 a, –2,22 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi relativ rari, particule calcar dese, mici pietricele (uneori sub formă de granule de peste 6 mm). Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material la exterior). Lut ars. H = 3,97 cm, lp laterala1 = 5,70 cm, lp laterala2 = 3,28 cm, Gr = 0,53–1,32 cm; suprafața de așteptare Lp = 2,94 cm, lp = 2,01 cm. Se păstrează un fragment din suprafața de așteptare și fragmente din două laterale dintr-un soclu de formă hexagonală. Marginea inferioară ușor îngroșată, păstrează urme de la un retuș cu un obiect ascuțit în pasta crudă. Pereții ușor oblici, prezintă aproximativ la mijloc o profilatură. Suprafața de așteptare plană. Nr. inv. pr. 271. **Pl. X/68.**

69. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment dintr-o valvă. Dr. 2013/254, C23a, carouri 1–3 a–e, –1,19 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule calcar dese. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Urme de ardere secundară la exterior. Hp = 2,79 cm, lp = 2,60 cm, Gr = 0,68–1,22 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unui soclu de formă hexagonală. Marginea trasă drept la orizontală și îngroșată spre exterior. Peretele ușor oblic păstrează o proeminență verticală? Nr. inv. pr. 272. **Pl. X/69**.

70. Soclu (fragmentar). Se păstrează două fragmente (neîntregibile) din ambele valve. Dr. 2010/182, C19, carouri 12–17 c–d, –1,50–1,61 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Fragment 1: Hp = 4,54 cm, lp latura 1 = 2,73 cm, lp latura 2 = 1,58 cm, Gr = 0,83–1,26 cm; Fragment 2: Hp = 5,42 cm, lp latura 1 = 2,80 cm, lp latura 2 = 1,84 cm, Gr = 0,98–1,27 cm. Se păstrează două fragmente din partea inferioară a unui soclu de formă dreptunghiulară. Laturile sunt lise, se observă urme de retuș de la unirea valvelor. Nr. inv. pr. 273. **Pl. X/70**.

71. Soclu (fragmentar). Se păstrează un fragment din ambele valve. Dr. 2008/464, C17, carouri 7–8 a–b, –1,15 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, oxizi rari (uneori sub formă de granule până la 5 mm), particule calcar rare. Angobă de culoare Munsell 7.5YR7/4. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. H = 5,01 cm, lp latura frontală = 1,77 cm, lp laterală = 3,11 cm, Gr = 0,83–1,22 cm; suprafața de așteptare Lp = 2 cm, lp = 2,90 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a unui soclu de formă dreptunghiulară, respectiv din latura frontală și laterala stângă. Marginea inferioară trasă drept la orizontal, ușor rotunjită. Bordura din stânga și de sus a părții frontale sunt profilate. Laterala stângă lisă. Pe suprafața de așteptare se păstrează fragmente din suprafața plantară a unui personaj. Nr. inv. pr. 274. **Pl. X/71**.

72. Soclu (fragmentar). Se păstrează două fragmente (neîntregibile) din ambele valve. Dr. 2010/252, C19, carouri 12–13 c–d, –1,32 m. Pastă fină (arsă oxidant) de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi relativ deși (uneori sub formă de granule până la 4 mm), particule calcar rar. Urme vopsea de culoare Munsell 7.5YRN/1 pe fund. Modelare în tipar (surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 3,60 cm, Lp = 5,24 cm, Gr = 0,76–0,82 cm. Se păstrează două fragmente din partea frontală și un mic fragment din fund dintr-un soclu de formă dreptunghiulară. Bordura din dreapta ușor îngroșată, iar în partea inferioară o incizie ușor adâncită, împreună formând chenarul de pe partea frontală. Se păstrează o mică porțiune din coada unui *hippocampus*. Fundul drept. Cel mai probabil că cele două fragmente provin dintr-o bază de grup statuar pentru *Venus* și *Eros*. Nr. inv. pr. 275. **Pl. X/72**.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

CA — *Cercetări Arheologice*, Muzeul Național de Istorie a României, București.

DA — Ch. Daremberg & E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, 1877 sqq.

LIMC — *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-VIII, Zürich, München, Düsseldorf, 1981–1999.

IDR III/6 — *Inscripțiile Daciei Romane*, III/6, *Dacia Superior 6, Apulum–Instrumentum domesticum* (ed. C. L. Băluță), București, 1999.

RÖMER 2000 — *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer: Zivilisatorisches Erbe einer Europäischen Militärmacht. Katalog zur Landesausstellung des Freistaates Bayern,* Rosenheim, 2000 (ed. Ludwig Wamser, în colaborare cu Christof Flügel, Bernward Ziegaus).

Izvoare

Aristofan – Aristofan, *Teatru*, traducere Haralambie Mihăescu, București, 1956.

Vergilius – Publius Vergilius Maro, *Aeneis,* traducere Dan Slușanschi, București, 2000.

Autori

ADAMO-MUSCETTOLA 1984 – S. Adamo-Muscettola, *Osservazioni sulla composizione dei larari con statuette in bronzo di Pompei ed Ercolano*, în: U. Gehrig (ed.), *Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit*, Akten der 6. Tagung über antike Bronzen 13.–17. Mai 1980 in Berlin, Berlin, 1984, p. 9–32.

ANTAL 2010 – A. Dima Antal (*s.v.*), în: V. Rusu-Bolindeț, F. O. Botiș (eds.), *The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments, Exhibition catalogue*, Cluj-Napoca, 2018.

BAUCHHENSS 1982 – G. Bauchhenss (recenzie), *Elisabeth Rüger, Die römischen Terrakotten von Nida-Heddernheim.* Mit einem Beitrag von H.-G. Bachmann und C. Ott. Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte 5, Frankfurt am Main, 1980, 134 pagini, 112 planşe, Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn, 182, 1982, p. 718–719.

BÂLTÂC 2011 – A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I–III p. Chr.)*, București, 2011.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008 – A. Bâltâc & C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (I),* CA 14–15 (2007-2008), p. 167–202.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010 – A. Bâltâc & C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (II)*, CA 17 (2010), p. 55–62.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017 – A. Bâltâc & C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (III),* CA 24 (2017), p. 151–186.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2019 – A. Bâltâc & C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (IV)*, Pontica 52, *Supplementum* VI, 2019, p. 353–377.

CĂTINAȘ 2010 – A. Cătinaș, *Représentation des cavaliers à Potaissa*, în : M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica, Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 285–295.

COMĂNESCU 1965 – S. Comănescu, *O figurină ecvestră descoperită la Celei*, SCIV 16 (1965), 4, p. 197–802.

DA I/2 – DA I/2, s.v. *Crepitaculum*, *Crepitacillum*, p. 1561 (E. Saglio).

DA I/2 – DA I/2, s.v. *Crepundia*, p. 1561–1562 (E. Fernique).

DE BEENHOUWER 2014 – J. De Beenhouwer, *Terracotta Figurines and Devotion in Roman Tongeren*, ATVATVCA, 5, Tongeren, 2014.

DE LAET 1950 – S. J. De Laet, *Een Gallo-Romeins Heligdom op de Steenberg te Hofsade bij Aalst (Oostvlaanderen). Verslag van de opgravingscampagnes 1949 en 1950*, Culturel Jaarboek van de provincie Ostvlaanderen 4/1, 1950, p. 269–314.

DE LAET 1952 – S. J. De Laet, *Survivance du culte d'Épona dans le folklore brabançon?*, Latomus 10 (1952), p. 177–180.

DERINGER 1956–1958 – H. Deringer, *Eine Pferde-Terrakotta aus Lauriacum-Enns*, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien, Viena, 43 (1956–1958), p. 147–170.

ELEFTERESCU – D. Elefterescu (s.v), în: V. Rusu-Bolindeț, F. O. Botiș (eds.), *The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments, Exhibition Catalogue*, Cluj-Napoca, 2018.

ENE 2015 – S. E. I. Ene, *Arta coroplastică în provincia Dacia (sec. II–III p. Chr.)*, Universitatea București, 2014 (teză de doctorat, manuscris).

FERRARI 2003 – A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, Iași, 2003.

FITTÀ 1997 – M. Fittà, *Giochi e giocattoli nell'antichità*, Milano, 1997.

GRANDJOUAN 1961 – C. Grandjouan, *Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period,* în *The Athenian Agora*, vol. 6, Princeton, New Jersey, 1961.

ISKRA-JANOŠIĆ 2003 – I. Iskra-Janošić, *Keramoplastika u gradskom muzeju Vinkovci*, Opuscula archaeologica, 27, p. 481–488.

JENKINS 1962 – F. Jenkins, *The Horse Deity of Roman Canterbury*, Archaeologia Cantiana 77 (1962), p. 142–147.

KOZANLI 2015 – C. Kozanli, *Trois tombes d'enfants de la nécropole de Parion,* în: A. Müller, E. Laflı, S. Huysecom-Haxhi (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine,* vol. II, *Iconographie et contextes,* Villeneuve d'Ascq, 2015, p. 385–398.

KYLL 1966 – N. Kyll, *Heidnische Weihe- öund Votivgaben aus der Römerzeit des Trierer Landes,* Trierer Zeitschrift. Archäologie und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete 29 (1966), p. 7–114.

LANGE 1994 – H. Lange, *Die Koroplastik der Colonia Claudia Ara Agrippinensium. Untersuchungen zu Typologie, Technik, Werkstattfunden, Betrieben, Signaturen und Produktionszeit,* Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 27 (1994), p. 117–309.

LAUWERIER 1983 – R. C. G. M. Lauwerier, *A Meal for the Dead: Animal Bone Finds in Roman Graves*, Paleohistoria. Acta et Communicationes Instituti Bio-Archaeologici Universitatis Groninganae 25, 1983.

LIMC III/1 – LIMC III/1, s.v. *Eros,* p. 850–942 (A. Hermary, Hélène Cassimatis, R. Vollkommer).

LIMC V/1 – LIMC V/1, s.v. *Epona*, p. 985–999 (Stéphanie Boucher); s.v. *Herakles*, p. 1–192 (J. Boardman *et alii*).

LIMC VI/1 – LIMC VI/1, s.v. *Mercurius*, p. 500–554 (Erika Simon, G. Bauchhenss).

LIMC VIII/1 – LIMC VIII/1, s.v. *Iuppiter,* p. 421–470 (F. Canciani, Alessandra Costantini).

LIMC VIII/1 – LIMC VIII/1, s.v. *Venus,* p. 192–230 (Evamaria Schmidt).

MALAMA 2015 – P. Malama, *Terrakotten aus der östlichen Nekropole von Amphipolis,* în A. Müller, E. Laflı, S. Huysecom-Haxhi (eds), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine,* vol. II, *Iconographie et contextes,* Villeneuve d'Ascq, 2015, p. 365–374.

MARTHA 1880 – J. Martha, *Catalogue des figurines en terre cuite du Musée de la Société archéologique d'Athènes,* 1880.

MARTIN-KILCHER 1976 – S. Martin-Kilcher, *Das römische Gräberfeld von Courroux im Berner Jura, Derendingen-Solothurn,* Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, 1976.

MAZAKARINI 1970 – W. Mazakarini, *Römerzeitliche Terrakotten aus Österreich,* Viena, 1970 (teză de doctorat, manuscris).

MIRCEV 1956 – M. Mircev, *Сбирката от теракота в музея гр. Сталин*, Известия на Варненското археологическо дружество, Varna, 10 (1956), p. 1–50.

POTTIER & REINACH 1888 – E. Pottier, S. Reinach, *La nécropole de Myrina,* Paris, 1888.

RIMMER 1981 – J. Rimmer, *An Archaeo-Organological Survey of the Netherlands,* World Archaeology 12 (1981), p. 233–265.

RÜGER 1980 – E. Rüger, *Die römischen Terrakotten von Nida-Heddernheim,* Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte 5, 1980.

SELEKOU 2015 – M. Selekou, *Animal Terracottas from Children Graves at Opuntian Locris,* în : A. Müller, E. Laflı, S. Huysecom-Haxhi (eds), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine,* vol. II, *Iconographie et contextes,* Villeneuve d'Ascq, 2015, p. 357–364.

ȘTIRBULESCU 2004 – C. Știrbulescu, *Considerations on some Terracotta Figurines from Durostorum,* Ephemeris Dacoromana, Annuario dell'Academia di Romania, S. N. 12 (2004), p. 227–241.

ȘTIRBULESCU 2008 – C. Știrbulescu, *Teracote în provincia Moesia Inferior în secolele I–III p. Chr. Cu specială privire asupra celor din Dobrogea romană,* Universitatea București, 2008 (teză de doctorat, manuscris).

TEODORESCU 1915 – D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi,* BCMI, București,8 (1915), p. 117–125.

TOLUN 2015 – V. Tolun, *Terracotta Figurines from the Western Necropolis of Assos,* în: A. Müller, E. Laflı, S. Huysecom-Haxhi (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine,* vol. II, *Iconographie et contextes,* Villeneuve d'Ascq, 2015, p. 375–384.

TONCEVA 1951 – Г. Тончева, *Гробница до с. Пленимир*, Известия на народния музей Варна, 8 (1951), p. 121–123.

TOYNBEE 1973 – J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art,* Ithaca, New York, 1973.

VÁGÓ 2015 – Á. Vágó, *A kárpát-medence ösi kincsei. A kőkortól a Honfoglalásig,* Budapesta, 2015.

VAN BOEKEL 1987 – G. M. E. C. van Boekel, *Roman Terracotta Figurines and Masks from the Netherlands,* Groningen, 1987.

VASSILOPOULOU, SKOUMI & NASSIOTI 2015 – V. Vassilopoulou, N. Skoumi, E. Nassioti, *Aphrodite Figurines from the Sanctuary of 'Nymph Koronia' at Mount Helicon,* în:

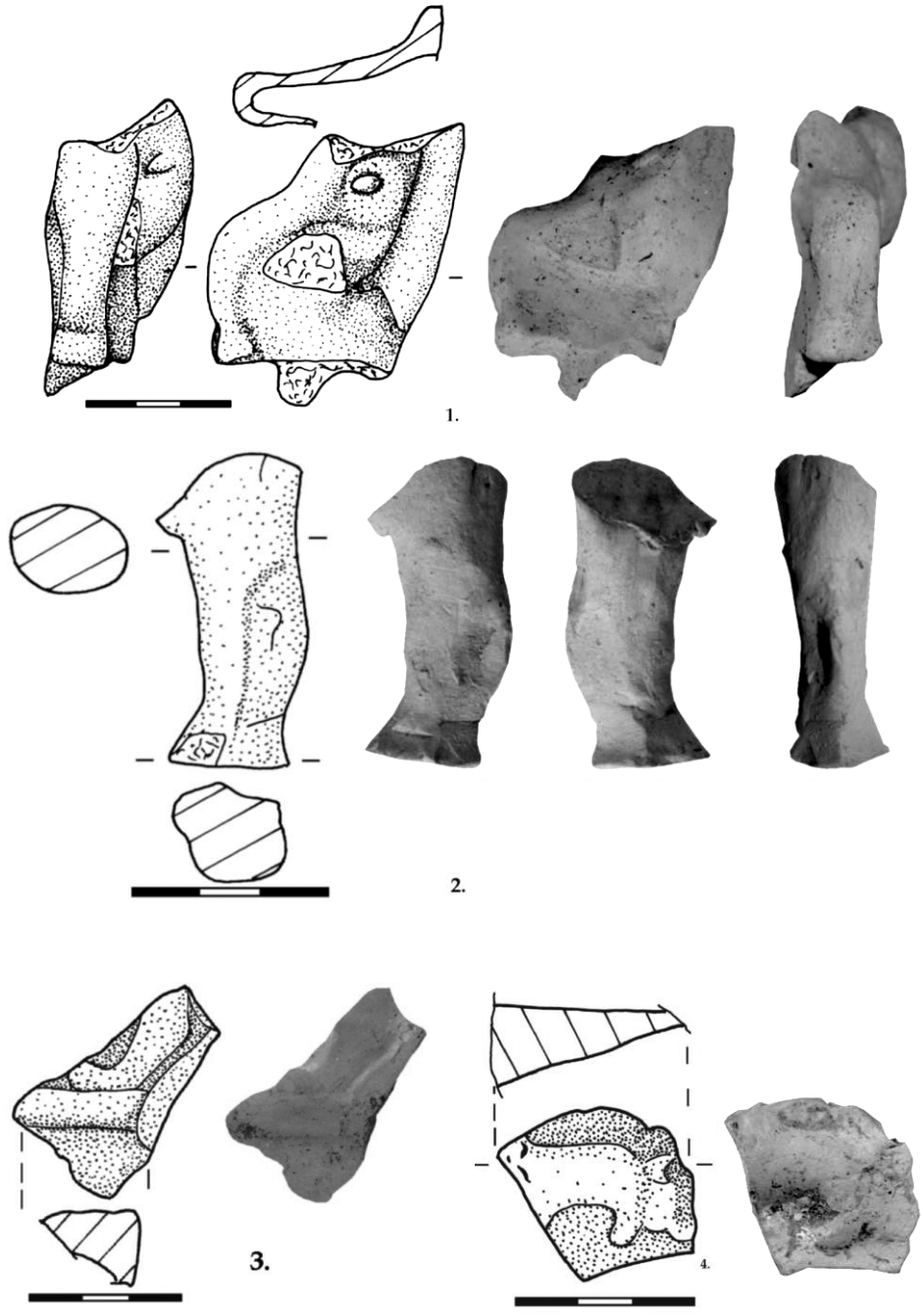
A. Müller, E. Laflı, S. Huysecom-Haxhi (eds.), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*, vol. II, *Iconographie et contextes,* Villeneuve d'Ascq, 2015, p. 473–480.

VELICKOVIĆ 1957 – M. Velicković, *Katalog grečkih i rimskih terakota/ Catalogue des terres cuites grecques et romaines,* Belgrad, 1957.

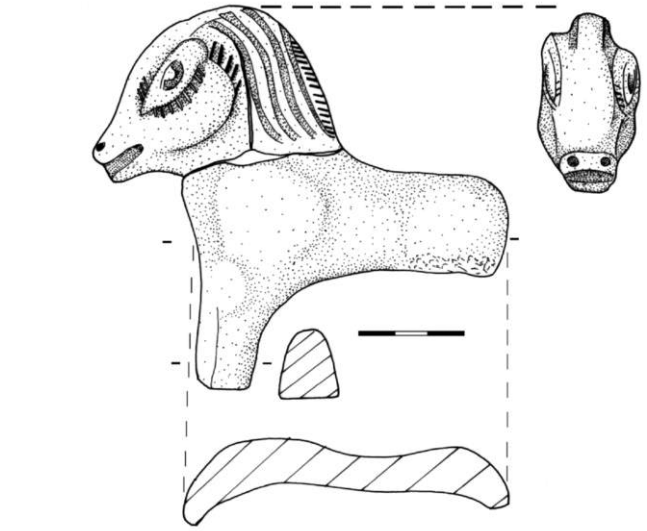
VLADKOVA 2011 – P. Vladkova, *Античен производствен център при Павликени/Долна Мизия*, Veliko Târnovo, 2011.

VON GONZENBACH 1995 – V. von Gonzenbach, *Die römischen Terracotten in der Schweiz. Untersuchungen zu Zeitstellung, Typologie und Ursprung der mittelgallischen Tonstatuetten*, Tübingen-Basel, 1995.

ZOGRAFOU 2015 – E. Zografou, *Terracotta Figurines from the Hellenistic Bath Complex* in the Agora of Thessaloniki, în: A. Müller, E. Laflı, S. Huysecom-Haxhi (eds), *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine,* vol. II, *Iconographie et contextes*, Villeneuve d'Ascq, 2015, p. 237–247.

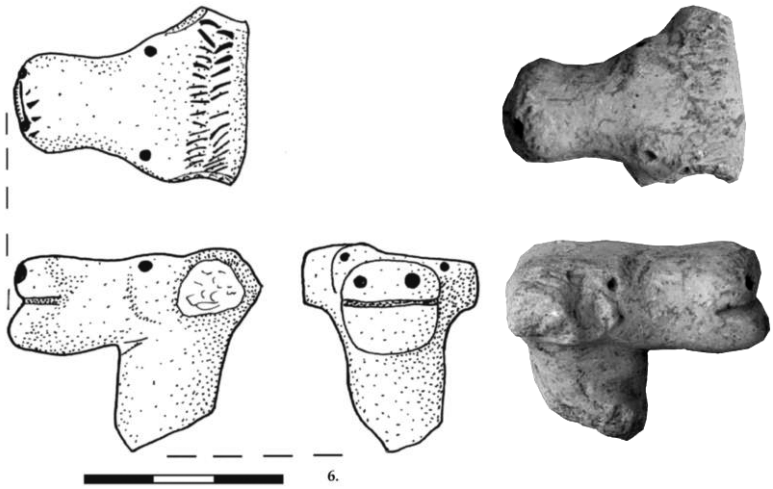

Pl. I

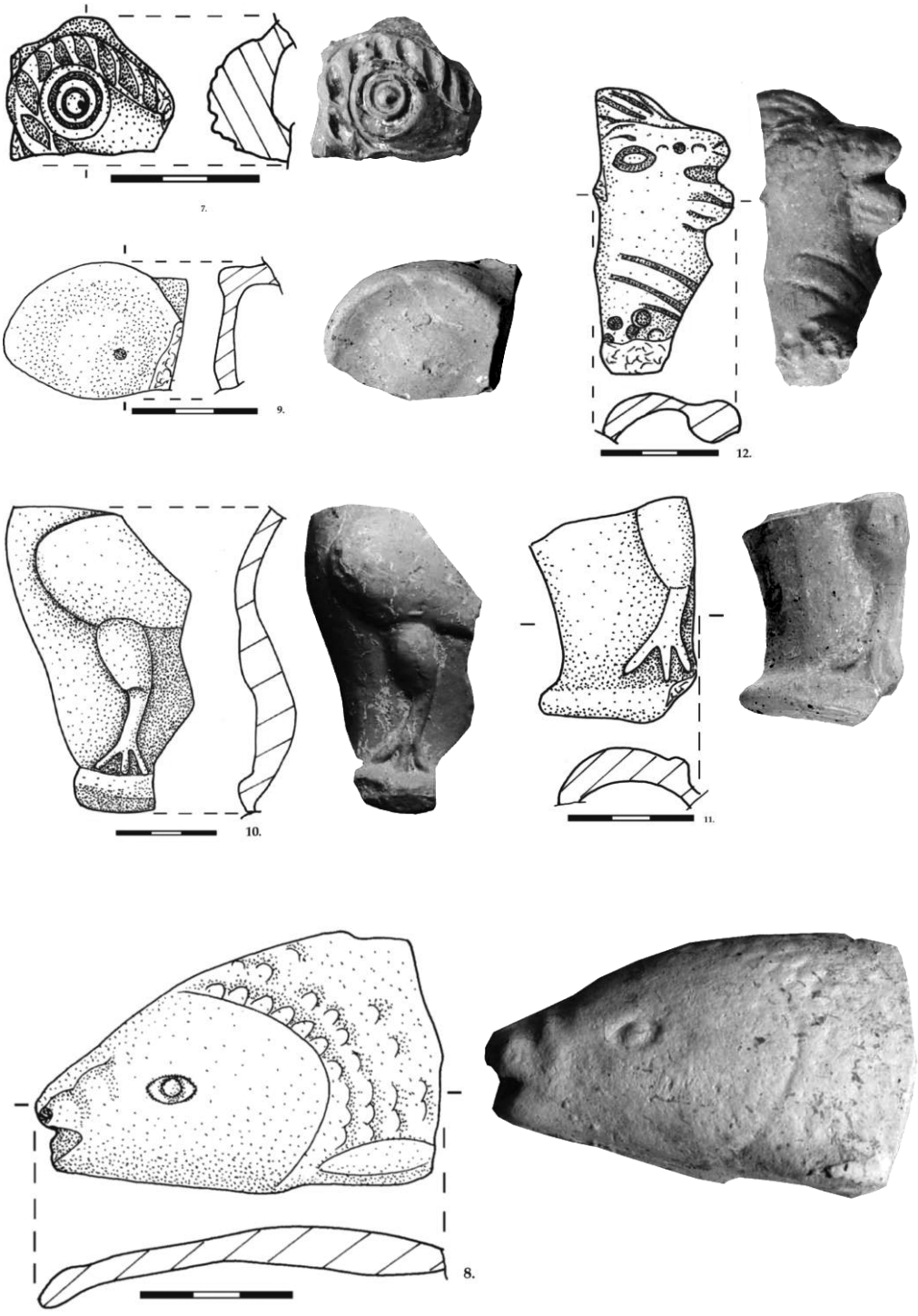

5.

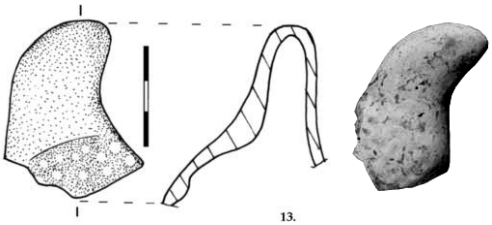

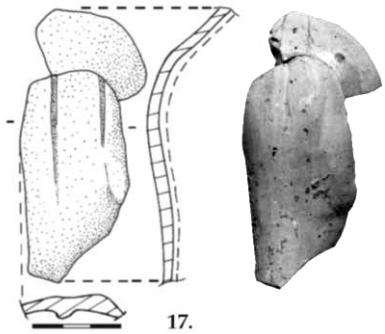
6.

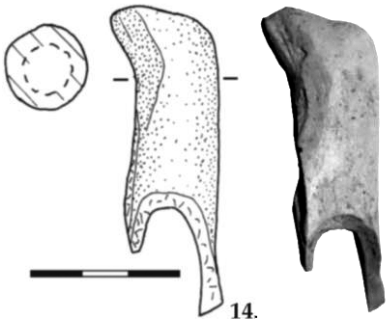
Pl. II

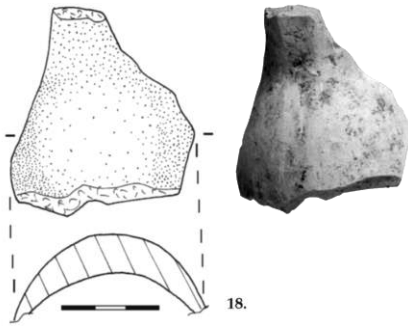

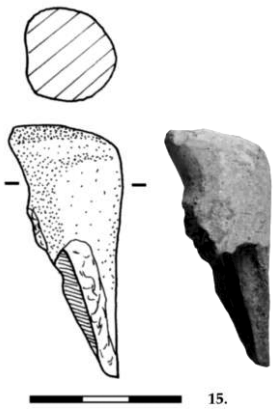
Pl. III

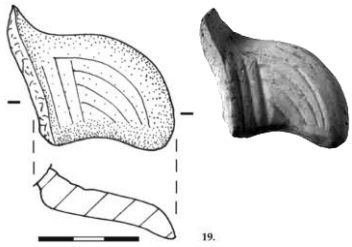

13.

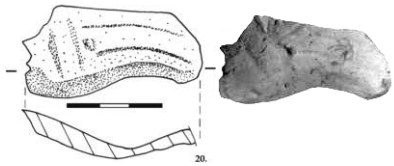

17.

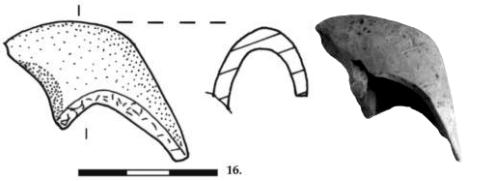

14.

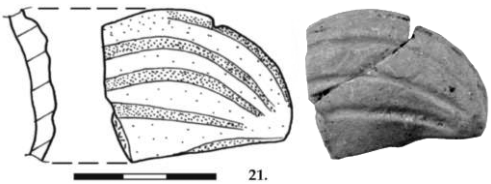

18.

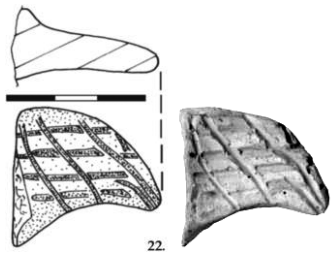

15.

19.

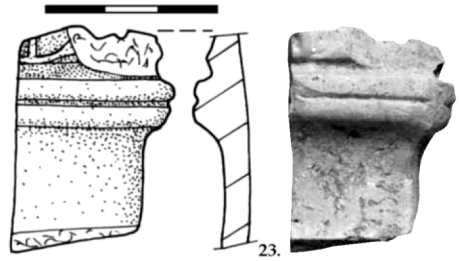

20.

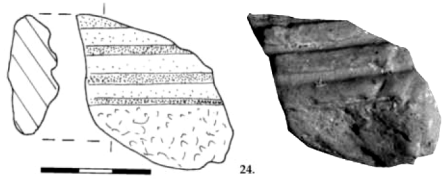

16.

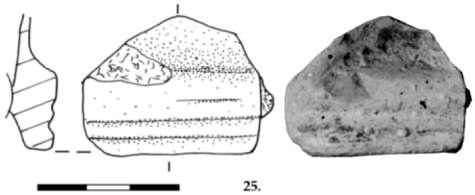

21.

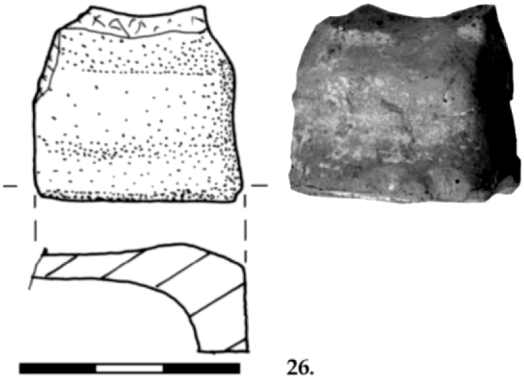

22.

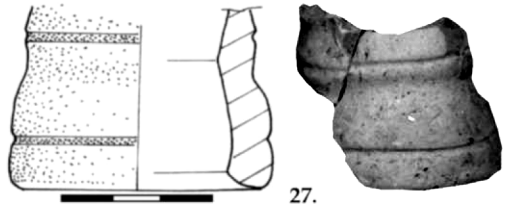
Pl. IV

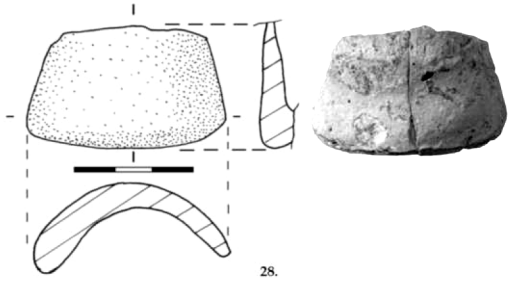

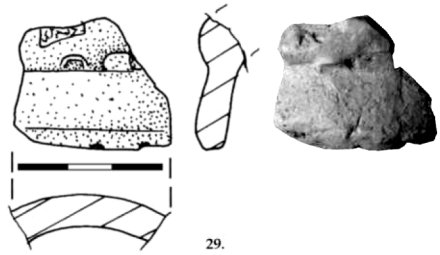

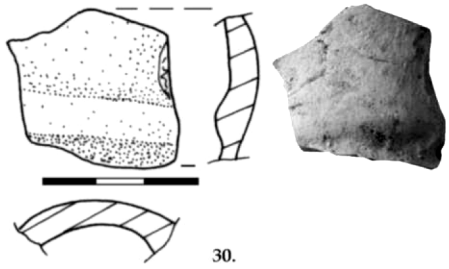

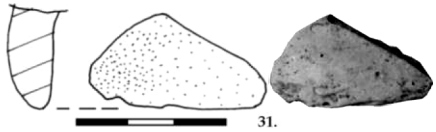

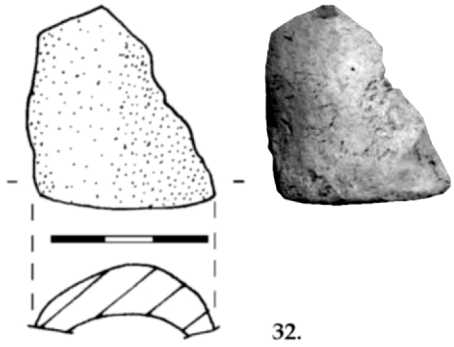

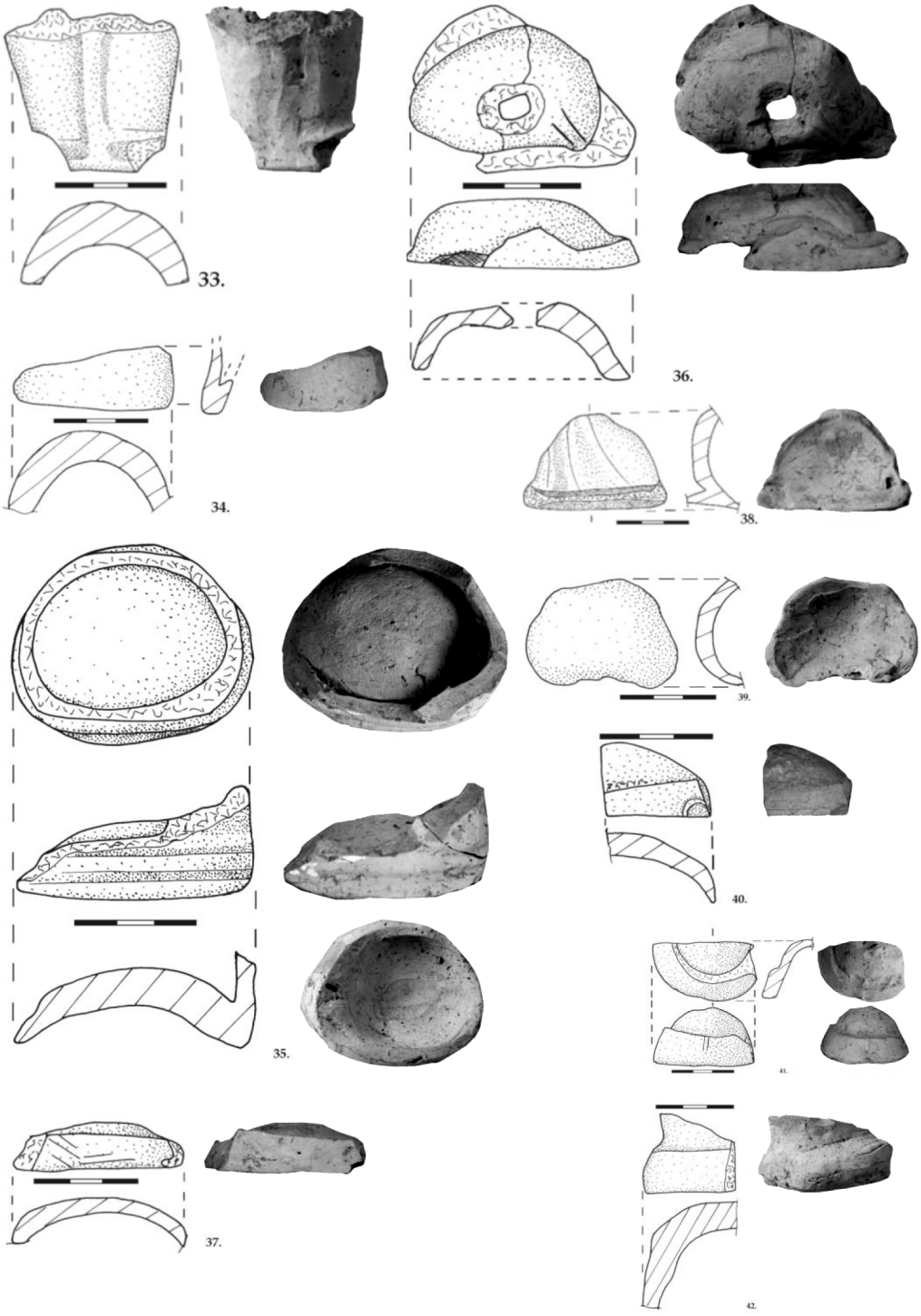

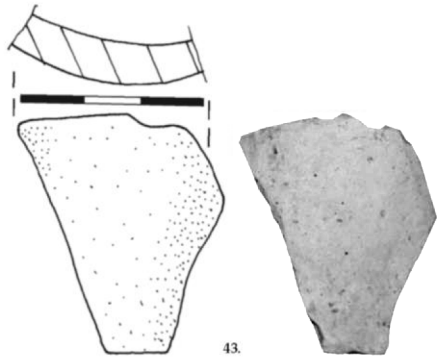

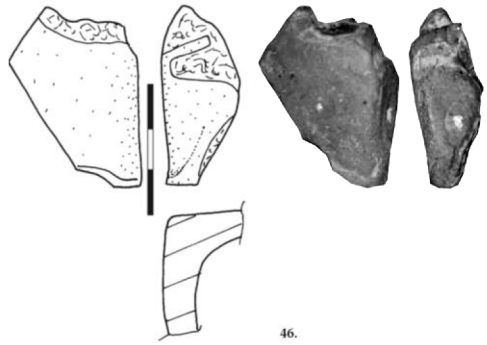

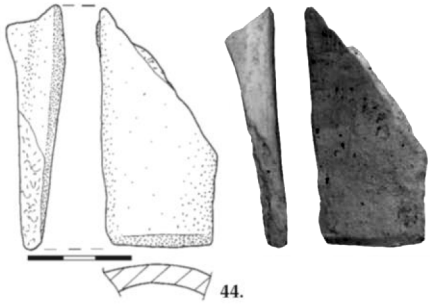
Pl. V

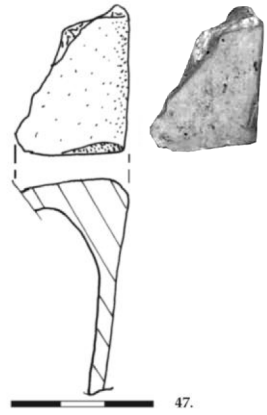

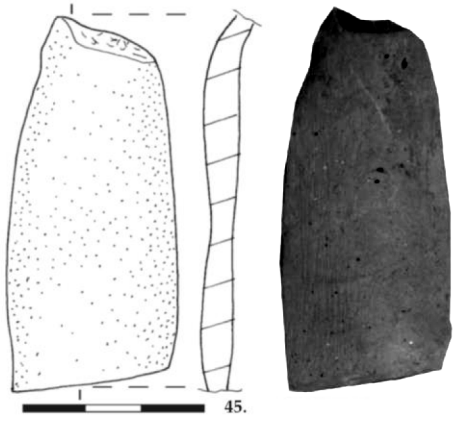
Pl. VI

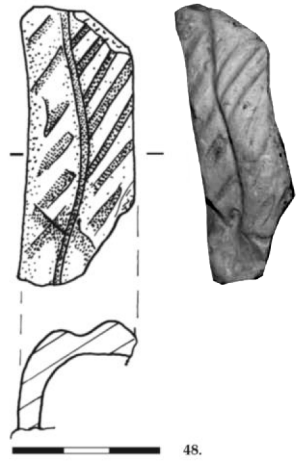

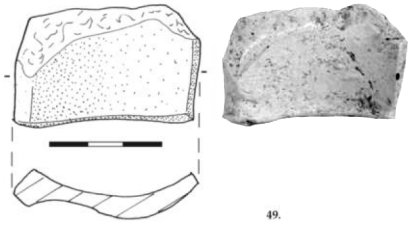

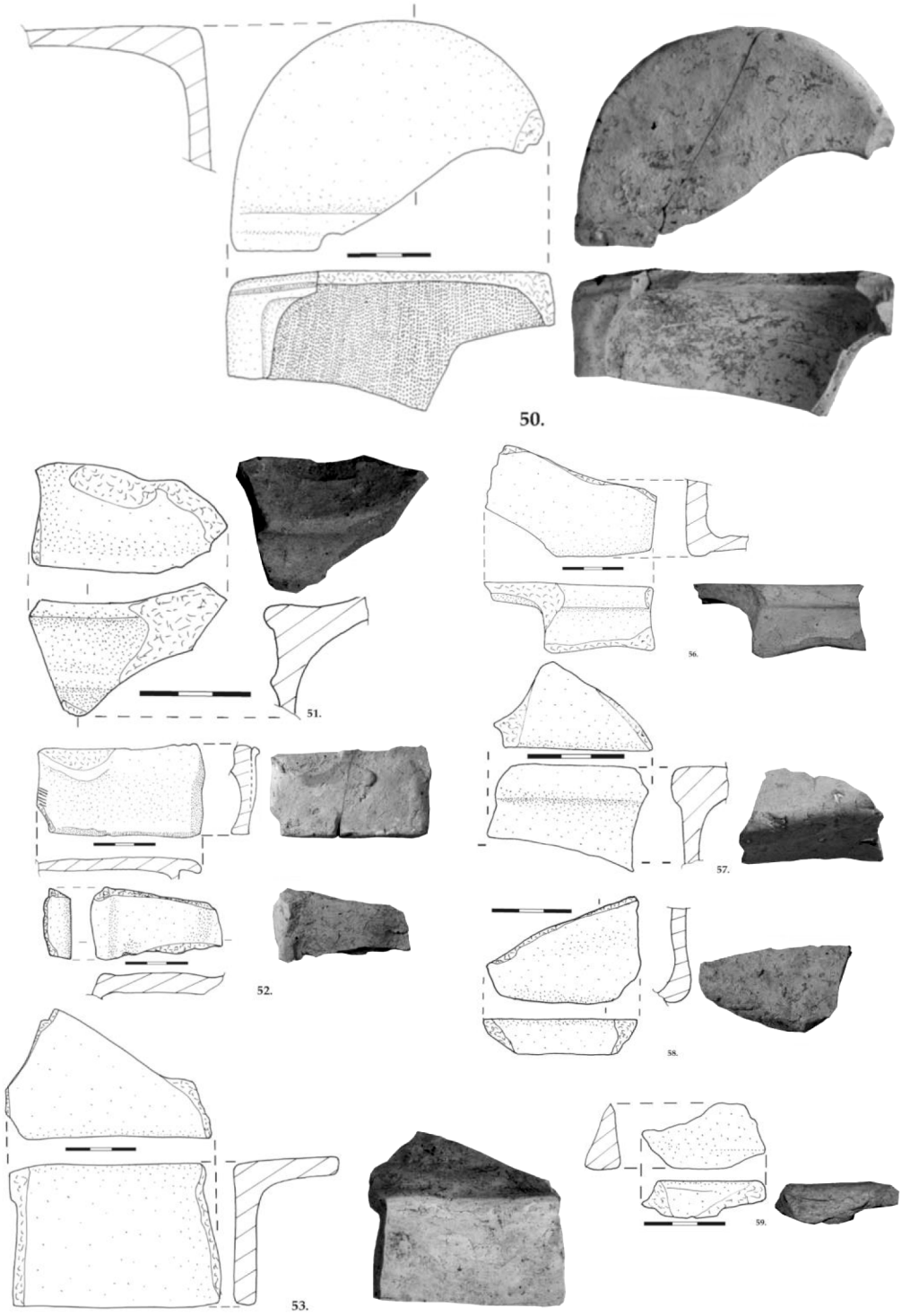

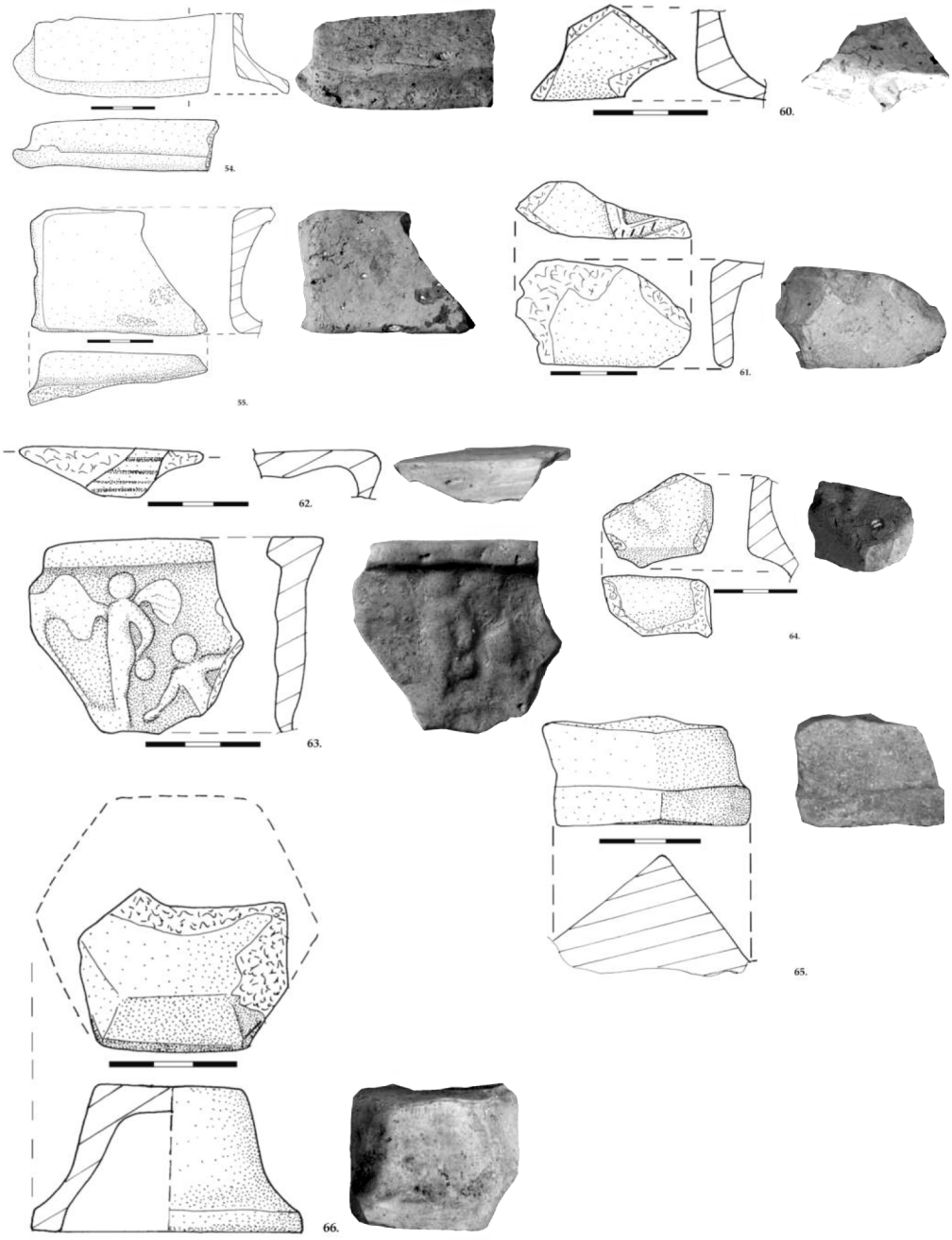

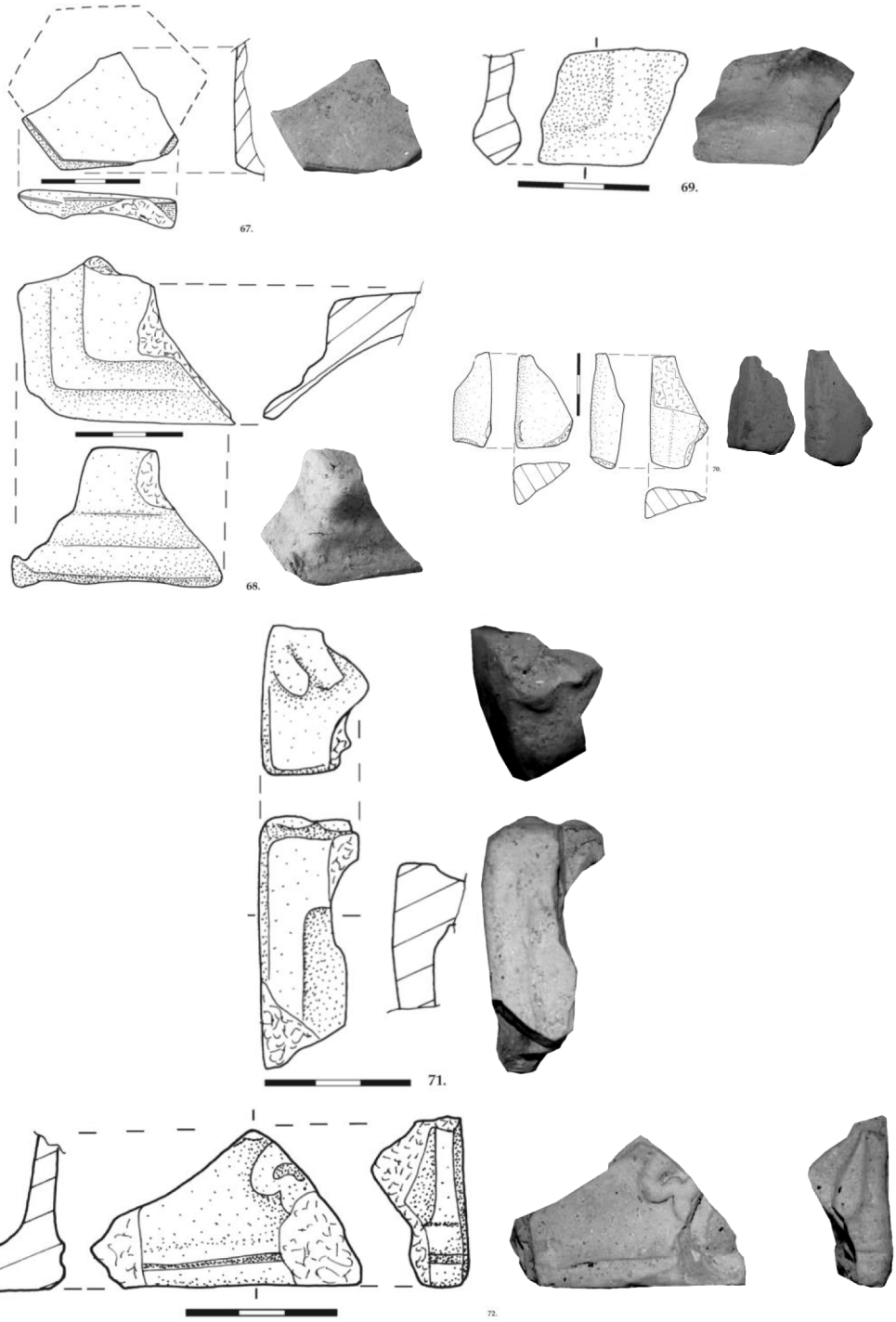
Pl. VII

Pl. VIII

Pl. IX

Pl. X

SHEDDING NEW LIGHT ON A LOT OF ROMAN LAMPS FROM TOMIS FROM THE MARIA AND DR. GEORGE SEVEREANU COLLECTION

Alina STREINU[*]
Dan PÎRVULESCU[*]

Cuvinte-cheie: *lămpi romane, pontice, ateliere locale, mărci de olar, importuri.*
Keywords: *Roman lamps, Pontic, local workshops, potter marks, imports.*

Rezumat: *Articolul revizuiește un lot de lămpi romane timpurii de la Tomis, parte a colecției Maria și George Severeanu. Piesele au fost publicate inițial de dr. Severeanu în anul 1936 și mai târziu de C.L. Băluță. Cu toate acestea, anumite caracteristici lipsesc sau nu au fost suficient discutate de către autorii anteriori și vor fi adăugate în această lucrare. Descrierea fiecărei lămpi este completată cu detaliile pastei și fabricării, precum și cu caracteristici specifice, cum ar fi inscripția care îl menționează pe Euctemon pe una dintre lămpi și alte semne ale olarilor. Toate lămpile sunt înregistrate ca provenind de la Tomis, datând din secolele I-IV p. Chr., și sunt organizate în această lucrare conform presupuselor lor ateliere: pontice (inclusiv ateliere locale / regionale din Dobrogea), egeene și micro-asiatice, egiptene. Un exemplar de la Tomis din această colecție, cu reprezentarea unei perechi de gladiatori, de proveniență locală, nu este inclusă în lucrare, fiind integrată unui studiu amănunțit publicat anterior.*

Abstract: *The paper revisits a lot of early Roman lamps from Tomis, part of the Maria and George Severeanu collection. The items were previously published by dr. Severeanu himself in 1936 and later by C. Băluță. However, certain features were left out or not sufficiently discussed by the previous authors, and will be added in this article. The description of each lamp is completed with the details of fabric and manufacture, as well as specific features, such as the inscription mentioning Euctemon on one of the lamps and other potter's marks. All the lamps are registered as originating from Tomis, dating from the 1st to the 4th centuries AD, and are organized in this paper according to their presumed workshops – Pontic (including local/regional workshops from Dobruja), Aegean and Micro-Asian, Egypt. One lamp from Tomis from this collection, locally made, with*

[*] Alina STREINU: Bucharest Municipality Museum; e-mail: musatalina@yahoo.com.
[*] Dan PÎRVULESCU: Bucharest Municipality Museum; e-mail: pirvulescu_dan@yahoo.fr.

the depiction of a pair of gladiators, is not included in this paper as it was discussed at length in a previous study.

The Maria and dr. George Severeanu collection includes a total of 98 Roman lamps, both ceramic and bronze. Of these, 28 early Roman lamps are registered as originating from Tomis, one of which is not included in this paper as it was previously published at length[1] and three *Firmalampen*[2] which will be revisited together with similar type lamps from the collection in a future publication. The selected lot is discussed according to the production region of the lamps. Although we consider all the items nos. 1- 18 to have been made in Pontic workshops, some are more likely to have been produced at Tomis, while others were imported from other centres.

PONTIC LAMPS – TOMIS (nos. 1-8)

The first group (**Pl. I. 1-4**) is made of small lamps, with a short nozzle, local products. The decorative registry is not very varied and consists of a *kantharos*, *krater*, bull, bunch of grapes, and a mythological scene depicting a Nereid riding a bull horse. These particular types of lamps are considered local and are sometimes called *Euctemon type lamps*, after the name of the artisan. His workshop is probably the most prolific in Dobruja, producing Loeschcke VIII type of lamps, located at Tomis and it may have spawned branches at Callatis and Histria.[3] C. Iconomu called *Euctemon*'s lamps *economic,* because he noticed that they were a few centimetres smaller than the other types circulating on the market.[4]

Lamps with *kantharoi* and kraters on the discus are among the most frequent, sometimes marked with the name of *Euctemon* or the letter *K*.[5] Lamps with his mark were also discovered at Sâmbăta Nouă, Măcin, Babadag and Barboși.[6] These

[1] The late Roman lamps are included in a separate study, STREINU & PÎRVULESCU 2020; three lamps with gladiatorial decoration, one from Tomis, were already re-published and discussed – STREINU *et alii* 2019. We have also not included lamps that *could have* come from Tomis, but are not recorded as such in the museum registry, and the *Firmalampen* that will be discussed in a future publication about all the lamps in the collection.

[2] SEVEREANU 1936, p. 57-59, 75.

[3] RUSU-BOLINDEȚ 2010, p. 407-408; CROITORU & DIACONU 2019, p. 58, see also the references.

[4] ICONOMU 2013, p. 76-77, 83, 91. He also reviews the types of lamps from Tomis and Callatis marked and attributed to this workshop.

[5] ICONOMU 1967, type XX; ICONOMU 1986, p. 46, type IX, var. V, referencing other finds from Tomis and its surroundings, Callatis, Ulmetum, Tropaeum Traiani. At Histria see RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 275-276; at the rural settlement at Telița – Valea Morilor see BAUMANN 1995, Pl. LV/ 6. Seven similar lamps are part of the Prahova Museum collection, nos. 57-64, without any indications towards their find area, see TOPOLEANU 2012, 117-122. The mark *K* is also present on Attic finds from Rhodes – KATSIOTI 2017, p. 95, ΠΧ 2557 (A 39), ΠΧ 1228 (A 117), Λ 6075 (A 87) with all the references dated, from the 4th century AD to the 5th century, not producing globules and volute lamps. Other lamps were discovered in the necropolis at Poiana - *The supply of ceramic goods*, p. 229, no. 630, p. 231, nos. 635, 637.

[6] ICONOMU 2013, p. 93, 95.

lamps are well spread and considered among the trademarks of *Euctemon*'s lamps, well up to the beginning of the fourth century.[7] Unmarked lamps considered to have been made in his workshop were found at Dinogetia, Tropaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum, Năvodari and Teliţa-Valea Morilor.[8] Two lamps decorated with a *katharos* on the discus and incised inscription on the base were discovered in a tomb from Tomis, together with three other, made by the same workshop.[9] From yet another tomb at Tomis, 21 lamps were discovered, three decorated with a *kantharos* and three with the depiction of a standing bull and *ovae* on the shoulder[10], just like the Severeanu lamps. The only mark was that of *Μάρκου* (in genitive), previously attested at Tomis.[11] Other artisans are attested at Tomis, such as Lucianus, Titianus, Amias[12], MAPKOY/TOMEITHC/ΕΠΟΙΕ[Ι][13] as well as a variety of marks which indicate several workshops[14].

One of the lamps from the Severeanu collection (**Pl. I. 1**) also bears an incised inscription on the base, naming *Euctemon*. The inscription was not published by the previous authors (Severeanu and Băluţă), probably due to its poor state of preservation, but is now made visible by means of specular enhancement[15]:

Εὐκτήμ-
ων ἐποί-
ει.

The lamp has a perfect analogy in another museum collection from Vânători-Neamţ (Neamţ County)[16] and at Troesmis.[17] The furthest similar find of such an inscribed lamp is in the necropolis at Chersonese.[18] The second similar lamp from the collection (**Pl. I. 2**) is not marked, but is likely a product of the same workshop, which is the same that can be said about the lamps from Callatis

[7] ICONOMU 1967, p. 18; ICONOMU & BORDEIANU 1981, p. 275, Fig. 1 a-b, Fig. 3 a-b and footnotes 18-22 referencing analogies at Sâmbăta Nouă, Callatis, Histria and Isaccea; ICONOMU 1986, p. 46, type IX, var. V, adds another analogy at Ovidiu and Tropaeum Traiani.

[8] ICONOMU 2013, p. 94. ICONOMU 2013, 95, Pl. I/1- clam, Pl II/ 1-4 - cock, Pl. III/ *krater* and bunch of grapes, Pl IV/ bunch of grapes, clam, *kantharos*, Pl. V/1-2 - *kantharos*, Pl. VI/2 – clam, Pl. VII/ 1-3 – cock, Pl. VIII/ 1-3 – bunch of grapes, Pl. IX /1-3 – clam, *kantharos*. ICONOMU & BORDEIANU 1981, p. 274-275 reference numerous analogies.

[9] ICONOMU & BORDEIANU 1981, p. 270 and 273 - four lamps are marked: EYKTHM/ΩNEΠOI/EI, [EYK]TH ? [M/ΩNEΠOI/EI], [EYK]TH[M]/[ΩN]EΠ[OI]/EI, AMIA/ΕΠΟΙΕΙ.

[10] LUNGU & CHERA 1985, Pl. I-III, one is marked by *MAPKOY*, the others are not marked.

[11] LUNGU & CHERA 1985, p. 216, referencing finds at Tomis and Histria β (rural settlement). For further finds from the necropolis decorated with *kantharos* and rosette, see BUCOVALĂ & PAŞCA 1991, Pl. I-II.

[12] RUSU-BOLINDEŢ 2011, p. 279 and footnotes 66-68.

[13] RUSU-BOLINDEŢ 2011, p. 280 and footnote 74 for further references.

[14] ICONOMU 1967, p. 160-163.

[15] The RTI rendering of the lamp was performed by Oana Borlean (National Institute of Heritage) to whom we are thankful. We are also grateful to Dragoş Hălmagi ("Vasile Pârvan" Istiturte of Archaeology) for his help in properly rendering the text.

[16] CROITORU & DIACONU 2019, no. 5, Fig. 2, also at p. 59 they reference two other inscriptions from Barboşi.

[17] TOPOLEANU 2016, p. 73, Pl. III / 18 seems similar, but is it very fragmentary.

[18] CHRZANOVSKI & ZHURAVLEV 1998, p. 92-93, no. 43, just the base in preserved.

discovered in a tomb and acquired by dr. Severeanu in 1922.[19] Callatis is another site where numerous lamps of this type were discovered, due either to an intensive trade with Tomis or due to the existence of a local workshop. From Callatis we know of three other lamps depicting a *krater* filled with grapes or flowers and inscribed on the base with the name of *Euctemon*[20]; and a similar lamp decorated with the depiction of a bunch of grapes.[21]

Lamp no. 3 (**Pl. I**) is decorated with the depiction of a Nereid riding a sea bull. Also considered local and among those made by *Euctemon*, lamps decorated as such were divided into three subtypes, according to their quality.[22] A lamp from Tomis proves that there is a difference in productions, as it is more elaborately decorated, including a leaf motif on the shoulder[23], while most of the finds of this type, including the Severeanu lamp, are rather plain, with the exception of the discus. Devices decorated with this mythological motif were also discovered at la Tomis, Callatis, Tropaeum Traiani, Barboși, Sibioara[24] and at Histria[25], dated during the Antonine era and the first half of the 3rd century AD, some bearing *Euctemon*'s mark. As mentioned earlier, another production site for these lamps was considered to have also functioned at Histria, in proximity to the metal workshop.[26] Finds from this site include lamps with the depiction of roosters, a *kantharos* and a Nereid riding a sea bull[27], very similar to the Severeanu lamp.

The last lamp that can be attribute to this workshop is decorated with a bunch of grapes (**Pl. I. 4**). Other similar lamps, some marked by *Euctemon*, were discovered at Tomis, Callatis, Histria, Măcin, Noviodunum, Barboși[28], Troesmis.[29] In the Varna museum, there are lamps of this type decorated with a bunch of grapes on the discus[30], which begs the question whether they travelled south from Tomis or a local artisan also produces them there, using moulds that were available.

---

[19] SEVEREANU 1929, p. 7, Fig. 5.

[20] TOPOLEANU & CROITORU 2015, no. 31-33, p. 124-128: EYKTHM/(Ω)N ΕΠΟ(I)/EI, EYKTHM/(Ω)N ΕΠΟ(I)/EI and EYKTHM/ΩN ΕΠ(OI)/EI; see also the comments on pages 128-130 discussing the particularities of these type of lamps and consider their dating in the second half of the second century.

[21] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 132-133, no. 34 from Callatis, see also the provided references, including a questionable find at Arrubium.

[22] ICONOMU 1986, p. 52, type X, var. II.

[23] BĂJENARU 2013, p. 75-76, Pl. 15/123.

[24] RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 275 and footnotes 32-35 for references about the listed sites; at Tomis – ICONOMU 1967, fig. 125 – no. 488. The same motif is on a Loeschcke IV lamp from ca. 40-75 AD, marked on the base with a cross - BAILEY 1980, p. 42-43, 166, Type B, Q 886)

[25] RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 275, Pl. VI.12, also referencing a find at Sibioara (see footnote 35).

[26] RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 280.

[27] RUSU-BOLINDEȚ 2011, Pl IV-V depicting roosters, Pl. VII *kantharoi,* Pl. VI a-c Nereid riding the sea bull.

[28] ICONOMU 1986, p. 45, Pl. II, no. 6; BĂJENARU 2013, p. 75, Pl 23/ 121 in a tomb at Tomis.

[29] TOPOLEANU 2016, p. 75, Pl. III/19, considered to have been made at Tomis.

[30] KUZMANOV & MINCHEV 2018, nos. 277-280.

Another workshop chose to mark its products with the letters *ΔI*, initially considered by Iconomu as a reference to the cult of Zeus/Jupiter.[31] Recent research indicates that we are dealing rather with another artisan's mark whose lamps were distributed in Moesia Inferior during the 2nd-3rd centuries AD.[32] However, given a variety of markings, including just the letter *Δ* at the centre of the base or a *planta pedis*, we would much rather consider the possibility of several workshops, perhaps branches of the same artisan. Two such lamps are part of the Severeanu collection, one from Tomis, featured in this paper (**Pl. I. 5**), the second from Callatis[33], identical and not featured in this publication. Lamps depicting a bull on the discus are also among the most frequent finds, discovered at Callatis[34], Tomis[35], Histria[36], Carsium[37], Teliţa[38], Măcin.[39] Thus far, some of these lamps featuring a bull were marked with the letters *ΔI*[40] and there are no known pieces marked by *Euctemon*. A similar lamp to ours, but more refined, was discovered at Chersonese, in this case marked with a *planta pedis* and considered an import.[41] Given its more refined features, we cannot help but wonder if this was the prototype for the less refined (due to worn out moulds) and products made in local/regional western workshops.

Two other lamps of the same type are decorated with a clam and a rosette (**Pl. IV, 16-17**). Lamps depicting clams on the discus were discovered at Tomis[42] and Histria[43], some also marked with the name of *Euctemon*[44], and at Callatis[45] and Noviodunum.[46] None of the lamps from the Severeanu collection is marked. One similar lamp, depicting a clam, from the cemetery at Poiana, is marked with the letters *ΔI*, the same as the bull decorated lamps[47], which indicated that the workshop made at least two varieties of decorated lamps.

---

[31] ICONOMU 1967, p. 20 and 96-102, listing 19 marked bull decorated lamps and 28 unmarked.

[32] OŢA 2009, offers numerous analogies of lamps decorated with a bull on the discus, marked either with letters or a *planta pedis.*

[33] SEVEREANU 1929, p. 7, Fig. 3.

[34] ICONOMU 1967, fig. 107, no. 245; fig. 124, no. 441.

[35] ICONOMU 1967, fig. 124, no. 441; LUNGU & CHERA 1985, Pl. 1/ 1-3.

[36] SUCEVEANU 1982, Pl.12/82.

[37] NICOLAE 1994, p. 203, no. 6, Pl. III/3B, from the 2nd-3rd centuries AD.

[38] BAUMANN 1995, Pl. XLV/5.

[39] PARASCHIV 1997, Pl IV/32.

[40] ICONOMU 1986, p. 52-53, type X, var. V, adds further analogies at Histria and Barboşi.

[41] CHRZANOVSKI & ZHURAVLEV 1998, 86-87, no. 38- the authors mention analogies from Italy and the northern Black Sea, two from Asia Minor. One other similar lamp to ours is part at The Prahova History Museum – TOPOLEANU 2012, p. 128, no. 70.

[42] ICONOMU 1967, p. 69, fig. 100, no. 222.

[43] ICONOMU 1986, p. 46, Pl. II/ 7, dated in the first three quarters of the 4th century AD; RUSU-BOLINDEŢ 2011, Pl. VII/15.

[44] ICONOMU 1986, p. 46, type IX, var. IV.

[45] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 135-136, no. 35, marked with the letter *Λ*.

[46] SIMION 1984, Pl. XVIII/ 13023.

[47] *The supply of ceramic goods*, p. 228, no. 628, from the cemetery at Poiana, decorated with shoulder *ovae* and a central motif considered a rosette, but it rather resembles a clam.

The last lamp considered local (**Pl. II. 8**), wheel-made, is a lighting device, which probably used fat, wax or oil as fuel. Similar devices were integrated in Loeschcke XIII type, popular during the 1st to the 4th centuries AD.[48] Other uses were suggested for these objects, such as candle stick holders or even recipients for oils and perfumes; the lamp from our collection was also considered by C. Băluță *ampulla olearia,* a vessel for retrieving oil.[49] A similar item was discovered at Sucidava[50], but most analogies are found in Dacia, at Ulpia Traiana Sarmizegetuza, Porolissum, Tibiscum, Apulum, Cristești, Buciumi, Napoca, Ilișua, Samum-Cășei, Romita.[51] The closest analogy for the Severeanu lamp was found at Tibiscum.[52] However, the lamp was published by Severeanu as originating from Tomis and given its fine, light coloured fabric and features it can very well be a local product. Furthermore, the burn traces around the central hole support the assumption that it was used for lighting and not for other related functions, although they are not mutually exclusive.

As concluding remarks about the locally produced lamps, two aspects stand out. First of all, there are at least two workshops, *Euctemon*'s, with a variety of decorative themes, and a second one marking its products with the letters *ΔI* or simply just *Δ*, thus far we using only a bull or a clam on the discus as decorative motifs. A second aspect, it that of the distribution. It seems that both producers distributed their lamps all over northern Moesia (nowadays Dobruja), especially at Tomis and Callatis, but some even further, as seen from the analogies provided. We are referring here especially to the lamp from the necropolis at Chersonese, marked by *Euctemon*. Unfortunately, it is very difficult to say if there really was a trade relation established that far or if the lamp was a personal belonging brought from Tomis. At this stage of the research, the latter is more plausible. However, there is a connection to the northern shore of the Black Sea, evident also when discussing the bull decorated lamps. The ones in Dobruja are marked with the two letters *ΔI/Δ* or not at all, while an almost identical piece, again from Chersonese, was marked with a *planta pedis*. The most likely hypothesis about the resemblances is that the maker of the *ΔI/Δ* lamps was inspired, maybe even used similar moulds, as the maker of the *planta pedis* lamps, probably a Pontic workshop with an unknown location. A second hypothesis is that the workshops marking their products with *ΔI/Δ* and the *planta pedis* are both branches of the same *officina,* located in two different cities.

In at least two instances, at Tomis and Callatis[53], lamps decorated with bulls and lamps decorated with *kantharoi*, roosters? or grapes were place alongside in

[48] REGEP-VLASCICI 2008, p. 341.

[49] REGEP-VLASCICI 2008, p. 341-342; BĂLUȚĂ 1994, p. 224, no 113; TOPOLEANU 2012, p. 173-174, no. 103, with no provenance, but the author offers extensive analogies for the type.

[50] GHERGHE & COJOC 2011, Pl. 18/86.

[51] ALICU 1994, type XXVIII, Fig. 9/ 1077; REGEP-VLASCICI 2008, p. 342 lists the finds.

[52] REGEP-VLASCICI 2008, p. 344, P. I/3, out of coarse gray fabric, wheel made, perforated handle.

[53] LUNGU & CHERA 1985, Pl. I at Tomis, part of a deposit consisting of 21 lamps; SEVEREANU 1929, a tomb discovered at Callatis with a *Δ* lamps and one *Euctemon*-type lamp. About this latter, the tomb also contained a bronze lamp and gold jewels, thus the

the same funerary inventory, regardless that they were made in different workshops. This is not unusual considering that they shared similar characteristics and were affordable, but this could also indicate that they were widely available for purchase in the same places when in need of lighting devices for assembling the funerary deposit.

Catalogue[54]

1. *Inv.no. 19000* (Pl. I)

Mould made out of fine fabric 2.5YR6/8 light red. Lamp with a round – conical basin; large, circular discus, decorated with the depiction of a filled *kantharos*, with long handles; broad shoulder with a ridge; short, fragmentary nozzle; flat base; missing handle. Covered with dull red slip. With traces of use. On the bases it bears a Greek inscription.

Dimensions: D. base 3.5 cm; Lp 7.6 cm; D. basin 5.5 cm; H 2.8 cm (handle)/ 2.6 cm (basin); D. filling hole 0.8 cm; D. wick-hole 1 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XX ; Iconomu 1986, type IX, var. V; Bailey 1980, type P; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD

Bibliography: Băluță 1994, p. 207, no. 61, Pl. V.1, mentions the unreadable inscription on the previous lamp.

2. *Inv.no. 19058* (Pl. I)

Mould made out of fine fabric 5YR6/6 reddish yellow. Lamp with a round – conical basin; large, circular discus, decorated with the depiction of a full *krater*; broad shoulder with a ridge; short nozzle with a fragmentary wick-hole; concave base; elevated handle. Covered with dull red slip. With traces of use.

Dimensions: D. base 3.5 cm; Lp 7.4 cm; D. basin 5.8 cm; H 4.5 cm (handle)/ 2.8 cm (basin); D. wick-hole 1.3 cm.

Type: Loeschcke VIII ; Iconomu 1967, type XX; Bailey 1980, type P; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD

Bibliography: posib. Severeanu 1936, p. 63, nr. 57, fig. 52 – notices the inscription and mentioned that the lamp was part of the museum's collection; Băluță 1994, p. 207, no. 62, Pl. V.3 – erroneouslynoted as inv. 18997.

3. *Inv.no. 19012* (Pl. I)

Mould made out of fine fabric 5YR6/8 reddish yellow and Gley 2 5/1 bluish gray. Lamp with a round – conical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with the depiction of a rider (Nereid) on a mythological horse

matrona could have afforded more expensive, finer lamps, yet the two clay ones are from Tomis.

[54] The catalogue of lamps will follow after the discussion in each category and consist of the following abreviations: D=diameter, L=length, H=height, w=width; p=preserved. For the description of the fabric we used Munsell Soil Color Chart 2015. Drawings: Alina Streinu (Bucharest Municipality Museum). Photos: Cristi Oprea & Vasile Opriș (Bucharest Municipality Museum).

(*hypocampus* – sea bull); broad shoulder with a ridge; short nozzle with a round wick-hole; flat base; missing handle. Covered with dull red slip. With traces of use.

Dimensions: D. base 3 cm; L 7.7 cm; D. basin 6 cm; H 3.1 cm (handle)/2.8 cm (basin); D. filling hole 0.6 cm; D. wick-hole 1.1 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XX; Iconomu 1986, type X, var. II; Bailey 1980, type P; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD.

Bibliography: Severeanu 1936, p. 73, no. 84, fig.78; Băluță 1994, p. 207, no. 57, Pl. IV.13 (described as Venus riding the hypocampus).

4. *Inv.no. 19024* (Pl. I)

Mould made out of fine fabric 7.5YR6/4 light brown. Lamp with a round – conical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with a bunch of grapes; broad shoulder with a ridge; short nozzle with a round wick-hole; slightly concave ring base; missing handle. Covered with dull reddish-brown slip. With traces of exposure to fire.

Dimensions: D. base 3.5 cm; L 7.3 cm; D. basin 5.8 cm; Hp 2.8 cm (basin); D. filling hole 0.7 cm; D. wick-hole 1 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, Type XX; Iconomu 1986, type IX, var. III; Iconomu 1986, Type IX, var. III; Bailey 1980, Type P; Bussiere, Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 64, no. 59b; Băluță 1994, p. 207, no. 63, Pl. V.5.

5. *Inv.no. 19025* (Pl. I)

Mould made out of fine fabric 2.5YR5/6 red. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with the depiction of a standing bull; broad shoulder with a ridge, decorated with circular impressions; short nozzle with an oval wick-hole; slightly concave base; missing handle. Covered with dull reddish-brown slip. With weak traces of exposure to fire. On the base there is a poorly preserved monogram *ΔI*.

Dimensions: D. base 2.3 cm; Lp 7.3 cm; D. basin 5.7 cm; H 2.9 cm; D. filling hole 0.6 cm; D. wick-hole 1.2x1 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XX; Iconomu 1986, type X, var.V; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 2;

Dating: 2nd – 3rd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 64, no. 60, fig.55; Băluță 1994, p. 206, no. 50, Pl. IV.7.

6. *Inv.no. 19003* (Pl. II)

Mould made out of fine fabric 2.5 YR6/8 light red. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with the depiction of a clam; broad shoulder with a ridge; short nozzle with a round wick-

hole; concave base; fragmentary handle. Covered with dull red slip. With traces of use.

Dimensions: D. base 3 cm; L 8.2 cm; D. basin 6.1 cm; H 2.5 (basin); D. filling hole 0.7 cm; D. wick-hole 1.7 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XX; Iconomu 1986, type IX, var. IV; Bailey 1980, type P; Bussiere & Lindros Wohl 2017, Type Bussiere D I 3.

Dating: 2nd century– 4th centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 66, no. 65, fig.60; Băluță 1994, p. 207-208, no. 65, Pl. V.9.

7. *Inv.no. 19002* (Pl. II)

Mould made out of fine fabric 2.5 YR6/8 light red. Lamp with a round – conical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with the depiction of a flower; broad shoulder with a fine ridge, decorated with faint vegetal motifs; short nozzle with a round wick-hole; concave base; compact, elevated handle. Covered with dull reddish-brown slip. With no traces of use.

*Dimensions***:** D. base 3 cm; L 7.3 cm; D. basin 5.5 cm; H 3.8 cm (handle)/2.4 cm (basin); D. filling hole 0.8 cm; D. wick-hole 1.8 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XX; Bailey 1980, type P; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD.

Bibliografie: posib. Severeanu 1936, p. 78, no. 97, fig. 88; Băluță 1994, p. 208, no. 66, Pl. V.10.

8. *Inv.no. 19042* (Pl. II)

Wheel made out of fine fabric 7.5YR7/6 reddish yellow. Lamp with a round-biconical basin; central, large filling and wick-hole; flat base; horizontal, perforated handle. Traces of use.

Dimensions: D. base 4.5 cm; L 7.3 cm; D. basin 6.9 cm; H 3.1 cm; D. filling/wick-hole 2.1 cm.

Type: Loeschcke type XIII (C); Alicu 1994, type XXVIII, fig. 9, no. 1077. *Dating:* 100 – 300 AD.

Bibliography: Băluță 1994, p. 223-224, no. 113, Pl. VIII.6 considers it an *ampulla olearia*.

PONTIC LAMPS – UNCERTAIN WORKSHOPS (nos. 9-18)

Although it is likely that some of these lamps were also made at Tomis, other centres cannot be excluded, since there are no archaeological discoveries to back up any of the hypothesis.

The first lamp is among the earliest Roman variants, with fine volutes and wreath decoration (**Pl. II. 9**), with analogies at Tomis[55] and Sucidava.[56] The following lamp featured, type Loeschcke IV, has a decorated discus and traces of use. It

[55] Similar to types LOESCHCKE V and ICONOMU 1967, type XI, fig. 23; BAILEY 1980, Type C, group V. Similar also to BUSSIERE & LINDROS WOHL 2017, p. 53, no. 65, with elongated volutes and decoration, but with a large filling hole.

[56] ELEFTERESCU 2017, 101, no. 2, without the volutes and with a rounded wick.

is similar as the Micro-Asian import from the Severeanu collection **(Pl. IV. 19)**, with the exception that this type has no handle. The Pontic lamp is much simpler, decorated with radial lines from the filling hole, dated during the Tiberian - Antonine period[57]. A similar lamp was discovered at Noviodunum.[58]

Most of the lamps featured in this group belong to the very numerous type Loeschcke VIII lamps, with variants. Six of them are particular due to their large and concave discus and short nozzle[59], of which only three are decorated with a rosette and volutes (**Pl. III. 11**), a clam (**Pl. III. 12**), a wreath of laurel (**Pl. V. 23**). Analogies are found at Tomis[60] and Noviodunum.[61] Only two lamps are marked, nos. 13 and 15. The first marking has an analogy at Halmyris, from the second half of the 3rd century AD[62], and the second is a *planta pedis*, common on a variety of lamps.

Part of the same group, the lamp decorated with globules on the shoulder (**Pl. III. 15**) has very close analogies at Tomis, one even discovered in a tomb and marked with a *planta pedis*[63], at Sucidava[64] and another at Varna.[65] Similar lamps, with a heart-shaped nozzle, were common in Italy[66] and probably inspired local workshops to make their own variants, like the ones with a flat nozzle from Ephesus[67], similar to the one in this collection.

There are three lamps decorated with a central rosette, the last two of the same type, similar to the one attributed to *Euctemon*'s workshop (**Pl. II. 7**), but from different fabrics and thus making it difficult to establish the production sites. The first one (**Pl. III. 11**) is particular due especially to its finer fabric and finish, with a heart-shaped nozzle and the two spiraled volutes, with an analogy

[57] ICONOMU 1967, type XI; DENEUVE 1969, p. 145, no. 541, Pl. LV and similar to Pl. LXIII/ 633; MARSA 1972, Pl. II/ 89; HAYES 1980 *Volute lamps* nos. 221-228; BAILEY 1980, type B, group iii – Q 926; similar to PERLZWEIG 1961, no.2.

[58] SIMION 1984, Pl. XVIII/ 13015.

[59] DENEUVE 1969, type VII; BAILEY 1980, type O, see Q 1214, 1216 from the period of Nero – Trajan as analogies for no. 14.

[60] ICONOMU 1967, type XXIII-XXIV, based on the shape of the nozzle.

[61] SIMION 1984, Pl. XVIII/ 13022, 8012, 8014; Baumann 2009b, Fig. 10, nr. 94-95.

[62] TOPOLEANU 2000, p. 196, no. 505, ICONOMU 1986, type XX var. I, marked with the letter *II*, considered from a Pontic workshop, but inspired by eastern Mediterranean types.

[63] ICONOMU 1986, p. 57, type XIV, var. I, Pl. III/ 5, considered local. A similar lamp, imported, was found in the Athenian Agora – PERLZWEIG 1961, 83, Pl.5/no. 124, dated in the second half of the 1st century AD; BAILEY 1980, p. 104-105, Fig.109, Fig. 111, dated usually during the first century and extending into the second; HAYES 1980, p. 55, no. 249. Another analogy comes from the necropolis at Poiana, see *The Supply of ceramic goods*, p. 228, no. 627.

[64] GHERGHE & COJOC 2011, Pl. 44/ 29, with no mention of a mark.

[65] KUZMANOV & MINCHEV 2018, no. 181.

[66] HAYES 1980, p. 55, no. 249, this round-nozzle lamp, considered Dressel type 30 and Provoost type 4.

[67] BAILEY 1988, p. 104, Q 3090 – there is also a variant made there with a heart-shaped nozzle (Q 3091).

at Troesmis considered an western import.[68] The base is marked with a four-petal rosette. It is possible that the Severeanu lamp is also an import from Italy or a Mediterranean centre. However, the quality of the fabric and dull slip are pointing to a Pontic workshop. From Tomis we know of only one lamp with this mark, decorated with a string of *ovae* on the shoulder and a palm on the nozzle.[69]

The other two lamps are smaller, decorated with a central rosette on the discus (**Pl. IV, nos. 16-17**), although the first one also has a heart shaped nozzle and two fine volutes. Analogies for these lamps are at Tomis[70], Callatis[71], Tropaeum Traiani[72] and Carsium[73], but also at and the rural settlement at Telița-Amza.[74] Given their spread and less refined characteristics it is possible that they were made in this region. Production sites for this type were at Durostorum[75] and Noviodunum[76], during the 2nd – 4th centuries AD. One lamp decorated with a rosette was discovered at Histria bearing a mark on the base depicting a bunch of grapes.[77] In the larger Black sea area, similar finds are known from Chersonese and Sofia.[78] Lamp no. 7 (**Pl. II**), also decorated with a rosette, is most likely made at Tomis, by *Euctemon*'s workshop, given its fabric and finish similarities with its other products. The last lamp with a rosette motif, no. 16 (**Pl. IV**), stands out due to the two finer fabric and fine volutes on the heart shaped nozzle. The last lamp included in this group depicts a horse[79] on the discus, bear no markings, is poorly finished, probably from a worn-down mould and originated from an unknown centre (**Pl. IV. 17**).

Catalogue

9. *Inv.no. 19009* (Pl. II)

Mould made out of fine fabric 2.5YR6/6 light red. Lamp with a round - biconical basin, small concave discus with central filling hole; elongated bevelled nozzle with a secondary orifice, a round wick-hole; concave base. Covered with dull red slip and decorated on the shoulder with floral motifs – wreath, and two elongated volutes on the nozzle. With traces of use.

---

[68]ICONOMU 1986 type XX var. I, marked with the letter *II*, from a Pontic workshop, but inspired by eastern Mediterranean types; TOPOLEANU 2000, p. 196, no. 505; TOPOLEANU 2016, 71, Pl. II, with a *planta pedis* on the base; see also the references.

[69] ICONOMU 1967, p. 72 and 161, Fig. 221/ 247.

[70] ICONOMU 1967, p. 121, type XX, Figs. 129-131; BUCOVALĂ & PAȘCA 1991, Pl. II/M32, Inv. 37701; TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 145, no. 40, considered local product of low quality.

[71] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 144-146, no. 40, considered to have been made at Tomis; see also the references.

[72] BOGDAN CĂTĂNICIU & BARNEA 1979, p. 204, Fig. 153 / 9.5.

[73] NICOLAE 1994, Pl. IV/3.

[74] BAUMANN 1995, Pl. XLV/6.

[75] MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 2008, Fig. 8.1.b.4.

[76] BAUMANN 2009a, Pl. X.

[77] RUSU-BOLINDEȚ 2011, p. 274-275, Pl.VI/ 11, referencing analogies at Tomis and Arrubium.

[78] CHRZANOVSKI & ZHURAVLEV 1998, p. 99.

[79] For a variety of depictions, see BAILEY 1980, p. 79.

Dimensions: D. base 3 cm; L 8.4 cm; D. basin 5.8 cm; H 3.4 cm (handle)/2.3 cm (basin); D. filling hole 0.6 cm; D. wick-hole 1.2 cm.

Type: Loeschcke V; Bailey 1980, type C, group V; Iconomu 1967, type XI, fig. 23; Iconomu 1986, type VII, var. III.

Dating: 1st century- beginning of the 2nd century AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 71, no. 79, fig. 73; Băluță 1994, p. 204, no. 38, Pl. III.9 – erroneously noted as inv. 18903.

10. *Inv.no. 18997* (Pl. II)

Mould made out of fine fabric 5YR7/6 reddish yellow. Lamp with a round-conical basin; large, fragmentary and concave discus, decorated with radial lines around the central filling hole; small shoulder; short nozzle separated from the body by two volutes, with a secondary filling hole and a round wick-hole; flat base. Covered with a dull red slip and shows traces of use.

Dimensions: D. base3 cm; L 9.3 cm; D. basin 6.5 cm; H 2.7 cm; D. secondary filling hole; 0.3 cm; D. wick-hole 1.3 cm.

Type: Loeschcke IV; sim. Perlzweig 1961, no.22; Iconomu 1967, type XI; Deneuve 1969, type V D; Bailey 1980, type B, group III – Q 926.

Dating: second half of the 1st century–2nd century AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 52-53, no. 30, fig.26.

11. *Inv.no. 19005* (Pl. III)

Mould made out of fine fabric 5 YR7/8 reddish yellow. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with a flower; broad shoulder a ridge; short nozzle separated from the basin by two volutes ending with a spiral and leaf, with a round wick-hole; low, concave ring base. On the base there is a stamped rosette. Covered with dull red slip. With no traces of use.

Dimensions: D. base 4.7 cm; L 10 cm; D. basin 8.5 cm; H 3.3; D. filling hole 0.8 cm; D. wick-hole 1.7 cm.

Type: Loeschcke VIII (H); Iconomu 1967, type XVIII ; Bailey 1980, Type O; Hayes 1980; Iconomu 1986, ype XII, var II (decorated with a rosette); Deneauve VIIA/VIII; Bussiere & Lindros Wohl 2017, Bussiere D X, nozzle form Bussiere 10 a-d.

Dating: 1st – 3rd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 52, no. 28, fig.24; Băluță 1994, p. 206, no. 46, Pl. IV.5.

12. *Inv.no. 19006* (Pl. III)

Mould made out of fine fabric 5YR5/4 reddish brown. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with the depiction of a shell; small shoulder with fine grooves; short, flat nozzle with an incised band separating it from the basin and a round wick-hole; flat base. Covered with a dull red slip. With no traces of use

Dimensions: D. base 5 cm; L 10.2 cm; D. basin 8.5 cm; H 2.7 cm; D. filling hole 0.5 cm; D. wick-hole 1 cm.

Type: Loeschcke VIII (R); Iconomu 1967, type XVI/XVIII; Bailey 1980, type O-P; Deneuve 1969, type VII A; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3, from Asia Minor;

Dating: 1st – 3rd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 53, no. 31, fig.27; Băluță 1994, p. 205, no. 44, Pl. IV.3.

13. *Inv.no. 18904* (Pl. III)

Mould made out of fine fabric 2.5 YR7/4 light reddish brown. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus; small shoulder with fine grooves; short, flat nozzle with a round wick-hole; low, concave ring base. Covered with a dull red slip. Marked in the base. With no traces of use.

Dimensions: D. base 4.2 cm; L 9.2 cm; D. basin 7.5 cm; H 3.4; D. filling hole 0.5 cm; D. wick-hole 1.3 cm.

Type: Loeschcke VIII (R); Perlzweig 1961, no. 85; Iconomu 1967, type XXIII-XXIV; Bailey 1980, type O (Q 1214, 1216 Nero – Trajan); Iconomu 1986, type XIX, var II; Deneuve 1969, type VII A; Bussiere, Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 1st – 2nd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 54, no. 33, fig. 29 – believed the lamp was imported from Odessos; Băluță 1994, p. 205, no. 41, Pl. III.11.

14. *Inv.no. 18917* (Pl. III)

Mould made out of fine fabric 2.5 YR6/6 light red. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus; small shoulder with a fine groove; short, flat nozzle with a round wick-hole; low ring base and an elevated handle. Covered with a dull red slip. With traces of use.

Dimensions: D. base 5.5 cm; L 12.3 cm; D. basin 9.1 cm; H 5.3 cm (handle)/ 3.5 cm (nozzle); D. filling hole 1.2 cm; D. wick-hole 0.5 cm.

Type: Loeschcke VIII (R); Perlzweig 1961, no. 126; Bailey 1980, type O; Iconomu 1967, type XVIII/XX; Deneuve Tip VII A; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 1st – 2nd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 62-63, no. 56, fig. 51; Băluță 1994, p. 221, no. 90.

15. *Inv.no. 18920*(Pl. III)

Mould made out of fine fabric 5YR6/6 reddish yellow. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus; broad shoulder with three rows of globules; short, flat nozzle with a round wick-hole; low ring base and an elevated handle with two fine grooves. Covered with dull red slip. A *planta pedis* on the base. With no traces of use.

Dimensions: D. base 3 cm; L 8.1 cm; D. basin 6.5 cm; H 4.5 cm (handle)/2.8 cm (basin); D. filling hole 0.6 cm; D. wick-hole 1.1 cm.

Type: Loeschcke VIII; Perlzweig 1961, no. 124; Iconomu 1967, type XVIII/XX; Bailey 1980, type O/R - Bailey 1988, Pl. 104, Q. 3090-3091 Ephesian; Iconomu 1986,

type XIV, var I; Deneauve 1969, type VIIIB; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere DX 6, from Asia Minor.

Dating: 1st – 3rd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 67, no. 70, fig. 64 notices markings that are not currently visible and does not mention the *planta pedis*; Băluță 1994, p. 205, no. 40, Pl. III.13.

16. *Inv.no. 19001* (Pl. IV)

Mould made out of fine fabric 5 YR6/6 reddish yellow. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with a flower; broad shoulder a ridge; short nozzle separated from the basin by two fine volutes, with a round wick-hole; low, concave ring base and an elevated handle. Covered with dull red slip. With no traces of use.

Dimensions: D. base 3.7 cm; L 8.2 cm; D. basin 6.2 cm; H 4.3 cm (handle)/ 2.8 cm (basin); D. filling hole 0.6 cm; D. wick-hole 1.3 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XVIII/XX; Bailey 1980 type O/P; Deneauve 1969, type VIII; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type D II1.

Dating: 1st – 3rd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, no.55, fig. 50; Băluță 1994, p. 206, no. 47, Pl. IV. 6.

17. *Inv.no. 19004* (Pl. IV)

Mould made out of fine fabric 2.5 YR6/8 light red. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with the depiction of a flower; broad shoulder with a ridge; short nozzle with a fragmentary wick-hole; concave base; compact, elevated handle. Covered with dull reddish-brown slip. With no traces of use.

Dimensions: D. base 3 cm; L 7.3 cm; D. basin 5.5 cm; H 3.8 cm (handle)/ 2.4 cm (basin); D. filling hole 0.8 cm; D. wick-hole 1.8 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XX; Bailey 1980, type P; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D I 3.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD.

Bibliography: posib. Severeanu 1936, p. 78, no. 97, fig. 88; Băluță 1994, p. 208, no. 66, Pl. V.10.

18. *Inv.no. 19011* (Pl. IV)

Mould made out of fine fabric 10R8/4 very pale brown. Lamp with a round – conical basin; large, concave discus decorated on the entire surface with the depiction of a moving horse; broad shoulder with a ridge; short nozzle with a round wick-hole; slightly concave ring base; elevated, compact handle. Covered with dull reddish-brown slip. With traces of exposure to fire.

Dimensions: D. base 3 cm; L 9 cm; D. basin 6.5 cm; H 4.5 cm (handle)/2.7 cm (basin); D. filling hole 1 cm; D. wick-hole 1.6 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XX; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D II 2.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD

Bibliografie: Severeanu 1936, p. 74, no. 85, fig.79; Băluță 1994, p. 208, no. 69, Pl. V. 12.

OTHER CENTRES – AEGEAN AND MEDITERRANEAN (nos. 19-22)

The lamps included here originate from Asia Minor and the Mediterranean area (Italy and Africa). The first lamp featured (**Pl. IV. 19**), type Loeschcke IV[80], possible Micro-Asian import, and depicts a scene, poorly preserved, with two characters and an animal. Both George Severeanu and C. Băluță mention a mark on the base, MARCEL[81] that is not visibile with the exception of the letter M. The scene has been described by C. Băluță as the depiction of Dionysus and a half-naked maenad with a thyrsus, leading an animal.[82]

The next two lamps belong to the same type, with fine volutes and decorated with globules on both sides of the basin (**Pl. IV-V. 20-21**). Made out of different fabrics, both pieces show the same mark on the base, an *alpha m*onogram.[83] Moulds with the same patterns are known from Athens, producing numerous lamps during the 1st-2nd centuries AD.[84] Such devices appear in the Athenian Agora beginning with the middle of the 1st century AD, although there are indications that Ephesos[85] also produced similar lamps. Pieces belonging to this type, with volutes on the nozzle, were discovered at Tomis and it is an open debate whether a local production also developed there.[86] However, the lamps considered as such are not decorated with globules, nor do they have marks. Volute lamps appear at the beginning of the imperial era, and the patterns are quickly taken over in the Mediterranean and Black Sea areas. In Dobruja, lamps with these characteristics were discovered at Tomis, Dinogetia, Măcin, Noviodunum, Troesmis, Sacidava, Durostorum, Barboși.[87]

Lamp no. 22 (**Pl. V**), although fragmentary, is probably from an Asia Minor centre, as indicated by its very fine, light and micaceous fabric and its dull red slip, similar to that of Eastern sigillata ware, as well as its Ephesian underbody and *planta pedis* on the base.

---

[80] With analogies in the Athenian Agora - PERLZWEIG 1961, nos. 111-117; ICONOMU 1967, type XI; DENEUVE 1969, type V A; BAILEY 1980, 153, type B group V – equivalent to types Dressel 11 and 14, Brooner XXIII, Provoost IV; HAYES 1980 *Volute lamps* nos. 221-228.

[81] BAILEY 1988, p. 169 and 124 / Q.1619, on a South Gaul Loeschcke X lamp from the first half of the 2nd century AD. However, the name of the artisan could be another.

[82] BĂLUȚĂ 1994, p. 204, 36. The author also mentions the mark on the back, also noted by Severeanu, but it is not visible, it is possible that he took over the information from Severeanu's paper without actually seeing the lamp.

[83] BAILEY 1980, p. 103 and 130- 131, from type A, Claudian-Neronian, Fig. 136/ Q 2129, Fig.137/ Q 1982, 2108, 3073, 3129, 3262, 3263, 3323. It is still unknown what the *A* stands for, the name of Athens, a potter's mark or a symbol of quality.

[84] PERLZWEIG 1961, p. 106-107, *alpha globules lamps,* Pl. 14/ 418-436; BAILEY 1988, p. 406, Pl. 118/Q. 3262-3263, based on LOESCHCKE type IV.

[85] PERLZWEIG 1961. p 15-17, 106-107, *alpha globules lamps,* Pl. 14/ 418-436, corresponding to Brooner type XX, dated earlier (Augustan to first half of the 1st century AD); BAILEY 1988, p. 118, moulds Q 3262, Q 3263.

[86] ICONOMU 1967, Type XI.

[87] LIUȘNEA 2016, p. 312 and footnotes 29-32 for the references to each site mentioned.

The following item, lamp no. 23 (**Pl.V**), although the same type as nos. 11-14, is differentiated due to its fabric and decoration, made in both African and Italic workshops, during the first quarter of the 2nd century and the end of Severan times.[88] The decorative motif was also considered as a symbol of beauty, fertility, devotion and loyalty, used in votive deposits in temples or in honour of the emperor.[89] Lamps with a similar decoration were found at Callatis.[90]

The furthest manufactured lamp comes from Egypt (**Pl. V. 24**), from a type generically called *Frog lamps*.[91] These lamps were made exclusively in Egypt as early as the late 1st century AD up to the 4th century AD. Three variants are thus far distinguished: the cylindrical elongated bow-shaped nozzle that shows the affiliation of the type with Hellenistic models; the second has a body with a pronounced oval shape, and the frog on the upper part is rendered in a realistic way; in the third, the oval body is more pointed near the nozzle, and the frog is much more stylized.[92] Given the scarcity of other Egyptian imports at Tomis, we can assume that this lamp was the personal possession of someone of Egyptian descent or perhaps, someone who travelled there and brought it back.

Catalogue

Aegean – Asia Minor

19. *Inv.no. 18905* (Pl. IV)

Mould made out of fine fabric 2.5YR5/1 gray, with mica. Lamp with a round, conical basin, large discus, short nozzle separated from the basin by two volutes, with a round wick-hole and a secondary 1 mm hole between the basin and the nozzle; low ring base and an elevated handle with two fine grooves. The discus is decorated with a scene depicting two characters and an animal, the shoulder with a wreath, barely visible. On the base, only the letter *M* is visible. With traces of use.

Dimensions: D. base 4.2 cm; L 12.2 cm; D. basin 7.5 cm; H 4.8 cm (handle)/ 3.1 cm (basin); D. filling hole 0.5 cm; D. wick-hole 1 cm.

Type: Loeschcke IV; Perlzweig 1961, nos. 111-117; Iconomu 1967, type XI; Deneuve 1969, type V A; Bailey 1980, type C; Hayes 1980. *Volute lamps* nos. 221-228.

Dating: second half of the 1st century – 2nd century AD.

Bibliography: Severeanu 1936, p. 69, no. 74, fig. 68 – notes the inscription *MARCEL*; Băluță 1994, p. 204, no. 36, Pl. III.4 – erroneously marked as 19905.

20. *Inv.no. 18901* (Pl. IV)

Mould made out of fine fabric 10R5/8 red. Lamp with a round – biconical basin, broad shoulder decorated with three wows of globules; concave discus

[88] BUSSIER &, LINDROS WOHL 2017, p. 267, (dated 175-225 AD); BAILEY 1988, type O, group V (sim. Pl. 59/ Q 1226-1227, with similar decoration).

[89] CHRZANOVSKI 2005, p. 111, 113.

[90] TOPOLEANU & CROITORU 2015, p. 106-108, authors offer further references.

[91] HAYES 1980, p. 207, Pl. 49/ 421; BAILEY 1988 features a variety, Pl. 48-50.

[92] BUSSIERE & LINDROS WOHL 2017, p. 368.

surrounded by a ridge; short nozzle separated from the body by two volutes; low, concave ring base; missing handle.

Dimensions: D. base 3.3 cm; Lp 8.1 cm; D. basin 5.7 cm; H 3.7 cm (handle)/ 3.2 cm (basin); D. filling hole 0.6 cm; D. wick-hole 1 cm.

Type: Loeschcke IV/V; Perlzweig 1961, no. 418, 426, Pl. 12, 14; Iconomu 1967, tip XI.

Dating: mid-1st – 2nd centuries AD.

Bibliography: Severeanu 1936, p. 72, no. 80, fig. 74; Băluță 1994, p. 204, no. 35, Pl. III.8.

21. *Inv.no. 18908* (Pl. V)

Mould made out of fine fabric 5YR6/6 reddish yellow. Lamp with a round-biconical basin; round and concave discus surrounded by two ridges; broad shoulder decorated with three rows of globules; short nozzle separated from the basin by two volutes, with a round wick-hole; concave base; elevated handle with a central groove.

Dimensions: D. base 3 cm; L 8.4 cm; D. basin 5.5 cm; H 4.4 cm (handle)/3.3 cm (basin); D. filling hole 0.5 cm; D. wick-hole 1 cm.

Type: Loeschcke IV/V; Perlzweig 1961, no. 418, 426, Pl.12,14; Iconomu 1967, tip XI.

Dating: mid-1st – 2nd centuries AD.

Bibliography: Băluță 1994, p. 204, no. 34, Pl. III. 6.

22. *Inv.no. 19039* (Pl. V)

Mould made out of fine fabric 5YR7/8 reddish yellow. Lamp with a round – biconical basin; fragmentary discus; broad shoulder with a ridge; short nozzle with a round wick-hole; concave base decorated with an Ephesian underbody/fish-tail motif and a stamped *planta pedis*; compact, elevated handle. Covered with dull red slip. With traces of use.

Dimensions: D. base 3 cm; L 9.1 cm; D. basin 6.5 cm; H 3.5 cm (handle)/ 2.5 cm (basin); D. filling hole 1.1 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, tip XX.

Dating: 2nd – 3rd centuries AD.

Bibliography: posibil Severeanu 1936, p. 76, no. 91, fig.85 (?) – he describes a rudimentary lamp with two protuberances; Băluță 1994, p. 208, no. 70, Pl. V. 13.

UNCERTAIN – ITALIC(?)/ AFRICAN (?)

23. *Inv.no. 19010* (Pl. V)

Mould made out of fine fabric 2.5YR 6/8 light red. Lamp with a round – biconical basin; large, concave discus with two grooves; broad shoulder with three grooves and a laurel wreath- *corona lucens*; short heart-shaped nozzle separated from the basin by a dotted line and a fine groove, with a round wick-hole; low ring base and an elevated handle with two fine grooves. Covered with red slip. With no traces of use.

Dimensions: D. base 3.5 cm; L 10 cm; D. basin 7.3 cm; H 4.2 cm (handle)/ 2.7 cm (basin); D. filling hole 0.5 cm; D. wick-hole 1 cm.

Type: Loeschcke VIII; Iconomu 1967, type XVIII-XX; Bailey 1988, tip O, group V; Deneauve 1969, type VII; Bussiere & Lindros Wohl 2017, type Bussiere D X 4;

Dating: 1st – 3rd centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 65, no. 62, fig. 57; Băluță 1994, p. 206, no. 45, Pl. IV. 4.

EGYPT – FROG-TYPE LAMP

24. *Inv.no. 19044* (Pl. V)

Mould made out of fine fabric 2.5YR7/1 light gray. Lamp with a round – conical basin; small, circular discus surrounded by a fine groove; broad shoulder decorated with stylized vegetal motifs; short, fragmentary nozzle with a round wick-hole; low ring base marked with a *planta pedis*. No traces of use.

Dimensions: D. base 3.3 cm; L 8 cm; D. basin 7.3 cm; H 3 cm; D. filling hole 0.7 cm; D. wick-hole 0.9 cm.

Dating: 2nd - 4th centuries AD

Bibliography: Severeanu 1936, p. 55, no. 37, fig.33; Băluță 1994, p. 223, no. 110, Pl. VIII. 9.

***

As concluding remarks, this paper brings back the focus on the early Roman lamps from the Maria and Dr. George Severeanu collection, by adding new information to the lighting devices. First of all, although previously published, the inscription on the local lamp decorated with a *kantharos* was never mentioned as naming *Euctemon*. Furthermore, other lamps from Tomis, now part of the collection, also bear marks that can lead to a better understanding of local productions and distribution of goods. Last but not least, placing these lamps into a wider context by mean of analogies and proposed places of manufacture, expands the discussion on the activity of artisans from Tomis and other Pontic centers, as well as the dynamic of regional markets when dealing with local and imported goods.

BIBLIOGRAPHY

ALICU 1994 - D. Alicu, *Opaițele romane/Die Romischen Lampen von Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* București, 1994.

BAILEY 1980 - D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III. Roman Provincial Lamps,* British Museum Publications, 1980.

BAILEY 1988 - D.M. Bailey, *A catalogue of the lamps in the British Museum, III. Roman Provincial Lamps,* British Museum Publications, 1988.

BAUMANN 1995 - V. H. Baumann**,** *Așezări antice în zona gurilor Dunării,* Tulcea, 1995.

BAUMANN 2009a - V. H. Baumann, *Producerea ceramicii locale la gurile Dunării în secolele I-IV p. Chr.*, Peuce S.N. 7 (2009), p. 193-216.

BAUMANN 2009b - V. H. Baumann, *Lucernele de la Noviodunum*, Peuce S.N. 7 (2009), p. 217-310.

BĂJENARU 2013 - C. Băjenaru, *Contextes céramiques de Tomis. (I). Un ensemble de la fin du IIe – début du IIe s.ap. J.-C.*, Pontica 46 (2013), p. 41-110.

BĂLUȚĂ 1994 - C. L. Băluță, *Lămpile antice din Colecţia Severeanu*, Apulum 31 (1994), p. 199-226.

BOGDAN CĂTĂNICIU & BARNEA 1979 - I. Bogdan Cătăniciu, A. Barnea, *Ceramica și descoperirile mărunte*, in: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea,* București, 1979, p. 177-231.

BUCOVALA & PAȘCA 1991 - M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului,* Pontica 24 (1991), p. 185-236.

BUSSIERE & LINDROS WOHL 2017 - J. Bussiere, B. Lindros Wohl, *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum,* Los Angeles, 2017.

CHRZANOVSKI 2005 - L. Chrzanovski, *Corona lucens: la thème de la couronne végétale sur les lampes à huile antiques du Musée d'art et d'histoire,* Genava : Revue d'histoire de l'art et d'archéologie 53 (2005), p. 109-115.

CHRZANOVSKI & ZHURAVLEV 1998 - L. Chrzanovski, D. Zhuravlev, *Lamps from Chersonesos in the State Historical Museum – Moscow,* L'Erma di Bretschneider, Roma, 1998.

CROITORU & DIACONU 2019: C. Croitoru, V. Diaconu, *Lămpi antice de tip Euctemon (re)descoperite într-o colecție locală,* Memoria Antiquitatis 35 (2019), p. 57-69.

DENEUVE 1969 - J. Deneuve, *Lampes de Carthage,* Paris, 1969.

ELEFTERESCU 2017 - D. Elefteresc, *Opaițe romane și romano-bizantine de la Izvoarele (Sucidava), jud. Constanța*, in: G. Nuțu, S.C. Ailincăi, C. Micu (eds.), *Omul, fluviul și marea. Studii de arheologie și istorie în onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare*, Cluj-Napoca, 2017, p. 99-142

GHERGHE & COJOC 2011 - P. Gherghe, M. Cojoc, *Opaițele romane și romano-bizantine descoperite în teritoriul Sucidavei,* Craiova, 2011.

KATSIOTI 2017 - A. Katsioti, *The Lamps of late Antiquity from Rhodes, 3rd – 7th centuries AD,* Archaeopress, 2017.

KUZMANOV & MINCHEV 2018 - G. Kuzmanov, A. Minchev, *Антични лампи. Колекция Регионален исторически музей Варна / Antichni lampi. Kolekcija Regionalen istoricheski muzej Varna*, Sofia. 2018.

HAYES 1980 - J. W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum. I. Greek and Roman Clay Lamps. A Catalogue,* Toronto, 1980.

ICONOMU 1967 - C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, Muzeul regional de Arheologie Dobrogea, 1967.

ICONOMU 1986 - C. Iconomu, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos. Lucernele (sec. I en.-VII e.n.),* Teză de doctorat, Facultatea de Istorie, Universitatea București, 1986.

ICONOMU 2013 - C. Iconomu, *Euctemon – un producător de lucerne la Tomis (I),* ArhMold 36 (2013), p. 89-104.

ICONOMU & BORDEIANU 1981 - C. Iconomu, C. Bordeianu, *O nouă descoperire de lucerne la Constanța,* Pontica 14 (1981), p. 269-276.

LIUȘNEA 2016 - M. D. Liușnea, *Opaițe cu volute (tip Loeschcke IV) descoperite în aria castellum-ului de la Bărboși-Tirighina, Galați,* in: *Arheovest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie. In honorem Dr. Adrian Bejan, Timișoara, 26 noiembrie 2016,* Szeged, 2016, p. 309-320

LUNGU & CHERA 1985 - V. Lungu, C. Chera, *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 215-234, Constanța, 1985.

MARSA 1972 - J. Marsa, *Roman Lamps in the Prague National Museum and in other Czechoslovak Collections II,* Acta Musei Nationalis Pragas 26 (1972), 3-5, p. 89-174.

MUȘEȚEANU & ELEFTERESCU 2008 - C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Les ateliers de lampes de Durostorum,* in: ***ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ*** *Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici,* Călărași, 2008, p. 135-148.

NICOLAE 1994 - C. Nicolae, *Câteva opaițe de la Carsium*, Pontica 27 (1994), p. 199-207.

OȚA 2009 - L. Oța, *Un posibil producător de opaițe din Moesia Inferior*, Apulum 46 (2009), p. 385-396.

PARASCHIV 1997 - D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin,* Pontica 30 (1997), p. 318-330.

PERLZWEIG 1961 - J. Perlzweig, *The Athenian Agora, vol VII. Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ,* Princeton, New Jersey, 1961.

REGEP-VLASCICI 2008 - S. Regep-Vlascici, *Opaițele de seu din Dacia romană. Producție locală,* in: D. Benea, M. Crînguș Balaci, A. Ștefănescu-Onițiu, S. Regep-Vlascici, C. Timoc (eds.), *Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale,* Timișoara, 2008, p. 341-352.

RUSU-BOLINDEȚ 2011 - V. Rusu-Bolindeț, *Lamps from the Early Roman Times at Histria. An Introduction on the Activity of the Lamp Producing Workshops in Roman Dobrogea,* in: M.V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'Archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu,* Cluj-Napoca, 2011, p. 401- 419.

RUSU-BOLINDEȚ 2011 - V. Rusu-Bolindeț, *Lămpi de perioadă romană timpurie de la Histria. Aspecte legate de activitatea atelierelor care produc lămpi din Dobrogea romană*, Pontica 44 (2011), p. 269-292.

SEVEREANU 1936 - G. Severeanu, *Un mobilier funéraire trouvé à Kallatis et datant du second siècle après J.-C.*, BSNR 13 (1929), nr. 69-72, p. 1-10.

SEVEREANU 1936 - G. Severeanu, *Lampes en terre-cuite appartenant aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du Dr. Severeano*, București. Revista Muzeului și Pinacotecei Municipiului București 1-2 (1936), p. 39-87.

SIMION 1984 - G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 75-96; 481-502.

STREINU *et alii* 2019 - M. Streinu, O. Borlean, A. Streinu, *Collecting Violence. Revisiting the Roman Artefacts with Gladiatorial Iconography from the Maria and dr. George Severeanu Collection,* RCAN 5 (2019), p. 236-251.

STREINU & PÎRVULESCU 2020 - A. Streinu, D. Pîrvulescu, *New Considerations on the Late Roman Lamps from the Maria and dr. George Severeanu Collection,* RCAN 6 (2020), p. 176-185.

SUCEVEANU 1982 - A. Suceveanu, *Les Thermes romains. Histria VI*, București, 1982.

TOPOLEANU 2000 - F. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII),* Tulcea, 2000.

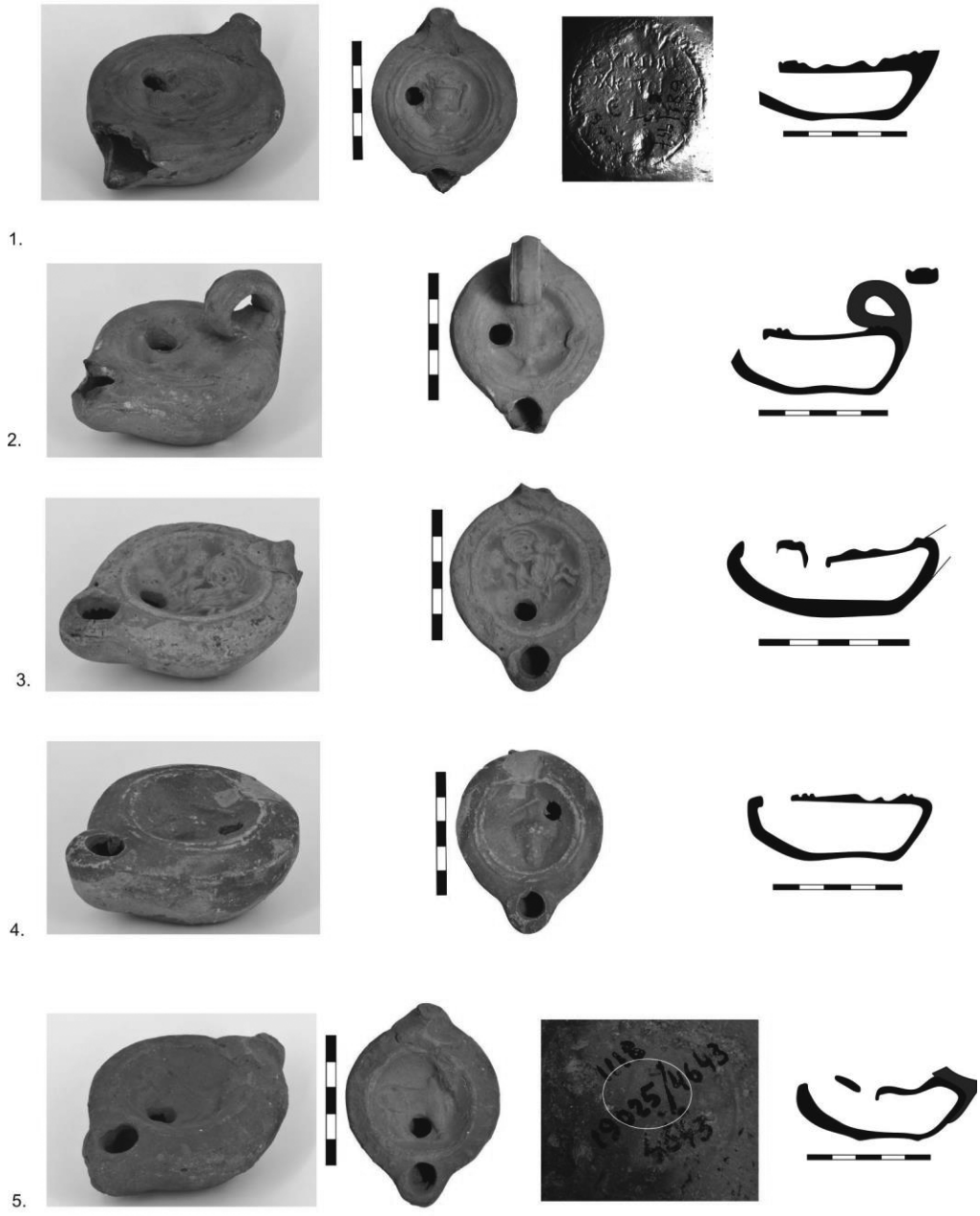
TOPOLEANU 2012 - F. Topoleanu, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova-Ploiești,* Ploiești, 2012.

TOPOLEANU 2016 - F. Topoleanu, *Oil Lamps from Troesmis*, in: C. G. Alexandrescu (ed.), *Troesmis- A Changing Lanscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC - Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th – 10th of October 2015,* Cluj-Napoca, 2018, p. 65-116.

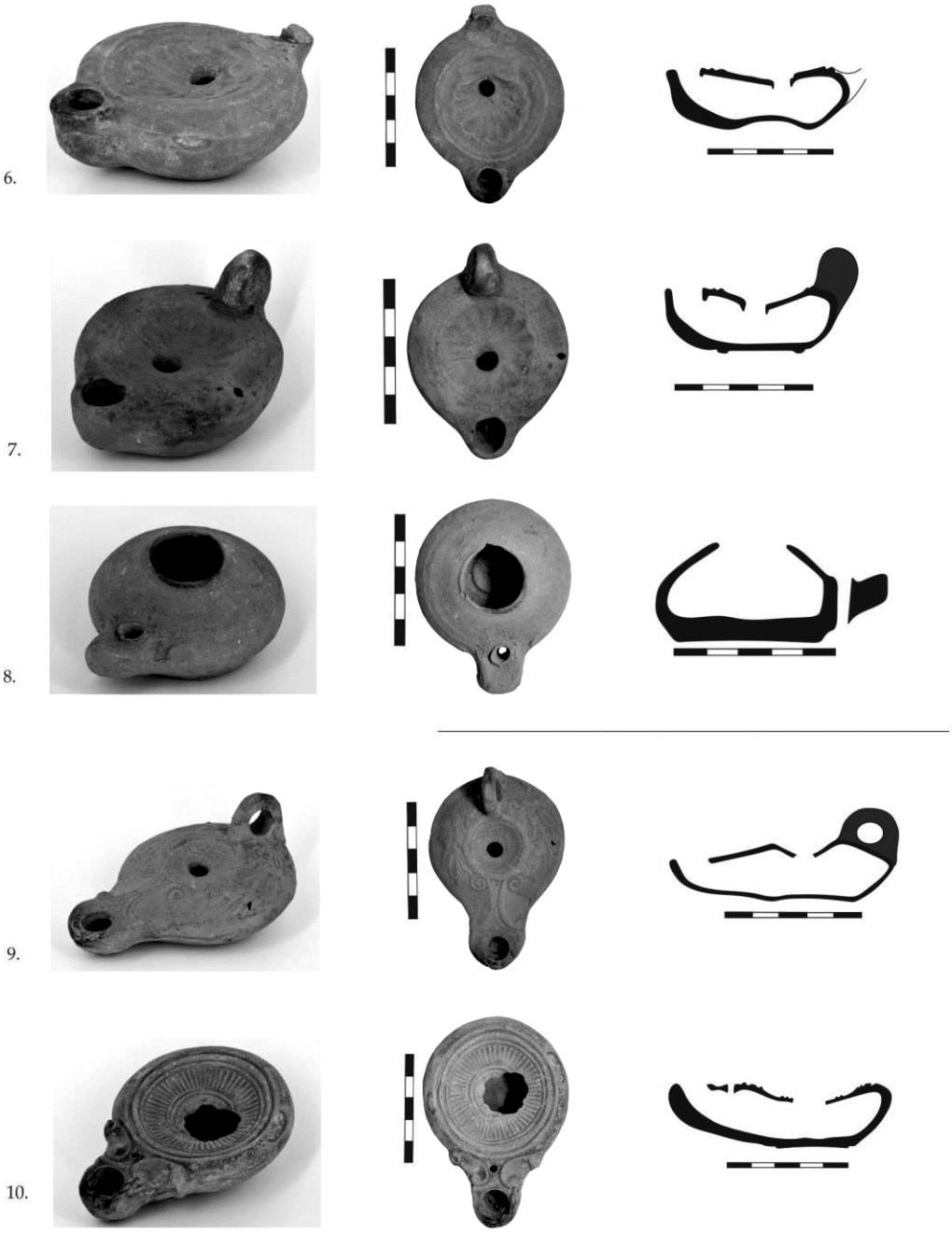
TOPOLEANU & CROITORU 2015 - F. Topoleanu, C. Croitoru, *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei „Carol I"/ Les lampes antiques dans les collections du Musée de Brăila „Carol I",* Brăila, 2015.

Exhibition Catalogues

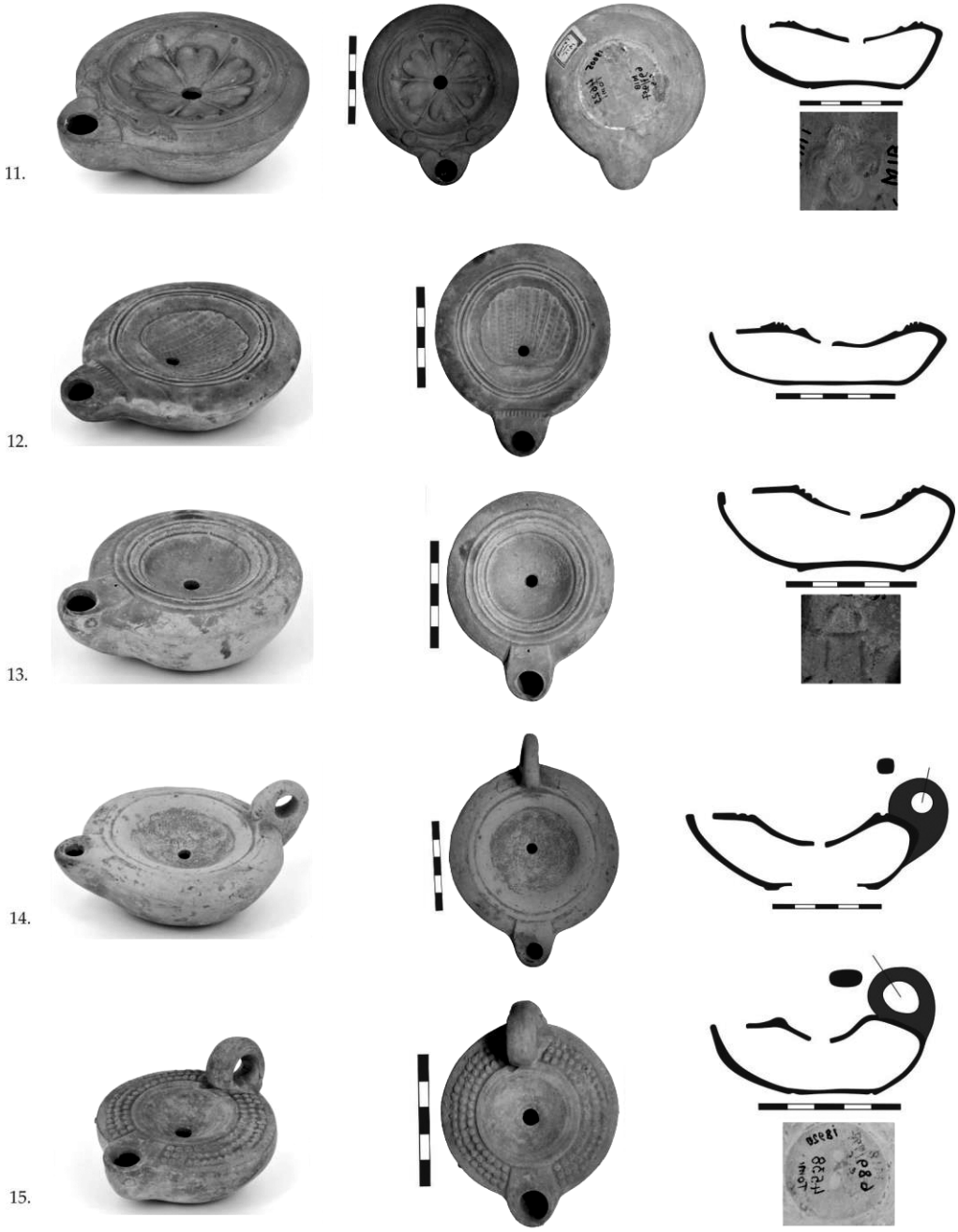
The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments, The National Museum of Transylvanian History, V. Rusu-Bolindeț, F. O. Botiș (eds.), Cluj-Napoca, 2018.

Pl. I – 1-5: Local lamps from Tomis.

Pl. II – 5-8: Local lamps from Tomis.

Pl. III – 11-15: Pontic lamps.

Pl. IV – 16-18: Pontic lamps; 19-20: Aegean - Asia Minor lamps.

Pl. V – 21-22: Aegean - Asia Minor lamps; 23: Italic/African lamp?; 24: Egyptian lamp.

SOME PONTIC FLAVOUR ON THE LYCIAN TABLE. PONTIC AMPHORAE IN LIMYRA[*]

Philip BES[**]
Alexandra DOLEA[**]

Cuvinte-cheie: *Limyra, Licia antică, amfore romane, amfore pontice romane târzii, Sinope, comerț.*

Keywords: *Limyra, ancient Lycia, Roman amphorae, Late Roman Pontic amphorae, Sinope, trade.*

Rezumat: *Orașul antic Limyra a fost un centru urban bine dezvoltat de la perioada Clasică la cea Bizantină. Vestigiile sale se păstrează la circa cinci kilometri nord-est de orașul modern Finike, la poalele masivului Toçak Dağı în sud-estul fostei provincii antice Licia, astăzi pe coasta de sud a Turciei. Fragmentele ceramice, cu precădere cele de amfore, descoperite în sapăturile recent desfășurate (2011-2012 și 2016-2019) au permis o mai bună cunoaștere a legăturilor comerciale de lungă distanță cu Limyra. Dacă în perioada secolelor IV-VII amforele proveneau in marea lor majoritate din estul Mediteranei, o cantitate mai mică, dar notabilă, își avea originile în zona Pontică, în mare parte produse în sau lângă Sinope cel mai probabil. Acest articol are ca scop (1) prezentarea dovezilor principale care atestă prezența amforelor Pontice în Limyra din punctul de vedere al pastei și a tipologiei, precum și (2) să aducă în discuție importanța amforelor Pontice în perioada secolelor IV-VII adoptând o perspectivă mai largă, est-mediteraneană.*

Abstract: *The ancient city of Limyra was a well-developed urban centre from Classical to Byzantine times. Its remains are located some five kilometres north-east of the*

[*] The authors wish to express their gratitude to the Austrian Science Fund (FWF project P29027-G25 – project director Martin Seyer) and to the Austrian Academy of Sciences – Austrian Archaeological Institute for funding the research in Limyra. We kindly thank Martin Seyer and Andrei Opaiț for their scientific input. In addition, we would like to thank the wonderful team of students and workers in Limyra for their enthusiasm and hard work. Finally, our gratitude goes to Irina Sodoleanu and the Museum of National History and Archaeology Constanța for organising the 53rd edition of the Scientific International Session Pontica where our paper was presented.

[**] Philip BES: independent researcher, The Hague; e-mail: philipmbes@gmail.com.

[**] Alexandra DOLEA: Austrian Archaeological Institute – Austrian Academy of Sciences; e-mail: alexandra.dolea@oeaw.ac.at.

modern town of Finike, at the foot of the Toçak Dağı massif, in south-east Lycia, an ancient region on modern Turkey's southern coast. Pottery, and amphorae in particular, from recent excavations (2016-2019) as well as excavations carried out in 2011-2012, provide us with new insights into Limyra's long-distance exchange connections. While during the fourth to seventh centuries[1] amphorae predominantly originated from Eastern Mediterranean sources, a small but notable quantity came from the Pontic area, most of which were presumably manufactured in or near Sinope. This article wishes to (1) present the basic evidence for Pontic amphorae in Limyra in terms of fabric and typology, and (2) by taking a broader, Eastern Mediterranean perspective, to throw some light on the significance of Pontic amphorae during the fourth to seventh centuries.

INTRODUCTION

The ancient city of Limyra is located in Lycia, a region in southern Asia Minor, modern day Turkey, some five kilometres north-east of the modern coastal town of Finike at the foot of the Toçak Dağı massif. The city was a well-developed urban centre from the Classical until the Middle Byzantine period (**Fig. 1**).

With the exception of some pottery and flint fragments that can be dated to the prehistoric era, the earliest finds belong to the seventh century BC, with the settlement thought to have been established some time in the sixth century BC. The first prosperous period in Limyra started in the late fifth – early fourth century BC[2], after Pericles had conquered Xanthos and extended his power towards the north and the west. Under his rule, an extensive building program was initiated at Limyra, which included massive defence walls encompassing approximately 25 ha and a fortification on the peak of the acropolis hill[3]. The monumental heroon of the dynasty was also built at this time[4], and five necropoleis laid out during the same period comprise more than 400 tombs[5].

During the Hellenistic and Roman periods, the area of the Classical city was extended to the south[6] where private and public buildings were erected; such as, the Ptolemaion[7], the theatre[8], the public baths[9], colonnaded streets[10], bridges[11], the Cenotaph of Gaius Caesar[12], the Northern and the Southern Baths (the latter also known as the Bishop´s palace)[13]. Under the reign of Commodus, Limyra received the title of *metropolis* marking its importance amongst the Lycian urban centres[14].

---

[1] All dates are AD and ca. unless indicated otherwise.

[2] MARKSTEINER 1997.

[3] BORCHHARDT 1990; MARKSTEINER 1997; SEYER 2019, p. 377; SEYER & QUATEMBER 2020, p. 365.

[4] BORCHHARDT 1976.

[5] BORCHHARDT & PEKRIDOU-GORECKI 2012; KUBAN 2012.

[6] SEYER 2019, p. 378-379; SEYER & QUATEMBER 2020, p. 368.

[7] STANZL 2012; STANZL 2017.

[8] DINSTL & KNOBLAUCH 1993.

[9] GANZERT 1996; SEWING 2015.

[10] PÜLZ & RUGGENDORFER 2004.

[11] SEYER & QUATEMBER 2020, p. 375.

[12] GANZERT 1984; BORCHHARDT 2002.

[13] GANZERT 1996; SEWING 2015.

[14] BORCHHARDT 1993, p. 99.

From the fourth to the ninth centuries, the city was an Episcopal See subordinate to the Metropolitan of Myra[15]. Major urban changes occurred in the late fifth – early sixth century when the city was divided into two parts (East and West), each being surrounded by its own wall circuit[16]. Few details are known about the urban development and everyday life of the citizens during this period, despite several Early Byzantine[17] public buildings having been uncovered: three Christian basilicas – one of which is interpreted as the Bishop's Church[18], and one possible synagogue[19]. Some of the public buildings constructed in Hellenistic or Roman times maintained their function for longer periods, while others were repurposed, abandoned or dismantled (**Fig. 2**).

BYZANTINE LIMYRA

During the Byzantine era, urban life in Limyra was very dynamic, especially in the Early Byzantine period when significant investments took place, changing (in some cases drastically) the city fabric. As mentioned above, the city walls were restructured creating two fortified areas. Despite large-scale spoliation, some earlier monuments were preserved and repurposed so they would fit in with the change in the urban perspective that unavoidably touched all of the formerly "classical" cities in the Eastern Mediterranean. Nonetheless, earlier monuments were also systematically dismantled in order to reuse material for new constructions.

From an urban point of view, Limyra was a characteristic Byzantine centre. It invested abundantly in its appearance in the Early Byzantine period; however, pragmatism remained a major element of the city's development, easily observed through the intense reuse and recycling of various materials. The latest archaeological and geophysical investigations suggest that the East City (5.2 ha) represented the administrative and religious centre with colonnades and porticoes flanking the streets, while the West City (2.7 ha) was a busy, agglomerated place where the houses and the *tavernae* had most probably less impressive appearances and dimensions.

The Middle Byzantine period was more penurious in leaving traces of monumental public buildings, but compensated with huge financial and labour efforts to massively re-fortify the walls of the West City (which was much easier to defend/protect than the East City as this was double the size). In the Early Byzantine period, the two parts of the city had been connected via a wall that started from the podium of the Ptolemaion and ran eastwards towards the East

[15] DARROUZÈS 1981, p. 76-77; JAKOBEK 1993, p. 111; HELLENKEMPER & HILD 2004, p. 686-687; PÜLZ 2014, p. 162.

[16] JAKOBEK 1993, p. 112; SEYER 2013, p. 58; RANTITSCH *et al.* 2016, p. 204-205.

[17] Early Byzantine spans the mid-fourth to the early/mid-seventh century, while Middle Byzantine is used for the early/mid-seventh to the eleventh century. For a better understanding of the chronological framework, see DOLEA, BES & SCHWARCZ 2020, p. 222.

[18] PESCHLOW 1984; JAKOBEK 1993, p. 112-113; PESCHLOW 1997.

[19] SEYER & LOTZ 2014; WEISS 2014. The date for the construction of the presumed synagogue is unclear for now and it is very probable that the initial building has been erected in the Roman imperial period and the synagogue itself might have occupied the area and functioned between the fifth and the seventh centuries.

City's fortification wall. In the Middle Byzantine period, this connecting wall and the north-western defensive wall of the East City were dismantled; the area was filled and levelled in order to create an open, and thus more easily defensible space between the two cities[20]. The urban perspective had thus changed again; its citizens now understood that the West City was the place for shelter in times of military threat, yet it remained continuously inhabited. Archaeological evidence for primary and secondary iron production, together with a variety of Byzantine weaponry uncovered across the newly re-fortified area (in the western part) of the West City, point to major threats to the settlement, indicating that this might have been the last resort of refuge. The East City gradually lost its grandeur and most probably remained inhabited mainly in times of peace. The new focus of the city required various building materials, resulting among others in the massive production of lime for mortar, which also meant a systematic program of dismantling older buildings as an answer to new external threats.

RECENT ARCHAEOLOGICAL RESULTS

Between 2011 and 2019 several excavation campaigns in both the East and West City of Limyra brought to light constructions, contexts, and finds of high interest, especially for the Byzantine era. We will present here a general overview and the main results of these investigations, focusing on certain contexts that are relevant for the subject of this contribution, namely the presence of Pontic amphorae in Limyra during the fourth to the seventh centuries.

During the 2011-2012 seasons, the East Gate of the Byzantine East City of Limyra was excavated[21]. Besides the gate, also the street and the water system running through it were partly exposed on both sides of the gate. This East Gate underwent significant transformations during the Byzantine period following its construction at the end of the fifth or the beginning of the sixth century, and it was still functioning between the late eight and late tenth century[22] (**Fig. 3**).

The excavations in the West City of Limyra revealed a series of highly interesting features dated to the Byzantine period. The excavations performed in 2011 and 2012 focused on the West Gate of the Byzantine fortification wall[23], while those between 2016 and 2019 continued towards the inner city in order to get an overview on the urban development of the area between Hellenistic and Byzantine times. Altogether, these excavations revealed, among others, that the Byzantine West Gate and its street had at least two phases of construction (both the gate and the street were narrowed in the seventh or eighth century). Furthermore, numerous Hellenistic, Roman and Byzantine constructions that were affected by later interventions were uncovered, including a massive Byzantine lime kiln set on top of two earlier paved areas and an Early Byzantine tavern that stopped functioning probably when the lime kiln was installed (**Fig. 4**).

The tavern functioned between the second half of the fifth until the first half of the seventh century at the latest. Its interpretation as a tavern or a public

[20] MARKSTEINER 2012, p. 208.
[21] SEYER & LOTZ 2012; SEYER & LOTZ 2013.
[22] RANTITSCH *et al.* 2016, p. 206-207; BES 2020a, p. 380-381.
[23] SEYER & SCHUH 2012; SEYER & SCHUH 2013.

eating-house rests on the variety of animal bones, which show patterns of selection and skilled butchery techniques. Pottery (including fragments of several later variants of Late Roman Amphora 4 from the Gaza-Negev region, which carried wine of some reputation)[24], coins and glass support this interpretation[25].

The installation of the lime kiln in this area led to a series of changes in its immediate vicinity and possibly beyond. The stratigraphical relations between the kiln and the surrounding structures towards the north and east suggest the kiln started functioning towards the end of the use of the tavern. The preliminary chronological indication for the abandonment of this building dates to the first half of the seventh century. It is highly probable that stone construction materials from nearby buildings were taken and reintegrated in the kiln and, at the same time, the wooden elements were used as fuel for the kiln. Immediately west to the kiln at least four large sized pits were documented that were very rich in medium and large size stones as well as fragments of architectural elements and inscriptions. Two pits contained large depositions of semi-processed stones ready for reuse and/or recycling in the nearby kiln, and two other pits contained soil mixed with charcoal and ash[26]. Further fragments of inscriptions and architectural elements were found in the area of the lime kiln during the 2018 and 2019 campaigns. They belong to various periods and should be connected with the need for reusing and recycling materials during the Byzantine period[27].

The rich and abundant material culture from the 2011-2012 as well as 2016 and 2018-2019 excavations forms an essential contribution to the understanding of the diachronic functioning of the excavated areas. The pottery finds are certainly important for dating purposes, and also help to throw light on the sources from where the ceramics and, in the case of amphorae, some of its food requirements were procured. One case study illustrates this latter point: the presence of fourth- to seventh-century amphorae from the Pontic area.

A SUMMARY OF FIFTH- TO SEVENTH-CENTURY POTTERY IN LIMYRA

Pottery datable from the fifth to the early/mid-seventh centuries forms an important component of the ceramic evidence that has been excavated over the years across ancient Limyra. More specifically, it makes up a large share of the pottery that was brought to light in the course of stratigraphic excavations at the West and East Gate in 2011 and 2012[28]. Large quantities were also unearthed during the most recent stratigraphic excavations, in 2016, 2018 and 2019, in the areas named Polis West and West Gate (cf. *supra*). This pottery reflects a phase of intensive urban occupation and activities in Limyra, particularly regarding the Western City for which we are currently best informed. Not only is this pottery an

[24] BES 2020b, p. 234-235, table 1, locus 1052.

[25] FORSTENPOINTNER 2020, p. 238-241.

[26] DOLEA 2020, p. 228, fig. 10.

[27] There are several indications for considering this area of the West City as one where not only material reuse and recycling intensely occurred, but also where artisanal activities (primary and secondary iron production) took place. SCHWARCZ 2020, p. 235-237.

[28] BES 2020a.

important dating tool to better understand diachronic developments, it also helps to document Limyra's regional and interregional ceramic exchange profile.

For their requirements of kitchen and utilitarian wares during these centuries, citizens of Limyra relied strongly on regional workshops, as they had done during the previous two to three centuries, certainly for cooking and related vessels. These "lyciennes kaolinitiques", in which a variety of cooking and related vessel shapes were manufactured, on average make up about 95% by sherd count of the pottery that is classified as being for food preparation. This remarkably high percentage supports the hypothesis, which is in part also based on archaeometrical analyses[29], for a source in the (immediate) vicinity of Limyra. Moreover, vessels in "lyciennes kaolinitiques" travelled to areas such as Cyprus and even as far away as Spain, among others[30]. Second, the recently characterised 'Fabric 2' presumably originates from somewhere in south-east Lycia[31], and makes up a significant share of utilitarian vessels that include large one-handled jugs, bowls, mortaria and it appears also amphorae or amphora-like vessels (cf. *infra*). This picture is complemented by various categories of tablewares, mostly Late Roman D-style vessels, a portion of which conforms very well to Hayes' Cypriot Red Slip Ware, whereas other such vessels were presumably manufactured in regional – i.e. Lycian and/or Pamphylian – workshops[32]. Represented by smaller quantities we nevertheless recognise imports from western Turkey (Late Roman C) and Tunisia (African Red Slip Ware), and occasionally from Sagalassos (Sagalassos Red Slip Ware) and Egypt (Egyptian Red Slip Wares)[33].

Amphorae, however, were all imported. Even if we are currently not yet well informed about patterns prior to the fifth century, at least one fourth century locus from the 2018 excavations contains vessel fragments in the regional Fabric 2 that likely belonged to vessels for transport, albeit perhaps for intraregional use[34]; fragments in Fabric 2 that belonged to amphorae have thus far not been recognised in loci that postdate the fourth century, except for the sporadic residual piece. Amphorae predominantly originated from production sites and areas in the Eastern Mediterranean, especially the southern Levant and Cilicia and/or Cyprus, areas that are well represented by Late Roman Amphora 1, 4 and 5 in particular, and which all occur in several variants[35]. Other southern Levantine amphorae such as Agora M 334 and Late Roman Amphora 6 also occur but with less frequency – while the latter indeed belongs to the family of bag-shaped

[29] LEMAÎTRE *et al.* 2013, p. 193-200, figs 4-10.

[30] Paphos: HAYES 2003, p. 511-512, fig. 35.376; northwest Spain: FERNÁNDEZ 2014, p. 363-365, fig. 188 (with further references). We warmly thank Paul Reynolds for bringing the latter to our attention.

[31] BES 2020a, p. 384-385, 401, figs 11-12.

[32] For a recent important contribution to the debate on Late Roman D and tableware manufacture in southern Asia Minor, see ÖZDEN GERÇEKER 2020.

[33] BES 2020b, p. 233, fig. 14.

[34] BES 2020b, p. 233-235, fig. 15, table 1. Such a rim has been identified at Paphos on Cyprus, see HAYES 2003, p. 477-478, fig. 17.169, where it is considered a probable import.

[35] BES 2020a, p. 386, 403, table 1; BES 2020b, p. 234-235, table 1.

amphorae traditional to the southern Levant it is a distinctly different product in terms of fabric, appearance and provenance. We can further mention a variety of Aegean (e.g. Late Roman Amphora 3, Agora M 273/Samos Cistern Type family), Egyptian as well as Western Mediterranean (from Tunisia, for example) types. Of particular interest for this contribution are small quantities of Pontic amphorae that are attested in a number of fourth- to seventh-century loci. Limyra is one of a number of sites where these have been identified, yet since their identification and publication is a rather recent phenomenon this merits detailed attention. One specific reason for doing so is that various clues strongly suggest that Pontic amphorae – particularly those that were manufactured in Sinope and environs – seem to have played a rather significant role in Eastern Mediterranean exchange particularly during the sixth and early seventh centuries.

EVIDENCE FOR FOURTH- TO SEVENTH-CENTURY PONTIC AMPHORAE IN LIMYRA[36]

Fragments of Pontic amphorae – including fragments that are thought to be Pontic – are regularly recognised yet do not occur in each excavated context. Generally, the matrix of these Pontic amphora fragments is relatively fine grained with colours encompassing orange, red and brown hues, though the occasional fragment is light-coloured. Certain light-coloured fragments, however, are characteristic for a specific type-group (cf. *infra*). Fragments are generally hard-fired and have a surface feel that is perhaps best described as finely sandy and dry. Figure 5 shows microscope photographs of ten fragments of an equal number of Pontic amphorae, most of which were identified in contexts that were excavated at and around the West Gate in 2011-2012. What most of these fragments have in common in terms of macroscopic appearance and inclusions[37], and which is one of several distinguishing features, is the presence of varying albeit usually small quantities of shiny black volcanic inclusions – of varying size – that are scattered throughout the matrix (in a single vessel their quantity may vary from one part to the next). These pyroxenes can sparkle when a fragment is held in direct sunlight (e.g. **Fig. 5e, h**). These pyroxenes are usually accompanied by small quantities of reddish/brownish grits (ferruginous?), few crumbly lime-based grits, light greyish angular and subrounded translucent bits, and the occasional olive-green glassy inclusion (quite possibly olivine; see **Fig. 5h**). Some fragments are distinguished by having fewer and mostly very small inclusions yet many tiny rounded and linear pores (e.g. **Fig. 5a, f**). With several of these latter fragments lime has formed around the edges of some pores, which when seen with the naked eye can appear as tiny pale (yellowish) flecks (**Fig. 5c**). Fragments with yet another macroscopic appearance partly resemble the majority in terms of inclusions, yet have a wavily-layered matrix, which was possibly caused by mixing different raw clay materials (see **Fig. 5j**).

Figure 6 illustrates profile drawings of a selection of fragments that share the most common macroscopic characteristics as described above. The restored top on

[36] Discussed more fully in BES in press.
[37] KASSAB TEZGÖR 2020, p. 15-16.

the left concerns a so-called carrot amphora, which leaves very little doubt about a Pontic provenance. This fragment in particular can be classified as Kassab Tezgör type-variant C Snp III-1b (**Fig. 7**)[38]. Based on fabric and typological characteristics a number of other fragments can almost certainly be classified similarly, including the complete lower half of a type C Snp III (**Fig. 8**), possibly type-variant 1. Whilst other fragments do not permit a reliable typological identification, mostly because of the size and kind of fragment (e.g. a small body sherd), we nevertheless presume that also these fragments mostly belong to type C Snp III, even if we cannot exclude the possibility of, for example, types C Snp I or C Snp II for some fragments (see for instance **Fig. 6f**, presumably type C Snp II)[39].

The relative homogeneity of macroscopic fabric and typological features strongly suggests that the majority of these vessels was in fact manufactured in Sinope and environs, where kilns, remains of workshops and vessel wasters have been excavated[40]. Even if this claim can only be securely confirmed by means of archaeometrical analyses, these indications are nevertheless considered sufficient to presume that Sinopean amphorae played a role of some significance in Pontic-Eastern Mediterranean exchange during (parts of) the fourth and fifth centuries, the timeframe to which these carrot amphorae are dated[41]. Fragments of such amphorae were also found in the most recent excavations and presumably again mostly belong to type C Snp III or otherwise closely related types (**Fig. 9**).

Despite the prevalent role that Sinope played in the manufacture and distribution of (carrot) amphorae during the fourth and fifth centuries, it certainly was not the only one. One place of manufacture other than Sinope is represented by the restored top of a carrot amphora (**Fig. 10**), whose macroscopic fabric and morphological details suggest it was manufactured in Herakleia Pontike (modern Ereğli in northwest Turkey) or in its vicinity, at Alaplı[42].

The predominance in the production and circulation of Sinopean amphorae nonetheless continued after the fifth century. This can be illustrated by five fragments in so-called "pâte claire" that can be attributed to Kassab Tezgör type-group D Snp I-III, which are dated to the late fifth to early/first half of the seventh century (**Fig. 11**)[43]. These fragments were found in two contexts that were excavated in 2012 at the East Gate, and which both belong to the same stratigraphic unit that is dated to 550-600/625. These fragments contain the same range of inclusions as seen in most fragments of carrot amphorae that are mentioned above and that are attributed to type C Snp III or (a) similar type(s).

[38] KASSAB TEZGÖR 2009, p. 130, 139, table 1, plates 17:4 and 19:4; KASSAB TEZGÖR 2020, p. 25-26.

[39] KASSAB TEZGÖR 2020, p. 24-25.

[40] KASSAB TEZGÖR 2009; KASSAB TEZGÖR 2020, p. 15-16.

[41] KASSAB TEZGÖR 2020, p. 27-28, although opinions differ regarding the dating of certain type-variants (27).

[42] OPAIȚ 2010, p. 389, 391-393, 396-398, figs 8, 9.5-6; KASSAB TEZGÖR 2020, p. 44-45 (who does not formally discuss carrot amphorae in relation to Herakleia Pontike).

[43] KASSAB TEZGÖR 2009, p. 134-137; KASSAB TEZGÖR 2020, p. 34-38.

Other than the majority of the carrot amphorae, however, these amphorae in "pâte claire" are, as the name implies, light-coloured: very light grey, sometimes with a greenish and/or yellowish tinge (**Fig. 12**), although very small numbers of amphorae of type-group D Snp I-III do occur in oxidising hues (e.g. orange, light red).

The quantitative role of Pontic/Sinopean amphorae of type-groups C Snp (II-)III and D Snp I-III in Limyra is not yet entirely clear. Recent evidence suggests these were relatively significant in a locus that presumably dates to the second half of the fourth and early fifth century. The quantification of the pottery from locus 1025 (2018, West Gate excavations) by means of Minimum Number of Vessels (MNI) indicates that Pontic amphorae make up ca. 12% of the amphorae found in that locus. At the same time, however, Pontic amphorae are absent from the sixth-century locus 1052 (2018, Polis West excavations)[44], yet five fragments are present in two contexts from the East Gate excavations (cf. *supra*). Clearly, this prevents us from generalising these context-specific quantifications for Limyra as a whole. Presumably, their presence, use and deposition in Limyra was location-specific, e.g. it differed from one quarter to the next, or reflects variable tastes or preferences[45]. Pontic amphorae, mostly Sinopean, nonetheless played a role of some significance in fourth- to early seventh-century Limyra, which points to some degree of exchange between Limyra and the Black Sea, and in fact the Eastern Mediterranean more generally.

A BROADER CONTEXT

The combination of an ongoing literature survey and the study of Pontic amphorae at various excavation and survey projects in Greece, Turkey and Israel allows to begin building a picture of the distribution of presumably mostly Sinopean amphorae in the Eastern Mediterranean during the fourth to early seventh centuries.

Figure 13 illustrates sites and surveys where specimens of the fourth- and fifth-century types C Snp II and above all C Snp III have been identified thus far. Unfortunately, we have hardly any quantitative evidence besides that from Limyra (cf. *supra*), which cannot be taken as a guiding principle. More quantified data would certainly help us to understand more precisely the quantitative role these amphorae played in Eastern Mediterranean exchange during these two centuries. What can be observed, however, is that their distribution is largely confined to coastal or near-coastal sites.

The distribution of amphorae of type-group D Snp I-III, which presumably are chiefly Sinopean, presents quite a different picture (**Fig. 14).** We continue to observe their presence at a number of coastal and near-coastal sites, though at considerably fewer sites along Asia Minor's west and south coasts in comparison to where C Snp (II-)III specimens are attested. D Snp I-III amphorae have thus far

[44] BES 2020b, p. 234-235, table 1.
[45] OPAIȚ 2004, p. 294.

not been identified in (central) Greece (and if present, they are presumably rare). Arguably the most important and interesting difference is that these amphorae are present at inland sites in the northern and particularly the southern Levant, which suggests a significant change at the receiving ends of the chain(s) of distribution. One of these inland sites is the fourth- to seventh-century village of Horvat Kur in the Galilee, located in the hills overlooking Lake Tiberias, some 10 kilometres north of Tiberias as the crow flies. Whereas long-distance imported pottery hardly played a role, it is noteworthy that Sinopean amphorae of type-group D Snp I-III are the most common long-distance imported amphorae in terms of sherd count[46]. In fact, there is further quantified evidence from other sites that supports the idea that D Snp I-III amphorae played a significant role in Eastern Mediterranean exchange[47].

This picture of the distribution of both type-groups that gradually emerges also brings up the question regarding their content. There is, unfortunately, no conclusive evidence. Some scholars who have discussed these categories of Pontic/Sinopean amphorae tend toward wine as their primary content[48] and/or perhaps olive oil[49], whereas others suggest a variety of possibilities that echoes regional differences[50]. Owen Doonan entertains the idea of olive oil, pointing to a flourishing agricultural economy in the area of Sinope in the Late Roman period[51]. Reynolds, on the other hand, favours fish-based products[52] – as does De Boer[53] – and ponders upon a "special connection" between Sinope and Beirut[54] regarding the latter's "penchant for consuming fish sauce"[55]. In that case, one needs to think of a (semi-)liquid fish-based product, as the necks particularly of amphorae of type-group D Snp I-III simply would have been too narrow for anything solid or chunky. This morphological aspect, especially of this latter type-group, more generally favours a liquid product as the primary content; the pitch that is noted on the interior wall of examples of type D Snp I-III supports the idea of wine.

CONCLUSION

Following an introduction to the site of Limyra and the most recent excavations, this article focused on the attestation in Limyra of Pontic amphora types datable to the fourth to early/first half of the seventh century. Macroscopic fabric and typological identification suggest that the majority, comprising two

[46] BES 2020c.
[47] BES in press, table 1.
[48] DOBREVA 2018, p. 311, n. 6.
[49] KASSAB TEZGÖR 2020, p. 21-22, 34-35.
[50] DE BOER 2013, p. 111-112.
[51] DOONAN 2015, p. 51, 57. VNUKOV 2017, p. 121-122 supports the hypothesis that olive oil was the main agricultural produce from the area of Sinope. Herakleia Pontike is thought to have focused on grape cultivation instead, with less attention for the production of olive oil.
[52] REYNOLDS 2013, p. 102, 105.
[53] DE BOER 2013, p. 112.
[54] REYNOLDS 2010, p. 91.
[55] REYNOLDS 2013, p. 102.

main type-groups, was manufactured in Sinope and environs, although at least one other place of manufacture of so-called carrot amphorae is attested. While we currently lack sufficient quantified data – from Limyra and elsewhere – to begin to understand their regional distribution and numerical role across the Eastern Mediterranean, a first study and a handful of quantifications concerning these amphorae suggest that they played a relatively significant role in exchange between the Black Sea and the Eastern Mediterranean.

BIBLIOGRAPHY

BES 2020a – P. M. Bes, *Early Byzantine Pottery from Limyra's West and East Gate Excavations*, Adalya 23 (2020), p. 377-407.

BES 2020b – P. M. Bes, *Fourth- to Eighth-Century Pottery at Limyra: Three Short Case Studies*, in: SEYER *et al.* 2020, p. 228-235.

BES 2020c – P. M. Bes, *Long-Distance Imported Pottery at Horvat Kur (Galilee, Israel): Categories and Quantities*, in: C. Viegas (ed.) *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 46, Oxford, 2020, p. 559-568.

BES in press – P. M. Bes, *Late Roman Pontic Amphorae found in Limyra (Turkey) and Horvat Kur (Israel): Typology, Provenance, Context*, in: A. Schachner, E. Sökmen (eds.), *Understanding Transformations: exploring the Black Sea Region and Northern Central Anatolia in Antiquity (c. 4th/3rd Century BCE–4th/5th Century CE)/Değişimi okumak: antik çağda orta Karadeniz bölgesi (MÖ. 4. yy/3. yy-MS 5. yy)*, BYZAS, Istanbul, in press.

BORCHHARDT 1976 – J. Borchhardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra: Das Grabmal des lykischen Königs Perikles*, Istanbuler Forschungen 32, Berlin, 1976.

BORCHHARDT 1990 – J. Borchhardt, *Zêmuri. Die Residenzstadt des lykischen Königs Perikles*, Istanbuler Mitteilungen 40 (1990), p. 109-143.

BORCHHARDT 1993 – J. Borchhardt, *Die Steine von Zēmuri. Archäologische Forschungen an den verborgenen Wässern von Limyra*, Vienna, 1993.

BORCHHARDT 2002 – J. Borchhardt, *Der Fries vom Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra*, Forschungen in Limyra 2, Vienna, 2002.

BORCHHARDT & PEKRIDOU-GORECKI 2012 – J. Borchhardt, A. Pekridou-Gorecki, *Limyra. Studien zur Kunst und Epigraphik in den Nekropolen der Antike*, Forschungen in Limyra 5, Vienna, 2012.

DARROUZÈS 1981 – J. Darrouzès, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin : 1 : Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.

DE BOER 2013 – J. De Boer, *Stamped Amphorae from the Greek Black Sea Colony of Sinope in the Mediterranean during the Hellenistic Period*, in: G. R. Tsetskhladze, S. Atasoy, A. Avram, Ş. Dönmez, J. Hargrave (eds), *The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD). Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities, Istanbul, 14th-18th September 2009*, BAR International Series 2517, Oxford, 2013, p. 109-114.

DINSTL & KNOBLAUCH 1993 – A. Dinstl, P. Knoblauch, *Das Theater in Limyra – Ein Zentrum kulturellen Lebens*, in: BORCHHARDT 1993, p. 100-104.

DOBREVA 2018 – D. Dobreva, *Thracian City Economy as Part of the Global Sinopean Wine Trade*, in: L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov (eds), *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Territories and Identities" (Plovdiv, 3rd-7th October 2016)*, Bulletin of the National Archaeological Institute 44, Sofia, 2018, p. 309-321.

DOLEA, BES, & SCHWARCZ 2020 – A. Dolea, P. M. Bes, D. Zs. Schwarcz, *Note on the periodization concerning the archaeological and material studies at Limyra*, in: SEYER *et al.* 2020, p. 222.

DOONAN 2015 – O. Doonan, *Settlement and Economic Intensification in the Late Roman/Early Byzantine Hinterland of Sinop*, in: K. Winther-Jacobsen, L. Summerer (eds), *Landscape Dynamics and Settlement Patterns in Northern Anatolia during the Roman and Byzantine Period*, Geographica Historica 32, Stuttgart, 2015, p. 43-59.

FERNÁNDEZ 2014 – A. Fernández, *El comercio tardoantiguo (ss.IV-VII) en el Noroeste peninsular a través del registro cerámico de la ría de Vigo*, Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 5, Oxford, 2014.

FORSTENPOINTNER 2020 – G. Forstenpointner, *Faunal Remains from the 2016 and 2018 West City Excavations – Preliminary Results*, in: SEYER *et al.* 2020, p. 238-241.

GANZERT 1984 – J. Ganzert, *Das Kenotaph für Gaius Caesar in Limyra*, Istanbuler Forschungen 35, Berlin, 1984.

GANZERT 1996 – J. Ganzert, *Warmes Wasser an den „Verbogenen Wassern" von Limyra. Beobachtungen aus den Jahren 1981/82 zur Thermenanlage in der östlichen Stadthälfte*, in: F. Blakolmer, K. R. Krierer, F. Krinzinger, A. Landskron-Dinstl, H. D. Szemethy, K. Zhuber-Okrog (eds), *Fremde Zeiten: Festschrift für Jürgen Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden*, Vienna, 1996, Band I, p. 175-187.

HAYES 2003 – J. W. Hayes, *Hellenistic and Roman Pottery Deposits from the 'Saranda Kolones' Castle Site at Paphos*, The Annual of the British School at Athens 98 (2003), p. 447-516.

HELLENKEMPER & HILD 2004 – H. Hellenkemper, F. Hild, *Tabula Imperii Byzantini 8, 2, Lykien und Pamphylien*, Vienna, 2004.

JAKOBEK 1993 – R. Jakobek, *Limyra als Sitz byzantinischer Bischöfe*, in: BORCHHARDT 1993, p. 111-116.

KASSAB TEZGÖR 2009 – D. Kassab Tezgör, *Les fouilles et le matériel de l'atelier amphorique de Demirci près de Sinope*, Varia Anatolica 20, Paris, 2009.

KASSAB TEZGÖR 2020 – D. Kassab Tezgör, *Corpus des amphores romaines produites dans les centres de la mer Noire. Collections des musées de la côte turque de la mer Noire (Ereğli, Amasra, Sinop, Samsun, Giresun, Ordu, Trabzon et Amasya)*, Archaeopress Roman Archaeology 74, Oxford, 2020.

KUBAN 2012 – Z. Kuban, *Die Nekropolen von Limyra. Bauhistorische Studien zur klassischen Epoche*, Vienna, 2012.

LEMAÎTRE *et al.* 2013 – S. Lemaître, S. Y. Waksman, M.-C. Arqué, E. Pellegrino, C. Rocheron, B. Yener-Marksteiner, *Identité régionale et spécificités locales en Lycie antique: l'apport des céramiques culinaires*, in: P. Brun, L. Cavalier, K. Konuk, F. Prost (eds), *Euploia. La Lycie et la Carie antiques. Dynamiques des territoires, échanges et identités. Actes du colloque de Bordeaux, 5, 6 et 7 novembre 2009*, Ausonius Éditions 34, Bordeaux, 2013, p. 189-212.

MARKSTEINER 1997 – T. Marksteiner, *Die befestigte Siedlung von Limyra. Studien zur vorrömischen Wehrarchitektur und Siedlungsentwicklung in Lykien unter besonderer Berücksichtigung der klassischen Periode*, Forschungen in Limyra 1, Vienna, 1997.

MARKSTEINER 2012 – T. Marksteiner, *Die Siedlungsgeschichte der ostlykischen Polis Limyra: Ein wissenschaftlicher Essay*, in: M. Seyer, (ed.), *40 Jahre Grabung Limyra. Akten des internationalen Symposions Wien*, Forschungen in Limyra 6, Vienna, 2012, p. 199-209.

OPAIȚ 2004 – A. Opaiţ, *The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia*, in: J. Eiring, J. Lund (eds), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002, Athens*, Monographs of the Danish Institute at Athens 5, Aarhus, 2004, p. 293-308.

OPAIȚ 2010 – A. Opaiţ, *Sinopean, Heraklean and Chersonesan "Carrot" Amphorae*, ACSS 16 (2010), p. 371-401, 552-556.

ÖZDEN GERÇEKER 2020 – G. S. Özden Gerçeker, *Doğu Sigillata D Ve Geç Roma D Koinéleri'nin Perge – 159 No'lu Parsel'de Bulunan Örnekleri Üzerine Tipolojik Bir Değerlendirme*, in: A. Mörel, G. Kaşka, H. Köker, M. Kaşka, M. Fırat, S.O. Akgönül (eds), *Pisidia ve Yakın Çevresinde Üretim, Ticaret ve Ekonomi/Production, Trade and Economy in Pisidia and its Surrounding Areas). International Symposium Proceedings Pisidian Studies II, 31 October-03 November 2018, Isparta, Turkey*, Isparta, 2020, p. 305-319.

PESCHLOW 1984 – U. Peschlow, *Die Bischofskirche in Limyra (Lykien)*, in: *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie chrétienne Thessalonique, 28.9.-4.10. 1980*, Studi di antichità cristiana 37/2, Rome, 1984, p. 409-421.

PESCHLOW 1997 – U. Peschlow, *Nachuntersuchungen an der Bischofskirche*, in: J. Borchhardt und Mitarbeiter, *Grabungen und Forschungen in Limyra aus den Jahren 1991–1996*, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien 66 (1997), p. 384-390.

PÜLZ 2014 – A. Pülz, *Some Remarks on the So-Called Synagogue in Limyra*, in: A. Colella, A. Lange, M. Seyer (eds), *The Menoroth of Limyra and Judaism in Asia Minor. Archaeology, Visual Culture and Literature*, Journal of Ancient Judaism 5/2 (2014), p. 162-166.

PÜLZ & RUGGENDORFER 2004 – A. Pülz, P. Ruggendorfer, *Kaiserzeitliche und frühbyzantinische Denkmäler in Limyra: Ergebnisse der Forschungen in der Oststadt und am Ptolemaion*, Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 10 (2004), p. 52-79.

REYNOLDS 2010 – P. Reynolds, *Trade Networks of the East, 3rd to 7th Centuries: the View from Beirut (Lebanon) and Butrint (Albania) (Fine Wares, Amphorae and Kitchen Wares)*, in: S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Giuducci (eds), *LRCW 3. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean*, BAR International Series 2185, 1, Oxford, 2010, p. 89-114.

REYNOLDS 2013 – P. Reynolds, *Transport Amphorae of the First to Seventh Centuries: Early Roman to Byzantine Periods*, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, conducted by Oxford Archaeology* 2, Los Altos, 2013, p. 93-161.

SCHWARCZ 2020 – D. Sz. Schwarcz, *Preliminary Results of the Study on the Metal Finds*, in: SEYER *et al.* 2020, p. 235-237.

SEWING 2015 – K. Sewing, *Die Südthermen (ehemals Bischofspalast) in Limyra. Bauaufnahme und Interpretation*, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 84 (2015), p. 213-257.

SEYER 2013 – M. Seyer, *Urbanistische Forschungen in Limyra (Lykien)*, Archäologie Österreichs 24/1 (2013), p. 55-63.

SEYER 2019 – M. Seyer, *Some Aspects of the Urbanistic Development in Limyra in the Hellenistic and Early Roman Periods*, RA 68/2 (2019), p. 375–389.

SEYER & LOTZ 2012 – M. Seyer, H. Lotz, *Excavations in the East City*, in: M. Seyer, Limyra 2011. News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas 10 (2012), p. 59-60.

SEYER & LOTZ 2013 – M. Seyer, H. Lotz, *East Gate Excavation*, in: M. Seyer, Limyra 2012. News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas 11 (2013), p. 83-85.

SEYER & LOTZ 2014 – M. Seyer, H. Lotz, *A Building with Jewish Elements in Limyra/Turkey – A Synagogue?*, in: A. Colella, A. Lange, M. Seyer (eds), *The Menorot of Limyra and Judaism in Asia Minor: Archaeology, Visual Culture, and Literature*, Journal of Ancient Judaism 5/2 (2014), p. 142-152.

SEYER & QUATEMBER 2020 – M. Seyer, U. Quatember, *Zur städtebaulichen Entwicklung Limyras im Hellenismus und in der frühen Kaiserzeit*, in: U. Lohner-Urban, U. Quatember (eds), *Zwischen Bruch und Kontinuität. Architektur in Kleinasien im Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit / Continuity and Change – Architecture in Asia Minor During the Transitional Period from Hellenism to the Roman Empire, Tagung an der Universität Graz, 26.–29. April 2017*, BYZAS 25, Istanbul, 2020, p. 363-380.

SEYER & SCHUH 2012 – M. Seyer, U. Schuh, *Excavation in the West City*, in: M. Seyer, Limyra 2011. News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas 10 (2012), p. 60-62.

SEYER & SCHUH 2013 – M. Seyer, U. Schuh, *West Gate Excavation*, in: M. Seyer, Limyra 2012. News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas 11 (2013), p. 85-87.

SEYER *et al.* 2020 – M. Seyer, A. Dolea, P. M. Bes, D. Zs. Schwarcz, G. Forstenpointner, K. Löcker, R. Totschnig, I. Uytterhoeven, E. Cayre, H. Öniz, C. Öztosun, Z. Kuban, *The Excavation at Limyra (Lycia) 2019: Preliminary Report*, Anatolia Antiqua 28 (2020), p. 219-263.

STANZL 2012 – G. Stanzl, *Zur Neuaufnahme der Arbeiten am Ptolemaion in Limyra*, in: M. Seyer (ed.), *40 Jahre Grabung Limyra. Akten des internationalen Symposions Wien, 3.-5. Dezember 2009*, Forschungen in Limyra 6, Vienna, 2012, p. 327-342.

STANZL 2017 – G. Stanzl, *Werkspuren und Bautechnik am Ptolemaion von Limyra. Eine ostlykische „Bauhütte" im Dienst der Ptolemäer?*, in: D. Kurapkat, U. Wulf-Rheidt (eds), *Werkspuren. Materialverarbeitung und handwerkliches Wissen im antiken Bauwesen. Internationales Kolloquium, Berlin, 13.-16. Mai 2015*, Disk AB 12, Regensburg, 2017, p. 209-226.

VNUKOV 2017 – S. Y. Vnukov, *Overseas Trade in the Black Sea Region and the Formation of the Pontic Market from the First Century BCE to the Third Century CE*, in: V. Kozlovskaya (ed.), *The Northern Black Sea in Antiquity. Networks, Connectivity, and Cultural Interactions*, Cambridge, 2017, p. 100-138, 298-302.

WEISS 2014 – Z. Weiss, *Was It a Synagogue? Preliminary Thoughts on the New Finds from Limyra*, in: A. Colella, A. Lange, M. Seyer (eds), *The Menorot of Limyra and Judaism in Asia Minor: Archaeology, Visual Culture, and Literature*, Journal of Ancient Judaism 5 (2014), 2, p. 153-161.

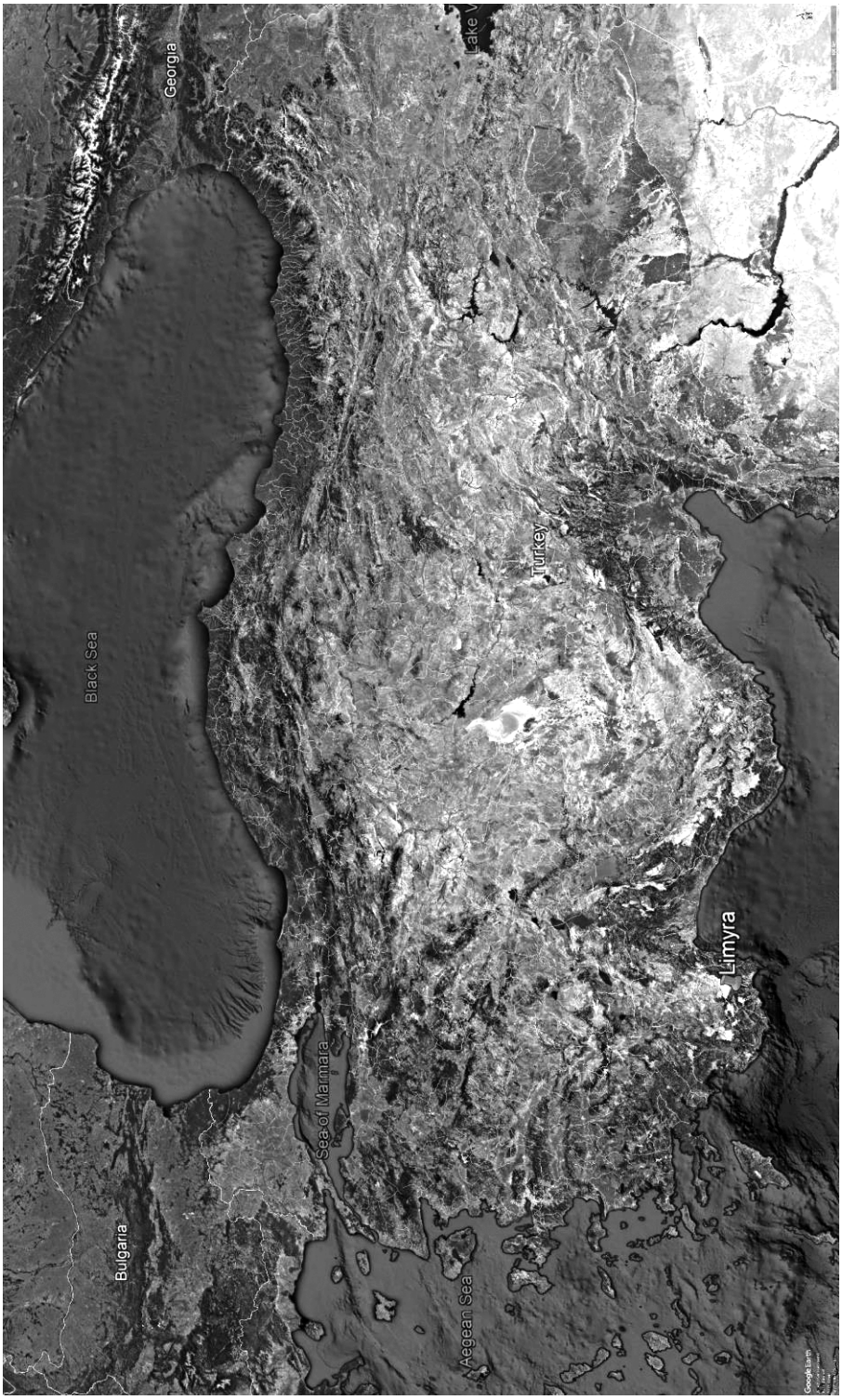

Fig. 1 - Map with the localisation of ancient Limyra. (© GoogleEarth)

Fig. 2 - Limyra – West and East City plan. 1. Theatre; 2. Theatre Baths; 3. Ptolemaion; 4. Church near the Ptolemaion; 5. Cenotaph of G. Caesar; 6. West Gate of the West City; 7. East Gate of the West City; 8. Byzantine fountain house; 9. The so-called Bishop' s Church; 10. Southern Baths, also known as Bishop' s Palace; 11. Northern Baths; 12. East Gate of the East City. (© OeAW – OeAI/C. Kurtze, A. Dolea)

Fig. 3 - Limyra – East Gate excavation sector at the end of the 2012 campaign. (© OeAW – OeAI/edited by A. Dolea)

Fig. 4 - Limyra – West Gate and West City excavation sectors at the end of the 2019 campaign. (© OeAW – OeAI/C. Kurtze, B. Orakçılar, A. Dolea)

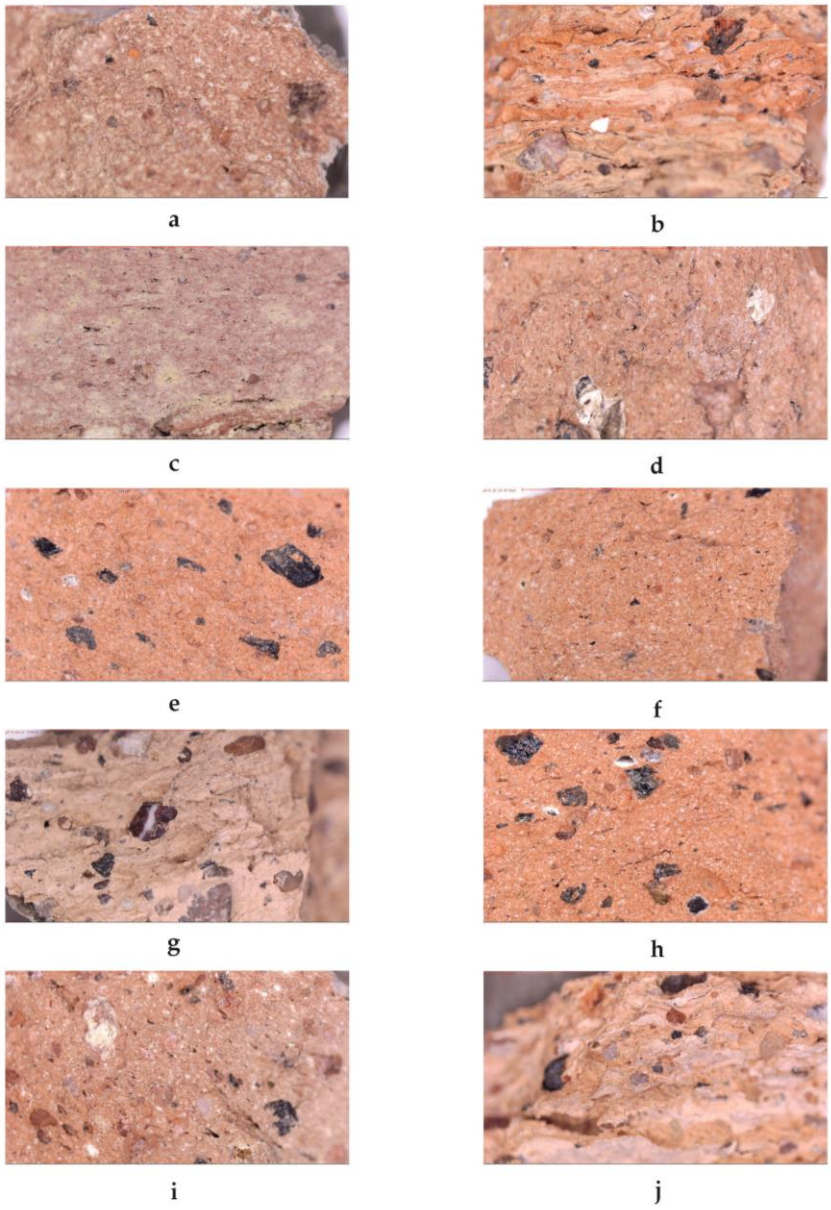

Fig. 5. Microscope photographs (magnified ca. 35 times) of fragments of ten Pontic carrot-type amphorae. Except for e-f (2011, West Gate excavations) and j (2016, Polis West excavations) these are all from the 2012 excavations at the West Gate: a) from context 125 (=Fig. 7); b) from context 114A (=Fig. 10); c) from context 114 (=Fig. 8); d) from context 70 (=Fig. 6b); e) from context 35 (=Fig. 6f); f) from context 35; g) from context 105; h) from context 72; i) from context 133 (=Fig. 6d); and j) from stratigraphic unit 4015/4076 (© P. Bes).

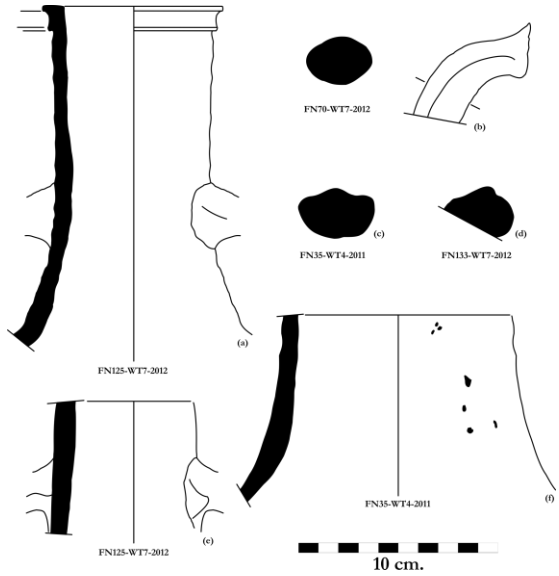

Fig. 6. Profile drawings of a selection of Sinopean carrot amphora fragments: a)=Fig. 7; b)=Fig. 5d; d)=Fig. 5i; e) presumably C Snp III; f)=Fig. 5e, possibly C Snp II. The three handle fragments (b-d) presumably belong to type-variants C Snp II or III (© P. Bes).

Fig. 7 (=Figs 5a, 6a) - Restored rim-neck segment of a Sinopean carrot-type amphora of type-variant C Snp III-1b, from context 125 from the West Gate excavations in 2012 (© OeAW – OeAI/R. Hügli).

Fig. 8 (=Fig. 5c) - Complete lower part of a Sinopean carrot-type amphora of type-variant C Snp III(-1), from context 114 from the West Gate excavations in 2012. Note the slightly indented wall, a feature that is commonly observed for this category of amphorae (© OeAW – OeAI/R. Hügli).

Fig. 9 - Fragments of Pontic – mostly if not all Sinopean – amphorae from stratigraphic unit 6005, from the Polis West excavations in 2016 (© OeAW – OeAI/R. Hügli).

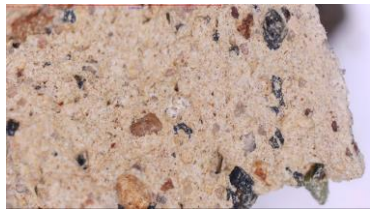

Fig. 10 (=Fig. 5b). Restored rim to upper wall segment of a Pontic carrot-type amphora of type-variant C Snp III-1 similis, possibly manufactured at Herakleia Pontike, from context 114A from the West Gate excavations in 2012 (© OeAW – OeAI/R. Hügli).

Fig. 11. Three of the four fragments in Sinopean pâte claire from context 1039 (the fifth fragment was found in context 1036) from the East Gate excavations in 2012 (© OeAW – OeAI/R. Hügli).

a.

b.

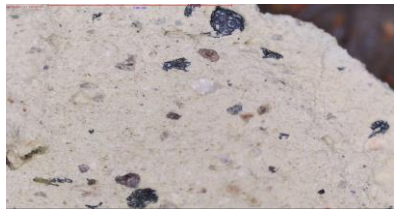
c.

Fig. 12. Microscope photographs (all magnified ca. 35 times) of the fragments in Fig. 11: a) fragment on the left; b) fragment in the centre; c) fragment on the right (© P. Bes).

Fig. 13 - Sites where Pontic, presumably (mostly) Sinopean carrot-type amphorae of Kassab Tezgör type-variants C Snp (I/II-)III have been identified. Non-solid dots are uncertain identifications (© P. Bes/T. Brughmans).

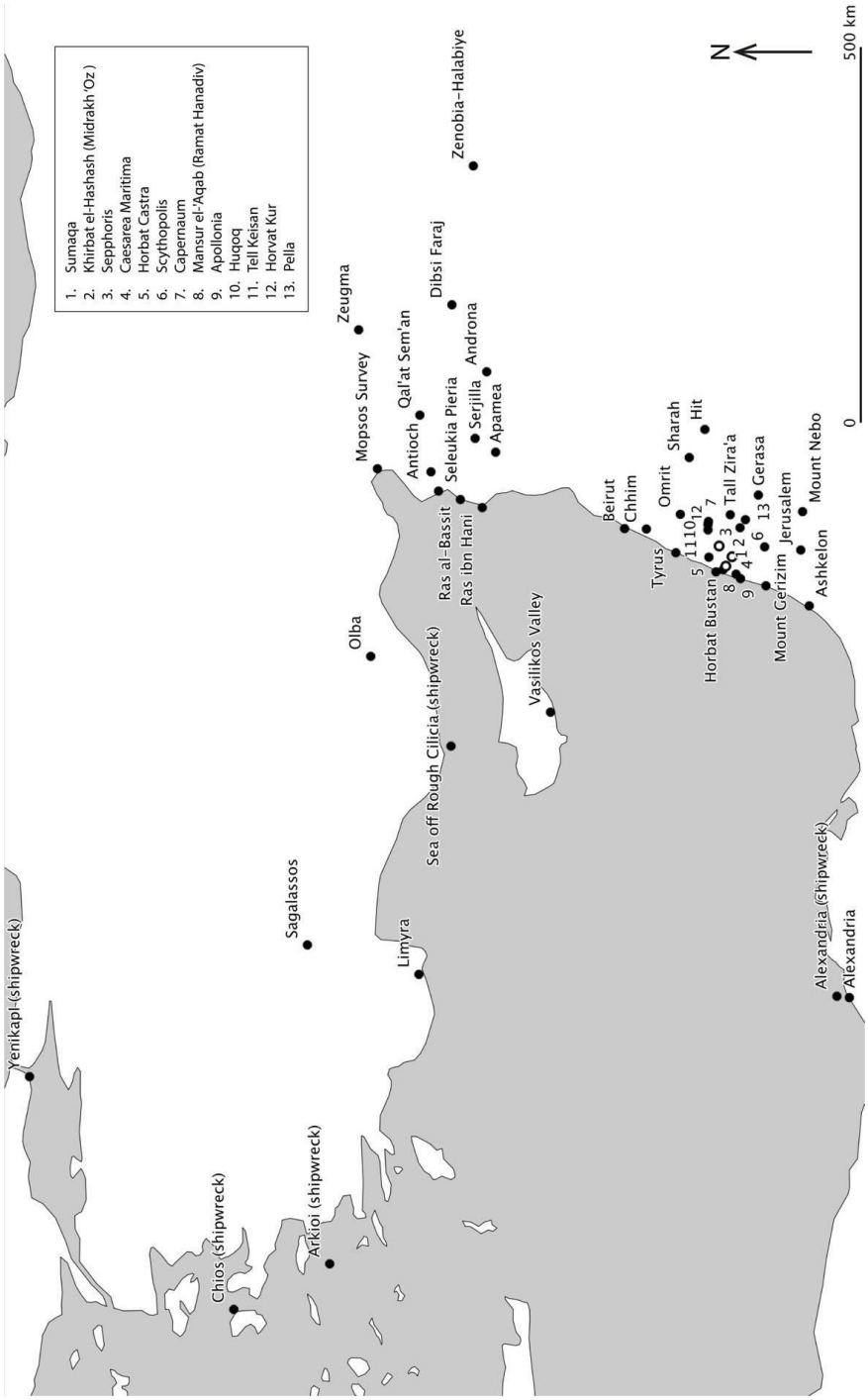

Fig. 14. Sites where Pontic, presumably (mostly) Sinopean amphorae in pâte claire of Kassab Tezgör type-group D Snp I-III have been identified. Non-solid dots are uncertain identifications (© P. Bes/T. Brughmans).

WIND FROM WEST - NOTES ON ORIGINS OF A SPECIAL TYPE OF HANDLE WITH HORIZONTAL THUMB PLATE IN EURASIA (1ST - 10TH C. AD.)

Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI*

Cuvinte-cheie: *toreutică, antichitate, ev mediu timpuriu, rute comerciale antice, Drumul Mătăsii.*

Keywords: *toreutics, antiquity, early middle ages, ancient exchange routes, Silk Road.*

Rezumat: *Acest articol se concentrează asupra genezei unui tip special de cupă și de recipiente similare prevăzute cu mânerul cu placă orizontală caracteristic – tipul denumit „thumb plate". Asemenea recipiente erau populare în Asia centrală și de est între secolele al VII-lea și al X-lea. Cercetarea noastră arată că astfel de forme cu mâner decorat cu placă orizontală pentru deget ar trebui să provină din spațiul greco-roman și din cel bizantin. Cel mai probabil, au fost folosite ca model două tipuri de cupă decorată:* skyphos *și* modiolus. *Popularitate primului în provinciile de est ale imperiului roman este evidențiată de numeroasele reprezentări pe monumente funerare din Palmyra, orașul fiind un punct de legătură important în schimburile comerciale dintre est și vest. Prin urmare asemenea forme ar fi putut fi adoptate în Asia centrală pe Drumul Mătăsii și, în perioadele mai târzii, începând cu secolul al IV-lea, prin nestorieni, ale căror comunități erau bine reprezentate atât în Asia centrală, cât și în cea de est. Acest ultim aspect pare plauzibil deoarece producția de cupe cu mâner prevăzut cu placă pentru deget a început în Asia centrală în secolul al VII-lea.*

Abstract: *This article concentrates on the genesis of a special form of the drinking cup and similar vessels with the characteristic handle with horizontal plate – the type called thumb plate. Such vessels were popular in Central and East Asia in the time from the 7th c. to the 10th AD. My research shows that such form of cups with the handle decorated with the horizontal thumb plate should be derived from the Greco-Roman and Byzantine environments. Most probably, two types of decorated drinking cup were used as models:* skyphos *and* modolius. *The popularity of the first in eastern provinces of the Roman Empire is indicated by numerous depictions on funeral monuments from Palmyra,*

* Bartłomiej Szymon SZMONIEWSKI: Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, Kraków, Poland; Sōka Univeristy, Tokyo, Japan; e-mail: bartheque@yahoo.fr.

the town being an important link in the trade exchange between East and West. Therefore, such forms could be adopted in Central Asia via *the Silk Route and in later times starting from half of the 4th c. throughout Nestorians, whose communities were very strong represented in Central Asia as well as in East Asia. This last indication seems to be very probable because the production of cups with handles with the thumb plate is dated in the 7th c. in Central Asia.*

Among vessels which were manufactured of precious metals throughout the Eurasian continent, one group of them deserves our special attention. This group comprises cups with handles and so-called lamps, which were products of Sogdian workshops, or of such that were closely connected with them (**Fig. 1** and **2**). Vessels of this kind are discovered in the territories from the Volga, Kama and Don rivers, to vast regions of Central Asia and China Proper[1] as well as one cup has been found in the shipwreck from the coast of Belitung Island in Indonesia[2]. A particular, relatively large group among them consists of cups and bowls unearthed in China and dated in Tang Period (618-907). Consequently, the question arises about the origins, the impulse to produce this kind of vessel decoration.

Within the group of cups found in the territories of today's China, two types can be distinguished regarding their shape:

1) slightly cylindrical ones, with the rounded bottom and simple everted foot-rim, sometimes with beaded decoration on the base of the foot. The handle is rooted in the lip or slightly below it. (**Fig. 1.1, 3-5**).

2) globular body, sometimes polylobed, with simple/straight obverted foot rim or with beaded decoration on the base of the foot. Similarly, as in the first case, the handle stretches the lip or slightly below it, or, in the case of forms with prolonged neck, it is placed at the half of height of the body (**Fig. 1.2, 6-7; 2.3**).

The handle of these two groups of vessels can vary, from simple forms of a ring with upper slightly rounded "leaf" (**Fig. 3.1**) or framed ring from smooth surfaces (**Fig. 3.3, 5**) to ones with partly beaded or fully beaded -like decoration (**Fig. 3.2, 4, 6-8**), they can contain a depiction of a fantastic creature, with a variously shaped lower projection or without it (**Fig. 3.9**). The whole is crowned by the upper horizontal thumb plate. This last element displays a great variation regarding its shape and kinds of decoration (**Fig. 4**). Most numerous is the type with single depiction of drinking male (**Fig. 4.2**), doubled depictions of male heads in profiles (**Fig. 4.4-8**), male head in profile inside a medallion (**Fig. 4.1**) or male drinking depicted in surface of plate (**Fig. 4.3**), less frequently pictures of wrestlers (?) inside a medallion (**Fig. 4.9**), aviformic (**Fig. 4.10** and **12**) or zoomorphic depictions (**Fig. 4.11**), stylized floral motifs (**Fig. 3.14**), geometrical patterns (**Fig. 4.13**) or lack of any patterns (**Fig. 4.15**) – sometimes with a mere empty medallion rendered.

In the case of vessels with handles of a simple form of a ring with a slightly round "leaf" (**Fig. 1.1**), which in some cases is more articulate and topped by a form resembling a narrow leaf, it must be said that such handles are known from

[1] QI 1999, p. 346-362; Fig. 3.37-61; QI 2005; MARSHAK 2017, p. 84-130; Fig. 20, 20a, 40-50, 52-54, 57-58, 61-64, 70, 72-81, 91-93, 109-110, 113-114, 277-278.

[2] QI 2011, p. 222.

somewhat earlier Chinese samples. Such type of a handle is known from Chinese wine cup or water cup called *zhi* from the Warring States period (ca. 480 - 221 BCE). Then occasionally such single handle on the vessels are found in later Periods: Han (206 BCE -220 AD) and Jin (266 – 420 AD)[3].

Unlike these, the more articulate forms of the handle with plates of various degrees of ingenuity of decoration are from later times and were most probably made as imitations of plates from vessels produced in the eastern part of the Mediterranean basin. Generally, it is assumed that cup forms of this kind supplied with handles are of the Near Eastern origin[4], and more precisely, their prototypes can be traced in the Mediterranean basin, and from there, quite rapidly, they were adapted in Central Asia through Sogdians, by whom they were introduced and spread in China [5].

In my opinion, there were two sources of inspiration, namely two types of vessels serving as prototypes: *skyphos* (**Fig. 5.1-4**) and *modiolus* (**Fig. 5.5**). These two types of vessels belong to the group of drinking cups and were the characteristic element of the Roman table service during the late Republic and Early Imperial time. Their bodies' outer surfaces were richly decorated with ornaments ranging from flutings, mythological motifs, to floral decorative patterns and even decorative programs soaked with propaganda, since they were products of imperial workshops used as diplomatic gifts[6]. Vessels of the skyphos type were of silver were paired, and together with modioli, they were used at the occasions of dining or *convivium*. Next to amphorae, jugs, wine bowls, dippers, strainers, other vessels are included in the group of drinking silver - *argentum potorium* [7] (**Fig. 5.6**).

In this place, let us concentrate on the special form of handles which contains the thumb plate above the ring and the straight "leaf" protruding downward, for a better thumb grip. Such handles are known from vessels of the skyphos type originating from Greek clay vessels which were relatively deep and supplied with two handles; they can include handles above which ear-shaped thumbholds can be placed, rooted in the rim, or they can include handles in the form of a loop.[8]

This kind of vessels were produced of different materials, beginning with richly decorated silver vessels (**Fig. 6.1** and **2**), objects made of clay and glazed (**Fig. 6.3-7**), or glass. The silver vessels were most numerously produced during the first century AD (**Fig. 5.1-4**), and their production was continued throughout the 2nd and 3rd c.; the later, however, were made in a somewhat different manner based on the technique of solid casting [9]. Metal drinking cups, including *skyphoi*, were products of various workshops of the Empire, but the largest quantity comes from its eastern provinces[10].

---

[3] SUN-BAILEY 1991, QI 1991, p. 352-353, Fig. 3-59, 60
[4] GYLLENSVÄRD 1958, p. 63-64; KELLEY 1984, p. 21; SZMONIEWSKI 2016.
[5] MANGO 2000, p. 271-272; CRICK 2007, p. 37.
[6] STRONG 1966, p. 136.
[7] WILIAMS 2006, p. 33.
[8] PIRZIO BIROLI STEFANELLI 1991, 119-124, Fig. 84-86.
[9] STRONG 1966, p. 135 and 163, Fig. 27.c, e-f.
[10] STRONG 1966, p. 137.

The decorative motif on the plate varies from trapezoid or rectangular forms with their sides narrowing inwards, with surfaces lacking any decoration, sometimes topped with volutes or semi-circles, to forms with sophisticated ornaments comprising figurative motifs like Amor playing the *syrinx* or a mask as the Dionysian motif as well as depictions of animals[11].

On the other hand, clay products, mostly glazed, originated from the Hellenistic pottery tradition as imitating luxurious silver vessels and were manufactured in regions of Asia Minor in several centres localized along the western and southern Turkish coasts of Mediterranean Sea (Tarsus, Perge, Mytilene and probably Smyrne) as well as on the isle of Lesbos. Their production started in the beginning of the 1st century BCE and lasted to the end of the 1st century AD[12]. Among those *scyphoi* which were glazed, according to Anne Hochuli-Gysel[13], three types of decoration can be distinguished: a) *décor figuré* – figurative type (mythological scenes), b) *décor végétal* - floral one (oak leaves or grapevine motif[14]); and finally, c) *décor ornamental* - stylized decorative motifs (for example: conofer cone, rosette, or tortoiseshell). Similarly, shapes of plates belonging to the thumb rest varies, ranging from simple forms of the upper trapezoid part with the lower volute-like one, to very complicated surface decoration [15]. In the case of glass skyphi, their production was taking place from late 1st century BCE and early 1st century in many types of Early Imperial luxury glass: mosaic glass, cameo glass, monochrome translucent fine wares and cast colourless kinds[16].

The second source of inspiration in manufacturing Central Asiatic and Chinese vessels can be silver vessels with one handle, termed as *modiolus*[17]. Their shape refers to some extent to the forms of Asiatic vessels; another indication is the occurrence of only one handle without the thumb-rest, and in the case of *scyphoi*, there are two opposite handles. It should be also stressed that vessels of this kind were also made of glass, or of clay covered with glazing, or of *terra sigillata*[18]. It must be pointed out here that it is from Herat in western Afghanistan where probably a silver cup with bulbous shape of the body comes from, dated in 1st c. BCE, which has the thumb plate placed at its base and topped with two volutes and with another two of them, placed at opposite sides at each of the lips; this sample should be therefore the chronologically oldest find having such kind of the handle and coming from areas neighbouring Sogdiana. The place of production of this vessel is defined as Pergamene workshops in Asia Minor[19].

Taking into consideration various types of decoration, their producers could be inspired by silver variants as well as by glazed pottery. *Scyphoi* with facetted walls are not very numerous (for example two silver *scyphoi* from the grave II

[11] KOLNÍK 1984, Fig. 103, KOLNÍK 1981, Fig. 86.
[12] HOCHULI-GYSEL 2002; GREENE 2007, p. 653-654.
[13] HOCHULI-GUSEL 2002, p. 304, 308.
[14] KOLNÍK 1984, 143-144.
[15] HOCHULI-GUSEL 2002, Fig. 11.1-4.
[16] WIENBERG & STERN 2009, p. 54-55.
[17] STRONG 1966, Fig. 27.g; MANGO 2000, p. 272.
[18] HOCHULI-GUSEL 2002, 3: 9; WEINBERG & STERN 2009, p. 55-56.
[19] CARTER, HARPER & MEYERS 2015, p. 62-63, cat. 3.

from Merwedel in Lower Saxony, Germany, dated in the half of 1st c. AD)[20], more numerous are, however, samples of glazed pottery with single scenes with figurative depictions (**Fig. 6.3, 5** and **7**), or various designs of floral ornaments (**Fig. 6.4, 6** and **7**).

From the period between the 5th and the 7th c. AD, sporadical samples of chalices are known, for example from a Syrian treasure, decorated with two horizontal smooth thumb plates with the engraved Chrismon and *alpha* and *omega* symbols on its opposite sides, while under the lip there is an inscription in Greek „*+ Having vowed, SARA offered (this chalice) to the First Martyr*[21] (**Fig. 7**). Taking into account the character of this inscription, the assumption comes to mind that such vessels must have been used in religious ceremonies.

Regarding the beginnings of the production of the vessels with round handles and horizontal thumb plates, it is to be stated that the earliest samples appeared in the 7th c. AD. Initially, they had cylindrical forms narrowing at the height in their halves so that one is inclined to admit some distant similarities with the modius type, the first of them, however, have an articulate foot, often ornamented with beaded decoration on the foot[22] (**Fig. 1.3** and **5**). The surface of the body facetted. Plates of the thumb rest are shaped as a pair of joined heads, depicting probably nomads or Sogdians (**Fig. 4.2-7**), or as a male head of Western Asian (non -mongoloid type) kind in profile (**Fig. 4.1**), contained in a medallion which according to Marlia M. Mango is "an imitation of classical medallion"[23]. In the 8th c., next to cylindrical forms, vessels with the round bottom appeared, with various body shapes and neck heights, sometimes without the foot[24] (**Fig. 2.1-3**). In one of the samples, an almost identical thumb rest was used - one of them is profiled and the other is inscribed in the plate depicting a head, probably of a Turk, drinking from a vessel (**Fig. 4.2** and **3**). It may serve as an argument to prove that one model was used to be imitated by all the samples of the kind mentioned here, as it was frequently done in the production during the Roman Period when plaster models were applied[25]. The manner of surface decoration in that time was complex and sophisticated and the thumb rest was also adorned with geometrical and floral motifs, as well as with zoomorphic ones (**Fig. 4.10-14**). Under the influence of the Sasanian goldsmithery, polylobed forms appeared (**Fig. 1.2**) as well as the art of oil lamps with rounded bottoms, sometimes set on the foot and with one or three holes and with analogical to them number of plates[26] (**Fig. 2.4**). This tradition was continued until the turn of 8th and 9th centuries and possibly as late as the 10th c. which seems to be indicated by a find from Xinjiang showing strong influences of the Chinese style[27]. The return of this tradition of producing cups with the handles decorated by the means of

[20] FEUGÈRE 1988, p. 58, Fig. 3, Pl. I-3 and 4.
[21] MANGO 1986, p. 246, no. 73.
[22] MARSHAK 2017, Fig. 48, p. 374-375 : T: 12, 14, 25.
[23] MANGO 2000, p. 274.
[24] MARSHAK 2017, p. 374-375 : T. 20, 27, 42.
[25] WILLIAMS 2015, p. 173.
[26] MARSHAK 2017, Fig. 52, 61-64.
[27] MARSHAK 2017, Fig. 113-114.

horizontal plates took place in the initial phase of Liao Period (907 – 983 AD) in which forms known from Tang Period found their continuation; this line of tradition disappeared around the beginning of Middle Liao Period (983-1055 AD).[28] It is worth mentioning at this place that forms analogous to those of Tang and Sogdiana are known also in the territory of Tibetan Kingdom, yet they have different proportions: wide mazers or bowls with their mouths larger than the heights of the vessels, and with small round feet.[29] It should be stressed though that the Tibetan vessels do not have facetted walls[30]. According to Wei Huo, Tibetan craftsmen applied Tang and Sogdian products as their models, nonetheless they were carrying out their original ideas of design [31].

There, it is reasonable to ask where potential producers and goldsmiths could meet with the Western forms in which handles with horizontal plates are applied, and which became then the impulse to develop the whole group of Eurasian vessels. The first path on which such artifacts could appear in Far East would be the Silk Road however it has much earlier chronology. Most probably, the travellers and migrants from the East had many occasions to meet such vessels being in use in the eastern provinces of the Empire and particularly in urban areas which constituted hubs and important links in the chains of distribution and trade of their time. A good example supporting frequent usage of *skyphoi* during the 2nd and 3rd centuries AD are their depictions on funeral monuments: the banqueting reliefs, and the sarcophagi found in Palmyra[32] (**Fig. 8.1-4**), an oasis and commercial centre localized in the northern part of the Syrian Desert. The town was one of most important trade centres in the trade exchange system between East and West and from which, direct caravans were organized heading to the town of Vologesias at the Tigris and to the port of Charax at the head of the Persian Gulf, and speaking more generally, they traded throughout the regions of the Persian Gulf and along the west coasts of the Indian Ocean[33]. Products from Far East certainly reached Palmyra, which is evidenced by finds of silk textiles and therefore should be assumed that the similar way, with the help of middlemen, was used to transport western products to the east.[34] It is true, however, that until now, apart from only one find in Afghanistan, no other samples of silver vessels with such a thumb rest could be discovered in Central Asia; but on the other hand, we have to keep in mind that multiply re-used vessels of precious metals were constantly melted, recast or, as it was in the Early Byzantine period, territories in Central Asia were only one point or link focusing such vessels, hence they were transported in other directions finding other destinations like for example to both sides of Ural mountain range, which can be referred to as running along the fur trade routes documented there[35]. Concluding,

[28] CRICK 2007, p. 55.

[29] Very similar to silver vessel from Afanas'evo, Kirov Province in Russia. Cf. MARSHAK 2017, Fig. 277.

[30] CZUMA 1993, p. 131-132, Fig. 1; HUO 2012, 166-167, Fig.4, 6-8.

[31] HUO 2012, p. 167.

[32] HAYN 2008; HAYN 2010, Fig. 8; KRAG & RAJA 2017, Figs. 4, 6, 8-9.

[33] GAWLIKOWSKI 1983 and 1996.

[34] ŻUCHOWSKA 2010, 2013.

[35] MARSHAK 1999, p. 104.

our knowledge on how an influx of the imports must have really looked like is still uncertain. On the other hand, strong Hellenistic traditions in these territories must be taken into consideration, traditions which revived from time to time, which us reflected for example by a find of an ewer from Li Xian's grave in Guyuan in China[36].

The second factor which is later and chronologically closer to first Central Asiatic forms, can be the spread of Nestorians in Central Asia, a heretic sect member of which were banned from the West and for their migration, took different kinds of products produced in the eastern provinces of the Byzantine Empire. They could be artifacts similar to the earlier mentioned chalice from Syria (**Fig. 7**). It is worth to be remarked that during this time, a great number of vessels having the form of a chalice appeared in Far East lands although this impulse might also have indirectly come there *via* nomads, in whose graves such objects are being discovered. Returning to Nestorians, that is the believers of the Eastern Church, after the proclamation of the diophysite position as a heresy during the Council of Ephesus in 431 AD they settled their new Episcopal Seat in Ctesiphon – the capital of the Sasanian Empire. It is from there that the Eastern Church expanded along the Silk Route eastwards. The community of Nestorians took an important position in the region of Sogdiana, one of most excellent trade hubs in Asia at that time and it seems that it was just the people of Sogdiana were responsible to a great extent for the widespread of the Eastern Church further eastward[37]; as an evidence to support this suggestion, Nestorian texts may serve; they were translated from Syriac – the official language of Nestorians - into Sogdian language and found in the Tarim Basin [38]. The lack of golden and silver vessels of Byzantine provenance on the territories of Central Asia may result from the fact that in the case of the first, there existed an edict prohibiting their export from the Empire, and the latter were distributed from Central Asia to other territories. Therefore, they could serve as models, which were temporarily applied by goldsmiths for producing new forms/moulds, and as next, they were used in the further exchange of goods. Only in the mound near Pokrovskoye (Semirechye) in Kyrgyzstan with the silver cup with the imitation of classical medallion on thumb plate (**Fig. 1.3, 4.1**) a silver ewer produced in Sogdia in the 2nd half of the 7th c. AD[39] with imitation of the "late provincial copies of Imperial stamps" have been found[40]. However, on the murals from Penjikent in Kyrgyzstan dated back to 8th century, a cup is depicted with ring handle and thumb rest plate and figural motive on the body[41] (**Fig. 9**). It proves that such drinking cups were in used in Central Asia.

Conclusion

Several forms of vessels, characteristic for the toreutics of the Greco-Roman world, for the Byzantine and the Sasanian environments adopted by Central

[36] See CARPINO & JAMES, 1989; HARPER 1991, p. 75-77; MARSHAK 2001.
[37] KORDOSIS 2008.
[38] SIMS-WILIAMS 2014.
[39] MANGO 2000, p. 274.
[40] DODD 1961, p. 274-275, no 102; MARSHAK 2017, Fig. 70 and 71.
[41] BELENITSKII & MARSHAK 1981, 73-74, Fig. 36.

Asian goldsmiths and later successfully produced in a remastered form in the Middle Kingdom in times of Tang and partly in Liao period[42]. The vessels include goblets, wine cups and polylobed vessels; some of the design motifs as well like for example the grapevine decorative motif, became very popular in the Orient[43]. Some undoubtedly important role in the contacts between East and West was played by eastern provinces, situated in the south-eastern part of the Mediterranean basin, hence most imports found in Far East can be derived. This should not be surprising when we take into account the high degree of technological sophistication that was practiced in this region, and also ethnic diversification which, in spite of unification processes, bore clear signs of local character which in turn was translated into new trends in design and production, from glassmaking to goldsmithery; we cannot also forget such factors as great mobility of local population and perfect organization of transregional trade exchange nets. The type of handle with the horizontal plate analyzed here with made a 'carrier' of its kind, starting from simple forms and going through ever more complicated variants including those featured with local aesthetic needs and traditions. Certainly, such a line of evolvement could also be influenced by the perception of artifacts imported from the West as exotic and luxurious, featured with magical meaning and as status symbols, similarly as it was the case with glassware or imitations of gold Byzantine coins[44]. People of that time were very mobile and broadly understood contacts between the East and West should be conceived in a multidimensional aspect.

BIBLIOGRAPHY

BELENITSKII & MARSHAK 1981 - A. M. Belenitskii and B. I. Marshak, *The Painting in Sogdiana*, in: G. Azarpay, *Sogdian Painting, The Pictoral Epic in Oriental Art*, Berkeley, Los Angeles, London, 1981, p. 11-77.

Berthouville 2014 - *The Berthouville. Silver Treasure and Roman Luxury*, K. Lapatin (ed.), Los Angeles, 2014.

CARPINO & JAMES 1989 - A. Carpino, J.M. James, *Commentary on the Li Xian Silver Ewer*, Bulletin of the Asia Institute, New Series 3 (1989), p. 71-75

CARTER, HARPER & MEYERS 2015 - M.L. Carter, P.O. Harper, P. Meyers, *Arts of the Hellenized East: Precious Metalwork and Gems of the Pre-Islamic Era*, London, 2015.

CRICK 2007 - M. Crick, *Les arts somptuaires Liao, L'or des steppes*, in: M. Crick, H. Loveday (eds.), *Arts somptuaires de la dynastie Liao (907-1125)*, Genève, 2007, p. 35-59.

CZUMA 1993 - S. Czuma, *Tibetan Silver Vessels*, The Bulletin of the Cleveland Museum of Art 80 (1993), 4, p. 131-135.

DODD 1961 – E.C. Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington, 1961.

FEUGÈRE 1988. - M. Feugère, *Anse en argent du Ier s. de notre ère découverte sur l'oppidum d'Ambrussum (Villetelle, Hérault)*, in : F. Baratte (ed.), *Argenterie romaine et byzantine*. Actes de la table ronde Paris 11-13 octobre 1983, Paris, 1988, p. 57-62.

GAWLIKOWSKI 1983 - M. Gawlikowski, *Palmyre et l'Euphrate*, Syria. Archéologie, art et histoire 60 (1983), 1-2, p. 53-68.

[42] SZMONIEWSKI 2016.

[43] RAWSON 1982; ŻUCHOWSKA 2015.

[44] SZMONIEWSKI 2013, 2016, 2019a, 2019b, 2020.

GAWLIKOWSKI 1996 - M. Gawlikowski, *Palmyra and its Caravan Trade*, Les annales archéologiques arabes syriennes 42 (1996), p. 139–145.

GREENE 2007 - K. Greene, *Late Hellenistic and Early Roman Invention and Innovation: the Case of Lead-Glazed Pottery*, American of Archaeology 111 (2007), p. 653–71.

GYLLENSVÄRD 1957(1958) - B. Gyllensvärd, *T'ang Gold and Silver*, Stockholm, 1957, Göteborg, 1958.

HARPER 1991 - P. O. Harper, *The Sasanian Ewer: Questions of Origin and Influence*, in: M. Mori, H. Ogawa, M. Yoshikawa (eds), *Near Eastern Studies Dedicated to H.I.H. Prince Takahito Mikasa on the Occasion of His 75th Birthday*, Wiesbaden, 1991, p. 67-84.

HEYN 2008 - K. M. Heyn, *Sacerdotal Activities and Parthian Dress in Roman Palmyra,* in: C. S. Colburn and M. K. Heyn (eds), *Reading a Dynamic Canvas: Adornment in the Ancient Mediterranean World*, Newcastle, 2008, p. 170–193.

HEYN 2010 - K. M. Heyn, *Gesture and Identity in the Funerary Art of Palmyra*, AJA 114 (2010), 4, p. 631-661.

HIGUCHI & SAITO 1998 - T. Higuchi, K. Saito, *Taishō toshi Parumira no tōnan kichi no chōsa to kenkyū (zuhan-hen),* Silk Roadology 5-2. Nara, 1998.

HOCHULI-GYSEL 2002 - A. Hochuli-Gysel, *La céramique à glaçure plombifère d'Asie Mineure et du bassin méditerranéen oriental (du Ier s. av. J.-C. au Ier s. ap. J.-C.),* Travaux de la Maison de l'Orient méditerranée 35 : *Céramiques hellénistiques et romaines, productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne)*, Lyon 2002, p. 303-319.

Huā wǔ dà táng chūn 2003 - *Huā wǔ dà táng chūn—hé jiācūn yí bǎo jīngcuì*, Beijing, 2003.

HUO 2012 - W. Huo, *A Study of Ancient Tibetan Gold and Silver Ware*, Chinese Archaeology 12 (2012) 165-174.

KELLEY 1984 - C.W. Kelley, *Tang Dynasty A.D. 618-907. Chinese Gold and Silver in American Collections*, Dayton 1984.

KOLNÍK 1981 - T. Kolník, *Staroveká plastika,* Bratislava, 1981.

KOLNÍK 1984 - T. Kolník, *Rímske a germánske umenie na Slovensku*, Bratislava, 1984

KORDOSIS 2008 - M. S. Kordosis, *T'ang China, the Chinese Nestorian Church and «Heretical» Byzantium (AD 618-845)*, Ioannina, 2008.

KRAG & RAJA 2017 - S. Krag, R. Raja, *Representations of Women and Children in Palmyrene Banqueting Reliefs and Sarcophagus Scenes*, Zeitschrift für Orientarchäologie 10 (2017), p. 196-227.

MANGO 1986 - M. M. Mango, *Silver from Early Byzantium. The Kaper Koroan and Related Treasures*, Baltimore, 1986.

MANGO 2000 - M. M. Mango, *Byzantine, Sasanian and Central Asian Silver*, in: Cs. Bálint (Hrsg.), *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppen im 6.-7. Jahrhundert*. Budapest-Napoli-Roma, 2000, p. 267-284.

MARSHAK 1971 - Б. И. Маршак, *Согдийское серебро. Очерки по восточной торевтике*, Москва, 1971.

MARSHAK 1999 - B. I. Marshak, *A Sogdian Bowl in the Freer Gallery of Art*, Ars Orientalis 29 (1999), p. 101-110.

MARSHAK 2001 - B. I. Marshak, *Ewer Showing Mythological Scenes*, in: A.L. Juliano, J. A. Lerner, *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northwest China, Gansu and Nigxia, 4th-7th century*, New York 2001, 99-100.

MARSHAK 2017 - Б. И. Маршак, *История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности*, Санкт-Петербург, 2017.

PIRZIO BIROLI STEFANELLI 1991 - L. Pirzio Biroli Stefanelli, *L'argento dei romani: vasellame da tavola e d'apparato*, Roma, 1991.

QI 1999 - D. Qi, *Tángdàijīn yín qì yánjiū*, Beijing, 1999.

QI 2005 - D. Qi, *The Hejiacun Treasure and Sogdian culture* in : E. de la Vaissière, E. Trombert (eds.), *Les Sogdiens en Chine*, Paris, 2005, p. 107-121.

QI 2011 - D. Qi, *Gold and Silver Wares on the Belitung Shipwreck.* In: R. Krahl, G. K. Wilson, J. Raby (eds.), *Shipwrecked: Tang Treasures and Monsoon Winds*, Singapore, 2011, p. 221-227.

RAWSON 1982 - J. Rawson, *The Ornament on Chinese Silver of the Tang Dynasty (A.D. 618-906)*, British Museum Occasional Paper 40, London, 1982.

SUN-BAILEY 1991 - S. Sun-Bailey, *Gained in Translation*, Orientations 22 (1991), 7 p. 25-27.

SIMS-WILLIAMS 2014 - N. Sims-Williams, *Biblical and Other Christian Sogdian Texts from the Turfan Collection*, Brepols, Turnhout, 2014.

STRONG 1966 - D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, London, 1966.

SZMONIEWSKI 2013 - Б. Ш. Шмониевский, *Образ льва в изобразительном искусстве Китая: связующее звено между Востоком и Западом (от Хань до Цин)*, Ученые записки Отдела Китая ИВ РАН 11 (2013), p. 456-468.

SZMONIEWSKI 2016 - B.S. Szmoniewski, *Metalwork in Gold and Silver during Tang and Liao Times (618–1125)*, in: Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida (eds.), *Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest, 2016, p. 231-248.

SZMONIEWSKI 2019a - B. S. Szmoniewski, *Bizantsu no kahei, shirukurōdo o kayotte sarani sonosakihe — shi ~ kyū seiki ba*, Ajia yūgaku 238 (2019), p. 266-278.

SZMONIEWSKI 2019b - B. S. Szmoniewski, *Roman Glassware from Korean Peninsula: Silla, Gaya, Baekje from 4th to 6th Century A.D. Myth or Reality (II)*, Pontica 52 (2019), p. 213-236.

SZMONIEWSKI 2020 - B.S. Szmoniewski, *The Roman and Early Byzantine finds from Japanese Archipelago – a critical survey*, Sprawozdania Archeologiczne 72 (2020), 2, p. 117-141.

TANABE 1986 - K. Tanabe, *Sculptures of Palmyra*, Tokyo, 1986.

WEINBERG & STERN 2009 - G.D. Weinberg, M. Stern, *The Athenian Agora* 34*, Vessel Glass*, Princeton, 2009.

WILIAMS 2006 - D. Wiliams, *The Warren Cup*, London, 2006.

WILLIAMS 2015 - D. Wiliams, *A Cantharus from Ancient Betar near Jerusalem (the So-called Warren Cup) and Roman Silver Plate*, BABESH 90 (2015), p. 155-198.

WIELGOSZ-RONDOLINO 2016 - D. Wielgosz-Rondolino, *Orient et Occident unis par enchantement dans la pierre sculptée. La sculpture figurative de Palmyre*, in: M. Al-Maqdissi, E. Ishaq (eds.), *La Syrie et le désastre archéologique du Proche-Orient «Palmyre cité martyre»*, Beyrouth, 2016, p. 65-82.

ŻUCHOWSKA 2010 - M. Żuchowska, *Palmyra and the Far Eastern Trade*, Studia Palmyreńskie 12 (2010), p. 381–387

ŻUCHOWSKA 2013 - M. Żuchowska, *From China to Palmyra: the Value of Silk,* Światowit 11 (52)/A 2013, p. 42-57.

ŻUCHOWSKA 2014 - M. Żuchowska, *"Grape Picking" Silk from Palmyra: a Han Dynasty Chinese Textile with a Hellenistic Decoration Motif*, Światowit 12 (53)A 2014, p. 143-162.

Fig. 1 - Examples of cups: 1, 2, 6 and 7 - Hejia Village, southern suburb of Xi'an, China; 3 – Pokrovskoye, Chuy region (former Frunze Province of USSR), Kyrgyzstan; 4 – Sterlitamak, The Republic of Bashkortostan, Russia; 5 – unknown place, China. (1, 2, 6 and 7 after *Huā wǔ dà táng chūn* 2003; 3-5 after MARSHAK 1971).

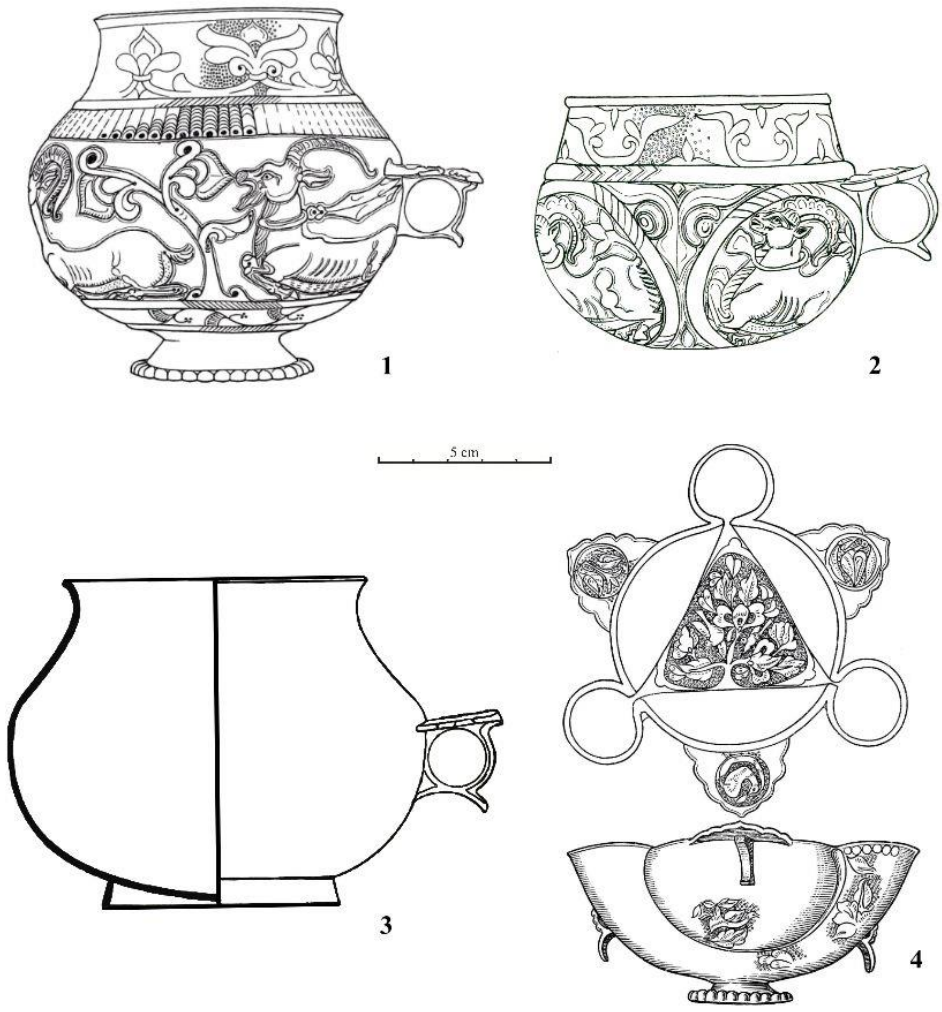

Fig. 2 - Examples of cups (1-3) and "lamp" (4): 1 – Gutova, Permskiy Kray, Russia; 2 - Mouth of Don River, Russia; 3 - Hejia Village, southern suburb of Xi'an, China; 4 - unkown place in Kirov oblast, Russia. (1, 2 and 4 after MARSHAK 1971; 3 - after *Huā wǔ dà táng chūn* 2003).

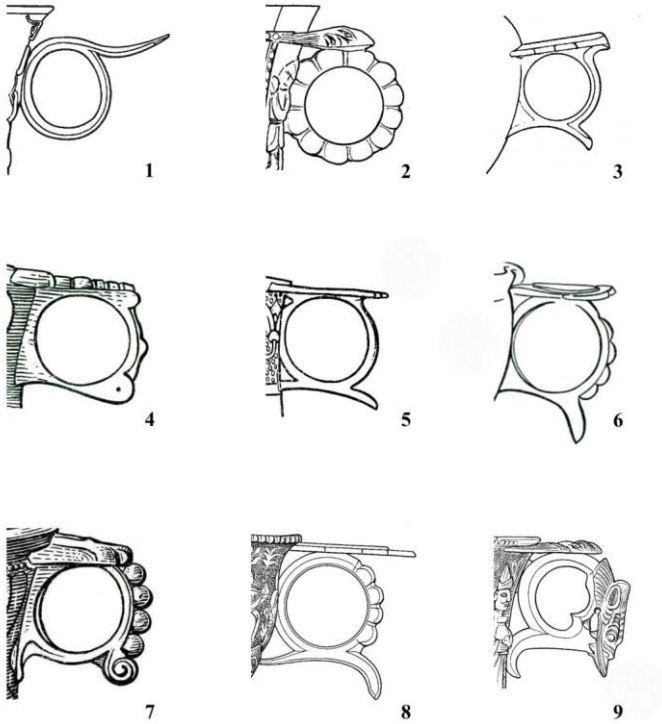

Fig. 3 - Types of handles without (1) and with horizontal plate (2-9): 1, 3, 8 and 9 – Hejia Village, southern suburb of Xi'an, China (after *Huā wǔ dà táng chūn* 2003), 4 – Vikhareva village, Kirov Province, Russia; 5 and 6 – near village Tomyz', Kirov Province, Russia; 7 – unknown place in China. (1, 3, 8 and 9 after *Huā wǔ dà táng chūn* 2003; 4-6 and 7 after MARSHAK 1971).

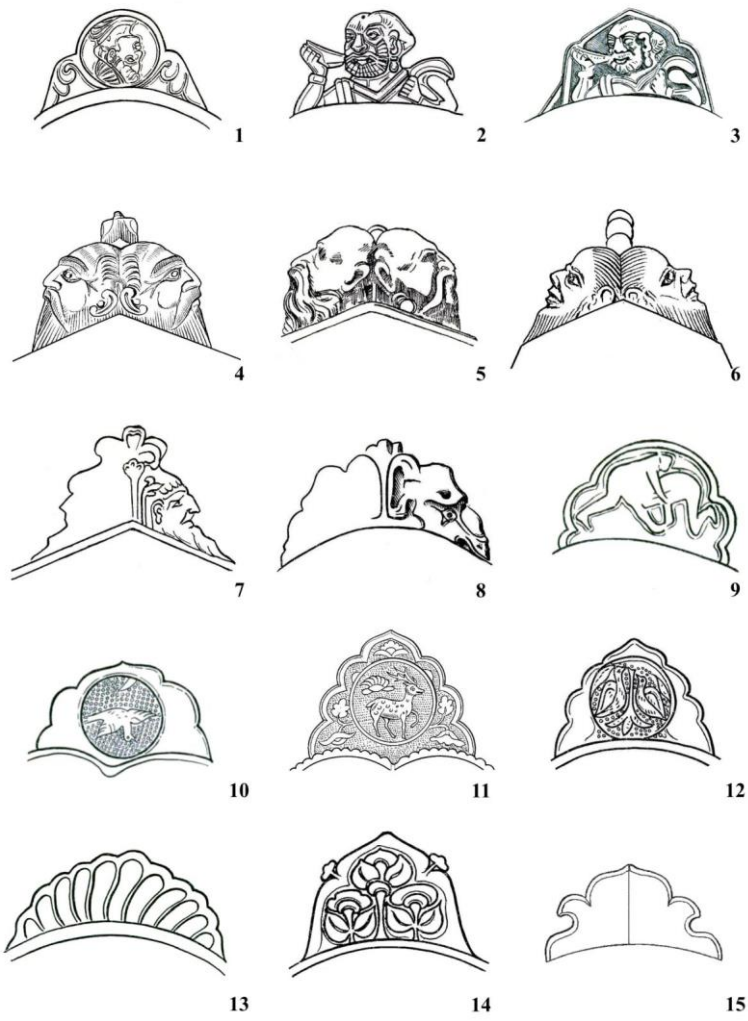

Fig. 4 - Types of horizontal plates from cups: 1 – Pokrovskoye, Chuy region (former Frunze Province of USSR), Kyrgyzstan, 2 – Gutova, Permski Krai, Russia; 3, 10 and 14 - Tomyz', Kirov Province, Russia; 4, 6, 11 and 15 - Hejia Village, southern suburb of Xi'an, China; 5 - Suksunskiy zavod, Permiski Krai, Russia; 7 - Ostrov Karaul'nyy on the Angara River, Krasnoyarsk Krai, Russia; 8 – unknow place in China; 9 – Mouth of Don River, Russia 12 – unkown place in Kirov Province, Russia; 13 - Vikhareva village, Kirov Province, Russia. (1-3, 5, 7-10 and 12-14 after MARSHAK 1971; 4, 6, 11 and 15 - after *Huā wǔ dà táng chūn* 2003).

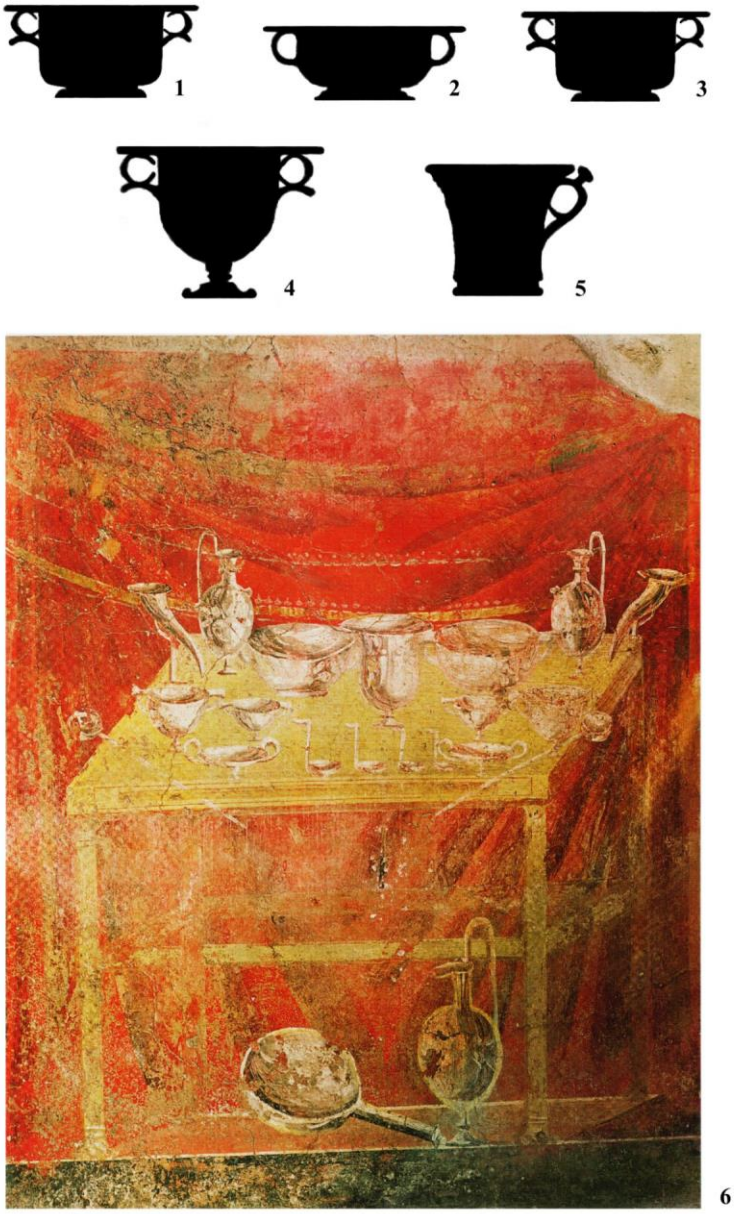

Fig. 5 - 1-4 – shapes of *skyphoi* and 5 – *modiolus* in hoards of first century AD (after Strong 1966); 6 - Fresco of the table with paired vessels a.o. *skyphoi* from the tomb of Gaius Vestorius Priscus at Pompei before year 79 AD (after *Berthouville* 2014).

Fig. 6 - Different types of silver and glazed *skyphoi* (cups) from the collection of The Metropolitan Museum of Art: 1 and 2 - Pair of silver *skyphoi* with relief decoration late 1st century BC–early 1st c. AD (1- H.: 9.9 cm W.: 20.6 cm; 2 - H.: 9.5 cm, diameter of bowl: 12.6 cm); 3 - Lead-glazed with reliefs of a satyr and a maenad riding sea monsters. 1st half of 1st c. AD (H.: 6.4 cm, width with handles 14.4 cm) 4 - Green-glazed with leaf decoration and rosettes. 1st half of 1st c. AD (H.: 7.6 cm, diameter 9.4 cm); 5 - Glazed Terracota with applique figures. Late 1st c. BC–early 1st c. AD (H.: 6.9 cm, width with handles 14.8 cm); 6. Mold-made body, with applied handles, ware made at Tarsus (Cilicia). End of 1st c. BC–early 1st c. AD (H.: 6.5 cm, width across handles: 15.7 cm) from Cyprus; 7. Cup decorated with various appliques: heads, sea monsters, rosettes, and leaves. 1st half of 1st c. AD (H.: 16.5 cm; width with handles: 27 cm); 1- 7 – The Metropolitan Museum of Art – public domain.

Fig. 7 - Silver chalice found in Syria - Marato tes Myrtes (?) (5th-7th c. AD) (after MANGO 1986).

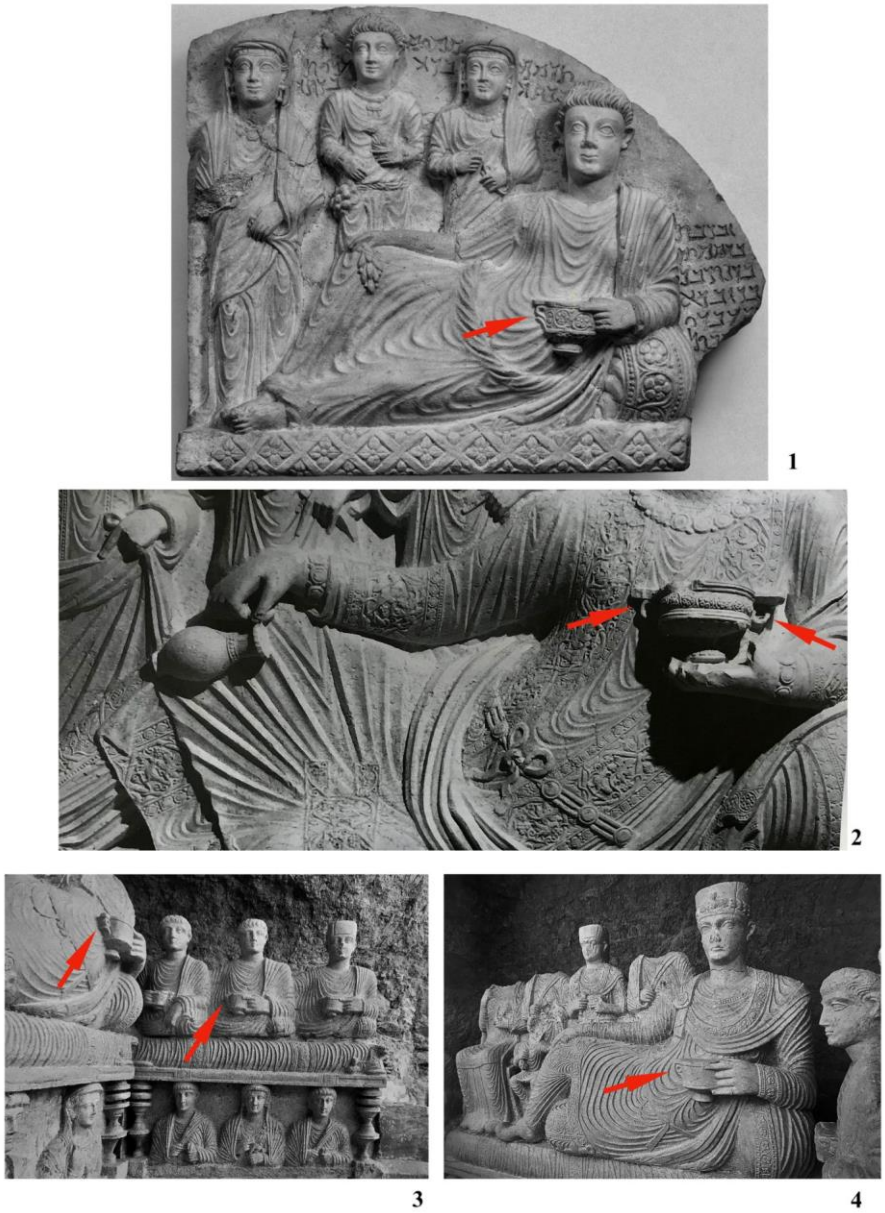
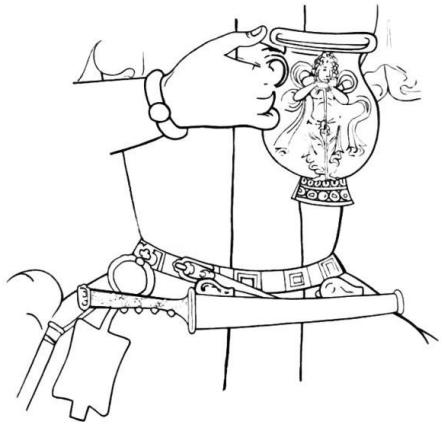

Fig. 8 - Drinking cups on funeral monuments of Palmyra: 1. Funerary relief of Zabdibol, with his daughters and son, from Palmyra (ca. 2nd–3rd c. AD). The Metropolitan Museum of Art – public domain; 2. Banquet scenes from the Hypogeum of 'Alainê, son of Hairan (210-240 AD) (after TANABE 1984); 3, 4 - Triclinium from hypogeum of Bolha and Borreta brohters AD 128 (after HIGUCHI & SAITO 1998).

1

2

Fig. 9 - Mural from Panjikent, structure XVI, room 10, Kyrgyztan, 8th c. AD: 1– Man holds a vessel with round handle and horizontal thumb plate; 2 – detail of the mural. (1 – photo by author; 2 – after BELENITSKII & MARSHAK 1981).

EARLY MEDIEVAL BULGARIAN BELT SET – COMPOSITION AND FUNCTION

Stela DONCHEVA[*]

Cuvinte-cheie: *piese de centură din Bulgaria, arta producției de metale, compoziție, funcție, utilitate.*

Keywords: *Bulgarian belt set, production of metal art, composition, function, use.*

Rezumat: *În urma răspândirii credinței creștine, centura, ca element vestimentar, a început să își piardă din caracterul său sacru și simbolic. Mai mult, chiar în Bizanț, de unde provine noul sistem religios și unde acesta a produs modificări la nivelul societății, astfel de distincții militare și elemente de vestimentație nu erau utilizate în acest fel. Tipurile de centuri bine-cunoscute pentru această perioadă erau realizate din cu totul alte materiale și într-o manieră diferită. Acestea erau confecționate din metal, prin folosirea de matrice, aveau dimensiuni mai mari, dar și decorațiuni specifice.*

De la a reprezenta o distincție militară și un simbol al apartenenței la o anumită clasă socială, piesele de centură au ajuns să se răspândească treptat și în rândul altor categorii ale populației, fapt ce este confirmat de fabricarea în masă a acestor piese. Răspândirea largă a centurii cu ornamente în cadrul populației de la începutul secolului al IX-lea a produs o schimbare în alegerea materialului de fabricație. Materialul folosit cu preponderență acum este aliajul de cupru (bronzul) și mai rar bilonul și cuprul.

Dar totuși, când s-a petrecut desacralizarea și dobândirea caracterului profan al acestor obiecte în rândul societății bulgărești? Cu certitudine putem vorbi despre acest aspect în momentul în care a început și producția lor în masă în Bulgaria medievală - între sfârșitul domniei lui Simeon cel Mare al Bulgariei (893-927) și începutul domniei lui Petru I al Bulgariei (927-969). În urma instaurării perioadei de pace, concretizată prin semnarea tratatului de pace dintre Bulgaria și Bizanț, au fost create condiții propice dezvoltării meșteșugurilor și creațiilor artistice.

Abstract: *After baptism and imposing a Christian faith, the belt begins to lose much of its sacred and symbolic character. Moreover, even in Byzantium, where the new religious system comes from and changes the whole public structure, such military distinc-*

[*] Stela DONCHEVA: National Institute of Archaeology and Museum, Bulgarian Academy of Sciences Department of Middle Ages Archaelogy, 2 Saborme Str., 1000 Sofia, Bulgaria; e-mail: donchevastela@yahoo.com.

tions and attributes of clothing are not used in this form. The well-known belt sets of this period have different material and technology of manufacture. They are forged from metal plates on matrices, have larger dimensions and a specific ornamentation.

From being a military distinction and a symbol of belonging to a certain social class, the belt gradually began to propagate and spread among various other population categories, which is confirmed by the mass production of items for belt sets. The widespread penetration of the ornamental belt among the common people since the beginning of the 9th century has permanently produced a change in the material of fabrication. Castings are mainly copper alloys (bronze), and less often billon and silver.

But when did the final desacralization and profanation of the belt in the Bulgarian society occur? Obviously at the time when the mass production of belt sets began in medieval Bulgaria - at the end of the era of king Simeon the Great (893-927) and the time of king Peter the I (927-969). Afterwards, during the following period of peace in Bulgarian history, along with the signing of the 30-year treaty between Bulgaria and Byzantium, appropriate conditions for the development of arts and crafts were created.

In the studies so far, the social importance of the belt set as a "passport" in the early Middle Ages is presented in great detail[1]. Belts refer to the group of objects with consistently high status. Historically, the definition of this status depends on the perception of the mechanisms of power and the way delegation of rights in the strict hierarchical model of the imperial society.

Belt sets are craftsmanship tools, processing original components of different cultures - from the Byzantine artworks and the elements of German production to the fashion of the Eurasian nomads. The late-anatomical structure of belts spread widely in the second half of the 6th and early 7th centuries in Eastern Europe and its modifications under Asian influence were reported in the 7th century[2] (**Fig. 1**). Acording significant Byzantine influence of culture should not be related to the consequences of the war with the Empire but considered as a result of allied relations with it.

The first belts with additional straps begin to be carried by the soldiers of the Roman army. In the middle of the 6th century, the Byzantine army belt with additional decorated straps of various heraldic details spread of large space in Eurasia. The earliest belt sets were found in fortresses from the second half of the 6th century, settled by Byzantine federations[3] (**Fig. 2**). In the 4th and first half of 6th century in the Crimea are wearing sets that lack additional straps. Such sets are used in Iran, Altay, Volga regions, North Caucasus. At the beginning of the first millennium BC the belt is part of nomad equipment from Central and North Asia. and in time thereafter he has a marked ethno-cultural coloration[4]. Procopius Caesarius (6th century) reported: "The Persians are forbidden to wear gold rings, belts, buckles or kind of, if it is not allowed by the king"[5].

[1] DOBZANSKY 1990, p. 73; SOLOVEVA 1996, p. 40; PLETNEVA 1962, p. 250, 241-251.
[2] GAVRITUHIN & OBLOMSKY 1996, p. 144-148; KOMAR 2005, p. 160-216.
[3] AMBROZ 1981, p. 16.
[4] TISHKIN *et alii* 2015, p. 121-135.
[5] PROKOPY KESARISKY 1993, p. 53, gl. 1.17-28.

In the second half of the 6th-7th centuries along with the Danubian-style items in the garments, the small Byzantine buckles and ornaments from the Byzantine circle were widely used (**Fig. 3**). The fashion of golden sets decorated with sapped grains and colored glass inlays was spread among the military establishment. At the same time, centers of production of popular buckles, mounts and ornaments were established in Cherson, Bospor and in the South-West Crimea. The heraldic belt sets of the 6th-7th century are specific of the Southwest Crimea and the Byzantine fortresses of the Lower Danube (**Fig. 4**). In the Byzantine Danube fortresses they are also very close of technology and style buckles that are not found in other areas of Byzantium[6]. At the boundary of the 7th-8th century in Danube and Siberian nomads belts with geometric (rectangular and segmented) mounts with horseshoe and heart cuts of the strap have been appeared[7] (**Fig. 3**). It was a rapid change of belt types in the entire nomadic world, but a totally different complex was created in Southeast Europe. The simultaneous production of belt sets in Eurasian steppe proves the widespread popularity of the fashionable belt and the attitude towards of belt as a sign of distinction. Such metal finds are found in excavations in almost the entire Central Asia - Fergana, Horezam, Vahsa, Pendikent (**Fig. 5-6**). Noteworthy horsemen depicted on frescoes have two belt sets; a sword hanging on two straps, a knife and a quiver. This type of belt was imposed in the circle of steppe people from Central Asia to Hungary[8] (**Fig. 7**). The study of the belt sets leads to the following conclusions: belts accompany only the male burials; belts were placed not in every male burial, and perhaps in those of the most prominent warriors, commanders; mounts of each belt differ from one another; ornaments on the belt coincide with the ones described in the illustrated figures (**Fig. 8**).

The social significance of belt sets, ornaments of horse equipment and vessels made of precious metals is confirmed by such finding in many memorial complexes. For example, the analyze of finds from Central Asia allows to identify things that are of particular importance of high political status of their owner (**Fig. 9**). These items are mainly related to military affairs. The symbols of power are the weapon of close combat (sword, dagger), battle ax, spear, and protective armor. An important indicator is the well-defined belt set. The other items of toreutics (vessels, mirrors, ornaments, etc.) and the costume are generally a symbol of wealth and a basic attribute of the noble establishment.

The golden warrior belt sets as element of the imperial ritual, are the only instrument which built the vertical of power in Mongols. The practice of distributing of golden belts had a place in all Mongolian yards. An annual ritual for distribution of "300 golden belts" has been documented in Mongolian Iran. The ritual lay at the heart of the imperial feast of “Kurulaj”, which has been related with giving away robes and golden belts[9]. Obtaining a belt meant entering or confirming of the place in the hierarchy at the top of which the khan was stan-

[6] AMBROZ 1971a, p. 118, 96-123.

[7] AMBROZ 1971b, p. 123, 106-132; SCHMAUDER 2000, p. 38; SCHULZE-DŐRRLAMM 2009, p. 286-303; DASKALOV 2012, p. 27.

[8] RASPOPOVA 1965, p. 89, 78-91.

[9] JURCHENKO 2015, p. 19-29.

ding. Speaking of the "barbaric" elements in the Chinese costume in 6th-10th century Shen Co, a scientist from the 11th century, refers to the "belts with hanging belts": "Strap ends are designed to hang a bow, sword, cloth, bag, quiver. Later strap ends ceased to hang, but the mounts, as before, were preserved. Mounts through which the strap ends were passed are what is called "daikoua belt details".

Also, in China, the original shape of the belt varies with time, and applications with a definite functional design become an element of decor. This in itself determines the change in the material from which the details are made. Earlier, as the "Chengzizutun" dictionary reported, 1-2 grade officials were allowed to wear a belt with golden appliqués, 3-6 ranks - from rhinoceros, 7-9 ranks - silver, and commonwood - iron; they later began to make them out of such valuable material as the Chinese like jasper. Starting from the time of Tan Dinasty, such belts become an attribute of the formal costume.

Concerning belt sets, richly decorated with mounts and adapted for hanging various types of objects, are one of the most striking features of material culture and the ancient Turks. Remnants of such are often found in Turkic burials. The mentioning of decorative ornamentation belts is not rare and among epitaphs, too. According to them, the material, number and shape of ornamental decorations served as a mark of excellence: "Just as with you there is happiness [...] we have done the lunar current belt." And "As with him, there was a valiantness in his khan, Azza tutuk, I reached the current belt set." At another monument: "My heroic courage. My belt is with 42 rank mounts - adornments"[10].

Necropolises on the territory of Bulgaria show that two types of belts were used at the end of 6th - the first half of the 7th century - ordinary and multi-component[11]. Those of the first type consist of a main belt with a buckle and a strap end, i.e. from two (strap end and opposite mount) to four elements (buckle, strap end, mounts), (**Fig. 10**). The multi-component belt consists of a basic belt and attached side strap ends. It is known that more than one belt or accessory with a similar function is worn. One fixed caftan, and the other, richly decorated with metal details, showed personal belongings. The belt was not just fashionable in Pliska capital. The weapon, warrior belts, stirrups, horse's harness and objects of warlike manner, such as the precious metal horns and vessels used in the courtyard's feasts, are closely related to the life of the medieval warrior and highest society. These precious things were made in the workshops in feudal estates, often under the auspices of the supreme authority of the prince, emperor, or khan. In the time before the conversion in Bulgaria, the belt carries its sacred functions and is of decisive importance in the hierarchy of the society at that time. The belt is worn predominantly of the aristocracy and the military caste.

Following the imposition of golden sets as a sign of investment and social status in Byzantium, belts began to be handed a gift and a symbol of honor not only to Romans but also to foreigners. Known is the example of the Patritian belt, obtained by Khan Kubrat by Emperor Heraclius[12]. At the same time, the elements

[10] JURCHENKO 2015, p. 20-24.
[11] DASKALOV 2012, p. 11.
[12] VERNER 1988, p. 22-26, 39, 42-44.

of material culture typical of the Slavs and nomads in Dnepar river area are spreading among Alano-Gothic population through the visitors. With the advent of Greate Bulgaria, heraldic belts enter in these areas (necropolis in Risovo and Bogachevka)[13]. This was proven of reaching us belt sets at pagan period and the initial period after that (**Fig. 11**). Toward dentification of the ornamental belt as an inspiration used by the Old Bulgarian aristocracy explains the existence of numerous and varied elements[14]. They are masters' production made for the ruler needs and the aristocracy with various different dignities in the service hierarchy (**Fig. 12**). It is very likely that ornamental belts are ordered by the ruler and then distributed to the nobility according to the rank[15]. Ornamentation meant belonging to different clans; and the rank in society is determined by varying of details[16].

The production of art metal was primarily intended for the benevolent gifts of the companions and played the role of a symbol of the feudal-secular understanding of honor in the different societies and cultures of the medieval world[17] (**Fig. 13**). The function of the belt sets is determined by finding them in the funeral of honorary warriors. The belt and its construction, metal details, defined the holder's place in the hierarchical gradation. For this purpose, the belt sets were also made in the 7th-10th century. A typical Hungarian belt, for example, included several basic elements: buckles, horizontal and vertical strap ends, metallic mounts and a belt end (**Fig. 14**). Small straps were also hanging from the basic belt, also decorated with mounts. The belt was double - an inner strap and a main strap, ornamented with metal details, passed over the main strap and its end hanging down on the left. Several personal belongings could be hanging from the belt - a bag, an iron knife, a weapon, and possibly a cup or a bowl[18] (**Fig. 15**).

The belt was a sign of social relations. There is no division of the world of symbols and the world of things. Items are always in the role of signs. The unity of the symbolic and practical possessions of the war-clear sets allows the formation of a notion of the semiotic status of the possessions. When entering the semiotic system, for example, in rituals of coronation or redevelopment, belt sets array function as signs when they drop out of the system as objects. The semiotic status of the belts reflects the "sign" and "object" ratios and, respectively, symbolic and utilitarian functions. Belts refer to the group of objects with consistently high status. Historically, defining this status depends on the perception of the mechanisms of power and the means of delegating powers in the strictly hierarchical model of the imperial society.

After baptism and imposing a Christian faith, however, the belt begins to lose much of its sacred and sign character. Moreover, in Byzantium itself, where the new religious system comes from and changes the whole public structure, such military distinctions and attributes of clothing are not used in this form. The

[13] AYBABIN 1990, p. 72.
[14] ZALESKAJA *et alii* 1989, p. 39-52.
[15] TOTEV & PELEVINA 2010, p. 58-77, 73.
[16] LÁSZLO 1974, p. 54, fig. 24.
[17] ORLOV 1983, p. 36, 29-40.
[18] BOLDOG *et alii* 2015, p. 7, www.hungarianarchaeology.hu.

well-known belt sets of this period have different material and technology of manufacture. They are forged from metal plates on matrices, have larger dimensions and a specific ornamentation.

From military excellence and a belonging sign to a class, the belt gradually began to propagate and spread among the broader sections of the population, which is confirmed by the mass production of items for belt sets (**Fig. 16**)[19]. The widespread penetration of the ornamental belt among the ordinary population since the beginning of the 9th century has permanently changed the material of fabrication. Castings are mainly copper alloys (bronze), less often than bilon and silver (**Fig. 17**).

But when does the final desacralization and profanation of the belt in the Bulgarian society take place? Obviously at the time when the mass production of belt sets began in medieval Bulgaria - at the end of the era of king Simeon the Great (893-927) and the time of king Peter the I (927-969). Then with the occurrence of the period of peace in Bulgarian history and the signing of the 30-year contract between Bulgaria and Byzantium, appropriate conditions for the development of arts and crafts were created (**Fig. 18**).

Confirmation is not only the production of the art metal centers in the vicinity of Preslav (at present more than 3,000 details have been found about such belts, and if we add the objects from the museum collections to them, the number is a lot increasing), but also the fact, that the complexes, like the many settlements in their neighborhood and not only there, were unstable and unprotected, which speaks of peace and security in the state. A similar tendency is also observed outside the country. Widely distributed belt sets in the 6th-7th centuries were known in Russia, Scandinavia and the Steppes in the 9th-10th centuries, too. At that time, however, the details of the belts did not play this important role, as with the steppe peoples in the preceding era; they are no longer signs of dignity, but only details of decoration[20].

The suit was an imperial uniform loaded with symbols, so it was read in a particular symbolic system. Outside the symbol system, the symbol is dead. What makes the imperial symbol costume is the existence of a political hierarchy whose operation implies a transparent system of codes (**Fig. 19**)[21]. Only in the ritual the objects acquire important meaning. The ritual shapes the relationship of coexistence and is dictated by the real military superiority proved in battle. The replacement of the war with peace also changes the social status of the war regalia, such as the decorated belt. Probably the belt, in addition to the military costume, retains its importance in honoring the hierarchical structure in the Bulgarian society and in the later period. Then there is no longer a division between the world of symbols and that of things. The unity of symbolism and practice held by the warlike clarifying sets allows for the formation of concepts of their status. They reflect the relationship "significance-object" and respectively symbolic and utilitarian function (**Fig. 20**)[22]. In rituals of coronation and

[19] GOMOLKA-FUCHS 2002, p. 493-514.
[20] FEDOROV-DAVIDOV 1966, p. 124; PLETNEVA 1981, p. 62-75.
[21] BOZILOV & GYZELEV 1981, p. 126.
[22] BOZKOV 1972, fig. 20.

rewarding, the belt functions as a sign, when dropped out of the system and beyond it, as an object. It is precisely as an object that has dropped out of the sign system have to adopt the belt set after the beginning of the 10th century. Its growing vogue among the population, proven by the mass production of belt set from relatively inexpensive and accessible material (copper, bronze) is an expression of fashion trends in society and the purely pragmatic role of the belt. The belt is desacralized and largely loses its basic importance in the earlier age as a sign of origin, position, or military rank. The sets are unified and become uniform and simple. The role of a social marker begins to play mainly the material of which it is made, and the main criterion - the financial capabilities of its guarantor. The symbolic meaning of the belt came back during the Second Bulgarian Empire in the 12th-14th centuries, when the decorated belt with a changed style and a different technique of manufacture became a sign of origin and a high social status, undoubtedly influenced by the fashion of Byzantine Empire.

BIBLIOGRAPHY

AIBABIN 1990 – Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени, В: Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. Симферопол, 1990, вып. I, p. 5-242.

AMBROZ 1971a - А. Амброз, *Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. I*, Советская археология 2 (1971), p. 96-123.

AMBROZ 1971b А. Амброз, *Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. II*, Советская археология 3 (1971), p. 106-132.

AMBROZ 1981 – А. Амброз, *Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. Степи Евразии в эпоху средневековья*, Археология СССР, Москва, 1981.

ARJANZEVA 1987 – Пояса на росписях Афрасиаба, В: История материальной культуры Узбекистана, вып. 21, 1987, p. 92-114.

AYBABIN 1990 - А. Айбабин, *Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени,* Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии 1 (1990), p. 5-86.

BELENICKIJ 1973 – А. Беленицкий, *Монументальное искусство Пенджикента. Москва*, 1973.

BOLDOG et *alii* 2015 - Z. Boldog, Z. Petkies, B. Sudár, A. Tűrk, *From the Ancient Homelands to the Carpathians – from the Finds to the Apparel*, Hungarian Archaeology, e-journal, 2015, p. 1-8, www.hungarianarchaeology.hu.

BOZKOV 1972 - А. Божков, *Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица*, София, 1972.

BOZILOV & GYZELEV 1981 - И. Божилов, В. Гюзелев & кол., *История на България*, Т. 2, 1981.

DASKALOV 2012 – М. Даскалов, *Колани и коланни украси от VI-VII век. (от днешна България и съседните земи)*, София, 2012.

DOBZANSKY 1990 – В. Добжанский, *Наборные пояса кочевников Азии*, Новосибирск, 1990.

FEDOROV-DAVIDOV 1966 – Г. Федоров-Давыдов, *Кочевники Восточно Европы под властью золотоордынских ханов,* Москва, 1966.

GAVRITUHIN & OBLOMSKY 1996 - И. Гавритухин, А. Обломский, *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*, Москва, 1996.

GOMOLKA-FUCHS 2002 – G. Gomolka-Fuchs, *Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien*, Eurasia antiqua 8 (2002), p. 493-514.

JURCHENKO 2015 – А. Юрченко, *„300 золотых поясов" в монгольском имперском контексте*, Mongolica 14 (2015), p. 19-29.

Khan Kubrat treasure 1989 – *Съкровището на хан Кубрат*, София, 1989.

KOMAR 2005 – А. Комар, *Ранговая семантика наборных поясов кочевников Восточной Европы VII – начало VIII в.*, Сугдейский сборник 2 (2005), p. 160-216.

LÁSZLO 1974 – G. Lászlo, *The Art of the Migration Period*, Budapest, 1974.

ORLOV 1983 – Р. Орлов, *Художня металообробка у Києві в X ст.*, Археологія 42 (1983), p. 29-40.

PLETNEVA 1962 – С. Плетнева, *Подгоровский могильник*, Советская археология 3 (1962), p. 241-251.

PLETNEVA 1981 – С. Плетнева, *Печенеги, торки, половцы*, Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР, Т. 18, Москва, 1981, p. 62-75.

PROKOPY KESARISKY 1993 - Прокопий Кесарийский, *История войн с персами, война с вандалами, тайная история.* Пер. А. Чекаловой, Москва, 1993.

RASPOPOVA 1965 – В. Распопова, *Поясной набор Согда VII-VIII вв.*, Советская археология 4 (1965), p. 78-91.

RASPOPOVA 1980 – В. Распопова, *Металлические изделия раннесредневекового Согда*, Ленинград, 1980.

SCHMAUDER 2000 – M. Schmauder, *Vielteilige Gürtelgarnituren des 6.-7. Jahrhunderte: Herkunf, Aufkomen, Trägkreis*, in F. Daim, *Die Awaren am Rand der byzntinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietranfer im Frühmittelalter*, Innsbruck, 2000, p. 15-44.

SCHULZE-DŐRRLAMM 2009 – M. Schulze-Dörrlamm, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römischen-Germanischen zentralmuseum*, Teil 2: *Schnallen mit Scharnierbeschläg und Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug (7.-10. Jahrhundert)*, Mainz, 2009, p. 286-303.

SOLOVEVA 1996 – О. Соловьева, *Символы, сомволические знаки и знаки власти (на среднеазиатском материале), Символы и атрибуты власти (генэзис, семантика, функции).* СПб., 1996.

The Ancient Hungarians 1996 – *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Ed. by I. Fodor, L. Revesz, M. Wolf, I. Nepper, Budapest, 1996.

TISHKIN *et alii* 2015 – А. Тишкин, С. Матренин, А. Кунгуров, *Наборные пояса кочевников Алтая эпохи Великого переселения народов из памятника Степушка I*, Росийская археология 1 (2015), p. 121-135.

TOTEV & PELEVINA 2010b – Тотев, О. Пелевина, *„Находките" от Велино и Златари и аристократическите гробове на дунавските българи*, Археология 3-4 (2010), 58-77.

VERNER 1988 – Й. Вернер, *Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат – хан на българите*, София, 1988.

ZALESKAJA *et alii* 1989 – В. Залеская, И. Засецкая, К. Каспарова, З. Львова, Б. Маршак, И. Соколова, М. Щукин. *Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари, славяни*, София, 1989.

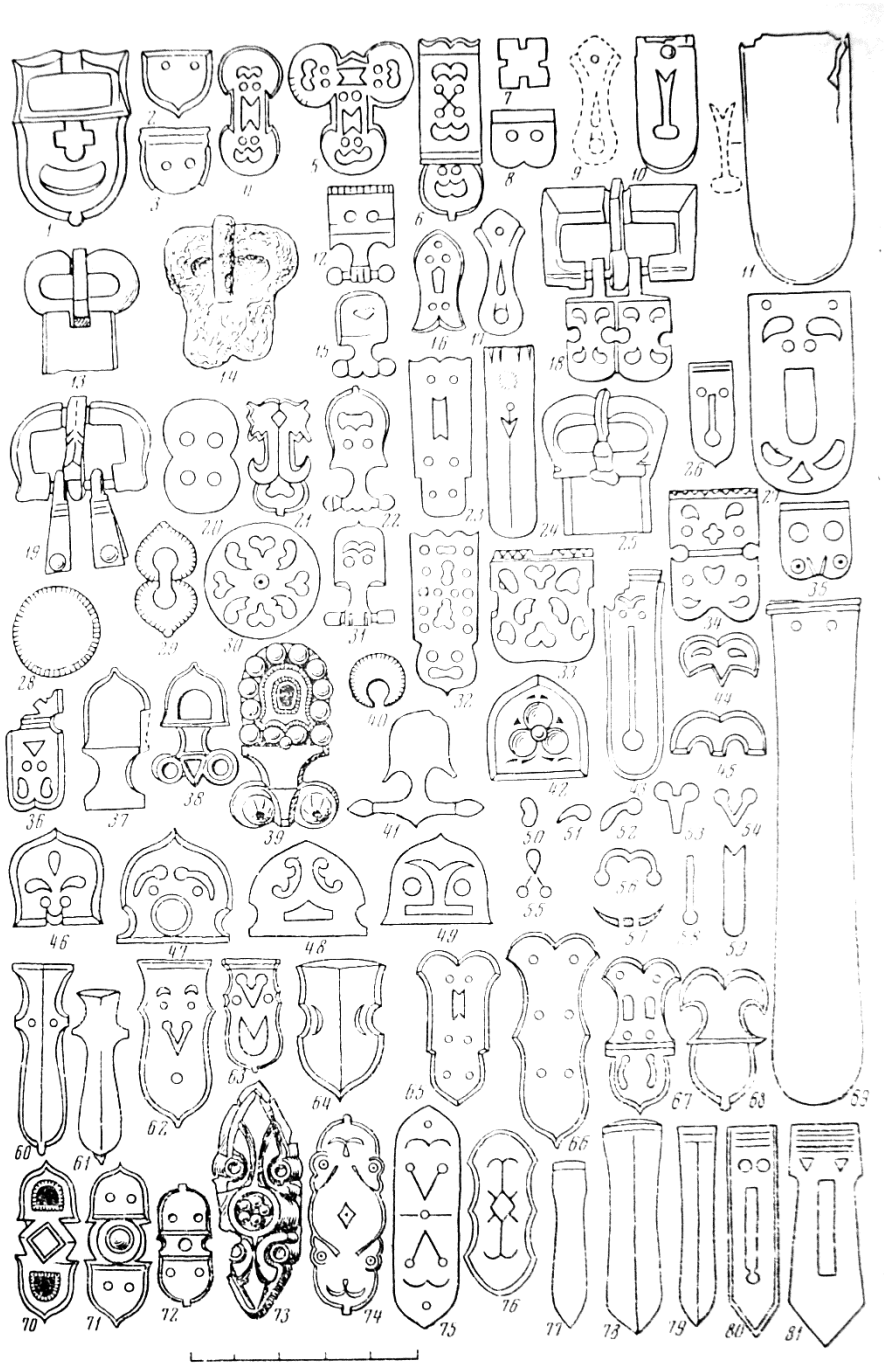

Fig. 1 - Belt mounts. 6th-8th c. (after AMBROZ 1971a).

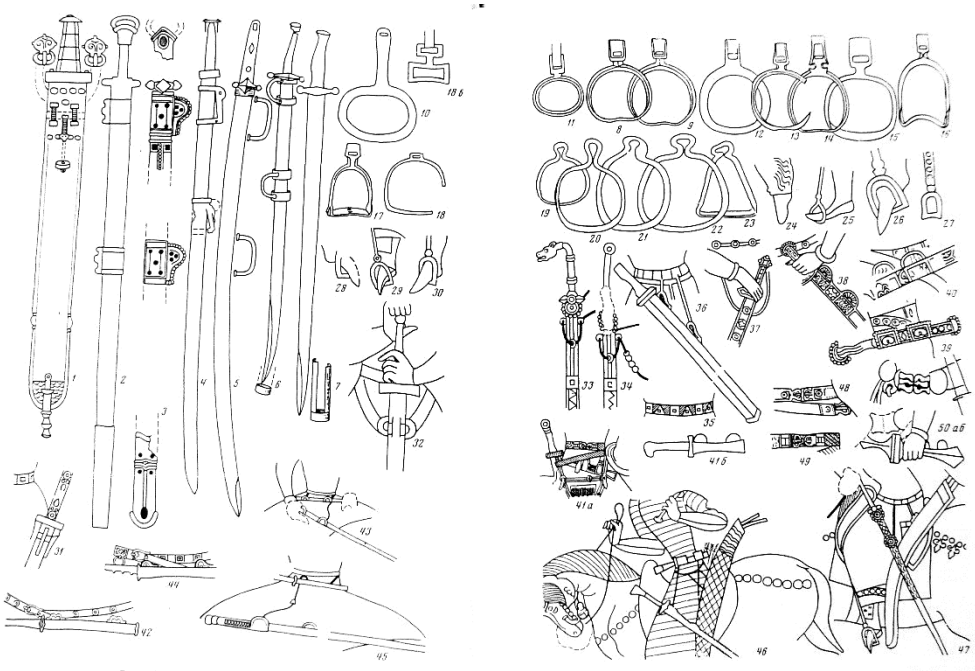

Fig. 2 - Weapons and belt sets. 5th-9th c. (after AMBROZ 1971b).

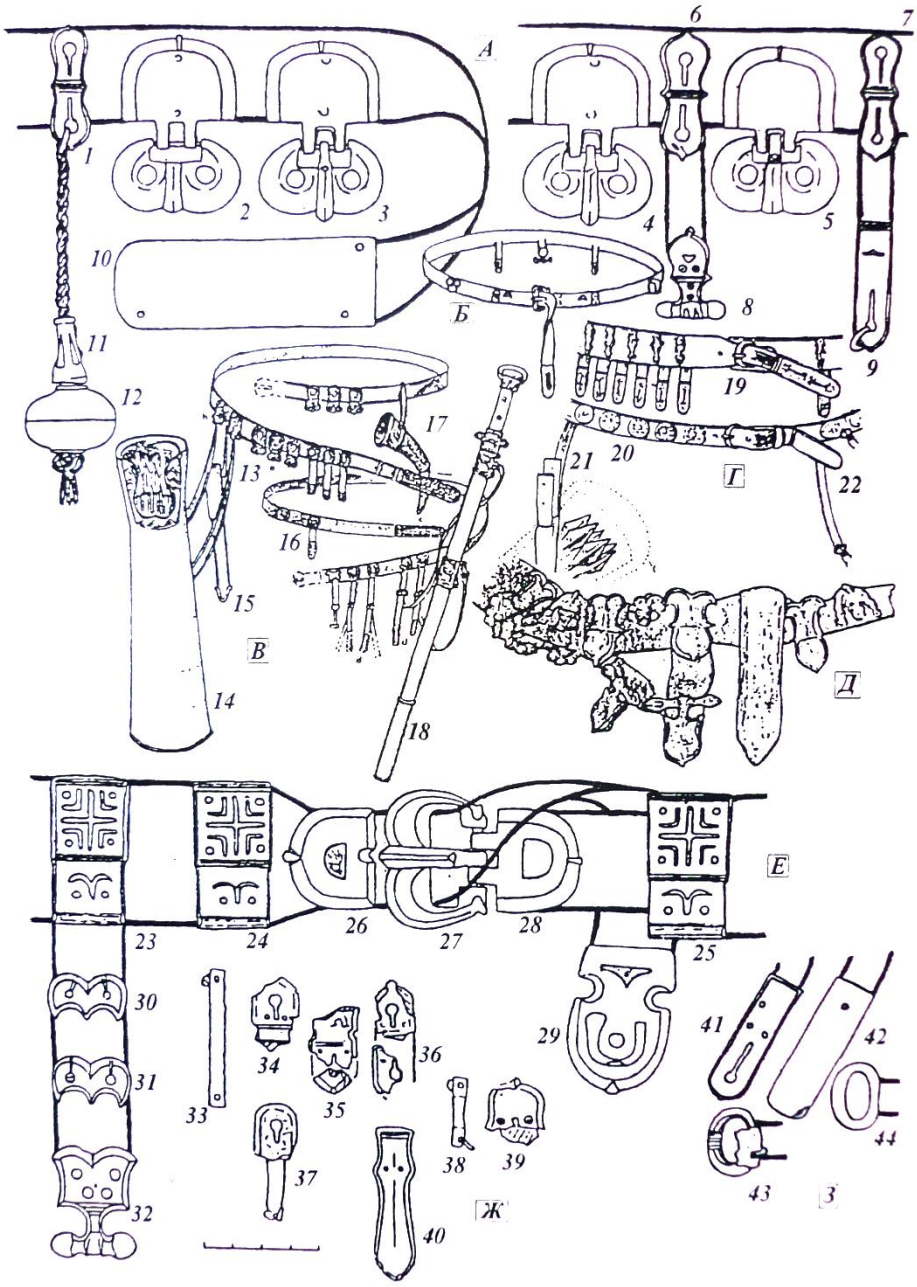

Fig. 3 - Belt sets. 6th 7th c. (after GAVRITUHIN & OBLOMSKY 1996).

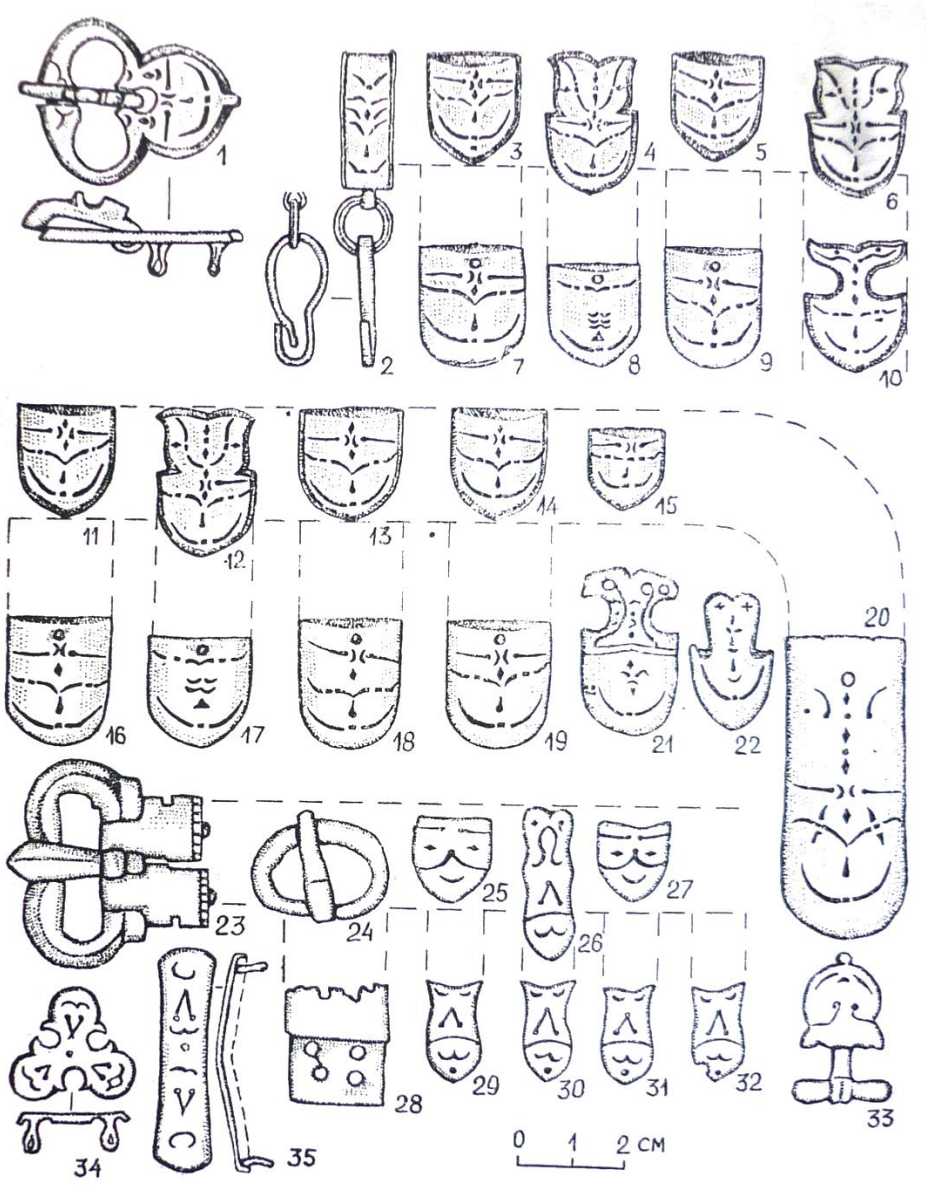

Fig. 4 - Belt mounts - 6th 7th c. (after AIBABIN 1990).

Fig. 5 - Wall-painting. Pendjikent. Middle Asia. 6th-8th c. (after BELENICKIJ 1973).

Fig. 6 - Wall-paintigs. Pendzikent. Middle Asia. 6th-8th c. (after BELENICKIJ 1973).

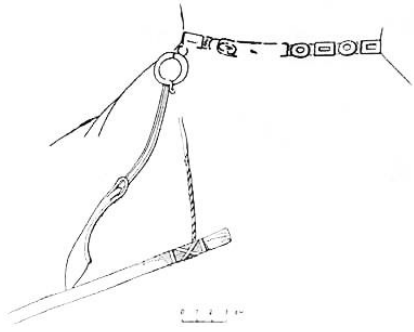

Fig. 7 - Wall-paintig. Sogd. 7th-8th c. (after BELENIZKY-RASPOPOVA 1980).

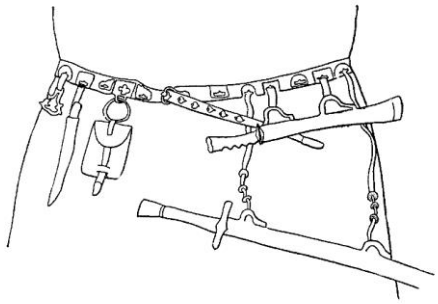

Fig. 8 - Wall-paintig. Sogd. 7th-8th c. (after RASPOPOVA 1965).

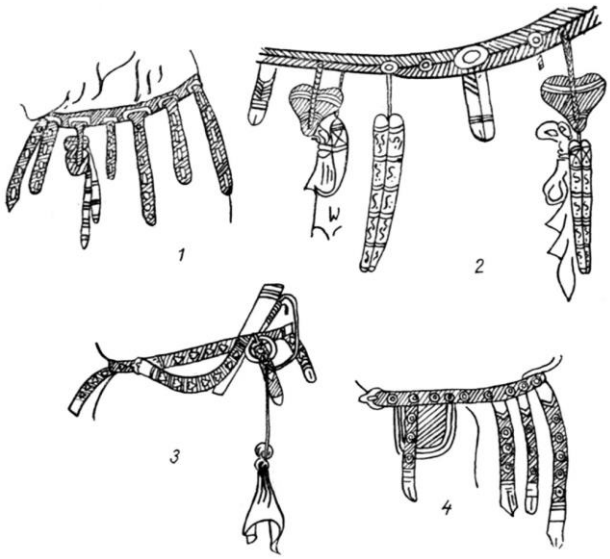

Fig. 9 - Belt sets. Wall-paintings from East Turkestan. 8th-9th c. (after ARJANZEVA 1987).

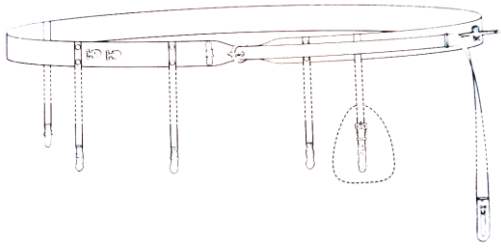

Fig. 10 - Reconstruction of belt set found of necropolis at Rupkite, Chirpan district. 6th-7th c. (after DASKALOV 2012).

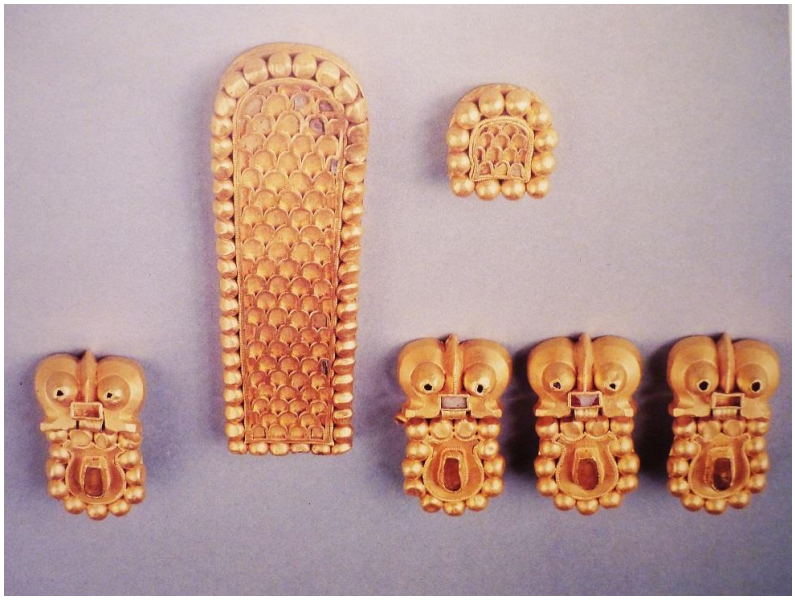

Fig. 11 - Details of belt set. Malaja Pereschepina. Ukrajna. 7th c. (after *Khan Kubrat treasure* 1989).

Fig. 12 - Mounts of belt set. Malaja Pereschepina. 7th c. (after *Khan Kubrat treasure* 1989).

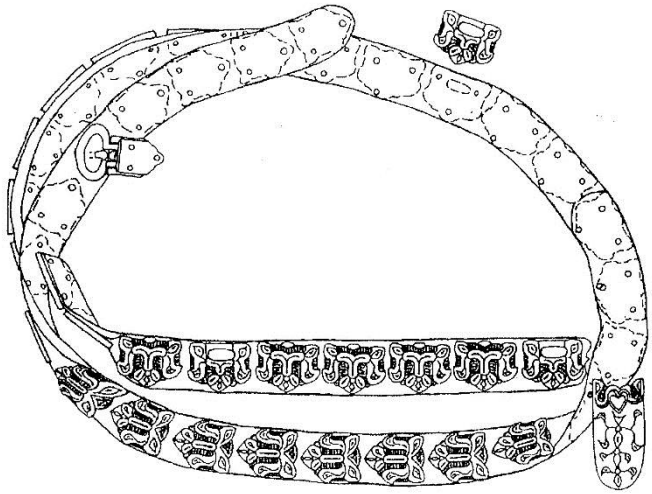

Fig. 13 - Belt set found at Armiev necropol. 9th-10th c. (after ORLOV 1983).

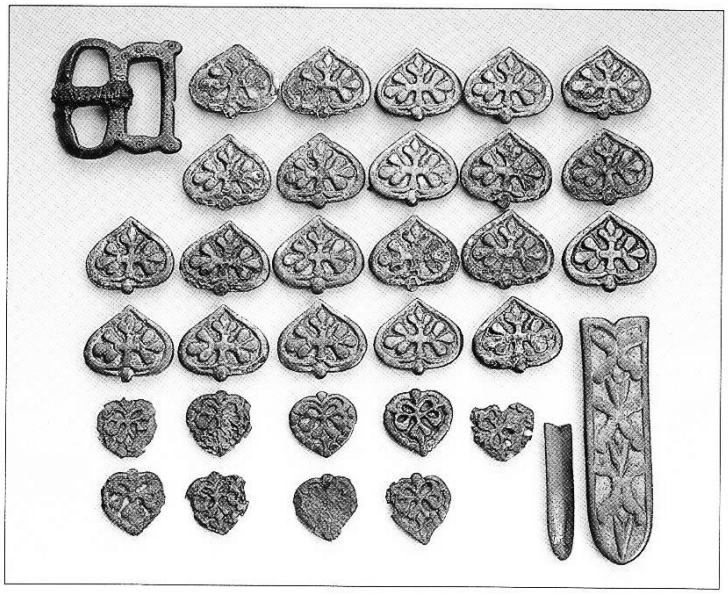

Fig. 14 - Belt set found of necropolis Kecel-Vádéi dűlő (Bács-Kiskun county). 10th c. (after *The Ancient Hungarians* 1996).

Fig. 15 - Belt set. Vereb. 10th c. (after *The Ancient Hungarians* 1996).

Fig. 16 - Belt set found in Krivina, Bulgaria. 10th c. (after GOMOLKA-FUCHS 2002).

Fig. 17 - Reconstruction of belt set on items found at Zlatar, Preslav municipality. First half of the 10th c. (after the author).

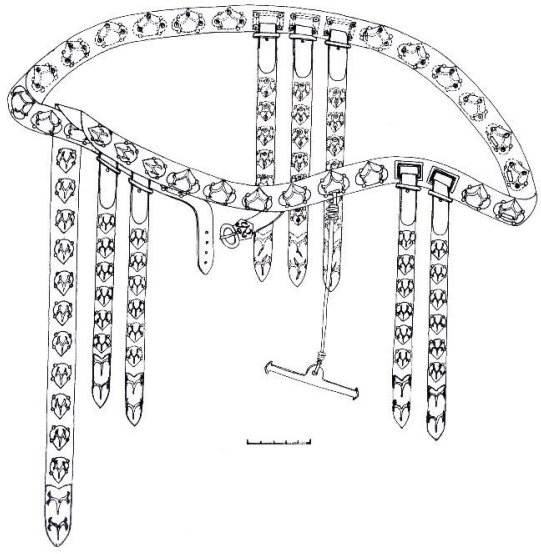

Fig. 18 - Reconstruction of belt set on items found at Zlatar, Preslav municipality. First half of the 10th c. (after the author).

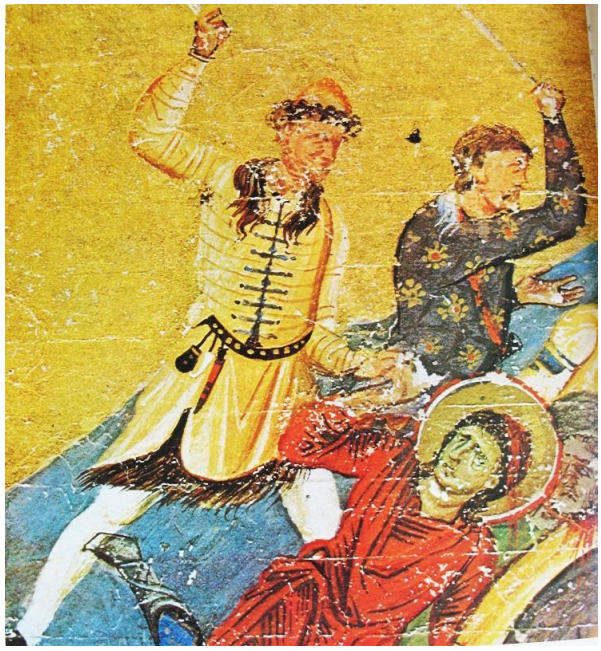

Fig. 19 - Bulgarian soldiers from the 9th century. Miniature of the Menology of Emperor Basil II of the 11th c. (after *Istorija na Bălgarija* 1981).

Fig. 20 - Prince Boris I sent a messenger to the Empress Teodora, the mother of the Byzantine Emperor Michael III (after BOZKOV 1972).

SIMILAR TRAITS AND INFLUENCES IN THE PRODUCTION OF BELT SETS IN BULGARIA AND ROMANIA IN THE 10th CENTURY AD

Stela DONCHEVA*

Cuvinte-cheie: *centre de prelucrare a metalului, secolul al X-lea, producția de piese de centură, prelucrarea metalului.*

Kewords: *metal art centres, 10th century, production of belt sets, metalworking.*

Rezumat: *Descoperirea de centre de prelucrare a metalului din secolul al X-lea în vecinătatea capitalei Preslav, lângă satele Novosel (mun. Shumen) și Zlatar (mun. Preslav), a deschis o nouă direcție în arheologia medievală bulgară. Centrul de producție de la Novosel se întindea pe o suprafață de 170 acri și a funcționat intensiv în prima jumătate a secolului al X-lea. În același timp, centrul de la Zlatar era de dimensiuni mai mici și ocupa 40 acri. Ambele erau proiectate și specializate pentru turnarea de metale neferoase și pentru manufactura de podoabe din metal. Principala activitate a centrelor din jurul orașului Preslav este metalurgia. Nu a fost descoperit minereu topit aici, nu există nici urme de cuptoare de reducție a minereului și nici deșeuri produse în urma unor activități metalurgice similare. Un al treilea centru aflat în vecinătatea localității Nadarevo (mun. Targovishte) nu este încă obiectul cercetărilor sistematice. Investigațiile din siturile de la Novosel și Zlatar au ajutat la clarificarea unor probleme controversate legate de locul și rolul unui mare număr de obiecte din metal descoperite de arheologi sau donate muzeelor în ultimele două decenii. Rezultatele cercetării exhaustive de la Novosel au fost publicate într-o monografie*[1]*. Investigațiile din cel de-al doilea centru – lângă Zlatar, au început în anul 2007 și continuă și astăzi. În cele două situri au fost descoperite până acum 2200 de piese în total. Multe dintre ele sunt obiecte din metal precum: decorațiuni de centură – aplice, capete de curea, catarame; obiecte de cult – cruci și medalioane; podoabe – inele și cercei; ștampile cu o singură față sau cu două fețe. Descoperirea de fragmente ceramice și monede tipice perioadei –* folles *de la Leo VI (866-*

* Stela DONCHEVA: National Institute of Archaeology and Museum, Bulgarian Academy of Sciences Department of Middle Ages Archaelogy, 2 Saborme Str., 1000 Sofia, Bulgaria; e-mail: donchevastela@yahoo.com.

[1] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 323.

912), Romanos I Lekapenos (920-944), Constantin VII și Romanos II (945-950) – ne ajută în plasarea activității centrelor amintite în prima jumătate a secolului al X-lea p.Chr.

Moda centurii ornamentate cu metal era răspândită în secolul al X-lea și populația numeroasă a orașelor medievale necesita nu numai montarea lor, ci și comercializarea lor continuă. Nu este o întâmplare că obiectele de artă a metalului descoperite sporadic în locuri diferite în Preslav sunt identice cu cele făcute în centrele de producție din împrejurimi și provin în mod evident din aceste locuri. Mai mult, în vecinătatea centrelor de producție existau și alte câteva așezări, unele dintre ele de dimensiuni semnificative. Odată cu creșterea interesului față de produsele din metal, mai ales cele legate de decorul centurii și al vestimentației, locuitorii lor se aflau între potențialii beneficiari ai producției acestor centre. În aceste circumstanțe nu este dificil de concluzionat că la mijlocul secolului al X-lea capitala Preslav era înconjurată de așezări ai căror locuitori aveau diferite mijloace de trai, printre care se număra și producția de podoabe. Imaginea conturată presupune contacte intense între oameni și o rețea de drumuri densă și sigură. Rutele comerciale sunt dificil de identificat, dar prospecțiunile arheologice arată că viața în zonă a continuat neîntrerupt și așezările au suportat modificări minore. În mod semnificativ acestea sunt și astăzi zone dens populate. Și siguranța drumurilor este demonstrată de decizia familiei conducătoare de a părăsi orașul regal în timpul invaziei bizantinilor exact spre această zonă, în care minunatul set cunoscut peste tot în lume ca tezaurul de aur de la Preslav a fost ascuns într-una dintre aceste așezări.

Abstract: *The discovery of 10th century metal art centres in the vicinity of the capital of Preslav, i.e. near the villages of Novosel, municipality of Shumen and Zlatar, municipality of Preslav, opened a new trend in the medieval Bulgarian archaeology. The production center at Novosel is spread over an area of 170 acres and has been operating with great intensity in the first half of 10th century. At the same time, Zlatar center was smaller in size and occupied an area of 40 acres. Both centers are designed and specialized in casting non-ferrous metals and manufacturing fine metalwork. The main activity of the centers around Preslav is metalworking. There is no melted ore here, so there are no remains of melting furnaces, from the ore itself and the accompanying similar metallurgical activity waste production. A third center of metal art in the vicinity of Nadarevo, municipality of Targovishte, is not yet systematically studied. The investigations made on Novosel and Zlatar sites helped clarifying some controversial issues connected with the place and role of a large number of metal items found by archaeologists or donated to museums in the past two decades. The results from the successful completion of the excavations on the Novosel metal art centre are subject of a printed monograph[1]. The investigations on the second centre - near Zlatar, started in 2007 and are still in progress. A total of 2200 artefacts have been found so far on both sites. Most of them are metal items, such as belt decorations: mounts, strap ends, buckles; cult objects: crosses and medallions; jewellery: rings and earrings; single- and double-sided stamps. Typical ceramics and coins found (*folles *of Leo VI (866-912), Romanos I Lekapenos (920-944), Constantine VII and Romanos II (945 -950) help us define that activity of all metal art centres was in the first half of 10th century AD.*

In the 10th century, the fashion of the ornamental metal belt was widespread, and the large population of medieval city centers required not only repeatedly tying the items, but also their continued presence in the marketplaces. It is no accident that the metal art items, which are discovered sporadically on various places in Preslav, are the same as

those made in production centres around it and obviously originate from these places. In addition, in the vicinity of production centers there were several other settlements, some of which were significant in their size. With the increased interest in metalworking products, especially those related to the belt and clothing decoration, their inhabitants were also among the potential users of this production.

Under these circumstances, it is not difficult to conclude that in the middle of the 10th century the capital Preslav was surrounded by settlements, the population of which had different livelihoods, including the manufacture of jewelry, too. The outlined picture implies intense contact between people and a dense and secure road network. Routes are difficult to establish, but archaeological surveys show that life in the area has not been interrupted and inhabited places underwent minor changes. Significantly, today there are densely populated settlement areas. And that the roads were sure shows the choice of a part of the ruler's family to leave the royal city during the invasion of the Byzantines precisely in that direction, in which the magnificent garnish that became known all over the world as the Preslav gold treasure was concealed in one of the settlements.

The discovery of the three centers of metal art in the vicinity of Preslav and the numerous artifacts found there prove that in the first half and mid-tenth century in Bulgaria there was a very well-organized production of metal art. Among the findings the group of belt decorations stands out, which is a huge group and includes items different in shape and ornamentation. Basically, three elements of the belt set are manufactured - buckles, belt tips and mounts, the last one presenting the greatest variety. Other popular objects of the time are present, too. Among them are the cult objects – single- and double-crosses, stamps with different images on them; jewelry and decorations - rings, earrings and more.

Ceramics and coins are dating the centers in the 10th century, here production of belt details are the most popular objects, giving a complete idea of some issues of the technology and organization of this activity. A number of analogies were found during the study and some of them are found outside of the territory of medieval Bulgaria. Their location is in neighboring Romania where there are huge medieval settlements and fortresses of that time. The focus of this work is precisely on these findings, mainly belt set items found at the production centrres of metal art near Zlatar, Novosel and Nadarevo and the analogies found in Romania.

Emphasis is placed on the mounts group, which are also the largest group of finds. Attention should also be paid to the rest of the belt decorations, which are the smaller group but important as functional role. Buckles and belt tips were connected with a belt set design and its perception as all.

I. BUCKLES

The most popular and widely spread have been buckles with a solid plate and an oval frame - 2 buckles found at Novosel[2] and most found at Zlatar - 18 items and 3 lead models. There are only 1 lead model and 1 bronze cast from Nadarevo (**Table IA 1-2)**. The attachment has two-three spines at the back.

[2] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 107, 273, Pl. XXXI/196-197.

Buckles with cut-out plate and oval support frame were found in Preslav (the Palace, the southern part of the City, the eastern wall and Stamboli Yolu region)[3]. This kind of buckles also comes from the end of the 10th and the first decades of the 11th century, for instance in Skala fortress[4], Păcuiul lui Soare (Table IB), Noviodunum (Isaccea) (Romania)[5], in Tarcal, Karos, Izsák-Balázspuszta necropolises (Hungary)[6] and Corinth[7].

Well represented among the items from the production centers are the openwork buckles. The most numerous are buckles with a rectangular base and an oval support frame. 5 currents and 1 lead model (**Table I B 1**)[8] were found in Novosel; in Zlatar - 3 bronze buckles and 1 lead model. Varieties of this type are buckles with one embossed bud (**Table I B 2**). 2 such lead models and 1 bronze casting originate from Novosel[9]; 2 models and 2 castings come from Zlatar. Similar to this type is that one with two oval frames and two large curves emerging at both ends (**Table I B 3**). Such buckles - a total of 4 pieces were found only in Zlatar.

The widespread use of openwork buckles is confirmed by the mould found in Pliska[10]. Buckles have been found in Pliska, Preslav, Vetren, Dolni Lukovit, Gradeshnitsa (Bulgaria)[11], Păcuiul lui Soare[12], Dinogetia, Târgșor (Prahova county), Noviodunum (Isaccea), Transilvania (Romania), Ekimauci (Moldova)[13]. The type of so-called "lyroid" buckles is widespread in Hungary and Slovakia (Gádoros, Kecel, Kenezlö, Hencida, Rakamaz-Strázsadomb, Szeged-Makkoserdő, Pilin, Doroszlo, Szaboles, etc.)[14]. Several objects were also found in Corinth [15].

The study results confirm the distribution and production of the two main types of buckles - openwork and whole-plate with a circular hole for the tongue. The number of the last is very little greater than of openwork buckles. The choice depends on the main and leading ornamentation of the belt set details - mounts and tips, where the buckles form a united decorative system with common shape and decoration.

---

[3] STANILOV 1995, p. 113, fig. 3/19-21; OVCHAROV 1985, p. 154, fig. 42.

[4] JOTOV & ATANASOV 1998, p. 107, fig. 3/3.

[5] DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 155, fig. 62/6, 12; DIACONU 1969, fig. 1-5, 9; BARNEA & MITREA 1959, p. 471, fig. 10/9.

[6] FETTICH 1937, Pl. XLIII/32, CXXX/4; TOTH 1976, p. 154, fig. 15/12, p. 161, fig. 20/12; FODOR 1996, p. 123, fig. 7/1.

[7] DAVIDSON 1952, p. 273, Pl. 114, no. 2212.

[8] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 106, 273-274, Pl. XXXI/204, 206; Pl. XXXII/207-209.

[9] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 273, Pl. XXXI/203, 205.

[10] STANCHEV 1965, p. 194, fig. 12.

[11] STANCHEV 1955, p. 208, fig. 26/2; ATANASOV & JORDANOV 1994, Pl. III/13; STANILOV 1991, p. 11, 55, Pl. I/3-5.

[12] DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 155, fig. 62/10-11, 16-17; DIACONU 1969, p. 501-506, Fig. 1, 13-16.

[13] BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971, p. 309, fig. 105/8; HARHOIU 1972, p. 417-425; GALL 2010, p. 227, Pl. 9; BARNEA & MITREA 1959, p. 471, fig. 10/10; FEDOROV 1953, p. 104-126; RABINOVICH & RJABCEVA 2016, p. 323-341.

[14] FETTICH 1937, p. 251, 257, 260, Pl. 88/2, 91/120, 98/2; REVESZ 1987, p. 271, fig. 6-1, 2; FODOR 1996, p. 118, fig. 10.

[15] DAVIDSON 1952, p. 272, Pl. 114, no. 2204-2206.

II. STRAP TIPS

An important element of belt set are the tips. They also offer a great variety. The shape of all is similar - straight base or "swallowtail" type with a pointed or rounded edge. There are studs and rarely rivets on the reverse side. The differences are mainly in the surface decoration. The strap tips and mounts are divided by the ornamentation on them. They have a smooth surface, embossed or incised decoration. The tips differ in size, being elongated or shortened; in the shape of the base at the upper end - a type of "swallowtail", split base or with middle bud.

The most common on the territory of Bulgaria and Romania are belt tips with embossed decoration (**Table II A 1-3**). A free interpretation of the motif is offered by the gilded belt tip found in Novosel workshops (**Table II A 1**)[16]. The form of a five-leaf palmette with symmetrically arranged leaves along the longitudinal axis, which do not touch each other and are separated by a droplet leaf is basic. A variant of composition is the type represented by two belt tips, also found in Zlatar, with tied palmette leaves with no leaves between them (**Table II A 2-3**). An embossed edge goes along the outline of all the articles. Predominant is the floral ornament of knotted palmettes with curls and that one arranged with mid-touch branches and rounded leaves. The individual motifs are separated by tree-leaves with a diamond-shaped mid-leaf.

Such tips were found in the Palace and the administrative buildings in Preslav[17], Skala fortress, the settlement of Yakimovo (Montana district), the early medieval settlement near the village of Debrene, Dobrich district dating at the end of 9th-10th century, where folisses of Leo VI (886-912) were also found[18]. Among the published belt details are those found at Dinogetia-Garvăn (Tulcea county) and Tufani (Constanța county) (Romania) settlements[19] and those in Belgrade Museum[20].

Only one type represents buckles with incised ornament. This is a waste product found in Novosel (**Table II B 1**)[21]. Its decoration consists of two incised wavy symmetrical lines at the outline. Such items were found in Preslav [22], several are in Varna, Dobrich and Târnovo museums. It also comes from the villages of Târgușor (Constanța county, Romania)[23], Kamenka and Alekseevka, Belgorod region[24]. Tips made of silver with gilding have been found in necropolises in Hungary, dated to the 10th century. Such a tip is also part of metal decoration on a small bag found in grave 6 in the Tuzsér necropolis (Szabolcs-Szatmár-Bereg county)[25]. In a Tiszaszederkény necropolis tomb, along the Tisza River, there is a

[16] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 275, Pl. XXXIII/228.

[17] STANILOV 1991, p. 124, fig. 8/97; VITLJANOV 2004, p. 138, fig. 1.

[18] JOTOV & ATANASOV 1998, p. 315, Pl. CXVI/477; MILCHEV 1963, p. 33, fig. 12/7; JOTOV 1993, p. 123-129, Pl. III/4.

[19] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012, p. 360, Pl. 6/4, p. 356, Pl. 2/6, p. 358, Pl. 4/6.

[20] BALINT 1991, p. 106, Pl. XXXIII/26.

[21] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 108, 275, Pl. XXXIII/230.

[22] VITLJANOV 2004, p. 138, fig. 12/2.

[23] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012, p. 356, Pl. 2/9.

[24] MAKAROVA & PLETNEVA 1983, p. 75, fig. 8/3-4.

[25] FODOR 1996, p. 205, fig. 4.

whole set consisting of 28 mounts, a buckle with a plate and a belt tip decorated with parallel wavy lines along the outline[26]. All details are cast in silver alloy with additional gold plating.

All buckles and belt tips found at all production centers, supplemented by similar items from the territory of Romania, testify to the variety of shapes and decorations in different types. It is a result of the wide art program, full of combinations of well-established elements and compositions, as well as of their skillful reproduction in the workshops.

III. MOUNTS

Mounts are the largest group that is presenting a wide variety of shapes and decorations. It is mainly bronze made. Several silver objects have been found, too. shape of mounts is shield-shaped, heart-shaped, leaf-shaped, openwork, geometric etc. Each of the groups include different compositions, shown in both types of forms - narrow and wide. The choice depends on the position of the details on the belt set.

Many items belong to more than one main group, too. This proves their diversity and rich ornamentation. The most basic elements determine the piece and place it in the appropriate group. For example, some of the mounts could be successfully added to both the heart-shaped and leaf-shaped group and in some cases to the shield-shaped group. Therefore, the shape was followed by the decoration (with fold at the base - heart-shaped; a little rounded base - leaf-shaped; a shield-shaped or with cutouts - openwork, etc.).

One of the most popular mounts made in the workshops, having analogies among finds from Romania is the one with a shield-shaped form. The large group of these mounts will be presented here. Other types will be submitted in the second part of this topic.

III. 1. MOUNTS WITH SHIELD-SHAPED FORM

The type of shield-shaped mounts with analogies from Romania (**Table III A 1-10**) includes a total of 10 types. One of them are smooth-surface mounts in two types (**Table III A 1-2**). The first one includes a narrow and a wide form, represents a shield-shaped form with a smooth face and five buds along the outline - one at the base and four at the end (**Table III A 1**). There were found: narrow - 1 bronze broken model in Novosel and 2 wide lead models and 1 narrow item in Nadarevo[27]. Most mounts come from the center in Zlatar - a total of 31 pieces, 11 of which are narrow with 7 bronze models and 9 wide ones with 3 bronze models.

Such items were found in Byal Bryag near Preslav[28] and Vetren fortress[29]. Many are in the collections of the National Museum[30], the museums in Varna,

[26] FODOR 1996, p. 414, fig. 1.
[27] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 109, 275, Pl. XXXIII/232; KONAKLIEV 2005, p. 242, Pl. 4/24.
[28] ANGELOV & STANCHEV 1955, p. 429, fig. 17/13.
[29] ATANASOV & JORDANOV 1994, Pl. III/16.
[30] STANILOV 1991, p. 59, Pl. V/26.

Shumen and Dobrich[31]. A wealth of metal ornaments (67 bronze objects in total) was found at the Roman-Byzantine fortress Adamclisi (Constanţa county, Romania)[32]. A very well-preserved item of the whole variety of mounts dating from the 9th-10th centuries was found at the early medieval fortified settlement Oltina - "Capul Dealului" (Constanta county, Romania)[33]. Remains of early medieval dwellings with ceramic fragments have been seen in many sectors. Probably, there is a local workshop of metal art nearby. Among these are 1 narrow and 2 wide forms of the type considered shiel-shaped mounts.

A more sophisticated image of the first type of shield-shaped mounts with five pimples along the outline (one at the base of tip and two at the sides) present a third type (**Table III A 3**). There is a medallion with an embossed edge in the middle, emphasized by two parallel oval incised lines. Artifacts of this type of mounts were found only in Zlatar (3 narrow lead models and 3 bronze casts and 2 wide bronze casts). Such items have been found in Preslav[34]; northwestern Bulgaria (Yakimovo district)[35]; fortresses and settlements in the vicinity of Varna and Dobrich, where a total of 23 objects were found[36]; many are stored in Sofia museum[37].

Similar specimens were also found in early medieval settlements and fortresses dating from the 9th-10th centuries in Romania - Noviodunum (Isaccea), the fortress Adamclisi[38], fortified early medieval settlement at Oltina – "Capul Dealului"[39], also in the settlements near Svrlig-grad and Trajan's Bridge (Serbia)[40].

The next type of mounts is similar to the previous one (**Table III A 4**) with shield-shaped form in both variants - six pimples along the outline and a relief medallion in the middle. The medallion has a heart-shaped form, emphasized with a relief line. Such items are found at all production centers: 2 mounts (narrow and wide) in Nadarevo[41], 1 narrow and 2 wide mounts, together with 1 lead model in Zlatar and only 1 narrow shape in Novosel[42]. It is noteworthy that these items were widespread not only in Bulgaria but also outside the country. Museum collections are an example of this[43].

Such items were found in Preslav [44], Skala and Okorsh fortresses in Bulgaria[45] and Adamclisi fortress in Romania[46]. In Kenézlő-Fazekaszug (Borsod-Abaúj-

[31] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 42, 200, Pl. IX/162-173, p. 201, Pl. X/174-178.
[32] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 164-196.
[33] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/16.
[34] MAVRODINOV 1959, p. 305, fig. 274/3; STANILOV 1995, p. 115, fig. 4/42-43.
[35] MILCHEV 1963, p. 23, fig. 12/9.
[36] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 206, Pl. XV/270-277, p. 207, Pl. VI/278-292.
[37] STANILOV 1991, p. 59, Pl. V/31, p. 60, Pl. VI/35.
[38] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. 19-20.
[39] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/17.
[40] RADISIC 2015, p. 24, fig. 1/4; RADISIC 2018, p. 146, fig. 6/1; BARNEA & MITREA 1959, p. 471, fig. 10/12; BALINT 1991, p. 106, Pl. XXXIII/14.
[41] PLETNIOV 2004, p. 229, Pl. 1/3-5; KONAKLIEV 2005, p. 242, Pl. II/13-14.
[42] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 109, 275, Pl. XXXIII/236.
[43] STANILOV 1991, p. 59, Pl. V/30; PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 205, Pl. XIV/257-262, Pl. XV/263-265.
[44] MAVRODINOV 1959, p. 304, fig. 272/1, p. 305, fig. 273/6; BONEV 1993, p. 73, fig. 12/а-б.
[45] JOTOV & ATANASOV 1998, p. 419-450; ATANASOV & MARINOV 2018, p. 57, fig. 50/4.

Znémpléu county) (Hungary) necropolis a complete belt set made of silver alloy with gilding was found [47].

A developed version of the heart-shaped medallion in the middle of the surface of the mount presents the next item, produced mainly in Zlatar workshops (**Table III A 5**). Objects were found in Okorsh (Dulovo district), Samotino and Izvornik (Varna district) [48] and Adamclisi (Romania)[49].

A complicated variant represents the next type of shield-shaped mounts (**Table III A 6**). There are items found at all production centers and those in Novosel has the largest group – 7 (1 bronze and 1 lead model and 5 complete objects)[50]. Some casts were found in Zlatar - a total of 5, (2 whole objects and 1 lead model). There is only 1 lead model found in Nadarevo[51]. Such items were found in Preslav[52], Vetren Fortress[53] and Păcuiul lui Soare[54]. A dozen are stored in the collections of various museums - National museum and Shumen museum. Other objects were found in Varna district (the Petrich Kale fortress, Izvornik, Novakovo, etc.) [55].

Combination of the above two types of products presnet type **A7**. There are 3 (narrow and wide) found in Zlatar and 2 found in Novosel[56] (**Table III A 7**). The type has a drip-shaped medallion with a pearl line inscribed in the palmette motif of three dense leaves at the base and three outgrowths between them. A similar specimen originates from the military-administrative buildings in Preslav[57]. Such items of last three types of mounts were found at the fortress Dinogetia (Romania)[58], and 21 in the necropolis at Bátmonostor-Anoyal (Southern Hungary) dated in the 10th century[59].

The most common type is type **A8** (**Table III A 8**) where the base is cut and has segmented rather than convex form. The two palmette leaves here are thin and curved above the protruding buds and do not extend beyond the outline. The other three buds, top and side, are curled leaves, supporting the pearl row above them, which, like the previous type of mounts, closes a hearty but small pendant in the middle where there is a five-leaves palmette with fleshy leaves. Most of the items are found in Nadarevo (4 lead and 2 bronze models and 18 casts)[60]; in Zlatar (1 lead model and 4 narrow and 3 wide casts) and in Novosel (2 models, bronze

[46] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/16.
[47] FODOR 1996, p. 156, fig. 13.
[48] PLETNOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 208, Pl. XVII/294-298.
[49] ATANASOV & MARINOV 2018, p. 57, fig. 50; PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/21.
[50] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 112, 277, Pl. XXXV/265-271.
[51] DONCHEVA 2010, p. 18, Pl. I/11.
[52] VITLJANOV 2004, p. 138, fig. 12/37.
[53] ATANASOV & JORDANOV 1994, Pl. III/15.
[54] DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 154, fig. 62/2; DIACONU 1969, p. 503, Fig. 1, 2.
[55] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 211, Pl. XX/353-358, p. 212, Pl. XXI/359-363.
[56] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 111, 277, Pl. XXXV/263-264.
[57] VITLJANOV 2004, p. 257, Pl. II/19.
[58] ȘTEFAN *et alii* 1967, p. 297, fig. 173/11.
[59] STANOJEV 1989, no. 77-97; PLETNIOV 2002, p. 84, fig. 3; BALINT 1991, p. 208, Pl. LIII/15-16.
[60] KONAKLIEV 2005, p. 241, Pl. I/3; DONCHEVA 2010, p. 18, Pl. I/28-29.

and lead and 7 casts, with the majority of wide shapes)[61]. These mounts are widespread throughout this period and evidenced by numerous examples found in Preslav and the smaller settlements and fortresses - Druster, Sredishte and Popina[62], Păcuiul lui Soare[63]. Several objects were found in the tomb at Cádoros necropolis (Hungary) and Adamclisi fortress[64].

Considered mounts are combined within one belt set with the next type, which is identical to it and differs only in the openwork heart-shaped section (**Table III A 9**). A variant of the last two types is the form with line base and suspension hinges, presented with 1 object found in Nadarevo (**Table III A 10**). Such items are found in Zemplin and Szentes-Nagyhegy (Hungary), Svirlig-grad (Serbia)[65], fortress Adamclisi (Romania), Bădragii Vechi (Moldova)[66].

Simialr objects of the last two types are constituent elements of a 10th century belt set found in the necropolis Bădragii Vechi (Moldova) in the Prut-Dnester region[67]. The belt is located in the area of the pelvis and below it. There is a gilded buckle in the center with a length of 4.4 cm, a frame width of 2.3 cm, a width of the shield - 2 cm, with five and seven-leafed palmette. Its length is 4.7 cm, width - 2.1 cm, fixed by five pins. On the belt are 40 gilded mounts of low-grade silver (billon) in two varieties - narrow and wide - with a heart-shaped cutout, fixed with three pins. In the center of the composition is a heart-shaped shield with a palmette. Three mounts are stored on the belt in its original form. Along with the belt were found a bow, quiver for arrows and arrows.

III. 2. Mounts with hearth-shaped form (Table IV B 1-12)

The type of heart-shaped mounts with similar findings from the territory of Romania includes a total of 12 types. The shape is defining. It is a heart with a fold at the base. The division retains its conditional character and, as mentioned in the beginning, aims to present in a logical manner the variety of forms and ornaments among the articles of the manufacturing centers.

Smooth-surface mounts are the most. They represent a classic heart-shaped form with an embossed bud at the base and a sharp tip (**Table IV B 1**) and a second relief bud at the top (**Table IV B 2**). An embossed edge runs through the longitudinal axis, which emphasizes the two halves of the shape and adds volume. The attachment is with two, rarely with three spines at the back. Outside the production centers, similar mounts were found at Novakovo, Varna district, and Odartsi, Dobrich district[68]; at the fortress near Adamclisi[69] and the fortified

[61] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 275, Pl. XXXIII/239-240, p. 276, Pl. XXXIV/241-247.
[62] STANILOV 1993, p. 146, fig. 6/1-10.
[63] DIACONU & VÎLCEANU 1972, p. 155, fig. 62/2.
[64] BALINT 1991, p. 39, Fig. 12; PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/55.
[65] RADISIC 2018, p. 145, fig. 6, 8.
[66] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/53-54; REABCEVA 2016, p. 278, fig. 2.
[67] ABIZOVA & RIABCEVA 2012, p. 358; CHIRKOV 1990, p. 162, fig. 4; SPINEI 2009, fig. 27.
[68] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 198, Pl. VII/131-138.
[69] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/10-11.

early medieval settlement at Oltina – "Capul Dealului"[70], Constanța county and Dinogeția fortress, too[71].

The heart-shaped decorative motif gradually develops into a three-leafed palmette, incorporated in a similar form with a single bud at the base and a sharp tip, which is observed in the next type of applications of this kind (**Table IV B 3**). The two lower palmette leaves are curved to the base and grow into an embossed frame along the outline of the whole object. The middle leaf is elongated and separated from the lower leaves. The attachment has two spikes at the back. In this type, the number of applications from Novosel is predominant - 13 narrow and 23 wide, along with 9 bronze and 1 lead model. Many of them are covered with white metal (silver, tin). The mass production of this type of mount in the first half of the 10th century is confirmed by the models and defective products from Novosel and those from the center near Nadarevo[72]. Lead models are also stored in private collections[73]. Outside the country, similar mounts were found at Oreșak, Banat[74] and Adamclisi fortress[75].

Of particular interest are mounts with three embossed buds at the base of both sides (**Table IV B 4**). The embossed decoration consists of a five-leafed palmette with rounded short leaves and a spear-shaped middle leaf. A frame of S-shaped curved gussets (curls) goes around it. The attachment has two studs. Outside the country, the type is attested at the fortress near Adamclisi[76].

The palmette motif develops into a seven-leaf form in the type of mounts, presented with three items - 2 lead models found in Zlatar and in Nadarevo and 1 bronze cast (**Table IV B 5**). The two double leaves at the base pass into an embossed flat frame along the outline. Similar mounts were found in Preslav[77], others are stored at Sofia National museum[78]. Outside the country, these were found at the fortress Adamclisi[79].

The number of applications of the type (**Table IV B 6**) is relatively large and representing a heart-shaped one embossed bud at the base and the tip with a decoration of five-leaves palmette with broad lower leaves, extending into an embossed frame along the outline of the object and a medially divided spear-shaped leaf (three-leaves shape). Outside the regions of production, similar items were found in Preslav and the surrounding area[80], in Varna[81] and the fortress near Adamclisi[82].

[70] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/10.
[71] ȘTEFAN *et alii* 1967, p. 298, fig. 173/8.
[72] KONAKLIEV 2005, p. 241, Pl. I/16.
[73] DONCHEVA-PETKOVA 1992, p. 211, fig. 2.
[74] OȚA 2016, p. 456, Pl. 6/17.
[75] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/33, 37-38.
[76] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/44.
[77] VITLJANOV 2004, p. 138, fig. 12/26.
[78] STANILOV 1991, p. 64, Pl. X/68.
[79] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/52.
[80] VITLJANOV 2004, p. 138, fig. 12/18-19.
[81] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 225, Pl. XXXIV/601-607.
[82] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/43.

Such decoration presents the next type of mounts, where there is only one bud at the base and the tip is sharp (**Table IV B 7**). The decoration is very precisely done. Only two narrow castings originate from Zlatar. Such mounts were found in the study of the fortress near Adamclisi[83].

Different sizes, shape and decorations show the next type of mounts. It is present in Novosel - 5 narrow and 7 wide mounts and 1 lead model (**Table IV B 8).** In Bulgaria, similar mounts were found at Dobroplodno, Varna and the medieval wind of the Danube. Outside the country, such were found near Pančevo, Banat[84] and the fortress near Adamclisi[85].

A smaller variant of this type of heart-shaped application are the three specimens from Zlatar (**Table IV B 9**). Similar mounts of the narrow form were found in Pliska and the fortress near Adamclisi (**Fig. 1, 51**)[86].

The following type is also present with several objects (**Table IV B 10**). 1 narrow and 3 wide shapes, of which 2 lead patterns at Zlatar and 1 wide shape at Novosel[87] were found. The two variants are decorated with petal palmette whose lower leaves protrude from the frame at the base and are opposite to it. Below them is a shamrock. Similar applications were found at Kichevo, Varna[88] and the fortress near Adamclisi[89].

A complicated version of palm trees, represented by thin leaves extending from the frame at the base and separated from the middle leaf, gives another type of mount (**Table IV B 11**). In Zlatar 5 narrow and 2 wide shapes, along with 6 lead models were found. A similar mount was found in the early medieval fortified settlement at Oltina - Capul Dealului, (Constanța county) from the 9th-10th century[90].

Another type of mount is a stylized version of this composition (**Table IV B 12**). The base is accentuated by a large ornament, the tip is sharp; there are also two single buds in the middle of the sides. Of this type of mounts 4 narrow and 2 wide were found at Zlatar and 1 wide at Nadarevo. Outside the country, similar to the narrow version, one was found at the fortress near Adamclisi[91].

III. 3. Leaf-shaped mounts (Table V C 1-8)

Leaf-shaped mounts are the largest group of these belt details. There is a total of 8 types for manufacturing centers and products originating in the territory of Romania. It is clear that the separation of heart-shaped and leaf-shaped mounts is conditional and is determined by purely subjective reasons, such as the shaping of the object, for example, with or without fold at the base. In many cases, there is a not clearly expressed similarity, but therefore, the shape of the product is a classic heart model. Therefore, some findings can be successfully assigned to both

[83] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/36.
[84] OȚA 2016, p. 455, Pl. 5/12.
[85] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/45.
[86] PARASCHIV-TALMAȚCHI & *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/51.
[87] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 118, 286, Pl. XLIV/444.
[88] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 76, 228, Pl. XXXVII/652.
[89] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/25.
[90] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/21.
[91] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/41-42.

types of mounts. Defining in this case is the decoration and its combination with the specific shape, which is indicative of the affiliation of a product to the heart-shaped or leaf-shaped group of finds.

In the beginning, there are mounts with a leaf-like shape and a smooth surface start (**Table V C 1**). One type is represented with only 3 specimens found in Zlatar. Such an application originates in the early medieval fortified settlement of the 9th-10th c. Oltina – "Capul Dealului"[92].

The pair of mounts of the elongated variant and the one with the opening at the base, of the next type are some of the most common outside the country (**Table V C 2**). The leaf-shaped has a bud at the base and a sharp tip. The embossed decoration consists of three three-leaves palmettes around a central stem, which fits into an outline or a total of the nine-leaves palmette. Similar mounts were found in Preslav[93] and in many places in Varna district (Novakovo, Ovech)[94]. Identical applications dating from the 10th century originate from the Middle Danube - the necropolises at Kecel-Vadéi dűlő (Bács-Kiskun county) and Kisdobra-Ligahomok; Balatonszállás region (Hungary)[95]. These have been found in Eastern Serbia[96] and the fortress near Adamclisi[97].

The only specimen of its own type is the lead model found at Zlatar (**Table V C 3**). Such mounts originate from a settlement from the beginning of the 10th century near Biharia - Dealul Șumuleu (Northern Romania)[98].

The next type is representative of the group of mounts with leaf-shaped and incised decoration. A variant of the two types is represented by a considerable number of mounts at Zlatar - 20 narrow and 8 wide shapes and 5 lead models and several finds from Nadarevo - 1 of both variants and 1 lead model (**Table V C 4**)[99]. These types of mounts are widespread in our country and abroad. Similar sets were found in Varna, Kiten, Provadia district[100] and the fortress near Okorsh, Dulovo district[101] and Skala, Tervel district[102]. Identical mounts come from the 10th-century necropolis at Ladanybene-Benepuszta (Hungary)[103], as well as from the fortress near Adamclisi[104] and the early medieval fortified settlement from the 9th-10th century at Oltina – "Capul Dealului"[105].

[92] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/15.

[93] VITLJANOV 2004, p. 257, Pl. II/14.

[94] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 82, 233, Pl. XLII/735-748, p. 83, 234, Pl. XLIII/749-753.

[95] FETTICH 1937, Pll. CXVIII; DIENES 1973, p. 191, Fig. 6/15-18; FODOR 1996, p. 325, fig. 3; BALINT 1991, p. 208, Pl. LIII/14.

[96] RADISIC 2018, p. 145, fig. 6/6-7.

[97] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/46-49.

[98] COSMA 2002, p. 146-147, Pl. 237/2-8, Pl. 239/1-16, Pl. 244/5-27, Pl. 246/1-19, Pl. 250/1-17.

[99] KONAKLIEV 2005, p. 242, Pl. II/6.

[100] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 214, Pl. XXIII/406-411, p. 215, Pl. XXIV/412-415.

[101] ATANASOV & MARINOV 2018, p. 57, fig. 50/2, 5.

[102] JOTOV & ATANASOV 1998, p. 313, Pl. CXIV/447.

[103] FODOR 1996, p. 339, fig. 6; DIENES 1973, p. 191, Fig. 6/12-18.

[104] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/26.

[105] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/18.

A variety of types of mounts with a "branch" decoration offers the following type (**Table V C 5**). At Zlatar 2 copies of the two variants were found. The broad-shaped mounts come from Preslav and the fortress near Adamclisi[106].

A variety of this is another type of application. Its number is not very large - 6 narrow and 5 wide-shaped mounts with 2 lead models at Zlatar and 2 narrow and 1 wide-shaped mount - at Nadarevo (**Table V C 6)**[107]. Quite identical pieces to the narrow variant of mounts were found in grave 4 of the necropolis at Tarcal-Vinnadűlő 3 along the river Tisa and Tarczal (Zemplén), (Hungary)[108], as well as at the fortress Adamclisi[109] and the early medieval fortified settlement from the 9th-10th century at Oltina – "Capul Dealului"[110]. Such narrow and wide-shaped mounts are an accidental find at Rudnica near the Ibar River (Eastern Serbia)[111].

The next pair of significantly larger mounts - 5 narrow and 2 wide-shaped, were found in Zlatar and 2 wide-shaped ones in Nadarevo (**Table V C 7**). The leaf-shaped mounts have five buds along the outline, one in the middle of the base. Such narrow-shaped mounts, without exact location, are stored in the Varna Museum, and from the wide-shaped forms were found at the fortress near Samotino, Varna district[112]. Outside the country, close applications were found at the fortress near Adamclisi[113].

A longer and more prominent leaf-shaped form offers another type of mount. Findings from it appeared mainly at Zlatar - 1 narrow and 15 wide-shaped variants, 4 lead models; at Nadarevo - 2 mounts of the narrow and wide variant of the shape[114] and at Novosel – 1 wide-shaped mount (**Table V C 8)**[115]. Outside the country, similar applications were found in the necropolis from the 10th century at Șeitin (Arad county)[116].

III. 4. Openwork-shaped mounts (Table V D 1)

The variety of shapes, ornaments and production techniques was successfully presented in the next group of openwork decoration products. It only includes 1 general type. And it is a heart-shaped item with a similar openwork cut in the middle, without additional decoration on the front surface, without a bud at the base and with a sharp tip (**Table V D 1**). These types of mounts are widespread in Bulgaria and abroad. Similar sets were found at Botevo and Suvorovo, Varna district and the fortress at Debrene, Dobrich district[117], the

[106] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/24.
[107] KONAKLIEV 2005, p. 242, Pl. II/15.
[108] KOVACS 2015, p. 313, fig. 56-74; FETTICH 1937, Pl. XLIII/1-15.
[109] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/30.
[110] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/19-20.
[111] RADISIC 2018, p. 144-147, fig. 7.
[112] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 215, Pl. XXIV/427-429, p. 216, Pl. XXV/430-432.
[113] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/28.
[114] KONAKLIEV 2005, p. 242, Pl. I/25; DONCHEVA 2010, p. 21, Pl. II/49.
[115] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 288, Pl. XLVI/489.
[116] MĂRGHITAN 1965, p. 582, fig. 2/1-7.
[117] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 201, Pl. X/185-194, p. 202, Pl. XI/195-196.

medieval fortress Vetren[118]. Outside the country, such applications were found at the fortress near Adamclisi[119].

III. 5. Geometric-shaped mounts (Table VI E 1-7)

The last large group of mounts brings together geometric-shaped products. This group includes a total of 7 types of mounts of various shapes (**Table VI E 1-7**). Each variety represents a specific decoration on the front surface of the products.

The first type of this group includes products from all production complexes - 3 from Novosel[120], 6 bronze castings and 1 lead model from Zlatar, 5 from Nadarevo (**Table VI E 1)**[121]. The products are round in shape with a smooth face and fastened with one stud or two bolts. Similar items were found at the fortress near Suvorovo, Varna district[122]. Outside the country, this type of mount has been popular at the Middle Danube. A large group of these are the items from Karos (Hungary)[123]. Similar mounts were found in the medieval fortified settlement at Oltina-"Capul-Dealului" (Constanța county)[124].

The largest quantity of round mounts is type 4 (**Table VI E 2**). From Zlatar come 54 copies with 9 lead models, from Novosel - 3 copies[125] and from Nadarevo - 2 lead models[126]. The decoration consists of a five-leaves rosette with a bud in the middle, emphasized with a relief ring. The attachment has one or two spines at the back. Such mounts are known from Preslav[127] and Skala fortress[128]. An identical application originates from the medieval fortified settlement at Oltina-"Capul-Dealului" (Constanța county)[129].

The following type presents a circular shape with an incised 8-leaf rosette with triangular leaves separated by radial lines around a central embossed bud in the middle (**Table VI E 3**). A thin layer of gilding is applied to the surface of some of the articles. Outside Bulgaria, similar objects, but with a 6-ray rosette (star), were found in the necropolises of the 10th century at Tarcal-Vinnai-dűlő and Győr-Újszállások, along the northern reaches of the Danube (Hungary)[130]. Such mounts also originate from a necropolis of the same time at Șiclău[131].

The next type represents a bronze matrix (model) of the 9-leaf rosette, composed of oval-leaves arranged around a central embossed bud. The bronze model was found at Zlatar and has no analogy among the finds from the

[118] ATANASOV & JORDANOV 1993, Pl. III/24.
[119] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/14.
[120] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 290, Pl. XLVIII/527-529.
[121] KONAKLIEV 2005, p. 241, Таб. I/12, 18; DONCHEVA 2010, Pl. II/69, 70, Pl. V/69, 70.
[122] PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995, p. 34, 194, Pl. III/45-52.
[123] FETTICH 1937, Pl. CXXXII/20-47; REVESZ 1989, p. 27, Fig. 4.
[124] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/7.
[125] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 290, Pl. XLVIII/525.
[126] PLETNIOV 2006, p. 229, Pl. I/19-20.
[127] TOTEV 2004, p. 238, fig. 7, 8.
[128] JOTOV & ATANASOV 1997, p. 314, Pl. CXV/454.
[129] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/6.
[130] KOVACS 2015, p. 310, fig. 9/18-28; HORVATH 2014, p. 526, fig. 15/8-13.
[131] COSMA 2002, p. 246, Pl. 250/16-27.

production centers (**Table VI F 4**). A similar mount, but smaller in size and with 8 leaves, comes from the medieval fortified settlement at Oltina- "Capul-Dealului" (Constanța county)[132].

Findings from all production centers present another type - a 6-leaf rosette made up of circular leaves arranged around a central relief bud (**Table VI F 5**). The attachment has a spike at the back - 1 item was found at Novosel[133], 4 – at Zlatar and Nadarevo[134]. Similar mounts were found at the fortress near Adamclisi[135] and the medieval fortified settlement at Oltina – "Capul-Dealului" (Constanța county)[136].

The following type is similar to the ones considered (**Table VI E 6**), presented with only 2 applications found at Zlatar. It is an 8-leaf rosette with circular leaves arranged around a large and convex bud in the middle. Similar applications, part of horse ammunition, were found in a necropolis dating back to the 10th century - Șiclău[137] and at the fortress near Adamclisi[138].

Another of these types is the only specimen from Zlatar, which has a rectangular cutout at the base and a wide line of notches around it, filling the entire width of the outline (**Table V E 7**). The attachment has two spikes at the back. Such mount originates from the fortress near Adamclisi[139]. Details of the belt sets are also found in the burials at Cluj, Sheytin, Obshir, Izvorul (Romania)[140].

CONCLUSIONS

Each of the production centers had its own individual program, in which all the well-known and established decorative programs specific to this type of products were developed. Some of them were especially popular and therefore these items are mass-produced in large quantities. Other, single representatives, exhibit peculiar individual solutions that have no analogies and have not been subject to mass circulation. Each composition is an original interpretation of known details and forms and complements the rich visual program.

As a consequence, two main groups of products emerge among the production facilities of the production centers - of mass character and individual craftsmanship. Similar examples of mass-produced objects are found in most of the famous early medieval settlements and fortresses on the territory of medieval Bulgaria[141]. This applies not only to the largest group of mounts but also to other types of belt ornaments - the work of the organized production of belt sets in the first half and mid-10th century in the vicinity of the capital Preslav. A significant number of them are also registered at numerous sites outside the country - mainly Hungarian necropolises and Romanian fortresses and settlements - synchronous

[132] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/5.
[133] BONEV & DONCHEVA 2011, p. 290, Pl. XLVIII/534.
[134] KONAKLIEV 2005, p. 241, Pl. I/13.
[135] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/3-6.
[136] PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018, p. 386, Pl. I/4.
[137] COSMA 2002, p. 246, Pl. 5/19.
[138] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/7-8.
[139] PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014, p. 195, Pl. VII/1.
[140] RJABCEVA & RABINOVICH 2007, p. 210.
[141] The system remains open for new additions.

with the period of operation of production centers in the 10th century. There are quite a few examples from some further regions, such as the territories of Russia and Ukraine, too.

The items date back to the 9th-10th century, and its appearance is associated with the influence of the early Bulgarian, Hungarian and Pechenegian traditions. The variety of shapes and decorations attested by the items found on the area of the production centers near the capital Preslav and the finds from the territory of neighboring Romania show complete similarity in most of the given examples. Dating of the complexes in the 10th century, as well as the same date of most of the details found in Romania, indicate the presence of intense connections and influences during this period. The general composition solutions in the formation of the belt set and the popular metal-plastic style of the time show many similar features, but there are also many peculiarities, mainly in the details of the ornamentation. Shapes are comparable and albeit close, but the decoration is not quite the same. If we look carefully, mainly at the composition details, differences will be found, and the decoration features are obvious in the most cases.

Therefore, it is more correct to speak not of direct influences and transfer of completed schemes, but of separate directions in all metal art during the early Middle Ages. Accordingly, popular images, forms, and compositions were transformed in an original way, bearing the specificity of local tradition and culture.

The fashion of the ornamental belt is widespread throughout Eurasia at that time and the territories of Bulgaria and Romania are no exception. The huge production of details for the belt sets is a sure confirmation of the phenomenon. The composition is distinguished by the stylization of the individual elements and the floral and the geometric motifs have only decorative, but not sacred meaning in this period. The ornamental belt itself has lost its symbolic meaning as a sign of a certain rank and belonging to a defined class for a very long time. In the 10th century, the belt is already desacralized and present only the social status and financial prosperity of its customer. The discovery of metal objects in later settlements and the occasional finds too, are an indicator of established traditions and widespread popularity of ornamental style over time.

BIBLIOGRAPHY

ABIZOVA & RIABCEVA 2012 – Е. Абызова, С. Рябцева, *О нескольких поясных наборах из Карпато-Днестровского региона. Мода и дизайн: Исторический опыт, новые технологии*, Санкт-Петербург, 2012, p. 356-361.

ANGELOV & STANCHEV 1955 – Н. Ангелов, Ст. Станчев, *Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав*, ИАИ, 20 (1955), p. 429-444.

ATANASOV & JORDANOV 1994 – Г. Атанасов, И. Йорданов, *Средновековният Ветрен на Дунав*, Шумен, 1994.

ATANASOV & MARINOV 2018 – Г. Атанасов, Б. Маринов, *Към археологията и ранната история на Дуловския край*, Силистра, 2018.

BALINT 1991 – C. Bálint, *Südunganrn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

BARNEA & MITREA 1959 – I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea)*, MCA 5 (1959), p. 461-473.

BARNEA & ȘTEFĂNESCU 1971 - I. Barnea, Ș. Ștefanescu, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, *Din Istoria Dobrogei*, III, București, 1971.

BONEV 1993 – Ст. Бонев, *Архитектурен комплекс в Преслав*, Преслав 4 (1993), p. 56-78.

BONEV & DONCHEVA 2011 – Ст. Бонев, С. Дончева, *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско*, В. Търново, 2011.

CHIRKOV 1990 – А. Чирков, *Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попутья, Археологические исследования молодых ученых Молдавии*, Кишинев, Штиинца, (1990), p. 158-168.

COSMA 2002 – C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d.H., The West and North-West Territories of Romania in the 8th-10th Centuries A.D.* Cluj-Napoca, 2002.

DAVIDSON 1952 – C. Davidson, *The Minor Objects, Corinth*, XII, Princeton-New Jersey, 1952.

DIACONU 1969 - P. Diaconu, *Einige Zierrate und Zaumzeugstücke von Păcuiul lui Soare*, Dacia NS 13 (1969), p. 501-506.

DIACONU & VÎLCEANU 1972 - P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare*, vol. I, București, 1972.

DIENES 1973 – I. Dienes, *Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről*, FA 24 (1973), p. 177-214.

DONCHEVA-PETKOVA – *Л.* Дончева-Петкова, *Два модела за колании апликации*, Приноси към българската археология, tom. I, (1992), p. 210-213.

FEDOROV 1953 – Г. Федоров, *Городище Екимауцы*, КСИА 50 (1953), p. 104-126.

FETTICH 1937 - N. Fettich, *Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn*, Archaeologia Hungarica 21 (1937).

FODOR 1996 - I. Fodor, *The Ancient Hungarians*. Hungarian National Museum. Exhibition Catalogue, Budapest, 1996.

GÁLL 2010 – E. Gáll, *Ritualurile funerare și problematica grupurilor culturale în Bazinul Transilvan în secolul X, Arheologia mileniului I p. Chr. Cercetări actuale privind istoria și arheologia migrațiilor*, București, 2010, p. 184-235.

HARHOIU 1972 – R. Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Tîrgșor*, SCIV 3 (1972), p. 417-425.

HORVATH 2014 – C. Horváth, *Győr és moson megyék honfoglalás és kora Árpad-kori temetői és sîrleletei*, Szeged, 2014.

JOTOV 1993 – В. Йотов, *Находка от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко*, Добруджа 10 (1993), p. 123-129.

JOTOV & ATANASOV 1998 – В. Йотов, Г. Атанасов, *Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско*, София, 1998.

KONAKLIEV 2005 – А. Конаклиев, *Колании апликации от село Надарево, Търговищко, Сб. Проф. Д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*, В. Търново, (2005), p. 230-242.

KOVÁCS 2015 – L. Kovács, *A taktakőz 10-11. századi sir-és szórványleletei, valamint a Tiszalúc-Sarkadi 11. századi temető*, Szeged-Budapest, 2015.

MAKAROVA & PLETNEVA 1983 – Т. Макарова, С. Плетнева, *Пояс знатного война из Саркела*, СА 2 (1983), p. 62-78.

MĂRGHITAN 1965 - L. Mărghitan, *Morminte din epoca feudală timpurie descoperite la Șeitin*, SCIV 3 (1965), p. 581-585.

MAVRODINOV 1959 – Н. Мавродинов, *Старобългарското изкуство*, София, 1959.

MILCHEV 1963 – А. Милчев, *Ранноседновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България*, Археология 3 (1963), p. 22-37.

OVCHAROV 1985 – *Д.* Овчаров, *Разкопки и проучвания на Източната крепостна стена и Вътрешния град в Преслав*, Плиска-Преслав 4 (1985), p. 132-160.

OȚA 2016 – S. Oţa, *Elite locale și centre de putere în Banat (Sfârșitul secolului al IX-lea - începutul secolului al XI-lea)*, Acta Musei Porolissensis 38 (2016), p. 433-458.

PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012 – C. Paraschiv-Talmaţchi, G. Custurea, *Clothing accessories ornaments found in Dobrudja*, Pontica 45 (2012), p. 345-360.

PARASCHIV-TALMAȚCHI & CUSTUREA 2018 – C. Paraschiv-Talmaţchi, G. Custurea, *Ornamente de centură descoperite la Oltina – "Capul Dealului"*, Pontica 51 (2018), p. 365-387.

PARASCHIV-TALMAȚCHI *et alii* 2014 – C. Paraschiv-Talmaţchi, G. Talmaţchi, C. Șova, *Repere archeologice medieval-timpurii în zona Adamclisi (jud. Constanța)*, Revista Bistriţei 28 (2014), p. 164-196.

PLETNIOV 2002 – В. Плетньов, *Части от два ранносредновековни колана от Североизточна България, Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров*, В. Търново, 2002, p. 83-85.

PLETNIOV 2004 – В. Плетньов, *Производството на колании гарнитури в ранносредновековна България*, Преслав 6 (2004), p. 83-85.

PLETNIOV & PAVLOVA 1994-1995 – В. Плетньов, В. Павлова, *Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей*, ИНМВ 30-31 (45-46) (1994-1995), p. 24-239.

RABINOVICH & RJABCEVA 2016 - Р. Рабинович, С. Рябцева, *О соотношении древностей Лука-Райковецкой культуры и памятников типа Екимауцы-Алчедар в Пруто-Днестровском регионе*, *Od Bachŏrza do Światowida ze Zbrucza*, Krakŏw-Rzeszŏw (2016), 323-341.

RADISIC 2015 – М. Радишић, *Раносредњовековне апликације из Сврљиг-града и осврт на сличне налазе на нашем тлу: о функцији, хронологији и културној припадности*, in: *Етно-Културолошки зборник. Духовна и материјална култура становништва Источне Србије и суседних области*, Гл. ред. С. Петровић, Сврљиг, 2015, p. 21-34.

RADISIC 2018 – M. Radišić, *Archaeological Testimonies of Bulgarian Presence in the Central Balkans During the Ninth and Tenth Centuries*, Сб. Симеонова България в историята на Европейския Югоизток: 1100 години от битката при Ахелой, София, 2018, p. 134-154.

RÉVÉSZ 1987 – L. Révész, *Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken*, AA, 3-4, (1987), p. 257-285.

RÉVÉSZ 1989 – L. Révész, *Elõzetes jelentés a karosi honfoglalás kori temetõ ásatásáról (1986-1987)*, Archeologia Hungarica 116 (1989), p. 22-51.

REABȚEVA 2016 - S. Reabţeva, *Some Belt Sets and Separate Plaques of the 9th-11th Centuries from the Prut-Dniester Region*, in: *Arheologia mileniului I p. Chr.*, V, Brăila, 2016, p. 267-284.

RJABCEVA & RABINOVICH 2007 – С. Рябцева, Р. Рабинович, *К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX-X в*, Revista arheologicã, vol. III, nr. 1-2, (2007), p. 195-230.

SPINEI 2009 – V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Leiden, Boston, 2009.

STANCHEV 1965 – Ст. Станчев, *Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г*, ИАИ 20 (1965), p. 183-228.

STANILOV 1993 – Ст. Станилов, *Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България*, Плиска-Преслав 6 (1993), p. 153-163.

STANILOV 1995 – Ст. Станилов, *Метални гарнитури за ремъци и облекло от Двореца във Велики Преслав*, Плиска-Преслав 7 (1995), p. 111-135.

STANILOV 1991 – Ст. Станилов, *Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей*, Разкопки и проучвания 12 (1991).

STANOJEV 1989 – Н. Станојев, *Некрополе X-XV века у Војводини*, Нови Сад, (1989), 20, p. 77-97.

ȘTEFAN *et alii* 1967 - G. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, I, Bucureşti, 1967.

TOTEV 2004 – Т. Тотев, *Сондажни проучвания в местността Стамбол йолу в Преслав*, Плиска-Преслав 10 (2004), p. 229-243.

TOTH 1976 - E. Tóth, *The Equestrian Grave of Izsák-Balázspuszta from the Period of the Magyar Conquest*, Cumania 4 (1976), p. 141-187.

VITLJANOV 2004 – Ст. Витлянов, *Военноадминистративни сгради от Двореца във Велики Преслав IX-X век*, София, 2004.

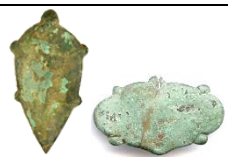
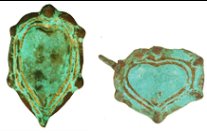
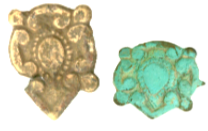
VITLJANOV 2007 – Ст. Витлянов, *Непубликувани колании гарнитури от Велики Преслав*, in: *Изследвания по българска археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*, В. Търново, 2007, p. 245-258.

Object type		Image	Dimen-tions	Novosel		Zlatar		Nadarevo		Romania
Buckles			cm	Bronze	Lead	Bronze	Lead	Bronze	Lead	
A	1 197.Ns / 1.Nd		2,5/ 1,3- 1,4- 2,2	5	1m	18	2m	1	1m	Păcuiul lui Soare, Noviodunum (Isaccea)
	2 1.Nd		2,6/ 1,2- 1,4- 2,3	2	-	3 + 1 Ag	-	1 + 1 Ag	-	Păcuiul lui Soare
B	1 206.Ns		2,2/ 2,2	5	1m	3	1m	-	-	Păcuiul lui Soare, Dinogetia, Târgșor (Prahova county), Transilvania, Noviodunum (Isaccea)
	2 203.Ns		2,1/1,8- 1,9	1	2m	2	2m	-	-	Păcuiul lui Soare, Dinogetia, Târgșor (Prahova county)
	3 1506.Zl		д. 2,2/ш. 1,6-1,8			4				Târgșor (Prahova county)
				13	4	31	5	3	1	

Table I - Comparative table of buckles found in the metal art production centers near Preslav and their analogies found on the territory of Romania.

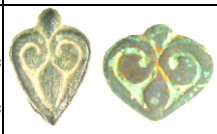
Object types		Image	Dimentions	Novosel		Zlatar		Nadarevo		Romania
Strap ends			cm	Bronze	Lead	Bronze	Lead	Bronze	Lead	
A	1 228.Ns		3,2/ 1,0	1	-	-	-	1	-	Dinogetia
	2 175. Zl		2,8/ 1,3	-	-	6	-	-	-	Dinogetia
	3 147. Zl		3,3/ 0,9	-	-	2	-	-	-	Dinogetia, Tufani (Constanța county)
B	1 230. Ns		д. 2,6/ ш. 0,9	1						Târgușor (Constanța county)
1				1	-	8	-	1	-	

Table II - Comparative table of strap ends found in the metal art production centers near Preslav and their analogies found on the territory of Romania.

Object type		Image	Dimen-tions	Novosel				Zlatar				Nadarevo				Romania
Mounts				Bronze		Lead		Bronze		Lead		Bronze		Lead		
Shield-shaped mounts			cm	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	
A	1 1882. Zl / 158. Zl		L 3,4/1,6-1,9 Sh 1,9/ 3,0	1м	-	-	-	11 + 7м	9 + 3м	-	-	1	2	-	-	Adamclisi, (Constanţa county), Oltina-"Capul Dealului" (Constanţa county)
	2 1641. Zl		Sh 2,2/ 3,2	-	-	-	-	-	3 + 2м	-	-	-	-	-	-	Adamclisi, (Constanţa county), Oltina-"Capul Dealului" (Constanţa county)
	3 1320. Zl / 1668. Zl		L 2,2/1,7 Sh 1,7/ 1,5	-	-	-	-	3	2	3м	-	-	-	-	-	Adamclisi, (Constanţa county), Oltina-"Capul Dealului" (Constanţa county), Noviodunum (Isaccea)
	4 507. Zl / 24506. Zl		L 2,8/ 1,7 Sh 1,9/ 2,3	-	1	-	-	1	2	-	1м	2	2	-	-	Adamclisi, (Constanţa county)
	5 954. Zl / 100. Zl		L 2,5/ 1,9 Sh 1,5/ 2,1	-	-	-	-	11 + 2м	16 + 3м	-	1м	2	3	-	-	Adamclisi, (Constanţa county)
	6 256. Ns / 440.		L 2,0/ 1,4 Sh	1м + 1	4	1м	-	2	2	1м	-	-	-	-	1м	Păcuiul lui Soare

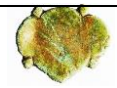
	Zl		1,6/ 1,7													
	7 263. Ns / 264. Ns		**L** 2,1/ 1,8 **Sh** 1,8/ 1,8	**1**	**1**	**-**	**-**	**2**	**1**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**Dinogetia**
	8 924. Zl / 240. Ns / 41. Nd		**L** 2,0/ 1,7 **Sh** 1,8/ 2,0	**1**	**1м + 6**	**-**	**1м**	**4**	**3**	**1м**	**-**	**2м + 8**	**10**	**2м**	**2м**	**Păcuiul lui Soare, Adamclisi, (Constanța county), Oltina- "Capul Dealului" (Constanța county), Bădragii Vechi (Moldova)**
	9 892. Zl / 251. Ns		**L** 2,3/ 1,8 **Sh** 1,9/ 1,9	**5**	**2**	**-**	**-**	**1 + 1м**	**2**	**1м**	**-**	**2м + 12**	**11**	**3м**	**2м**	**Adamclisi, (Constanța county), Bădragii Vechi (Moldova)**
	10 31.Nd		**Sh** *д.* 2,3/ *ш.* 2,0										**1**			**Bădragii Vechi (Moldova)**
				10	**15**	**1**	**1**	**45**	**48**	**6**	**2**	**29**	**26**	**5**	**5**	

Table III - Comparative table of shield-shaped mounts found in the metal art production centers near Preslav and their analogies found on the territory of Romania.

Object type		Image	Dimentions	Novosel				Zlatar				Nadarevo				Romania
Mounts				*Bronze*		*Lead*		*nze*		*ead*		*Bronze*		*ead*		
Hearth-shaped mounts			*cm*	*L*	*Sh*	*L*	*Sh*	*L*	*Sh*	*L*	*Sh*	*L*	*Sh*	*L*	*Sh*	
B	*1* *280. Ns / 279. Ns*		*L*1,9/13 *Sh* 1,5/ 1,7	9	1m + 7	-	-	20 + 2m + 1 Ag	10 + 1 Ag + 2m	11m	5m	8 + 1m	3 + 1m	4m	1m	Adamclisi, (Constanța county), Oltina-„Capul Dealului" (Constanța county), Dinogetia
	2 *6231. Zl / 1360. Zl / 1548. Zl*		*L* 1,5 /1,2 *Sh* 1,4/ 1,7	-	-	-	-	47 + 3m + 1 Ag	58 + 4m	5m	4m	1	2	-	-	Adamclisi, (Constanța county), Oltina-„Capul Dealului" (Constanța county), Dinogetia
	3 *306.Ns / 324.Ns*		*L* 2,0/1,4 *Sh* 1,7/ 2,0	13 + 3м	23 + 6м		1м	10 + 2м	12 + 2м	2м	2м	2		1m	1m	Adamclisi, (Constanța county), Oreșak, Banat
	4 *88.Zl / 112. Zl*		*L* 1,9/1,3 *Sh* 1,5/ 1,8	1	-	-	-	5 + 1m	6	1m	1m	4	5 + 2m	-	-	Adamclisi, (Constanța county)
	5 *240.Zl*		*L* 3,1/ 2,4	-	-	-	-	1	-	1m	-	-	-	1m	-	Adamclisi, (Constanța county)
	6 *347.Ns / 348.Ns*		*L* 1,8/ 1,6 *Sh* 1,8/ 1,9	9 + 1m	8 + 1m	2m	-	14	22 + 2m	3m	4m	-	3	2m	1m	Adamclisi, (Constanța county)
	7 *383.Ns / 389.Ns*		*L* 1,5/ 1,4 *Sh* 1,5/ 1,5	5	8 + 3m	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	Adamclisi, (Constanța county)

	8 *399.N / 402.N*		*L* 2,0/ 1,5 *Sh* 1,5/ 2,2	**5**	**7**	**1m**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**5**	**-**	**2m**	*Adamclisi, (Constanţa county)*
	9 *57.Zl 1416.Z*		*L* 1,7/ 1,4 **Sh** 1,8/ 2,0	**-**	**-**	**-**	**-**	**2**	**1**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	*Adamclisi, (Constanţa county)*
	10 *722.Zl / 444.Ns*		*L* 1,9/ 1,6 *Sh* 1,6/ 1,7	**-**	**1**	**-**	**-**	**1**	**1**	**-**	**2m**	**-**	**-**	**-**	**-**	*Adamclisi, (Constanţa county)*

Table IV - Comparative table of hearth-shaped mounts found in the metal art production centers near Preslav and their analogies found on the territory of Romania.

Object type		Image	Dimen-tions	Novosel				Zlatar				Nadarevo				Romania
Mounts				Bronze		Lead		Bronze		Lead		Bronze		Lead		
Leaf-shaped mounts			cm	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	
C	1 1311. Zl		**Sh** 1,5/ 2,1	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**3**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**Oltina-„Capul Dealului" (Constanţa county)**
	2 2.Zl / 135. Zl		**L** 2,6/ 1,8 **Sh** 2,2/ 2,8	**1**	**1**	**-**	**-**	**2**	**1**	**-**	**-**	**-**	**-**	**1m**	**1m**	**Adamclisi, (Constanţa county)**
	3 1801. Zl		**Sh** 1,3/ 1,8	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**-**	**1m**	**-**	**-**	**-**	**-**	**Biharia - Dealul Șumuleu**
	4 24303 .Zl / 1060. Zl		**L** 2,0/ 1,6 **Sh** 1,4/ 1,7	**2**	**-**	**-**	**-**	**20**	**8**	**5m**	**-**	**1**	**1**	**1m**	**-**	**Adamclisi, (Constanţa county), Oltina-"Capul Dealului" (Constanţa county)**

	5 1803. Zl / 637.Zl		**L** 2,4/ 1,7 **Sh** 1,7/ 2,6	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	**Adamclisi, (Constanţa county)**
	6 24386 .Zl / 247.Zl		**L** 2,4/ 1,6 **Sh** 1,9/ 2,5	-	-	-	-	6	5	-	1m	2	1	-	-	**Oltina-„Capul Dealului" (Constanţa county)**
	7 696.Zl / 51.Zl		**L** 2,8/ 1,7 **Sh** 1,8/ 3,3	-	-	-	-	5	2	-	-	-	2	-	-	**Adamclisi, (Constanţa county)**
	8 49.Nd / 489. Ns		**L** 1,5/ 1,1 **Sh** 1,7/ 2,2	-	1	-	-	1	15	1m	3m	2	2	-	-	**Şeitin, Arad**
				3	2	-	-	36	36	6	5	5	6	2	1	
Openwork-shaped mounts																
D	**1** 355. Zl / 514. Ns		**L** 1,9/ 1,4 **Sh** 1,3/ 1,3	-	2	-	1m	14	4	-	-	-	1	-	1m	**Adamclisi, (Constanţa county)**
					2	-	1	14	4	-	-	-	1	-	1	

Table V - Comparative table of leaf-shaped and openwork-shaped mounts found in the metal art production centers near Preslav with their analogies found on the territory of Romania.

Object type		Image	Dimentions	Novosel				Zlatar				Nadarevo				Romania
Mounts				Bronze		Lead		Bronze		Lead		Bronze		Lead		
Geometric-shaped mounts			cm	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	L	Sh	
E	1 97.Zl		D 1,2	-	3	-	-	6	-	2m	-	-	5	-	-	Oltina-„Capul Dealului" (Constanța county)
	2 25514. Zl		D 1,4	3	-	-	-	57	-	9m	-	-	-	2m	-	Oltina-„Capul Dealului" (Constanța county)
	3 475.Zl		D 1,4	-	1	-	-	8	-	-	-	-	2	-	2m	Șiclău
	4 1323.Zl		D 1,6	-	-	-	-	-	1m	-	-	-	-	-	-	Oltina-„Capul Dealului" (Constanța county)
	5 534.Ns		D 1,3	-	1	-	-	4	-	-	-	-	4	-	-	Adamclisi, (Constanța county), Oltina-„Capul Dealului" (Constanța county)
	6 935.Zl		D 1,4	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	Șiclău, Adamclisi, (Constanța county)
	7 867.Zl		Sh 1,5/ 2,0	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	Adamclisi, (Constanța county)
				3	5	-	-	77	2	11	-	-	12	2	2	

Table VI - Comparative table of geometric-shaped mounts found in the metal art production centers near Preslav with their analogies discovered on the territory of Romania.

OBJETS DE VÉNÉRATION PERSONNELLE PROVENANT DE VRATITZA MÉDIÉVALE

Maria CHRISTOVA-PENKOVA[*]
Aleksandra PETROVA[**]

Cuvinte-cheie: *Evul mediu, biserici medievale, obiecte de venerație personală, cruce relicvar, inel cu hristogramă.*

Keywords: *Middle Age, medieval churches, objects for personal veneration, cross-reliquary, ring with Christogram.*

Rezumat: *Orașul medieval Vratsa s-a dezvoltat atât ca centru administrativ, cât și militar care supraveghea pasul Vratsata și importantele mine de cupru din regiune. Ruinele fortificației se găsesc astăzi la 2 kilometri distanță de centrul actualului oraș. Cercetarea arheologică sistematică se face cu resurse limitate din 2007. Orașul este amplasat între două fortificații – una în zona Gradishte, lângă pasul Vratsata, iar a doua, cunoscută sub numele de Kemer-kale, în zona în care râul iese din defileu. Numele orașului Vratitsa este atestat epigrafic într-o inscripție datată în secolul al XIII-lea – un act de donație către o mănăstire neidentificată încă. În interiorul ariei urbane fortificate se află și două biserici medievale. În orice caz, locul și rolul creștinismului este determinat nu numai prin intermediul arhitecturii, ci și prin cel al obiectelor de venerație personale folosite de populația locală. Crucile și inelul cu monograma Chi-Rho descoperite aici alcătuiesc subiectul acestui studio, confruntându-ne cu întrebări precum cum au fost distribuite aceste artefacte din centrele de cult/ producție și dacă este posibilă existența unei producții locale.*

Abstract: *The medieval town of Vratsa developed as both administrative and military center, guarding the passages and the important copper mines in the region. The remains of the fortress can be found 2 kilometers from the center of the currently existing city. Systemathic archaeological researches have been carried on with limited resources since 2007. The city is based among two fortified units - one in the Gradishte area, next to the passage, and the second, known as Kemer-kale, where the river exits the gorge. The name of the city Vratitsa is mentioned in an epigraphic monument from the 13th century,*

[*] Maria CHRISTOVA-PENKOVA: Musée National d' Anthropologie, IEMPAM – BAS, Sofia, Bulgarie; mariachristova@abv.bg

[**] Aleksandra PETROVA: Musée régional d'histoire, Vratza, Bulgarie; aleksandrapp@mail.bg.

representing a donatin act for a royal monastery whose exact localization remains unknown to this day. Within the fortified urban area are located two medieval churches as well. However, the place and role of the Christianity is determined not only by the architecture, but by the objects for personal veneration used by the local population. The discovered crosses and a ring with Chi-Rho monogram are the subject of this report, facing us with questions like how those artefacts were distributed from worship/ production centers, as well as if there is a possibility of local production.

Au Sud-Ouest de la ville moderne de Vratsa (au Nord-Ouest de la Bulgarie) se trouvent les ruines de la ville médiévale de Vratitza. Son nom est attesté dans un monument épigraphique du XIIIe siècle représentant une donation à un monastère royal, pas encore localisé[1]. Sans aucun doute, la ville médiévale a joué un rôle important dans la protection des routes traversant les Balkans, y compris la plus courte – en amont et en aval de la rivière Iskar. Selon les données des études plus anciennes et sporadiques, la ville médiévale disposait de deux fortifications: une dans le site nommé "Gradishté", près du passage, et l'autre dans le site connu sous le nom de "Kemer-kalé", où la rivière quitte le ravin. Depuis 2007 des fouilles archéologiques régulières s'effectuent à Gradishté sous la direction de Narcis Torbov, archéologue au Musée Régional d'Histoire à Vratza. Jusqu'à présent, la fortification centrale avec deux tours - une rectangulaire et une triangulaire - fut explorée. Un grand bâtiment fut interprété comme une caserne. Trois églises et une nécropole datant de la seconde moitié du XIe à XIVe siècles ont aussi été fouillés. Le mur de la forteresse était partiellement découvert et sa chronologie relative fut établie. La forteresse initiale fut construite à la fin de l'Antiquité, probablement au VIe siècle. Elle s'inscriva dans le programme de construction de l'empereur Justinien Ier (527–565) et fonctionna probablement comme un refuge. Jusqu'à présent une église et plusieurs tombes datant de la même époque furent explorées. Comme la plupart des villes médiévales situées au nord du Balkan, Vratitsa fut reconstruite à l'époque byzantine du XIe – XIIe siècles.

Malgré les ressources limitées et la faible surface des fouilles, des matériaux représentatifs étaient acquis permettant à ce que nous obtenions une image satisfaisante de la culture matérielle de la population médiévale. Parmi eux se distinguaient des objets de vénération personnelle.

On peut accepter comme le plus ancien d'un point de vue chronologique un anneau moulée en alliage de cuivre. Il était découvert dans un état fragmentaire, ne conservant que la plaque circulaire et une partie de la bague. Le monogramme du Christ fut gravé sur sa plaque (**Fig. 1.1a**). L'anneau était trouvé au cours des fouilles de la tour médiévale, mais il fait référence à la période de l'Antiquité tardive dont datent la plupart des monuments à chrisme. Cette trouvaille hors du contexte archéologique claire précisant la date est la raison d'examiner ses particularités iconographiques. À la fin de la plaque fut gravée une bordure de points et de tirets qui encadraient le monogramme du Christ, présenté dans sa version constantinienne - une combinaison des lettres grecques X et P. La croix et les monogrammes étaient souvent enfermés dans un cercle ou dans une couronne.

[1] IVANOVA 1946, p. 114.

On trouve les différents types du chrisme fréquemment entourés d'un cercle ou d'une couronne sur les monnaies et sur les monuments lapidaires postérieurs à Constantin Ier le Grand (310–337). Cette mode fut introduite avec le labarum et adoptée par le symbolisme alors en vigueur. Le cercle ou la couronne marquaient le règne de Dieu sur le monde, le triomphe du Christ sur le Mal. Seuls la croix ou le monogramme devinrent alors carrés, car les côtés équilatéraux s'inscrivaient plus aisément dans un cercle que le chrisme à longue hampe. Le chrisme constantinien était déjà hors d'usage et, en tous cas, dépossédé de la vogue au milieu du Ve siècle. Il avait cédé la place à la croix monogrammatique et au chrisme latinisé[2]. Ce processus est bien représenté par deux monuments de Constanţa – le relief publié par G. Tocilescu[3] présentant la croix monogramma-tique et le célèbre plat de Paternus, évêque de Tomis où on voit le chrisme latinisé. Les quatre marques du temps d'Anastase Ier (491–518) au fond du plat, ainsi que le monogramme de Jean Paphlagon, qui occupait le poste de *comes sacrarum largitionum* en 498, nous donnent une date assez ponctuelle[4].

L'analogie la plus proche de l'anneau de Vratza provient de Kourion en Chypre (**Fig. 1.1b**). Les fouilles de 1986 ont remis au monde les ruines de la « Maison du Tremblement de terre ». Dans le coin d'une des chambres étaient découverts les squelletes des trois individus à l'âge différant – un homme adulte, une jeune femme et un enfant (plutôt un bébé). Près de l'adulte était trouvé un anneau à chrisme constantinien, accosté des lettres grecques *A* et *Ω*. Le chrisme fut entouré d'un cercle des points[5]. Le contexte archéologique clair et fermé justifiait une date de l'anneau à la fin du IVe siècle. Mais c'est Ammien Marcellin qui nous donna la date exacte du séisme dévastateur – le 21 juillet 361[6]. Quant à la différence évidente entre les deux anneaux - l'absence d'*alpha* et d'*oméga* sur le spécimen de Vratsa, on peut noter leur manque aussi sur des monnaies de Theodoric (475–526) et Justinian Ier (527–565) frappées à Ravenne[7]. À la lumière de l'analogie mentionnée ci-dessus et de l'analyse des particularités ornementales et paléographiques, nous pouvons supposer avec une grande confiance que l'anneau de Vratza date du Ve – VIe siècle.

Les objets de vénération personnelle sont complétés par une monnaie, trouvée dans une couche au sud du mur de soutènement, se développant à l'Ouest de l'église médiévale № 1. Elle fut utilisée comme pendentif (**Fig 1.2**). Cette fonction est confirmée par le trou secondaire perforé au-dessus de la pièce. Il s'agit d'un tétarteron billonien de Manuel Ier Comnenus (1143–1180), coupé à Thessalonique[8]. La pièce est fortement oblitérée, illisible. La raison la plus probable de la réutiliser comme pendentif fut l'image de la croix, qui était la mieux conservée. Un argument indirect pour une telle conclusion est le fait que la

[2] LECLERCQ 1913, p. 1500-1501.
[3] TOCILESCU 1887, p. 61.
[4] ZALESKAYA *et al*. 2006, p. 130-135; DODD 1961, p. 54.
[5] SOREN & JAMES 1988, p. 131-134.
[6] Ammianus Marcellinus. *Res Gestae*, 26.10.15-19.
[7] WROTH 1911, pl. VI *4*; pl. XVIII *18-20*.
[8] La pièce était déterminée par Yoana Nankova, numismate dans le Musée régional d'histoire à Vratza; HENDY 1969, p. 120, Pl. 17[15]

pratique d'inclure des pièces de monnaie dans les colliers était plutôt une exception pour la période du XIIe au XIVe siècle.

Une croix reliquaire à cassette était également découverte près du pendentif décrit (**Fig. 2.1**). Dans sa monographie, L. Doncheva-Petkova nota que les croix du type mentionné étaient les moins nombreuses[9]. Le spécimen de Vratsa fut fait d'une feuille de cuivre, coupée en forme de croix grecque équilatérale avec des épaules étendues vers la fin. Les deux plaques de la cassette furent soudées. Mais ce n'était que deux fragments de la seconde qui étaient conservés. À l'intersection, un nid en filigrane fut fabriqué, dans lequel une pierre ou bien une pâte de verre était incrustée. Les analogies les plus proches de cette croix qu'on peut mentionner sont les croix de Silistra et de Divdyadovo, datant des XIe et XIIe siècles, ainsi qu'une croix, conservée au musée de Blagoevgrad[10]. Au même groupe de croix appartiennent les spécimens de Dervent[11] et Ciobanu[12] de la region de Constanţa. S'appuyant sur l'analyse de la distribution de ces croix dans les localités du Nord-Est de la Bulgarie et de Dobrudja, L. Doncheva-Petkova leur donna une date plus étroite entre 1000 et 1036. Cette conclusion était confirmée par P. Langó et A. Türk[13]. Selon la chercheuse bulgare les objets en question furent produits dans un des centres de l'Empire byzantin, où les traditions des croix reliquaires pectorales se croisaient avec celles des croix anciennes à cassette du Ve au VIIe siècle[14]. Il convient de noter que de par sa taille (2,4 cm de haut, 2,3 cm de large) la croix de Vratza s'approche de ces spécimens anciens.

Les croix pectorales reliquaires provenant de Vratitza médiévale comprennent également la moitié l'encolpion sur lequel l'image de Saint Georges fut représentée (**Fig. 2.2**). Selon la classification de L. Doncheva-Petkova, l'encolpion appartient au groupe des croix avec Saint-George - une partie du groupe immense des croix dites « syriennes »[15]. La croix fut coulée en alliage de cuivre. La décoration est ingravée. Le saint est représenté debout en face, dans une pose de prière (orant). Il est vêtu d'un chiton avec une ceinture et un manteau. Il fut identifié par l'inscription en deux lignes au-dessus de la tête - ΟΓΗΟCΓΕ/ΟΡΓΗΟC. Nous remarquons que le mot ΑΓΗΟC était mal orthographié - la lettre « A » fut omise par le graveur. Sur les épaules horizontales de la croix, des deux côtés du saint, des branches de palmier sont représentées. Selon ce détail, l'encolpion de Vratsa s'approche à une croix provenant d'une localité inconnue, conservée au Musée National d'Archéologie[16]. Cependant, dans le traitement du nimbe, du visage et des vêtements, ainsi que par sa taille, la croix de Vratsa trouve ses analogies les plus proches dans les croix de Zhelud (région de Shumen) et Zimen (région de Bourgas)[17]. Elle en se distingue par le magnifique décor présenté sur la partie

[9] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 189.
[10] DONCHEVA-PETKOVA 2011, cat. 641 – 643.
[11] DIACONU 1984, p. 161-162.
[12] BARNEA 1981, p. 140.
[13] LANGÓ & TÜRK 2009,p. 401-405.
[14] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 194.
[15] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 80.
[16] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 80-81, cat. 178, fig. 15, table XXXVII
[17] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 80-83, cat. 180, 181, fig. 15, 16, table XXXVII et XXXVIII.

inférieure du chiton, qui le rapproche du spécimen de Karasura, où St. Georges était représenté avec St. Vlasius[18]. Malheureusement, le fait que la seconde moitié de l'encolpion ne soit pas préservée ne nous permet pas de dire si Saint Georges était représenté sur la croix reliquaire de Vratza seul ou avec un autre saint (saint Vlas, saint Dimitar, etc.). Les analogies présentées ici sont datées au Xe et XIe siècles. La situation peu claire de la découverte de la croix de Vratsa, dans le quartier moderne de Kemer, situé sur le site de la deuxième forteresse mentionnée, est une raison pour accepter des limites chronologiques plus larges, qui vont du Xe au début du XIIe siècle.

La petite collection d'objets de vénération personnelle comprend également trois spécimens de croix plates. Le premier se présente sous la forme de croix grecque équilatérale aux épaules élargies vers la fin (**Fig. 3.1**). Un trou de suspension est percé au sommet du bras vertical et l'un des bras horizontaux est plié. Par sa forme et sa taille, l'exemplaire peut être attribué au plus grand groupe de croix trouvées dans les pays bulgares - des croix plates sans images. Le catalogue de L. Doncheva-Petkova comprend 95 spécimens, généralement du nord-est de la Bulgarie. La chercheuse bulgare remarqua les difficultés de leur datation exacte. Elle supposa que ces croix s'étaient répandues principalement aux Xe et XIe siècles[19]. Le spécimen de Vratsa montre une différence significative: la croix fut découpée d'une plaque d'argent, tandis que les autres étaient fondues des alliages de plomb ou de cuivre. La même technique fut utilisée dans la fabrication d'une des croix déposées au Musée Régional d'Histoire de Shumen et publiées par S. Doncheva[20]. Celle-ci est l'analogie la plus proche du spécimen de Vratza. La croix de Shumen est datée au Xe – XIe siècle grâce aux observations sur la distribution des croix pareilles dans deux complexes à Preslav[21]. Mais les données obtenues au cours des fouille à Vratitza médiévale – la croix en question était trouvée dans une couche comprenant des matériaux datant du XIe au XIVe siècle sans avoir la possibilité de l'attacher à aucune des structure – nous obligent de lui donner une date plus large à partir du XIe jusqu'à XIIe siècle.

Au groupe des croix sans images appartient également un encolpion en forme de croix grecque équilatérale découvert en 2008 (**Fig. 3.2**). Il fut coulé mais resta incomplet en raison de la quantité insuffisante de plomb utilisé. C'est la raison pour laquelle le bras vertical resta plus court dans sa partie inférieure. Malgré ce défaut, un trou de suspension fut percé dans sa partie supérieure. La pièce moulée malfaite nous donne des raisons de croire qu'il s'agit d'une fabrication locale. La simplicité de la forme et de la technique utilisées (moulage unilatéral) et la finition particulièrement rugueuse et bâclée des croix en plomb sont également soulignées par L. Doncheva-Petkova, qui suggèra leur production locale[22]. Un argument supplémentaire au ce sujet est leur prolifération. Comme les autres spécimens, la croix de Vratsa peut être datée du Xe au XIe siècle.

[18] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 86-88, cat. 184, fig. 17, table XXXIX.
[19] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 199-200.
[20] DONCHEVA 2009, p. 417, fig. 1.
[21] VITLYANOV 2004, p. 40, 144, fig. 13, 18, 19, 20, 24.
[22] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 199, cat. 673 – 698.

Une autre croix de Vratitza médiévale enrichit la collection à l'étude. Elle était fabriquée en forgeant et en pliant une barre de fer de section rectangulaire. Les deux plaques se touchaient en formant une croix à quatre côtés, avec une ouverture en forme de losange à l'intersection et des bords arrondis des épaules (**Fig. 3.3**). La partie supérieure du bras vertical fut effilée et pliée sous la forme d'un large anneau de suspension avec une ouverture latérale. Dans le catalogue de L. Doncheva-Petkova figurent 18 croix de ce type dont la plupart provient des sites de Dobrouja et du Nord-Est de la Bulgarie[23]. Les analogies les plus proches du spécimen de Vratsa sont les croix de Skala (region de Dobrich)[24] et de la forteresse de Pernik[25]. Ces dernières années, deux autres exemplaires étaient publiés - de la forteresse près de Yakoruda dans le région de Blagoevgrad[26] et de la forteresse de Krasen près de Panagyurishte (région de Plovdiv)[27]. Toutes ces croix étaient datées au XIe et XIIe siècles et la croix de Vratsa s'y ajouta.

Sans être représentative, la petite collection d'objets de vénération personnelle de la Vratitza médiévale a sa valeur scientifique, car elle complète les données sur la vie et la culture matérielle du nord-ouest de la Bulgarie, qui reste malheureusement la zone la moins étudiée par voie archéologique.

BIBLIOGRAPHIE

BARNEA 1981 – I. Barnea, *Christian Art in Romania*, 2, 7th – 13th *Centuries*, Bucarest, 1981.

BONEV & DONCHEVA 2011 – С. Боневр, С. Дончева. *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел*, Шуменско, В. Търново, 2011.

CHANGOVA 1992 – Й. Чангова, *Перник. Т. 3. Крепостта Перник VIII – XIV в. С.*, 1992.

DAMIAN 1992 - O. Damian, *Despre un atelier pentru confecţionat piese dim plumb de la Păcuiul Lui Soare*, Pontica 25 (1992), p. 309 - 321.

DIACONU 1984 – P. Diaconu, *Documente vechi creştine în Dobrogea*, Pontica 17 (1984), p. 157-168.

DODD 1961 – E.C. Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington, 1961.

DONCHEVA 2009 – С. Дончева, *Кръстове от Шуменския регион (нови постъпления във фонда на РИМ – Шумен)*, in: EURIKA, *In honorem C. Ludmilae Donchevae-Petkovae*, 2009.

DONCHEVA-PETKOVA 2011 – *Л.* Дончева-Петкова, *Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX – XIV в.)*, С., 2011.

GRIGOROV 2010 – В. Григоров, *Крепоста Красен до Панагюрище*, РП 40 (2010).

HENDY 1969 – M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081 – 1261*, Washington, 1969.

INKOVA 2011 – М. Инкова, *Кръстовете от Якоруда*, Sofia, 2011.

[23] DONCHEVA-PETKOVA 2011, p. 197, cat. 656 – 672.

[24] La croix fut trouvée dans un logement au sol, attaché à la phase finale de la cité – le dernier moitiers du XIe siècle. YOTOV & ATANASOV 1998, p. 93, fig. 72.

[25] CHANGOVA 1992, fig. 129$_6$.

[26] La croix fit part d'une trouvaille collective, datée par la monnaie de Manuel Ier Comnène à la fin de XIIe et le début de XIIIe siècle. INKOVA 2011, p. 71-72, fig. XVII

[27] GRIGOROV 2010, p. 72-73, table 26$_{I-611, I-661, I-751}$

IVANOVA 1946 – В. Иванова, *Два надписа от Асеневци – Батошевския и Врачанският*, ИБАИ 15 (1946).

LANGÓ & TÜRK 2009 – P. Langó, A. Türk, *The 11th –Century Pectoral Cross with Filigree (Spiral-Beaded Wire) Decoration from Szentes-Nagytőke and its Circle*, in EURIKA, *In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*, Sofia, 2009.

LECLERCQ 1913 – H. Leclercq, *Chrisme*, dans: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, tome troisième, première partie, Paris, 1913.

SOREN & JAMES 1988 – D. Soren, J. James, *Kourion: The Search for a Lost Roman City*, N.Y., 1988.

TOCILESCU 1887 – G. Tocilescu, *Archäologisch-epigraphisch Mitteilungen aus Österreich-Ungarn*, T. XI. Wien, 1887.

VITLYANOV 2004 – Ст. Витлянов, *Военноадминистративни сгради от Двореца във Веелики Преслав*, С , 2004.

WROTH 1911 – W. Wroth, *Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and the Empires of Tessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum*, London, 1911.

YOTOV & ATANASOV 1998 – В. Йотов, Г. Атанасов, *Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско*, Sofia, 1998.

ZALESKAYA *et al*. 2006 – В. Залеская, З. Львова, Б. Маршак, И. Соколова, Н. Фонякова, *Златото на хан Кубрат. Перещепиското съкровище*, Sofia, 2006.

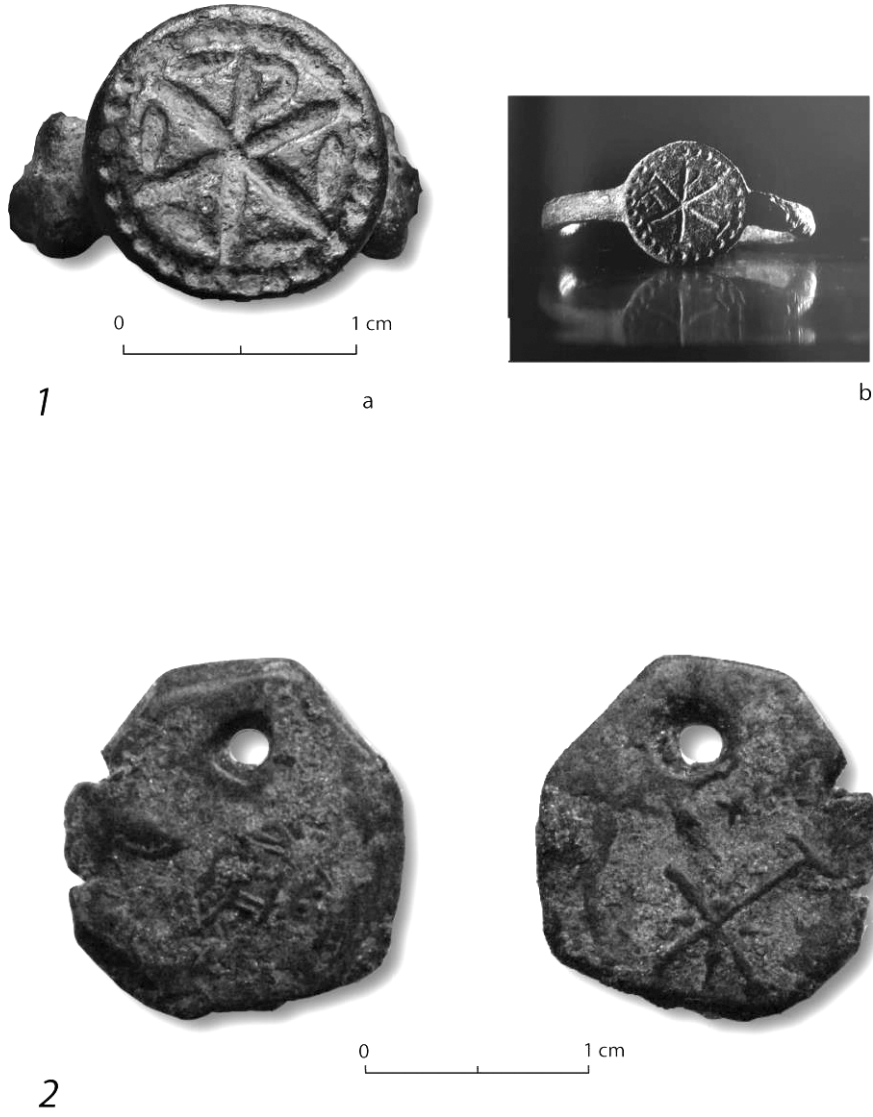

Fig. 1 – 1. Anneaux au chisme: a. Vratza (photo A. Petrova); b. Kourion (selon Soren, James 1998); 2. Monnaie de Manuel Ier Comnenus reutilisée comme pendentif (photo A. Petrova).

Fig. 2 – 1. Croix reliquaire à cassette; 2. Croix pectorale reliquaire avec Saint Georges (photo A. Petrova).

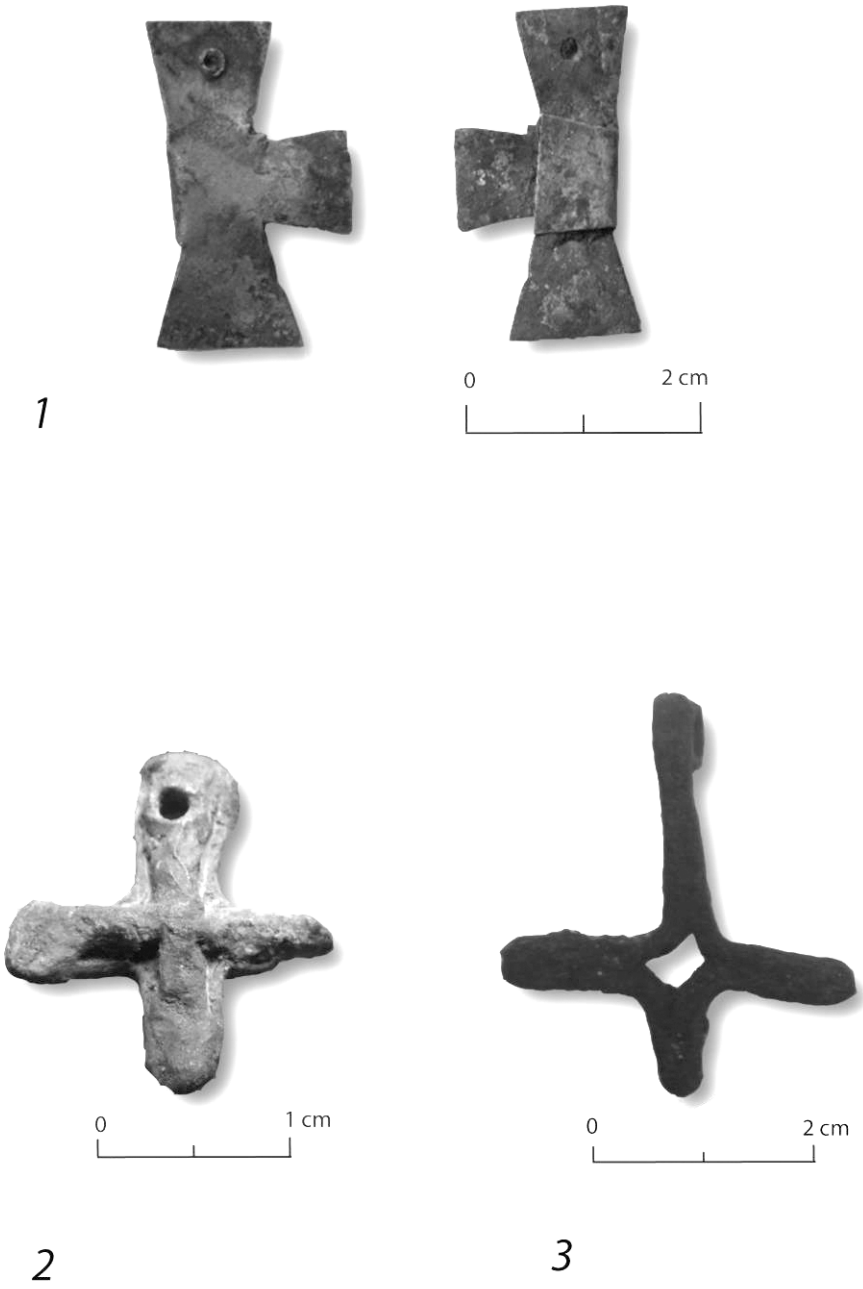

Fig. 3 – 1. Croix plate équilatérale aux épaules élargies vers la fin; 2. Croix équilatérale - coulé incomplet; 3. Croix forgée et pliée d'une barre de fer (photo A. Petrova)

INVENTORY OF LATE ANTIQUE AND MEDIEVAL PORTS ALONG THE WESTERN BLACK SEA*

Preslav PEEV**
Alkiviadis-Alexandros GINALIS***

Cuvinte-cheie: *porturi medievale, hărți nautice, geoarheologie, rețea.*
Keywords: *medieval ports, nautical charts, geoarchaeology, network.*

Rezumat:*Articolul își propune să analizeze modul în care a fost folosită coasta bulgară din punct de vedere istoric și economic, ca parte integrantă dintr-o rețea mai largă de porturi și rute maritime din spațiul Mării Negre și al Mediteranei. O cercetare arheologică sistematică a evoluției topografice a zonei de coastă în relație cu funcționarea porturilor și a altor facilități costiere în timpul antichității târzii și în perioada medievală ar aduce noi informații referitoare la dezvoltarea vieții pe litoral și mai ales la natura resurselor maritime, agricole, precum și a exploatării industriale în contextul comerțului maritim.*

Pornind de la această bază, proiectul de cercetare se concentrează pe analiza mediului paleogeografic legat de fluctuațiile nivelului Mării Negre în siturile arheologice selectate. Prin utilizarea ortofotogrametriei, a scanărilor 3D, precum și a datelor geoarheologice, cercetarea completează informațiile arheologice deja existente. Ultimele vor fi la final folosite pentru cercetarea modelelor de rețele de comunicare maritimă și a studiilor comparative supra ierarhiilor portuare și a funcționalităților interdependente ale structurilor costiere. Aceasta va duce la elaborarea unei platforme noi pentru o mai bună

* The present study is part of the project „Inventory of Late Antique and Medieval ports along the Western Black Sea" funded by the National Science Fund of the Ministry of Education and Sciences of the Republic of Bulgaria (Grant Agreement no КП-06-Austria/11) and the Centre for International Cooperation & Mobility (ICM) of the Austrian Agency for International Cooperation in Education and Research (OeAD) of the Federal Ministry of Education, Science and Research (BMBWF).

** Preslav PEEV: Department of Marine Geology and Archaeology, Institute of Oceanology - Bulgarian Academy of Sciences; e-mail: peev@io-bas.bg.

*** Alkiviadis-Alexandros GINALIS: German Archaeological Institute, Istanbul Department; e-mail: alkiviadis-alexandros.ginalis@dainst.de.

înțelegere a economiei maritime, precum și a conexiunilor sociale și culturale din regiunea Mării Negre.

Adesea se poate observa cum siturile portuare antice prezintă continuitate în perioadele medievală sau otomană, iar unele dintre ele chiar până perioada modernă. Totuși, o utilizare diferită a peisajului litoral și legătura sa cu rețelele maritime sunt condiționate de schimbările morfologice ale țărmului, migrațiile, schimbările politice și etnice, în ceea ce privește populația locală. Stadiul inițial al programului de cercetare se axează pe colectarea și analiza bibliografiei secundare relevante, a informațiilor din hărți nautice medievale și post-medievale și periploi, *precum și a relatărilor istoriografice din izvoarele literare scrise. Acestea vor fi confruntate cu informația arheologică deja publicată referitoare la 33 de porturi, limanuri și puncte de ancorare identificate pe coasta bulgară a Mării Negre.*

Abstract: *The study aims to investigate the historical and economic use of the Bulgarian coastline, which is an integral part of the wider port networks and maritime connectivity of the Black Sea and the Mediterranean. A systematic archaeological research of the topographic evolution of the coast in association to the functionality of port sites and other coastal facilities during Late Antiquity and the Middle Ages shall provide new data on the development of coastal life and especially the nature of marine resources and agricultural as well as industrial exploitation in context of maritime commerce.*

Building upon this base, the research project emphasizes on the analysis of the palaeogeographic environment linked to the Black Sea level fluctuations in areas of preselected archaeological sites. By using orthophotography and 3D shooting, as well as geoarchaeological data of the landscapes, the investigation complements the already existing archaeological information. Latter will eventually be used for the study of network patterns and comparative studies of port hierarchies and interrelated functionalities of coastal infrastructures. This eventually will provide a new platform for a better understanding of maritime economy as well as social and cultural connectivity throughout the Black Sea region.

It can often be observed that ancient port sites show a continuation to the medieval or Ottoman periods and some of them even up to modern times. However, a different utilization of the coastal landscape and its connectivity to the maritime networks is given due to physical changes of the coastline caused by the rise of sea-level, migration and political or ethnic changes of the coastal population. The initial stage of the research programme focuses on collecting and analysing relevant secondary literature, information from medieval to post-medieval nautical charts and Periploi *as well as historiographical accounts in written sources. These will be set against the already published archaeological data of in total thirty-three registered ports, harbours and anchorages along the Bulgarian Black Sea coast.*

INTRODUCTION

Since the beginning of human activities around the Black Sea, life has been strongly influenced by maritime connectivity. The latter is reflected on the one hand by various aspects of seafaring and on the other hand by associated coastal infrastructures. In both cases, their nature has been continuously influenced by

various components.[1] Particularly coastal installations such as harbours, transhipment areas, landing stages or anchorages are closely connected to the characteristics of certain landscapes, which rely primarily on physical and geographical conditions.[2]

Physical conditions are mainly formed by the consistence and configuration of a specific coastline, affected among many other aspects by the waves, currents, tides and winds, whereas geographical conditions characterise the location itself and its close relationship to the surrounding area. Along the Western Black Sea coast primarily the prevailing wind conditions (NE-SW during summer and SW-NE during winter) strongly affected the nature of shipping as well as the selection and foundation of harbour sites and other types of anchorages as early as the Bronze Age. Therefore, both in the Archaic, Classical as well as the late antique and medieval periods, ships and their landing places depended very much on the consistence and configuration of the coastline. But in the course of time both conditions vary being the "primum mobile" for the selection of sites and the foundation as well as development of certain coastal structures in specific areas. During the late antique and medieval periods, however, it can be observed that profitable geographical locations were preferred to favourable coastal sites with physical advantages, as they create demand and stimulate certain amounts of traffic. This is based on the fact that the harbour cannot be seen as an independent and separate structure acting as an isolated feature, but rather as a linking gate for communication and economic exchange, functioning as a commercial hub and cultural as well as social meeting point. As such, they relied not just on physical and geographical conditions but depended also very much on the political, social and economic aspects of their surrounding area, which are very much determined by human impact.[3]

The defined surrounding areas can be summarised and divided into designative models of "Hinterland" and "Foreland".[4] The degree and pattern of connectivity are to be distinguished between local, districtal, regional and supra-regional activities, which in turn indicate a hierarchical model of functional interrelation between coastal sites.[5] Based on this principle of differentiating coastal infrastructures, the existence of "primary" and "secondary" ports can eventually be proposed. These different coastal infrastructures reflect a complex combination of direct distribution and coastal cabotage redistribution[6] with which to understand the maritime networks along the Bulgarian Black Sea coast (**Fig. 1**). Building upon this concept, the current study aims to re-examine the inventory of late antique and medieval ports as an integral part of wider port networks and maritime connectivity of the Black Sea and the Mediterranean.

[1] GINALIS 2014, p. 9.
[2] KARMON 1985.
[3] SCHÖRLE 2011, p. 93.
[4] HORDEN & PURCELL 2000, p. 140ff.; KARMON 1985, p. 2, 5.
[5] GINALIS 2014, p. 11, 22.
[6] ARNAUD 2011; GIANFROTTA *et al*. 1997, p. 154-159.

HISTORICAL BACKGROUND

The Bulgarian Black Sea coast constitutes a region with unique geographical characteristics, playing a decisive geopolitical role as junction of the north-south trade connections between Constantinople, the Danube region and northeast Europe. Accordingly, the manifestation of any political and economic power in the wider region of the western Black Sea was based on the establishment and development of port cities; even more so during the late antique and medieval periods. Beyond playing an important role in the logistics for military supremacy in northern Thrace, these acted as essential stations to control the shipping lanes along the coastline. As a result, these have ever since been highly disputed.[7]

As early as the period of Greek colonisation maritime communication and consequently the harbour network system along the Western Black Sea coast expanded due to heightened maritime traffic and commerce. As such, the entire range of potential anchorages was utilised.[8] These artificial harbour sites, roadsteads, staple markets and simple landing stages or natural anchorage grounds continued to be used also in later centuries. This is not only shown by extensive archaeological material but also by rich historical accounts and written sources such as nautical charts or so-called *Periploi* and *Portulans*.

Due to the confrontation of the Roman and eventually the Byzantine Empire with various tribes like the Avars or the Proto-Bulgars as well as later with the Bulgarian Empire in the eastern regions of the Balkan peninsula, the majority of the coastal sites such as Apollonia Pontica (byzantine Sozopolis or modern Sozopol), Anchialos (modern Pomorie), Mesembria (modern Nesebăr) or Agathopolis (Ahtopol) find regular mention in the literary sources of the Early and Middle Byzantine periods.[9]

Beyond the narratives of the Byzantine historiography for the Early Middle Ages, particularly travel maps, so-called *itineraria*, like the *Tabula Peutingeriana*[10] and handbooks of sea navigation, the *periploi*, are of huge importance for the localisation and characteristics of the coastal landscape and its harbour sites. Additionally, they indicate the interconnective role of the various coastal sites within the maritime network of the Western Black Sea. In accordance with the above-mentioned principles of local, districtal, regional and supra-regional distribution and redistribution trade system, they imply a hierarchical distinction. Accordingly, as for the port hierarchy along the Bulgarian Black Sea coast, the site of Anchialos is referred as *limen* (harbour), whereas Mesembria forms a *hormos* (anchorage, roadstead).[11]

The Bulgarian coast and its ports also occupy a special position in portolans and portolan charts. Not only do they specify the distances between harbours, but often provide further crucial information about the topography and the features of the sites. Especially portolan charts composed by Western European cartographers such as Pietro Vesconte, Battista, Agnese, Diego Homem, Joan Martinez and

[7] HEHER *et. al*. 2015, p. 107; SIMEONOV 2013, p. 51.
[8] PEEV 2004; PEEV 2016, p. 17.
[9] SIMEONOV 2013, p. 49.
[10] TALBERT 2010.
[11] Arrian, *Peripl*., 25.5 (86.7-8); DILLER 1952, p. 136, 156.

many more anonymous authors pay attention to the Bulgarian lands. This is due to the fact that the latest from the 12th century onwards mainly Italian merchant colonies take active part in maritime trade along the Black Sea coasts.[12]

Together with the evaluation of historical facts and historiographic studies by the *Tabula Imperii Byzantini*[13] and scholars like V. Velkov, P. Soustal, A. Külzer, I. Hristov, G. Toncheva, G. Simeonov or M. Lazarov, a general picture of the coastal life, the development of seafaring and the organisation of port networks along the Bulgarian coast can already be generated (**Fig. 1**): particularly the Roman expansion towards the east between the 2nd century BC and the 3rd century AD had a first major impact on the sea affairs along the Western Black Sea. In order to control the vital trade routes, a carefully chosen network of port cities was established. The manifestation of an intensive harbour system can be observed also during the Byzantine era. While maritime activities seem to decline after the 7th century AD, by the 12th century AD mainly Genoese merchants herald a new height in harbour activities.[14]

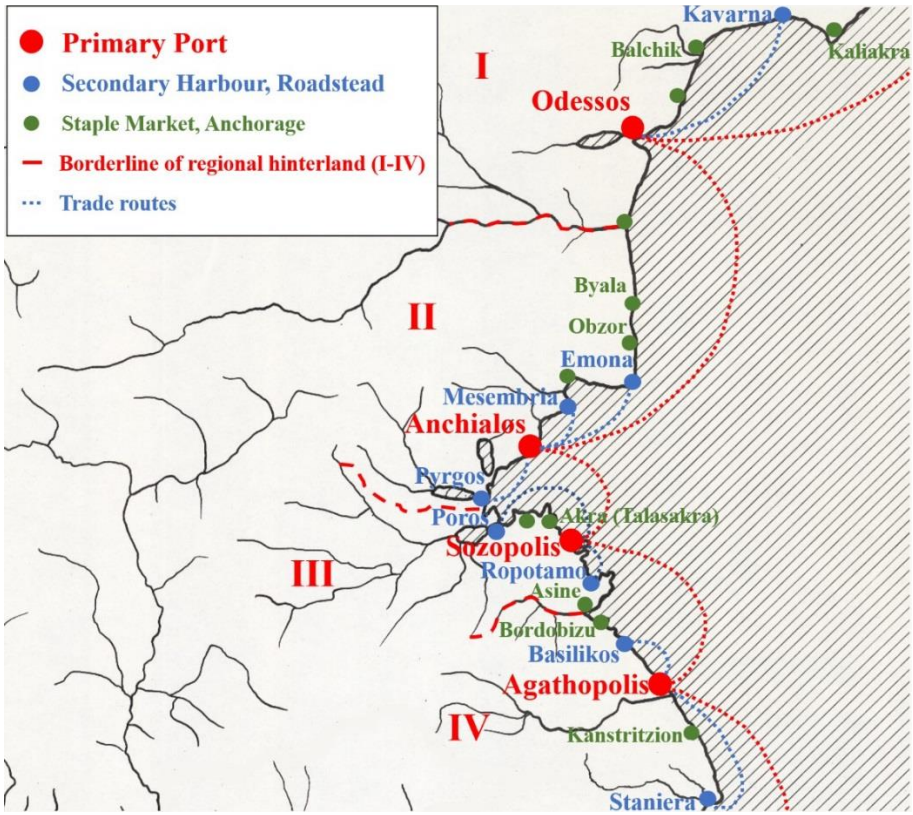

Fig. 1 - Port hierarchy and trade network along the Bulgarian Black Sea coast.

[12] STANIMIROV 2003, p. 21.
[13] KÜLZER 2008; SOUSTAL 1991.
[14] STANIMIROV 2003, p. 20-21.

As for the topographic characteristics of harbour sites, coastal settlements along the Western Black Sea coast can be assigned to three main types: locations on headlands whose steep east side provide sheltered southern harbour basins, as is shown at Orgame (at Jurilovca), Tomis (Constanţa), Kallatis (Mangalia), Kaliakra or Odessos (Varna), the foundations on peninsulas with two potential anchorage areas, as can be found at port cities going back to the period of Greek colonisation during the 8th-6th century BC such as Histria (near Istria), Mesembria (Nesebăr), Anchialos (Pomorie), Sozopolis (Sozopol), Akra (near Černomorec), Agathopolis (Ahtopol) or Urdoviza (Kiten) and finally the use of river estuaries emptying into deep sheltered bays, as can be seen at the Batova river or the Ropotamo river.[15]

RESEARCH AIMS

Since the end of the 19th century, a significant amount of information has been gathered concerning the harbour situation and maritime connectivity along the Western Black Sea coast. A series of recent research projects such as the cross border co-operational project "LIMEN: Institution of the Cultural Ports of the Black Sea", the "OLKAS: From the Aegean to the Black Sea – medieval Ports in the Maritime Routs of the East" by the European Centre of Byzantine and Post Byzantine Monuments (EKBMM) or "Harbours and landing places on the Balkan coasts of the Byzantine Empire (4th to 12th centuries)" as part of the DFG-Priority Programme 1630 "Harbours from the Roman period to the Middle Ages" by the Leibniz Research Institute of Archaeology of the Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz (Germany) have further enriched our knowledge about the port sites in the area of question.[16] However, despite detailed historical analysis together with intensive archaeological investigation in the last decades by scholars like S. Stanimirov, K. Porozhanov, B. Dimitrov or A. Orachev, complex interdisciplinary approaches have not yet fully been implemented. Particularly the interrelation between the various coastal sites and their facilities needs to be emphasized more. Unfortunately, the impact of the nature and especially that of river landscapes in connection to the purpose and function of harbour basins and their associated infrastructures has so far largely been ignored as well. The role of rivers emptying into the Black Sea as communication routes and economic areas may provide new data on the strong connection between the agricultural as well as industrial exploitation of the hinterland and the relevant maritime trade routes.[17] In this way, new facets of coastal life can be revealed through time and hence contribute to the comprehensive study of the historiographic development of the Bulgarian coast.

As such, the current study aims to re-investigate the diachronic use of the Bulgarian coastline as part of the wider port networks and maritime connectivity of the Black Sea and the Mediterranean. The written sources, historical accounts and already existing archaeological data compiled from relevant secondary literature form the groundwork for the following stage of systematic archaeological, topographical and geophysical documentation of individual sites such as an-

[15] STANIMIROV 2003, p. 23, 28.
[16] GINALIS *et al.* 2019; KARAGIANNI 2013.
[17] PEEV 2014.

cient Karon limen or Bizone (modern Kavarna).[18] After the analysis of all collected information from written sources and nautical charts as well as published archaeological data, a total number of thirty-three port sites of the late antique and medieval periods can be counted along the Bulgarian Black Sea coast (**Tab. 1**). Almost all of them constitute successor sites of ancient foundations and one third are in use even until modern times.

№	Site name	Historical period			
		Late Antiquity	Middle Ages	Ottoman Period	modern
1	Shabla	x	x	?	-
2	Toprak kale	x	-	-	-
3	Yailata	x	-	-	-
4	Rusalka	x	-	-	-
5	Kaliakra	x	x	-	-
6	Timum	x	x	-	-
7	Timum – West	x	-	-	-
8	Kavarna	x	x	x	x
9	Aphrodision	x	-	-	-
10	Tuzlata	x	-	-	-
11	Balchik	x	x	x	x
12	Kraneya	x	?	-	-
13	Kastritsi	x	x	?	-
14	Varna (Odessos)	x	x	x	x
15	Rosito	x	x	?	-
16	Galata	x	x	x	-
17	Byala	x	x	x	x
18	Obzor	x	x	?	-
19	Irakli	-	-	x	-
20	Emona	x	x	x	-
21	Nesebar (Mesembria)	x	x	x	x
22	Pomorie (Anchialos)	x	x	x	x
23	Poros	x	x	-	-
24	Skafida	-	x	-	-
25	Debelt	?	x	-	-
26	Akra	x	-	-	-
27	Hrisosotira	x	x	x	-
28	Sozopol	x	x	x	x
29	Sveti Toma	x	x	-	-
30	Urdoviza (Bordobizu)	x	x	x	x
31	Primorsko (Asine)	x	-	-	-
32	Vasiliko	-	x	x	x
33	Ahtopol (Agathopolis)	x	x	x	x

Table 1 - Ancient harbours along the modern Bulgarian coast and historical period of functioning.

[18] PEEV 2016, p. 18-20.

The localised and documented late antique ports are in total twenty-nine. The registered medieval ports are twenty-three. Twenty of them form continuations o late antique predecessor sites. The newly established ports are Skafida and Vasiliko. Regarding medieval Debelt, based on its location it can be assumed that it is not to be equated with the classical site of Develt. The ports used during the Ottoman period and the Bulgarian Revival are eighteen. Of these, only the port of Irakli seem to be a modern foundation. The modern Bulgarian ports are ten.

The reasons for the abandonment of certain ports are due to different reasons. As already mentioned, in the course of time geographical and physical conditions as well as human impact vary being the "primum mobile" for the rise and decline of certain coastal sites. Accordingly, beyond the change in the coastline configuration as a result of sea-level rising after Classical Antiquity, mainly the Slavic – Avar invasions of the 6th and early 7th centuries AD, which resulted in the migration and ethnic replacement of the coastal population and hence to geopolitical changes, had a major impact on the maritime connectivity along the Western Black Sea coast.

METHODOLOGY

There are still no systematic studies on the organisation of Black Sea ports similar to those for the Mediterranean. Consequently, a systematic archaeological research of the topographic evolution of its coastline in association with the functionality of harbour infrastructures and other coastal facilities during Late Antiquity and the Middle Ages shall provide new data on the development of coastal life and especially the nature and exploitation of marine resources in context of maritime commerce.

This research project therefore emphasizes on the analysis of the paleogeographic environment linked to the Black Sea level fluctuations in areas of preselected archaeological sites.[19] By using orthophotography and 3D shooting as well as geoarchaeological data of the landscapes, the investigation complements the already existing archaeological information. The interdisciplinary investigation of individual pre-selected archaeological sites will eventually be conceptualised and put into the historiographical context for a comprehensive catalogue and database of harbour sites, roadsteads, anchorages and bays used in certain historical periods. Latter shall significantly advance the *status quo* of knowledge concerning the network patterns and comparative study of port hierarchies. This different approach will provide a new multidisciplinary platform for a better understanding of the maritime economy as well as social and cultural exchange throughout the Black Sea region.

To summarise, the research is divided into three different stages. The initial stage focuses on the collection and analysis of historiographical information. This comprises both the study of written sources such as Herodotus, Pliny the Elder, Strabo or Procopius, that of nautical charts, *Periploi* and later maps, as well as archaeological data from excavations (on land and underwater). The next stage

[19] PEEV *et al*. 2020.

constitutes the systematic archaeological, topographical and geophysical documentation of individual sites such as ancient Karon limen or Bizone. The site documentation will be conducted in two fieldwork seasons. While the first one aims a general approach of interdisciplinary methodology, the second one targets a more into depth investigation. The results will eventually be conceptualised and set against comparative studies of port hierarchies and network analysis for the Black Sea.

BIBLIOGRAPHY

Arrian, *Periplus Ponti Euxini*, A. Liddle (ed.), 2003, Bristol.

ARNAUD 2011 - P. Arnaud, *Ancient sailing-routes and trade-patterns: the impact of human factors*, in: D. Robinson, A. Wilson (eds.), *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean*, Oxford Centre for Maritime Archaeology 6, Oxford, 2011, p. 61-80.

BARALIS *et al*. 2011 – A. Baralis, B. Devillers, N. Marriner, Ch. Morhange, A. Hermary, *Coastal Geoarchaeology of Apollonia Pontica (Bulgaria)*, Méditerranée 117 (2011), p. 103-109.

DILLER 1952 - A. Diller, *The Tradition of the Minor Greek Geographers*, New York, 1952.

GIANFROTTA *et al*. 1997 - P. A. Gianfrotta, X. Nieto, P. Pomey, A. Tchernia, *La navigation dans l'Antiquité*, Paris, 1997.

GINALIS 2014 – A. Ginalis, *Byzantine Ports. Central Greece as a Link between the Mediterranean and the Black Sea*, Unpublished PhD thesis, University of Oxford, 2014.

GINALIS *et al.* 2019 – A. Ginalis, D. Heher, A. Külzer, J. Preiser-Kapeller, G. Simeonov, *Harbours and Landing Places on the Balkan Coasts of the Byzantine Empire (4th to 12th Centuries)*, in: L. Werther, H. Müller and M. Foucher (eds.), *European Harbour Data Repository*. Vol. 4. Jena, 2019.

HEHER *et al.* 2015 – D. Heher, J. Preiser-Kapeller, G. Simeonov, *Staatliche und maritime Strukturen an den byzantinischen Balkanküsten*, in: Th. Schmidts, M. M. Vucetic (eds.), *Häfen im 1. Millennium A D. Bauliche Konzepte, herrschaftliche und religiöse Einflüsse*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum 22, Mainz, 2015, p. 93-116.

HORDEN & PURCELL 2000 - P. Horden, N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford, 2000.

KARAGIANNI 2013 - F. Karagianni (ed.), *Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East*, Thessaloniki, 2013.

KARMON 1985 - Y. Karmon, *Geographical Components in the Study of Ancient Mediterranean Ports*, in: A. Raban (ed.), *Harbour Archaeology. Proceedings of the First International Workshop on Ancient Mediterranean Harbours Caesarea Maritima, Haifa 24th – 28th June, 1983*. BAR Int. Series 257, Oxford, 1985, p. 1-6.

KÜLZER 2008 – A. Külzer, *Ostthrakien (Europe). Tabula Imperii Byzantini* 12, Vienna, 2008.

PEEV *et al*. 2020 – P. Peev, H. Farr, V. Slavchev, M.J. Grant, J. Adams, G. Bailey, *Bulgaria: Sea-Level Change and Submerged Settlements on the Black Sea*, in: G. Bailey, N. Galanidou, H. Peeters, H. Jöns, M. Mennenga (eds.), *The Archaeology of Europe's Drowned Landscapes*. Coastal Research Library 35, 2020.

PEEV 2016 – P. Peev, *Using Archaeological Data to Infer Past Relative Sea-Level Positions along the Bulgarian Coast of the Black Sea*, Méditerranée 126 (2016), p. 17-24.

PEEV 2014 – P. Peev, *Ancient Harbors in the Gulf of Varna*, in: I. Pâslaru, S. Colesniuc and T. Dimov (eds.), *Kallatida*, Mangalia, 2014, p. 179-186.

PEEV 2004 – P. Peev, *Submerged Prehistoric Settlements along the Western Black Sea Coast: the Problem of Situation*, in: H. Dobrzanska, E. Jerem, T. Kalicki (eds.), *The Geoarchaeology of River Valleys*, Archaeolingua Series minor 18, Budapest, 2004, p. 161-169.

SCHÖRLE 2011 - K. Schörle, *Constructing Port Hierarchies: Harbours of the Central Tyrrhenian Coast*, in: D. Robinson, A. Wilson (eds.), *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean*. Oxford Centre for Maritime Archaeology 6, Oxford, 2011, p. 93-106.

SIMEONOV 2013 – G. Simeonov, *Harbours on the Western Black Sea Coast and the Byzantine Campaigns against the Avars and Bulgarians from the 6th until the 8th Century*, in: KARAGIANNI 2013, p. 49-56.

SOUSTAL 1991 – P. Soustal, *Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos)*, *Tabula Imperii Byzantini* 6, Vienna, 1991.

STANIMIROV 2003 – S. Stanimirov, *Underwater Archaeological Sites from Ancient and Middle Ages along Bulgarian Black Sea Coast – Classification*, Archaeologia Bulgarica 7 (2003), 1, p. 1-34.

TALBERT 2010 - R. J. A. Talbert, *Rome's World. The Peutinger-Map Reconsidered*, Segment 7, Cambridge, 2010.

NEWS OF *CLASSIS FLAVIA MOESICA* IN RASOVA. REEXAMINING THE TILE STAMPS OF THE FLEET ON THE LOWER DANUBE LIMES

Ioan Carol OPRIȘ[*]

Cuvinte-cheie: *Classis Flavia Moesica, milites nauclarii, statio, ștampilă tegulară, CLASFM, tipologie.*

Keywords: *Classis Flavia Moesica, milites nauclarii, statio, tile stamp, CLASFM, typology.*

Rezumat: *O descoperire întâmplătoare de la Rasova (jud. Constanța) ne-a oferit ocazia de a relua problematica materialului de construcție (cărămizi, țigle și olane) purtând ștampile ale flotei - Classis Flavia Moesica, inclusiv aspectele care țin de tipologia acestor ștampile. Țigla descoperită la Rasova tocmai pe „Dealul Cetății" poartă în cartușul simplu inscripția fragmentară* CLASF[M]. *Tegula joacă, fără îndoială, un rol foarte special. Ea este, de fapt, elementul material care atestă acum funcționarea unei stații a flotei militare la Rasova la începutul domniei lui Traian, în contextul războiului cu dacii. Descoperirea se alătură unui horreum ridicat în aceeași epocă și situat în imediata vecinătate, unde avem știință iarăși despre un context monumental datat cu inscripție dedicatorie (Bauinschrift, 106 p.Chr. sau puțin mai târziu) și un segment din drumul de limes (via militaris). În mare măsură, specialiștii consideră că tocmai aici va fi reconstruită în vremea lui Constantin Flaviana și tot aici – deloc întâmplător – îi aflăm atestați, în urma marinarilor din Classis Flavia Moesica, pe Milites Nauclarii din Notitia Dignitatum (Or., XXXIX, 20). Pentru moment rămâne imposibil de stabilit o cronologie clară pentru tipul de ștampile* CLASFM, *dat fiind faptul că informația arheologică existentă este inegală și mai ales pentru că lipsesc date esențiale referitoare la contextele de descoperire. În consecință, ar fi greu de spus dacă acest tip este timpuriu (început de sec. II p.Chr.) sau cu datare puțin mai târzie. În concluzie, consider că informația actuală indică o perioadă de producție plasată, în linii mari și cu toată precauția de rigoare, în intervalul dintre bellum Dacicum Traiani și sfârșitul dinastiei Antoninilor.*

Abstract: *A stray find from Rasova (Constanța county) bearing a* CLASF[M] *inscription made me tackle again the issue of the construction material with stamps of*

[*] Ioan Carol OPRIȘ: University of Bucharest; e-mail: ioanopris@gmail.com.

Classis Flavia Moesica, typology included. The tile has a special importance. It is actually the missing puzzle piece for inferring an early Trajanic fleet installation in Rasova. I found it found at the top of the so-called "Fortress Hill". The latter is located next to a horreum and monumental context with a Bauinschrift (dated 106 AD or a little later) and moreover along to the limes road in precisely the same place where later on Flaviana and Milites Nauclarii were mentioned in Notitia Dignitatum (Or., XXXIX, 20). Given the lack of clear archaeological contexts, it is hard to say for now if the CLASFM *stamps are early 2nd century or later ones. The production must be cautiously distributed between, roughly speaking, Trajan's bellum Dacicum and the end of the Antonine dinasty.*

A recent stray find from Rasova (Constanța county), on the occasion of a trip during late autumn 2020, gave me the opportunity of tackling again this issue. I shall attempt to bring about in the following the *status quaestionis*. I will commence with a brief description of the tile stamp I found during a field visit to some of the future sites included in the tentative list for the World Heritage Sites – Frontiers of the Roman Empire – The Danube Limes (Romania).[1]

At the top of what was locally known as "Dealul de la Cetate" (lit. the Fortress Hill) and next to the DJ 223 road, some 3 - 3.5 km southwest from the center of the village of Rasova stood a Roman fort (**Fig. 1**), most likely the same that was signaled by Pamfil Polonic as early as 1935[2]. One should adjust here the original piece of information as the correct direction starting from Rasova is heading southwest and not southeast, as it was further proliferated in literature[3]. The vast upper loess plateau was much altered in modern times: a massive soil scarification is obvious in the field and above all a large scale planting of vines make impossible any attempt of establishing the contour of the ancient fort just by using aerial imagery.

The dimensions of the tile are 12 x 13.5 cm; the blunt fragment is 2 – 2.5 cm thick. The fairly triangular fragment is presenting typical grooves, known in Roman times on the surface of such construction material as largely decorative or to act as keying for plaster. On a rectangular incompletely preserved cartouche (6-6.7 cm long and 1.9-2 cm wide) one can read CLASF. The final M from M(oesica) is mostly missing, excepting for its left vertical hasta.[4] The stamp type belongs to

[1] The ad hoc team for the exploratory visit of several Lower Danube sites on the right bank of the river in Constanța County was composed of Bogdan Șandric, Marius Streinu and Mihai Duca (National Heritage Institute in Bucharest), besides the author of these lines. For the tentative list, see https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6446/ and https://limesromania.ro/ro/articole/noutati/limesul-pe-lista-indicativa-unesco.html

[2] POLONIC 1935, p. 20: "... La 4 km spre SE de satul Rasova aproape de Dunăre pe malul drept al lacului Baciu se văd pe coasta dealului urmele unei cetăți duble romane cu forma pătrată – cred că are un zid în valul înconjurător; șanțul cetății este adânc." Translation: Some 4 km Southeast of the village of Rasova and close to the Danube, one can see on the right bank of the Lake Baciu on the hillside the traces of a double Roman fortress with a square shape – I estimate that it has a wall in the the surrounding *vallum*; the defensive ditch (*fossa*) of the fortress is deep.

[3] ZAHARIADE & GUDEA 1997, p. 78.

[4] The tile fragment meanwhile entered the collection of the Museum of National History and Archaeology in Constanța – MINAC, inv. no. 51905.

the second largest known, i.e. CLAS(sis)F(lavia)M(oesica) one, and was already attested in *Aliobrix*, *Noviodunum* and possibly *Carsium* (**Fig. 2.1-3**). The cartouche must have had about 8 cm or so; the first letter, *C* from *Classis*, is best preserved and measures 1.5-1.6 cm in height. (**Fig. 2.4-6**).

Until now the stamps of the *Classis Flavia Moesica* have been attested, as expected, in *Noviodunum*[5], and in its nearby northern bank *castellum* in *Aliobrix* (Orlovka, dep. of Odessa, Ukraine)[6], but also in close range Danubian sites from *Dinogetia*[7] and Barboși[8]. Upstream, the next strategic river base suggested by brick finds is *Carsium*[9]. Besides the recent find attesting the fleet *statio* in Rasova (future *Flaviana* in Late Roman times), I have lately identified an unexpected stranded

[5] PÂRVAN 1913a, p. 507, fig. 13 (one cand distinguish the *CLASSISFM* and *CLFLM* types, including retrograde stamps); BARNEA, ANGHELESCU & MITREA 1957, p. 165-167 and fig. 13.1-6 (= p. 166), with different bricks, *imbrices*, *tegulae* and *tegulae mammatae* bearing the distinctive stamp of the *Classis*: *CLFLM* (retrograde version included, fig. 13.3) and *CLFM*; BARNEA & MITREA 1959, p. 470, fig. 9.1-3 (*CLASSISFM*, *CLFLMY* and *CLFLW*); BARNEA 1977, p. 104, 112 (= pl. IV.a-c), *CLFLM* type; ISM V, 283a-e; ZAHARIADE, MUȘEȚEANU & CHIRIAC 1981, p. 256, nos 4-7 and 257 (= fig. 4. a-d), for *CLASFM* and *CLFW* types; BARNEA & BARNEA 1984, p. 101 and pl. V.1-2 (*CLFLM*). During the last two decades, several other contributions have added, on the occasion of new excavations: BAUMANN 2008, p. 194 and n. 31 (*CLASSISFM* type); BAUMANN 2010, p. 151 ([...]*FLM*); APARASCHIVEI & BILAVSCHI 2009, p. 187 ([...]*FLM*); APARASCHIVEI & BILAVSCHI 2016, p. 254 (same tile found in a WWI trench). Southwest of *Noviodunum*, on the occasion rescue excavations in a large funerary area with tumuli and early Roman cremation graves one *CLFLM* type of stamped tile was recorded during late 1950s, see BUJOR & GAVRILĂ 1961, p. 396.

[6] GOLOVKO, BONDAR & ZAGINAJLO 1965, p. 79 and fig. 3.8 (= p. 78), the *CLASFM* type; GUDEA 2005, p. 459-460 (4.51). See also GOSTAR 1967, p. 991 and n. 4; DORUȚIU-BOILĂ 1972, p. 54 (= fig. 2.7), 59; ZAHARIADE & GUDEA 1997, p. 81 (no 51).

[7] ISM V 263 = ȘTEFAN *et alii* 1961, p. 586 = fig. 3.4 (*CLASSISFM* type), from trench S3A, *extra muros*. GUDEA 2005, p. 455 mistook an information regarding some trial trenches in *Noviodunum* within the same report, wrongly assigning a *CLFLM* stamp as find from *Dinogetia*. For the latter, see ȘTEFAN *et alii* 1954, p. 181 and 182 (= fig. 19).

[8] First mention of a stamp belonging to the *Classis Flavia Moesica* (*CLF*[...]) was that of PÂRVAN 1913b, p. 114, fig. 11 and pl. IX.1. A high concentration of construction material stamped by the fleet (55 objects) was found during a rescue excavation in 1974: see ISM V 308 = BRUDIU 1976, p. 90, fig. 4.2 and p. 93, with *CLFLMY* stamped tiles (re)used for the vault of a tomb, east of the *castellum* (Tirighina). The information in ISM V 308 was resumed by MATEI 1991, p. 154. Updates of the issue were those of SANIE 1981, p. 81, 90 and pl. 4/4; SANIE 1996, p. 136 = figs. 8.6-9, 142-143, who added to the already known type *CLFLMY* another late one, *CLFLM*. This type was already known inside the early Roman fort, where several *tegulae* bearing the stamp *CLFLM* were found along with construction material linked to *legio V Macedonica* and *cohors II Mattiacorum*, see GOSTAR 1962, p. 508.

[9] CHIRIAC, NICOLAE & TALMAȚCHI 1998, p. 141, nos 6-9, 149-150, pl. II.2-5 (= p. 154), *CLASSISFM* and *CLASFM* early types; AÉ 1998, 1146. Possibly, also a fragmentary tile, see ZAHARIADE, MUȘEȚEANU & CHIRIAC 1981, p. 255, 259 and 257 (= fig. 2), [...]*FL*, if not belonging to an auxiliary unit (*ala Gallorum Flaviana or ala I Flavia Gaetulorum*, MATEI-POPESCU 2010, p. 175, 185). The latter version is likely, given the subsequent finds in excavations from *Carsium*, CHIRIAC, NICOLAE & TALMAȚCHI 1998, p. 140 (no 1), 153 (= pl. I.1).

stamp in *Durostorum*[10]. The latter turned out to be the remotest from the military fleet's headquarters in *Noviodunum*. Albeit unusual, it has not drawn our attention so far. One should also take into consideration another solitary stamp of early type, either of CLASSIS FM or of the subsequent CLASFM kind, mentioned in *Inscriptiones Scythiae Minoris*, vol. V from *Troesmis*[11]. Long time ignored, this brick is a first, yet valuable sign to the early existence of a chief *statio* in service of the military fleet in *Troesmis*, and that does not come at all as a surprise (see **table 1**, infra and **Fig. 3**).

Regarding the *classiarii* in the province of Moesia Inferior, a recent rough estimate counted 400 assigned in the Black Sea Greek ports, some 1200 at *Noviodunum* in the main location, 400 others at *Axiopolis* and finally another 1200 in the upper section, patrolling between *Sexaginta Prista*, *Novae*, *Dimum* and *Ratiaria*[12]. Altogether, these 3200 sailors operated some 40 vessels (80 men to a vessel) under the control of *Classis Flavia Moesica*[13]. Octavian Bounegru and Mihail Zahariade compiled a list of some 20 fleet stations along the river[14]. All of the above surely represent an educated guess, yet the relationship of the *Classis Flavia Moesica* with the legions in *Durostorum* and *Novae* remains unclear. It is most likely that the legions must have had their own river ports, fleet facilities (*navalia legionis*) and fleet squadrons, as suggested, for instance, by stamps (in form of a ship) of *Legio I Italica* from the first half of the 2nd century AD.[15]

A new typology arose from this update, slightly different from N. Gudea's[16]. One of his types (CLF) seemed rather unlikely and with no analogies so it has been therefore removed[17]. On the other hand, the CLFL[...] fragmentary stamp from *Durostorum* does not provide the necessary information for assigning it to a new type[18]. If accurately drawn, a [...]FLAM solitary stamp from Barboși[19] with

[10] DONEVSKI & IVANOV 2006, p. 373, fig. 19 (left side, second from the bottom to top): *CLFL*[...].

[11] ISM V 217 = BOUNEGRU & ZAHARIADE 1996, p. 118, no 30 (the authors suggest *CLASSISFM*, although it might be *CLASFM*, as well). For the initial publication, see PETRE 1974, p. 35-38 (and fig. 3.1 = p. 35). We know one more fragmentary stamp from *Troesmis*, with just an initial *C* kept in the cartouche, see CHIRIAC & BOUNEGRU 1973-1975, p. 98-99 and pl. II.12. The authors advanced the untenable idea that it could have belonged to the fleet.

[12] MATTHEWS 2018, p. 50-51.

[13] MATTHEWS 2018, p. 50. For a thorough historical perspective on the Danube fleet and its prosopography, see MATEI-POPESCU 2010, p. 245-255.

[14] BOUNEGRU & ZAHARIADE 1996, p. 10-15; 82-90.

[15] See SARNOWSKI & TRYNKOWSI 1986; SARNOWSKI 1983, Taf. VI (VI.156-157, VI.165, 168-169). Recently, also DUCH 2018, p. 105, fig. 5.10-18. GUDEA 2005, p. 398 was also mentioning stamps of the *Legio XI Claudia im Schiff*, but I'm not aware of such finds.

[16] GUDEA 2005, p. 398.

[17] N. Gudea suggested this type, after compiling the information provided by SANIE 1996, p. 136 (= fig. 8.2), 142-143, although the latter proposed no other stamps than *CLFLM* and *CLFLMY* ones.

[18] It could possibly belong to our type III (*CLFLM*).

[19] SANIE 1996, p. 136 (= fig. 8.4), *non vidi*. Florian Matei-Popescu also (and for good reason) mentioned the possibility of a retrograde *LEGVMAC* with *MA* in ligature stamp version.

MA in ligature (?) and no analogies could finally represent a distinct type (our last possible type VII).

Stamp types	Type I	Type II	Type III	Type IV	Type V	Type VI	Type VII
	CLASSIS FM	CLASFM	CLFLM	CLFLMY	CLFLW	CLFM	CLFLAM
Noviodunum	•	•	•	•	•	•	–
Aliobrix	–	•	–	–	–	–	–
Dinogetia	•	–	–	–	–	–	–
Barboși (Tirighina)	–	–	•	•	–	–	•?
Troesmis	•?	–	–	–	–	–	–
Carsium	•	•?	–	–	–	–	–
Rasova	–	•	–	–	–	–	–
Durostorum	–	–	•?	–	–	–	–

Table 1. Stamp types of the *Classis Flavia Moesica* (2nd – 3rd century) and ancient findspots (sites)

To summarize, several conclusions can be drawn from the above. The first and most important outcome is that the new tile implicitly brought the solid proof for the early fleet station in Rasova. Still unknown by its initial name, the fort erected on the right bank of the Danube and next to the river access from the valley of nowadays Lake Baciu[20] was later on rebuilt by Constantine and called *Flaviana*.[21] The strategic position of this Danubian *statio*, as well as the rapid communication to *Tropaeum Traiani* (within a day's march), make this place the perfect main point of provision for Trajan's inland city, built next to the Lower Moesian trophy of his victory against the Dacians. A related evidence could be the presence in the area of Castus, a former *duumvir* (of *Tropaeum Traiani* ?), offering an altar to the Syrian Deus Aeternus[22].

It is difficult to assert with certainty an exact starting point. Nevertheless, the CLASFM type identified in Rasova ranges among the earliest, along with the CLASSISFM one, and we can assume that it was connected with Trajan's Dacian war. This assumption is supported by a large building inscription in *tabula ansata* (Bauinschrift) that was found during the 1980s in Rasova (MINAC inv. 29710). L. Fabius Iustus, *legatus Augusti pro praetore* of *Moesia Inferior* was involved and the wartime allegiance at Lower Danube subsequently recommended him for a new top office in a top imperial province: Syria[23]. The inscription was dated ca. 106 AD and adds to a *horreum* next to a road and a camp at the point "Pescărie"[24].

[20] In ancient times the local relief must have had a deep inland lagoon aspect.

[21] Not.Dign., *Or.*, XXXIX, 20, "*Milites Nauclarii, Flaviana*". See also BARNEA 1968, p. 373-374, 386; Al. Barnea, in SUCEVEANU & BARNEA 1991, p. 215.

[22] ISM IV, 214 (2nd century AD).

[23] RĂDULESCU & BĂRBULESCU 1981, p. 356-358, fig. 2; OPRIȘ 2006, p. 241-242; OPRIȘ 2018, p. 150 and 156 (= fig. 6).

[24] OPRIȘ 2006, p. 242 and n. 28. See also BĂRBULESCU 2001, p. 116-117; ISM IV, p. 343-344.

A significant amount of construction material belonging to the V Macedonica, XI Claudia and I Italica legions speaks of the importance of the site[25]. Rasova is related to a different première, as well, in fact to the earliest archaeological proof of the *via militaris* along the Danube in Dobrudja. In 103 AD, under legate Quintus Fabius Postuminus a milestone from *Sacidava* (Muzait Hill, Dunăreni) was set by the *cohors IIII Gallorum*.[26] The unit involved left shortly after the war for Thracia, where it was already attested in 114. The milestone indicated a distance of IIII *milia passuum*, i.e. 4 miles, either from *Sacidava* (?) or from a crossroad (?). Even if Rasova is four miles away from *Sacidava* as the crow flies, the distance between the two along the limes road must have been considerably longer, since it had to avoid the wetland (the common mouth of Lakes Vederoasa and Baciu). Keeping that in mind, any linear connection between the two must be completely excluded. As to the epigraph, it was reutilized as building material in the Late Roman reconstruction of *Sacidava*, inside tower E of the fort.

A few concluding remarks on a possible chronology of the stamps are worth making. Such an approach remains elusive, taking into consideration the unclear contexts for most of the finds. I believe nevertheless that the first two types in my typology are the earliest (CLASSISFM and CLASFM), based upon frame (cartouche), letter sizes, distances between letters, word abbreviations. They also enjoy the largest and long-range distribution (type I – *Noviodunum*, *Dinogetia*, *Troesmis* (?) and *Carsium*; type II – Noviodunum, *Aliobrix*, *Carsium*? and Rasova). The main question is whether the first type is already Flavian or just Trajanic, in wartime or later contexts.

Some other pieces of information regarding contexts might be to a degree helpful in sketching the chronology. For instance, the CLFLM stamps are associated in Barboși exclusively to 3rd century coins.[27] That precise type was also recorded in the southwestern necropolis of *Noviodunum* in a cremation grave and the context made Andrei Aricescu consider it the earliest stamp type of the fleet[28]. In the absence of supplementary irrefutable evidence, the coins from Vespasian, respectively Nerva offer just a *terminus post quem* for their contexts, in a funerary area largely dated between the second half of the 1st – late 2nd century AD. The same CLFLM type (our type III) was reported in the early Roman thermae along the bank of the Danube, again in a 2nd century context.[29]

As expected, in *Noviodunum* were found most of the types (I-VI). Of specific interest is, however, the advanced *castellum* from *Aliobrix* - Orlovka (dep. of Odessa, Ukraine), across the Danube[30]. *Aliobrix* (Ptol., III 10, 7)[31] was built on a

[25] DORUȚIU-BOILĂ 1990, p. 261 and n. 16. See also BĂRBULESCU 2001, p. 116, n. 898, for both *tegulae* and *imbrices* with legionary stamps.

[26] RĂDULESCU & BĂRBULESCU 1981, p. 353, no 1 and 354 (= fig. 1); AÉ 1981, 745; ISM IV, 169; MATEI-POPESCU 2010, p. 210-212; OPRIȘ 2018, p. 150-151, 157 (= fig. 7).

[27] SANIE 1981, p. 81.

[28] For the excavation report, see BUJOR & GAVRILĂ 1961, p. 396; ARICESCU 1977, p. 71 and n. 242. Later, V.H. Baumann also joined the idea that several cremation graves dated during the second half of the 1st century, relying upon coins from Nero, Vespasian and Nerva, see BAUMANN 2008, p. 192 and n. 19.

[29] BARNEA 1977, p. 112 (= pl. IV.a-c); BARNEA & BARNEA 1984, p. 101 and n. 16.

[30] ZAHARIADE & GUDEA 1997, p. 81, no 51; GUDEA 2005, p. 459-460;

rocky promontory, corresponding to the modern toponym Piatra Cartalului or Kamennaja Gora.[32] The site is located 1.5 km west of the nowadays village of Orlovka (former Cartal), and a little more than 5 miles from *Noviodunum*, as the crow flies. The distance to the newly presumed port facilities of the *Classis Flavia Moesica* was even shorter.[33] It is mostly assumed that as early as Trajan's Dacian wartime a fort has been erected.[34] CLASFM (type II) stamp was identified there during the early excavations in the 1960s, along with other legionary stamped material.[35] At the same time and from the same contexts came out an early stamp of *Legio I Italica* (of a type dated by T. Sarnowski during the first half of the 2nd century)[36], together with one other of Legio V Macedonica (LEGVMAC with MA in ligature), virtually covering the same chronological range. That would be already helpful to give us an idea on the action of the fleet during the 2nd century AD in *Aliobrix*. Hard to say if this went on before or after the displacement of V Macedonica to *Potaissa*. It may have been a permanent task from the very beginning, as N. Gostar thought.[37] Anyhow, the Antonine 2nd century is well documented in *Aliobrix* from epigraphic perspective[38] and the CLASFM fleet stamp referred to above belongs to that specific period. Symmetrically to the indistinct start of the Roman occupation, the end of the fort and the nearby habitation in the 3rd century remain obscure, although several moments have been proposed so far.[39]

Going back to the fleet dating assumptions, at this point, one can actually speak about *Classis Flavia Moesica* following the command of M. Arruntius Claudianus, *praefectus classis Moesicae et ripae Danuvii* (ἔπαρχος τοῦ ἐν Μοισίαι στόλου καὶ τῆς ὄχθης) and that most probably dated from the reign of Domitian.[40] Yet the big picture must have truly changed as a result of the Dacian attack from the winter of 101-102. The arrival of XI Claudia to Lower Danube and subsequent redeployment of V Macedonica to *Troesmis* (that happened most likely cca 103-105) belong to the same chain of decisions. According to Florian Matei-Popescu,

[31] More precisely a late *scholion* in *Codex Vaticanus Graecus*, 191 (X), cf. GOSTAR 1967, p. 993.

[32] GOSTAR 1967, p. 987; BÂRCĂ & SÎRBU 2000, p. 71.

[33] OPRIȘ, ȚENTEA & CĂLINA 2020, p. 17 and n. 16.

[34] GOSTAR 1967, p. 991; GUDEA 2005, p. 459; BÂRCĂ & SÎRBU 2000, p. 80. A different opinion is that of R.D. Bondar and S.A. Bulatović, who assign the first fort to Domitian, based upon numismatic evidence, see BONDAR & BULATOVIĆ 2000-2001, p. 327; BÂRCĂ & SÎRBU 2000, p. 72-73, n. 31.

[35] GOLOVKO, BONDAR & ZAGINAJLO 1965, p. 79 and fig. 3.8 (= p. 78), the *CLASFM* type. See also DORUȚIU-BOILĂ 1972, p. 54 (= fig. 2.7), 59.

[36] SARNOWSKI 1983, p. 34 (= Taf. II, type IV.3-5), 61, first half of 2nd century.

[37] ZAHARIADE & GUDEA 1997, p. 81; GUDEA 2005, p. 459 considered that a fleet detachment took over the defense of the *castellum* after *Legio V Macedonica* left for *Potaissa*; GOSTAR 1967, p. 992.

[38] CIL III 7519 (= 780).

[39] GOSTAR 1967, p. 994-995 (Gordian III or Gallienus); BONDAR & BULATOVIĆ 2000-2001, p. 328, 335 (Caracalla, after the attack of the Carpians). That must have happened during the *bellum Scythicum*, after the Severan dynasty.

[40] MATEI-POPESCU 2010, p. 246, 251. For the inscription mentioning M. Arruntius Claudianus in *Ephesus*, see AÉ 1969-1970, 595 = AÉ 1972, 572 = IDRE II 373.

the fort from *Noviodunum* turned to the main headquarters of the military fleet at about the same time.[41]

Ultimately, after having practically revisited the entire epigraphic file from Rasova and its close vicinity, the early 2nd century dating of the *statio* built for (by) the *Classis Flavia Moesica* is perfectly obvious. Inferring an early route from Rasova to *Tropaeum Traiani* is sensible, given the provisioning needs of the new imperial foundation, and again those of the artisans striving to finish in 109 AD the trophy itself.[42] With all this in mind, one can further distinguish between hostilities, temporary peace or post-war operations. The Bauinschrift plays a key role in that respect. Trajan's VIth imperatorial salutation on the limestone slab – in August or in the Autumn of 106 – is clearly a *terminus post quem*. *Horreum*[43], a monumental context with Bauinschrift and road nearby (quite likely the via *militaris*), a mandatory extension (*semita*) heading to *Tropaeum Traiani*, the milestone dated 103 AD in the limes vicinity, every single one speaks about the Trajanic series of swift decisions during the *bellum Dacicum*. They definitely are a smoking gun.[44]

[41] MATEI-POPESCU 2010, p. 47, 133-134, 246.

[42] PANAITE & MIU 2016, p. 204.

[43] During the excavations in the area of the *horreum* an important grouping of legionary stamps of a Bauvexillation (*LEGXICLPF* in tabula ansata, at least two types of stamps belonging to *legio V Macedonica* and *LEGĪITAL*) was collected. Two tiles of *LEGXICLPF* in tabula ansata type are displayed in the National History and Archaeology Museum in Constanța (MINAC inv. 32438 and 32435), beside some other stamped by V Macedonica (badly preserved) and three more of *LEGĪITAL* (MINAC 33741/1985; 32440; 33743). On the stamps from Rasova (Pescărie), see DORUȚIU-BOILĂ 1990, p. 261 and n. 16. For the typology of stamps belonging to *Legio I Italica*, see SARNOWSKI 1983; GUDEA 2003. The *LEGĪITAL* from Rasova is belonging to G1 – type 4 proposed by N. Gudea, and type VI 112 of T. Sarnowsky. The dating is divergent: according to GUDEA 2003, p. 219, the type was surely produced during the first six decades of the 2nd century AD, see GUDEA 2003, p. 213; T. Sarnowski dated it to the first quarter of the 3rd century, even if slightly earlier contexts must be also taken into account, see SARNOWSKI 1983, p. 37 (= Taf. V), 61. For the *LEGXICLPF* in tabula ansata type see DONEVSKI & IVANOV 2006, type B, p. 378 (reign of Antoninus Pius). At the current stage of research, the conclusion is as follows: one can distinguish at least two different construction phases, initially in early 2nd century (Trajanic) and a subsequent one, under Antoninus Pius – Marcus Aurelius, but no later than 170 AD, see MATEI-POPESCU 2010, p. 52-53.

[44] Warmest thanks of the author go to Agnieszka Tomas (Warsaw), Vitalie Bârcă (Cluj-Napoca), Aurel Stănică (Tulcea), Costin Croitoru (Brăila), Tiberiu Potârniche and Traian Cliante (Constanța), for their help to update the bibliography and related archaeological information on the issue, as well as to Marius Streinu (Bucharest) for the photos of the stray find treated here and to Alina Rațiu (Bucharest) for checking the English version.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

AÉ *L'Année Épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris, 1888–.

CIL III Th. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum*. III. *Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrii Latinae*, I–II, Berlin, 1873; O. Hirschfeld, A. von Domaszewski, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III. *Supplementum*, I–II, Berlin, 1902.

IDRE C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie romaine (Ier – IIIe siècles)*, I-II, Bucarest, 1996-2000.

ISM IV Em. Popescu, *Inscriptiones Scythiae Minoris*, IV. *Tropaeum - Durostorum-Axiopolis*, Bucarest, Paris, 2015.

ISM V Em. Doruțiu-Boilă, *Inscriptiones Scythiae Minoris*, V. *Capidava- Troesmis-Noviodunum*, București, 1980.

Authors

APARASCHIVEI & BILAVSCHI 2009 – D. Aparaschivei, G. Bilavschi, *Date istorice și arheologice de la Isaccea -* Noviodunum *(jud. Tulcea). Rezultate preliminare ale cercetărilor din Sector Curtină 1 și 2*, ArhMold 32 (2009), p. 183-200.

APARASCHIVEI & BILAVSCHI 2016 – D. Aparaschivei, G. Bilavschi, *Rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice de la Isaccea-* Noviodunum *(jud. Tulcea): Sector Curtină 1 (2009-2013)*, ArhMold 39 (2016), p. 249-270.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană,* București, 1977.

BARNEA 1977 – I. Barnea, *Noi descoperiri la Noviodunum*, Peuce 6 (1977), p. 103-121.

BARNEA 1968 - I. Barnea, *Perioada Dominatului*, in: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, Bucureşti, 1968, p. 337-556.

BARNEA, ANGHELESCU & MITREA 1957 – I. Barnea, N. Anghelescu, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum / Les fouilles de Noviodunum*, MCA 4 (1957), p. 155-172.

BARNEA & BARNEA 1984 – I. Barnea, Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97-105.

BARNEA & MITREA 1959 – I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea) (r. Tulcea, reg. Constanţa) / Les fouilles de sauvegarde de Noviodunum (Isaccea)*, MCA 5 (1959), p. 461-473.

BAUMANN 2008 – V.H. Baumann, *Despre începutul vieții romane la Noviodunum*, Peuce, S.N. 6 (2008), p. 189-206.

BAUMANN 2010 – V.H. Baumann, *Noviodunum. Șantier arheologic 1995-2009*, Bibliotheca Istro-Pontica, Seria Patrimonium 5, București, 2010.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Bibliotheca Tomitana (III), Constanța, 2001.

BÂRCĂ & SÎRBU 2000 – V. Bârcă, V. Sîrbu, *Daces et Romains au nord de l'embouchure du Danube (Ier – IIIe siècles après J.-C.). Nouvelles données archéologiques,* AMN 37 (2000), 1, p. 69-97.

BONDAR & BULATOVIĆ 2000-2001 – R.D. Bondar, S.A. Bulatović, *Monede romane de la Orlovka*, ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 323-335.

BOUNEGRU & ZAHARIADE 1996 – O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier-VIe siècles*, Colloquia Pontica 2 (G.R. Tsetskhladze ed.), Oxford, 1996.

BRUDIU 1976 – M. Brudiu, *Un cavou roman descoperit la Galaţi*, SCIVA 27 (1976), 1, p. 85-96.

BUJOR & GAVRILĂ 1961 – E. Bujor, S. Gavrilă, *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea (r. Tulcea, reg. Constanța)*, MCA 7 (1961), p. 391-397.

CHIRIAC & BOUNEGRU 1973-1975 – C. Chiriac, O. Bounegru, *Noi descoperiri arheologice și numismatice la Troesmis*, Peuce 4 (1973-1975), p. 97–108.

CHIRIAC, NICOLAE & TALMAȚCHI 1998 – C. Chiriac, C. Nicolae, G. Talmațchi, *Noutăți epigrafice de epocă romană la Carsium (Hârșova, jud. Constanța)*, Pontica 31 (1998), p. 139–162.

DONEVSKI & IVANOV 2006 – P. Donevski, R. Ivanov, *Priložnija. Stroitelna keramika s pečati ot Durostorum/ Construction Ceramics with Seals from Durostorum,* in: R. Ivanov, G. Atanasov, P. Donevski, *Istorija na Silistra. Antičnijat Durostorum/ History of Silistra. The ancient Durostorum*, I, Silistra-Sofija, 2006, p. 359-379.

DORUȚIU-BOILĂ 1972 – Em. Doruțiu-Boilă, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV 23 (1972), 1, p. 45-61.

DORUȚIU-BOILĂ 1990 – Em. Doruțiu-Boilă, *Despre cărămizile cu ștampilă ale legiunilor V Macedonica și XI Claudia la Dunărea de Jos și pe litoralul nordic al Mării Negre*, SCIVA 41 (1990), 3-4, p. 251-270.

DUCH 2018 – M. Duch, *Stamps on Bricks and Tiles from Novae. Outline of Chronology*, Novensia 28, Warszawa, 2018, p. 99-119.

GOLOVKO, BONDAR & ZAGINAJLO 1965 – I.D. Golovko, R.D. Bondar, A.G. Zaginajlo, *Arheologičeskie issledovanija u s. Orlovka Bolgradskogo rajona Odesskoj oblasti*, Kratkie soobščenija Odesskogo arheologičeskogo muzeja v 1963 (1965), p. 68-80.

GOSTAR 1962 – N. Gostar, *Săpăturile şi sondajele de la Şendreni-Barboşi (r. Galaţi)/ Les fouilles et sondages de Şendreni-Barboşi*, MCA 8 (1962), p. 505-510.

GOSTAR 1967 – N. Gostar, *Aliobrix,* Latomus. Revue d'Etudes Latines 26 (1967), p. 987-995.

GUDEA 2003 – N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a provinciei Moesia Inferior. 2. Pentru o nouă tipologie a ștampilelor legiunii I Italica*, Ephemeris Napocensis 13 (2003), p. 195-216.

GUDEA 2005 – N. Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et Litus Moesiae inferioris (86-275 n.Chr.)*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 52 (2005), p. 319-566.

MATEI 1991 – C. Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limesului de la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, Pontica 24 (1991), p. 143-159.

MATEI-POPESCU 2010 – Fl. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, The Center for Roman Military Studies 7, Conphys Publishing House, Bucharest, 2010.

MATTHEWS 2018 – S.R. Matthews, *The Logistics of Feeding the Roman Army on the Lower Danube, I-II* (A thesis submitted for the degree of PhD, Department of Classics, Royal Holloway, University of London, March 2018), vol. I-II
https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/files/29676232/2018MatthewsSRPhDPart1pdf.pdf
https://pure.royalholloway.ac.uk/portal/files/29676234/2018MatthewsSRPhDPart2pdf.pdf

OPRIȘ 2006 – I.C. Opriș, *Fortificarea frontierei dobrogene a Moesiei Inferioare în preajma războaielor daco-romane*, in: *DACIA AVGVSTI PROVINCIA. Crearea provinciei*, Actele simpozionului desfăşurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, 2006, p. 237-248.

OPRIȘ 2018 – I.C. Opriș, *Trajan et ses dédicaces dans la Mésie Inférieure. Activité constructive civile et militaire selon le dossier épigraphique*, in: DIVUS TRAIANUS. Travaux du Colloque International de Drobeta – Turnu Severin, 16-17 juin 2017, Recueillis et publiés par C.C. Petolescu, M. Galinier et F. Matei-Popescu, Muzeul Regiunii Porților de Fier Drobeta – Turnu Severin, Bucarest, 2018, p. 147-161.

OPRIȘ, ȚENTEA & CĂLINA 2020 – I.C. Opriș, O. Țentea, V. Călina, *The Roman Frontier in Dobrudja. Several Fortifications not Excavated or with Undetermined Planimetric Features*, JAHA 7 (2020), 4, p. 14-38.

PANAITE & MIU 2016 – A. Panaite, C. Miu (Bem), *Roman Roads Identified on Aerial and Satellite Images within the Territory of the City of Tropaeum Traiani (Moesia Inferior),* Dacia N.S. 60 (2016), p. 201-220.

PÂRVAN 1913a – V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor. Ședința dela 8 Maiu 1913*, ARSMI 35 (1913), 2, p. 467-550 + pl. I-XIV.

PÂRVAN 1913b – V. Pârvan, *Castrul dela Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos. Ședința dela 20 Septemvrie 1913*, ARSMI 35 (1913), 2, p. 94-129 + pl. I-IX.

PETRE 1974 – A. Petre, *Organizarea limesului dunărean în provincia Moesia*, RMM 43 (1974), 1, p. 33-38.

POLONIC 1935 – P. Polonic, *Cetățile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) până la gurile ei*, Natura. Revistă pentru răspândirea științei 24 (1935), 7, p. 18-26.

RĂDULESCU & BĂRBULESCU 1981 – A. Rădulescu, M. Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie Inférieure entre 103 et 108 de n.è.*, Dacia N.S. 25 (1981), p. 353-358.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, Iași, 1981.

SANIE 1996 – S. Sanie, *Ceramică cu inscripții și țigle ștampilate descoperite la Bărboși-Galați*, SCIVA 47 (1996), 2, p. 121-153.

SARNOWSKI 1983 – T. Sarnowski, *Die Ziegelstempel aus Novae. I. Systematik und Typologie*, Archeologia 34 (1983), p. 17-61.

SARNOWSKI & TRYNKOWSKI 1986 – T. Sarnowski, J. Trynkowski, *Legio I Italica – Liburna - Danuvius*, in: *The Limes Congress at Aalen and the State of Roman Frontier Studies* (*Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Vorträge des 13. Limeskongress*, Aalen, 1983 = *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, 20), Stuttgart, 1986, p. 536-541.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine* (A. Suceveanu, *La Dobroudja aux Ier-IIIe siècles n.è.*, p. 22-153; A. Barnea, *La Dobroudja aux IVe-VIIe siècles n.è.*, p. 154-317), Bucarest, 1991.

ȘTEFAN *et alii* 1954 – Gh. Ștefan, I. Barnea, E. Bujor, E. Comșa, Ș. Constantinescu, P. Diaconu, I. Dragomir, G. Popilian, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia) (r. Măcin, reg. Galați),* SCIV 5 (1954), 1-2, p. 161-197.

ȘTEFAN *et alii* 1961 – G. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, B. Mitrea, *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia) (r. Măcin, reg. Galați) / Le chantier archéologique de Garvăn-Dinogetia*, MCA 7 (1961), p. 583-596.

ZAHARIADE 1999 – M. Zahariade, *The Roman Frontier in Scythia Minor (1980–1995)*, in: N. Gudea (ed.), *Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 1997, p. 199-213.

ZAHARIADE & GUDEA 1997 – M. Zahariade, N. Gudea, *The Fortifications of Lower Moesia (AD 86–275)*, Amsterdam, 1997.

ZAHARIADE, MUȘEȚEANU & CHIRIAC 1981 – M. Zahariade, C. Mușețeanu, C. Chiriac, *Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de Jos*, Pontica 14 (1981), p. 255-261.

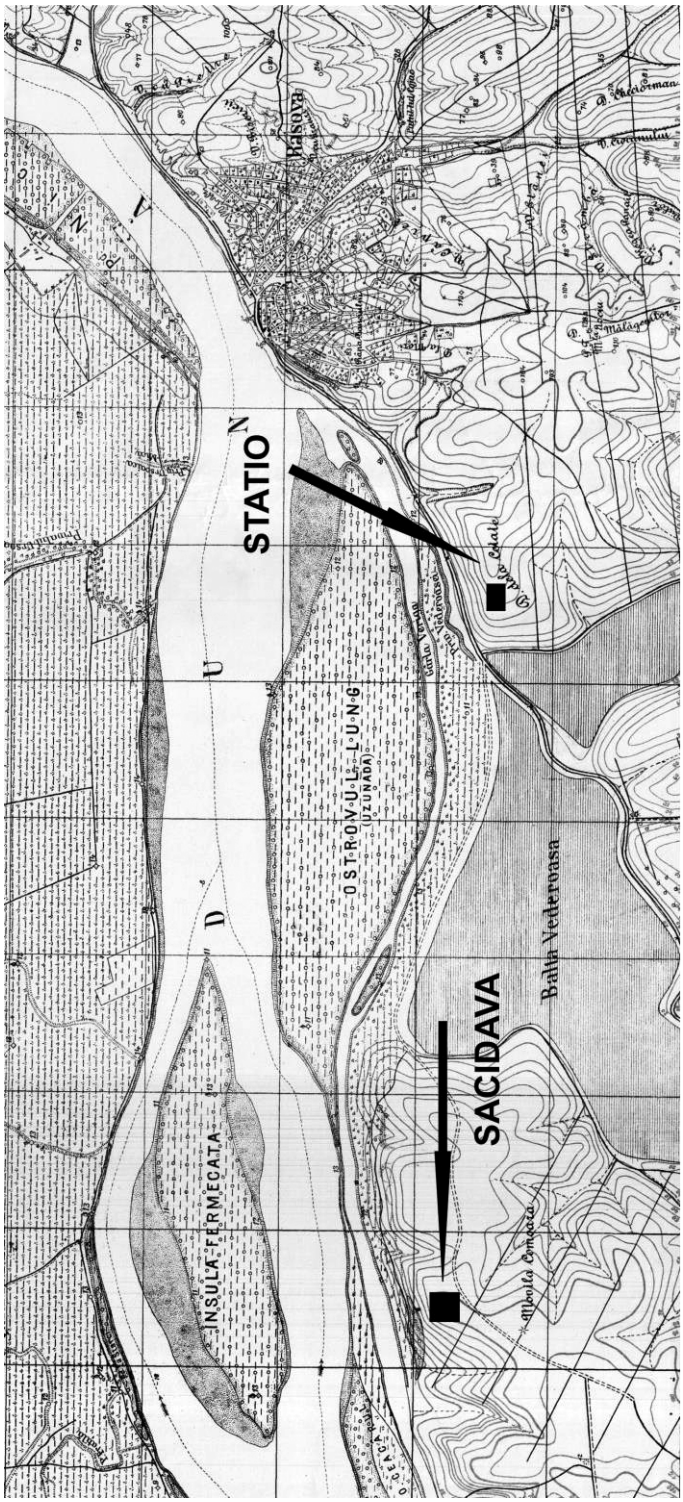

Fig. 1 - The *statio* of *Classis Flavia Moesica* from Rasova (Pescărie) - ″ Dealul dela Cetate″ (Fortress Hill). ″ Planul Director de Tragere″ - 5242 (1928).

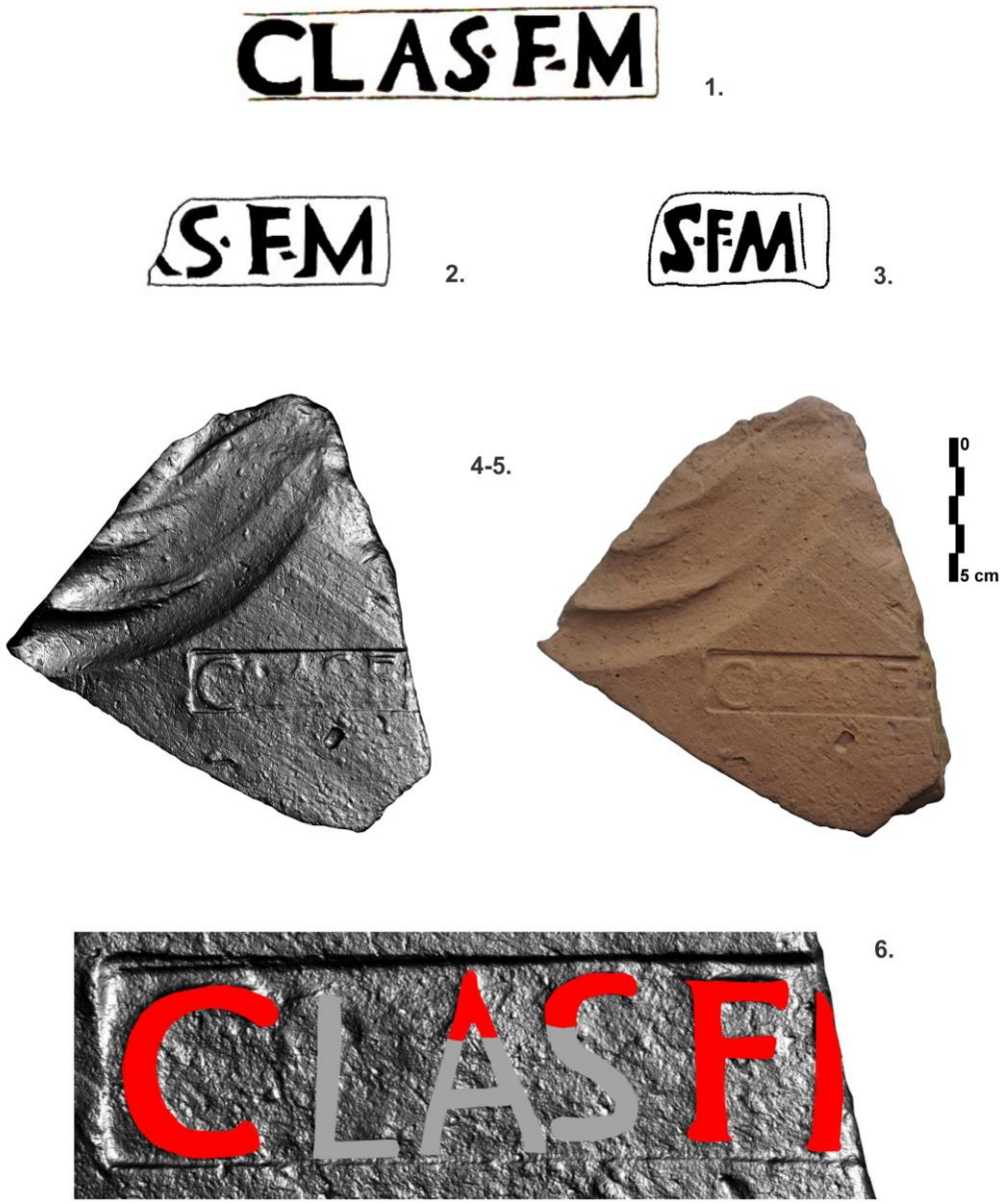

Fig 2 - *CLASFM* stamp - *CLAS(ISS)F(LAVIA)M(OESICA)*: 1. *Aliobrix* (Orlovka); 2. *Noviodunum* (Isaccea); 3. *Carsium* (Hârșova); 4-6. Rasova. After GOLOVKO, BONDAR & ZAGINAJLO 1965, fig. 3.8 (= p. 78); DORUȚIU-BOILĂ 1972, fig. 2.7 (= p. 54) (*Aliobrix*/ Orlovka); ZAHARIADE, MUȘEȚEANU & CHIRIAC 1981, p. 257, fig. 4d (*Noviodunum*); CHIRIAC, NICOLAE & TALMAȚCHI 1998, p. 141, nos 6-9, 149-150, pl. II.3-4 (= p. 154) (*Carsium*).

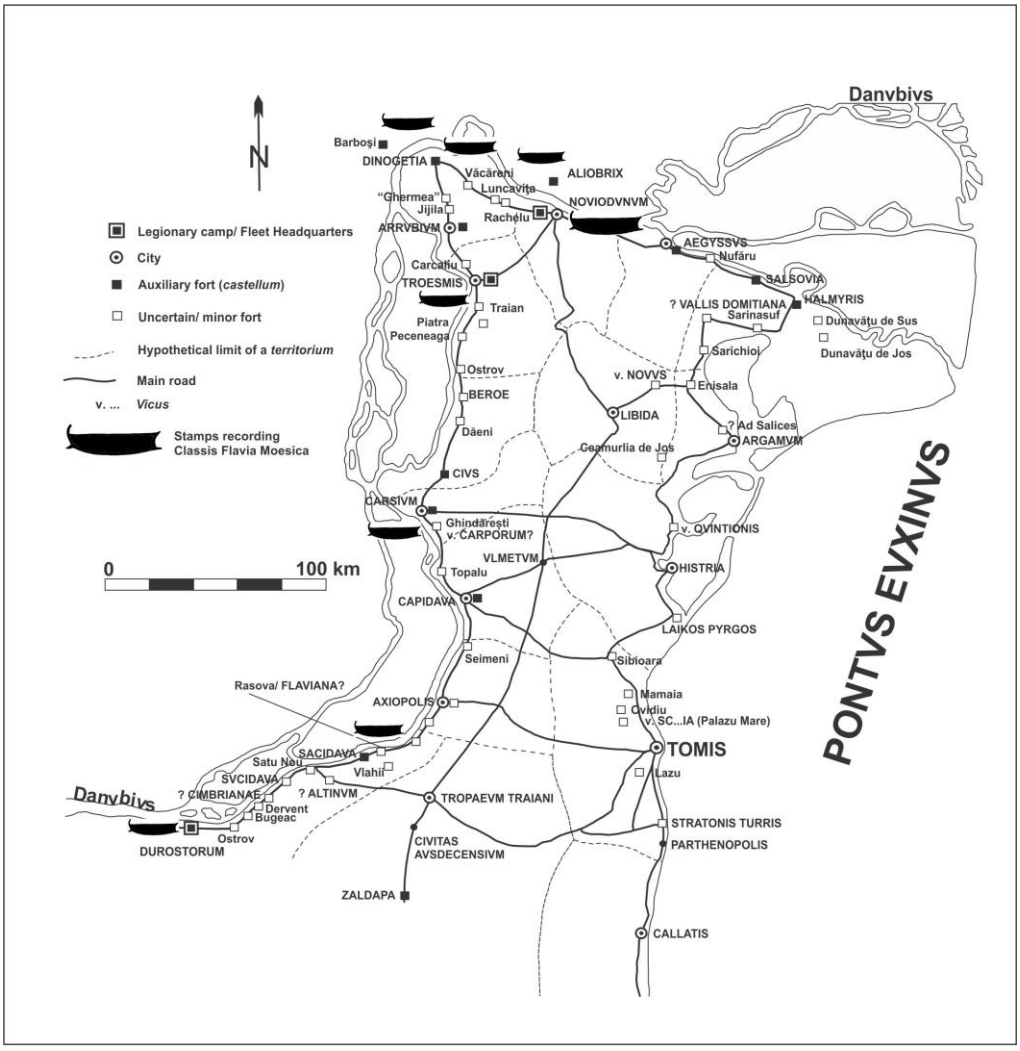

Fig. 3 - Mapping the stamp-tiles that attest *Classis Flavia Moesica*: *Noviodunum* (Isaccea); *Aliobrix* (Orlovka), *Dinogetia* (Garvăn), Barboși (Galați), *Troesmis* (Turcoaia), *Carsium* (Hârșova), Rasova, *Durostorum* (Silistra).

UN NOTABIL DIN ISTROS CU NUMELE MARTELAT

Constantin C. PETOLESCU[*]

Cuvinte-cheie: Istros, Thyatira, *curator* (λογιστής), L. Septimius Severus, C. Pescennius Niger.

Mots-clés: Istros, Thyatire, *curator* (λογιστής), L. Septimius Severus, C. Pescennius Niger.

Rezumat: *În două inscripţii de la Istros, numele unui notabil, ποντάρχης, ἀρχιερεύς şi λογιστής, apare martelat (ISM I, 178–179). Dintre onorurile (sarcinile) publice ale acestui personaj anonim, ne-a atras în special atenţia informaţia despre misiunea de îngrijitor al finanţelor (λογιστής) cetăţii Istros. Aceasta ne aduce în minte un cunoscut personaj: T. Antonios Alfenus Arignotus (CIG 3497 = ILS 8853 = TAM V.2, 925 = IDRE II, 383), care, pe când îndeplinea cea de-a doua miliţie ecvestră, a îndeplinit şi misiunea de curator al finanţelor câtorva oraşe din Moesia Inferior (Dobrogea): λογιστής; … τῆς [Ἰσ]τριανῶν πόλεως καὶ Τροπησίων καὶ [Ἀπ]ολωνείας. La acestea, două inscripţii, tot de la Thyatira (CIG 3484 = IDRE II, 382), adaugă o sarcină insolită: ἐπίτροπος Σεβαστοῦ ἄρκης Λιουιανῆς. Noi am identificat acest personaj cu Laevianus Callistrati f., un notabil din Thyatira, al cărui nume apare martelat într-o altă inscripţie din acest oraş: [[-Λαιβιανος]] τοῦ Καλ[λι]στράτου (TAM V.2, 983). Este vorba deci de o procuratelă specială, creată probabil de Septimiu Sever după proscripţiile ordonate împotriva rivalului său la domnie, C. Pescennius Niger.*

Prin comparaţie, ar fi posibil ca şi personajul cu numele martelat din cele două inscripţii de la Istros să fie şi el o victimă colaterală a persecuţiilor lui Septimiu Sever, după înfrângerea rivalului la domnie.

Résumé : *Dans deux inscriptions grecques d'Istros, le nom d'un notable, ποντάρχης, ἀρχιερεύς et λογιστής, apparaît martelé (ISM I, 178–179). Parmi les honneurs publics (charges) de ce personnage anonyme, nous avons été particulièrement attirés par l'information sur sa mission de contrôleur des finances (λογιστής) de la ville d'Istros. Cela nous rappelle une personnage bien connu, T. Antonios Alfenus Arignotus (CIG 3497 = ILS 8853 = TAM V.2, 925 = IDRE II, 383), qui, tout en remplissant sa deuxième milice équestre, il fut chargé de la mission de curator des finances de plusieurs villes de la*

[*] Constantin C. PETOLESCU: Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, 010667, Bucureşti (sectorul 1), str. Henri Coandă, nr. 11; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

Mésie Inférieure (Dobrogea): λογιστής; … τῆς [Ἰσ]τριανῶν πόλεως καὶ Τροπησίων καὶ [Ἀπ]ολωνείας. À ceux-ci, deux inscriptions, également de Thyatire (CIG 3484 = IDRE II, 382), ajoutent une tâche inhabituelle: ἐπίτροπος Σεβαστοῦ ἄρκης Λιουιανῆς. Nous avons identifié ce personnage avec Laevianus Callistrati f., un notable de Thyatire, dont le nom apparaît martelé dans une autre inscription de cette ville: [[-Λαιβιανος]] τοῦ Καλ[λι]στράτου (TAM V.2, 983). Il s'agit donc d'une procuratèle spéciale, probablement créée par Septime Sévère après les proscriptions ordonnées contre les partisans de son rival au pouvoir, C. Pescennius Niger.

Par comparaison, il serait possible que le personnage au nom martelé dans les deux inscriptions d'Istros soit aussi une victime collatérale des persécutions de Septime Sévère, après la défaite de son rival.

În cursul săpăturilor lui Vasile Pârvan la Histria, au apărut două inscripții reutilizate în paramentul incintei târzii, în contrafortul exterior stâng al porții celei mari:

1. Cip de calcar silicios; profilele de sus şi jos tăiate. Dimensiuni: 1,95 × 0,67 × 0,64 m. Datat, după scris, în secolul al II-lea p. Chr.[1]:	2. Cip de calcar compact. Dimensiuni: 1,87 × 0,64 × 67 m. Fața scrisă este în bună parte ştearsă, probabil din cauza scurgerii apei. După scris, datat în secolul II p. Chr.[2]:
Ἀγαθῆι Τύχηι Ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος τ[ὸν] ἀρχιερερέα καὶ ποντάρχη[ν] //////////////////////////ἐν [πολ]- λοῖς διαδειξάμενον τ[ὴν] περὶ τὴν πατρίδα εὔνο[ιαν] προνοησάμενον δὲ [καὶ] τῆς κατασκευῆς τ[οῦ λι-] μένος καὶ λογιστε[ύσαν]- τα μετὰ πάσης πίστε[ως] δημοσία τῇ ἀναστάσε[ι τοῦ] ἀνδριάντος ἠμείψατ[ο]	Ἀγαθῆι Τύχηι Ἡ βου[λ]ὴ καὶ ὁ δῆμος τὸν ἀρχ[ιε]ρέα καὶ πον[τ]άρ- χην[ν]////////////////////////// ἐ[ν] πολ[λ]ο[ῖς δια]δ[ειξά-] μενο[ν τ]ὴ[ν περὶ τὴν πα-] τρί[δα εὔνοιαν, προνοη-] σάμ[ενο]ν δὲ [καὶ τῆς κ]α- τασκευ[ῆς] τ[ο]ῦ λ[ιμ]ένος καὶ λο[γιστεύ]σ[αν]τα με- τὰ πάσ[ης] πίστεως, δη- μοσία [τῇ ἀ]ναστά[σει] τοῦ ἀνδριάντος ἠ[μεί]ψα- το

Întrucât conținutul celor două texte este asemănător, traducerea propusă de editorul culegerii de inscripții histriene (D.M. Pippidi) este unică:

„Noroc bun! Sfatul şi Poporul au cinstit pe arhiereul şi pontarhul *[[- - - -]]* , care în numeroase împrejurări şi-a vădit râvna față de patrie, veghind la refacerea portului şi îndeplinind cu toată cinstea funcția de controlor al finanțelor cetățeneşti, îngrijindu-se să i se înalțe o statuie cu cheltuiala obştească".

Pentru informațiile oferite de aceste inscripții, ne mulțumim a trimite pe cercetătorii istoriei cetății Istros la comentariul limpede al profesorului nostru.

[1] ISM I 178 (cu toată bibliografia anterioară).

[2] ISM I 179 (cu toată bibliografia anterioară).

Reținem numai observațiile finale (p. 315), în care se opreşte asupra identității personajului al cărui nume (în r. 4) a fost martelat:

„Nu stărui asupra demnității de pontarh, nici asupra celei de mare preot al cultului imperial, indiscutabil legat de prima, întrucât despre amândouă se vorbeşte în comentariul la nr. 207 (şi în *Scythica Minora*, p. 230–249). Mai important e să ne întrebăm dacă personajul a cărui carieră ne reține atenția n-ar putea fi identificat sau dacă n-am putea formula vreo ipoteză valabilă în legătură cu împrejurările care, spre sfârşitul vieții, i-au atras dizgrația încheiată printr-o *damnatio memoriae*. În privința ultimei necunoscute, nu mă simt îndrepățit să fac vreo presupunere. Cu privire la identitatea necunoscutului, mi s-a întâmplat însă să susțin, că ar putea fi vorba de Ἀρτεμίδωρος Ἡροδώρου, mai marele gerusiei din anul 138, cunoscut din alte documente şi ca M. Οὔλ(πιος) Ἀρτεμίδωρος. Personajul îndeplineşte condiția de a fi fost o figură de plin plan a vieții politice histriene către jumătatea sec. II e.n. şi de a fi exercitat demnitățile de pontarh şi arhiereu, pe lângă alte magistraturi mai mărunte (cf. şi comentariul la nr. 193). Tocmai situația lui excepțională în societatea în care trăia l-a putut împinge însă la acțiuni judecate duşmănoase de autoritățile imperiale, atrăgându-i o condamnare a cărei urmare avea să fie ştergerea numelui altădată respectat de pe cele două monumente onorifice. Se adaugă împrejurarea că, ținând seamă de lungimea rândurilor în amândouă exemplarele inscripției, lacuna creată de rasură se împlineşte în chipul cel mai corect printr-un nume de 15 semne ca M. Οὔλ(πιος) Ἀρτεμίδωρος"[3].

Dintre onorurile (sarcinile) publice ale acestui personaj anonim, ne-a reținut atenția în special informația despre misiunea de îngrijitor al finanțelor (λογιστής) cetății Istros. Cu un sfert de secol în urmă, adăugam la prosopografia istriană un cunoscut personaj: T. Antonios Alfenus Arignotus; pe când îndeplinea cea de-a doua miliție ecvestră, acestuia i-a fost încredințată sarcina de *curator* al finanțelor câtorva oraşe din Moesia Inferior (Dobrogea)[4]: λογιστὴς…τῆς [Ἰσ]τριανῶν πόλεως καὶ Τροπησίων καὶ [Ἀπ]ολωνείας[5].

După parcurgerea milițiilor ecvestre, pe timpul împăratului Marcus Aurelius, acest personaj a preferat retragerea (sau a fost pus în retragere?), stabilindu-se la Thyatira, în Lydia, unde îndeplineşte diferite sarcini cetățeneşti. La acestea, două inscripții, tot de la Thyatira, adaugă o sarcină insolită: ἐπίτροπος Σεβαστοῦ ἄρκης

[3] ISM I 179 (p. 315).

[4] C.C. Petolescu, *Nouvelles remarques sur la carrière militaire de T. Antonius Alfenus Arignotus*, ZPE 110 (1996), p. 253–258; IDRE II, 383.

[5] Prima sursă importantă despre acest personaj: CIG 3497 (edidit A. Boeckh), unde r. 19–21 redau: ΚΑΙ ΤΗΣ/[-]ΤΡΙΑΝΩΝ ΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΡΟΠΗΣΙΩΝ ΚΑΙ [-]ΟΛΩΝΕΙΑΣ (la începutul r. 20, Boeckh întregea Τραιανῶν); adaugă: IGR IV 1213; ILS 8853; TAM V.2, 935. Vezi Louis Robert, Istros I, 1934, p. 1–5: idem, *Études anatoliennes*: *Recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris, 1937 [Amsterdam, 1970], p. 124–127: λογιστὴς…τῆς Τραιανῶν πόλεως καὶ Τροπησίων καὶ [Ἀπ]ολωνείας. În realitate, numele oraşului întemeiat de Traian în Dobrogea era *Tropaeum* (vezi C.C. Petolescu, *Politica urbană a împăratului Hadrian la Dunărea de Jos*, Argesis 15 (2006), p. 108 = idem, *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, Bucureşti, 2007, p. 109); forma *Tropaeum Traiani* este o creație a lui Bormann şi Tocilescu, adoptată de V. Pârvan şi de alți savanți până în zilele noastre (vezi Emilian Popescu, *Municipim Tropaeum*, Dacia N.S, 57 (2013), p. 127, 142–143).

Λιουιανῆς; după H.-G. Pflaum, „on pourrait déduire du fait qu'Alfebus Arignotus ne s'est pas éloigné de Thyatire, que les fonds de cette *arca* étaient déposés à Thyatire et qu'il s'agissait d'un sénateur de cette partie de l'Asie proconsulaire dont la fortune aurait été confisquée au profit du prince". Noi l-am identificat[6] cu *Laevianus Callistrati f.*, un notabil in Thyatira, al cărui nume apare martelat într-o altă inscripție din acest oraș: [[-Λαιβιανος]] τοῦ Καλ[λι]στράτου[7]. Este vorba deci de o procuratelă specială, creată probabil de Septimiu Sever după proscripțiile ordonate împotriva partizanilor rivalului său la domnie, C. Pescennius Niger[8].

Într-adevăr, după asasinarea împăratului Pertinax, doi rivali principali şi-au disputat domnia: Pescennius Niger, legatul provinciei Syria, şi L. Septimius Severus, legatul Pannoniei Superioare (sprijint şi de fratele său, P. Septimius Geta, legatul Moesiei Inferioare[9]). În anul 193, după ce s-a impus în Italia, Septimiu Sever a pornit împotriva rivalului său din răsărit; partizanii lui Pescennius Niger s-au refugiat la Byzantion, care a rezistat eroic până în anul 195 (rezistența disperată a bizantinilor este descrisă de istoricul Cassius Dio, LXXIV, 10–14)[10]. Septimiu Sever şi-a urmărit rivalul până în Syria, unde acesta a fost ucis.

Răzbunarea împăratului victorios s-a îndreptat probabil şi asupra partizanilor rivalului său (vezi: Cassius Dio, LXXIV, 8[11]; SHA, *Vita Severi*, 9[12]); între aceştia se numără şi acel Laevianus al lui Callistratos, de la Thyatira. Ce-ar fi să identificăm şi în cele două inscripții histriene, în anonimul pontarh şi arhiereu al cultului imperial, tot o victimă a persecuțiilor ce au urmat victoriei lui Septimiu Sever? Eroarea de a se fi situat de partea partidei fără mari şanse îi va fi fost fatală[13].

---

[6] C.C. Petolescu, *T. Antonius Cl. Alfenus Arignotus, procurator arcae Laevianae*, Analele Universităţii Bucureşti, Istorie, 45, 1995 (apariție: 1997), p. 13–16.

[7] TAM V.2, 983.

[8] H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, I, Paris, 1960, I, p. 579.

[9] P. Septimius Geta este atestat la guvernarea Moesiei Inferior în anul 193 (B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, col. 138, nr. 104; apoi a primit guvernarea celor trei Dacii, unde este atestat în 195 (*ibidem*, col. 156, nr. 45). Vezi şi Ioan Piso, *Fasti Provinciae Daciae*. I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 150–156, nr. 31 (guvernarea Daciei: 194/195–?197); PIR^{2,} S 453.

[10] Vezi Cassius Dio, *Istoria Romană*, III, Bucureşti, 1985, p. 404–409 (traducere de Adelina Piatkowski).

[11] Vezi Cassius Dio, *Istoria Romană*, III, Bucureşti, 1985, p. 403: „După aceea, [împăratul] aduse în fața judecății pe toți acei care fuseseră simpatizanții lui Niger. Dintre oraşe şi cetățeni particulari, Severus îi pedepsi pe unii şi recompensă pe alții; cât despre senatorii romani, n-a ucis pe nimeni, dar le luă aproape la toți averile şi îi exilă în insule. Aduna ban peste ban, plin de lăcomie".

[12] Vezi *Istoria Augustă*, Bucureşti, 1971, p. 162c: „A pedepsit cu cruzime pe mulți dintre cei care urmaseră pe Niger, exceptând tagma senatorială, şi un mare număr de oraşe care fuseseră de partea acestuia au fost supuse unor vexațiuni şi neplăceri. A ucis totuşi pe senatorii care luptaseră alături de Niger ca generali sau tribuni" (traducerea lui David Popescu).

[13] Acest personaj nu poate fi totuşi Ἀρτεμίδωρος Ἡροδώρου, deoarece el este onorat la Histria şi prin inscripția ISM I 193, în care numele său nu este martelat.

Abrevieri[*]

CIG	A. Boeckh, *Corpus inscriptionum Graecarum* (1825-1877).
IDRE	C. C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècle).* I. *Les provinces occidentales*, București, 1996. *II. Zones de CIL III et CIL VIII*, București, 2000.
IGR	*Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris, 1906-1927.
ILS	H. Dessau (ed.), *Inscriptiones Latinae selectae*, I-V, (1892-1916).
ISM I	D. M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, I. *Inscriptiones Histriae et viciniae*, București, 1983.
PIR^2	*Prosopographia Imperii Romani*, ed. a 2-a, Berlin, 1933-2015.
SHA	*Scriptores Historiae Augustae* (ed. E. Höhl), I-II, Teubner, Leipzig, 1965.
TAM V.2	P. Herrmann, *Tituli Asiae Minoris.* Vol. V. *Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti*, fasc. 2. *Regio septentrionalis, ad occidentem vergens*, Vienna, 1989.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

[*] Redacția își rezervă dreptul de a păstra notele în forma dată de autor.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (XI)

Alexandru AVRAM[*]

Cuvinte-cheie: *inscripţii greceşti, Tropaeum Traiani, Callatis, Tomis, concursuri, nume trace.*

Keywords: *Greek inscriptions, Tropaeum Traiani, Callatis, Tomis, contests, Thracian names.*

Rezumat: *Această nouă serie de note epigrafice (numerotare continuă) propune corecturi de restituţie pentru inscripţii greceşti de la Tropaeum Traiani, Callatis şi Tomis.*

43. O nouă restituţie a inscripţiei de pe un altar de la Tropaeum Traiani (ISM IV 18). Împăraţii al căror nume a fost martelat sunt Caracalla şi Geta, şi nu Maximinus şi Maximus.

44. O nouă restituţie a unei inscripţii fragmentare de la Callatis (ISM III 179), din care rezultă că este vorba de un titulus honorarius *în cinstea unui pontarh şi* agonothetes*, organizator de concursuri (*Kaisareia*), şi a familiei sale. Beneficiarul este desemnat ca "fiu al cetăţii", iar soţia sa "fiică a cetăţii".*

45. Reeditarea catalogului tomitan ISM II 468. Comentarii cu privire la câteva antroponime.

Abstract: *This new series of epigraphical notes (continuous numbering) suggests corrections concerning the restoration of Greek inscriptions from Tropaeum Traiani, Callatis and Tomis.*

43. New restoration of the inscription on an altar from Tropaeum Traiani (ISM IV 18). The emperors whose names have been erased are Caracalla and Geta, and not Maximinus and Maximus.

---

[*] Alexandru AVRAM : Le Mans Université, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France ; alexandru.avram@univ-lemans.fr

Livraisons précédentes : (I), Pontica 44 (2011), p. 137-140 ; (II), Pontica 45 (2012), p. 489-501 ; (III), Pontica 46 (2013), p. 295-309 ; (IV), Pontica 47 (2014), p. 451-463 ; (V), Pontica 48–49 (2015–2016), p. 429-437 ; (VI) Pontica 50 (2017), p. 387-406 ; (VII), dans AVRAM, BUZOIANU & LUNGU 2018, p. 335-341 ; (VIII), Pontica 51 (2018), p. 407-418 ; (IX), dans AVRAM & BUZOIANU 2019, p. 211-224 ; (X), Pontica 52 (2019), p. 295-302.

44. New restoration of a fragmentary inscription from Callatis (ISM III 179), according to which this monument is a titulus honorarius *for a pontarches and agonothetes who organised contests (*Kaisareia*) and for his family. The beneficiary is called 'son of the city', while his wife is a 'daughter of the city'.*

45. Re-edition of the catalogue ISM II 468 from Tomis. Commentaries concerning some personal names.

43. Musée d'Adamclisi, inv. n° 110 (**Fig. 1**). Autel trouvé à Tropaeum Traiani.

BARNEA 1969, p. 599-609, n° 2, avec photo et dessin (AE 1980, 795) ; ISM IV 18, avec photo.

Cf. J. & L. ROBERT, BE 1970, 398 ; BARNEA 2009 (AE 2009, 1207 ; SEG 59, 794) ; BARNEA 2010 (AE 2011, 1139 ; SEG 60, 789) ; BARNEA 2019.

ἀγαθῆι τύχῃ·
Διὶ Ὁμβρίμῳ ὑπὲ-
ρ σωτηρίας καὶ νεί-
κης τῶν κυρίων Αὐτο-
κρατόρων · ⟦[Μαξιμίνου Σεβ(αστοῦ)]⟧
⟦[καὶ Μαξί]μο[υ]⟧ Κα(ίσαρος) Πρω-
τογένης μαγίστρατος
ἀνέθηκα τὸ ἱερὸν
ἐκ τῶν ἰδίων.

Au vu d'une telle restitution, l'inscription daterait de 235–238 ap. J.-C. Cependant, la lecture et la restitution des l. 5–6 ne sont pas convaincantes. J'ai repris récemment (août 2019) l'autopsie de la pierre en compagnie de Mihai Ionescu, que je remercie, et j'ai constaté que la première lettre visible à la fin de la l. 6 est un *tau* plutôt qu'un *kappa* (l'abréviation Κα(ίσαρος) aurait été d'ailleurs bizarre), ce qui suggère le supplément [Γέ]τα. Dans ces circonstances, l'*omikron* que l'on peut distinguer à l'endroit vigoureusement martelé (et avant lequel je pense avoir vu un *pi*) pourrait tenir de l'abréviation Πο(πλίου), maintes fois attestée dans la pratique épigraphique, ce qui révélerait le prénom de l'empereur Geta. Je restitue par conséquent[1] :

ἀγαθῆι τύχῃ·
Διὶ Ὁμβρίμῳ ὑπὲ-
ρ σωτηρίας καὶ νεί-
κης τῶν κυρίων Αὐτο-
κρατόρων · ⟦[Μ(άρκου) Αὐρ(ηλίου) Ἀντωνεί]⟧-
⟦[νου καὶ] Πο(πλίου) [Σεπτ(ιμίου) Γέ]⟧τα Πρω-
τογένης μαγίστρατος
ἀνέθηκα τὸ ἱερὸν
ἐκ τῶν ἰδίων.
vacat

[1] Je remercie le professeur Klaus Hallof (*Inscriptiones Graecae*, Berlin) de l'aide qu'il m'a apportée dans le déchiffrement de cette inscription.

Dans cette manière de voir les choses, les empereurs dont les noms avaient été martelés sont, comme dans de très nombreux cas, partout et en particulier en Mésie inférieure, Caracalla (PIR² S 446) et Geta (PIR² S 454) et l'autel date donc de l'intervalle 4 février – 19 (ou 26) décembre 211 (sûrement avant le 7 janvier 212)[2].

44. MINAC, inv. n° 54 (**Fig. 2**). Stèle de marbre brisée de tous les côtés trouvée à Callatis.

AVRAM & BĂRBULESCU 1992, p. 191, n° 13, avec photo (SEG 45, 927) ; ISM III 179, avec photo.

– –
– – – – – – – – – ΘΕΤΗ – – – – – – – – – – –
[– – – – – θυγά]τηρ Ἰκ[εσίου – – – – – – –]
[– – – – – – τὸ]ν υἱὸν τ[οῦ – – – – – – – – –]
[– – – – – – –]υ Ἀγαθήνο[ρος – – – – – – –]
5 [– – – – – – –]εως θυγα[τ– – – – – – – – – –]
[– – – – – – –]ου Φλαου[ι– – – – – – – – –]
– – – – – – – – –Χ.ΡΥ – – – – – – – – – – –
– –

Dans le corpus de Callatis, j'avais classé cette inscription parmi les funéraires. Récemment, mon collègue et ami Dragoş Hălmagi a aimablement attiré mon attention sur quelques inscriptions de Pergè qui, prises comme modèles, pourraient suggérer une toute autre compréhension de ce texte :

I. Perge 42 (*cf.* I. Perge 43) :
[ὁ δῆμο]ς ὁ Κλαυ[δει-
[κο]νιέων ἐτείμη[σεν]
[ἀρ]χιερέα τῶν Σε[βασ-
τῶν, ἀποδειχθ[έντα]
5 δὲ καὶ ἀγωνοθέ[την]
τῶν μεγάλων [Και-
[σα]ρείων πενταετηρ[ικῶν]
ἀγώνων Γάϊον Ἰο[ύλιον]
Κορνοῦτον Βρυωνε[ῖνον].

I. Perge 60 (*cf.* I. Perge 61) :
Γναῖος Ποστο[ύ]μιος Κοΐντου υἱὸς Κολ-
λείνα Κορνοῦ[τ]ος, ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστ-
τῶν καὶ ἀγωνο[θέ]της τῶν μεγάλων πεν-
ταετηρικῶν Κα[ισ]αρήων [ἀ]γώνων ἐκ τῶν
5 ἰδίων, καὶ ἀγωνοθέτης Ἀρτεμεισείων
Οὐεσπασιανείων ἀγώνων, φιλόκαισαρ καὶ
φιλόπατρις, πα[ν]άρετος, υἱὸς τῆς πό-
λεως, κτλ.

[2] KIENAST, ECK & HEIL 2017, p. 160-161.

I. Perge 63 :

[ἡ βου]λὴ καὶ ὁ δῆ[μος]
[ἐτεί]μησεν ἀρχιερέα τῶν Σε-
[βαστ]ῶν καὶ ἀγωνοθέτην
[τῶ]ν μεγάλων πενταετηρικῶν [Και]-
[σα]ρείων ἀγώνων ἐκ τῶν ἰδίω[ν]
[κα]ὶ ἀγωνοθέτην Ἀρτεμεισεί-
ων τῶν Οὐεσπασιανείων κ[αὶ ἐ]-
[ρ]έα τῆς Ἀρτέμιδος καὶ δη[μι]-
[ο]υργὸν Γάϊον Ἰούλιον Ῥο[ῦ]-
[φ]ον Νέον, εὐσεβῆ φιλοκα[ί]-
[σ]αρα καὶ φιλόπατριν, πα-
[ν]άρετον, υἱὸν τῆς πόλε[ως].

Compte tenu de ces parallèles, dans l'inscription callatienne, dont la date devrait être cherchée dans la seconde moitié du IIe siècle ap. J.-C., il serait question, à la l. 2, de [Καισαρείων πενταε]τηρικ[ῶν ἀγώνων] ; par conséquent, à la l. 1, il faut restituer sans aucune hésitation [ἀγωνο]θέτη[ν]. Mieux encore, quelques autres inscriptions de la même cité de Pergè (I. Perge 117, 118, 120–125, 355, 356) nous font connaître une Πλανκία Μάγνα, Μ. Πλανκίου Οὐάρου καὶ πόλεως θυγατέρα, ἱέρεια τῆς Ἀρτέμιδος καὶ δημιουργός, ἱέρεια Μητρὸς θεῶν διὰ βίου πρώτη καὶ [μόν]η, honorée par le peuple pour ses bienfaits. Eu égard à la distribution de mots comme υἱόν (l. 3) ou de débris de mots comme –]εως θυγα[– (l. 5, ce qui, sur la foi des inscriptions précitées de Pergè, nous invite au supplément [τῆς πόλ]εως θυγα[τέρα]), j'imagine, dans le cas de l'inscription de Callatis, un monument honorifique érigé pour un agonothète, dont le gentilice aurait été *Flavius* (cf. l. 6), désigné par le titre de υἱὸς τ[ῆς πόλεως] (l. 3) et auquel étaient associés aux honneurs rendus par les instances publiques, comme très souvent dans les provinces hellénophones de l'Empire romain, sa femme, la soi-disant [τῆς πόλ]εως θυγα[τέρα], et son fils, dont le nom aurait dû figurer à la l. 6. Cet agonothète aura bien mérité les honneurs du Conseil et du peuple : mieux encore, les quelques traces de lettres conservées à la l. 1 rendent la restitution [ἡ βουλ]ὴ κ[αὶ ὁ δῆμος] très séduisante. Donc :

[ἡ βουλ]ὴ κ[αὶ ὁ δῆμος]
[τὸν ποντάρχην καὶ ἀγωνο]θέτη[ν τῶν μεγά]-
[λων Καισαρείων πενταε]τηρικ[ῶν ἀγώνων]
[Τ. Φλάουιον – – – – –]ν, υἱὸν τ[ῆς πόλεως,]
[καὶ τὴν γυναῖκα αὐτο]ῦ, Ἀγαθήνο[ρος τοῦ]
[*δεῖνος* καὶ τῆς πόλ]εως θυγα[τέρα, *τὴν*]
[*δεῖνα* καὶ τὸν υἱὸν αὐτ]οῦ Φλάου[ιον – – –]
– – – – – – – – – – – – – – – Χ.ΡΥ – – – – – –
– –

On connaît à Callatis vers la même époque (fin du IIe siècle ?) un pontarque portant le nom de [Τ(ίτος)] Φλ(άουιος) Λ[– (ISM III 104), plus tard (après le milieu du IIIe siècle) un autre, répondant au nom de Φλ(άουιος) Φάρος (ISM III 75), de même qu'un Πούπλιος Φλάου[ιος] au IIe siècle (ISM III 117–118), à côté de

plusieurs autres *Flavii* révélés par des inscriptions diverses[3]. Le titulaire de notre inscription pourrait bien être [T.] Φλ(άουιος) Λ[– lui-même, mais ce n'est guère obligatoire : il pourrait tout aussi bien s'agir d'une autre personne appartenant presque sûrement à la même famille. Quoi qu'il en soit, j'estime que le supplément [τὸν ποντάρχην] au début de la l. 2 est assuré[4].

Les fêtes accompagnées de concours connues sous le nom des Καισάρεια[5] étaient déjà connues à Callatis grâce à deux inscriptions du milieu du Ier siècle ap. J.-C., ISM III 31, l. B.14 (Κεσαρείοις), et 32, l. 5 (Καισαρίοις). On apprend maintenant – comme on s'attendait d'ailleurs – qu'elles avaient lieu tous les quatre ans ([πενταε]τηρικ[ῶν ἀγώνων])[6] et qu'elles étaient accompagnées de concours, peut-être musicaux, comme à Histria[7]. Il est fort probable que ces concours étaient organisés dans le cadre du *koinon* ouest-pontique[8], ce qui, une fois de plus, justifie la présomption que l'agonothète était le pontarque lui-même.

En conclusion, cette nouvelle restitution de l'inscription fragmentaire de Callatis place cette cité sur la carte des villes ayant organisé des *agônes* en l'honneur des empereurs par les soins des pontarques de l'*Hexapolis*. À retenir en outre les titres honorifiques de υἱὸς τ[ῆς πόλεως] (à moins que je ne trompe de restitution), déjà attesté à Callatis vers la fin du Ier siècle ap. J.-C., adjoint à un jeune-homme (ISM III 174)[9], et de [τῆς πόλ]εως θυγά[τηρ], ce dernier révélé pour la première fois dans l'aire pontique, bien que fréquent par ailleurs dans le monde gréco-romain, surtout en Asie Mineure[10].

---

[3] D'autre part, le nom Ἀγαθήνωρ, qui, dans ma restitution, serait celui du père de la « fille de la cité », est attesté, lui aussi, à Callatis : ISM III 81 et 238.

[4] La restitution alternative serait [τὸν γυμνασιάρχην] (γυμνασίαρχον), ce qui, cependant, ferait assez long pour la lacune.

[5] Largement attestés d'ailleurs dans les provinces hellénophones de l'Empire romain.

[6] *Cf.* STRASSER 2016. Ces concours sont d'ailleurs désignés parfois comme « quadriennaux » tout court, par exemple à Odessos : ἀγωνοθέτην τῶν μεγάλων πενταετηρικῶν ἀγώνων (IGBulg I² 63 *bis*).

[7] Que je viens de commenter dans AVRAM 2018 (avec la bibliographie antérieure). Voir, en général, pour l'espace méditerranéen, tout récemment, DI NANNI 2019.

[8] Voir, avec une documentation à l'époque exhaustive, MAURER 2014. Pour de nouveaux pontarques attestés après la parution de cet article, voir AVRAM, CLIANTE & LUNGU 2016, p. 140-143, n° 1 ; AVRAM 2019a, p. 216-219, n° 36 (Tomis) ; AVRAM 2018, p. 160-161 (Histria). L'existence d'autres concours, dont la nature demeure inconnue, peut être supposée sur la foi des quelques témoignages numismatiques qu'ont fournis Tomis et Anchialos : voir, à ce propos, DANA 2011, p. 121-123, avec des références.

[9] J'ai eu récemment l'occasion de traiter de ce titre honorifique dans les cités du Pont Ouest et Nord : AVRAM 2019b. Pour le corpus des attestations, voir CANALI DE ROSSI 2007 (avec pourtant quelques imperfections). Les titres honorifiques dans les cités d'Asie Mineure, largement inspirés de la terminologie de la famille, sont maintenant commentés de manière exhaustive dans HELLER 2020.

[10] Voir surtout, à côté des inscriptions précitées de Pergè, les nombreuses inscriptions de Stratonicée et de ses environs : documentation commodément rassemblée maintenant dans AUBRIET 2012, p. 503-504. Quelques autres parallèles (τῆς πόλεως θυγάτηρ ou θυγάτηρ (τῆς) πόλεως) : IG V.1 116 (Sparte) ; X.2.2 57 (Héraclée des Lyncestes) ; XII.2 237 (Mytilène ; *cf.* SEG 29, 740, 2) ; XII.3 1118 (Mélos) ; XII.6.1. 328 (Samos) ; ROBERT & ROBERT 1954, nos 64-65 (Héraclée de la Salbakè) ; CIG 2822 ; REINACH 1906, p. 109-110, n° 29 ; AE 1980, 865 ; MAMA VIII 455 et 514 ; ROBERT 1969, p. 317-318, n. 8 (Aphrodisias) ; TAM V.2 976 (Thyatire) ; RAMSAY 1895, p. 333, n° 146 (Burdur Göl, en Pisidie) ; WAELKENS &

45. MNA, inv. n° L 825 (**Fig. 3**). Stèle de marbre brisée en haut, à gauche et en bas, trouvée à Constanţa.

Brièvement signalée dans TOCILESCU 1900, p. 227, n° 59, avec photo et le commentaire : « la partie retrouvée ne contient que des noms propres et fait mention de quelques fonctions indiquées par abréviations, et seulement celle de ἔκ(δικος) nous est connue ». Éditée dans ISM II 468, avec photo.

Cf. S. FOLLET, BE 1988, 319 (SEG 37, 632, 2) ; ISM VI.2 468, avec photo, pl. CXXXIII.

Cette inscription datant de la fin du IIe siècle ap. J.-C., éditée de manière négligente par Iorgu Stoian, mérite hautement d'être reprise[11]. J'en propose:

– – – –

20 –]ος Αὐδώκου, ΕΙΠΝΑCA Stoian ‖ 21, au début, –]αν Stoian, ΑΥ la pierre ‖ 22 –]ας Stoian ‖ 23 ΑΤΕ Stoian.

Il s'agit sans l'ombre d'un doute d'un *album* ayant enregistré les membres d'une asssociation professionnelle ou religieuse dont le caractère nous échappe. Cela étant, les développements des quelques abréviations énigmatiques en λή(ναιος) et ἀλί(ταρχος) respectivement, prudemment suggérés par Simone Follet (voir l'apparat critique), laquelle estimait qu'il s'agissait d'un « thiase bachique »[12], demeurent hautement sujets à caution. Par contre, les nombreuses mentions d'ἔκ(δικοι), « juristes », me font penser, au vu des parallèles offerts par d'autres catalogues tomitains, à d'autres charges remplies par les membres de l'association : peut-être λ(ε)ιτ(ουργός) pour λιτ(–) (l. 6, sans doute aussi l. 4, à condition que l'on admette une faute de lapicide), à savoir « remplissant une charge non ordinaire » (publique ou au sein de l'association ?), et par contre, ἀλ(ε)ί(τουργος)[13] ou ἀλ(ε)ι(τούργητος) (avec de nombreux parallèles) pour les quatre ἀλι(–), « sans engagement dans une charge ». Quant à κ(–) (deux fois à la l. 11), peut-être κ(οινοσώστης), « sauveur du *koinon* »[14].

Certains noms, dont quelques-uns à lecture corrigée, attirent l'attention.

L. 3 : Γύκεις (= Γύκι(ο)ς) est le pendant masculin de Γυκεῖα (ISM I 114, d'Istros/Histria[15], IIIe siècle av. J.-C.), c'est-à-dire Γλύκ(ε)ιος/Γλυκεῖα (Γλυκέα)[16], avec la chute de la liquide après une gutturale non aspirée, comme dans Γαῦκος (= Γλαῦκος)[17], Γύκων (= Γλύκων), etc. Il s'agit d'un phénomène phonétique sans doute typique de la région des Détroits et de la mer Noire[18].

L. 6 : Ἀσκλῦς est connu à Tomis grâce à une dédicace (ISM II 156) mais, à moins que je ne m'abuse, il ne semble pas être attesté ailleurs. C'est un nom du type Διονῦς, Πρωτῦς ou Ἐπαφρῦς, dont le suffixe n'avait plus de valeur dépréciative à l'époque impériale[19]. Voir aussi Ἄνδρυς (ou Ἀνδρῦς ?) à Tomis

[12] Sur l'usage abusif du terme « thiase » pour désigner certaines associations dionysiaques (ou supposées dionysiaques), voir les remarques critiques formulées dans JACCOTTET 2003, I, p. 23-24 et 59. De surcroît, ἀλίταρχος me semble être un *lapsus calami*, car, sauf erreur de ma part, je ne le trouve guère attesté.

[13] *Cf.*, par exemple, TAM II.1 224 (Sidyma) : ἀρχιιάτρου ἀλιτούργου.

[14] Voir, pour ce titre honorifique, attesté quatre fois à Tomis, une fois à Callatis et nulle part ailleurs, la discussion que j'ai faite dans AVRAM 2019a, p. 218-219. Cependant, il faut rappeler que dans tous les autres cas, il n'y avait qu'un seul κοινοσώστης par association, alors qu'ici il y en aurait deux. La question demeure ouverte.

[15] Voir aussi I. Kalchedon 65. Pour cette graphie : ROBERT 1964, p. 147-148.

[16] Il convient de remarquer que, contrairement à Γλυκεῖα (Γλυκέα), le masculin Γλύκ(ε)ιος est lui-même rarement attesté.

[17] Voir, à ce propos, ROBERT 1964, p. 145-146. Pour les occurrences dans la zone pontique : LGPN IV, p. 78 ; ajouter HĂLMAGI 2019, p. 228, avec commentaire.

[18] BARRIO VEGA 2018, p. 518-519: « The loss of /r/ and /l/ in the clusters χρ- and γλ- seems to be characteristic of the Greek in that region [*de la mer Noire* – A. A.]. However, the available examples are limited to personal names derived from Χ(ρ)ῆμα and Γλ(α)υκ-: cf. Γαύκιον (Byzantion), Γαῦκος (Istros, Tomis), Γύκων (Apollonia), Γύκεις (Tomis), Γύκεια [*sic* – A. A.] (Istros, Kalchedon), Γυκέα (Byzantion), Χῆμα (Byzantion), Χηματίων, Χημάτα (Pantikapaion), Χηματῖνος (Pantikapaion, Chersonesos) [*avec des références* – A. A.]. As far as I know, this change is not documented in other Greek dialects. Is it perhaps due to the influence from the local (non-Greek) languages spoken in this region? ».

[19] LHÔTE 2007. *Cf.* L. DUBOIS, BE 2008, 127.

même (ISM II 380). Toujours à la même ligne, Τανης est unique, un anthroponyme probablement thrace[20], de toute façon, difficilement expliquable par le grec.

L. 10 : Αἰστιαίου = Ἑστιαίου.

L. 11 : Κυρωνᾶς ne peut être qu'un hypocoristique tiré de Κύρων ou de Κῦρος, mais je n'en connais pas de parallèles.

L. 12 : Καρπούννις est une forme vulgaire (agrémentée probablement d'une erreur de gravure) pour Καρπούρνι(ο)ς (= Καλπούρνιος). Le passage du /l/ en /r/ (type ἀδελφός/ ἀδερφός) est un phénomène banal.

L. 16 : Κουθιας (voir aussi Θεάδων Κουθιου dans le catalogue ISM II 17, l. 13[21]) est un nom thrace qui n'est attesté sous cette forme que par ces deux inscriptions tomitaines[22].

L. 18, juste après la lacune : peut-être le génitif [Λ]ουκᾶ[23].

L. 20 : Δωκουζις, toujours thrace, comportant le suffixe –ζις, est tout à fait nouveau[24].

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations	
AE	*L'Année épigraphique*. Paris.
BE	*Bulletin épigraphique*, annuellement dans REG.
CCG	Cahiers du Centre Gustave-Glotz. Paris.
CIG	A. Böckh *et al*., *Corpus inscriptionum Graecarum*, Berlin, 1828–1877.
I. Kalchedon	R. Merkelbach, F. K. Dörner, S. Şahin, *Die Inschriften von Kalchedon*, IK, 20, Bonn, 1980.
I. Kibyra	Th. Corsten, *Die Inschriften von Kibyra*, vol. I. *Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung*, IK, 60, Bonn, 2002.
I. Perge	S. Şahin, *Die Inschriften von Perge*, vol. I, IK, 54, Bonn, 1999.
I. Selge	J. Nollé, F. Schindler, *Die Inschriften von Selge*, IK, 37, Bonn, 1991.
IG	*Inscriptiones Graecae*. Berlin.
IGBulg	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I–V, Sofia, 1958–1997 (I², 1970).
IK	Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien. Bonn.
LGPN IV	P. Fraser, E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. IV. *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005.

[20] DANA 2014, p. 344.

[21] Où, à la l. 3, on trouve aussi un Κρήσκης Καθιου (le patronyme est, lui aussi, unique : DANA 2014, p. 80).

[22] DANA 2014, p. 100, qui ajoute (avec des renvois) les graphies Κουσιας (Histria : gén. Κουσιου) et Κουθειας (Philippopolis : gén. Κουθειου).

[23] Bien que ce nom soit plutôt « chrétien », et par conséquent, tardif, il trouve également des occurrences de haute époque impériale, par exemple IG V.2 55, l. 57 et 65 (Tégée) ; IGBulg II (Λουκᾶς Ζένωνος Νεικαιεὺς καὶ Νεικοπολείτης, Nicopolis ad Istrum) ; SEG 49, 1712 (Thyatire) ; 37, 1087 (Amisos) ; St. Pont. 78 (Néoclaudiopolis) ; etc.

[24] Pour l'élément *-docus*, -δοκος (*-tocus*, -τοκος), qui, à l'exception de Τοκης, n'était attesté qu'en deuxième position dans les anthroponymes composés, voir DANA 2014, p. 373. Eu égard à ma nouvelle lecture, le génitif Αὐδώκου imaginé par Stoian doit disparaître du répertoire des noms thraces (DANA 2014, p. 12, avec point d'interrogation, car la photo publiée dans ISM II est en effet « inexploitable »). – Je remercie mes compagnons de route Dan Dana (CNRS, HISOMA, Lyon) et Dragoş Hălmagi (Institut d'archéologie « Vasile Pârvan » de Bucarest) de leurs relectures attentives du manuscrit initial et des observations ingénieuses qu'ils m'ont faites.

MAMA VIII	W. M. Calder, J. M. R. Cormack, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. VIII. *Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias*, Manchester, 1962.
MINAC	Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constanţa.
MNA	Musée national des antiquités (Institut d'archéologie « Vasile Pârvan ») de Bucarest.
PIR²	*Prosopographia Imperii Romani*, 2e éd., Berlin, 1933–2015.
REG	Revue des études grecques. Paris.
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leyde.
St. Pont. III	J. G. C. Anderson, F. Cumont, H. Grégoire, *Studia Pontica*, vol. III. *Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*, fasc. 1, Bruxelles, 1910.
TAM II.1	E. Kalinka, *Tituli Asiae Minoris*, vol. II. *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, fasc. 1. *Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido*, Vienne, 1920.
TAM V.2	P. Herrmann, *Tituli Asiae Minoris*, vol. V. *Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti*, fasc. 2. *Regio septentrionalis, ad occidentem vergens*, Vienne, 1989.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Cologne.

Auteurs

AUBRIET 2012 – D. Aubriet, *La cité de Stratonicée de Carie et ses bienfaiteurs : à propos de quelques titres honorifiques à l'époque impériale*, dans J.-Chr. Couvenhes *et al*. (éds), *L'Hellénisme, d'une rive à l'autre de la Méditerranée, Mélanges offerts à André Laronde*, De l'archéologie à l'histoire, Paris, 2012, p. 491-510.

AVRAM 2018 – A. Avram, *Eine neue Inschrift der dionysischen Speira von Histria*, Gephyra 16 (2018), p. 143-154.

AVRAM 2019a – A. Avram, *Notes épigraphiques (IX)*, dans AVRAM & BUZOIANU 2019, p. 211-224.

AVRAM 2019b – A. Avram, *Titoli onorifici nelle città greche delle coste occidentali e settentrionali del Mar Nero in età imperiale*, dans N. Andrade, C. Marcaccini, G. Marconi, D. Violante (éds), *Roman Imperial Cities in the East and in Central-Southern Italy*, Ancient Cities, 1, Rome, 2019, p. 227-244.

AVRAM & BĂRBULESCU 1992 – A. Avram, M. Bărbulescu, *Inscripţii inedite de la Callatis aflate în colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa*, Pontica 25 (1992), p. 167-205.

AVRAM & BUZOIANU 2019 – A. Avram, L. Buzoianu (éds), *Varia epigraphica et archaeologica, volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanţa, 2019.

AVRAM, BUZOIANU & LUNGU 2018 – A. Avram, L. Buzoianu, V. Lungu (éds), *Koinè et mobilité artisanale entre la Méditerranée et la mer Noire dans l'antiquité, Hommage à Pierre Dupont à son 70e anniverssaire*, Pontica 51, Suppl. V, Constanţa, 2018.

AVRAM, CLIANTE & LUNGU 2016 – A. Avram, T. Cliante, V. Lungu, *Neue Inschriften aus Tomis*, ZPE 197 (2016), p. 140-148.

BARNEA 1969 – A. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, SCIV 20 (1969), 4, p. 595-609.

BARNEA 2009 – A. Barnea, *Les Grecs de la ville romaine de Tropaeum Traiani*, dans G. Vottéro, *Le grec du monde colonial antique*, I. *Le N. et N.-O. de la Mer Noire, Actes de la Table Ronde de Nancy, 28–29 septembre 2007*, Études anciennes, 42, Nancy – Paris, 2009, p. 119-123.

BARNEA 2010 – A. Barnea, *The Greek Divinities from Tropaeum Traiani*, Oltenia. Studii şi comunicări, Arheologie – Istorie 17 (2010), p. 57-62.

BARNEA 2019 – A. Barnea, *Protogenes*, dans AVRAM & BUZOIANU 2019, p. 241-243.

BARRIO VEGA 2018 – M. L. del Barrio Vega, *The Greek Language in the Black Sea*, dans G. K. Giannakis, E. Crespo, P. Filos (éds), *Studies in Ancient Greek Dialects. From Central Greece to the Black Sea*, Berlin – Boston, 2018, p. 511-530.

CANALI DE ROSSI 2007 – F. Canali De Rossi, *Filius publicus. Υἱὸς τῆς πόλεως e titoli affini in iscrizioni greche di età imperiale. Studi sul vocabolario dell'evergesia*, vol. I, Rome, 2007.

DANA 2011 – M. Dana, *Culture et mobilité dans le Pont-Euxin. Approche régionale de la vie culturelle des cités grecques*, Ausonius, Scripta Antiqua, 37, Paris – Bordeaux, 2011.

DANA 2014 – D. Dana, Onomasticon Thracicum. *Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Μελετήματα, 70, Athènes – Paris, 2014.

DI NANNI 2019 – D. Di Nanni, *L'attività agonistica di attori e musicisti nelle iscrizioni greche del I e II secolo d.C.*, Axon 3 (2019), 2, p. 225-256.

HĂLMAGI 2019 – D. Hălmagi, *Notes on Greek Inscriptions (I)*, dans AVRAM & BUZOIANU 2019, p. 225-235.

HELLER 2009 – A. Heller, *La cité grecque d'époque impériale : vers une société d'ordres ?*, Annales : Histoire, Sciences sociales 64 (2009), 2, p. 341-373.

HELLER 2020 – A. Heller, *L'âge d'or des bienfaiteurs. Titres honorifiques et sociétés civiques dans l'Asie Mineure d'époque romaine (Ier s. av. J.-C. – IIIe s. ap. J.-C.)*, Genève, 2020.

JACCOTTET 2003 – A.-F. Jaccottet, *Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme*, vol. I–II, Zurich, 2003.

KIENAST, ECK & HEIL 2017 – D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. überarbeitete Auflage, Darmstadt, 2017.

LHÔTE 2007 – É. Lhôte, *Typologie des anthroponymes en –ΥΣ*, dans M. Hatzopoulos (éd.), *ΦΩΝΗΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΕΘΝΙΚΟΣ, Actes du Ve Congrès international de dialectologie grecque, Athènes, 28–30 septembre 2006*, Μελετήματα, 52, Athènes – Paris, 2007, p. 271-294.

MAURER 2014 – K. Maurer, *Der Pontarch des westpontischen Koinons*, Dacia N.S. 58 (2014), p. 141-188.

RAMSAY 1895 – W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia, Being an Essay of the Local History of Phrygia*, vol. I. *The Lycos Valley and South-West Phrygia*, Oxford, 1895.

REINACH 1906 – Th. Reinach, *Inscriptions d'Aphrodisias*, REG 19 (1906), p. 79-150.

ROBERT 1964 – L. Robert, *Index commenté des noms de personnes*, dans N. Fıratlı, L. Robert, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, avec l'édition et l'index commenté des épitaphes*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Istanbul, 15, Paris, 1964, p. 131-189.

ROBERT 1969 – L. Robert, *Les inscriptions*, dans J. des Gagniers, P. Devambez, L. G. Kahil, R. Ginouvès, *Laodicée du Lycos, le Nymphée, campagnes 1961–1963*, Québec – Paris, 1969, p. 247-389.

ROBERT & ROBERT 1954 – L. Robert, J. Robert, *La Carie. Histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques*, vol. II. *Le plateau de Tabai et ses environs*, Paris, 1954.

STRASSER 2016 – J.-Y. Strasser, *La période et les périodoniques à l'époque impériale*, CCG 26 (2016), p. 53-85.

STRUBBE 2001 – J. H. M. Strubbe, *Bürger, Nichtbürger und Polis-Ideologie*, dans K. Demoen (éd.), *The Greek City from Antiquity to the Present. Historical Reality, Ideological Construction, Literary Representation*, Louvain, 2001, p. 27-39.

TOCILESCU 1900 – G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900.

VAN BREMEN 1996 – R. Van Bremen, *The Limits of Participation. Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods*, Amsterdam, 1996.

WAELKENS & POBLOME 1993 – M. Waelkens, J. Poblome, *Sagalassos*, vol. II. *Report on the Third Excavation Campaign of 1992*, Louvain, 1993.

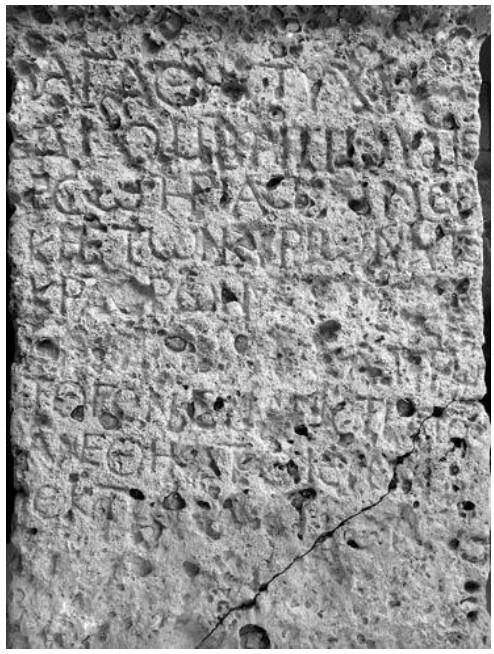

Fig. 1 - Autel de Tropaeum Traiani, ISM IV 18, détail (photo Mihai Ionescu).

Fig. 2. Stèle de Callatis, ISM III 179 (photo Dragoş Hălmagi).

Fig. 3 - Stèle de Tomis, ISM II 468 (photo des archives MNA).

NOTES ON GREEK INSCRIPTIONS (II)

Dragoș HĂLMAGI[*]

Cuvinte-cheie: *inscripţii greceşti, Istros, Tomis, Callatis. Macedonia, inscripții onorifice, decrete, albume, dedicații*

Keywords: *Greek inscriptions, Istros, Tomis, Callatis, Macedonia, honorific inscriptions, decrees, albums, dedications*

Rezumat: *Articolul discută opt inscripții grecești, cu noi sugestii de lectură și restituire:*

1. Decret de proxenie din Istros, ISM I 25;

2. Album histrian, ISM I 188 + 224 și ISM I 187;

3. Album al dendrophorilor din Istros, ISM I 225;

4. Dedicație imperială din partea locuitorilor unui sat din teritoriul tomitan, ISM VI.2, 608;

5. Decret callatian de proxenie în onoarea unui cetățean roman, ISM III 29;

6. Decret onorific acordat de un thiasos *din Callatis lui Ariston II, ISM III 45 + 42;*

7. Inscripție pe o arhitravă din Callatis, ISM III 101;

8. O nouă dedicație pentru Hera Sonketene într-o inscripție din nordul Macedoniei.

***Abstract**: The present article reviews eight Greek inscriptions, proposing new readings and restorations:*

1. *Proxeny decree from Istros, ISM I 25;*
2. *Histrian album, ISM I 188 + 224 and ISM I 187;*
3. *Album of* dendrophoroi *from Istros, ISM I 225;*
4. *Imperial dedication by villagers near Tomis, ISM VI.2, 608;*
5. *Callatian proxeny decree honouring a Roman citizen, ISM III 29;*
6. *Honorific decree of a* thiasos *from Callatis for Ariston II, ISM III 45 + 42;*
7. *Inscription on an architrave from Callatis, ISM III 101;*
8. *A new dedication to Hera Sonketene from northern Macedonia.*

---

[*] Dragoș HĂLMAGI: "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: dragoshhalmagi@gmail.com. My investigations would have not been possible without the unconditioned support of Prof. Alexandru Avram (Le Mans Université), Livia Buzoianu, Liviu Lungu, Aurel Mototolea (National History and Archaeology Museum, Constanța) and Mihai Ionescu ("Callatis" Museum of Archaeology, Mangalia), to whom the author is greatly indebted.

1. Proxeny decree from Istros (**Fig. 1**)

ISM I 25 (Museum of Histria, inv. 391)[1] contains a few broken lines from a proxeny decree:

– – – – – – – – – – – – – – – –
1 [– – – – – – – – ἐπαινέσαι] αὐτὸ[ν]
[ἐπὶ τούτοις καὶ στεφανῶσ]αι χρυσῶ[ι]
[στεφάνωι τοῖς Θαργηλίοις? ἐ]ν τῶι θε-
[άτρωι – – – – – – – – – – –]ΣΩΝ δὲ καὶ
5 [– – – – – – – δεδόσθαι δὲ α]ὐτῶι καὶ
[τοῖς? ἐκγόνοις προξενίαν, πολι]τείαν,
[ἰσοτέλειαν καὶ εἴσπλουν καὶ ἔκ]πλουν
[καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης ἀσυλεὶ κ]αὶ
[ἀσπονδεὶ – – – – – – – – – – – – – –]
– – – – – – – – – – – – – – – –

The letters ΣΩΝ are highly suggestive of [ἀπὸ χρυ]σῶν, a phrase introducing the value of the crown in gold staters. My restoration is the following:

– – – – – – – – – – – – – – – – – – – –
1 [– – – – – – – – ἐπῃνῆσθαι μὲν] αὐτὸ̣[ν]
[ἐπὶ τούτοις καὶ στεφανοῦσθ]αι χρυσῶ[ι]
[στεφάνωι τῶι ἐκ τοῦ νόμου? ἐ]ν τῶι θε-
[άτρωι τοῖς Διονυσίοις? ἀπὸ χρ]υ̣σῶν δέκα
5 [– – – – – – – – δεδόσθαι δὲ α]ὐ̣τῶι καὶ
[ἐκγόνοις αὐτοῦ προξενίαν, πολ]ι̣τείαν,
[ἰσοτέλειαν καὶ εἴσπλουν καὶ ἔκ]π̣λουν
[καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης ἀσυλεὶ κ]αὶ
[ἀσπονδεί – – – – – – – – – – – – – –]
– – – – – – – – – – – – – – – – – – – –

Translation:

… (that) he shall be praised on account of these and crowned with a golden crown, which, by custom(?), (shall be announced) in the theatre during the Dionysia(?) and (shall be) worth ten gold (staters) ...

and he and his descendants shall be granted proxeny, citizenship, equality in taxes, the right of sailing into and out of the city in war and peacetime with immunity and without treaty ...

2. Histrian album (**Fig. 2** and **3**).

Three catalogues from Istros which were published separately are, in fact, part of the same inscription: fragment a (ISM I 188, Museum of Histria inv. 419 + ISM I 224, inv. 422) measuring 40 x 29 x 18 cm, and fragment b (ISM I 187, inv. 383), 31 x 22 x 8 cm. Letters: 1.4-1.8 cm; interval: 1.5-1.8 cm.

[1] *Editio princeps*: PIPPIDI 1968, p. 429-430, no. 1 (SEG 24, 1102), with a new restoration for lines 5-8 in AVRAM 2007, p. 86, no. 25 (with bibliography).

a: – – – – – – – – – – – – –
1 [– – – – – – –]ọ̣υ̣ *vacat*
[– – – – – – –]που *vacat*
[– – – – – – –] Ἡγησαγ[όρου]
[– – – – – κρά]τ̣ους Ἀμα[στριανός?]
5 [– – – – – – – –]ος *vacat*
[– – – – – – – – –] *vacat*
[– – – – – – – – –]δου
[– – – – – – – – –] *vacat*
– – – – – – – – – – – – –

b: – – – – – – – – – – – – – –
1 [– – – – – – –]Σ[– – – –]
[– – – – – – –]ọ̣υ *vacat*
[– – – – – – ί]ππο[υ]
[– – – – – – –]ους *vacat*
5 [– – – – – – –]ου Δάδας [– –]
[– – – – – – –]ς *vacat* NYN *vacat*
[– – – – – – –] *vacat*
[– – – – – – –] *vacat*
[– – – – – – – – –]νίδου
10 [– – – – – – – – –] *vacat*
– – – – – – – – – – – – – –

Line 5: Δάδας added later.

Line 6: The letters NYN also added later. Perhaps νῦν, but it's unclear whether this word has any relation to the original inscription.

3. Album of *dendrophoroi* from Istros (**Fig. 4**).

The following names appear in both ISM I 225[2] (Museum of Histria, inv. 139) and ISM II 83, a stele dedicated in 198-201 AD by a college of *dendrophoroi*[3]:

ISM I 225	ISM II 83, col. I, l. 15-25
Π̣ω[λλίων ἱερεύς?]	Πωλλίων Πωλλίωνος ἱερεύς
Ἀ̣χιλλεὺς π̣[ατήρ]	Ἀχιλλεὺς Ἀχιλλᾶ πατήρ

[2] *Editio princeps*: PIPPIDI 1954, p. 548-549, no. 23 (BÉ 1955, 163).

[3] For members of this association mentioned in other inscriptions from Istros, see RUSCU 2014, p. 139-141; HĂLMAGI 2019, p. 228. Another strong argument for the Histrian origin is given by the victory titles of Septimius Severus and Caracalla in line 6, Παρ̣[θι]κῶν Μηδι̣κ̣[ῶν Ἀδιαβ]ηνικῶν. If my supplements are correct, the same titulature turns up in three other dedications, ISM I 81, l. 6-7: [Παρθικῶν Μη]δικῶν Ἀδιαβη|[νικῶν], ISM I 82, l. 5-6: [Πα]ρθικῶν Μη|[δικῶν Ἀδιαβηνικῶν], and ISM 87, l. 5-6: Παρθικῶν Μηδικῶν Ἀ̣[δι]α̣|[βηνικῶν]. The first two titles were assumed by Marcus Aurelius and Lucius Verus in 166. Severus became Parthicus Maximus by the end of January 198, and Μηδικῶν must have been mistakenly copied into the Severan titulature. As ISM I 87 and ISM II 83 were both dedicated during the tenure of governor Ovinius Tertullus, we may presume the same is true for the other two.

		Ἀλέξανδρος Ἥλει ἀρχιδενδροφ[ό]ρος
Ἀλέξανδρος ἀρχιδ̣[ενδροφόρος]		Ἀλέξανδρος Ἀλεξάνδρου ἀρχιδενδ̣ροφόρος
Δημῆτρις[4] Ἀμφ̣[ιονίδου]		Δημῆτρις Ἀμφιονίδ[ο]υ̣
Ποσειδῶνις [Πώπωνος?]		Ποσειδώνιος Πώπωνος
Τούρβων Δ̣[ιονυσίου]		Τούρβων Διονυσί[ο]υ̣
Ἄνδρων Λ[ονγείνου]		Ἄνδρων Λονγε̣[ίν]ου
Τ(ίτος) · Φλ(άουιος) · Θάλα̣[μος?]	?	Τ(ίτος) · Φλ(άουιος) · Θ[άλαμο]ς?
Παπᾶς[5] Λ[– – – –]	?	Πωλ[λίων – – –]ιου
Δημῆτ[ρις …εί.ωνος?]	?	Δημῆτ[ρις …]ε̣ί̣[.]ωνος?

Πώπων̣ (ISM II 83, l. 20[6]) is unusual, possibly a variant of Πόμπων. Θάλαμος (l. 23) is more frequent than Θαλάσσιος, the name restored by Dionisie Pippidi in ISM I 225, and fits better in the gap.

The inscription can be read as:

	– – –

The names common to both lists follow the same order. In ISM I 225 new names appear interpolated in lines 2, 5, 6, 11, 13 and perhaps in 14, if Πωλ[λίων] and Παπᾶς are not the same person addressed by two different names, one Roman and one Greek.

There are two *archidendrophoroi* in ISM II 83, but the title of the second one appears to have been added later. Ἀλέξανδρος Ἥλει was the only *archidendrophoros* at the time of the first dedication, and Ἀλέξανδρος Ἀλεξάνδρου inherited the office from his father. The second Alexandros must be the one mentioned in ISM I 225, which was probably erected in the first decade of the 3rd century, not long after ISM II 83.

4. Dedication to an unknown emperor by villagers near Tomis (**Fig. 5**)

Fragment of a limestone altar with dedication (MINAC inv. 1510), published in 1994[7] and reappraised in ISM VI.2, 608. The *editio princeps* gives the following text:

[ἀγαθῆι τύχηι·]
ὑπὲρ [τοῦ Αὐ]-
τοκράτορ[ος]
νείκης καὶ ὑπὲ-
ρ σωτηρίας κώ-
μης Ἀπολλωνί-
ου [– – –]ΑΝΟΙ
– – – – – – – –

Several details visible in the photograph and confirmed by autopsy, encourage a slightly revised reading:

[ἀγαθῆι τύχηι·]
[*e.g.* κυρίῳ Διὶ καὶ Ἥρ]-
α ὑπὲρ [τοῦ Αὐ]-
τοκράτορο[ς]
νείκης καὶ ὑπὲ-
ρ σωτηρίας κώ-
μης Ἀπολλωνί-
ου ἀν[έθ]ηκαν οἱ
[κωμῆται εὐχα]-
[ριστήριον.]

Translation:

In good fortune, the villagers made a thanks-offering to Lord Zeus and Hera, for the victory of the emperor and the safety of the village of Apollonios.

[7] BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994, p. 168-170, no. 6 (with photograph and drawing; AÉ 1995, 1344; SEG 46, 911).

The editors proposed a date in the late 2nd or early 3rd century based on letterforms: lunate *epsilon* and *sigma*, cursive *mu* and *omega*. The *terminus post quem* should be moved earlier[8].

5. A Roman proxenos at Callatis (**Fig. 6**).

ISM III 29 (MNA L 740) is a fragment of a proxeny decree, edited as follows[9]:

1 [ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος εἶπε· ἐπειδὴ ὁ δεῖνα] Σεκούνδου ΕΠΙ
[– – – εὔνους ὢν καὶ πρόθυμος διατελεῖ] ποτὶ τὰν πόλιν ΕΥ-
[– – – – – – – – – – δεδόσθαι αὐτῶι καὶ] ἐκγόνοις προξενί-
[αν πολιτείαν ἰσοτέλειαν, ἔγκτησιν ἐκγ]αίων, εἴσπλουν καὶ
5 [ἔκπλουν καὶ πολέμου καὶ εἰράνας ἀσ]υλεὶ καὶ ἀσπονδ[εὶ]
[καὶ δίκας προδίκους· εἶμεν δὲ αὐτῶι κ]αὶ ἔφοδον ἐπὶ τὰν
[βουλὰν πράτωι μετὰ τὰ ἱερά· γράψα]ι δὲ καὶ τῶι πάτρω-
[νι τᾶς πόλιος? Π(οπλίωι) Οὐινικίωι ἀντιστρατάγ]ωι ὑποτάξαντας
[μὲν αὐτῶι τὸ ἀντίγραφον τοῦδε τοῦ ψα]φίσματος κα[ὶ]
10 [– –]ΙḲ̣ΛΙ[– – –]
– –

The fragment is broken on the top, left and bottom: the formula introduced by ἐπί must be part of the decree's decision. My suggestion is:

– –
1 [– – – – – – – – – – – – – – – – – –] Σεκούνδου ἐπὶ τ̣ᾷ̣[ι]
[ποτὶ τὸν θεὸν εὐσεβείαι καὶ ἐπὶ τᾶι] ποτὶ τὰν πόλιν εὐ-
[εργεσίαι· δεδόσθαι δὲ αὐτῶι τε καὶ] ἐκγόνοις προξενί-
[αν, πολιτείαν, ἀτέλειαν, ἔγκτησιν ἐκγ]ᾳίων, εἴσπλουν καὶ̣
5 [ἔκπλουν καὶ πολέμου καὶ εἰράνας ἀσ]υλεὶ καὶ ἀσπονδ̣ε̣[ὶ]
[καὶ δίκας προδίκους· εἶμεν δὲ αὐτῶι κ]αὶ ἔφοδον ἐπὶ τὰν
[βουλὰν πράτωι μετὰ τὰ ἱερά· ἀναγγεῖλα]ι? δὲ καὶ τῶι πάτρῳ-
[νι – – – – – – – – καὶ γράψαι – – – – – αὐτ]ῶι ὑποτάξαντας
[τᾶι ἐπιστολᾶι? τὸ ἀντίγραφον τοῦδε τοῦ ψα]φίσματος κα[ὶ]
10 [κατασαμαναμένους τᾶι δαμοσίαι σφραγῖ]δ̣ι̣? καὶ [.]..[– – –]
– –

Translation:

... son of Secundus (shall be praised) on account of his devotion to gods and his service to the city,

and he and his descendants shall be given proxeny, citizenship, exemption from taxes, the right to own land, the right of sailing into and out of the city in war and peacetime with immunity and without treaty, and priority of trial,

[8] The same letterforms appear on many 2nd century monuments. To my knowledge, they emerge in the Balkans in the second half of the 1st century AD, *e.g.* in a couple of ephebic inscriptions from Styberra, IG X 2, 2, 325 I (74/75 AD) and II (87/88 AD).

[9] *Editio princeps*: SAUCIUC-SĂVEANU 1941, p. 243-245, no. 2 (BÉ 1943, 46); the edition in the corpus follows AVRAM 1998 p. 126-127, no. 7.

and he shall have access to the council immediately after the religious affairs,
and the patron ... shall be informed(?) and ... shall write to him, attaching a copy of the present decree to the letter(?) and sealing it with the public seal(?) and ...

Notes:

Lines 1-3: for reasons of space I prefer εὐεργεσία instead of the more frequently invoked εὐνοία. For a parallel, see I.Lindos 472, l. 6-9: εὐσεβείας ἕνεκεν τᾶς ποτὶ τὰν θεὸν καὶ εὐεργεσίας τᾶς ποτὶ Λινδίους, but the word is also part of the local honorific vocabulary *e.g.* ISM III 44, l. 34-36: εὐεργεσίας μὲν καὶ ἀρετᾶς ἕνεκεν τᾶς εἰς τὸν δᾶμον.

Line 4: ἰσοτέλειαν suggested previously appears too long. For ἀτέλεια granted to Roman proxenoi[10], see F.Delphes III 3:142; 3:427B, I; 3:427B, II.

Lines 7-8: the participle ὑποτάξαντας must agree with a noun. See, for example, in SEG 26, 677 (Larisa), l. 72-75: γράψαι περὶ τούτων τοὺς πολε[μάρχους τοῖς ταγοῖ]ς [κ]αὶ τῇ πόλει τῇ Λαρισαίων ὑποτάξαντ<α>ς [τοῦδε τοῦ ψηφίσματος τὸ] ἀν[τί]γραφον καὶ σφραγισαμένους τῇ δη[μοσίᾳ σφραγῖδι] and in I.Délos 1512, l. 49-52: γράψαι δὲ περὶ τούτων τὰμ πόλιν πορτὶ Ἀθηναίος τὸς ἐν Δάλωι κατοικίοντας καὶ πορτὶ τὸν Ταρσέ<ω>ν δᾶμον ὑποτάξαντας τὸ ἀντίγραφον τῶδε τῶ ψαφίσματος. The second decree inspired Theofil Sauciuc-Săveanu in restoring [γράψαι δὲ περὶ τούτων τὰμ πόλιν αὐτ]ῷ[11].

Line 9: *cf.* IG XII.3, 247, l. 24-25 for the use of dative: τοῦ ψαφίσματος τούτου ἀντίγραφον ὑποτάξαι τ[ᾷ] εἰκόνι.

Line 10: σφραγισαμένους appears a bit too short. For the synonym, see IG II² 204 = IG II³,1 292 (Eleusis), l. 39-40: κατασημη[νά]σθω τ[ῆ]ι [δημ]οσίαι σφραγῖδι.

Two patrons of Callatis are known: Cn. Cornelius Lentulus Augur[12] (PIR² C 1379) and P. Vinicius[13]; and they must be but two of a longer line of Roman patrons. Two other fragmentary decrees, ISM III 28 and 30, in almost identical lettering and honouring military men, were erected in the same period. It is tempting to assume that the son of Secundus had the same background and was probably an officer, considering the remarkable enumeration of privileges which were granted to him.

6. Decree of a Callatian *thiasos* honouring Ariston II.

Upper part of a stele (MINAC inv. 20465) bearing a decree of a *thiasos* in honour of Ariston II. Discovered in Mangalia in 1971, the inscription was presented by Dionisie Pippidi at the International Congress of Greek and Latin Epigraphy held in Constanța in 1977 and published in the proceedings with

[10] The inscription is unfortunately missing from the lists assembled by MAREK 1984, p. 382-385; FERRARY 1997, p. 213-215; ZOUMBAKI 2017, p. 263-264.

[11] SAUCIUC-SĂVEANU 1941, p. 244.

[12] AVRAM & IONESCU 2013 (AÉ 2013, 1341; BÉ 2014, 328; SEG 60, 783).

[13] ISM III 57, with ample discussion in AVRAM 1998.

ample commentary, before its eventual inclusion in the corpus of Callatis (ISM III 45)[14].

Two other fragments of the stele (MNA inv. 917 and 887) carry the inscription ISM III 42, first published by G. G. Tocilescu and supplemented by Adolf Wilhelm and Louis Robert[15]. The slabs share the same thickness – 8.5 cm, the same margin, and the same writing, with letters of varying yet similar shape and size (**Fig. 7**). Furthermore, the lines restored by scholars run at about the same length as the lines of ISM III 45. The joined fragments read:

1 Ἀρίστωνος.
2 ἔδοξε τοῖς θιασείταις τοῖς περὶ
Φίλωνα Διοσκουρίδα· τοῦ βακχικοῦ θι-
άσου ὁ ἱερεὺς Φίλων εἶπεν· ἐπειδὴ Ἀρίσ-
5 των Ἀρίστωνος, πατρὸς ἐὼν εὐεργέτα
καὶ δεύτερον γενομένου μὲν κτί-
στα τᾶς πόλιος, φιλοτείμου δὲ τοῦ
θιάσου ἁμῶν, καὶ αὐτὸς φαίνε-
ται τὰν αὐτὰν ἔχων αἵρεσιν,
10 στοιχῶν τᾷ τοῦ πατρὸς φιλοδο-
ξίᾳ, τάν τε πόλιν σῴζων ἐν παντὶ
καιρῷ ἐκ τῶν συνβαινόντων αὐ-
τᾷ πραγμάτων, τούς τε πολεί-
14 [τ]ᾳ[ς ὑ]πο̣λ̣ᾳ̣νβάν̣ᾳ̣ν διὰ [....]
– – perhaps one or more lines lost – –
15 [– – – – – – καὶ ποτὶ τοὺς θιασ]-
είτ̣[ας εὔνουν ἑαυτὸν παρέχων,]
ἐφ᾽ οἷς [ὁ δᾶμος ἐτείμασεν αὐτὸν]
ταῖς τε[ιμαῖς ταῖς ἴσαις τῷ πατρί· ὅ]-
πως οὖν̣ [καὶ οἱ θιασεῖται φαίνων]-
20 ται τοὺς [ἀγαθοὺς τῶν ἀνδρῶν]
καὶ φιλοτ[ειμουμένους εἰς τὰ? βέλ]-
τιστα καὶ [ἑαυτοὺς? τειμῶντες ταῖς]
κατειθισμ̣[έναις χάρισιν· ν. δεδό]-
χθαι αὐτ[οῖς διὰ τοῦδε τοῦ ψαφίσ]-
25 ματος σ[τεφανοῦ]ν̣ Ἀρίστ̣[ωνα Ἀ]-
ρίστων[ος τὸν εὐ]εργέτα[ν μὲν]
τοῦ δάμ[ου, φιλότ]ε̣ιμον δὲ̣ [τοῦ]
θιάσου̣ [ἐμ πάσαι συν]όδωι [καθ᾽ ἁ]-
μέραν κ[αὶ εἰς τὸ κατ᾽ ἀΐ̈]διο[ν· τὸ]
30 δὲ ψά[φισμα τοῦτο ἐνγράψαι]
εἰς [τελαμῶνα λευκοῦ λίθου καὶ]
[ἀναθέμεν εἰς – – – – – – – – – – –]
– – – – – – – – – – – – – – – – – –

L. 15: two vertical strokes are visible.

[14] PIPPIDI 1977; AVRAM 1998 122-123 no. 5 (with minor improvements).

[15] TOCILESCU 1887, p. 35, no. 35; WILHELM 1928, p. 138-140; ROBERT 1929, p. 149-150; AVRAM 1998, p. 119-120, no. 3.

Translation:

(The honours) of Ariston.

Resolved by the *thiasitai* of Philon, son of Dioskouridas. Philon, the priest of the Dionysiac *thiasos*, proposed:

Since Ariston, son of Ariston, whose father is a benefactor and founder of the city for the second time and honorary member of our *thiasos*, shows that he has the same inclination, being in line with his father's love of fame, and saving the city on every occasion from the troubles befalling it, and assisting the citizens …, and being benevolent to the *thiasitai*, (merits) for which the people honoured him with the same honours as his father,

and so that the *thiasitai* may also be seen that they honour with traditional rewards those among men who are good and acting in an honour-seeking way for the highest good(?) and towards the *thiasitai*(?),

it was decided by them through the present decree to crown Ariston, son of Ariston, benefactor of the people and honorary member of the *thiasos*, in all meetings every day in perpetuity,

and to engrave the present decree on a white marble stele and to place (it) …

Critical notes:

The text relies on the editions of Alexandru Avram, except for the following readings and restorations.

Line 14: the line is partially preserved and has not been hitherto deciphered. My reading, [ὑ]πο̣λ̣α̣μ̣βά̣ν̣ω̣ν (**Fig. 8**), parallels εὐεργετῶν[16] in ISM III 44, l. 10-11.

Lines 15-16: [καὶ ποτὶ τοὺς θιασ]|είτ̣[ας εὔνουν ἑαυτὸν παρέχων] mirrors ISM III 44, l. 13-15: ποτί τε τὸν θίασον τὸν παρ' ἁμῶν εὔνουν ἑαυτὸν ἐνπαρεχόμενος.

Line 18: ταῖς τε[ιμαῖς ταῖς ἴσαις τῷ πατρί] instead of Robert's ταῖς τε[ιμαῖς ταῖς μεγίσταις], in keeping with ISM III 44, l. 27-29: τὸ αὐτὸν τετειμᾶσθαι ὑπὸ τοῦ δάμου ταῖς ἴσαις τῷ πατρὶ τειμαῖς (*cf.* also IG II² 1326, l. 35-37: ὑπάρχειν αὐτῶι διὰ βίου ἐπὶ ταῖς [τιμ]αῖς ταῖς αὐταῖς αἷς ἐτετίμητο καὶ ὁ πατὴρ αὐ[τοῦ]).

Lines 20-21: [εὐεργετοῦντας ἑαυτοὺς] | καὶ φιλο[τειμουμένους] Wilhelm, Avram; [εὐεργέτας τοῦ δάμου] | καὶ φιλο[τίμους τοῦ θιάσου] Robert. My solution follows ISM III 43, l. 10: τοὺς ἀγαθοὺς τῶν ἀνδρῶ[ν].

Lines 21-22: [κατὰ τὰ βέλ]|τιστα κα[ταξίως] Wilhelm; [ὡς βέλ]|τιστα καὶ [κάλλιστα] Robert, Avram. I do not find either suggestion compelling.

Lines 22-23: [τειμῶντες ταῖς] | κατειθισ[μέναις τειμαῖς] Wilhelm; [καθάπερ] | κα<ι> εἴθισ[ται τιμῶντες] Robert; [τειμῶντες] | κατ' εἰθισ[μένας τειμάς] Avram. Wilhelm's solution seems preferable, with a small adjustment in accordance with ISM III 43, l. 11: ταῖς ἀξίαις τειμῶν χάρισιν.

Language and dating:

The honorand of ISM III 42 was presumed to be Ariston I and the spelling [συν]όδωι restored in l. 13/28 was considered a chronological marker[17]. While *iota subscriptum* became increasingly more frequent on public monuments in Callatis

[16] The same meaning is pithily conveyed by Strabo (14.2.5): οἱ εὔποροι τοὺς ἐνδεεῖς ὑπολαμβάνουσιν.

[17] AVRAM 1998, p. 116-117; ISM III p. 166 and III 42 comm.

after mid-to-late 1st century BC[18], the adscript *iota* was still in use, irregular as it may have been. This concurs with the evidence from other Greek cities[19] but muddles the dating of the Callatian inscriptions.

Fortunately, the date of ISM III 44 is ensured by the eponymous magistrate, the Thracian king Cotys VIII (*ca*. 12-19 AD; PIR² C 1554). ISM III 45 + 42 was set up later, when Ariston I received the title of κτίστας τᾶς πόλιος for the second time. Alexandra Ștefan argued that Ariston I must have belonged to a different category of benefactors, which was studied by Robert[20] and described by the French epigraphist as "un grupe de figures caractéristiques au Ier siècle a.C. : les Gaii Julii dans les cités grecques, sauveurs de leur patrie par les armes ou les négociations, et qui lui ont assuré la liberté, souvent lettrés, qui, intimes avec les autorités romaines, ont reçu le droit de cité romaine et ont été souvent les premiers grands-prêtres de Rome et d'Auguste, et qui, enterrés souvent à l'agora ou au gymnase comme de nouveaux fondateurs, jouissent d'un culte, ont un prêtre, des sacrifices, des concours."[21] Ștefan concluded that Ariston I was praised as κτίστας in recognition of his diplomatic success: the integration of his mother city in the Roman political system with a privileged status was regarded as a new foundation. Despite the prompt criticism of Pippidi[22], the hypothesis endured, being gradually refined by Alexandru Avram[23].

However, κτίσται such as Cn. Pompeius Theophanes in Mytilene[24], C. Iulius Theopompos in Knidos[25], C. Iulius Xenon in Thyateira[26], C. Iulius Zoilos in

---

[18] As seen in the dedications to Cn. Cornelius Lentulus Augur and P. Vinicius mentioned above, erected in the last decade of the 1st century BC.

[19] For instance, in the nearby Odessos, IGBulg I² 43 (mid 1st century BC), l. 23-25: ἐστοιχηκότας τῆι πρὸς ἑατὸν εὐνοίᾳ· τύχῃ ἀγαθῇ δεδόχθαι τῶι δήμωι.

[20] ROBERT 1966 p. 418-423; ROBERT 1969; ȘTEFAN 1975. For a more recent view, see QUASS 1993, 139-149.

[21] ROBERT 1966, p. 420.

[22] PIPPIDI 1977, p. 64: "c'est pour ses mérites de bâtisseur qu'il se l'est vu accorder plutôt que pour des exploits diplomatiques qui n'ont pu guère se renouveler par deux fois dans les mêmes conditions." On builders as city founders, see VEYNE 1976, p. 288: "le vieil idéal grec du fondateur de cité, de l'*oikiste*, est toujours vivant ; « orner la ville », être un cosmopolis, c'est un peu la fonder ou la refonder, c'est mériter le titre de κτίστης, de fondateur." The adduced evidence is OGIS 510, a dedication to Publius Vedius Antoninus τὸν κτίστην τῆς Ἐφεσίων πόλεως, yet a more vivid example is that of Ti. Iulius Iustus Iunianus (I.Ancyra 91-95), who received the title of κτίστης τῆς μητροπόλεως among other honours, being at the same time commended for enriching and adorning his native city with splendid works (τὴν πατρίδα πλουτίσαντα ἔργοις τε περικαλλεστάτοις κοσμήσαντα) and taking charge of the construction of the baths (ἐπιμεληθέντα τῆς κατασκευῆς τοῦ βαλανείου). Another inscription illustrative in this regard is I.Side 64, dedicated to the governor of Pamphylia, Fl. Areianus Alypios, praising him as τὸν κτίστην τοῦ λιμένος καὶ τῆς πόλεως for what appears to have been repairs to a harbour. For similar city founders in the Roman period, see also WINTER 1996, p. 139-147; MEYER-ZWIFFELHOFFER 2002, p. 217-220.

[23] AVRAM 1998, p. 127-129; ISM III, p. 50-54; AVRAM & IONESCU 2013, p. 168; AVRAM 2019, p. 228-232; *cf*. MATEI-POPESCU 2014, p. 179-180.

[24] IG XII.2, 150 and 163. For a full account of his biography, see ROBERT 1969; GOLD 1985.

[25] The honorific inscriptions of Theopompos and his family are I.Knidos I 51-61. For his descendants, see BRUNS-ÖZGAN 2009.

Aphrodisias[27] acquired Roman citizenship, adopting the *praenomen* and *nomen* of their patron. The honorific decrees of the Aristones[28] do not hint at a similar trajectory and offer no corroboration of a privileged relation with Rome. More evidence is required to tip the scales in favour of Ștefan's hypothesis[29].

7. Inscription on an architrave from Callatis.

Five fragments of an architrave (ISM III 101; Museum of Mangalia, inv. 476-478)[30]:

a	Ο Υ Φ
b + c	ΟΣΗΡΑΚΛΕ
d (lost?)	Λ Α Ο ?
e	Δ̣ Η Μ Η
f	Ο Ι Σ Π

The editors read [ʿΡ]οῦφος ʿΗρακλε[– – –] on the first three fragments: b (**Fig. 10**) and c are joining, but a (**Fig. 9**) has a protrusion on its right side and does not seem to match. Furthermore, the text of b and c is written in more closely spaced letters. Apparently, these two fragments were from the end of the beam, or from another architrave of the same building.

The distance between the letters of fragment a is suggestive of two words: maybe [Τίτ]ου Φλαο[υίου] on a + d (I did not see the latter in the museum, and the photograph is also missing from editions). Δ̣ημη[τρίου] (fragment e) can be tentatively added here.

Finally, the distance between the letters of fragment f (**Fig. 11**) does not yield strong support for the supplement [θε]οῖς π[ᾶσιν]. Instead, I would read οἱ σπ[ειράρχαι *vel sim*][31].

[26] TAM V.2, 1098, the dedication of a Ξενώνηον.

[27] I.Aphrodisias 2007, 1.1, 1.2, 1.38, 5.101, 8.1, 8.5, 8.203.

[28] ISM III 40, 41 (which may be fragments of the same inscription), ISM III 44, ISM III 45 + 42, and perhaps ISM III 43.

[29] To my knowledge, little profit has been made of other kinds of refoundation. For instance, after the capture of Tigranocerta in 69 BC, Lucullus was greeted by several Greek cities as benefactor and founder (Plut. *Luc*. 29.4: ὑφ' ὧν – *sc*. πόλεων – ὡς εὐεργέτης ὁ Λούκουλλος καὶ κτίστης ἠγαπᾶτο) on account of bringing back their inhabitants who had been forcefully relocated to the capital of Tigranes the Great. Several years later, after the suppression of the Catiline conspiracy, Cicero was hailed on the streets of Rome as saviour and founder (Plut. *Cic*. 22.3: σωτῆρα καὶ κτίστην ἀνακαλούντων τῆς πατρίδος).

[30] *Editio princeps*: AVRAM, BĂRBULESCU & GEORGESCU 1999, p. 108, 110-112, no. 17 (with photographs; SEG 49, 1013).

[31] It could also be the name of an association of some kind, *cf*. οἱ Σπαργανιώται, "the infants", in I.Perinthos 146.

8. A new dedication to Hera Sonketene

Slavica Babamova published two marble fragments of unknown origin, kept in the Museum of Skopje (inv. 364 and 365), with an inscription in a *tabula ansata*[32]. She suggested a funerary monument, although the text was not deciphered:

Frg. I:
ΤΗΝΗΙ
ΟΥΕΥΧΑ
ΟΝ
ΕΓΑΛΗΣ
ΓΙΛΕΙ

Frg. II:
ΕΡΔ
ΡΥΣΑΧ

My attempt to make sense of the surviving letters:

[Ἥραι Σονκ]ητηνῆι
[– – – – – –]ȿου εὐχα-
[*vac*. ριστήρι]ον *vac*.
[ὑπὲρ τῆς – – – καὶ] μεγάλης
5 [συ]νερδίᾳ[ς? ἐν ἐργ]ᾳσίᾳ? εἴδ-
[*vac*.] ρυσα χ[αρισάμενος? *vac*.]

Translation:
I, ..., voluntarily(?) made a thank-offering to Hera Sonketene for the ... and great help(?) with (my) work(?)

Lines 1-3 are written in larger letters than 4-6.
Line 5: if my reading is right, then the inscription contains a new word, συνερδία, meaning "co-operation, help" (*cf.* ἔρδω and συνέρδω in LSJ).

There are three other dedications to Hera Sonketene: IGRR I 677 = SEG 45, 953 (Svrljig), IGBulg IV 2142 (near Kyustendil), and SEG 54, 639 (near Blagoevgrad). The new dedication is probably from north-eastern Macedonia, from the region once known as Dentheletica.

[32] BABAMOVA 2012 p. 38, no. 15 (photographs on p. 49-50, fig 19-20; see also lupa.at/28417 and 28418).

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

AAWW	Anzeiger der philosophish-historischen Klasse, Österreichische Akademie der Wissenschaften Wien.
AC	L'Antiquité classique, Bruxelles.
AÉ	L'Année épigraphique, Paris.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Vienna, 1877–1897.
AJPh	American Journal of Philology, Baltimore.
BCH Suppl.	Bulletin de correspondance hellénique. Suppléments, Paris.
BÉ	Bulletin épigraphique in REG.
BGU	Berliner griechische Urkunden. Berlin.
CRAI	Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
EA	Epigraphica anatolica, Bonn.
F.Delphes III	*Fouilles de Delphes* III. *Épigraphie,* Paris, 1909–1985.
I.Ancyra	S. Mitchell, D. French, *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*, München, 2012–2019.
I.Aphrodisias	J. Reynolds, Ch. Roueché, G. Bodard (ed.), *Inscriptions of Aphrodisias*, 2007: http://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007.
I.Byzantion	A. Łajtar, *Die Inschriften von Byzantion. I. Die Inschriften*, IGSK 58, Bonn, 2000.
I.Délos	F. Durrbach, *Inscriptions de Délos*, Paris, 1926–1937.
I.Knidos	W. Blümel, *Die Inschriften von Knidos*, vol. I–II, IGSK 41–42, Bonn, 1992–2019.
I.Lindos	C. Blinkenberg, Lindos. *Fouilles et recherches*, vol. II. *Fouilles de l'Acropole 1902-1914. Inscriptions*, Copenhagen and Berlin, 1941.
I.Perinthos	M. H. Sayar, *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*, Vienna, 1998.
I.Side	J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IGSK 43–44, Bonn 1993–2001.
IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin.
IGBulg	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I–V, Sofia, 1958–1997 (I^2, 1970).
IGRR	*Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris, 1906–1927.
IGSK	Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bonn.
ISM I	D. M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae minoris Graecae et Latinae,* vol. I. *Inscriptiones Histriae et viciniae,* Bucharest, 1983.
ISM II	I. Stoian, *Inscriptiones Scythiae minoris Graecae et Latinae,* vol. II. *Tomis et territorium*, Bucharest, 1987.
ISM III	A. Avram, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*, vol. III. *Callatis et territorium*, Bucharest, 1999.
ISM VI.2	A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptiones Scythiae minoris Graecae et Latinae*, vol. VI. *Supplementa*, fasc. 2. *Tomis et territorium*, Bucharest, Paris, 2018.

LSJ	H. S. Jones and R. McKenzie, *A Greek-English Lexicon compiled by H. G. Liddell and R. Scott. A New Edition, Revised and Augmented Throughout*, Oxford, 1940.
MINAC	National History and Archaeology Museum, Constanța.
MNA	National Museum of Antiquities ("Vasile Pârvan" Institute of Archaeology), Bucharest.
OGIS	W. Dittenberger, *Orientis graeci inscriptiones selectae,* Leipzig, 1903–1905.
OMS	L. Robert, *Opera minora selecta*, 7 vols, Amsterdam, 1969–1990.
PIR²	*Prosopographia Imperii Romani*, 2nd edition, Berlin, 1933–2015.
P. Col.	*Columbia Papyri*, New York – Atlanta.
REG	Revue des études grecques, Paris.
RPh	Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes, Paris.
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden.
TAM V.2	P. Herrmann, *Tituli Asiae Minoris*, vol. V. *Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti*, fasc. 2. *Regio septentrionalis, ad occidentem vergens*, Vienna, 1989.

Authors

AVRAM 1998 – A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle über die griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, in: G. R. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Historia Einzelschriften 121, Stuttgart, 1998, p. 115–129.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 79–132.

AVRAM 2019 – A. Avram, *Titoli onorifici nelle città greche delle coste occidentali e settentrionali del Mar Nero in età imperiale*, in: N. Andrade, C. Marcaccini, G. Marconi, D. Violante (ed.), *Roman Imperial Cities in the East and in Central-Southern Italy*, Ancient Cities 1, Rome, 2019, p. 227–244.

AVRAM & BĂRBULESCU 1992 – A. Avram, M. Bărbulescu, *Inscripţii inedite de la Callatis aflate în colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa*, Pontica 25 (1992), p. 167–205.

AVRAM, BĂRBULESCU & GEORGESCU 1999 – A. Avram, M. Bărbulescu, N. Georgescu, *Inscriptions grecques du musée « Callatis » de Mangalia*, Pontica 32 (1999), p. 89–117.

AVRAM & IONESCU 2013 – A. Avram, M. Ionescu, *Un nuovo patronus della città di Callatis: Cn. Cornelius Lentulus Augur*, Il Mar Nero 7, 2007–2009 [2013], p. 167–177.

BABAMOVA 2012 – S. Babamova, *Нови антички натписи од Македонија*, in: P. Hr. Ilievski, V. Mitevski, R. Duev (ed.), *Ad perpetuam memoriam Michaelis D. Petruševski*, Živa antika monographs 10, Skopje 2012, p. 27–50.

BALLY 1945 – Ch. Bally, *Manuel d'accentuation grecque*, Bern, 1945.

BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1994 – M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Inscripţii inedite din Tomis şi împrejurimi*, Pontica 27 (1994), p. 157–171.

BRIXHE 1987 – C. Brixhe, *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*, Nancy, 1987.

BRIXHE & PANAYOTOU 1988 – C. Brixhe, A. Panayotou, *L'atticisation de la Macédoine : l'une des sources de la koiné*, Verbum 11 (1988), p. 245–260.

BRUNS-ÖZGAN 2009 – Chr. Bruns-Özgan, *Eine feine Familie. Theopompos von Knidos und seine Nachkommen*, EA 42 (2009), p. 103–134.

FERRARY 1997 – J.-L. Ferrary, *De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain*, in: M. Christol, O. Masson (ed.), *Actes du Xe congrès international d'épigraphie grecque et latine, Nîmes 6– 9 octobre 1992*, Paris, 1997, p. 199–225.

GOLD 1985 – B. K. Gold, *Pompey and Theophanes of Mytilene*, AJPh 106, 3 (1985), p. 312–327.

HĂLMAGI 2019 – D. Hălmagi, *Notes on Greek Inscriptions (I)*, in: A. Avram, L. Buzoianu (ed.), *Varia epigraphica et archaeologica, volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanţa, 2019, p. 225–235.

HORROCKS 2010 – G. Horrocks, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, 2nd edition, Chichester, 2010.

MAREK 1984 – Chr. Marek, *Die Proxenie*, Frankfurt, 1984.

MATEI-POPESCU 2014 – F. Matei-Popescu, *The Western Pontic Greek Cities and the Roman Army*, in: V. Cojocaru, Chr. Schuler (ed.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart, 2014, p. 173–208.

MAURER 2014 – K. Maurer, *Der Pontarch des westpontischen Koinons*, Dacia N.S. 58 (2014), p. 141–188.

MEYER-ZWIFFELHOFFER 2002 – E. Meyer-Zwiffelhoffer, *Πολιτικῶς ἄρχειν. Zum Regierungsstil der senatorischen Statthalter in den kaiserzeitlichen griechischen Provinzen*, Stuttgart, 2002.

MIHAILOV 1984 – G. Mihailov, *Review of ISM I*, Linguistique balkanique 27 (1984), 3, p. 83–89.

PIPPIDI 1954 – D. M. Pippidi, *Monumente epigrafice inedite*, in: *Histria*, vol. I. *Monografie arheologică*, Bucharest, 1954, p. 473–564.

PIPPIDI 1968 – D. M. Pippidi, *Spicuiri epigrafice*, SCIVA 19 (1968), 3, p. 429–439.

PIPPIDI 1977 – D. M. Pippidi, *Sur un fragment de décret inédit de Callatis*, in: D. M. Pippidi, E. Popescu (ed.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, Bucharest, 1977, p. 51–64.

QUASS 1993 – F. Quass, *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart, 1993.

ROBERT 1929 – L. Robert, *Études d'épigraphie grecque*, RPh 55 (1929), 3, p. 122–158 (= OMS II, p. 1088–1124).

ROBERT 1966 – L. Robert, *Inscriptions d'Aphrodisias. Première partie*, AC 35 (1966), 2, p. 377–432 (= OMS VI, p. 1–56).

ROBERT 1969 – L. Robert, *Théophane de Mytilène à Constantinople*, CRAI 113 (1969), 1, p. 42–64 (= OMS V, p. 561–583).

ROBERT 1973 – L. Robert, *Sur les inscriptions de Délos*, in BCH Suppl. 1. *Études déliennes*, 1973, p. 435–489.

RUSCU 2014 – L. Ruscu, *On Cult Associations at Istros and Tomis*, Ephemeris Napocensis 24 (2014), p. 139–152.

SAUCIUC-SĂVEANU 1941 – Th. Sauciuc-Săveanu, *Callatis. VII-e rapport préliminaire. Fouilles et recherches des années 1932–1936*, Dacia 7–8 (1937–1940) [1941], p. 223–281.

ȘTEFAN 1975 – A. Ștefan, *Callatis à l'époque du Haut-Empire à la lumière des documents épigrafiques*, Dacia N.S. 19 (1975), p. 161–172.

TOCILESCU 1887 – G. G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 11 (1887), p. 19–70.

VEYNE 1976 – P. Veyne, *Le pain et le cirque*, Paris, 1976.

WILHELM 1928 – A. Wilhelm, *Zu einem Beschlusse von Thiasiten aus Kallatis, betreffend Beiträge zum Baue eines Tempels des Dionysos*, AAWW 65 (1928), p. 129–145.

WINTER 1996 – E. Winter, *Staatliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasiens*, Bonn, 1996.

ZOUMBAKI 2017 – S. Zoumbaki, *Romans in the* poleis *of Greek Mainland and Adjacent Islands: The Evolution of Their Relations in the Light of Honorific Texts*, in: A. Heller, O. M. van Nijf (ed.), *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, Leiden, Boston, 2017, p. 245–271.

Fig. 1 - Proxeny decree from Istros, ISM I 25 (photograph by the author).

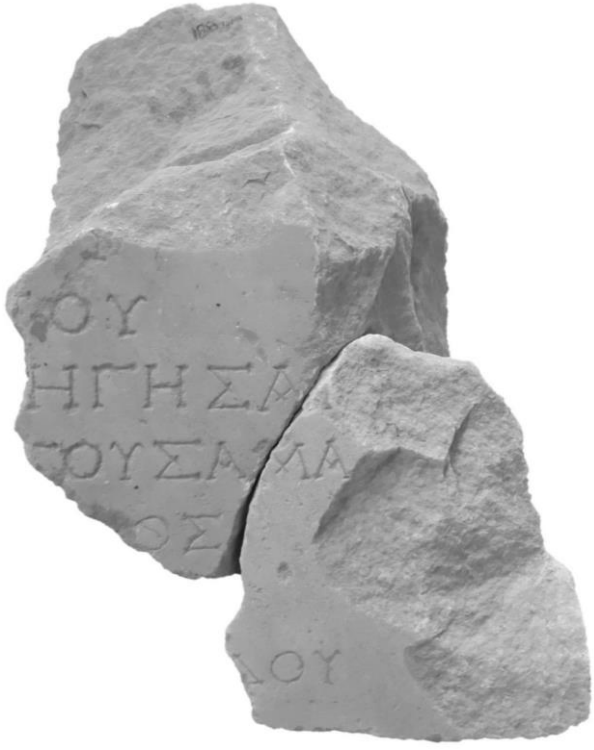

Fig. 2 - Fragment of an Histrian album, ISM I 188 + 224 (photograph by the author).

Fig. 3 - Fragment of an Histrian album, ISM I 187 (photograph by the author).

Fig. 4 - Fragment of an Histrian album, ISM I 225 (photograph by the author).

Fig. 5 - Imperial dedication by villagers near Tomis, ISM VI.2, 608 (photograph by the author).

Fig. 6 - Proxeny decree from Callatis, ISM III 29 (photograph by the author).

Fig. 7 - Honorific decree from Callatis, ISM III 45 + 42 (photographs by the author and from the MNA archive).

Fig. 8 - Honorific decree from Callatis, ISM III 45 (detail) (photograph by the author).

Fig. 9 - Architrave inscription from Callatis, ISM III 101, fr. a (photograph by the author).

Fig. 10 - Architrave inscription from Callatis, ISM III 101, fr. b (photograph by the author).

Fig. 11 - Architrave inscription from Callatis, ISM III 101, fr. f (photograph by the author).

LA CUISINE DES CONGRÈS. LA CORRESPONDANCE ENTRE DIONISIE M. PIPPIDI ET GEORGI MIHAILOV (1975-1981)

Dan DANA[*]

Cuvinte-cheie: *AIEGL, congres, epigrafie, Georgi Mihailov, Hans-Georg Pflaum, Dionisie M. Pippidi*.

Mots-clés : *AIEGL, congrès, épigraphie, Georgi Mihailov, Hans-Georg Pflaum, Dionisie M. Pippidi*.

Rezumat: *Un mic dosar epistolar între cei mai eminenţi epigrafişti din România şi Bulgaria, Dionisie M. Pippidi şi Georgi Mihailov, care nu acoperă decît o scurtă perioadă (1975-1981), priveşte îndeosebi organizarea celui de-al VII-lea Congres Internaţional de Epigrafie Greacă şi Latină de la Constanţa (septembrie 1977) şi aduce detalii despre alte întîlniri precum şi funcţionarea anumitor asociaţii savante*.

Résumé : *Un petit dossier épistolaire entre les plus éminents épigraphistes de Roumanie et de Bulgarie, Dionisie M. Pippidi et Georgi Mihailov, qui ne couvre qu'une brève période (1975-1981), concerne tout particulièrement l'organisation du VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine de Constantza (septembre 1977) et apporte des détails sur d'autres rencontres ainsi que le fonctionnement de certaines associations savantes*.

INTRODUCTION

Une enquête historiographique en cours sur les échanges épistolaires de Dionisie M. Pippidi[1] a occasionné l'accès à un petit dossier de lettres illustrant ses rapports avec l'épigraphiste bulgare Georgi Mihailov, son pendant transdanubien. Cette correspondance, qui couvre une brève période (1975-1981), ne semble constituer qu'une partie d'une collaboration sur plusieurs décennies qui a dû exister entre les deux grands savants[2].

[*] Dan DANA : CNRS/HISOMA (Lyon) ; e-mail : ddana_ddan@yahoo.com.

[1] Ensemble avec Alexandru Avram, l'auteur de ces lignes prépare l'édition de la correspondance presque complète entre Louis Robert et Dionisie M. Pippidi (149 lettres, entre 1955 et 1982).

[2] Un aperçu de ce dossier est donné dans DANA 2020, p. 503-504.

Dans ce dossier de 18 lettres conservées, seulement quatre ont été rédigées par Mihailov ; quant aux autres, signées par Pippidi, 12 sont adressées à son homologue bulgare, une au comité international d'organisation du congrès épigraphique de Constantza (**10**), et une à Hans-Georg Pflaum (**4**), transmise par ce dernier à son ami de Sofia, en raison de son sujet (l'affaire de l'AIEGL). Les lettres de Pippidi sont conservées dans la collection « Prof. G. Mihailov » du Centre pour les Documents et les Fonds d'Archives (Centăr za dokumenti i arhivni fondove) (CDAF) de la Nov Bălgarski Universitet/Nouvelle Université Bulgare (NBU) de Sofia[3], tandis que les lettres de Mihailov se trouvent dans les archives de la famille Iorga-Pippidi, à Bucarest[4]. Ces feuilles jaunies par le temps, rédigées en français, langue scientifique des deux correspondants, sont dactylographiées pour Pippidi, et à la fois manuscrites et dactylographiées pour Mihailov, et portent généralement des en-têtes institutionnels ; à une seule exception, les lettres occupent une seule page. Certains passages sont soulignés par les destinataires, après des corrections et des ajouts des accents dans les textes tapuscrits, lors de la relecture de leurs rédacteurs.

Après avoir traversé le long XXe siècle, Dionisie M. Pippidi (1905-1993)[5] et Georgi Mihailov (1915-1991)[6] restent les plus éminents antiquisants de leurs pays, ayant des profils scientifiques, des carrières[7], des intérêts et des écrits très similaires[8], sans oublier l'atmosphère particulière des pays du Bloc Socialiste, avec des périodes d'isolement et de relatif dégel. Si Georgi Mihailov, philologue classique formé à Paris (1938-1939, 1947-1948), a refondé après la Seconde Guerre Mondiale l'épigraphie grecque en Bulgarie, la même mission a été assumée en Roumanie par Dionisie M. Pippidi, historien et philologue classique solidement formé à Paris (puis Rome) au début des années 1930. Les deux savants des pays danubiens

[3] J'adresse un remerciement particulier à Jasen Zahariev, le directeur du CDAF (NBU, Sofia), pour la permission de publier et d'utiliser ces documents ; je remercie également Aleksandra Trifonova et Ivan Zvančarov.

[4] Je suis reconnaissant à l'historien Andrei Pippidi, fils de Dionisie M. Pippidi, qui a mis ces lettres à ma disposition.

[5] Sur son activité de philologue classique et d'épigraphiste, voir BARNEA 2013 et ROBU 2019.

[6] Sur son activité, voir LAZOVA 2016.

[7] Professeurs universitaires (Bucarest ; Sofia) ; écrits philologiques, historiques et épigraphiques ; fouilles sur des sites majeurs (Istros ; Apollonia du Pont) ; *corpora* épigraphiques (*I. Histria* = *ISM* I ; *IGBulg*, en cinq tomes, dont un en deux fascicules) ; traductions d'auteurs classiques (en roumain ; en bulgare) ; responsabilités éditoriales (*Studii Clasice* et *Dacia* pour Pippidi ; l'un des rédacteurs du *SEG*, pour Mihailov) et présidences internationales (FIEC pour Pippidi ; AIEGL pour Mihailov).

[8] Pippidi reçoit comme hommage des mélanges dans deux numéros de *Studii Clasice* (24, 1986, pour son 80e anniversaire) et *Dacia* (NS 51 2007 : *Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne à la mémoire de D. M. Pippidi*, éd. A. Avram, pour le centenaire de sa naissance). Quant à Mihailov, on peut citer deux recueils de mélanges (FOL *et alii* 1995 ; GOČEVA 1999) et un numéro de *Studia Classica Serdicensia* [5, 2016 : *Monuments and Texts in Antiquity and Beyond. Essays for the Centenary of Georgi Mihailov (1915-1991)*, éd. N. Šarankov].

voisins[9], meilleurs spécialistes des cités grecques de la côte occidentale de la mer Noire et auteurs de corpus épigraphiques de référence, ont naturellement cultivé des rapports d'amitié[10] et d'estime réciproque[11], ainsi qu'une correspondance qu'on espérait pleine de promesses. Celle présentée ici, très partielle, concerne presqu'en totalité la préparation de colloques et donc la « cuisine interne » des réunions savantes, en particulier le VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine tenu à Constantza (9-15 septembre 1977), qui concerne la plupart des missives, y compris pour la publication des actes. Sont également mentionnés les Quatrièmes Semaines Philippopolitaines de l'Histoire et de la Culture Thrace (Plovdiv, 3-17 octobre 1980) (**17**) et le IXe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine (Sofia, 31 août-7 septembre 1987) (**18**), de même que des questions d'organisation de la FIEC (Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques) et la constitution de l'AIEGL (une question récurrente, voir *infra*). Quelques envois évoquent le grand tremblement de terre de Bucarest (4 mars 1977) (**9**, **10**, **11**), qui aurait pu faire reporter le congrès de Constantza. À part l'envoi des tirés à part (**16**) et les projets d'une lettre perdue de Mihailov (cf. **3**), sont absents de ces lettres les échanges scientifiques dans le domaine de l'épigraphie qu'on attendait au début de cette enquête.

L'implication de Pippidi dans l'organisation de rencontres scientifiques[12] dans un pays qui, dès la fin des années 1950, s'ouvrait graduellement à l'Occident, est remarquable. Parmi les premiers grands congrès internationaux qui ont lieu en Roumanie, il convient de mentionner *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, organisé à Mamaia (1er-8 septembre 1968) par le secrétariat général de l'Association Internationale des Études du Sud-Est Européen (dirigé par Emil

[9] Quelques bribes d'échanges épistolaires entre des savants bulgares (D. Dečev, G. I. Kacarov) et roumains (V. Bologa, I. Coman, C. Daicoviciu, O. Densuşianu, G. G. Mateescu, N. Iorga, I. I. Russu, D. Tudor) sont publiés par GANEV 1973, p. 105-122.

[10] Pippidi lui écrit : « Cher collègue et ami » ; Mihailov lui répond dans la plupart des cas : « Cher ami ».

[11] D. M. Pippidi, c.r. de *IGBulg* I (1956), dans *Dacia* NS 1 (1957), p. 357-359 (« J'y reconnais l'influence exercée sur M. Mihailov par l'œuvre de M. Louis Robert, dont l'exemple prestigieux aura marqué l'activité de plus d'un épigraphiste de notre temps ») ; c.r. de *IGBulg* II (1958), dans *Dacia* NS 4 (1960), p. 598-600 ; c.r. de *IGBulg* III.1 (1961), dans *StudClas* 6 (1964), p. 390-392 ; G. Mihailov, c.r. de *ISM* I (1983), dans *Linguistique Balkanique* 27/3 (1984), p. 83-89. Les deux épigraphistes ont mené des enquêtes sur des inscriptions qui pouvaient se trouver dans les musées du pays voisin : Mihailov remercie Pippidi pour la photo du décret apolloniate *IGBulg* I² 388 *bis*, copie découverte à Istros et conservée dans un musée bucarestois (cf. *IGBulg*, I², 1970, p. 351) ; l'épigraphiste bulgare se demandait si la stèle funéraire d'époque classique *IGBulg* II 877 conservée au musée de Varna n'était pas originaire d'Istros (*IGBulg*, II, 1958, p. 221), ce qui est également avancé par Pippidi, d'autant plus que « ce musée [de Varna] conserve aussi d'autres monuments histriens qui ont été transportés au cours de la première guerre mondiale » [c.r. dans *Dacia*, NS 4 (1960), p. 599-600]. Dans son introduction au thème sur la mer Noire lors du congrès de Constantza, Pippidi qualifie *IGBulg* de « *corpus absolutissimum* » (dans PIPPIDI 1979, p. 260).

[12] Sur les congrès d'archéologie à l'époque de la guerre froide, voir l'étude remarquable de BABEŞ 2007.

Condurachi), avec 28 invités étrangers[13]. Tous les deux ans, un grand congrès international est organisé le même mois à Bucarest : en septembre 1970, le XIVe congrès d'études byzantines, par les soins de Mihai Berza ; en septembre 1972, le IXe congrès du *limes*, hérité d'Emil Condurachi, organisé par Pippidi à Mamaia[14] ; en septembre 1974, le IIIe congrès d'études sud-est européennes ; en septembre 1976, le IIe congrès de thracologie.

Comme le constate Mircea Babeş, dans les années 1970, les vrais congrès internationaux en Roumanie sont le fruit des efforts de Pippidi, qui fait valoir son prestige scientifique, sans compromis avec les autorités habilement cooptées dans l'organisation – et dans un climat de concurrence avec les pays socialistes voisins. Le plus important de tous ces congrès, excepté le XVe Congrès International des Sciences Historiques (Bucarest, août 1980), conclave mammouth sans réel impact scientifique, reste le VIIe congrès d'épigraphie grecque et latine, tenu à Constantza du 9 au 15 septembre 1977[15].

L'organisation du congrès de Constantza, pour lequel les conseils avisés de Louis Robert ont été importants, comme il ressort des nombreuses lettres échangées en amont avec Pippidi[16], est, avec l'élection de l'antiquisant roumain comme membre associé étranger à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres et le futur corpus *I. Histria* (*ISM* I, paru en 1983), le véritable couronnement de la carrière de Pippidi. Comme lui écrit Robert le 18 septembre 1977, « ce congrès est pour vous un couronnement et vous avez apporté ce succès à votre pays ». En l'honneur du congrès, Pippidi et son élève Emilian Popescu éditent un recueil d'études de plusieurs épigraphistes roumains, préfigurant les futurs corpus des inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure et de Dacie, dans une série nationale coordonnée par Pippidi et I. I. Russu[17].

Pour ne pas faciliter les choses, le 4 mars 1977 un terrible tremblement de terre frappe la Roumanie, en particulier Bucarest. L. Robert et d'autres épigraphistes s'attendaient au report du congrès, mais l'idée d'un ajournement est vite écartée par Pippidi, qui envoie une lettre dans ce sens au comité international, le 22 mars 1977 (**10**)[18], rassurant en parallèle ses amis, ainsi Louis Robert (réponse à une lettre perdue de mars 1977)[19], Georgi Mihailov (dès le 16 mars, **9** ; **11**) et Denis Van Berchem[20].

---

[13] Les actes sont publiés en 1970 ; voir BABEŞ 2007, p. 335-336. Un premier colloque organisé par l'AIESEE à lieu les 11-12 septembre 1967 à Bucarest, à l'occasion de la IXe Assemblée générale du Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines (les actes sont parus en 1969 : *Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-Est européen*).

[14] Actes publiés par PIPPIDI 1974.

[15] BABEŞ 2007, p. 337-338 ; cf. aussi ROBU 2019, p. 55.

[16] Voir note 1.

[17] PIPPIDI & POPESCU 1977.

[18] Cf. aussi son allocution d'ouverture dans PIPPIDI 1979, p. 23.

[19] Voir aussi son intervention lors de la séance de l'AIBL du 25 mai 1977 : « M. Louis Robert fait savoir à l'Académie qu'en dépit des dégâts matériels, très importants, causés en Roumanie par le récent séisme, la vie intellectuelle n'a pas été interrompue à Bucarest, où aucune des manifestations prévues pour 1977 n'a été annulée. Ces informations ont été fournies par M. Dion Pippidi, associé étranger de l'Académie » [*CRAI* 121/1 (1977), p. 236].

[20] Qui cite dans son allocution au congrès une lettre de son ami roumain (dans PIPPIDI 1979, p. 30).

Le choix de Pippidi s'est naturellement porté sur Constantza, l'antique Tomis, dans une région riche en sites archéologique (la Dobroudja/Scythie Mineure)[21]. 325 épigraphistes arrivent au bord de la mer Noire, originaires de 30 pays, dont de nombreux contingents des pays occidentaux (28 Ouest-Allemands, 23 Italiens et 22 Français). Le grand nombre de participants nécessite des sessions en parallèle et occasionne des excursions archéologiques qui font découvrir les musées et les sites de la Dobroudja (Constantza/Tomis, Istros, Tropaeum Traiani, Tulcea), mais aussi le Delta du Danube. Copiant l'organisation du VIe congrès de Munich (1972) avec ses *Rahmenthemen*, Pippidi opte – après consultation épistolaire avec Robert – pour quatre thèmes majeurs, chacun présidé par un responsable :

I – « Ateliers lapidaires en Grèce et à Rome » (G. Susini) ;
II – « Épigraphie et onomastique » (L. Robert, qui accepte de faire aussi la conférence d'ouverture, sur le thème de l'onomastique[22]) ;
III – « Épigraphie et armées » (J. F. Gilliam) ;
IV – « Épigraphie grecque et latine de la mer Noire » (D. M. Pippidi).

En vérité, le thème le plus important aux yeux de Pippidi est celui de l'épigraphie pontique, avec les interventions historiographiques de Pippidi, Mihailov, Emilian Popescu et d'un jeune épigraphiste russe, Jurij G. Vinogradov[23]. Pourtant, le 28 avril 1976 (**2** ; cf. aussi **3**), Pippidi ignorait encore qui serait le délégué soviétique :

« Je ne sais pas encore exactement qui sera le rapporteur choisi par l'Académie de Moscou, à laquelle nous avons laissé le choix d'une *persona grata*. Espérons que ce soit quelqu'un que nous connaissons au moins de réputation et qui s'acquittera pour le mieux de cette responsabilité délicate ».

Dans la même lettre, Pippidi précisait

« qu'un des thèmes majeurs de la réunion, qui sera discuté en séance plénière le dernier jour de travail, concerne l'*Epigraphie grecque et latine de la mer Noire*. Pratiquement, il s'agira d'une introduction de ma part, faite pour ouvrir le débat, suivie de trois rapports de 40 à 45 minutes chacun, destinés à élargir et à approfondir l'exposé liminaire, en traitant des problèmes particuliers que posent – au point de vue de la forme et du contenu – les inscriptions grecques et latines de l'URSS, de la Dobroudja et de la Bulgarie » (**2**).

---

[21] « Au souvenir du malheureux poète *Scythicas detrusus in oras*, dont la ville d'exil a cette fois encore fait battre le cœur des classicistes », citant Ovide, *Pont*. 1.8.27 (ou *Stygias* : « chassé sur les rives scythes/du Styx ») (allocution de clôture, dans PIPPIDI 1979, p. 500).

[22] Comme à Paris en 1952 (IIe congrès), à Munich en 1972 (VIe congrès) et plus tard à Athènes en 1982 (VIIIe congrès). Ce discours d'ouverture du congrès de Constantza est devenu un classique des textes robertiens (ROBERT 1979).

[23] G. Mihailov (« Documents épigraphiques de la côte bulgare de la mer Noire »), E. Popescu (« Die Inschriften aus Kleinskythien »), Y. G. Vinogradov (« Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes ») ; s'ajoute une communication de H. Hommel (« Die Ursprünge der Verehrung des Achilleus Pontarches »).

Le 8 juillet 1976, il apporte d'autres précisions :

« c'est une concession faite à la partie du monde où l'on se réunira, et c'est aussi une occasion offerte à la plupart de nos collègues de se mettre au courant des problèmes que nous autres, riverains de la mer Noire, nous avons l'habitude d'étudier (…) nous serons à trois de parler *non pas de l'état des travaux* (qui est plus ou moins connu, dans votre cas tout au moins), mais des particularités des documents que nous étudions et de leur apport à la connaissance du monde ancien : Grèce, Rome et indigènes » (**3**).

Dans son « Introduction » au thème, l'organisateur Pippidi présente l'essor des études épigraphiques en Bulgarie, Roumanie et URSS, avant de céder la parole aux trois rapporteurs

« qui se proposent de nous entretenir d'une manière plus circonstanciée *non pas de la publication* mais *de l'intérêt* des matériaux publiés et interprétés, *de leur place particulière* dans l'ensemble des documents épigraphiques mis au jour sur tout l'étendue de l'*orbis Romanus* »[24].

Car les attentes de Pippidi étaient plus exigeantes, dans un sens historien et robertien (lettre du 16 octobre 1976) :

« Comme je crois vous l'avoir écrit, ce que j'attends de chaque rapporteur, ce n'est pas une information que l'état présent des travaux dans chaque pays représenté, mais un exposé sur l'ensemble des problèmes que posent les documents épigraphiques pour l'histoire des colonies respectives : rapports avec les métropoles, rapports avec les indigènes, structures particulières, rapports avec l'Empire romain » (**5**)[25].

La correspondance inédite entre L. Robert et D. M. Pippidi atteste l'opposition ferme du premier à la naissance de l'Association Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine (AIEGL), à l'initiative de ce qu'il appelle le « clan Mihailov-Pflaum »[26] ; il était pourtant au courant des tractations, qui lui évoquaient les « intrigues jalouses » du congrès de Munich de 1972, avec la constitution mitigée de cette association pourtant nécessaire[27]. Dans notre dossier, plusieurs échanges entre Mihailov et Pippidi concernent cette question (**1**, **2**, **4**, **6**, **7**, **12**, **13**, **14**, **15**, **16**) : or, malgré l'opposition sans cesse réitérée de Robert, l'organisateur roumain réserve la soirée du mardi 13 septembre 1977 à la réunion

[24] Dans PIPPIDI 1979, p. 255-261 (citation p. 259).

[25] Propos qui seront repris par MIHAILOV 1979, p. 263, lors de son intervention au congrès : « L'idée de notre président, M. Pippidi, comme il m'a écrit, était de faire "un exposé sur l'ensemble des problèmes que posent les documents épigraphiques pour l'histoire des colonies respectives" ».

[26] En faisant le rapport du congrès épigraphique de Vienne, G. Mihailov écrivait déjà le 31 octobre 1962 à L. Robert sur le projet de constitution de la future AIEGL (DANA 2020, lettre n° 12).

[27] Sur le projet de constitution de l'AIEGL, voir MIHAILOV 1972.

de l'AIEGL. La fonction de président de l'AIEGL, association réunissant les spécialistes de l'épigraphie grecque et latine de tous les pays, était assumée depuis 1972 par Georgi Mihailov, qui sera réélu en 1977, 1982 et 1987, à l'occasion de chaque congrès épigraphique. Ce n'était pas seulement une ambition, mais un investissement pragmatique, afin de permettre à l'épigraphiste bulgare d'être invité – ainsi aux réunions de la FIEC – et de pouvoir circuler en Occident. Comme il se plaignait dans une lettre du 11 juin 1977, « Je suis accablé et complètement claqué de travail et commence de me dégouter de tout. Cela va passer » (**12**) ; cet état d'esprit désabusé qu'il traverse rappelle ses plaintes similaires dans la correspondance, plus étendue, avec Robert[28].

Stimulé par ce précédent couronné de succès dans un pays socialiste, Mihailov organisera dix ans plus tard le IXe congrès d'épigraphie grecque et latine à Sofia (31 août-7 septembre 1987), sollicitant l'appui de Pippidi, par une lettre du 20 janvier 1981, sans oublier une touche personnelle :

« Saisies de cette proposition, les Autorités bulgares l'ont volontiers approuvée et faciliteront par tous les moyens possibles la réalisation heureuse de notre tâche. La Bulgarie est un pays accueillant{e}, riche en inscriptions et en antiquités précieuses, et facilement accessible par tous les moyens de transport pour les savants et leurs familles de tous les pays. Et permettez[-]moi d'introduire une note personnelle : vers la fin de mes jours, je voudrais donner encore une contribution à la promotion de cette science à laquelle j'ai consacré ma vie » (**18**).

INVENTAIRE DES LETTRES

[Lettre perdue de G. Mihailov à D. M. Pippidi (décembre 1974 ou janvier 1975)]

1 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (26 mai 1975) – CDAF

[Lettre perdue de G. Mihailov à D. M. Pippidi (8 août 1976)]

2 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (28 avril 1976) – CDAF

[Lettre perdue de G. Mihailov à D. M. Pippidi, avant début juillet 1976]

3 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (8 juillet 1976) – CDAF

4 Lettre de D. M. Pippidi à H.-G. Pflaum (20 août 1976) – CDAF

5 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (16 octobre 1976) – CDAF

[Lettre perdue de G. Mihailov à D. M. Pippidi, fin octobre 1976]

6 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (4 novembre 1976) – CDAF

7 Lettre de G. Mihailov à D. M. Pippidi (24 novembre 1976) – AIP

8 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (17 décembre 1976) – CDAF

[Lettre perdue de G. Mihailov à D. M. Pippidi, après le 4 mars 1977]

9 Lettre de L. et D. M. Pippidi à G. Mihailov (16 mars 1977) – CDAF

10 Lettre de D. M. Pippidi aux membres du Comité international d'Épigraphie (22 mars 1977) – CDAF

11 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (25 mars 1977) – CDAF

12 Lettre de G. Mihailov à D. M. Pippidi (11 juin 1977) – AIP

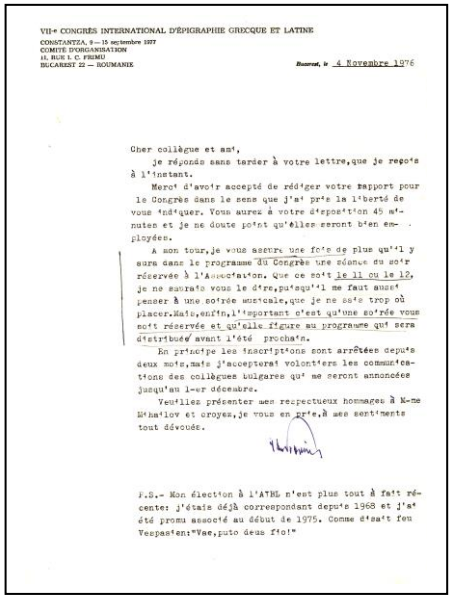
13 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (25 juin 1977) – CDAF

[28] Voir DANA 2020, lettre n° 14 (20 juillet 1966).

14 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (24 septembre 1978) – CDAF
15 Lettre de G. Mihailov à D. M. Pippidi (6 novembre 1978) – AIP
16 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (30 novembre 1978) – CDAF
17 Lettre de D. M. Pippidi à G. Mihailov (24 octobre 1979) – CDAF
18 Lettre de G. Mihailov à D. M. Pippidi (20 janvier 1981) – AIP

NORMES DE TRANSCRIPTION

dactyl.	Lettres dactylographiée.
ms.	Lettre manuscrite.
[e]	Lettre oubliée (« just » → « just[e] ») ; ou développement d'une abréviation (« nov[embre] »).
{e}	Lettre en trop (« accueillant{e} »).
[*sic*]	Faute dans le texte.
persona grata	Mot souligné dans une lettre (« persona grata »).
D. M. Pippidi	Signature manuscrite dans une lettre dactylographiée.
[2]	Pagination des feuillets.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9—15 septembre 1977
COMITE D'ORGANISATION
15, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 — ROUMANIE

Bucarest, le 4 Novembre 1976

Cher collègue et ami,

Je réponds sans tarder à votre lettre, que je reçois à l'instant.

Merci d'avoir accepté de rédiger votre rapport pour le Congrès dans le sens que j'ai pris la liberté de vous indiquer. Vous aurez à votre disposition 45 minutes et je ne doute point qu'elles seront bien employées.

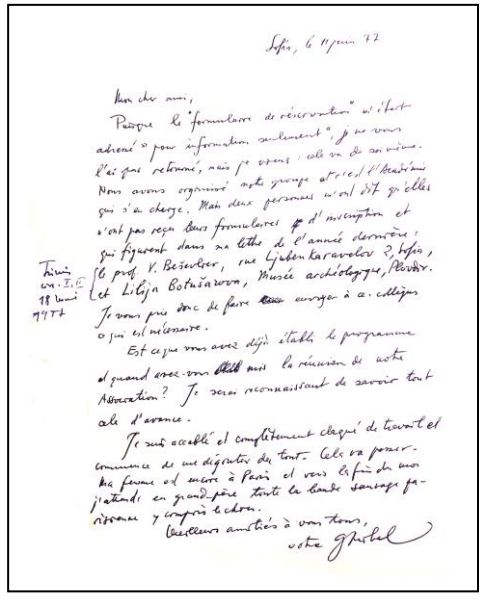
A mon tour, je vous assure une fois de plus qu'il y aura dans le programme du Congrès une séance du soir réservée à l'Association. Que ce soit le 11 ou le 12, je ne saurais vous le dire, puisqu'il me faut aussi penser à une soirée musicale, que je ne sais trop où placer. Mais, enfin, l'important c'est qu'une soirée vous soit réservée et qu'elle figure au programme qui sera distribué avant l'été prochain.

En principe les inscriptions sont arrêtées depuis deux mois, mais j'accepterai volontiers les communications des collègues bulgares qui me seront annoncées jusqu'au 1-er décembre.

Veuillez présenter mes respectueux hommages à Mme Mihailov et croyez, je vous en prie, à mes sentiments tout dévoués.

P.S.- Mon élection à l'ATHL n'est plus tout à fait récente: j'étais déjà correspondant depuis 1968 et j'ai été promu associé au début de 1975. Comme disait feu Vespasien: "Vae, puto deus fio!"

Fig. 1 - Lettre n° 6 (D. M. Pippidi).

Sofia, 6 II juin 77

Mon cher ami,
Puisque le "formulaire de réservation" n'était adressé "pour information seulement", je ne vous l'ai pas retourné, mais j'envoie cela en même. Nous avons organisé notre groupe artistique, il est bien ; mais elles sont à la charge. Mais deux personnes n'ont pas reçu leurs formulaires et n'ont pas encore d'inscription et qui figurent dans la liste de l'année dernière : le prof. V. Beševliev, rue Lyben Karavelov 2, Sofia, et Lilja Botušarova, Musée archéologique, Plovdiv.
Tirer ou. I.C. 18 mai 1977
Je vous prie donc de faire encore à ce collègues ce qui est nécessaire.
Est-ce que vous avez déjà établi le programme et quand aura-t-on lieu la réunion de notre Association ? Je serai reconnaissant de savoir tout cela d'avance.
Je suis accablé et complètement chagriné de travail et commence à me dégoûter de tout. Cela va pourtant finir et mettre à Paris et vous. Enfin on m'attend en grand-père toute la bande sauvage parisienne y compris le chien.
Cordiales amitiés à vous tous,
votre Gr. Mihail

Fig. 2 - Lettre n° 12 (G. Mihailov).

LETTRES

1

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (26 mai 1975) dactyl.

U N I V E R S I T A T E A D I N B U C U R E Ş T I
I N S T I T U T U L D E A R H E O L O G I E
BUCUREŞTI, STR. I. C. FRIMU 21
Telefon 50.34.10

Bucureşti, le 26 mai 1975

Cher collègue et ami,

je suis honteux de répondre si tard à vos félicitations de Nouvel an[29], mais je dois dire à ma décharge que depuis le début d'octobre j'étais absent du pays, où je viens à peine de rentrer[30].

Merci donc de vos bons vœux et agréez, je vous en prie, les miens, non seulement pour 1975, mais aussi pour les années à venir !

L'affaire de l'Association d'épigraphie latine[31] est en bonne voie et j'espère que d'ici l'année prochaine, quand nous aurons l'Assemblée générale de la FIEC[32] à Bruxelles[33], tout sera pour le mieux.

Nous comptons expédier cet été notre première circulaire concernant les thèmes du futur Congrès[34]. À ce sujet, j'aurai encore à vous écrire, mais je le ferai quand tous les points litigieux seront réglés.

Hommages respectueux à M-me Mihailov[35], si elle veut bien se souvenir encore de moi,

Salutation cordiales,

D. M. Pippidi

———————

[29] Lettre perdue.

[30] D. M. Pippidi avait été professeur invité pendant le semestre de l'hiver 1974-1975 à l'Institute for Advanced Study de Princeton.

[31] L'Association Internationale d'Épigraphie Latine (AIEL), fondée en septembre 1963 à Paris et dirigée par Hans-Georg Pflaum, qui sera absorbée par l'AIEGL en 1972.

[32] Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC), fondée à Paris en 1948, par les efforts de Jules Marouzeau (*Année Philologique*) et Juliette Ernst, avec l'appui de l'UNESCO.

[33] Et le colloque associé à la XVIe Assemblée Générale de la FIEC (Bruxelles, 2-4 septembre 1976).

[34] VIIe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine de Constantza (9-15 septembre 1977).

[35] Slavka Mihailova, née Pindeva, épouse de Georgi Mihailov.

2

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (28 avril 1976) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 28 avril 1976

Cher collègue et ami,

cette semaine, enfin, j'ai toutes les approbations nécessaires pour diffuser la 1-ère circulaire du prochain Congrès d'épigraphie. Vous la recevrez d'ici quelques jours et vous y lirez qu'un des thèmes majeurs de la réunion, qui sera discuté en séance plénière le dernier jour de travail, concerne l'*Epigraphie grecque et latine de la mer Noire*. Pratiquement, il s'agira d'une introduction de ma part, faite pour ouvrir le débat, suivie de trois rapports de 40 à 45 minutes chacun, destinés à élargir et à approfondir l'exposé liminaire, en traitant des problèmes particuliers que posent – au point de vue de la forme et du contenu – les inscriptions grecques et latines de l'URSS, de la Dobroudja et de la Bulgarie.

Je ne sais pas encore exactement qui sera le rapporteur choisi par l'Académie de Moscou, à laquelle nous avons laissé le choix d'une *persona grata*. Espérons que ce soit quelqu'un que nous connaissons au moins de réputation et qui s'acquittera pour le mieux de cette responsabilité délicate.

Il me reste à ajouter que, tout comme les autres rapporteurs, vous serez pendant le Congrès l'hôte du Comité d'organisation, qui prendra en charge vos frais de séjour en Roumanie, j'espère aussi qu'on pourra faire par la même occasion une ou deux excursions agréables et que vous rentrerez chez vous en emportant un bon souvenir de vos collègues roumains.

N'oubliez pas de présenter mes respectueux hommages à M-me Mihailov.

Cordialement à vous
D. M. Pippidi
D. M. Pippidi

———————

3

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (8 juill. 1976) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 8 juillet 1976

Cher collègue et ami,

je rentre d'Histria, où le travail va bon train, et je trouve chez moi votre lettre[36] qui m'a beaucoup réjoui. Je comptais bien sur votre présence à Constantza, après la lettre de M. Fol[37], mais je suis encore plus content d'avoir des nouvelles directes de vous sur vos projets et notre collaboration au Congrès.

Pour commencer par ce dernier, vous savez déjà qu'un des thèmes à débattre dans une séance plénière (le matin de la IV-e journée de travail) concerne l'*Épigraphie grecque et latine de la mer Noire*. C'est une concession faite à la partie du monde où l'on se réunira, et c'est aussi une occasion offerte à la plupart de nos collègues de se mettre au courant des problèmes que nous autres, riverains de la mer Noire, nous avons l'habitude d'étudier. Il s'agirait, à mon sens, de trois exposés faits par vous-même, par moi et par un Soviétique désigné par l'Académie de Moscou, dont j'ignore encore le nom. J'ai renoncé à faire appel à un épigraphiste turc, parce que je n'en connais pas et parce que de plusieurs côtés on m'a dissuadé d'en chercher. Ainsi, nous serons à trois de parler *non pas de l'état des travaux* (qui est plus ou moins connu, dans votre cas tout au moins), mais des particularités des documents que nous étudions et de leur apport à la connaissance du monde ancien : Grèce, Rome et indigènes. Trois rapports donc de 30 à 40 minutes chacun, après quoi l'on discuterait ou l'on écouterait des communications s'y rapportant. Il y aurait ici de la place pour parler de la succession d'Edson et de Cormack[38], et aussi d'autres projets concernant le même domaine.

Vous voilà donc renseigné sur la séance qui vous intéresse plus particulièrement. Je regrette de ne pouvoir encore vous faire savoir le nom du collègue soviétique, mais je pense qu'une réponse, quelle qu'elle soit, ne vas pas tarder à m'arriver.

J'ai bien reçu la lettre de Pflaum[39] que vous m'annoncez. Je compte d'ailleurs le rencontrer dans deux mois à Bruxelles, à l'Assemblée générale de la FIEC, où il viendra représenter l'Association.

---

[36] Lettre perdue.

[37] L'antiquisant Aleksandăr Fol (1933-2006), directeur de l'Institut de Thracologie (1972-1991), vice-ministre, puis ministre de la culture (1974-1980, 1980-1986).

[38] Charles Edson (1905-1988), épigraphiste américain, spécialiste de la Macédoine antique ; James Maxwell Ross Cormack (1909-1975), antiquisant britannique. Il s'agit des fascicules concernant la Macédoine dans le corpus *IG* (voir, dans les actes du colloque de Constantza, TOURATSOGLOU 1979 sur le projet d'un corpus des images de ces inscriptions).

[39] Hans-Georg Pflaum (1902-1979), spécialiste d'histoire romaine, antiquisant juif allemand établi en France en 1933. Sur l'affaire de l'AIEGL, voir d'autres détails dans la lettre **4** (de Pippidi à Pflaum).

[2] Je n'ai pas encore reçu (à moins de me tromper !) les adhésions de nos amis Gerov[40] et Besevliev[41], mais je ne doute pas que le moment venu ils ne soient avec nous à Constantza.

Encore merci de votre message amical. Veuillez transmettre mes respectueux hommages à M-me Mihailov et croyez-moi, je vous en prie, votre bien dévoué

D. M. Pippidi

———————

4

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à H-G. Pflaum[42] (Paris) (20 août 1976) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 20 août 1976

Monsieur et cher collègue,

merci de votre lettre du 8 de ce mois[43], qui m'apporte la preuve que vous êtes bien rentré de Princeton[44] et que, déjà, vous reprenez contact avec vos amis de Paris et d'ailleurs.

Pour ce qui est des demandes que vous m'adressez au nom du Président et du Secrétaire général de l'Association d'épigraphie grecque et latine[45], je suis heureux de pouvoir vous informer qu'à peine formulées elles ont été acceptées.

Je ferai le possible pour qu'une séance du soir soit réservée à l'Assemblée que vous vous proposez de convoquer (la matinée du 15 étant réservée à une excursion qui durera toute la journée) et je ne manquerai non plus de l'annoncer de manière à ce que tous les congressistes en soient informés.

À sa demande, j'avais déjà fait parvenir ces assurances à M. Mihailov, il y a peut-être un an, mais il m'est agréable de vous les donner à vous-aussi, puisque vous prenez la peine de m'en parler.

Agréez, je vous en prie, Monsieur et cher collègue, l'assurance de mes sentiments sincèrement dévoués

D. M. Pippidi
(D. M. Pippidi)

———————

[40] Boris Gerov (1903-1991), spécialiste d'histoire romaine, éditeur du premier tome des *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae* (1989).

[41] Le philologue classique et byzantiniste Veselin Beševliev (1900-1992), auteur, entre autres, de *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (1964).

[42] Lettre sans doute transmise par Pflaum à Mihailov.

[43] Lettre de Pflaum à Pippidi.

[44] Pflaum avait été professeur invité à plusieurs reprises l'Institute for Advanced Study de Princeton.

[45] À savoir, G. Mihailov et H.-G. Pflaum.

5

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (16 oct. 1976) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 16 octobre 1976

Cher collègue et ami,

il y a plusieurs mois que je vous ai écrit au sujet du rapport que j'aimerais voir rédiger pour le débat sur l'*Epigraphie de la mer Noire*, au Congrès de Constantza 1977. On dit, il est vrai, « pas de nouvelles, bonnes nouvelles », mais je vous avoue que, pour ce qui me concerne, je préfère savoir à quoi m'en tenir sur vos intentions, au moment où je m'apprête à diffuser ma seconde circulaire, qui, avec d'autres informations, doit aussi faire connaître les noms des rapporteurs de nos quatre *Rahmenthemen*[46].

Il est désormais établi que l'Union Soviétique nous envoie comme rapporteur Youri Vinogradov[47]. Faute d'un savant turc qui puisse se charger de parler de toutes les colonies de la côte Nord de l'Asie Mineure, nous devrons nous contenter d'une communication de M. French[48] sur les documents de Sinope.

Comme je crois vous l'avoir écrit, ce que j'attends de chaque rapporteur, ce n'est pas une information sur l'état présent des travaux dans chaque pays représenté, mais un exposé sur l'ensemble des problèmes que posent les documents épigraphiques pour l'histoire des colonies respectives : rapports avec les métropoles, rapports avec les indigènes, structures particulières, rapports avec l'Empire romain.

Si, comme je l'espère, vous êtes d'accord avec ce schéma, que M. Vinogradov a déjà accepté avec enthousiasme[49], je vous saurais gré de me faire parvenir votre agrément le plus tôt possible.

Merci d'avance. Cordialement à vous

D. M. Pippidi

———————

[46] Pour les quatre thèmes, voir l'introduction de cet article.

[47] L'épigraphiste Jurij G. Vinogradov (1946-2000), qui avait publié en 1971 la fameuse lettre sur plomb de Berezan' (*IGDOP* 23).

[48] David H. French (1933-2017), éditeur des inscriptions de Sinope (2004), qui, finalement, ne participera pas au congrès de Constantza.

[49] Un petit dossier épistolaire entre Pippidi à Vinogradov est conservé dans les archives de l'Académie des Sciences de Saint-Pétersbourg (je remercie pour ces renseignements Askold Ivantchik). Dans le cadre de leur collaboration, Pippidi avait envoyé à l'épigraphiste russe des photos de l'anneau du roi Skylès, conservé au Musée National d'Histoire de Bucarest (*IGDOP* 4).

6

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (4 nov. 1976) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 4 Novembre 1976

Cher collègue et ami,

je réponds sans tarder à votre lettre, que je reçois à l'instant[50].

Merci d'avoir accepté de rédiger votre rapport pour le Congrès dans le sens que j'ai pris la liberté de vous indiquer. Vous aurez à votre disposition 45 minutes et je ne doute point qu'elles seront bien employées.

À mon tour, je vous assure une fois de plus qu'il y aura dans le programme du Congrès une séance du soir réservée à l'Association. Que ce soit le 11 ou le 12, je ne saurais vous le dire, puisqu'il me faut aussi penser à une soirée musicale, que je ne sais trop où placer. Mais, enfin, l'important c'est qu'une soirée vous soit réservée et qu'elle figure au programme qui sera distribué avant l'été prochain.

En principe les inscriptions sont arrêtées depuis deux mois, mais j'accepterai bien volontiers les communications des collègues bulgares qui me seront annoncées jusqu'au 1-er décembre.

Veuillez présenter mes respectueux hommages à M-me Mihailov et croyez, je vous en prie, à mes sentiments tout dévoués.

D. M. Pippidi

P.S. – Mon élection à l'AIBL[51] n'est plus tout à fait récente : j'étais déjà correspondant depuis 1968 et j'ai été promu associé au début de 1975[52]. Comme disait feu Vespasien : « Vae, puto deus fio ! »[53].

———————

[50] Lettre perdue.

[51] Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris).

[52] Pippidi était depuis 1968 correspondant étranger de l'AIBL, avant d'être élu le 14 mars 1975 comme membre associé étranger, deuxième Roumain après Nicolae Iorga (1932). G. Mihailov sera élu membre correspondant étranger de l'AIBL (1979).

[53] Mots attribués à Vespasien sur son lit de mort (Suétone, *Vesp.* 23.4) : « Malheur ! Je crois que je deviens dieu ! ».

7

Lettre de G. Mihailov (Sofia) à D. M. Pippidi (Bucarest) (24 nov. 1976) dactyl.

GEORGI MIHAILOV
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ DE SOFIA

SOFIA LE 24 nov[embre] 76

Cher Ami,

Imaginez-vous, votre lettre datée du 4 novembre m'est arrivée just[e] avant-hier ! J'ai fait donc une petite enquête, et j'ai constaté que plusieurs collègues d'ici ont reçu la circulaire et vous ont répondu[54]. N'ont rien reçu les collègues suivants :

Acad. Veselin Beševliev[55], rue Ljuben Karavelov 2, Sofia – pas de communication

Prof. Boris Gerov[56], Kompleks Lenin Blok 60, Sofia – pas de communication

Prof. Ivan Venedikov[57], boul. Hristo Smirnenski 3, Sofia – communication : Contribution de l'épigraphie à l'histoire de Mesambria

Mme Jordanka Jurukova[58], rue Uzundžovska 14, Sofia – communication : Les inscriptions sur les poids

Mihail Lazarov[59], Musée archéologique de Varna, rue Šeinovo 5, vous envoiera [*sic*] lui-même sa demande d'inscription, mais je sais que sa communication sera consacrée aux timbres amphoriques

S'il est nécessaire, on peut envoyer à ces collègues les formulaires à remplir – il me semble même que c'est préférable.

Je vous remercie aussi que vous allez mettre notre soir dans le programme qui sera distribué d'avance.

Bien amicalement à vous,

GMihailov

———————

[54] Las participants bulgares au congrès de Constantza sont : V. Beševliev, L. Botušarova, V. Božilova, S. Damjanov, Z. Gočeva, J. Jurukova, I. Karajotov, M. Lazarov, G. Mihailov, M. Tačeva-Hitova, V. Tomova-Gerasimova, V. Velkov, I. Venedikov.

[55] Voir note 41.

[56] Voir note 40.

[57] L'archéologue, historien de l'art et épigraphiste Ivan Venedikov (1916-1997), avec la communication « L'histoire de Mesembria d'après les données épigraphiques ».

[58] La numismate Jordanka Jurukova (1936-2012), avec la communication « L'étalon monétaire dans l'inscription de Sadalas ».

[59] L'archéologue Mihail Lazarov (1934-2006), avec la communication « Les progrès de l'épigraphie céramique et quelques problèmes d'histoire économique du littoral occidental de la mer Noire à l'époque préromaine ».

8

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (17 déc. 1976) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 17 Décembre 1976

Cher collègue et ami,

un mot seulement pour vous remercier de vos dernières nouvelles.

J'ai aussitôt fait expédier de nouveaux exemplaires de notre première circulaire aux personnes dont vous m'avez fourni la liste. Je veux bien croire qu'ils l'auront reçue, mais jusqu'ici je n'ai pas eu d'elles aucun signe de vie.

Pour les Fêtes qui approchent et pour l'Année nouvelle qui n'est pas loin non plus, à vous-même et à M-me Mihailov, nos vœux les meilleurs de succès et de bonheur !

Cordialement à vous
D. M. Pippidi

———————

9

Lettre de L. et D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (16 mars 1977) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 16 mars 1977

Chers amis,

laissez-nous vous remercier chaleureusement de votre message[60], qui nous a bien touchés, ma femme[61] et moi. Nous sommes sains et saufs[62], Dieu merci, et notre fils[63] aussi, mais autour de nous que de deuils !

L'Institut d'Archéologie n'a perdu aucun de ses collaborateurs, si bien qu'en dépit d'importants dégâts matériels, nous avons repris notre activité. Je ne perds pas l'espoir que le Congrès de Constantza puisse avoir lieu à la date prévue, aussi comptons-nous absolument sur votre présence (la Dobroudja n'a pas du tout souffert par suite du séisme).

[60] Lettre perdue.

[61] Liliana Iorga-Pippidi (1910-1985).

[62] Le 4 mars 1977 un terrible tremblement de terre frappe la Roumanie, en particulier Bucarest (environ 1400 morts dans la capitale).

[63] Andrei Pippidi.

Merci encore de vos bonnes paroles. Ma femme se joint à moi pour vous envoyer à tous les deux l'expression de nos sentiments reconnaissants et amicaux

Lilliane et D. M. Pippidi

———————

10

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) aux membres du Comité international d'Épigraphie (22 mars 1977) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 22 III 1977

À MM. les membres du Comité international d'Épigraphie[64]
Monsieur et cher Collègue,

vous n'êtes certainement pas sans avoir appris qu'au début de ce mois un grave malheur a frappé la Roumanie ; un tremblement de terre d'une violence extrême, qui a causé et continue à causer au pays des pertes d'hommes et de biens à peine calculables.

Dans ces conditions, il est possible que vous vous soyez déjà posé la question si le VIIe Congrès international d'Épigraphie grecque et latine, fixé pour la première quinzaine de septembre, pourra avoir lieu à la date et dans les conditions prévues ? Renseignements pris auprès de nos autorités académiques, je suis heureux de pouvoir vous informer que le Comité d'organisation a été autorisé à faire savoir que rien ne doit être changé dans les dispositions déjà prises et que la préparation de cette importante réunion internationale doit être continuée dans les meilleures conditions.

En portant cette bonne nouvelle à votre connaissance et en vous priant de bien vouloir la diffuser autour de vous dans les cercles intéressés, je vous prie, Monsieur et cher Collègue, d'agréer l'assurance de mes sentiments sincèrement dévoués.

Au nom du comité d'organisation,
le Président,
D. M. Pippidi
(Prof. D. M. Pippidi)

———————

[64] Comité international : G. Barbieri, A. Betz, J. M. Blázquez, A. D'Ors, M. Guarducci, P. Herrmann, H. Krummrey, B. D. Meritt, G. Mihailov, M. Mitsos, T. Nágy, H. Nesselhauf, H.-G. Pflaum, D. M. Pippidi, D. Rendić-Miočević, M. Robert, R. S. Stroud, R. Syme, D. Van Berchem, M. J. Vermaseren, L. Vidman.

11

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (25 mars 1977) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 25 mars 1977

Monsieur et cher Collègue,

[suit le même texte que celui de la lettre **10** du 22 mars 1977, adressée aux membres du Comité international d'Épigraphie]

———————

12

Lettre de G. Mihailov (Sofia) à D. M. Pippidi (Bucarest) (11 juin 1977) *ms*.

Sofia, le 11 juin 77

Mon cher ami,

Puisque le « formulaire de réservation » m'était adressé « pour information, seulement », je ne vous l'ai pas retourné, mais je viens : cela va de soi même. Nous avons organisé notre groupe et c'est l'Académie qui s'en charge. Mais deux personnes m'ont dit qu'elles n'ont pas reçu leurs formulaires d'inscription et qui figurent dans ma lettre de l'année dernière[65] : le prof. V. Beševliev[66], rue Ljuben Karavelov 2, Sofia, et Lilija Botušarova[67], Musée archéologique, Plovdiv.

Je vous prie donc de faire envoyer à ces collègues ce qui est nécessaire.

Est-ce que vous avez déjà établi le programme et quand avez-vous mis la réunion de notre Association[68] ? Je serai reconnaissant de savoir tout cela d'avance.

Je suis accablé et complètement claqué de travail et commence de me dégouter de tout. Cela va passer. Ma femme est encore à Paris et vers la fin du moi[s] j'attends en grand-père toute la bande sauvage parisienne y compris le chou.

Meilleurs amitiés à vous tous,

votre GMihailov

———————

[65] Voir lettre **7**.

[66] Voir note 41.

[67] Au congrès de Constantza, avec la communication « Inscriptions de Philippopolis ». Pour les deux, note manuscrite de Pippidi : « Trimis | cir[culare] I, II | 18 mai | 1977 » [*Envoyé | cir[culaires] I, II | 18 mai | 1977*].

[68] AIEGL.

13

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (25 juin 1977) dactyl.

VII-e CONGRÈS INTERNATIONAL D'ÉPIGRAPHIE GRECQUE ET LATINE
CONSTANTZA, 9 – 15 septembre 1977
COMITÉ D'ORGANISATION
11, RUE I. C. FRIMU
BUCAREST 22 – ROUMANIE

Bucarest, le 25 juin 1977

Cher ami,

Les formulaires destinés à M. Beševliev et à M-me Botušarova avaient été déjà expédiés à Sofia au moins à deux reprises. Je ne puis que regretter qu'ils ne soient pas parvenus à destination à temps, mais j'espère que la troisième fois il n'y aura pas maldonne.

Pour ce qui est de la séance qui vous intéressera, elle aura lieu le mardi 13 septembre, en fin de journée et elle figure au programme, qui est déjà rédigé, comme suit :

« 20-22 (Aula de l'Institut Pédagogique) : Soirée réservée à la réunion de l'Association internationale d'Epigraphie grecque et latine ».

Félicitations cordiales pour la famille ag{g}randie : meilleurs vœux pour l'enfant, les parents[69] et les grands-parents !

Bien à vous
D. M. Pippidi

———————

14

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (24 septembre 1978) dactyl.

U N I V E R S I T A T E A D I N B U C U R E Ş T I
I N S T I T U T U L D E A R H E O L O G I E
BUCUREŞTI, STR. I. C. FRIMU 21
Telefon 50.34.10

Bucureşti, le 24 septembre 1978

Cher collègue et ami,

au sujet du Congrès de Budapest[70], de l'année prochaine, je m'empresse de vous informer que l'organisation de cette importante réunion est aux mains d'un comité hongrois présidé par le professeur J. Harmatta[71] (Pesti Barnabas-utca, 1, Budapest). C'est ce comité qui lance les invitations (j'en ai moi-même reçu une, comme tout le monde), le rôle de la FIEC ayant entièrement cessé au moment où

[69] Marta Mihailova (la fille de l'épigraphiste), née en 1945, mariée en 1969 avec Jean-Pierre Pigault (elle s'établit à Paris).

[70] VIIe Congrès de la FIEC (Budapest, 3-8 septembre 1979).

[71] Le linguiste János Harmatta (1917-2004). Pour les actes, voir HARMATTA 1984.

les thèmes à débattre ont été fixés (lors de l'Assemblée générale de Bruxelles, en septembre 1976).

J'écris aujourd'hui même à qui de droit pour lui signaler la regrettable omission et je ne doute point que vous ne receviez la 1-ère circulaire dans le plus bref délai.

Les *Actes* du Congrès de Mamaïa sont en ce moment sous presse[72] et on nous promet de nous livrer le volume vers le début de l'année prochaine. J'ai été retardé par la lenteur avec laquelle les congressistes se sont décidés à m'envoyer leurs résumés. Même maintenant je ne puis dire que tout le monde ait tenu ses promesses : c'est le cas notamment de vos compatriotes Lazarov[73] et Damianov[74] et de Mesdames Youroukova[75] et Botoucharova[76].

Pour ce qui est de vous, personnellement, j'ai reçu à temps le rapport expédié de Princeton[77] : aussi, le moment venu, ne manquerez-vous pas de recevoir un jeu d'épreuves complet.

Veuillez me rappeler au bon souvenir de M-me Mihailov et croyez, je vous en prie, aux sentiments les meilleurs de votre dévoué

D. M. Pippidi

———————

15

Lettre de G. Mihailov (Sofia) à D. M. Pippidi (Bucarest) (6 nov. 1978) *ms*.

Sofia, le 6 nov[embre] 78

Cher ami,

Je vous remercie pour l'invitation auprès du Comité d'organisation de la FIEC : j'ai reçu son invitation déjà au mois d'octobre, il y a quelques semaines. Mais dans une nouvelle lettre, on m'informe qu'immédiatement avant le Congrès[78] il y aura l'Assemblée générale de la FIEC, où seront invités les représentants des associations-membres de la FIEC. J'espère que ou bien le président[79] ou bien le secrétaire général de la FIEC n'oublieront pas de nous inviter pour cette Assemblée.

Quant à ce que vous m'écrivez à propos des Bulgares qui ne vous ont pas envoyé leurs rapports faits à Mamaia[80], ils m'ont répondu que c'est à cause de la

[72] Il ne s'agit pas du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines (Mamaia, 6-13 septembre 1972 ; pour les actes, voir PIPPIDI 1974), mais bien évidemment du congrès de Constantza. La confusion continue dans l'échange avec Mihailov.

[73] Voir note 59.

[74] L'archéologue Stefan Damjanov, avec la communication « Die Baukeramik von der spätantiken Stadt beim Dorfe Woiwoda (Schumen) ».

[75] Voir note 58.

[76] Voir note 67.

[77] G. Mihailov effectua deux séjours à l'Institut for Advanced Study de Princeton (septembre 1977-mai 1978 et septembre 1985-mai 1986).

[78] Voir note 70.

[79] Le président de la FIEC était alors D. M. Pippidi.

[80] Voir note 72.

façon dont seront publiés les Actes qui exclu{e}ront leurs rapports et un petit résumé de quelques lignes ne les satisfait pas. Qu'est[-]ce que vous en pensez ?

Bien amicalement à vous,

GMihailov

———————

16

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (30 nov. 1978) dactyl.

U N I V E R S I T A T E A D I N B U C U R E Ş T I
I N S T I T U T U L D E A R H E O L O G I E
BUCUREŞTI, STR. I. C. FRIMU 21
Telefon 50.34.10

Bucureşti, le 30 novembre 1978

Cher ami,

la prochaine Assemblée générale de la FIEC aura lieu les 1-2 septembre 1979, *avant* l'ouverture du VII-e Congrès international d'Etudes classiques (3-9 septembre)[81]. Le moment venu, l'Association internationale d'Epigraphie grecque et latine ne manquera pas d'y être invitée, tout comme les autres associations membres de la fédération. C'est notre Secrétaire, M. Paschoud[82], qui se charge de lancer la convocation et vous pouvez être sûr qu'il ne vous oubliera pas.

Vifs remerciements pour les tirés à part que vous avez eu l'obligeance de m'envoyer : j'en fais mon profit, comme chaque fois que je vous lis, en admirant votre savoir et la variété de vos préoccupations. Naturellement, je me suis acquitté des commissions dont vous m'avez chargé, en remettant à MM. Popescu[83] et Alexandrescu[84] les *separata* qui leur étaient dus.

Les *Actes* du Congrès de Mamaïa sont à l'impression depuis un couple de mois. On nous promet pour bientôt les premières épreuves et on nous laisse espérer que le volume pourrait être diffusé en février-mars de l'an prochain.

Mes hommages respectueux à M-me Mihailov et cordiales salutation de votre

D. M. Pippidi

———————

[81] À Budapest.

[82] Le philologue classique suisse François Paschoud.

[83] Le théologien et antiquisant Emilian Popescu (1928-2020).

[84] L'archéologue Petre Alexandrescu (1930-2009), successeur de Pippidi à la direction du chantier d'Istros, et plus tard directeur de l'Institut d'Archéologie. Il écrira la nécrologie de Mihailov dans la revue *Dacia* (ALEXANDRESCU 1991).

17

Lettre de D. M. Pippidi (Bucarest) à G. Mihailov (Sofia) (24 oct. 1979) dactyl.

U N I V E R S I T A T E A D I N B U C U R E Ş T I
I N S T I T U T U L D E A R H E O L O G I E
BUCUREŞTI, STR. I. C. FRIMU 21
Telefon 50.34.10

Bucureşti, le 24 octobre 1979

Cher Collègue et Ami,

merci de votre dernière lettre et de l'invitation que vous voulez bien m'adresser au sujet des Semaines Philippopolitaines 1980[85]. Je serai heureux d'y prendre part et j'espère que ma santé – qui dernièrement va beaucoup mieux – ne m'empêchera pas de réaliser cet alléchant projet.

J'espère que vous avez bien reçu les tirés à part de votre rapport de Constantza[86]. Quant au volumes d'*Actes* (qui n'est pas distribué par le Comité d'Organisation, mais se trouve en vente aux Editions « Les Belles Lettres » de Paris)[87], j'aurai le plaisir de vous en adresser un exemplaire, à titre amical, dès que j'aurai réussi à en procurer un.

Cordialement à vous

D. M. Pippidi
D. M. Pippidi

———————

18

Lettre de G. Mihailov (Sofia) à D. M. Pippidi (Bucarest) (20 janv. 1981) dactyl.

GEORGI MIHAILOV
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
membre du Comité international

1504 SOFIA LE 20 janvier 1981
Rue Oboriste 6

M. le Professeur D.M.PIPPIDI
15A, Bd. Ana Ipâtescu
Bucarest 1 (Roumanie)

Monsieur et Cher Collègue,

Comme vous le savez, le VIIIe Congrès international d'épigraphie grecque et

[85] Quatrièmes Semaines Philippopolitaines de l'Histoire et de la Culture Thrace (Plovdiv, 3-17 octobre 1980) (actes parus dans *Pulpudeva*, 4, 1983). Pippidi ne pourra pas y participer.

[86] MIHAILOV 1979.

[87] PIPPIDI 1979.

latine aura lieu à Athènes en 1982[88]. Mais puisqu'il faut penser au IXe Congrès en 1987, je m'adresse à vous comme membre du Comité international de bien vouloir soutenir l'invitation que la Bulgarie présentera à Athènes que le IXe Congrès ait lieu dans notre pays[89]. Saisies de cette proposition, les Autorités bulgares l'ont volontiers approuvée et faciliteront par tous les moyens possibles la réalisation heureuse de notre tâche. La Bulgarie est un pays accueillant{e}, riche en inscriptions et en antiquités précieuses, et facilement accessible par tous les moyens de transport pour les savants et leurs familles de tous les pays. Et permettez[-]moi d'introduire une note personnelle : vers la fin de mes jours, je voudrais donner encore une contribution à la promotion de cette science à laquelle j'ai consacré ma vie.

Dans l'attente de votre réponse qui sera, je l'espère, affirmative, et en vous envoyant mes meilleurs vœux pour cette nouvelle année, je vous prie d'agréer, Monsieur et Cher Collègue, l'expression de mes sentiments les plus distingués,

votre GMihailov

Mon gracieux souvenir à Mme Pippidi !

[88] 3-9 octobre 1982. Pour les actes, voir KALOGEROPOULOU 1984-1987.

[89] IXe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine (Sofia, 31 août-7 septembre 1987). Pour une partie des contributions, voir FOL 1987. Pour un rapport sur ce congrès, voir ARDEVAN 1987-1988.

INDEX DES NOMS DE PERSONNES ET DE LIEUX, AINSI QUE DES SUJETS

Académie Bulgare des Sciences 12
AIBL 6
AIEGL 3, 4, 6, 12, 13, 15, 16
AIEL 1
Alexandrescu (P.) 16
Asie Mineure 5

Beševliev (V.) 3, 7, 12, 13
Botušarova (L.) 12, 13, 14
Bruxelles 1, 4, 14
Budapest 14
Bulgarie 2, 18

Congrès d'Athènes 18
Congrès de Budapest 14, 15, 16
Congrès de Constantza 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, [14], [15], [16], 17
Congrès de Mamaïa v. Congrès de Constantza
Congrès de Plovdiv 17
Congrès de Sofia 18
Constantza 3
Cormack (J.) 3

Damianov (S.) 14
Dobroudja 2, 9

Edson (Ch.) 3
Empire romain 5

FIEC 1, 3, 14, 15, 16
Fol (A.) 3
French (D.) 5

Gerov (B.) 3, 7
Grèce 3

Harmatta (J.) 14
Histria 3

Institut d'Archéologie de Bucarest 9

Jurukova (J.) 7, 14

Lazarov (M.) 7, 14

mer Noire 2, 3, 5
Mésambria 7
Mihailov (G.) 4
Mihailova (S.) 1, 2, 3, 6, 8, 9, 12, 14, 16
Moscou 2, 3
Musée archéologique de Plovdiv 12
Musée archéologique de Varna 7

Paris 4, 12, 17
Paschoud (Fr.) 16
Pflaum (H.-G.) 4
Pippidi (A.) 9
Pippidi (L.) 9, 18
Popescu (E.) 16
Princeton 4, 14

Rome 3
Roumanie 2, 10, 11

Sinope 5
Sofia 7, 12, 13

URSS 2, 5

Venedikov (I.) 7
Vespasien 6
Vinogradov (J.) 5

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

AIBL Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
AIEGL Association Internationale de l'Épigraphie Grecque et Latine.
AIEL Association Internationale d'Épigraphie Latine (Paris).
AIP Archives Iorga-Pippidi (Bucarest).
CDAF Centre pour les Documents et les Fonds d'Archives/Centăr za dokumenti i arhivni fondove, Nouvelle Université Bulgare/Nov Bălgarski Universitet, Sofia.
FIEC Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques.
IGBulg G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I-V, Sofia, 1958-1997.
IGDOP L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996 (*Hautes Études du Monde Gréco-Romain* 22).

Auteurs

ALEXANDRESCU 1991 – P. Alexandrescu, *Georgi Mihaïlov (1915-1991)*, Dacia NS 35 (1991), p. 234-235.

ARDEVAN 1987-1988 – R. Ardevan, *Al IX-lea Congres Internaţional de Epigrafie Greacă şi Latină (Sofia, 1987)*, AMN 24-25 (1987-1988), p. 1212-1215.

BABEŞ 2007 – M. Babeş, *Arheologia românească şi congresele internaţionale în epoca « războiului rece »* [*L'archéologie roumaine et les congrès internationaux à l'époque de la « guerre froide »*], SCIVA 58/3-4 (2007), p. 321-344.

BARNEA 2013 – A. Barnea, *Dionisie M. Pippidi and the Society for Classical Studies in Romania*, dans : Gy. Karsai, G. Klaniczay, D. Movrin, E. M. Olechowska (éds.), *Classics and Communism : Greek and Latin behind the Iron Courtain*, Ljubljana-Budapest-Varsovie, 2013, p. 367-371 (photos p. 528-529).

DANA 2020 – D. Dana, *« Le Par(ad)is perdu ». La correspondance entre Georgi Mihailov et Louis Robert (1947-1967)*, JS (2020), p. 495-540.

FOL 1987 – A. Fol (éd.), *Actes du IXe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine, 31.VIII-7.IX.1987, Sofia*, I, Sofia, 1987 (Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica 2).

FOL *et alii* 1995 – A. Fol *et alii*, *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Sofia, 1995.

GANEV 1973 – T. N. Ganev, *Bălgaro-rumănski naučni i kulturni vrăzki. 1869-1944. Dokumenti* [*Relations scientifiques et culturelles bulgaro-roumaines. 1869-1944. Documents*], Sofia, 1973.

GOČEVA 1999 – Z. Gočeva (éd.), *In memoriam Georgi Mihailov*, Sofia, 1999 (Thracia Antiqua 10).

HARMATTA 1984 – J. Harmatta (éd.), *Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Etudes Classiques. Proceedings of the 7th Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies*, I-II, Budapest, 1984.

KALOGEROPOULOU 1984-1987 – A. G. Kalogeropoulou (éd.), *Πρακτικά του Η' διεθνούς συνεδρίου ελληνικής και λατινικής επιγραφικής, Αθήνα, 3-9 οκτωβρίου 1982*, I-II, Athènes, 1984-1987.

LAZOVA 2016 – Ts. Lazova, *Professor Georgi Mihailov and His* Altertumswissenschaft*: Antiquity for the Bulgarian Nation*, Studia Classica Serdicensia 5 (2016), p. 553-563.

MIHAILOV 1972 – G. Mihailov, *Projet d'une association internationale d'épigraphie grecque et latine*, dans *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972*, Munich, 1972 (Vestigia 17), p. 579-581.

MIHAILOV 1979 – G. Mihailov, *Documents épigraphiques de la côte bulgare de la mer Noire*, dans PIPPIDI 1979, p. 263-271.

PIPPIDI 1974 – D. M. Pippidi (éd.), *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6–13 septembre 1972*, Bucarest-Cologne-Vienne, 1974.

PIPPIDI 1979 – D. M. Pippidi (éd.), *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine. Constantza, 9–15 septembre 1977*, Bucarest-Paris, 1979.

PIPPIDI & POPESCU 1977 – D. M. Pippidi, E. Popescu (éds.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 septembre 1977)*, Bucarest, 1977.

ROBERT 1979 – L. Robert, *Discours d'ouverture*, dans PIPPIDI 1979, p. 31-42 (= *OMS*, VI, p. 685-696 = *Choix d'écrits*, 2007, p. 145-156).

ROBU 2019 – A. Robu, *La contribution de D. M. Pippidi à l'étude des inscriptions antiques*, dans A. Timotin (éd.), *Un siècle d'études sud-est européennes en Roumanie. Bilan historiographique*, Brăila, 2019 (Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud-Est Européennes 7), p. 51-64.

TOURATSOGLOU 1979 – I. Touratsoglou, *Progress Report on a « Corpus imaginum inscriptionum Graecarum Macedoniae » (CIIGM)*, dans PIPPIDI 1979, p. 479-481.

CONTRIBUȚII PRIVIND PREZENȚA MONEDELOR REGATULUI CELTIC DIN THRACIA ÎN DOBROGEA

Gabriel Mircea TALMAȚCHI[*]
Cristian CEALERA[**]

Cuvinte-cheie: *monedă, regatul celtic, Kavaros, secolul III a.Chr., Dobrogea, Thracia.*
Keywords: *coin, the Celtic kingdom, Kavaros, 3rd century BC, Dobruja, Thrace.*

Rezumat: *În cursul anului 2020 a fost descoperită în împrejurimile localității Lipnița (jud. Constanța), cu detectorul de metale, o monedă de bronz bătută pentru regele celt Kavaros. Este din tipul iconografic Nike sau Apollo/Nike și a fost emisă în monetăria orașului Mesambria, între anii 239-218 a.Chr. Din cercetările anterioare s-a observat, în general, suprapunerea zonei de circulație monetară a emisiunilor de bronz bătute în monetăria din Mesambria (din tipurile Amazoană/Athena Alkis și Apollo/scut celtic) cu cea a monedelor de bronz ale lui Kavaros (din tipul Nike sau Apollo/Nike) pentru perioada celei de a doua jumătăți a secolului al III-lea a.Chr. În Dobrogea istorică, cele mai nordice descoperiri (raportându-ne la aria de circulație a acestor monede celtice) sunt consemnate lângă Cavarna (în satele Bojureț, Septemvrijitsi și Sveti Nikola). Acest fapt, la care se adaugă descoperirile celtice de la Ruse și Razgrad, a permis lansarea ipotezei privind controlul de către regatul celtic din Thracia a zonei aflată imediat la sud de malul Dunării. Exemplarul nostru a apărut la o distanță de aproximativ 100 km în linie dreaptă de Shumen, respectiv Arkunis, și aproximativ 150 km de Mesambria. Pentru moment, descoperirea monetară nu poate fi legată de existența unei așezări sau necropole de perioadă elenistică cunoscută în împrejurimile localității. Nu știm în ce măsură moneda de la Lipnița exprimă o nouă limită nordică a regatului celtic. Este posibil să reprezinte un indiciu al controlului de la distanță al acestui spațiu dunărean de către regele Kavaros, pe fondul creșterii influenței și a implicării militare a regatului scitic în Dobrogea, spre finalul secolului al III-lea a.Chr.*

[*] Gabriel Mircea TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com.
[**] Cristian CEALERA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: cristiancealera@yahoo.com.

Abstract: *During the year 2020, a bronze coin struck for the Celtic king Kavaros was discovered near Lipnița (Constanța County), with the metal detector. It is of the iconographic type Nike or Apollo / Nike and was issued in the mint of Mesambria, between 239-218 BC. Previous research has generally shown that the area of monetary circulation of bronze coins minted in Mesambria (of the Amazonian / Athena Alkis and Apollo / Celtic shield types) overlaps with that of Kavaros' bronze coins (of the Nike or Apollo / Nike) for the period of the second half of the third century BC. In historical Dobruja, the most northern discoveries (referring to the circulation area of these Celtic coins) are recorded near Cavarna (in the villages of Bojureț, Septemvrijitsi and Sveti Nikola). This fact, to which are added the Celtic discoveries from Ruse and Razgrad, allowed the launch of the hypothesis regarding the control by the Celtic kingdom of Thrace of the area immediately south of the Danube bank. Our specimen appeared at a distance of about 100 km in a straight line from Shumen and Arkunis, respectively, and about 150 km from Mesambria. For the moment, the monetary discovery cannot be related to the existence of a settlement or necropolis of Hellenistic period known in the vicinity of the locality. We do not know to what extent the coin from Lipnița expresses a new northern limit of the Celtic kingdom. It is possible to represent an indication of the remote control of this Danube area by King Kavaros, against the background of the increasing influence and military involvement of the Scythian kingdom in Dobruja, towards the end of the 3rd century BC.*

Activitatea desfășurată de autoritățile specializate în protecția bunurilor de patrimoniu național mobil a adus în atenția lumii arheologice numeroase piese antice de semnificativă valoare pentru istoria națională și internațională. În această ordine de idei, în cursul verii anului 2020, am fost solicitați pentru realizarea unei expertize de specialitate asupra unui lot de aproximativ 50 de artefacte arheologice descoperite cu ajutorul detectorului de metale pe raza localității și a împrejurimilor localității Lipnița (com. Lipnița, jud. Constanța)[1], poziționată în sud-vestul teritoriului istro-pontic (**Pl. I.2**). De asemenea, am efectuat o deplasare la fața locului pentru a încerca localizarea descoperirilor și identificarea unor posibile așezări sau necropole specifice antichității și evului mediu timpuriu[2]. Printre aceste piese s-a remarcat o monedă de bronz aflată într-o stare relativ bună de conservare, care aparține ultimului suveran al Regatului celtic din Thracia și care, având în vedere raritatea sa în descoperirile din Dobrogea, am considerat necesar a fi publicată[3].

Aceasta prezintă pe avers capul zeiței Nike laureată, orientat spre dreapta, într-un cerc perlat, iar pe revers zeița Nike, în picioare, orientată spre stânga,

[1] Aceste indicii provin din cercetările Poliției de Patrimoniu Constanța. Mulțumim și pe această cale pentru informațiile oferite și permisiunea publicării acestei monede d-nei inspector principal Monica Perlea de la Inspectoratul de Poliție al Județului Constanța, Serviciul de Investigații Criminale.

[2] Este singurul mod prin care se mai poate realiza o conexiune cronologică cu situația arheologică în cazul exemplarelor descoperite cu detectorul de metale.

[3] Ne exprimăm și pe această cale totala gratitudine față de colegul și prietenul Metodi Manov, cercetător științific la Institutul Național de Arheologie din Sofia, din cadrul departamentului de numismatică și epigrafie, pentru ajutorul oferit în documentarea articolului de față privitoare la regatul celtic din Thracia.

ținând o cunună de flori, încununată cu numele lui Kavaros. Tot pe revers apare legenda verticală *(BA)ΣIΛE(ΩΣ)/KAΥAPOΥ* și, în stânga câmpului monetar, o monogramă formată din *H* și *K* în ligatură (**Pl. I.1**)[4].

O problemă istorică dezbătută în continuare în bibliografia istorică științifică este cea a existenței regatului celtic din Thracia sau așa-numitul regat de Tylis (*Τύλις*)[5], din perspectiva mai multor direcții de cercetare și anume: localizarea, cronologia, cultura materială și relațiile sale externe. Informații principale privitoare la acest regat provin de la mai mulți autori antici printre care Polybius (4.46; 52; 8. 22) și Stephanus din Byzantium (640.20-21). Fondat în cursul secolului al III-lea a.Chr., odată cu marea invazie a celților în Balcani și înfrângerea lor în fața lui Antigonus II Gonatas în bătălia de la Lysimacheia, regatul l-a avut ca prim rege pe Kersibaulos alias Komontorius (279-274 a.Chr.)[6] și a ocupat un spațiu geografic situat în partea de sud-est a Thraciei. Mai exact, pe baza descoperirilor arheologice, s-a individualizat o zonă delimitată de Varna, Cavarna, Shumen, Dâlgopol, Provadia, Ajtos, Burgas, Yambol și Sliven, respectiv Ruse, Veliko Târnovo și râul Iantra[7]. De asemenea, în zonele Arkovna, Varna și Shumen se grupează numeroase piese arheologice celtice de tip La Tène (fibule, brățări, inele, aplice, arme, coifuri și ceramică)[8]. Regatul a avut o perioadă de existență de aproximativ 60 de ani (279-219/218 a.Chr.)[9]. Finalul regatului pare să corespundă anilor 219-218 a.Chr. când, sub atacul revoltei tracice[10], acesta este complet distrus, iar urme ale unor mici grupuri de celți mai pot fi întâlnite până către 196-195 a.Chr. în apropierea Byzanțului[11].

Un document important în analiza istorică și economico-comercială a regatului celtic îl reprezintă cel monetar. Majoritatea descoperirilor monetare se grupează în jurul localității Arkunis/Arkovna, într-o citadelă, care a fost considerată la începutul anilor 90 ai secolului XX ca fiind legendarul "Tylis"[12]. Piesa pe care o publicăm aparține monetăriei regelui Kavaros (cca. 257-218 a.Chr.[13]), care a cunoscut atât emisiuni din argint, cât și din bronz. Cele de argint sunt din

[4] Moneda are următoarele date tehnice: AE; 12h; 5,39 g; 20,5 x 18,5 mm; catalogarea de referință se face la MANOV 2017a, p. 163-165; pentru monogramă la PRICE 1993, pl. VII, nr. 194 și STANCOMB 2000, pl. XIV, nr. 304.

[5] O altă titulatură a acestui regat o întâlnim la MANOV 2018, p. 561 sub forma de Regatul Galatiano-Ptolemaic din Thracia.

[6] MANOV 2018, p. 564.

[7] DIMITROV 2010, p. 58, 61-62.; LAZAROV 2010, p. 108, 110; MANOV 2010, p. 95-96; LAZAROV 2010, p. 97-98; pare deja caducă informația privind posibilitatea localizării capitalei regatului celtic în apropierea Byzantion-ului.

[8] LAZAROV 2006, p. 167-182; LAZAROV 2010, p. 102, 105.

[9] MANOV & DAMYANOV 2013, p. 11; MANOV 2017b, p. 115; MANOV 2018, p. 557.

[10] PRICE 1991, p. 173; deși această revoltă tracică este pusă sub semnul întrebării la MANOV 2017a, p. 184 și MANOV 2018, p. 565.

[11] MANOV 2013, p. 12; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2015, p. 266.

[12] LAZAROV 1993, p. 3-22; reținem și opinia care punea sub semnul întrebării această ipotetică localizare Arkunis-Tylis din nord-estul Bulgariei și se afirmă că mai sunt "cel puțin câteva zeci de așezări ca Arkovna" cf. DRAGANOV 2001 p. 29.

[13] MANOV 2017a, p. 92, 184; MANOV 2017b, p. 116; MANOV 2018, p. 565.

categoria tetradrahmelor, iar pentru monedele de bronz sunt cunoscute șase tipuri iconografice distincte[14].

Moneda găsită la Lipnița prezintă pe avers și revers imaginea zeiței Nike, care ar reprezenta-o de fapt, personificat, pe soția regelui Kavaros. Această asociere a fost sugerată și explicată în argumentație pornind de la o sărbătoare dedicată fondării regatului celtic care urma să se desfășoare la Mesambria. În contextul dificultății baterii de stateri (cu chipul regelui imprimat în aur), al atragerii atenției unor puternici conducători elenistici vecini, Kavaros folosește pe aversul unei monede de bronz imaginea soției personificată[15]. Până la această atribuire a personajului de pe avers era practicată identificarea capului văzut din profil spre dreapta cu zeul Apollo, decorat cu o cunună de lauri (cu o imagine care avea trăsături adolescentine feminizate)[16]. Din punct de vedere stilistic, modul iconografic de realizare exprimă o influență elenistică specifică artei monetare a orașelor grecești vecine. Această influență putea proveni și din interiorul regatului, fiind cunoscută componența multietnică a populației regatului celtic, formată din celți, traci și greci[17].

Locul baterii monedelor de argint și de bronz dedicate regelui Kavaros a fost stabilit și restabilit în bibliografia de specialitate pe parcursul înmulțirii descoperirilor monetare și a îmbogățirii informațiilor arheologice. Ca monetării pot fi enumerate: Apros/Apre, Arkunis cu zona dealului Arkovna (municipiul Dâlgopol) - lângă Shumen, Kabyle, Tsenino (districtul Stara Zagora), Tomis, Callatis, Odessos (?) și Mesambria (**Pl. I.2**)[18]. Astfel, au fost identificate diferite perioade de batere, a fost surprinsă schimbarea locului monetăriei în contextul mutării centrului politic și militar al regatului, pe fondul unor conflicte militare și a altor evenimente etc. Dintre aceste monetării se evidențiau până de curând Arkovna (un centru de dimensiuni mari și cu o poziție strategică excepțională) și Kabyle.

Exemplarul nostru este bătut la Mesambria, probabil între anii 239-218 a.Chr.[19] În bibliografie mai sunt precizate și alte perioade de datare, după cum urmează: 240-218 a.Chr.[20], 230-218 a.Chr. și 225-218 a.Chr.[21]. Din cercetări s-a observat, în general, suprapunerea zonei de circulație a monedelor de bronz bătute în atelierul din Mesambria (din tipurile Amazoană/Athena Alkis și Apollo/scut celtic) cu cea a monedelor de bronz ale lui Kavaros (din tipul Nike sau Apollo/Nike) pentru perioada celei de a doua părți a secolului al III-lea a.Chr.[22]. Este foarte posibil să fi

[14] Pentru tetradrahme vezi la MUSHMOV 1927, p. 235, nr. 154; GERASSIMOV 1958, p. 273-277; GERASSIMOV 1959, p. 111; DRAGANOV 1993, p. 75; pentru cele de bronz vezi la MANOV 2017a, p. 171.

[15] MANOV 2017a, p. 165.

[16] PRICE 1993, pl. VII, nr. 194-196; LAZAROV 1996, *passim*; MANOV 1999, p. 50; STANCOMB 2000, pl. XIV, 304; LAZAROV 2010, *passim*; DIMITROV 2010, p. 56-57.

[17] MANOV 2017a, p. 185-188; MANOV 2018, p. 561.

[18] GERASSIMOV 1959, p. 11-118; DRAGANOV 1993, *passim*; DRAGANOV 2001, p. 25-32; DRAGANOV 2005, p. 339-343; LAZAROV 2010, p. 103; MANOV & DAMYANOV 2013, p. 17; MANOV 2017a, p. 166-169.

[19] MANOV 2017a, p. 165.

[20] MANOV 1999, p. 50.

[21] STANCOMB 2000, pl. XIV și PRICE 1993, pl. VII.

[22] KARAYOTOV 2000, p. 72-73.

existat o suprapunere (și implicit o colaborare prin meșteri) a unor teme iconografice în situația unor tipuri monetare bătute la Mesambria și în atelierul regatului lui Kavaros[23].

În spațiul de sud-vest al Dobrogei am repertoriat câteva descoperiri monetare de bronz mesambriene de perioadă autonomă, așa cum pot fi enumerate cele din localitățile Floriile (com. Aliman, jud. Constanța)[24] și Izvoarele (com. Lipnița, jud. Constanța)[25]. Ele par a fi asociate fluxului de monede venite dinspre litoralul vest-pontic, direct dinspre Mesambria sau mijlocite de alte centre grecești, însoțind mărfurile de factură greacă. Posibilitatea de a fi bătute monede pentru regele Kavaros de către Mesambria trebuie înțeleasă în ansamblul relațiilor existente între rege și unele colonii de pe coasta de vest a Pontului Euxin. Astfel, este foarte posibil ca Odessos, Mesambria și Apollonia Pontica să fi plătit un tribut pentru asigurarea protecției lor din partea lui Kavaros (până în ultima decadă a secolului al III-lea a.Chr.), ori în general către autoritatea regatului celtic[26]. Protecția regelui celt a asigurat o perioadă de mare înflorire economică la Odessos, Mesambria și Kabyle, susținută de un comerț activ, știut fiind faptul că regele Kavaros a fost un mare apărător al siguranței negustorilor greci din zona Pontului (Polybius VIII, 22)[27].

Aria de circulație a monedelor de bronz bătute pentru Kavaros cuprinde regiunile Dâlgopol, Shumen, Provadia, Vetren, Varna, Devnya, Burgas, Nessebăr și Akhtopol[28]. Până în prezent, cele mai nordice descoperiri monetare celtice ale regelui Kavaros apăreau lângă Cavarna (în satele Bojureț, Septemvrijitsi și Sveti Nikola). Acest fapt, la care se adaugă descoperirile celtice de la Ruse și Razgrad, au permis lansarea ipotezei privind controlul de către regatul celtic din Thracia a zonei aflate imediat la sud de malul Dunării[29]. Exemplarul nostru a apărut la o distanță de 100 km în linie dreaptă de Shumen și Arkunis, respectiv aproximativ 150 km de Mesambria. Pentru moment, descoperirea monetară nu poate fi legată de existența unei așezări sau a unei necropole de perioadă elenistică cunoscută în împrejurimile localității. Nu știm în ce măsură moneda de la Lipnița exprimă o nouă limită nordică a regatului celtic. Este posibil să reprezinte un indiciu al controlului de la distanță al acestui spațiu dunărean de către regele Kavaros, pe fondul creșterii influenței și a implicări militare a regatului scitic în Dobrogea, spre finalul secolului al III-lea a.Chr.[30] Dacă nu cumva una din cauzele dispariției regatului lui Kavaros se datorează și apariției spre nordul său a unei noi forțe militare reprezentată de regatul scitic[31].

Moneda de bronz bătută pentru regele Kavaros completează tabloul general al circulației monetare din spațiul de est al Thraciei în prima parte a perioadei

[23] KARAYOTOV 2009, p. 21, 51.

[24] TALMAȚCHI 2007, p. 105, nr. 2-3; TALMAȚCHI 2011, p. 31, nr. 2-3.

[25] TALMAȚCHI 2007, p. 111, nr. 1; TALMAȚCHI 2011, p. 39, nr. 32; TALMAȚCHI 2018, p. 327, nr. 1-2.

[26] PRICE 1991, p. 173-176; LAZAROV 2010, p. 110-111; MANOV 2018, p. 556.

[27] LAZAROV 2010, p. 110; MANOV 2017b, p. 113.

[28] LAZAROV 2010, p. 98.

[29] LAZAROV 2010, p. 99, 105.

[30] DRAGANOV 2015, p. 128; TALMAȚCHI 2017, p. 178-180.

[31] TALMAȚCHI 2017, p. 178-179.

elenistice, implicând pentru prima oară în istoria descoperirilor "celtice" și spațiul de sud-vest al Dobrogei.

BIBLIOGRAFIE

DIMITROV 2010 – K. Dimitrov, *Celts, Greeks and Thracians in Thrace during the Third Century BC. Interactions in History and Culture*, în: L. Vagalinski (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC), Proceedings of the Interdisciplinary Colloquium Arranged by the National Archaeological Institute and Museum at Sofia and the Welsh Department, Aberystwyth University, held at the National Archaeological Institute and Museum, Sofia, 8 May 2010*, Sofia, 2010, p. 51-66.

DRAGANOV 1993 - *Д.* Драганов, *Монетосеченето на Кабиле*, София, 1993.

DRAGANOV 2001 - *Д.* Драганов, *Неизвестни монети на град Апрос в Тракия*, Нумизматика и сфрагистика 1-2 (2001), p. 25-32.

DRAGANOV 2005 – D. Draganov, *Coins of the Unknown Mint of Apros in Thrace*, în: C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.), *Proceedings of the 13th International Numismatic Congress, Actas-Proceedings-Actes,* Madrid, 2003, vol. I, Madrid, 2005, p. 339-343.

DRAGANOV 2015 - D. Draganov, *The Coinage of the Scythian Kings in the West Pontic Area*, Sofia, 2015.

GERASSIMOV 1958 – T. Gerassimov, *The Alexandrine Tetradrachms of Cabyle in Thrace*, în: Ingholt H. (ed.), *Centennial Publication of the American Numismatic Society*, New York, 1958, p. 273-277.

GERASSIMOV 1959 – T. Gerassimov, *Quelle est la ville où les tetradrachmes de Cavarus, roi celtique ont été frappés*, Bulletin de l'Institut d'archéologie Sofia 22 (1959), p. 111–118.

KARAYOTOV 2000 – I. Karayotov, *Messambria and the Rulers of Coastal Thrace (According to Numismatic Evidence)*, Bulletin du Musée National de Bourgas, Studia in memoriam Ivani Galabov 3 (2000), p. 66-82.

KARAYOTOV 2009 - I. Karayotov, *The Coinage of Mesambria. Bronze Coins of Mesambria, Centre for Maritime History. Archaeology and Ecology*, vol. II, Sozopol and Burgas, 2009.

LAZAROV 1993 – L. Lazarov, *The Problem of the Celtic State in Thrace. (On the Basis on Kavar's Coins from Peak Arkovna)*, Bulgarian Historical Review 2-3 (1933), p. 3-22.

LAZAROV 1996 - *Л.* Лазаров, *Относно келтската държава с център Тиле в Тракия при Кавар*, Нумизматични изследвания 2 (1996), p. 73-86.

LAZAROV 2006 - L. Lazarov, *New Findings of Cavarus' Coins and Celtic Materials from the Archaeological Complex of Arkovna*, în: V. Sîrbu, L. Vaida (eds.), *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița, 18-20 mai 2006*, Cluj-Napoca, 2006, p. 167-182.

LAZAROV 2010 – L. Lazarov, *The Celtic Tylite State in the Time of Cavarus,* în: L. Vagalinski (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC), Proceedings of the Interdisciplinary Colloquium Arranged by the National Archaeological Institute and Museum at Sofia and the Welsh Department, Aberystwyth University, held at the National Archaeological Institute and Museum, Sofia, 8 May 2010*, Sofia, 2010, p. 97-113.

MANOV 1999 - M. Манов, *Проблеми на монетосеченето в Тракия 281-218 г. пр. Хр*, София (Агато), 1999.

MANOV 2010 – M. Manov, *In Search of Tyle (Tylis). Problems of Localization*, în: L. Vagalinski (ed.), *In Search of Celtic Tylis in Thrace (III c. BC), Proceedings of the Interdisciplinary Colloquium Arranged by the National Archaeological Institute and Museum at Sofia and the Welsh Department, Aberystwyth University, held at the National Archaeological Institute and Museum, Sofia, 8 May 2010*, Sofia, 2010, p. 89-96.

MANOV 2017a – M. Манов, *В търсене на Тюлис или Тракия между 341 и 218 г. пр. Хр.*, София, 2017.

MANOV 2017b – M. Manov, *The earliest bronze coins of the king Kavaros*, în: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux. Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov*, Sofia, 2017, p. 113-121.

MANOV 2018 – M. Manov, *A Unique Bronze Coin of an Unknown Ruler of the Celtic Kingdom in Thrace*, Pontica 51 (2018), p. 553-570.

MANOV & DAMYANOV 2013 – M. Manov, V. Damyanov, *The First Mint of Cavarus, the Last King of the Celtic Kingdom in Thrace*, American Journal of Numismatics 25 (2013), p. 11-19.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2015 – V. Mihăilescu-Bîrliba, *În căutarea celților pierduți (Cercetări privind monetăria celtică și imitativă în România, Bulgaria și R. Moldova în anii 2008-2013*, în C. Croitoru, G. D. Hânceanu (eds.), *Miscellanea historica et archaeologica in honorem Vasile Ursachi octogenarii*, Brăila, 2015, p. 261-281.

MUSHMOV 1927 - N. Mushmov, *Les monnaies des rois thraces"*, în: *Recueil de mémoires dédié à Boris Diakovitch: à l'occasion du 25e anniversaire de son entrée à la Bibliothèque nationale et Musée à Plovdiv*, Sofia, 1927, p. 195–256.

PRICE 1991 - M. J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, London/Zürich, 1991.

PRICE 1993 – M. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum,* vol. IX. *The British Museum, Part I: The Black Sea*, London 1993.

STANCOMB 2000 - W. Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum, Volume XI: The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, Oxford, 2000.

TALMAȚCHI 2007 - G. Talmațchi, *The Mints' Issues from the Black Sea Coast and other Areas of Dobrudja the Pre-Roman and Early Roman Periods (6th Century BC-1st Century AD)*, Cluj-Napoca, 2007.

TALMAȚCHI 2011 - G. Talmațchi, *Aspect of the Circulation in Dobrudja of Coins Issued During the Autonomous Period in Odessos, Mesambria and Apollonia Pontica*, in: *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea, Miscellanea in Honour of Alexander Minchev, International Conference, Varna, February 23th, 2007*, Acta Musei Varnaensis VIII-2 (2011), p. 17-46.

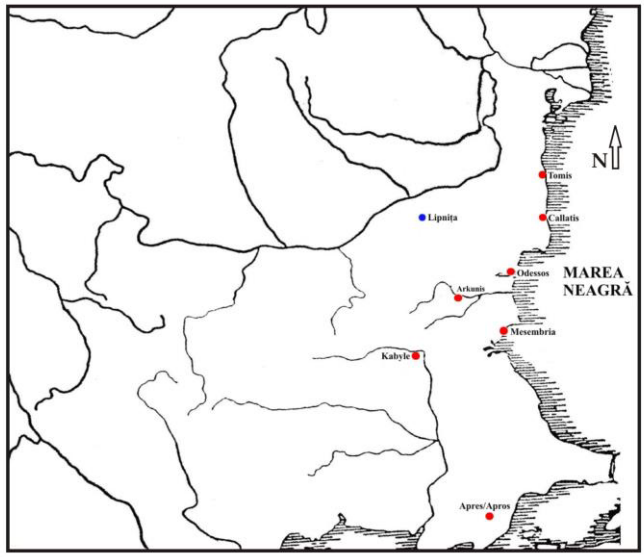
TALMAȚCHI 2017 - G. Talmațchi, *Câteva noi descoperiri monetare „scitice" provenind din spațiul istro-pontic*, Danubius 35 (2017), p. 157-184.

TALMAȚCHI 2018 - G. Talmațchi, *Noi descoperiri monetare elenistice în spatial istro-pontic*, Peuce 16 (2018), p. 325-334.

1

0 3 cm

2

Pl. I - 1. Moneda de bronz bătută pentru regele Kavaros descoperită la Lipnița (jud. Constanța); 2. Monetării ale regatului celtic din Thracia (inclusiv colonii) sub conducerea lu Kavaros și localizarea descoperirii monetare din sud-vestul Dobrogei de la Lipnița (jud. Constanța). / 1. Bronze coin minted for King Kavaros discovered at Lipnița (Constanța County); 2. Mintings of the Celtic kingdom of Thrace (including colonies) under the leadership of Kavaros and the location of the monetary discovery in southwestern Dobrudja from Lipnița (Constanța County).

DATE NOI PRIVIND PONDURI ANTICE ȘI MEDIEVALE TÂRZII DESCOPERITE ÎN DOBROGEA*

Gabriel CUSTUREA**

Cuvinte cheie: *pond, Dobrogea, dirhem, semissis, tremissis.*
Keywords: *pond, Dobrogea, dirhem, semissis, tremissis*

Rezumat: *Autorul prezintă 10 ponduri intrate recent în colecțiile MINAC. Este vorba de un pond callatian (roman timpuriu), descoperit la Dulcești (nr.1), piese romane târzii descoperite la Izvoarele – Sucidava (nr. 2, 3) și undeva în Dobrogea (nr. 9), și șase ponduri medievale târzii și moderne, descoperite la Târgușor (nr. 4, 5, 6), Tufani (nr. 7), Vâlcele (nr. 8) și într-un loc neprecizat (nr. 10).*

Toate aceste descoperiri atestă dezvoltarea schimburilor comerciale și chiar a schimburilor de bani în diferite epoci istorice.

Abstract*: The author presents 10 weights recently entered in the MINAC collections. It is a Callatian weight (early Roman), discovered at Dulcești (no. 1), late Roman pieces discovered at Izvoarele - Sucidava (no. 2, 3) and somewhere in Dobrogea (no. 9), and six late medieval and modern weights, discovered in Târgușor (no. 4, 5, 6), Tufani (no. 7), Vâlcele (no. 8) and in an unspecified place (no. 10).*

All these discoveries attest to the development of trade and even the exchange of money in different historical epochs.

Recenta apariție întâmplătoare a unor ponduri antice și medievale târzii ne îndeamnă să continuăm seria articolelor dedicate acestor artefacte[1], cu atât mai mult cu cât numărul celor publicate crește în mod continuu[2].

---

* O formă mai restrânsă a fost prezentată la Sesiunea Internațională Pontica, 6 – 8 octombrie 2016.

** Gabriel CUSTUREA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: custurea@gmail.com.

[1] CUSTUREA 1995-1996, p. 323-328; CUSTUREA 1998, p. 307-308; CUSTUREA 2002-2003, p. 439-443; CUSTUREA 2009, p. 672-683.

[2] ELEFTERESCU & ȘERBĂNESCU 2009, p. 183, nr. 23, 24; GRĂMĂTICU & IONIȚĂ 2011, p. 497-502; ICONOMU & CHIRIAC 2008, p. 105-118; MOTOTOLEA 2009, p. 663-669; PARASCHIV 2010, p. 509-512; PARASCHIV 2014, p. 551-555.

În cele ce urmează prezentăm un număr de 10 ponduri din plumb și bronz. Ele datează din perioada elenistică sau romană timpurie (1 ex.), romano-bizantină (3 ex.) și medievală târzie (6 ex.). Despre opt dintre piese există informații privind locul descoperirii (trei în mediul rural, cinci în cel urban).

Piesa elenistică (roman timpurie) este o emisiune a Callatisului, dar din cauza stării fragmentare nu putem preciza ce unitate de măsură reprezintă. Locul descoperirii, în teritoriul callatian, și inscripția ΔAMOCI îl arată ca un produs al polisului dorian[3].

Două dintre piesele romano-bizantine (nr. 2, 3) se alătură numeroaselor și diverselor descoperiri de epocă din așezarea urbană Sucidava Moesică[4]. Pondurile nu par să fie emisiuni oficiale, dar gramajul se încadrează în valoarea de ½ *nomisma* (*semissis*), respectiv 1/3 *nomisma* (*tremissis*). Cel de-al treilea pond (nr. 9) este o piesă mai neobișnuită, prin aspect și marcaj, deși poate fi încadrat și el în rândul unităților de măsură romane târzii ca ½ uncie sau 12 *grammata*[5].

Pondurile medievale târzii și moderne (nr. 4 – 8, 10) sunt submultipli sau multipli ai dirhemului, unitatea de bază otomană pentru masă[6].

Aceste piese se încadrează după tipologia lui Garo Kürkman[7] în categoriile D (nr. 4), F (nr. 7, 8), L (nr. 5) și U (nr. 6), cu datările specifice. Până în prezent din Dobrogea nu au fost publicate ponduri de tip D, datate larg între domnia lui Mehmed II și anul 1922 (abolirea sultanatului) și nici cele discoidale, de tip L și U, cu aceeași datare largă[8].

Toate cele 10 ponduri sunt descoperiri întâmplătoare, fără context arheologic, și din acest motiv lipsesc datări mai precise. Din informațiile de care dispunem, coroborate cu bibliografia unor descoperiri similare putem însă să schițăm o imagine mai apropiată a realităților din provincia danubiano – pontică.

[3] MOISIL 1957, p. 256.

[4] CULICĂ 1965, p. 419-426; CULICĂ 1966, p. 189-195; CULICĂ 1969, p. 355-372; CULICĂ 1972, p. 367-400; CULICĂ 1973-1975, p. 227-230; CULICĂ 1975, p. 215-262; CULICĂ 1976, p. 115-133; CULICĂ 1979, p. 145-149; CULICĂ 1980, p. 409-418; CUSTUREA 2019a, p. 149-150, nr. 50; CUSTUREA & VELTER 2017, p. 595, nr. 62-65; CUSTUREA, VERTAN & TALMAȚCHI 1997, p. 380-381, nr. 1754-1786; CUSTUREA, VERTAN & TALMAȚCHI 1998, p. 319-321, nr. 1893-1930; CUSTUREA, VERTAN & TALMAȚCHI 1999, p. 353, nr. 2043-2054; IRIMIA 1985, p. 141-156; IRIMIA 2002-003, p. 161-176; RĂDULESCU & CLIANTE 1986, p. 127-158; VERTAN & CUSTUREA 1982, p. 277-278, nr. 433-443; VERTAN & CUSTUREA 1988-1989, p. 372, nr. 1186, 1187, p. 373-377, nr. 1195-1255; VERTAN & CUSTUREA 1995-1996, p. 316-318, nr. 1581-1606.

[5] DAVIDSON 1952, p. 209, nr. 1588.

[6] HINZ 1970, p. 3-5; KÜRKMAN 1991, p. 11; PERE 1968, p. 36.

[7] KÜRKMAN 1991, p. 12 .

[8] KÜRKMAN 1991, p. 12, 15 – 18.

CATALOG

DULCEȘTI

1. Pond, plumb, 11,91 g, 27 x 20 x 3,5 mm, fragment.
Hermes agoraios cu *petasos*, ΔAMOCI
Sec. II – III (?), emisiune callatiană. Inv. 81 103.

IZVOARELE – SUCIDAVA

2. Pond, bronz, 2,41 g, 16,5 x 15,5 x 2 mm.
Lizibil: **N** (?)
Semissis (½ *nomisma*), sec. IV – VI. Inv.81 384. Abaterea de la standard (uncia = 27,264 g) este de + 6,07 %.

3. Pond, bronz, 1,66 g, 11,5 x 10 x 2 mm.
I·I
Tremissis (1/3 *nomisma*), sec. IV – VI. Inv. 83 607. Abaterea de la standard este de + 11 %.

TÂRGUȘOR – ESTER

4. Pond octogonal, bronz, 1,32 g, 14,5 x 14 x 1,5 mm.
Av. Rețea de linii incizate; Rv. Trei puncte incizate, așezate în triunghi.
1/3 dirhem (?), sec. XV – XIX. Inv. 83 608. Abaterea de la standard (dirhem = 3,207g) este de + 23,48 % .

TÂRGUȘOR (împrejurimi)

5. Pond discoidal, bronz, 38,72 g , D = 58,5 mm, di = 30 mm, gr. = 3 mm.
5 ponsoane (2 tugrale , cifre arabe 7, 9, litera ghaim).
12 dirhemi(?) , sec. XIX. Inv. 76 611. Abaterea de la standard este de + 0,61 %.

6. Pond discoidal, bronz, 160,00 g, D = 89 mm, di = 14 mm, gr. = 14 mm.
2 ponsoane (tugra Abdulmedjid ?, cifra arabă 84).
50 dirhemi, sec.XIX .Inv.76610. Abaterea de la standard este de - 0,22%.

TUFANI – BORUNGEA

7. Pond poliedric (14 fețe), bronz, 63,78 g, 22 x 21,5 x 21 mm.
20 dirhemi, sec. XV–XIX. Inv. 83347. Abaterea de la standard este de -0,57 %.

VÂLCELE – HOȘCADÎN

8. Pond poliedric (14 fețe), bronz, 62, 17 g, 22 x 20 x 20 mm.

o o incizate pe una dintre fețele rombice
20 dirhemi, sec.XV – XIX. Inv. 83 348. Abaterea de la standard este de - 3,08 % .

DOBROGEA – PASSIM

9. Pond discoidal, plumb, 14,74 g, 28 mm, uniface .
I . B în cerc de globule.
½ uncie (12 *grammata*), sec. IV – VI. F.n. Abaterea de la standard este de + 8,12 % .

10. Pond octogonal, bronz, 2,98 g, 27 x 26 x 1 mm, uniface.
O incizie în centrul octogonului.
1 dirhem, sec. XV – XIX. F.n. Abaterea de la standard este de - 7,08 %.

În ceea ce privește exactitatea pondurilor se observă că de cele mai multe ori sunt variații mici de până la 5 %, dar există și cazuri cu abateri mai semnificative. Cele mai multe dintre piesele prezentate fac parte din categoria pondurilor neoficiale. Astfel de cazuri se întâlnesc din antichitate până în epocile medievală și modernă[9].

În zona localității Dulcești se află trei așezări antice cunoscute din periegheze și s-au descoperit cîteva monede romane emise în secolele I-III, încă inedite[10]. Despre Izvoarele, antica Sucidavă Moesică, nu mai este cazul să subliniem bogăția și diversitatea materialelor descoperite aici. De la Târgușor – Ester și din zonă s-au publicat, de asemenea, numeroase alte piese fie antice, fie medievale[11], ca de altfel și de la Tufani[12]. În documentele din secolele XVI – XIX sunt amintite aici satele Malcoci și Șarapcea Caraagaci[13]. De la Vâlcele – Valeli între secolele XVI – XIX[14] – provin mai multe monede și un capac de recipient de teriac, publicat recent[15].

Prezența acestor piese,mai ales în zona rurală – Dulcești, Tufani, Vâlcele – atestă existența unei vieți economice dezvoltate,bazată pe schimburi marfă – bani, în care se vehiculau mărfuri de tipul mirodeniilor, coloranților, medicamentelor , cosmeticelor sau se schimbau bani, fie în antichitate fie în epocile medievală și modernă .

[9] CUSTUREA 2009, p. 674-677; OCHEȘEANU 1989, p. 91-97 .
[10] Cod RAN 60614.01; 60614.02; 60614.03.
[11] ANTON-MANEA 2002-2003, p. 329-337; CUSTUREA 1995-1996, nr. 5-8, 10; CUSTUREA 1998, p. 307, nr. 1, 3; CUSTUREA 2002-2003, p. 441, nr. 3-6, 8, 10-14; CUSTUREA 2008, p. 416, nr. 2, 5, 6; CUSTUREA 2009, p. 675-677, nr. 9, 12, 15, 19-25; CUSTUREA 2010, p. 471-507; CUSTUREA 2019a, 197-198, nr. 112, 113; MOTOTOLEA 2009, p. 665, nr. 3; MOTOTOLEA 2015-2016, p. 315-356; PARASCHIV TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012, p. 347, nr. 8, 9, 14.
[12] CUSTUREA 2019a, p. 201, nr. 120; CUSTUREA & PARASCHIV TALMAȚCHI 2011, p. 136, nr. 4; CUSTUREA & VELTER 2017, p. 598-600, nr. 108-136; PARASCHIV TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012, p. 346, nr. 2, 6, p. 348, nr.15.
[13] GHIAȚĂ 1980, p. 53, nr. 166; 55, nr. 226.
[14] GHIAȚĂ 1980, p. 55, nr. 250.
[15] CUSTUREA & VELTER 2017, p. 600, nr. 139 – 145; CUSTUREA 2019b, p. 433, nr. 2.

BIBLIOGRAFIE

ANTON-MANEA 2002-2003 – C. Anton-Manea, *Inele sigilare medievale din Dobrogea centrală (sec. XVII – XVIII),* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 329-337.

CULICĂ 1965 – V. Culică, *Croix romano-byzantines découvertes a Pîrjoaia (district d'Adamclisi, region de Dobroudja),* Dacia N.S. 9 (1965) , p. 419-426.

CULICĂ 1966 – V. Culică, *Fragmente de rame de plumb pentru oglinzi găsite la Pîrjoaia*, SCIV 17 (1966), 1, p. 189-195.

CULICĂ 1969 - V. Culică, *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Pîrjoaia-Dobrogea,* Pontice 2 (1969), p. 355 – 372.

CULICĂ 1972 – V. Culică, *Moneda măruntă romano-bizantină din secolul al V-lea e.n. și unele replici în plumb de la Izvoarele, jud. Constanța,* Pontica 5 (1972), p. 367-400.

CULICĂ 1973-1975 – V. Culică, *Două ponduri romano-bizantine,* BSNR 67-69 (1973-1975), p. 121-123, p. 227-230.

CULICĂ 1975 – V. Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea), I,* Pontica 8 (1975), p. 215-262.

CULICĂ 1976 – V. Culică, *Plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Dobrogea), II,* Pontica 9 (1976), p. 115-133.

CULICĂ 1979 – V. Culică, *Tipar pentru turnat plumburi comerciale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele (Addenda et corrigenda),* Pontica 12 (1979), p. 145-149.

CULICĂ 1980 – V.Culică, *Plăci votive și reprezentări sculpturale din cetatea romano-bizantină de la Izvoarele din teritoriul municipiului Durostorum,* SCIVA 31 (1980), 3, p. 409-418.

CUSTUREA 1995-1996 – G. Custurea, *Câteva ponduri medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 323-328.

CUSTUREA 1998 – G. Custurea, *Noi ponduri medievale din Dobrogea*, Pontica 31 (1998), p. 307-308.

CUSTUREA 2002-2003 – G. Custurea, *Ponduri antice și medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 439-443.

CUSTUREA 2008 – G. Custurea, *Capsule de teriac descoperite în Dobrogea,* Pontica 41 (2008), p. 415-418.

CUSTUREA 2010 – G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târgușor (jud. Constanța),* Pontica 45 (2010), p. 471- 507.

CUSTUREA 2009 – G. Custurea, *Ponduri antice și medievale descoperite recent în Dobrogea*, Pontica 42 (2009), p. 672-683 .

CUSTUREA 2019a – G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. VI-VIII)*, Constanța, 2019.

CUSTUREA 2019b – G. Custurea, *Două noi capace de teriac descoperite pe teritoriul Dobrogei*, Pontica 52 (2019), Supplementum VI, p. 431-443.

CUSTUREA & PARASCHIV TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, C. Paraschiv Talmațchi, *Small Crosses from the Byzantine Period Discovered on the Danube-Pontic Territory*, EBPB 6 (2011), p. 135-148.

CUSTUREA & VELTER 2017 – G. Custurea, A.M. Velter, *Monede medievale și moderne descoperite în Dobrogea (1223-1872)*, Pontica 50 (2017), p. 573-631.

CUSTUREA, VERTAN & TALMAȚCHI 1997 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XI),* Pontica 30 (1997), p. 371-387.

CUSTUREA, VERTAN & TALMAȚCHI 1998 - G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XII)*, Pontica 31 (1998), p. 309-328.

CUSTUREA, VERTAN & TALMAȚCHI 1999 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII)*, Pontica 32 (1999), p. 347-365.

DAVIDSON 1952 – G. Davidson, *Corinth XII. The minor objects*, Princeton, New Jersey, 1952.

ELEFTERESCU & ȘERBĂNESCU 2009 – D. Elefterescu , D. Șerbănescu , *Piese de epocă romană aflate în colecțiile Muzeului Civilizației Gumelnița, Olteniț*a, Peuce s.n. 7 (2009), p. 171-192.

GHIAȚĂ 1980 – A. Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, Memoriile Secției de studii istorice a Academiei R.S.R, s. IV , t. 5 (1980), p. 29-61.

GRĂMĂTICU & IONIȚĂ 2011 – S. Grămăticu, V. Ioniță, *Un pond de plumb din vremea lui Antoninus Pius*, Pontica 44 (2011), p. 497-502 .

HINZ 1970 – W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte. Umgerechnet ins metrische System*, Handbuch der Orienatlistik, Leiden / Koln, 1970.

ICONOMU & CHIRIAC 2008 – C. Iconomu, C. Chiriac, *Ponduri inedite dobrogene dintr-o colecție particulară*, ArhMold 31 (2008), p. 105-118.

IRIMIA 1985 – M. Irimia, *În legătură cu unele tegule ștampilate descoperite la Izvoarele (jud.Constanța),* Pontica 18 (1985), p. 141-156.

IRIMIA 2002-2003 – M. Irimia, *Noi descoperiri de tegule romane ștampilate în sud-vestul Dobrogei,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 161-176.

KÜRKMAN 1991 – G. Kürkman, *Osmanlilarda Ölçu Ve Tartilar / Ottoman Weights and Measures*, Istanbul, 1991.

MOISIL 1957 – C. Moisil, *Ponduri inedite sau puțin cunoscute din Histria, Callatis și Tomi*, SCN 1 (1957), p. 247-294 .

MOTOTOLEA 2009 – A. Mototolea, *Ponduri romano-bizantine din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Pontica 42 (2009), p. 664-670.

MOTOTOLEA 2015-2016 – A. Mototolea, *Catarame-pafta de influență orientală din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța,* Pontica 48-49 (2015-2016), p. 315-356 .

OCHEȘEANU 1989 – R. Ocheșeanu, *Pondurile unciale din Tomis. Încercare de clasificare tipologică și interpretare statistică*, SCN 9 (1989), p. 89-103 .

PARASCHIV 2010 – D. Paraschiv, *Două ponduri unciale din bronz descoperite la (L)Ibida*, Pontica 43 (2010), p. 509-512.

PARASCHIV 2014 – D. Paraschiv, *Noi ponduri unciale din nordul Dobrogei*, Pontica 47 (2014), p. 551-555.

PARASCHIV TALMAȚCHI & CUSTUREA 2012 – C. Paraschiv Talmațchi, G. Custurea, *Cloting Accessories Ornaments found in Dobrudja*, Pontica 45 (2012), p. 345-360.

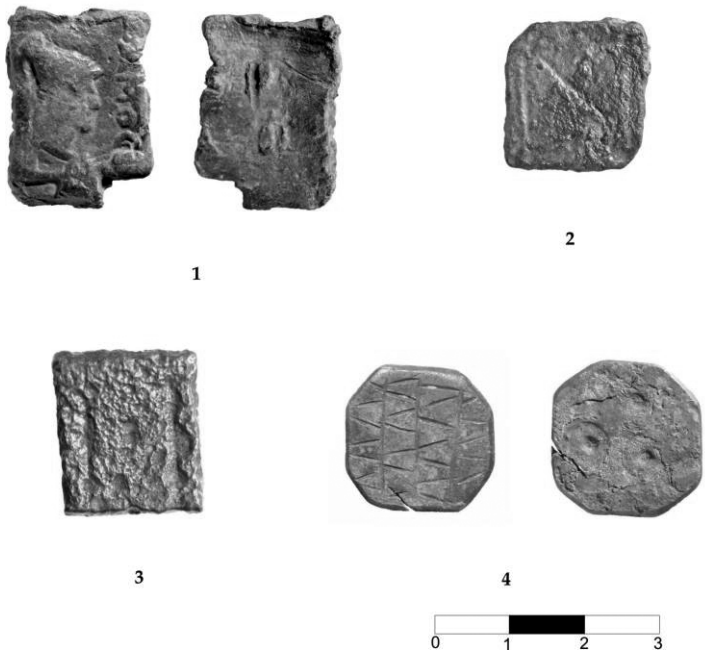
PERE 1968 – N. Pere, *Osmanlilarda Madenî Paralar, Istanbul.*

RĂDULESCU & CLIANTE 1986 – A. Rădulescu, T. Cliante, *Tezaurul de la Sucidava – Izvoarele (jud. Constanța),* Pontica 19 (1986), p. 127-158.

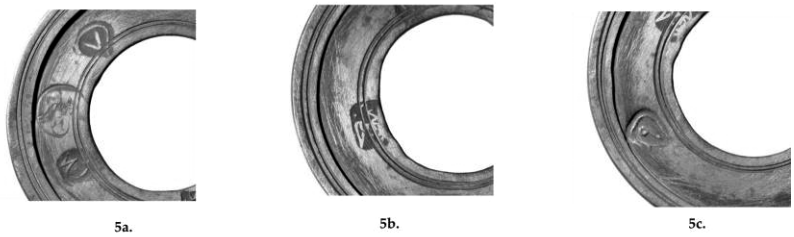
VERTAN & CUSTUREA 1982 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (IV)*, Pontica 15 (1982), p. 275-292 .

VERTAN & CUSTUREA 1988-1989 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VIII)*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 369-390.

VERTAN & CUSTUREA 1995-1996 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (X)*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 309-321.

Planșa 1.

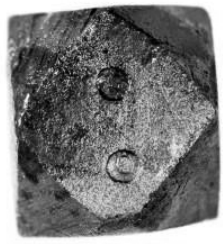
6.

6a.

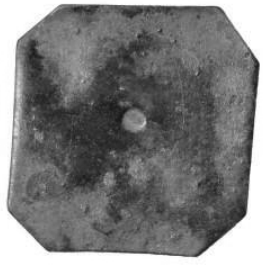
7.

8.

9.

10.

Planșa 2.

Natalia MATEEVICI et Tatiana L. SAMOJLOVA, *Амфорные клейма из Тиры (раскопки 1998-2008 гг.) / Amfornye klejma iz Tiry (raskopki 1998-2008 gg.)*, Oleg Filjuk, Kiev, 2017, 234 p.

Tyras, cité grecque au nord-ouest de la mer Noire, est restée un peu marginale dans les recherches, notamment du fait de son caractère périphérique par rapport aux grandes régions traditionnellement étudiées, l'ouest et le nord de la mer Noire. Les timbres amphoriques trouvés dans cette cité sont relativement nombreux (1249 en 1988 selon T. L. Samojlova), mais ont jusqu'à présent été très peu publiés. Ainsi hormis les articles des archéologues roumains Paul Nicorescu et Grigore Avakian faisant connaître une centaine de timbres dans l'entre-deux-guerres lorsque ce site appartenait à la Roumanie (Cetatea Albă), et l'article de la chercheuse soviétique Elena Shtaerman qui publiait en 1951 un lot de 273 timbres de centres producteurs secondaires, rien n'était vraiment publié sur le sujet. On trouve également des publications de timbres de Tyras dans quelques catalogues ou articles étudiant tel ou tel centre producteur, mais sans vision globale. La connaissance des timbres découverts à Tyras était donc partielle et dépassée. Cet ouvrage en russe est donc le bienvenu, puisqu'il publie près de 900 timbres trouvés entre 1998 et 2008, sans sélection des centres producteurs et en s'appuyant sur les chronologies usuellement utilisées. Après quelques pages sur l'histoire, notamment économique de Tyras, les auteurs présentent des considérations générales sur le commerce amphorique à partir du catalogue qui constitue la partie la plus importante de l'ouvrage.

Ce catalogue est composé de sections par centre producteur, mais qui n'apparaissent malheureusement pas dans le sommaire. Pour chaque centre producteur, les auteurs présentent l'historiographie, la ou les chronologies utilisées ainsi que quelques commentaires sur la collection, notamment la répartition chronologique. Les timbres sont classés alphabétiquement par magistrat puis fabricant, mais les homonymes ne sont pas distingués par des entrées différentes, ce qui complique la lecture rapide de l'ouvrage. Les timbres sont illustrés à la fin du volume en noir et blanc, le plus souvent par une photographie et un frottis. Les frottis sont très utiles pour vérifier les lectures. La numérotation des timbres redémarre malheureusement à chaque section. Un index des noms grecs permet de circuler facilement au sein de l'ouvrage. Je remercie N. Mateevici d'avoir bien voulu m'envoyer quelques photographies des timbres.

Voici quelques propositions pour améliorer les lectures.

Héraclée du Pont

66) Μα(...) / Σω(τήρ) caducée Ma- est un magistrat du groupe I Б MG : Ivashchenko 2014, p. 92.

Thasos

Le sens de lecture des timbres thasiens n'est pas indiqué suivant les normes diffusées notamment par Y. Garlan, ce qui rend compliquées les lectures (par exemple n° 25).

10) Du fait de la restitution proposée, ce ne peut être *Aristophanès* du groupe G2 de Garlan. Cela peut être un autre magistrat ou un fabricant en *Aristo-*.

11-12) C'est *Aristophanès* I car il présente un *sigma* aux barres divergentes et le nom est inachevé (Debidour 1979, p. 281).

18) *Damastès* est plutôt à ranger comme fabricant. Le magistrat est *Satyros*.

24) Sur le frottis, je vois un *M* sur la ligne supérieure. Comme pour le suivant, ce ne peut être *Hérophôntos*, car il est toujours sur la première ligne (Debidour 1979, p. 282). Il s'agit certainement du magistrat désigné *Hérophôn* II par Debidour et *Hérophôn* IV par Tzotchev 2016, p. 73.

29) Probablement *Thasôn I* Bon 1957, n° 801.

54) *Nikodèmos* probablement I, plutôt que *Nikanôr* ou *Nikodèmos Ti*, qui sont beaucoup plus tardifs que le reste des timbres thasiens de Tyras.

Inversion des images 59 et 61.

62) *Pythiôn* 5.

72) Il semble y avoir un *P* sur un des côtés longs du timbre.

Sinope

2) Astynome *Aischinès* 3 plutôt que 2 car non rétrograde.

8) Astynome *Aishinès* 4 et probablement le fabricant *Kallisthénès*, davantage que *Attis*, ou *Manès* trop court.

15) Astynome *Antimachos* 2 fabricant *Kallisthénès* : Conovici 1998, n° 180.

17) Astynome *Artémidôros* 1, fabricant *Philokratès* II ou III : Pridik 1917, p. 86, n° 508.

18) [Βόρ]υος/Ἀστυνόμου/Ἀπολ[λονίου] tête masculine de profil. Astynome *Borys* 1 : Pridik 1917, p. 87, n° 513.

26) Astynome *Kléonikos Mènios* : Pridik 1917, p. 73, n° 229.

29) Fabricant *Euklès* ou *Eumachos*, partie supérieure d'un *E* visible.

31) Fabricant *Philokratès* : Skorpil 1904, p. 31, n° 70,2.

35) Δίου/Ἀστυ[νόμου]/Φιλο[κράτου] Tête barbue de face, pilier hermaïque : Garlan 2004, n° 131.

47) Fabricant *Pistos* comme pour le n° 49, *Mithridatès* et *Kleainétos* sont trop longs.

51) Fabricant *Pistos*, timbre semblable au n° 49.

55) Fabricant *Μιθριδάτης* : Conovici 1998, n° 279.

58) Sur le frottis, on voit des lettres qui peuvent correspondre à [Κτή]σων : Conovici, Avram & Poenaru Bordea 1989, p. 119, n° 106.

60) Quelques traces de lettres sont visibles sur le frottis, la présence de *sigmas* lunaires montre que le fabricant est *Prôtos* : Sztetyllo 1983, p. 144, n° 227.

61) [Φίλωνος Ἀ]σ/[τυ]νομουῦντο/[ς Κω]ρύλος massue en-dessous, canthare à droite. Astynome *Philôn 2* : Fateev 2002, p. 185-186, n° 60.

66) Fabricant *Simaliôn*.

85-86) Astynome *Mikrias* 1 : Fedoseev 1998, p. 267, n° 72.

93) Fabricant probablement *Kinôlis* : Conovici 1998, n° 63.

94) Fabricant *Simaliôn*, le timbre semble identique aux n° 90-91 ou moins probablement *Kallisthèn(ès)*, qui est rare.

95) Fabricant Ἀ[γά]θωνος : Garlan 2004, n° 530.

99) Plusieurs possibilités : *Mnésiklès* 1 ou 2 *Aristeôs* ou *Mnésis 2 Phormiônos*.

100) C'est certainement le fabricant *Attalos* avec la même matrice que Garlan 2004, n° 194.

101) Fabricant *Euklès* : Becker 1855, p. 488, n° 32.

104) [Ἀστυ]νόμου/[Φημίο]υ̣ τοῦ/ [Θυσίλε]ω /[Ἀπατο]ῦ̣ριος, acrostyle : Becker 1855, p. 489, n° 43.

116) Fabricant *Anchialos*, car le timbre est différent du n° 117.

118) Fabricant *Attis* car le timbre est différent du n° 117 : Garlan 2004, n° 188.

128) Fabricant *Kylianos* : Becker 1863, p. 51, n° 18.

130) Fabricant *Poseidônios* : Conovici 1998, n° 7-8.

138) [Ὀμφαλ]ίκου /[Ἀσ]τυνό(μου)/[Νου]μηνί(ου)] : Salnikov 1966, p. 210, n° 9.

142) Peut-être [Ἴ]φιος/[Ἀσ]τυνό(μου)/[Ἡφαίστιο] canthare : Fateev 2002, p. 181, n° 35.

143) *Aischriôn Artémidorou* ou *Antipatros 2 Apollodôrou*.

154) Astynome *Polycharmos* ou *Poseidônios* 2, 3, 5 et fabricant *Nikostratos* ou *Noumènios*.

161) Astynome *Mnésiklès* 1, et probablement le fabricant *Poseidônios* : Pridik 1917 p. 94, n° 668.

162) [Φίλ]ωνος/[ἀσ]τυνόμου/ [Γέ]ρ̣[ο]ν̣[τος] massue et ?, astynome *Philôn* 2.

163) Astynome *Mantithéos* 1 ?

164) [Θεογε]ί̣τ̣ου?/Ἀστυνό(μου)/[Ποσ]ειδων̣[ίου].

166) Ἀτώτου tête d'Héraclès : Garlan 2004, n° 360. Astynome *Apollodôros 3 Dionysiou*.

167) Emblème : épi et grappe, une partie de *Kérameus* est visible.

Chersonèse

31) On voit un *Δ* et des traces de lettres sur la première ligne.

40). ..*ΕΛ*...mais les possibilités restent nombreuses.

Rhodes

Les références sont faites pour les timbres rhodiens à http://www.amphoralex.org/ consulté le 03/10/20.

3) Un timbre avec une mise en page proche a été restitué ainsi RE-ΑΡΙΣΤΡΑΤΟΣ-ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΣ-006.

27) Probablement *Aristeidas* 1 et non 2, l'emblème est peu visible.

28-30) *Aristeidas* 2 ou 3

40) *Archembrotos* 2 ? le timbre ressemble à RE-ΑΡΧΕΜΒΡΟΤΟΣ 02-ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΣ-006.

43) Peut-être RE-ΑΡΧΟΚΡΑΤΗΣ 01-ΑΓΡΙΑΝΟΣ-001.

44) Peut-être RE-ΑΡΧΟΚΡΑΤΗΣ 01-ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΣ-002.

45) Peut-être RE-ΑΡΧΟΚΡΑΤΗΣ 01- ΠΑΝΑΜΟΣ.

79) RE-ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ 02- ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΣ -006.

80) Peut-être RE-ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ 02-ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΣ-002.

81) RE-ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΙΔΑΣ 02-011.

82) *Kleukratès* 1.

106) RE-ΞΕΝΟΦΑΝΤΟΣ 02-ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΣ-002.

107) RE-ΞΕΝΟΦΑΝΤΟΣ 02-ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΣ-004 présente une mise en page proche mais avec un *Pi* différent.

108) Peut-être *Xénophantos* 2 car le timbre est sur 3 lignes.

110) RE-ΞΕΝΟΦΑΝΤΟΣ 02-ΑΓΡΙΑΝΙΟΣ-003.

112) Peut-être RE-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΣ-001.

113) RE-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 02-ΔΑΛΙΟΣ-008.

115) *Pausanias* 2 ou 3.

116) Peut-être RE-ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ 03-003.

141-142) Inversion des deux commentaires.

155) δ[άμου] / Ἐπὶ Χαρ̣[ι] une variante de Nilsson 1909, p. 498, n° 434 ou un timbre cnidien KT 2281 Δαμιοργός / Ἐπίχαρμος, mais le *E* est lunaire.

157) Éponyme *Teisaménos* ou moins probablement *Teisagoras*.

160) Les timbres de l'éponyme *Apollônios* présentent la même mise en page, mais parfois rétrograde.

162) Il semble y avoir un *Pi* au début de la seconde ligne : éponyme *Aristopolis* ?

164) *Sigma* à deux barres. Probablement ἐπ̣ὶ Ἰασι̣κ̣ρ̣ά/τευς Καρνε/ίου. La mise en page est proche de celle de RE- ΙΑΣΙΚΡΑΤΗΣ -ΥΑΚΙΝΘΙΟΣ-001.

165) Probablement [Τι]μου[ρρόδου].

166) [Ἐπὶ Ἀρισ]/τοδ[άμου]/Σμινθίου éponyme *Aristodamos* 2. Le timbre ressemble à RE-ΑΡΙΣΤΟΔΑΜΟΣ 02-ΣΜΙΝΘΙΟΣ-004.

167) *Y* à la fin de la première ligne, deuxième ligne avec traces de lettres.

169) Des traces de lettres non indiquées : *Y* à la fin de la 2e ligne, *N* à la 3e ligne. Trois solutions : *Agémachos* 2, *Damainètos*, *Symmachos*.

172) Fabricant *Agathoclès* 2.

186) *Alinos* n'est connu que sur des timbres circulaires et non des timbres rectangulaires comme celui-ci. Est-ce une nouveauté ou un timbre d'*Alexandros* II ?

189) Ἀπολλωνί/ου les lettres de la seconde ligne ne sont pas signalées.

198) RF-ΑΡΙΣΤΟΛΑΣ-007. Le commentaire précise qu'au lieu d'un *delta*, il faut probablement lire un *lambda*, mais la lecture n'est pas modifiée.

199) Le fabricant *Aristogeitos* n'a pas produit de timbre circulaire. Par contre le nom du magistrat *Aristogeitos* apparaît sur de tels timbres.

233-235) *Dios* 1.

262) *N* rétrograde.

268) Ἱερ̣[οκλεο]/ῦς matrice RF-ΙΕΡΟΚΛΗΣ 02-005 ou une semblable. Les 3 premières lettres sont mal imprimées de la même manière.

283) Lecture copiée collée de la précédente et non modifiée, alors que le texte est bien visible.

295) Il faut plutôt y voir un timbre d'éponyme sur une seule ligne comme RE-ΑΡΧΙΔΑΜΟΣ-006.

297) *Mentôr* mal orthographié.

316) Un emblème (ancre) non signalé.

319) *Onasimos* 1 (Période Ib).

320) *Onasimos* 1 ou *Simos*.

327-328) *Pausanias* 2 car il n'y a ni παρὰ, ni emblème.

334) Π[αρὰ Πα]υσαν̣[ία] *Pausanias* 1.

360) L'amphore doit avoir été timbrée au mois de *Sminthios*.

361) [Ἀρ]ιστο[κλεῦ]ς Ἀγ[ριανίου] éponyme *Aristoklès* 1 (période II).

371) La proposition d'identification (*Stratippos*) de ce timbre brisé avec seulement l'emblème (une rose) conservée ne s'appuie sur rien. *Stratippos* ne semble pas utiliser d'emblème.

374) *Agathoklès* 3 : les timbres RF-ΑΓΑΘΟΚΛΗΣ 03-002, 016, 029 et 030 présentent comme sur ce timbre un *H* au lieu du *K*.

375) Sur le modèle de RE-ΤΙΜΑΣΑΓΟΡΑΣ-ΠΕΔΑΓΕΙΤΝΥΟΣ-001, je propose [ἐπὶ Τιμασαγ]ό/[ρ]α/ Ἀ[ρταμι]τίου. Les autres timbres qui finissent en *A* laissent rarement la coupe après le *O*, sauf *Aristombrotida*, mais dont le *A* final est très près de la limite du timbre du fait de sa longueur.

376) Fabricant *Aristeidas*.

379) Probablement le fabricant *Spinther*.

381) Fabricant *Kotès*.

Cos

6) Le timbre se lit clairement *Κάλιππου* avec une massue : Panagou 2010, vol. B, p. 164.

9) *Alkétas* : Panagou 2010 vol. B, p. 159.

10) Probablement *Ménélaos* : Panagou 2010 vol. B, p. 165.

Cnide

Les références se font au catalogue des timbres cnidiens de V. R. Grace (boîte 81) disponible en ligne sur le site de l'American School of Classical Studies at Athens https://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/virginia-grace-finding-aid

3) Fabricant *Archippidas* : KT 2205.

4) Éponyme *Amyntas* : KT 591.

5) Magistrat *Botrus*, plutôt que *Botruchos*, mauvaise transcription du nom du fabricant *Ἀριστείδευς* : KT 336.

24) *Ptolémaios* est un fabricant et non un magistrat sur ce timbre : Jöhrens 1999, p. 293, AS 89

43) [...]οκρά[τ]ε[υς].

48) Ἐπὶ Λε(ῶντος) /trident /Εὐβούλ/ου : KT 623.

49) [Ἐπὶ Ἀ]μύν̣[τα] /[Κυδο]κρά[τευς] /[Κνίδι(ον)] caducée ailé vers la droite : KT 922, Jörhens 1999, p. 162, nº 504-505.

51) Ἐπ[ὶ…] /A[…].

Akanthos

Il faut préférer les lectures publiées par Mateevici 2013 précédemment. Le 4 est probablement A/N/A/K : Garlan 2006, fig. 1c.

Mésambria

2) Timbre de Troade : Panagou 2010 vol. B, p. 125.

Centres non identifiés

3) Probablement le fabricant rhodien *Agèsilas*.

4) Attribué au fabricant rhodien *Polynikos* : RF-ΠΟΛΥΝΙΚΟΣ-001.

5) Depuis ce timbre est attribué au fabricant *Tibarax* de Myrsileia : Castelli 2018.

7) Probablement le fabricant rhodien *Simos*.

8) *Aigyptos* attribué à Cos (connu sur une anse bifide) : Panagou 2010 vol B, p. 159 ou à un fabricant rhodien : RF-ΑΙΓΥΠΤΟΣ-001.

10) Peut-être le fabricant rhodien Kômos.

11) Groupe de Parméniskos, attribué à Cassandreia : Badoud 2013 dans PATABS III.

12) Μέλανος, du groupe de Nikandros, attribué à Éphèse, Panagou 2010 B, p. 93.

19) Érythrée ?

20) Éponyme rhodien RE-ΛΥΣΙΜΑΧΟΣ-002.

21) Pergame : Panagou 2010 vol B, p. 183.

23) Timbre rhodien du prêtre d'Halios *Nikôn* matrice RF-ΝΙΚΩΝ- 005.

25) Fabricant rhodien, RF-ΑΛΚΙΣΘ(- 004.

De manière assez logique, les principaux centres producteurs présents en mer Noire sont bien représentés (Rhodes, Sinope, Thasos, Héraclée du Pont). On pourra relever la faible présence des timbres de Chersonèse, qui correspond à la situation que l'on retrouve également dans l'ouest de la mer Noire. Les quelques timbres de centres secondaires (Crète, Mésambria, ….) avaient pour la plupart déjà été publiés par les auteurs de l'ouvrage, et témoignent de la diversité des approvisionnements amphoriques de la cité de Tyras. C'est un livre qui permet d'avoir une vue complètement nouvelle des importations amphoriques et donc le commerce international à Tyras, et de mieux le replacer dans le contexte général du commerce des amphores dans la région.

BIBLIOGRAPHIE[*]

BECKER 1855 – P. Becker, *Ueber die im südlichen Russland gefundenen Henkelinschriften auf griechischen Thongefässen*, Mélanges gréco-romains tirés du Bulletin Historico-Philologique de L'académie Impériale des Sciences 1 (1855), p. 416-521.

BECKER 1863 – P. Becker, *O nadpisjakh' na ruchkakh' grecheskikh' amfor' i kuskakh' drevnej cherepicy*, Zapiski Odesskogo Obshhestva Istorii i Drevnostej 5 (1863), p. 18-75.

CASTELLI 2018 – T. Castelli, *Un groupe de timbres amphoriques méconnu : les timbres de Myrsileia I. Catalogue des timbres de Myrsileia : origine, chronologie et diffusion*, Revue Archéologique 66 (2018), 2, p. 307-329.

CONOVICI, AVRAM & POENARU BORDEA 1989 – N. Conovici, A. Avram, G. Poenaru Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia NS 33 (1989), p. 111-123.

DEBIDOUR 1979 – M. Debidour, *Réflexions sur les timbres amphoriques thasiens*, BCH Supplément 5, 1979, p. 269-314.

FATEEV 2002 – O. Fateev, *Sinopskij amfornyj import na Kapulovskom poselenii*, Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ja i Krimu 10 (2002), p. 173-195.

FEDOSEEV 1998 – N. F. Fedoseev, *Keramicheskie klejma iz rakopok poselenja "Baklan'a skala"*, Drevnosti Bospora 1 (1998), p. 253-270.

FINKIELSZTEJN 2004 – G. Finkielsztejn, *Koan Amphoras Imported in the Southern Levant in the Hellenistic Period*, dans : K. Höghammar, *The Hellenistic polis of Kos. State, economy and culture. Proceedings of an international seminar organized by the Department of Archaeology and Ancient History*, Uppsala University, 11 - 13 May, 2000, Boreas 29, Upsalla, 2004, p. 153-164.

[*] Seules les références non présentes dans l'ouvrage sont indiquées.

IVASHCHENKO 2014 - M. V. Ivashchenko, *Utochnenie spiska imjon magistratov, kontrolirovavshikh keramicheskoe proizvodstvo v Geraklee Pontijskoj*, Antiqvitas Ivventae 8-9 (2014), p. 186-195.

MATEEVICI 2013 - N. Mateevici, *Klejma Akanfa iz tirskoj kollekcii (raskopki 1998-2008 gg.)*, Drevnee Prichernomor'e 10 (2013), p. 414-419.

PANAGOU 2010 - T. Panagou, *Η σφράγιση των αρχαίων ελληνικών εμπορικών αμφορέων: κέντρα παραγωγής και συνθετική αξιολόγηση*, Athènes, thèse de doctorat inédite. Accessible le 04/10/20 à https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/28835

SAL'NIKOV 1966 - A. G. Sal'nikov, *Itogi polevykh issledovanija u s. Pivdennoe (1960-1962 gg.)*, Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomor'ja 5 (1966), p. 176-225.

SHKORPIL 1904 - V.V. Shkorpil, *Keramicheskie nadpisi priobretennye kerchenskim muzeem drevnostej v 1901 i 1902 godakh*, Izvestija Imperatorskoj Arkheologicheskoj Komissii 11 (1904), p. 19-166

TZOCHEV 2016 - Ch. Tzochev, *The Athenian Agora : results of excavations conducted by the American School of classical studies at Athens. 37, Amphora stamps from Thasos*, Princeton, 2016.

Thibaut CASTELLI*

* Thibaut CASTELLI: Université Paris Nanterre, Maison Archéologie & Ethnologie René-Ginouvès UMR 7041 ArScAn, thibaut.castelli@gmail.com.

VICTOR COJOCARU, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini. Vol. III. Ars, res sacrae & mythologica*, mit Beiträgen von Lavinia Grumeza, Lucian Munteanu, Annamária-Izabella Pázsint, Dan Ruscu, Ligia Ruscu, Editura Mega, Cluj-Napoca 2019, 648 p.

În 2019 a apărut în prestigioasa editură Mega din Cluj-Napoca al treilea volum din seria *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini* (prescurtat BCOSPE) având ca domenii de referință *Ars, res sacrae & mythologica*. Volumul, având ca autor pe Victor Cojocaru și drept contributori pe Lavinia Grumeza, Lucian Munteanu, Annamária-Izabella Pázsint, Dan Ruscu și Ligia Ruscu, a apărut ca al IX-lea volum din seria *Pontica et Mediterranea*.

Actualul volum continuă seria bibliografică apărută sub semnătura aceluiași autor – V. Cojocaru – și care a însemnat *Epigraphica, numismatica, onomastica & prosopographica* (BCOSPE I, Cluj-Napoca 2014; 560 p.) și *Archaeologica* (BCOSPE II, Cluj-Napoca 2018, 1028 p). Astfel, volumele oferă informații bibliografice de care, cu rare excepții (și acestea în domenii privilegiate), arheologia și istoria veche românească a dus mult timp lipsă. Ele devin un instrument de lucru indispensabil pentru orice cercetător. Dincolo de cantitatea de informații conținute, ele dau măsura nivelului de cunoaștere pentru fiecare dintre domeniile abordate; completează (împlinesc) bibliografia occidentală mai bine cunoscută; oferă o perspectivă dinamică de analiză și repere de raportare metodologice și interpretative.

Volumul are ca primă parte cinci capitole introductive la catalogul bibliografic. Fiecare din cele cinci contribuții poate fi considerată o introducere tematică distinctă la catalog.

Ars, res sacrae & mythologica im nördlichen Schwarzmeerraum. Ein Beitrag zur Forschungsgeschichte, material semnat de V. Cojocaru și L. Ruscu face o trecere în revistă, tematică și cronologică, a cercetărilor, de la pictura decorativă antică din Rusia meridională[1] la cultul lui Achile din insula Leuke și cel al zeiței Parthenos la Chersones; de la bibliographia sovietică referitoare la *ars & res sacrae* – la *Iranica* (sau despre arta, religia și mitologia sciților și sarmaților).

Aceleași teme sunt urmărite și în bibliografia perioadei care a urmat schimbărilor politice din fosta Uniune Sovietică și țările din estul Europei. Inutil să mai spunem că, aici și mai departe, numele selectate și lucrările de referință au trimiteri la numerele din catalogul bibliografic.

În *Iranica: a Survay of some main topics on ars, res sacrae & mythologica*, L. Grumeza abordează principalele teme referitoare la arta, ritualurile funerare și mitologia populațiilor iranice (în special sciți) din secolele VII-III a. Chr. Sunt menționate izvoare literare, teme mitologice, descoperiri arheologice și interpretarea lor. Între ele kurganele se detașează prin complexitatea abordărilor – fie că ne

[1] Subcapitolul prescurtat ADŽJUR/PDARM – de la *Antičnaja decorativnaja živopis'na juge Rosii* (titlul lucrării mai puțin cunoscute în istoriografia română și occidentală a lui M. I. Rostovtzeff apărute la St. Petersburg în 1913/1914) și la reeditarea ei de A. Barbet, *La peinture décorative antique en Russie méridionale*, Paris, 2004.

referim la peisaje funerare, amenajări, inventare, atribuiri. Iar analiza poate avansa într-atât încât în cazul lor o expresie de tipul „rituals which became architecture" folosită de Parzinger în 2017 și reținută și de L. G., nu șochează, ci aduce pe același plan două elemente care se susțin reciproc și au fost analizate mult timp separat. Alte probleme abordate sunt legate de sintagmele aplicate (stil animalier/zoomorf, stil greco-scitic, tradiții greco-barbare etc.), relația artă orientală – artă scitică – artă greacă; motive decorative, tipuri de stil sau relația producători (*manufacturers*) – consumatori (*consumers*).

Contribuția semnată de A.-I. Pázsint se intitulează *Cult associations on the northern shore of the Black Sea*. După cum și-a propus, autoarea oferă o perspectivă asupra temei enunțate având ca obiect asociațiile de cult (de care indirect, se leagă și cele profesionale) din zona nord-pontică[2] și mai ales, din cea a Regatului Bosporan între secolele III a. Chr. – III p. Chr. Sunt urmărite trei aspecte: date statistice datorate documentelor epigrafice și iconografice și interpretarea lor, specificul local și membrii asociațiilor. Acestea sunt văzute ca un fenomen început în perioada clasică, atingând punctul culminant în perioada romană și dispărând la sfârșitul sec. III p. Chr. Fenomenul este analizat sub mai multe aspecte: raportul dintre inițiativa și autoritățile publice; structura internă, terminologia de identificare, importanța și reprezentativitatea asociațiilor în funcție de distribuția geografică și a numărului de membri.

Sursele epigrafice sunt văzute în nota comună: puține la număr și majoritatea cu caracter funerar. În reprezentările iconografice pot fi recunoscute motive grecești, ne-grecești și combinate. Asociațiile nord-pontice se disting de alte asociații (pontice și ne-pontice) prin titulatură, divinitățile cărora le sunt consacrate, raporturile cu autoritățile publice (ale regatului), calitatea de membri (statutul juridic și social, mobilitatea socială a unor membri) și organizarea internă. Demonstrația și concluzia autoarei: „sub perspectivă religioasă asociația de cult este un fenomen grecesc, urban, care a fost integrat în această zonă geografică, fiind o manifestare religioasă, socială și culturală adoptată deopotrivă de localnici și greci"[3].

În *Ars, res sacrae & mythologica on the coins of the Bosporan Kingdom. A general survey* L. Munteanu propune analiza a trei motive iconografice considerate reprezentative pentru evoluția iconografiei numismatice în perioade diferite: cap de leu, cap de satir și Afrodita Ourania. Pentru fiecare motiv se analizează originea, semnificația (aplicată cultelor religioase), evoluția tipului iconografic, interpretările legendelor, eventualele implicații ale personajelor istorice (Satyros I sau Leukon) sau amprenta perioadelor istorice în nivelul execuției iconografice. Este evidențiată predominarea cultului Afroditei Ourania în pantheonul bosporan de epocă romană și ipostaze ale reprezentării ei iconografice pe monede. Reluăm în citat concluzia autorului: „Cele trei motive iconografice selectate constituie o categorie distinctă între monedele emise în zona nord-pontică și pot fi considerate

[2] Vezi accepția dată zonei nord-pontice de M. Muratov: „*North Pontic region as part of the Greek and later, Roman cultural oikoumene*". M. Muratov 2017 (cat. 2845): 190 citat la p. 59, n. 82.

[3] A. I. Pázsint, p. 65: „from a religious perspective, the cult association is a Greek, urban, phenomenon which was integrated also in this part of the ancient world, being a religious, social and cultural manifestation adopted by both locals and Greeks".

reprezentative pentru emisiunile monetare din Regatul Bosporan de-a lungul existenței sale. Ele reflectă aspectele particulare ale religiei, mitologiei, artei și istoriei acestui teritoriu locuit de greci și barbari, de origini diferite, în care s-au amestecat elemente de tradiții culturale diferite”[4].

În *Christianity in the northern Black Sea region in Late Antiquity. The imperial perspective* D. Ruscu își propune să discute prezența creștinismului și să observe în ce măsură Imperiul și Biserica au colaborat ca să-și asigure pozițiile în acest areal. Misiunea bisericii poate fi urmărită în cetățile grecești din peninsula Crimeea și în rândul populațiilor barbare așezate în zonă.

Constatarea autorului: atestarea creștinilor din punct de vedere arheologic și epigrafic în sec. III p. Chr. este rezultatul unor inițiative private și necoordonate. Începuturile comunității creștine ca rezultat al inițiativei imperiale se plasează abia la sfârțitul sec. IV p. Chr. Între domniile lui Constantin și Iustinian bisericile nord-pontice au fost integrate gradual în structurile ecleziastice ale Imperiului, chiar dacă prezența lor este atestată doar episodic. Misiunile creștine printre barbari au reprezentat un mijloc eficient de asigurare a alianțelor și loialităților. Este o diferență, însă, între misiunea de preot creștin a lui Ioannes Chrysostomos, fără suport oficial politic din partea Imperiului, și misiunile creștine din timpul lui Iustinian, susținute oficial cu scopul de a stabili lealități politice în zona Mării Negre.

A II-a parte a lucrării – *Bibliografie tematică. Catalog* - extinsă pe 474 de pagini, conține 5806 numere. Sunt catalogate lucrări apărute între ultimele decenii ale secolului al XVIII și anul 2019 (inclusiv). Capitolul este precedat de o listă de abrevieri, necesară, fie că acestea se referă la reviste, cărți de autor, volume colective, acte ale colocviilor internaționale, cataloage, apărute în zona nord-pontică sau pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice, dar și la Berlin, Zürich, Londra, Stockholm, Varna etc. Am fi preferat ca unele abrevieri, prezente în volumele anterioare, să fie reluate și aici, mai ales pentru acele reviste sau volume mai puțin cunoscute și circulate în bibliotecile noastre (AAU, DPK, ChKAAM, APSZP, NAMSP etc.).

Ordonarea geografică a siturilor (zonelor) este cea stabilită în primele volume (BCOSPE I și II), respectiv Insula lui Achile (Ἀχιλλέως Νῆσος) (I), Tyras și Nikonion cu țărmul Pontului Euxin[5] de la Dunăre până la Portul Histrienilor (II), Borysthenes, Olbia cu teritoriul (III), Karkinitis și Chersonesos cu țărmurile de vest și de sud ale Peninsulei Crimeea (IV), Neapolis scitic (V), Regatul Bosporan (VI), urmate de două capitole de *Generalia* (VII)și *Iranica* (VIII).

Pentru fiecare zonă bibliografia este structurată în trei capitole principale (regăsite și în titlul volumului): *Ars* (A), *Res sacrae* (B), *Mythologica* (C).

---

[4] L. Munteanu, p. 85: „The three selected iconographic motifs are distinctive in the entire Black Sea’snorthern shore numismatics and they can be considered representative for the coinage of the Bosporan Kingdom throughout its existence. They reflect particular aspects of the religion, mythology, art and history of this territory inhabited by Greeks and Barbarians, of various origins, in which elements from different cultural traditions mingled”.

[5] În varianta latină a titlurilor, forma corectă este: *cum ora Ponti Euxini* și *cum Tauridis occidentali et meridiana oris*.

Capitolul *Ars* include mai multe subcapitole: *Arhitectură civilă și arhitectură sacră* (A.1.), *Arhitectură militară* (A.2.)[6], *Sculptură, reliefuri și reprezentări de artă minoră* (A.3.), *Pictură și mozaic* (A.4.), *Ars varia* (A.5.).

Titlurile din limbile rusă sau ukraineană sunt date în grafie latină și au în paranteză traducerea în limba germană. În interiorul fiecărui capitol sau (sub)capitol trimiterile sunt dispuse în ordinea alfabetică a numelor autorilor.

Bibliografia este corelată cu cea care a făcut obiectul primelor două volume, astfel că întâlnim trimiteri și la numere din acestea. Cum era și firesc, majoritatea trimiterilor din catalogul bibliografic se referă la autori ruși sau din spațiul ex-sovietic, nume cunoscute în lumea științifică, cu preocupări mai vechi în domeniu (M. I. Rostovtzeff, I. I. Tolstoj, B. V. Farmakovskij, V. F. Gajdukevič). Sau alții, de dată (mai) recentă, de asemenea recunoscuți pentru preocupări constante și contribuții valoroase în domeniul arheologiei și științelor istorice (V. D. Blavatskij, Ju. G. Vinogradov, S. D. Kryžickij, N. A. Lejpunskaja și mulți alții). Sunt doar câteva exemple. O mai largă menționare a lor aici ar fi incompletă și inoportună: nici numărul și nici valoarea contribuțiilor nu pot fi supuse unor simple enumerări. Tuturor autorilor le recunoaștem valoarea, le prețuim consecvența și le apreciem meritul de a face cunoscute rezultatele activității lor științifice.

Catalogul face trimiteri și la lucrările de referință din literatura istorică occidentală: *The Art and Architecture of Ancient Greece* (J. Boardman *et alii*, Londra 1967 / München 1992; prescurtat AAAG); *The Cambridge History of Painting in the Classical World* (ed. J. J. Pollitt, New York 2014, prescurtat CHPCW) sau *The Grove Encyclopedia of Classical Art and Architecture* (ed. G. Campbell, Oxford-New York 2007; prescurtat GrovEnc)[7]. Între autorii străini catalogați îi întâlnim pe Belin de Ballu, D. Braund, H. Heinen, P. Dupont, M. Oller Guzmán, P. Guldager Bilde, R. Posamentir ș.a.

Sunt menționate și lucrări incluse în volumele unor conferințe sau colocvii internaționale – *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosporus 7th-1st Centuries B.C.* (prescurtat GNCB) –Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia (ed. S. L. Solovyov), Oxford, 2007 sau *Zur graeco-skytischen Kunst*. Archäologisches Kolloquium Münster, 1997 (prescurtat GSK), ed. K. Stähler.

Cele mai multe trimiteri din catalog privesc Regatul Bosporan (nr. 1543-3403 sau p. 257-407); urmează Boristhenes & Olbia (nr. 142-850, respectiv p. 144-198) și peninsula Crimeea, Kerkinitis & Chersonesos (nr. 851-1497, respectiv p. 199-251).

Volumul mai conține un *appendix* (nr. 5648-5806), bibliografia adăugată urmând ordinea din capitolele de catalog.

Indices sunt structurate pe izvoare literare (1), inscripții (2), nume și termeni antici (3), autori și recenzenți (4). Trimiterile sunt distincte pentru fiecare divinitate însoțită de epicleze. Sunt incluși și termeni în grafie greacă (în general nume de instituții și magistraturi și unele dintre numele de divinități).

---

[6] Pentru Insula lui Achile catalogul începe cu *Sculptură, reliefuri și reprezentări de artă minoră* (A.3.).

[7] Titlurile și numele citate aici și mai departe au valoare de *exempla*; selecția lor nu are o conotație axiologică. Numărul trimiterilor este oricum mai mare decât ne-am permis noi să citățm.

Lucrarea impresionează prin informații și metodă; presupune o uriașă muncă de investigare, făcută în deplină cunoaștere și stăpânire a temei (și a limbilor în care au fost redactate articolele).

Domnul V. Cojocaru, care s-a remarcat și ca autor și în calitate de coordonator al unor valoroase lucrări științifice riguroase prin informații și argumentare, ne oferă prin volumele BCOSPE un prețios instrument de lucru, exemplificator pentru eventuale viitoare bibliogafii regionale sau tematice.

Îi mulțumim și îl felicităm.

Livia BUZOIANU*

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

ALEXANDRU BARNEA
(1944 – 2020)

Personalitate marcantă în spațiul științelor istorice românești, profesorul Alexandru Barnea ne-a lăsat o fișă biografică impresionantă prin conținut și valoroasă pentru imaginea unui specialist de excepție în domeniu.

Născut la București la 17 februarie 1944, crescut în ambianța preocupărilor științifice ale tatălui său, prof. Ion Barnea, tânărul Alexandru Barnea absolvă în 1967 cursurile Universității București, Facultatea de limbi clasice[*]. Timp de un an (1967-1968) este bibliograf la Biblioteca Centrală de Stat din București. Din 1968 parcurge o lungă și frumoasă carieră de cercetător științific la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române.Este o perioadă de activități și realizări profesionale de prestigiu: este secretar științific al institutului (între1981-1988). În 1983 susține lucrarea de doctorat care a avut ca temă viața economică la Dunărea de Jos în epoca romană târzie, conducător științific fiind acad. Emil Condurachi. Efectuează specializări și documentări în Italia (1972), Marea Britanie (1973), Bulgaria (1977), Grecia (1978 și 1979), Rusia (1981). Este prezent pe șantierele arheologice de la Beroe – Piatra Frecăței, Noviodunum – Isaccea, Callatis – Mangalia, Histria, Târgșoru Vechi, Straja, Cernavodă, Dunavățu de Jos (1967-1984). Din 1968 este membru în colectivele de cercetare de la Tropaeum Traiani și Dinogetia, situri importante pentru cunoașterea romanității într-o provincie de la marginea imperiului. O lungă perioadă (1975-2020) asigură conducerea științifică a celor două șantiere.

Acestor cercetări le sunt consacrate mai multe studii, fie că este vorba de artefacte – altare votive sau piese de arhitectură de la Tropaeum Traiani, descoperiri din preajma cetății Dinogetia, ceramică locală de la Piatra Frecăței, monede din NV Dobrogei, sigilii, inscripții de la Noviodunum, fie de rapoarte de

[*] Mulțumim Adrianei Panaite, cercetător la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" și colaborator apropiat al prof. Alexandru Barnea pe șantierul cetății Tropaeum Traiani pentru materialele pe care ni le-a pus la dispoziție.

sinteză edificatoare pentru înțelegerea planurilor urbanistice, fazelor constructive, cronologiei siturilor, circulației mărfurilor, structurii populației etc.

După 1989 interesul arheologic se lărgește: în 1995 și 1998 efectuează stagii de documentare și ulterior este misionar cu invitație permanentă al Institutului Francez de Arheologie Orientală din Cairo, iar în 2003 este prezent pe șantierul de arheologie biblică de la Hatzer (Israel). Tot după 1989 activitatea de cercetător la Institutul de Arheologie este dublată de cea de cadru universitar la Facultatea de Istorie din cadrul Universității București, mai întâi conferențiar (1992-1995), apoi profesor universitar (1995-2012), șef la catedra (devenită din 2011, departament) de istorie antică, arheologie și istoria artei (2006-2010), decan (1996-2004) și *professor emeritus* (2012). Cele două activități – cercetarea arheologică și cariera universitară s-au completat și sprijinit reciproc. Alexandru Barnea promovează studiile de arheologie în cadrul facultății și este membru fondator al Seminarului de Arheologie „Vasile Pârvan". În același timp este și profesor în cadrul programului de studii iudaice al Universității din București.

Nume recunoscut pe plan național și internațional în domeniul științelor arheologice și istorice, Alexandru Barnea participă, este co-organizator și referent la numeroase manifestări științifice: Congresul internaționl de tracologie (București, 1976), Colocviul de studii balcanice (Poznan 1983), Congresele internaționale ale *limes*-ului roman (Aalen 1983, Zalău 1997, Șviștov 1998), Congresul internațional de artă romană (Roma, 1984), Colocviul Uniunii Latine (Roma 1990), Colocviul de artă creștină (Split-Poreč, Croația, 1994), Congresul internațional de bizantinologie (Paris 2001), Colocviul de prosopografie și sigilografie bizantină (Berlin, 2003), Colocviul internațional „R. Netzhammer" (Pontificio Instituto per Orente, Roma, 2007), Colocviul internațional „Le Grec en mer Noire" (Nancy, Franța, 2007), Congresul internațional de arheologie clasică (Roma, 2008) și lista poate continua.

La fel de bogată și responsabilă este implicarea lui Alexandru Barnea și lista recunoașterilor calității sale de membru și coordonator în diverse organisme științifice de prestigiu: membru (1987-2002) și președinte (1999-2002) al Comisiei Naționale de Arheologie; secretar general (2001-2003) și președinte (2003-2019) al Societății de Studii Clasice din România, prim-vicepreședinte (1999-2019) și președinte (2019-2020) al Societății de Studii Istorice din România. Tot în țară este membru fondator al Institutului Român de Istorie Recentă de la București (2000), membru fondator și director al Centrului de editare a izvoarelor istorice „Arhiva istorică a României" (2002). Este membru al mai multor societăți și organizații științifice din străinătate: Societatea de studii bizantine, Societatea de istorie și arheologie paleocreștină „Teurnia" din Austria; membru al Comisiei româno-bulgare de istorie de pe lângă Academiile celor două țări (2004).

Alexandru Barnea se definea pe sine „arheolog al antichității clasice și romane târzii"[1]. Cetatea de care și-a legat numele a fost Tropaeum Traiani. Rezultatele cercetărilor în care Alexandru Barnea s-a implicat în dubla calitate de arheolog - membru al colectivului și responsabilul științific al șantierului - au vizat deopotrivă stratigrafia, fazele constructive, economia cetății, destinația

[1] În *Cuvânt înainte* la *Arheologia clasică în România. Primul secol*, Cluj-Napoca, 2003, p. 9.

edificiilor. Toate le întâlnim prezentate, discutate și argumentate în monografia *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, București, 1978, lucrare ce a obținut premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române și în care contribuția lui Alexandru Barnea a fost una importantă (semnând singur sau în colaborare cinci dintre cele opt capitole ale cărții). Alexandru Barnea și-a orientat interesul științific și pentru documentele epigrafice și numismatice descoperite aici. Mai multe articole de epigrafie văd lumina tiparului în revistele SCIV, Dacia N.S., Pontica.

În 2011 apare sub semnătura lui Alexandru Barnea și sub egida editurii Academiei Române al treilea volum *Tropaeum Traiani. Tezaurul de denari romani imperiali*.

Referitor la Dinogeția a publicat mai multe rapoarte de săpătură în seria *Dinogetia* I-IV (1979-1993), stabilind situația cronologică a sitului de la începutul Dominatului pînă la sfârșitul stăpânirii bizantine (sec. X-XII). Își dorea redactarea unui al doilea volum *Dinogetia*, dedicat fortificației romano-bizantine.

I-au ocazionat pagini scrise și săpăturile de salvare de la Beroe și Noviodunum, basilica episcopală de la Histria și în general vestigiile paleocreștine de la Dunărea de Jos.

Activitatea de la Tropaeum Traiani i-a fost marcată de bune auspicii: încă din primul an în calitate de membru al colectivului, descoperă trei altare votive care-i ocazionează prețioase considerații privind prezența unei comunități elenice - „o lume greacă a Scythiei Minor care își păstrează trăsăturile și se dezvoltă independent de grosul lumii grecești (n.n. din colonii), firește însă, ca și acolo, sub tutela romană și în folosul acesteia[2].

Revenind asupra considerațiilor inițiale prof. Barnea vede mai degrabă în acești greci, noi veniți aduși din Asia Mică („din regiunea lui Apollodor din Damasc") datorită „nevoilor constructive pe care le impunea noua provincie"[3].

Este un pas până la recunoașterea unei componențe etnice complexe în mediul rural din Dobrogea sub Imperiul Roman formate din „romani, localnici, localnici romanizați, greci și greci romanizați, localnici grecizați și alte populații romane"[4].

Domeniul epigrafic îi ocazionează și alte contribuții importante: confirmarea păstrării rangului de *municipium* al așezării de la Tropaeum Traiani; tot aici organizarea internă de tip urban, menținerea sărbătorii Rosalia și a cultului lui *Zeus Ombrimos*; rolul „minorității" grecești până la instaurarea stăpânirii romane, completări ale prosopografiei de tradiție latină din Scythia Minor.

În ce privește Noviodunum, contribuțiile științifice ale prof. Alexandru Barnea completează epigrafia așezării cu date noi: statutul de *municipium* al așezării, atestarea unui nou prefect pentru *Classis Flavia Moesica*, prezența aici a unui guvernator al provinciei, cultul lui Heracles etc.

---

[2] *Trei altare inedite din cetatea Tropaeum Traiani*, SCIV 20 (1969), p. 603.

[3] *The Greek divinities from Tropaeum Traiani*, Oltenia. Studii și comunicări 17 (2010), p. 57-62.

[4] *Aspects éthniques dans la vie rurale de la Dobroudja romaine (Moesia Inferior)*, în : *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIe-IVe siècles après J.-C.*, Tulcea, 1998, p. 216.

Analiza implică argumente și observații deopotrivă filologice și istorice, de la sufixe lexicale la epicleze homerice, de la incidențe onomastice la perioade de răspândire a unor *gentilicia*, de la educația umanistă greacă la formarea unui individ instruit în vederea ocupării unei funcții în ierarhia militară romană.

Alexandru Barnea a introdus și promovat noutatea în metode și interpretări arheologice, în comentarii istorice, în conținutul programei didactice a studenților.

Fiecare contribuție științifică aducea un subiect nou sau o nouă interpretare, surprindea un amănunt semnificativ, o corelație neașteptată și o nouă perspectivă de tratare: de la periferie spre centru, din teritoriu spre *civitas*.

Admirându-i „perspicacitatea dublată de o incomparabilă diversitate"și referindu-se la partea a II-a din *La Dobroudja romaine* (*La Dobroudja aux IVe-VIIe siècles*, semnată de Alexandru Barnea), coautorul volumului, A. Suceveanu, va recunoaște rezultatul: această a II-a parte a noii lucrări (raportată la „limpezimea de cristal" cu care I. Barnea a scris *Perioada Dominatului* din al doilea volum *Din istoria Dobrogei*, București, 1968) crează „o imagine atât de diferită și în același timp atât de apropiată de cea a tatălui său"[5].

Alexandru Barnea ne-a lăsat „o impresionantă producție științifică" (exprimarea îi aparține tot lui A. Suceveanu). O listă bibliografică oricât de riguroasă credem că nu ar putea epuiza întreaga creație științifică și implicarea sa în editarea unor prestigioase volume[6]. Rămân de referință *Tropaeum Traiani. Cetatea*. Vol. I, București 1979; *La Dobroudja romaine*, București 1991 (în colaborare cu A. Suceveanu); colaborarea la vol. *Istoria României în texte*, București, 2001 și *Istoria românilor*, vol. II, București, 2002; editarea volumului lui R. Netzhammer, *Antichitățile creștine din Dobrogea*, București, 2005; a fost editor, autor și co-autor la *Arheologia clasică a României. Primul secol*, Cluj-Napoca 2003; coordonator și co-autor la *Primul secol de arheologie în România*, București 2010; autor la *Tropaeum Traiani. III. Tezaurul de denari romani imperiali*, București 2011.

A scris peste 150 de articole de specialitate referitoare la cetățile importante din Dobrogea, la *limes*-ul danubian, economia provinciei, evoluția urbană, aspecte etnice, vestigii paleocreștine, probleme de geografie istorică etc.

Lor li se adaugă zeci de recenzii ale unor lucrări de referință din bibliografia istorică internațională și din cea românească: note bibliografice, cronici ale cercetărilor arheologice din România, cronici ale congreselor internaționale de specialitate, *voces* în enciclopedii și lexicoane de arheologie, istorie veche sau creștinism, medalioane biografice *anniversaria* sau *obituaria*.

A semnat prefața unor traduceri în limba română din izvoare antice (Philon din Alexandria), la autori moderni despre personaje sau evenimente istorice sau la volume de specialitate ale autorilor români (*Istoria militară a Daciei post-romane, 275-614*, autor A. Madgearu, Târgoviște, 2011).

A fost editor și coordonator al manualelor de istorie, clasele IX-XII (ed. Corint, 2004-2007). În perioada 2001-2018 a fost editor și coordonator al revistei

[5] „Ce n'est que sa sagacité doublée d'une incomparable diversité, que pouvaient nous offrir une image si differente et en même temps si proche de celle de son père", in *Moesica et Christiana*, Brăila, 2016, p. 28.

[6] O listă bibliografică a lucrărilor, în *Moesica et Christiana. Studies in honour of professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 15-22.

Studii Clasice. A fost, de asemenea, membru în colegiile de redacție ale revistelor SCIVA, MCA (s.n.), Pontica, Peuce.

În 2000 i se acordă Ordinul Național pentru Merit în grad de Ofițer

În semn de omagiu și recunoaștere a personalității și valorii activității științifice i-a fost dedicat, în 2016, un valoros volum *Moesica et Christiana, Studies in honour of professor Alexandru Barnea* (ed. Adriana Panaite, Romeo Cîrjan și Carol Căpiță).

Între semnatarii materialelor incluse în sumarul volumului sunt și cercetători de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Este o expresie a prețuirii de care marele arheolog s-a bucurat din partea noastră.

Între Alexandru Barnea și Constanța a fost o prietenie de durată; ea s-a manifestat de la început, din 1968 pe șantierul de la Adamclisi și a durat până la sfârșit.

Dacă A. Suceveanu își declara, în volumul omagial din 2016, admirația și respectul față de mai tânărul său coleg, pe care de la început l-a simțit „ca pe un frate", tot admirația și respectul ne fac pe noi să-l simțim ca pe un prieten.

A fost o prietenie constantă și discretă, marcată prin prezența lui Alexandru Barnea la manifestările științifice ale muzeului; publicarea unor articole în revista „Pontica"; prezența numelui lui Alexandru Barnea în colegiul de redacție al revistei „Pontica" (din 2012); susținerea și promovarea echipelor de arheologi din Constanța și Mangalia pe șantierul de la Adamclisi; a fost alături de arheologii mai tineri cu sfatul și cu experiența; le-a condus doctorate și le-a urmărit evoluția profesională.

Profesorul Alexandru Barnea însuși se referea la „colaborare", „relație foarte bună", „dialog favorabil" cu directorii muzeului constănțean, fie că era vorba de V. Canarache, A. Rădulescu sau M. Irimia[7]. O prietenie deosebită a păstrat-o pentru M. Bărbulescu, Gh. Papuc și Z. Covacef. Cu Gh. Papuc a colaborat pe șantierul cetății Tropaeum Traiani; de familia Covacef l-a legat o strânsă și deosebită prietenie. Cu Maria Bărbulescu a semnat unul din ultimele articole: *Cuneus equitum II stablesianorum la Sucidava (Moesia Secunda)*, în Pontica 51 (2018), p. 423-431. Și poate nu-i decât întâmplător faptul că ultima contribuție scrisă a lui Alexandru Barnea apare în *Varia epigraphica et archaeologica*, volum dedicat memoriei Mariei Bărbulescu: articolul se referă la *Protogenes*, magistratul de pe altarul de la Tropaeum Traiani pe care Alexandru Barnea îl publicase în prima sa contribuție științifică - *Trei altare inedite din cetatea Tropaeum Traiani*, SCIV 20 (1969), 4, p. 595-609.

E greu să fixezi niște repere, să vorbești de primul și ultimul, de început și sfârșit. Deasupra lor a fost omul – arheologul și profesorul, îndrumătorul și prietenul.

Lui îi aducem omagiu, îi mulțumim pentru ce ne-a învățat și îl prețuim pentru ce ne-a lăsat.

Memoria aeterna, magister!

Livia BUZOIANU*

[7] Vezi A. Barnea, *La aniversare*, Pontica 50 (2017), p. 13-14.

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com

EMILIAN POPESCU
(1928 – 2020)

Emilian Popescu s-a născut la 20 februarie 1928 în comuna Orleşti, jud. Vâlcea. După şcoala primară în satul natal, a urmat Seminarul „Sfântul Nicolae" din Râmnicu Vâlcea (1940–1947); contactul cu limbile clasice (greaca şi latina), obiecte de învățământ foarte importante la vremea aceea, i-au marcat orientarea profesională şi intelectuală. Totodată, ca urmare a unor examene de diferență la liceu şi a trecerii în clasa VIII-a printr-un examen integral, foarte exigent, a devenit bacalaureat al Liceului „Alexandru Lahovary" din Râmnicu Vâlcea.

S-a înscris la Facultatea de Teologie, Universitatea din Bucureşti, unde funcționau ca profesori personalități de seamă, precum Teodor M. Popescu, Ioan C. Coman şi Dumitru Stăniloaie. Dar abia încheiase primul an de studii universitare, când, prin „reforma învățământului" din 1948, Facultatea de Teologie a fost desființată. În aceste condiții, s-a transferat la Facultatea de Filologie a Universității din Bucureşti (secția de limbi clasice), pe care a absolvit-o în anul 1952. De asemenea, în 1955, a absolvit Institutul Teologic Universitar din Bucureşti, cu o teză de licență despre *Sfântul Grigorie Palama*, sub îndrumarea lui Dumitru Stăniloaie.

Pregătirea clasică i-a dat şansa de a intra cercetător la Institutul de Istorie şi Filosofie al Academiei Române – şi aceasta trecută printr-o reformă realizată de regimul totalitar, care se instalase de câțiva ani.

În anul 1956, s-a înființat Institutul de Arheologie din Bucureşti, urmare a reorganizării Muzeului Național de Antichități. Cu acest prilej, a avut şansa de a fi transferat şi cooptat în sectorul de epigrafie, condus de marele nostru profesor Dionisie M. Pippidi. Aici personalitatea sa ştiințifică s-a dezvoltat în preajma altor mari profesori, precum Radu Vulpe, Ion Nestor, Gheorghe Ştefan, toți foşti discipoli ai lui Vasile Pârvan.

În anul 1970 şi-a susținut teza de doctorat la Facultatea de Istorie (Universitatea din Bucureşti), cu tema *Contribuții la geografia istorică a spațiului balcano-dunărean în secolele V–VII*; lucrarea tratează în special probleme ale organizării bisericeşti, dar şi alte realități istorice din zona Dunării de Jos şi ale Sud-Estului european.

Un moment important pentru cariera sa de cercetător a fost admiterea ca bursier al Fundației Alexander von Humboldt (1971–1973), când a studiat la Universitățile din Bonn (la seminarul de istorie antică al profesorului Johannes Straub), Köln (Institut für Altertumskunde – Alte Geschichte) şi München (Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik). Aici s-a bucurat de sprijinul multiplu al profesorului Edmund Buchner, director al Institutului Arheologic German (Deutsches Archaeologisches Institut), un mare prieten al românilor. În 1973, 1979, 1980 şi 1981 a beneficiat de câteva scurte stagii de documentare în Franța, ca bursier al CNRS, studiind în bibliotecile de la Institutul Fernand Courby din Lyon şi la Collège de France (Paris), unde a cunoscut aprecierea şi prietenia unor mari învățați, precum Jean Pouilloux (Lyon), Louis Robert şi Paul Lemerle (Paris). În 1985 a efectuat un alt stagiu de documentare la Dumbarton Oaks din Washington, D.C.

În planul de cercetare al Academiei Române, merită a fi subliniată preocuparea pentru publicarea izvoarelor istoriei României. Astfel epigrafiştilor din Bucureşti şi Cluj le-a revenit obligația de a realiza culegerea de inscripții antice din Dacia şi Scythia Minor. Cercetătorii sectorului de epigrafie din București au publicat până acum nouă volume din această culegere; meritul apariției câtorva dintre acestea revine lui Emilian Popescu (el însuşi autor a două volume), devenit în 1970 şeful sectorului de epigrafie al Institutului de Arheologie din Bucureşti.

Prin prestigiul internațional al profesorilor D.M. Pippidi şi Emilian Popescu, comitetul internațional a decis desfăşurarea în țara noastră a celui de-al VII-lea Congres internațional de epigrafie greacă şi latină, eveniment care a avut loc la Constanța-Mamaia, între 9–15 septembrie 1977. Deşi era anul unui eveniment dramatic din viața poporului român (cutremurul din 4 martie 1977), această manifestare ştiințifică a fost întâmpinată prin publicarea a patru volume din culegerea națională de inscripții, precum şi a unei culegeri de studii epigrafice (*Epigraphica. Travaux dédiés au Actes du septième Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, editori D.M. Pippidi şi Emilian Popescu) şi a fost succedată de publicarea imediată a *Actelor* Congresului (1979)

În anul 1977, Emilian Popescu a fost solicitat să preia catedra de profesor universitar la Institutul Teologic din Bucureşti (acum Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea din Bucureşti). De acum, o mare parte a eforturilor sale vor fi consumate de sarcinile didactice; în afară de cursul general de *Istoria Bizanțului*, a susținut o serie de cursuri şi seminarii speciale şi a îndrumat numeroase lucrări de licență şi doctorat. Grație prestigiului său ştiințific şi a legăturilor de prietenie cu o serie de personalități ale vieții ştiințifice din străinătate (îndeosebi din Franța şi Germania), un număr important de discipoli ai săi au beneficiat de diverse burse şi stagii de documentare. Totodată, aceste relații i-au permis a aduce în țară o serie de publicații şi lucrări, care au îmbogățit bibliotecile Institutului de Arheologie şi ale Facultății de Teologie din Bucureşti.

După pensionare, a fost solicitat, în anul 2001, de IPS Daniel, Mitropolitul Moldovei (actualul Patriarh al României) să predea la Facultatea de Teologie „Dumitru Stăniloaie" din Iaşi, unde a organizat Şcoala doctorală şi a contribuit la formarea altor discipoli.

Arheolog şi epigrafist reputat al antichităţii greco-romane, cu referire specială la Dacia şi Scythia Minor (Dobrogea), profesorul Emilian Popescu a fost autorul a numeroase contribuţii de valoare pentru istoria veche a României: studii epigrafice privind religiile, instrucţia şi educaţia antică din oraşele pontice, locul şi rolul creştinismului de pe teritoriul românesc, mai ales din Scythia Minor, în ansamblul istoriei creştine din secolele III–VII p. Chr., ierarhia bisericească de pe teritoriul românesc începând din perioada menţionată până în veacul al XV-lea, geografia istorică a Peninsulei Balcanice în secolele III–VII.

A efectuat săpături în siturile (cetățile antice) Histria şi Callatis. Din 1960, a început săpături în castrul roman de lângă oraşul Câmpulung–Muscel (cartierul Pescăreasa, punctul „Jidova"); prezența şi insistențele sale pe lângă autoritățile locale au contribuit la salvarea acestui monument (în incinta acestuia se instalase, după război, sediul unei întreprinderi miniere). Săpăturile, efectuate în colaborare cu Muzeul județean Argeş, au adus contribuții esențiale la cercetarea liniei de fortificații *limes Transalutanus*; de asemenea, prin lucrările de consolidare şi amenajarea unui muzeu al sitului, castrul a devenit un obiectiv turistic pe harta județului.

Profesorul Emilian Popescu a fost un membru activ al unor societăți ştiințifice din țară, precum Societatea Română de Studii Clasice şi Societatea de Studii Bizantine. A fost preşedinte al Comisiei de Istorie Bisericească a Patriarhiei Române, preşedinte al Societății Române de Studii Bizantine (1983–2013) şi vicepreşedinte al Asociației Internaționale de Studii Bizantine (1986–2001).

Împreună cu prof. Tudor Teoteoi, a fost coordonator al mai multor volume din seria *Études byzantines et post-byzantines* (II–VI), publicate de Editura Academiei Române, între 1991–2011.

De asemenea, a organizat două importante manifestări ştiințifice dedicate împăratului Constantin cel Mare şi epocii sale. Amintim mai întâi sesiunea de comunicări a Comisiei de Istorie Bisericească a Patriarhiei Române, desfăşurată la Mănăstirea Tismana (17–19 septembrie 2012), ale cărei lucrări au fost strânse în volumul *Cruce şi misiune. Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena – promotori ai libertății religioase şi apărători ai Bisericii,* vol. I (studii culese şi publicate de Emilian Popescu şi Mihai Ovidiu Cățoi), Editura Basilica a Patriarhiei Române, Bucureşti, 2013. Un an mai târziu, a organizat la Bucureşti Congresul internațional prilejuit de „Aniversarea a 1700 de ani de la convertirea împăratului Constantin cel Mare şi a Edictului de la Mediolanum"; comunicările au fost strânse în vol. *Cruce şi misiune. Sfinţii împăraţi Constantin şi Elena – promotori ai libertății religioase şi apărători ai Bisericii*, II, Bucureşti, 2013 (editori Em. Popescu, V. Ioniță).

Pentru pioşenia sa şi devotamentul întru slujirea Bisericii, a fost distins, în 1976, de Patriarhul Teoctist cu Crucea Patriarhală. De asemenea, în 2018, la împlinirea vârstei de 90 de ani, IPS Daniel, Patriarhul României, l-a decorat cu Ordinul Sfântul Apostol Andrei, Ocrotitorul României.

A fost ales membru corespondent (*socius ab epistolis*) al Institutului Arheologic German (anul 1979) şi membru de onoare al Academiei Române (anul 2004).

Profesorul Emilian Popescu a fost de o aleasă omenie şi desăvârşită sinceritate în raporturile cu cei din jur – membri ai familiei şi prieteni, colegi şi

discipoli. O prietenie caldă l-a legat de colegii cercetători ai Muzeului din Constanța, la ale cărui sesiuni anuale *Pontica* a fost un participant constant.

Aprecierea colegilor, prietenilor şi discipolilor s-a manifestat prin două volume omagiale, la momente aniversative: *Studia historica et theologica : omagiu Profesorului Emilian Popescu*, apărut la Editura Trinitas, Iaşi, 2003 (la 75 ani); *Omagiu Profesorului Emilian Popescu la 90 de ani*, Editura Basilica, Bucureşti, 2020.

La 25 august 2020, ne-a părăsit încă unul din marii istorici ai generației de la cumpăna de milenii. Ca de fiecare dată, îmi rămâne a medita, cu resemnare, asupra semnificației unei inscripții la care m-am oprit răsfoind una din cărțile sale:

Crux mortis et resurrectionis.

ADDENDUM: LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE[1]

1. *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV – XIII descoperite în România*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1976.

2. *Christianitas Daco-Romana. Florilegium Studiorum*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1994.

3. *Titulatura şi distincțiille onorifice acordate de Patriarhia Constantinopolului mitropoliților Țării Româneşti (secolele XIV–XVIII)*, Editura Basilica, Bucureşti, 2010.

4. *Inscriptions de Scythie Mineure*, vol. IV (*Tropaeum – Durostorum – Axiopolis*), Editura Academiei Române – Ed. Basilica (Bucureşti) – Diffusion de Boccard (Paris), Bucureşti – Paris, 2015.

5. *Crucea şi Răstignirea Mântuitorului Iisus Hristos în creştinismul timpuriu*, Editura Basilica, Bucureşti, 2016.

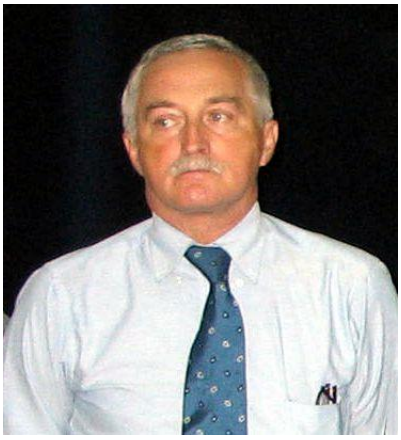
6. *Studii de istorie şi spiritualitate creştină*, 4 volume, Editura Academiei Române – Editura Basilica, Bucureşti, 2018–2019.

Constantin C. PETOLESCU*

[1] Prezentare selectivă. Lucrările citate la nr. 2 şi 6 sunt culegeri de studii, care strâng cea mai mare parte a contribuțiilor autorului din diverse publicații.

* Constantin C. PETOLESCU: Institutul de Arheologie Vasile Pârvan, 010667, București (sectorul 1), str. Henri Coandă, nr. 11; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

MIHAIL ZAHARIADE
(20 iulie 1950 – 29 iulie 2020)

În 1981, Mihail Zahariade, Mișu, cum îi spuneau apropiații, lucra la Centrul de Studii și Cercetări de Istorie și Teorie Militară, condus de generalul Ilie Ceaușescu, responsabil cu istoria militară a României. Acesta era adeptul doctrinei *Protocronismului*, după care "poporul român a rămas întotdeauna același, consolidat, unitar și omogen "....! Prin mijloace numai de el știute, Mișu l-a convins pe general că la Murighiol există o cetate stră-românească, unde săpăturile arheologice pot demonstra științific continuitatea, ... și proiectul a fost aprobat! În 1981 a fost prima campanie, dar ce început!!! O adevărată tabără militară cu soldați și ofițeri, bucătărie de campanie și corturi, camion pentru aprovizionare și A.R.O. pentru deplasări, unelte etc., etc. O minunăție pentru vremurile acelea! În aceste condiții este de la sine înțeles că Mihai Zahariade a primit, pe drept, responsabilitatea conducerii șantierului. La început am fost cinci arheologi și tot atâtea sectoare: Alexandru Suceveanu, Puiu, de la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" București, Cristina și Andrei Opaiț, Florin Topoleanu de la Muzeul "Delta Dunării" Tulcea, acum Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion". A fost încheiat atunci unul dintre primele protocoale din arheologia românească, novator fiind și sistemul de cercetare prin practicarea, la început, a două secțiuni magistrale (lungi de peste 200 m), orientate N-S și E-V, pentru cunoașterea stratigrafiei sitului. Ce a urmat este de poveste! Într-o succesiune incredibilă, fascinantă, cercetările arheologice au asigurat cunoașterea definitivă a stratigrafiei fortificației – două niveluri dacice (sec. IV-III și II-I a.Chr.) și 13 niveluri romane (sec. I-VII p.Chr.), apoi cele 12 inscripții, toate descoperite în aceeași zi, 7 iunie 1985, în sectorul condus de Mișu Zahariade. Opt dintre ele dezvăluie, pentru prima oară în Imperiu, numele de *vicus classicorum* (sec. II-III p.Chr.), evident în legătură cu existența aici a unei stații a flotei romane la Dunărea de Jos, iar alta ne oferă informații despre constructorii castrului de sec. II p.Chr. – vexilații ale legiunilor I Italica și a XI-a Claudia Pia Fidelis. În scurt timp inscripțiile au fost

publicate de Mișu Zahariade și Puiu Suceveau, stârnind un mare interes în lumea științifică. Între timp, colectivului s-au alăturat colegii lui Mișu, Alexandru Madgearu și Traian Dvorski, dar și Alexandru Barnea, Sandu, care a săpat în câteva campanii în mica fortificație de la Dunavățul de Jos; Gavrilă Simion a cercetat un tumul elenistic, iar Gheorghe Poenaru-Bordea, Poe, identifica sutele de monede descoperite. Și am trăit împreună necazuri și bucurii, ne-am certat, ne-am împăcat, am jucat fotbal, am fost la bere, am vizitat situri dobrogene... unii au plecat, au venit alții... În sectorul de nord coordonat de Mișu Zahariade, pragul porții construit din inscripții funerare a fost înlocuit cu dale cu aceleași dimensiuni, au apărut termele și inscripția de fundație din timpul tetrarhiei. Descoperirilor de la Murighiol le sunt dedicate tot mai multe publicații: catalogul ceramicii romane și romano-bizantine în anul 2000, sau primul volum monografic, în 2003, semnat de Alexandru Suceveanu, Mihail Zahariade, Florin Topoleanu și Gheorghe Poenaru-Bordea. O zi memorabilă rămâne 15 august 2001, de Sf. Maria, când Mișu Zahariade, cu Octavian Bounegru (Oxi) alături, a descoperit rămășițele martirilor Epictet și Astion în cripta de sub bazilica episcopală, aflată evident tot în sectorul de nord al cetății. Și iarăși unii au plecat, au veni alții, au fost și studenți în practică, au fost geologi și arhitecți, au fost și unele lucrări de conservare. In ultimii ani Mișu a lucrat cu voluntari americani, concentrându-se mai ales în jurul bazilicii, canabelor, incinta de nord-est, cu un turn nou identificat. Mișu Zahariade a rămas ultimul. Dar cu siguranță nu a stins lumina pentru că a rămas acolo. Pe 15 august 2020, de Sf. Maria, Mișu Zahariade s-a risipit pe ziduri și veghează la moștenirea lui!

SIT SIBI TERRA LEVIS!

Florin TOPOLEANU*

* Florin TOPOLEANU: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion", Tulcea; e-mail: topflorin@gmail.com.

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE**

Cărţi

- *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, Bucureşti, 1987 (coautor).
- *Scythia Minor, Moesia Secunda şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.
- *Fortificaţia şi aşezarea romana târzie de la Babadag-Topraichioi*, Tulcea, 1991 (coautor).
- *Les forces navales au Bas-Danube: 1ère - 6ème siècles*, Oxford, 1996 (coautor).
- *The History of the Romanians*, Bucharest, 1996 (coautor).
- *The Fortifications of Lower Moesia (A.D. 86 - 275)*, Amsterdam, 1997 (coautor).
- *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia* (A.D.101-118), Bucharest, 1997 (coautor).
- *Halmyris I. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003 (coautor).
- *A History of a Later Roman Province. Scythia Minor 284-681*, Amsterdam, 2006.
- *Cunoaşterea prin cercetări interdisciplinare a vechilor aşezări rurale din spaţiul carpato-dunărean*, Iaşi, 2009 (editor).
- *The Thracians in the Roman Imperial Army from the first to the 3rd centuries A.D.*, Bucharest, 2009.
- *Greek and Latin Inscriptions from Halmyris. Inscriptions on stone, signa, and instrumenta found between 1981 and 2010*, BAR International Series 2261, Oxford, 2011 (coautor).
- *Byzantium-Constantinopolis (657 B.C.—A.D. 641). A city of a Millenary History*, Brăila, 2015 (coautor).
- *Dacia Ripensis. Festungen an der Nordgrenze der Provinz und ihre Truppenkörper*, Amsterdam, 2016 (coautor).
- *Moesia Prima. Festungen an der Nordgrenze der Provinz und ihre Truppenkörper*, Amsterdam, 2017 (coautor).

Enciclopedii, Dicţionare (voces)

- *Lexicon of Greek and Roman Cities and Place Names cca. 1500 B. C.-A. D. 500*, Amsterdam, 1997-2019 (general editor).
- *Enciclopedia arheologiei si istoriei vechi a Romaniei*, Bucureşti, 1994-2001.
- *The Encyclopedia of the Hellenic World*, Athens, 2008-2010.
- *Encyclopedia of Ancient World*, Athens, 2014-2018.
- *Studia Danubiana. The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. The Second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996)*, Bucharest, 1998 (editor general).

Articole

- *Noi consideraţii istorice asupra Scutului de la Dura-Europos*, SCIVA 26 (1975), 4, p. 507-520;
- *Trupele de origine hispanică în Dacia*, SCIVA 27 (1976), 4, p. 477-494.
- *Addenda et corrigenda*, SCIVA 28 (1977), 2, p.261-165.

** Lista lucrărilor a fost întocmită de Irina Sodoleanu (MINAC).

- *Suppllementum epigraphicum la trupele romane de origine hispanică în Dacia*, I, SMMIM 10 (1977), p.61-78; II, SMMIM 11 (1978), p. 143-152.

- *Constantini Dafnenses și Ballistarii Dafnenses*, SCIVA 28 (1977), 3, p. 391-402.

- *Apele in istoria așezărilor umane,* în: *Strălucirile apei*, Slatina, 1977, p. 71-79 (în colaborare).

- *The Structure and Function of the Lower Danube Limes in the 1st – 3rd Centuries A.D.- A Few Problems. Akten des XI. Internationalen Limesskongress, Szekesfehervar*, Budapest, 1977, p. 385-398.

- *Spre o tipologie a ștampilelor legiunii a XI-a Claudia în Moesia Inferior*, SMMIM 12 (1979), p. 85-105; 13 (1978), p. 85-105,

- *The Romanization of Dacia and the Daco-Roman Problem*, în: *Armies and Societies*, Bucharest, 1980, p. 44-65

- *Spanish Units in Roman Dacia*, Archivo Español de Arqueologia 53 (1980), p. 141-142.

- *Noi materiale arheologice din Romula*, SMMIM 13 (1980), p. 106-122 (în colaborare).

- *Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de Jos*, Pontica 14 (1981), p. 255-261 (în colaborare).

- *Șantierul arheologic de la Independenta*, Materiale 16 (1982), p. 180-186 (în colaborare).

- *Contribuții la istoria legiunii a XI-a Claudia la sfârșitul secolului II e.n*, SCIVA 33 (1982), 1, p. 47-62.

- *Ammianus Marcellinus (27, 4,5), Zosimos (4,11) and the Valens' Expedition of A.D. 367 against the Goths*, SCIVA 34 (1983), 1, p. 57-70.

- *Legio II Herculia*, RESEE 21 (1983), p. 247-259.

- *Cetatea romano-bizantină de la Independența (jud. Tulcea)*, în: *Documente recent descoperite și informații arheologice*, București, 1985, p. 33-41.

- *Un nouveau "Vicus" sur le territoire de la Dobroudja romaine*, Dacia NS 30 (1986), 1-2, p. 109-120 (în colaborare).

- *A New Late Roman Fortification on the Territory of Romania: the Burgus at Topraichioi, Tulcea county*, în: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III 13 Internationaler Limeskongress - Aalen, 1983*, Stuttgart, 1986, p. 565-572 (în colaborare)

- *Vexillation in the Northern Dobrudja*, Dacia NS 30 (1986), 1-2, p. 173-176.

- *The Early and Late Roman Fort at Indepenedența, Tulcea County*, Dacia NS 31 (1987), 1-2, p. 97-106 (în colaborare).

- *Tezaurul de inscripții de la Independența*, în: *Documente recent descoperite și informații arheologice*, Bucuresti, 1986, p. 45-54 (în colaborare).

- *Ripa legions XI Claudiae la sfârșitul secolului III și în secolul IV*, Artă și civilizație la Dunărea de Jos 2 (1986), p.181-188.

- *Fortificația romană târzie de la Bistreț, județul Dolj*, Oltenia 5-6 (1984-1986), p. 29-40 (in colaborare).

- *Du nom antique de la cité romaine et romaine tardive d'Independența (dép. Tulcea)*, Dacia NS 31 (1987), 1-2, p. 87-96.

- *An Early and Late Roman Fort on the Lower Danube Limes: Halmyris (Independența, Tulcea County, Romania)*, Roman frontier Studies, Exeter, 1991, p. 311-317.

- *Burgul roman târziu de la Babadag-Topraichioi, jud Tulcea*), Peuce 12 (1991), p. 33-249, (în colaborare).

- *Roman Ships on the Lower Danube (1st – 6th Centuries). Types and Function*, în: *Crossroad in Ancient Shipbuilding. Proceedings of the Sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Roskilde 1991*, Oxford, 1995, p. 35-41 (în colaborare).

- *Inscripția de fundație din timpul primei tetrarhii de la Halmyris*, Murighiol, jud. Tulcea, Pontica 29 (1996), p. 173-186.

- *The Roman Frontier in Scythia Minor (1980-1994)*, în: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, p. 223-234.

- *The Late Roman Drobeta I. The Cruciform Building and the Fort Garrison in the 4th century A.D.*, AMN 34 (1997), 1, p. 167-182.

- *A Note on Translucus*, Starinar 47 (1997), p. 249-251.

- *The Halmyris Tetrarchic Inscription*, ZPE 119 (1997), p. 228-236.

- *The Civitas and Castra on the Ripa Danubii in the 4th -6th Centuries A. D.*, în: *Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube from the 4th to the 6th Century A.D.*, Poznan 1997, p. 9-12.

- *The Tetrarchic Building Activity at the Lower Danube: I. Quadriburgia*, în: G. von Bülow, A. Milcheva (eds), *Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svistov, Bulgarien (1-5 September 1998)*, Sofia, 1999, p. 3-16.

- *How and when the Legion XI Claudia Arrived in Lower Moesia*, în: *Roman Frontier Studies, Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 1999, p. 599-607.

- *The Roman Frontier in Scythia Minor (1980-1995)*, în: *Roman Frontier Studies, Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 1999, p. 199-213.

- *The Tetrarchic Building Inscriptions and the Lower Danubian Limes. XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 18-24 settembre 1997*, Atti, Roma, 1999, p. 553-561.

- *Milites Dacisciani qui iam saeviunt (SHA Vita Claudii 17, 1-4). A Contribution to the History of Dacia in the 260s of the 3rd Century A.D.*, Thraco-Dacica 20 (1999), 1-2, p. 313-327.

- *Halmyris, a Settlement and Fort near the Mouth of the Danube: Interim Report*, AJA 15 (2002), p. 229-245 (în colaborare).

- *The Composition and Structure of the Roman Army in Northern Wallachia in A.D. 101-117*, în: *Dacia Augusti Provincia*, Bucharest, 2006, p. 121-131

- *Alae Thracum*, in: *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*, Barcelona, 2006, p. 1497-1512.

- *The Tetrarchic Reorganization of the Limes Scythicus, The Lower Danube in Antiquity (VI C BC-VI C AD), International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan, 6-7.10.2005*, Sofia, 2007, p. 293-304

- *The Roman Garrison in Northern Wallachia in A.D. 101-118*, în: W.S. Hanson (ed.), *Composition Size and Structure, The Army and Frontiers of Rome. Papers Offerd*

to David J.Breeze on the Occasion of his Sixty-fifth Birthday and his Retirement from Historic Scotland, Portsmouth-Rhode Iasland, 2009, p. 173-183.

- *Cuneus equitum Arcadum and Classis [in]Plateypegiis at Halmyris. An Exchange of Troops between Egypt and Thrace During Theodosius' Reign. The case of Scythia,* în: O. Ţentea, F. Matei-Popescu (eds.), *Near and Beyond the Roman Frontier. Proceedings of a Colloquium Held in Târgovişte, 16-17 October 2008*, Bucharest, 2009, p. 347-354.

- *A Crux in Bellum Scythicum. The invasion of 267: Gothi or Heruli?*, în: *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 163-184.

- *Once Again on the Troy's Thracian Allies*, Thraco-Dacica S.N. 2-3 (2010-2011), p. 63-70.

- *Towards a Historical Geography of Extrema Scythiae Minoris. A Land Survey of the South-East Shoreline of the Dunavăţ Peninsula. Results and Perspectives*, Pontica 44 (2011), p. 311-322.

- *Two problems of Topography and Historical Geography in Dobrudja,* Dacia N.S. 55 (2011), p. 137-148.

- *Managing Environmental Archaeology: Some Fresh Thoughts on Old Subjects - The Halmyris Fort,* Peuce S.N. 10 (2012), p. 39-52.

- *Fresh Thoughts on Old Subjects: from Ora Maritimae to Litus Scythicum. The Coastal Defence of Lower Moesia and Thrace in the 1st-3rd Centuries*, in: *The Bosporus: The Gateway between the Ancient West and East (1st Millenium BC-5th Century AD). Proceedings of the Fourth international Congress on Black Sea Antiquities, Istanbul 14th-18th September 2009*, BAR International Series 2517, Oxford, 2013, p. 197-212.

- *The Limes Sector Cebrum-Novae at mid 3rd century*, Oltenia 22-21 (2013-2014), p. 82-94.

- *Personal Names at Halmyris*, Thraco-Dacica S.N. 4-5 (2012-2013), p. 159-182.

- *The Dacia Ripensis Section in Notitia Dignitatum (XLII)*, Thraco-Dacica S.N. 6-7 (2014-2015), p. 119-154.

- *The Aegyssus – Ad Stoma Roman Fontier Sector in Extrema Scythiae Minoris. Understanding a Defensive System in a River Delta Environment*, în: G. von Bülow (ed.), *Kontaktzone Balkan. Beiträge des Internationalen Kolloquiums "Die Donau-Balkan Region als Kontaktzone zwischen Ost-West and Nord-Süd" vom 16-18 Mai 2012 in Frankfurt a. M.*, Bonn, 2015, p.219-236.

- *The Scythian Section of Notitia Dignitatum. Structural and Chronological Analysis*, în: *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thadaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis, discipulisque dedicate*, Varsaviae, 2015, p. 151-172.

- *Toponimul antic (H)almyris-Salmorus*, Zargidava 14 (2015), p. 83-93.

- *A Fort of the Danubian Roman Frontier: Halmyris*, în: L. Zerbini (ed.), *Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013*. Emil di Odoya: Bologna, 575-584.2015 (în colaborare).

- *New Thoughts on Old Subjects: the Romans in the Sub-Carpathian Area in A.D. 101–106. With a Hawkish Eye on the Role of the Drajna de Sus Roman Camp*, în: C.C. Petolescu, M. Gallinier, F. Matei-Popescu (eds.), *Divus Traianus. Travaux du Colloque International de Drobeta-Turnu Severin, 16-17 Juin 2017*, Bucureşti, 2018, p. 127-147.

CĂRŢI STRĂINE ŞI ROMÂNEŞTI INTRATE ÎN BIBLIOTECA MINAC ÎN 2019

Andreea ANDREI[*]

SCHIMB INTERNAŢIONAL

AUSTRIA

- Fundberichte aus Österreich, Band 56, 2017, Wien, 2019.
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 68/2018, Österreichische
- Akademie der Wissenschaften, Wien, 2019.
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, Band 87/2018, Wien.
- Otto H. Urban, *Der Keltenschatz vom Linzer Gründberg*, Linz, 2019.

BULGARIA

- Proceedings XXXIII/2018, Regional Museum of History – Veliko Tarnovo, Veliko Tarnovo.
- Proceedings of the National Museum of History, XXX/2018; XXXI/2019, Sofia.

CEHIA

- Graeco-Latina Brunensia 23/2018, 2, Masarykova Univerzita, Brno.
- Studia Archaeologica Brunensia 23, 2018, 1, Masarykova Univerzita, Brno.
- Časopis slezského zemského muzea, Vědy historické, Série B, 66/3/2017, vol. LXVII/1-3/2018, Opava.
- Praehistorica 34/2, 2018, Acta Instituti Archaeologici Universitatis Carolinae Pragensis.
- Karel Sklenář, *Die Anfänge der Archäologie in Böhmen. Seit den ersten Chroniken bis zur Schwelle der Periode des Romantismus (12.-18. Jahrhundert)*, Fontes Archaeologici Pragenses, vol. 45, Pragae, 2018.

[*] Andreea ANDREI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța (MINAC); e-mail: andreiandreea03@yahoo.com.

CROAȚIA

- Vjesnik LI/2018, Arheološkog Muzeja u Zagrebu, Zagreb.
- Submerged Heritage, Number 8, 2018, Yearbook of the International Centre for Underwater Archaeology in Zadar.
- Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 109, 2016; 111, 2018, Arheološki Muzej u Splitu, Split.
- J. Balen, *Sarvaš. Neolitičko i eneolitičko naselje*, Catalogi et Monographiae 2, Zagreb, 2005.
- Z. Gregl, I. Lazar, *Bakar. The Glass from the Roman Cemetery*, Catalogi et Monographiae 5, Zagreb, 2008.
- I. Radman-Livaja, *Tesserae Sisciensiae. Les plombs inscrits de Siscia*, Catalogi et Monographiae 9/1; 9/2, Zagreb, 2014.
- M. Blečić Kavur, *At the Crossroads of Worlds at the Turn of the Millennium: The Late Bronze Age in the Kvarner Region*, Catalogi et Monographiae 11, Zagreb, 2014.
- M. Fiederling, *Das Wrack von Veliki Piruzi. Ein spätrömisches Handelsschiff von der Küste Istriens, Untersuchung bei Rovinj*, Kroatien, 2014-2017, Zadar, 2019.
- E. Višić-Ljubić, *Aurum Salonitanum. Roman Earrings from the Archaeological Museum in Split*, Split, 2018.
- B. Čargo *et al.*, *Issa Maritima*, Split, 2018.

DANEMARCA

- Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 2016, Annual of the Royal Society of Northern Antiquaries, København, 2018.

ELVEȚIA

- Bulletin de l'Association Pro Aventico 58/2017, Association Pro Aventico, Avenches, 2018.
- Zürcher Archäologische Forschungen 6, C. Weiss, *Die mittelelterlichen Fundmünzen und Gewichte vom Monte lato auf Sizilien. Die Grabungskampagnen 1971-2008*, Zürich, 2017.

FINLANDA

- ARCTOS, Acta Philologica Fennica, Vol. LII, 2018, Helsinki, 2018.

FRANȚA

- Revue des Etudes Anciennes, tome 120, No. 2/2018; tome 121, No. 1/2019, Bordeaux.
- Revue Archéologique de Narbonnaise 50-51/2017-2018, Montpellier, 2019.
- École antique de Nîmes. L'École Antique a 100 ans 1919-2019, Nîmes, 2019.
- Antiquités nationales 48, 2018, Bulletin publié par le Musée d'Archéologie nationale et par la Société des Amis du Musée et du Château de Sain-Germain-en-Laye.
- A. Borlenghi *et al.* (coord.), *Voter en Grèce, à Rome et en Gaule. Practiques, lieux et finalités*, Lyon, 2019.

GERMANIA

- Kölner Jahrbuch, Band 51, 2018, Herausgegeben vom Römisch-Germanischen Museum und der Archäologischen Gesellschaft Köln, 2018.
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Band 96, 2015, Frankfurt a.M., 2018.
- Südost-Forschungen, Band 77, 2018, Institut für Ost- und Südosteuropa-forschung, München, 2019.
- Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege, Band 57-58/2015-2016, Dresda, 2019.
- Mainfränkisches Jahrbuch für Geschichte und Kunst 70, 2018; 71, 2019 Würzburg.
- Trierer Zeitschrift 79-80/2016-2017; 81/2018, Rheinisches Landesmuseum Trier, Trier.
- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Band 21, 2015; 22, 2016, Bonn.
- Bayerische Vorgeschichtsblätter, Jahrgang 83, 2018, München, 2018.
- Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 64, 2016; 65, 2017, Schwerin.
- Bonner Jahrbücher, Band 217, 2017, Bonn, 2018.
- Göttinger Jahrbuch, Band 64, 2016; 65, 2017, Göttingen.
- Archäologische Nachrichten aus Baden, Heft 94, 2018, Freiburg.
- Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, Band 48, 2016; 49, 2017; 50, 2018, Trier.
- Historischer Verein für Straubing und Umgebung, Jahresbericht 119/2017, Straubing, 2019.
- Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, Band 96, Halle, 2017.
- Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg 10, B. Höke, F. Gauß, C. Peek, J. Stelzner, Lauchheim II.2, Katalog der Gräber 301-600, Band 1: Text, band 2: Tafeln, Stuttgart, 2019.
- Chiron, Band 49, 2019, Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
- H. Meller, V. Sampaolo, L. Melillo (eds.), *Gladiator. Looking on Death Every Day*, Halle, 2013.
- R. Maraszek, *The Nebra Sky-Disc*, Halle, 2009.
- F. Ruchhöft, *Zvarin-Scwerin. Von der Inselburg zur Residenz*, Schwerin, 2017.
- F. Ruchhöft, *Arkona. Glaube, Macht und Krieg im Ostseeraum*, Scwerin, 2018.
- *Eirene/Pax. Frieden in der Antike*, Archäologisches Museum Der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster.
- B. Schmid, B. Kulessa, *Von Stadtmauern und Salbtöpfen. Archäologie zur Siedlungs- und Apothekengeschichte in Biberach*, Stuttgart, 2019.
- S. Jäger, *Germanische Siedlungsspuren des 3. Bis 5. Jahrhunderts n. Chr. Zwischen Rhein, Neckar und Enz*, Band 1 – Text; Band 2 – Katalog, Stuttgart, 2019.
- C. J. Kind (Hrsg.), *Löwenmensch und mehr. Die Ausgrabungen 2008-2013 in den altsteinzeitlichen Schichten der Stadel-Höhle im Hohlenstein (Lonetal), Gemeinde Asselfingen, Alb-Donau-Kreis*, Stuttgart, 2019.

- *Grafschaft Henneberg und ihre Klöster*, Sonderveröffentlichung des Thüringischen Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie, Band 1, Langenweißbach, 2019.

GRECIA

- Hesperia, The Journal of the American School of Classical Studies at Athens, vol. 88, Number 2; vol. 88, Number 3, 2019.
- Archaeological Reports 64, 2017-2017, British School at Athens, 2018.
- Annual of the British School at Athens 113, Cambridge, 2018.

ITALIA

- Rivista Storica dell'Antichità, Anno XLVIII, 2018, Università degli Studi di Bologna, Bologna.
- Atti e Memorie, Serie XI, Vol. XLI, Modena – Aedes Muratoriana, 2019.
- Invigilata Lucernis, Rivista di scienze dell'antichità e del tardoantico, 40/2018, Bari.
- Rivista di Archeologia Cristiana, XCIV – 2018, Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano.
- Rivista di Studi Liguri, Anni LXXX-LXXXI/2014-2015, Instituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera, 2018.

MACEDONIA

- ŽIVA Antika, Année 67, 2017; 68, 2018, Skopje.

MAREA BRITANIE

- Journal of Roman Studies 109/2019, The Society for the Promotion of Roman Studies, London.
- Archaeology International 21, Institute of Archaeology, London, 2018.

MONACO

- Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco, Numéro 58, 2018.

POLONIA

- Sprawozdania Archeologiczne 70, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków, 2018.
- Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 20, P. Pawlak (ed.), *The Medieval Defensive System of the City of Poznań. A Fragment of the Northern Section. Results of Archaeological Research*, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań, 2018.
- Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 22, Marzena Szmyt (ed.), Late Neolithic on the Middle Warta, Poznań, 2018.
- B. Muzolf, A. Zielińska, P. Kittel, Lutomiersk, *Wrzaca, site 1, commune of Lutomiersk. Cemeteries from the Bronze Age, Lusatian urn field culture in central Poland*, Łódź, 2017.
- Fontes, Vol. 54, Archaeologici Posnanienses, Annales Musei Archaeologici Posnaniesis, Poznań, 2018.

- Prace i Materiały, Seria Archeologiczna 47/2016-2017, Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Łódź, 2018.
- Via Archaeologica Lodziensis 7, I. Marchelak, A. Nierychlewska, I. Nowak, P. Papiernik, *Rescue excavations on site 3 in Ludwinowo, district of Włocławek, Kuyavian-Pomeranian province (The Line of Freeway A-1)*, vol. I, II, Łódź, 2017.
- Via Archaeologica Lodziensis 8, L. Tyszler, A. Nierychlewska, *Rescue excavations on site 14-15 in Witów, district of Łęczyca, Łódź province (The Line of Freeway A-1)*, Łódź, 2018.
- J. Kruk, S. Milisauskas, P. Włodarczak, *Real Time. Radiocarbon Dates and Bayesian Analysis of the Neolithic Settlement at Bronocice, Fourth Millennium BC*, Kraków, 2018.
- A. Andrzejewskiego, J. Sikory (eds.), *Grodziska Wczesnośredniowieczne Polski Centralnej*, Łódź, 2017.
- M. Grygiel *et al.*, *Gola Pod Jaraczewem w Pradziejach. The Prehistoric Background of the Village of Gola Near Jaczewo*, Łódź, 2019.
- M. Grygiel, *The Chronology of cultural Changes at the Turn of the Early and Late Pre-Roman Period in the Polish Lowland*, Łódź, 2018.
- P. Papiernik, D.K. Płaza, *From the Stone Age to Contemporary Times. Archaeological Research at Redecz Krukowy in Kuyavia*, tom 1, tom 2, Łódź, 2018.

REPUBLICA MOLDOVA

- Revista Arheologică, Serie nouă, vol. XV, nr. 1, Chişinău, 2019.
- Revista de Istorie a Moldovei, nr. 1, 2, /2018; 3/2018; 4/2018; 1-2/2019, Chișinău.

SLOVACIA

- Študijné Zvesti 58/2015; 59/2016; 60/2016; 61/2017; 62/2017; 63/2018; 64/2018, Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra.
- Musaica archaeologica 2.1/2017; 2.2/2017, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, 2017.
- Historica Carpatica 49/2018, Zbornik Východoslovenského Múzea v Košiciach, Košice.

SLOVENIA

- ARGO 61/1; 61/2; 62/1, Journal of the Slovene Museums, Ljubljana.
- Arheološki Vestnik 70/2019, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana.
- LETOPIS 69/2018, The Yearbook of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, 2019.
- Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 38, A. Pleterski (ed.), *The Beginning and End of Exploration at the Župna Cerkev Cemetery in Kranj (1953 and 2011-2013)*, Ljubljana, 2019.
- L. Karničar, A. Žejn, *Alfabetarij k Tezavru slovenskega ljudskega na Koroškem*, Ljubljana, 2018.
- *In Good Hands of the Department of Conservation and Restoration of the National Museum of Slovenia*, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 2018.

- B. Laharnar, P. Turk, *Iron Age Stories from the Crossroads*, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana, 2018.

SPANIA

- ARYS, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Anejos vol. VIII, 2018, Pilar Molina Torres, *Las devociones femeninas en la Hispania Romana*, Getafe (Madrid), 2018.
- ARYS, Antigüedad: Religiones y Sociedades, Volumen 16, 2018; 17, 2019, Madrid.
- Trabajos de prehistoria, Volumen 75, No 2, 2018; Volumen 76, No 1; No 2, 2019, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- Pyrenae 49.1/2018; 49.2/2018; 50.1/2019; 50.2/2019, Journal of Western Mediterranean Prehistory and Antiquity, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia, Universitat de Barcelona, 2019.
- Sylloge Epigraphica Barcinonensis XVI/2018, Departament de Filologia Llatina, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Archivo de Prehistoria Levantina XXXII, Valencia, 2018.
- Complutum, Vol. 28, Núm. 1 (Enero-Junio); Núm. 2 (Julio-Diciembre), 2017; Vol. 29, Núm. 1 (Enero-Junio); Núm. 2 (Julio-Diciembre), 2018, Madrid.
- Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada, 28/2018; 29/2019, Granada.
- Gerión, Revista de Historia Antigua, Vol. 35, Num. 2/2017; Vol. 36, Num. 1/2018; Num. 2/2018, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- Faventia 38/2016, Revista del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, Universitat Autònoma de Barcelona, 2019.
- Lucentum XXXVII, Anales de la Universidad de Alicante. Prehistoria, Arqueología e Historia Antigua, Alicante, 2018.
- Saldvie 17, 2017, Estudios de Prehistoria y Arqueología, Zaragoza.
- Museo de Zaragoza. Boletín 20/2019, Zaragoza.
- Caesaraugust 86, J. Angás Pajas, *Documentación geométrica del patrimonio cultural. Análisis de las técnicas, ensajos y nuevas perspectivas*, Zaragoza, 2019.

STATELE UNITE ALE AMERICII

- MVSE, volume 51/2017, Annual of the Museum of Art and Archaeology, University of Missouri, 2018.
- Journal of Glass Studies, vol. 61/2019, The Corning Museum of Glass, New York, 2019.

TURCIA

- Anatolia Antiqua XXVI/2018, Institut Français d' Etudes Anatoliennes Georges-Dumezil, Paris, 2018.
- M. Godon (ed.), *Merging Techniques & Cultures. Technological Approaches in Archaeology*, 6èmes Rencontres d' Archéologie de l'IFÉA, Istanbul, 24-25 Novembre 2015, Institut Français d' Etudes Anatoliennes Georges-Dumezil, Paris, 2018.

UNGARIA

- Antaeus 34/ 2016; 35-36/2018, Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 123/2018, Budapesta.

ACHIZIȚII, DONAȚII, SCHIMB INTERN[*]

- Acta Musei Napocensis 54/I; 54/II, 2017; 55/I, 2018, Cluj-Napoca.
- Acta Musei Porolissensis XXXIX, 2017; XXXX/1; XXXX/2, 2018, Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău.
- Memoria Antiquitatis XXXIII-XXXIV, Acta Musei Petrodavensis, Piatra-Neamț, 2018.
- Satu-Mare. Studii și comunicări XXXIV/II, Satu Mare, 2018.
- Tibiscum, s.n., 7/2017, Caransebeș, 2017.
- Banatica 28/2018, Cluj-Napoca, 2018.
- Tyragetia, vol. XI/2017; XII/2018, Chișinău.
- Crisia, XLVII, 2017; XLVIII, 2018, Oradea.
- Terra Sebus, Acta Musei Sabesiensis, 9/2017; 10/2018, Sebeș.
- European Journal of Archaeology, vol. 22, Issue 1; Issue 2, Cambridge, 2019.
- Acta Musei Varadiensis 2018, Muzeul Orașului Oradea, Oradea, 2018.
- E. Oberländer-Târnoveanu, *Tezaure monetare bizantine din colecția Muzeului Național de Istorie a României, volumul I. De la Anastasius I la Constantinus al IV-lea (491-685)*, București, 2017.
- E. Oberländer-Târnoveanu, *Tezaure monetare bizantine din colecția Muzeului Național de Istorie a Românie*i, volumul II. Secolele VII-XIII, București, 2018.
- Inscriptions de Scythie Mineure, vol. VI.2, Tomis et son territoire, București-Paris, 2018.
- D. Benea, *Castrul roman de la Tibiscum*, Timișoara, 2018.
- D. Berindei (coord.), *Istoria românilor*, vol. I, II, București, 2018.
- M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, 2018.
- R. Gindele, *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens*, Satu Mare, 2010.
- *Callatis. Cercetări arheologice (1993-2018)*, Constanța, 2018.
- C. Cărpuș, *Capidava. Istoria unui sat dunărean*, Constanța, 2018.
- S.M. Colesniuc (coord.), *Marea Unire de la Marea Neagră*, vol. I și II, Constanța, 2018.
- M. Dejan, *Elemente răsăritene în ținuturile extracarpatice (secolele VI-X)*, Suceava, 2015.
- M. Dana, I. Savalli-Lestrade, *La cité interconnectée dans le monde gréco-romain*, Bordeaux, 2019.
- G. Nuțu, D. Elefterescu, *Fibulele de la Durostorum-Ostrov*, Iași, 2018.
- V. Carboni, M. Iacob, *I laterizi con marchi di fabbrica delle mura di Ibida e l'edilizia di committenza imperial nella provincial Scythia*, Constanța, 2017.

[*] Selectate lucrări de istorie veche şi arheologie recent apărute.

- Simpozionul Național Petrodava, ediția I. Program și rezumate, Piatra-Neamț, 2019.
- Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele IX-XI*, București, 2019.
- Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în nordul Dobrogei, secolele XI-XIII (1092-1204)*, București, 2019.
- Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite la Nufăru, județul Tulcea, secolele IX-XIII*, București, 2019.
- D. Boghian, S.C. Enea, S. Ignătescu, L. Bejenaru, S.M. Stanc, *Comunitățile cucuteniene din zona Târgului Frumos. Cercetări interdisciplinare în siturile de la Costești și Giurgești*, Iași, 2014.
- E. Popescu, *Studii de istorie și de spiritualitate creștină IV. Epigrafie*, București, 2019.
- A. Vîlcu, M. Neculae, *Tezaurul de la Dedulești (secolele XV-XVII)*, Buzău, 2012.
- I. Stanciu, *Așezarea de la Lazuri – Lubi Tag (jud. Satu Mare). Aspecte ale locuirii medievale timpurii în nord-vestul României*, Cluj-Napoca, 2019.
- E. Sava, *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului în spațiul pruto-nistrean (Noua-Sabatinovka)*, Chișinău, 2014.
- I. Tentiuc, *Populația din Moldova Centrală în secolele X-XIII*, Chișinău, 2017.
- A. Dragotă, *Podoabe și accesorii vestimentare din Banat, Crișana și Transilvania (secolele X-XI)*, Cluj-Napoca, 2014.
- C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2017.
- V. Bârcă (ed.), *Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and their Relations with the Roman Empire*, Cluj-Napoca, 2016.
- R.A. Mason, C. Croitoru, *C. Schuchhardt's Contributions on Ancient Linear Fortifications along the Lower Danube*, Cluj-Napoca, 2016.
- V. Bârcă, *Sarmatian Vestiges discovered south of the Lower Mureș River. The Graves from Hunedoara Timișană and Arad*, Cluj-Napoca, 2014.
- C. Cosma (ed.), *Warriors, Weapons and Harness from the 5th – 10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 2015.
- L. Grumeza, *Sarmatian Cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD)*, Cluj-Napoca, 2014.
- C. Cosma, *Funerary Pottery in Transylvania of the 7th – 10th Centuries*, Cluj-Napoca, 2011.
- V. Bogdan Domocoș, *Circulația monetară în spațiul dintre provinciile Dacia și Pannonia*, Cluj-Napoca, 2014.
- O. Tutilă, C. Cristescu, N.C. Rișcuța, A.T. Marc (eds.), *Archaological Small Finds and Their Significance*, Proceedings of the International Symposium from Deva – Geoagiu Băi, 23rd – 25th of March 2017, Cluj-Napoca, 2018.
- O. Tutilă, N.C. Rișcuța, I. V. Ferencz (eds.), *Archaological Small Finds and Their Significance*, Proceedings of the Symposium on Games and Toys, Cluj-Napoca, 2017.
- N. C. Rișcuța, I.V. Ferencz, O. Tutilă Bărbat (eds.), *Representations, Signs and Symbols*, Proceedings of the Symposium on Religion and Magic, Cluj-Napoca, 2015.

- C. Găzdac (ed.), *It was Supposed to be Silver! The Scrap Coin „Hoard" Apulum VI*, Cluj-Napoca, 2015.
- I. Crișan, *Cefa-La Pădure. Locuirea medievală și premodernă. Studiu arheologic și istoric*, Oradea, 2016.
- I. Crișan, A. Chiriac, G. Moisa (coord.), *80 Sever Dumitrașcu in honorem*, Oradea, 2017.
- M. Mitu, D. Comșa (coord.), *Din colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2017.
- D.Gh. Năstăsoiu, F. Mihaly, L. Kiss, *Monumente medievale de pe Valea Târnavelor*, București, 2018.
- I.V. Ferencz, C. Beldiman (coord.), *Artă și meșteșug în epoca Regatului Dac. Artefacte de os și corn. Catalog*, Cluj-Napoca, 2012.
- M. Popescu, I. Achim, F. Matei-Popescu (ed.), *La Dacie et l'Empire Romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu*, București, 2018.
- L. Buzoianu (ed.), *Publius Ovidius Naso, Tristele. Scrisori din Pont*, Constanța, 2019.
- V. Cojocaru, L. Ruscu, T. Castelli, A.I. Pázsint (eds.), *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Cluj-Napoca, 2019.
- V. Cojocaru, *Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*, vol. II Archaeologica, Cluj-Napoca, 2018.

ABONAMENTE

- SCIVA, tomul 69, nr. 1-4, 2018, București.
- Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, n.s., LXI/2017,
- București, 2019.
- Studii de preistorie 15/2018, Târgoviște.
- Arheologia Moldovei XLI/2018, București.
- Studii și materiale de istorie medie, XXXVI/2018, Brăila.
- Revista istorică, s.n., tomul XXVIII, nr. 5-6/2017; Tomul XXIX, nr. 1-2/2018, București.
- Anuarul Institutului de Istorie "George Barițiu" din Cluj-Napoca, LVIII/2019, București.
- Revue des études sud-est européennes, tome LVII (nos 1-4), 2019, București.
- Analele Bucovinei, XXVI, 1/2019, București.
- Analele Universității București, istorie, anul LXIII, nr. 1; nr. 2, 2014; anul LXIV, nr. 1-2, 2015, București.